

AZ
ABSOLUTISMUS KORA
MAGYARORSZÁGON

1849-1865

ÍRTA
BERZEVICZY ALBERT

MÁSODIK KÖTET

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
magyar írod. intézet és könyvnyomda
KIADÁSA

FRANKLINTÁRSULAT NYOMDÁJA

BEVEZETÉS.

E munkám első kötete már 1921 karácsonyán, tehát több mint négy év előtt jelenvén meg, maga az azóta eltelt hosszú idő indokoltá teszi, hogy második kötetéhez megjelenésekor néhány szót fűzzek.

A késedelmet főleg a feldolgozandó anyag rendkívüli bősége, mely e kötet terjedelmében is nyilvánul és sokirányú elfoglaltságom okozta. A levéltári anyag legnagyobb része Bécsben lévén fölhalmozva, szükségessé vált gyakori odautazásom és ott tartózkodásom; csak a legutóbbi időben sikerült a bécsi nagy állami levéltár igazgatóságának szíves előzékenységével a fölhasználandó irományok egy részének az itteni országos levéltárhoz való átküldése útján könnyíteni meg feladatomat. Ehhez járult az a körülmény, hogy Kossuth Lajosnak a Nemzeti Múzeumban elhelyezett levéltára az örökösökkel létrejött megegyezés értelmében csak nemrég (1924 március 20.) nyílt mega használat számára, rendezése is időt igényelt s így csak a múlt évben láthattam hozzá e kötetnek az emigráció működésével foglalkozó fejezetei kidolgozásához, melyekhez e levéltár nem is sejtett bőségben szolgáltatta az anyagot.

Ha művem első kötetének megírása életem leggyötrelmesebb éveibe, nemzeti katasztrófánk idejébe esett, e kötet elkészítésének amahoz hasonlóan a külső körülmények mindenesetre inkább kedveztek, de viszont számolnom kellett korom előhaladásával csökkenő erőmmel s a kezem alatt folyton növekvő anyag mind nehezebbé váló áttekinthetőségével.

Első kötetem fogadtatása csak bátoríthatott a további munkára, mert az, a nálunk vajmi szűk körben mozgó komoly, tárgyilagos és szakavatott kritikát tekintve, kedvezőnek volt mondható s az elismerés legértékesebb jeleivel találkoztam, mikor az Akadémia könyvemet előbb, 1924-ben Szilágyi Istvánról nevezett jutalmára, utóbb 1925-ben nagyjutalmára méltatta.

Azonban éppen az érdeklődés, mely újabban mind határozottabban fordul a könyvemben tárgyalt korszak felé, hozta magával, hogy első kötetem megírása óta számos irodalmi mű jelent meg, melyet én akkor föl nem használhattam s amely sok tekintetben kiegészíti — ha nem is módosítja — az abban közlötöket. Ilyen Josef Redlichnek már első kötetem bevezetésében említett nagy műve: «Das österreichische Staats-

und Rechtsproblem» s némileg Schlitter tanulmánya is: «Versäumte Gelegenheiten», melyek főleg a közölt levéltári anyagban tárják fel bőszesebben azokat a forrásokat, amelyekre én csak rövid ismertetés alakjában hivatkozhattam. Ilyen Mario Menghini könyve, mely Kossuth és Mazzini levelezését adta közre 1921-ben, úgyszintén Wertheimer Ede közlései a «Preussische Jahrbücher» 1925-iki évfolyamában Kossuth 1851—52-iki amerikai útjáról. A hírlapokban közölt adalékok közül megemlíthetem a több napilapban a bécsi állami levéltár anyagából — meg lehetős rendszertelenül — közölt, bold. Ferenc Józseftől eredő levél és táviratváltásokat idegen uralkodókkal, melyek egy része szintén a már az első kötetben letárgyalt évekre vonatkozik s Pásztor Árpádnak «Világos után» című cikksorozatát, mely főleg az amerikai emigráció viszonyaival foglalkozik. Mint az első kötet szerkesztésénél föl nem használt, mert később napvilágra került levéltári anyagot kell megjelölnöm a már említett múzeumi Kossuth-levéltárnak az 1853 előtti évekre tartozó darabjait.

Ellenben a jelen kötet írásánál az újabb irodalmi jelenségek közül már teljes mértékben fölhasználhattam a Történelmi Társulat kiadásában a fölfedező Károlyi Árpád nagybecsű kommentárjaival közrebocsátott «Döblingi irodalmi hagyaték» köteteit, továbbá Menghini említett gyűjteményét, Schlitternek a szent korona feltalálására vonatkozó újabb közlését és az időközben elhunyt Friedjungnak szintén újabb keletű, «Historische Aufsätze» című tanulmányai némelyikét.

Mint oly osztrák, német és magyar eredetű műveket, melyeket első kötetem bevezetésében föl nem említettem s melyekből e kötet megírásánál a politikai vagy a kultúrtörténet szempontjából a kiadatlan levéltárkútforrások mellett bővebben merítettem anyagot, a következőket sorolhatom föl: Hübner: Souvenirs d'un ambassadeur, Aus dem Leben Theodor v. Bernhardt's, Friedjung: Der Krimkrieg, Bernh. Mayer: Meine Erlebnisse, Friedenfels: Bedeus v. Scharberg, O. B. Friedmann: Zehn Jahre österreichischer Politik, Ad. Beer: Die Finanzen österreichs, Chownitz: Handbuch zür Kenntniss Ungarns, b. Czörnig: Österreichs Neugestaltung, Bielz: Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens, Wurzbach: Übersicht der Literatur österreichs, Dudumi: Pester Briefe és Hans Volkmann: Róbert Volkmann című munkáit.

A régibb és újabb magyar művek közül: Erdélyi János: Egy századnegyed a magyar szépirodalomból, Hunfalvy János: Buda és Pest, Magyarország és Erdély, ifj. Palugyay Imre: Buda és Pest városok leírása, Keleti Károly: Hazánk és népe, báró Podmaniczky Frigyes: Naplótöredékek, Kecskeméthy A.: Gráf Stefan Széchenyi, báró Fiáth Ferenc: Életem és élményeim, Mailáth Béla: Gróf Széchenyi István levelei, Arany János levelezése, Vadnay Károly: Irodalmi emlékek, id. Ábrányi Kornél: Képek a múlt és jelenből és A magyar zene

a XIX. században; Márki Sándor: Az 1849-i ki orosz-osztrák szövetség felbontása, Angyal Dávid: A magy. tud. Akadémia és az önkényuralom; továbbá: Beöthy nagy magyar irodalomtörténete, Pintér Jenő: A magyar irodalom kézikönyve, Császár Elemér: A magyar regény története, Papp Ferenc: báró Kemény Zsigmond, Szász Károly: A magyar dráma a politikai elnyomatás időszakában, Molnár György: Világostól Világosig, Váradi Antal: Régi magyar színészvilág, Váli Béla: Az aradi színészet története, Fabó Ferenc: Erkel Ferenc- emlékkönyv, D'Isoz Kálmán: Erkel és a szimfonikus zene, Szana Tamás: Száz év a magyar művészet történetéből, Lyka Károly: A táblabíró világ művészete, Kacziányi Ödön: Pesti művészet az Ötvenes és hatvanas években és «Madarász Viktor» című tanulmányai stb. Természetesen behatóan kellett fölhasználnom az egykorú röpiratokat, valamint a napisajtó és a folyóiratok anyagát is. Ellenben nem használhattam máY fel, mert megjelenésekor e kötet nagy része már kiszedve s tördelve volt, Angyal Dávidnak Fáik és Kecskeméthy levelezéséről szóló könyvét.

E kötet megírásánál alig tértem el az első kötet bevezetésében közölt tervezetnek a VI—XI. részekre nézve olvasható tartalomismertetésétől. Miután e kötetbe többet, mint e hat részt föl nem vehettem, az a gazdasági, társadalmi, irodalmi és művészeti viszonyok ismertetését 1849-től kezdve pontosan 1859 végéig öleli fel. A politikai történet elmondásában ez az évhatár szigorúan megtartható nem volt, mert a protestáns pátens ellen megindult küzdelem oly szorosan összefügg az 1860-ik évnek az októberi diploma megjelenéséig végbement politikai eseményeivel, hogy itt az elbeszélés folyamatát a pátens megjelenésének időpontjánál (1859 szeptember) le kellett zárnom. De így is elmondhatom, hogy művem eddig megjelent két kötetében talán nem eredménytelenül igyekeztem a múlt század ötvenes éveinek oly teljes képét nyújtani, aminővel eddig történelmünknek talán egyetlen évtizede sem bírt.

A ma uralkodó felfogás és gyakorlat szempontjából lehet, hogy néhányán kifogásolni fogják, hogy munkám okmányszövegeket nem hoz. Erről le kellett mondanom, mert ellenesetben nem két, hanem legalább négy kötetet kellett volna már eddig is adnom s ez művem kiadását, melyet állásomban indokoltnak véltem a magánvállalkozásra bízni, rendkívül megnehezítette volna. De megvallom, tudatosan és szándékosan is tettem ezt, mert — mint már az első kötet bevezetésében jeleztem, — nálunk ezidőszert az okmányszövegek és egyéb történelmi források közlése határozottan túlteng a történelmi feldolgozással szemben. Szinte divattá lett a történelmi feldolgozás értékét leszállítani, — megfelekezve róla, hogy ezzel régibb történetírásunk legnagyobb alakjainak jelentőségét fokozzuk le, — s azt a hitet terjeszteni, hogy az olvasóközön-séget nem érdekli a «másodkézből vett» történelem. Ez nagy tévedés;

ellenkezőleg: a merő okmányközlés az, amely csak a szakemberek igen szűk körét érdekli s amelyet a nagyközönség egyszerűen el nem olvas. Ami pedig az egykorú emlékiratokban, naplókban és levelezésekben foglalt forrásokat, mint «első kézből vett» történelmet illeti, bármennyire fog sikerülni annak az ily közel eső korban óriási terjedelmű anyagát mind napfényre hozni és hozzáférhetővé tenni, azzal a szélesebb körben való történelmi megismerést csak hiányosan fogjuk előmozdítani. Mert a nagyközönséget meg fogja zavarni az anyag túlságos bősége; el fog olvasni e gyakran nagybecsű adalékokból egyet-kettőt, de a tényekről ezzel még tiszta és biztos fogalmat nyerni nem fog. Ehhez éppen az szükséges, hogy olyanok, kik ezt hivatásukká tették, e dús anyagot a maga teljességében megismervén, azt kritikailag állítsák belé feldolgozásuk keretébe.

Művem eredeti terve szerint — tudvalevőleg — még egy harmadik kötetnek kell megjelennie, mely az 1859. év végétől az 1865-iki országgyűlés megnyíltáig terjedő korszak eseményeit és viszonyait lesz hivatva, az első kötetben megjelölt hét részben tárgyalni. Hogy ezt megírhatom-e és egészen megírhatom-e? az a gondviselés végzésétől függ, melynek már munkaerőm eddig való megtartásáért is hálával tartozom. Teljesen megoldottnak feladatomat mindenesetre csak a harmadik kötet megírásával fogom tekinthetni.

S most nem marad más hátra, mint hogy köszönetét mondjak azoknak, kik e kötet megírásánál és megjelentetésénél a leghathatósabb segítséget nyújtották. Ezekhez kell sorolnom Károlyi Árpádot és Eckhardt Ferencet, kik bécsi levéltári kutatásomat sikeresen mozdították elő, valamint báró Mitis ottani levéltári igazgató s dr. Stritzkó és dr. Walter ottani levéltárnok urakat, kika bécsi központi állami, valamint az osztrák belügyminiszteri levéltárak használatában támogattak; nemkülönben Lukinich Imrét, ki a Nemzeti Múzeum levéltárának használatát rám nézve rendkívül megkönnyítette, Fellner Frigyest, ki a közigazgatási statisztika összeállításánál, Petrovics Eleket, ki a Magyar Szépművészeti Múzeum e korba vágó anyagának föltárásánál volt segítóm s végül Szász Károlyt és Péter Jenőt, a Franklin-Társulat vezérigazgatóját, kik könyvem kiadása s név- és tárgymutatóval való ellátása körül buzgón működtek közre. Nekik mindnyájoknak őszinte és meleg hálámat fejezem ki, midőn e kötet megírását lezárom.

Budapest, 1925 április havában.

B. A.

VI. RÉSZ

**A BÉCSI MERÉNYLETTŐL
A CONCORDATUMIG**

I.

(Libényi merénylete a császár élete ellen 1853 februárius 18-án Bécsben; az uralkodó sérülése, részvétnyilvánítások, Magyarország közvéleménye a merénylettel szemben. A megelőző milánói lázadás, Kossuth állítólagos közreműködése ebben. E két esemény következményei; Noszlopy és társainak, Bezárd Caesarnak és Gasparich Kilitnek kivégeztetése; egyéb ítéletek és perek; a rendőri rendszabályok szigorítása. A közhangulat ellentétes megítélései; a gyanúsak szemmelkísérése; a rablőüzelmek elleni hasztalan küzdelem. A Mack-féle összeesküvés erdélyi részesei elleni perek befejezése; a marosvásárhelyi és szépsi-sztgyörgyi kivégzések. Az uralkodó megrendült bizalma kormánya iránt; a Grünne-Kempensféle ellenkormány szervezete és jelleme. A merénylet lelki hatása a császárra, mint a Concordatum egyik előidézője. 1853-1854.)

A Magyarországon behozott «definitiv» közigazgatási rendszer uralmának kezdetével balvégzetszerűen esett egy időbe az a váratlan esemény, mely 1853 februárius 18-án a császári székvárosban közreműködött, utóbb az egész birodalomban általános, mély megdöbbenést keltett. Ez az esemény teljesen elszigetelt egyéni ténynek bizonyult ugyan, mely a magyar nemzet lelki világával semmi kapcsolatban sem állott, de mégis alkalmas volt a kormányzat és Ausztria hangulatát Magyarországgal szemben újból elmérgesíteni, a politikai gyanúnak és üldözésnek újabb lökést adni s a már vád alatt levők sorsát súlyosbítni.

A mondott napon az uralkodó a déli órákban — szokása szerint — a belvárost környező bástyasétányon járt egyik szárnysegédjével, gróf O'Donnel ezredessel. Midőn mintegy hatvan lépésnyire a karinthiai kaputól¹ a várfal mellvédjéhez lépett, hogy a sáncárokban gyakorlatozó újonccsapatokat nézze, egy ott sétáló elég jól öltözött, fiatal ember közeledett gyors léptekkel feléje hátulról s míg egyik kezével a császár vállát ragadta meg, a másikkal egy hirtelen előrántott nagy konyhakést oly erővel döfött annak nyakába, hogy a kés meggörbült tőle. Az egyenruha magas gallérjának volt köszönhető, hogy a döfés a nyakon mélyebb sebet nem ejtett. A megtámadott egy percnyi megrendülés után megfordult s kardot rántott, azalatt pedig szárnysegédje rárohant a merénylőre, ki kétségbeesetten védekezett s a köztársaságot éltette; egy

¹ Ez a mostani Operaháztól keletre eső területnek, körülbelül a Bristol-szálló helyének felel meg; természetesen az egykori bástya magasságában.

Ettenreich nevű polgár segítségével sikerült őt földre teperni s lefegyverezni, majd a közelben járók közül többen oly hévvel vetették rá magukat, hogy csak a császár csillapító szava s az elfogására elősietett katonaság mentette meg az embert a súlyosabb bántalmazásoktól.¹

Az uralkodó zsebkendőjével takarva vérző nyakát, gyalog ment Albrecht főherceg közeli palotájába,² hol az első kötést alkalmazták sebére; onnan kocsival vitte a császári várba, melyet csakhamar nagy érdeklődő néptömeg vett körül. Miután a sebesülés természete minden veszélyesebb következményt kizárni látszott, már aznap estve hálaadó istentiszteletet tartottak a Szent-István-templomban s a székvárost ki-világították.

A merénylő Libényi János nevű 21 éves szabólegény volt, ki két év óta tartózkodott Bécsben; az első hír székesfehérvári születésének mondta őt, a mi ellen Székesfehérvár városa sietett fölháborodással tiltakozni; utóbb kiderült, hogy Libényi Csákvárott született, hol atyja feddhetetlen életű szabómesterként működött; ő maga a forradalom alatt állítólag akarata ellenére soroztatott be honvédnek, de zsenge kora miatt még fegyvert nem foghatván, egy katonai szabóműhelyben alkalmazták. A legszorgosabb kutatás sem tudott cselekedete előzményeire nézve egyebet kideríteni, mint azt, hogy rossz könyveket olvasott s állítólag oly cimborákkal érintkezett, kik a császár magyarországi körútja idejében valami merényletet reméltek. A külföldi forradalmi propagandával való összeköttetésre s egy londoni pénzküldemény föl vételére vonatkozó híresztelések alaptalanoknak bizonyultak, sőt utóbb maga Kempen elismerni volt kénytelen, hogy a Libényi borzasztó szándéka kizárólag saját lelkében fogamzott meg s hogy mások sem tudomással nem bírtak róla, sem részt nem vettek tervében.³ Miután a tettes a börtönben minden ételt s italt visszautasított, éhhalálal akarván a bitót elkerülni, perét nagyon gyorsan tárgyalták le s Libényit, ki végnapjaiban töredelmes bánatot mutatott s buzgón imádkozott a császár föl épüléséért, már februárius 26-án föl akasztották a «Spinnerin am Kreuz» melletti vesztőhelyen.⁴

¹ Ezekben s a következőkben a *P. Napló* (febr. 20. s köv. számok) közléseit követjük, melyek megegyeznek a Bach belügyminisztertől mindjárt másnap Albrecht főhercegnek küldött jelentéssel. (Lakos-féle másolatok a nagyváradi levéltárból; Akadémia másolattára.) Lásd az eset színterének rajzát a *Nemzet Múzeum* levéltárában.

² Amelyben most az ^Albertina- metszetgyűjteményt őrzik.

³ *Wertheimer*: Gróf Andrássy Gy. I. 75. l.

⁴ Osztrák történetírók (*Friedjung*: Oesterreich stb. I. 204 l. *Rogge* id. m. I. 502. l.) azt mondják, hogy a császár Libényi anyjának, kit fia kivégeztetése, fenntartójától fosztott meg, nagylelkűen kegydíjat adott; erről az egykorú magyar lapok nem szólnak, sőt az ítélet L. atyját is élőnek és háztulajdonosnak tűn-teti föl.

A császár, ki sebesülését igen könnyen látszott venni s derülten azt mondta, hogy öröme szolgát osztozhatni kevés nappal előbb a milánói lázadás alkalmával szintén orvul megtámadott derék katonái sorsában,¹ tényleg március 12-éig el nem hagyhatta ágyát s még azután is hosszabb ideig szenvedő volt, úgy hogy az állami ügyek egy részének intézését felépüléséig Vilmos főhercegre volt kénytelen bízni. A baj lefolyását váratlan szövődmények lassították, melyek nem a sebőiből, hanem inkább az ütés miatti agrázkódástól és vértolulástól látszottak eredni és igen komolyan veszélyeztették az uralkodó szemérvilágát. Mondják, hogy a kezelő orvosokat ez a körülmény a legnagyobb zavarba hozta.²

Mindjárt az első naptól kezdve megindult a hódoló és szerencsekívánó küldöttségek áradata a birodalom minden részéből, természetesen Magyarországból is, mely sietett szembeszállni azzal a benyomással, mintha az amit egy magyar ember követett el, a magyar nemzetnek volna fölróható, amire nézve egyes bécsi körökben meg volt a hajlandóság;³ a primástól vezetett küldöttség fölvonulása, melyben a magyar arisztokrácia számos kitűnősége is részt vett,⁴ zajos rokonszeny-nyilatkozatokat keltett. A küldöttségeket Károly Lajos főherceg fogadta. Budán mindjárt másnap s azután az országnak majdnem minden községében hálaadó istentiszteletet tartottak, s mikor Miksa főherceg kezdeményezésére⁵ mozgalom indult meg a császár élete megmentésének emlékére állítandó fogadalmi templom létesítése érdekében, a magyar közönség s különösen a magyar klérus hathatós és áldozatkész részt vett e mű létrehozásában; a huszonhat évvel később fölszentelt fogadalmi templomnak, mely ma Bécsnek egyik legszebb építménye, különösen üvegfestései között előkelő helyet foglalnak el azok, melyek magyár főpapok megrendelésére készültek.⁶

Azonban nemcsak ezekben a külsőségekben s az elmaradhatatlan sajtónyilatkozatokban, hanem a szívek mélyében is meg volt található a visszautasítása minden közösségnek a Libényi kárhozatos és botor tette s a magyar nemzet érzelmvilága között. Albrecht főherceg azonnal elrendelte, hogy, ha kell, külön futár által tegyenek neki jelentést min-

¹ *Metternich's Nachgel. Pap.* V 11 i Tageb. d. Fürstin. 134. 1.

² U. ott.

³ Ezt *Metternich hgnő* is (a most id. h.) elismeri. *Frankenburg* (Bécsi élm. II. 18. 1.) idézi egy magas állású bécsi bíró mondását: «Na ihr Magyarén, ihr führt euch schön auf, könnt halt eure Rebellenatur nicht verleugnen!»

⁴ Gróf Teleki Józsefnek az Akadémia kiküldöttjeire vonatk. levele a N. Múzeum levéltárában.

⁵ A főherceg nyomtatott körlevele (febr. 27-ről) u. ott.

⁶ Palugyay Imre nyitrai püspök maga is templomot és kolostort emeltetett az uralkodó szerencsés menekülésének emlékére Nyitra. (*P. Napló* 1856 nov. 19. szám.)

denünncn, «az észrevehető benyomásról», melyet ez a tett «a lakosság minden rétegében előidézett és visszahagyott». Valóban nem volt ok ennek a benyomásnak a kutatására. Hogy a magyarság zöme miként gondolkozott e tárgyról, arra nézve a leghelytállóbb próba báró Jósika Miklósnak egy ez időbeli levelében tett bizalmas nyilatkozata. Ő, akit forradalmi tevékenységéért halálra ítélt s vagyonától fosztott meg a hatalom, aki a külföldön volt kénytelen menedéket keresni s ott gyakran elkeseredéssel, sőt gúnyal nyilatkozott — különösen körutazása alkalmából — a fiatal uralkodó személyéről is, sőt magát meggyőződéses republikánusnak vallotta, a bécsi merénylet hírére ezeket írta egy meghitt barátjának: «banditai orgyilkosság gatzett marad minden időben ... a Libényi- és Ravailac-féle exploit-k azon dolgok közé tartoznak, melyektől még üdvöt sem szeretnék várni s melyektől útalattal fordulok el, ha bármi jó és szent nőne is ki ily rothadt forrásból.¹ Ezzel csodálatosan megegyezik a Széchenyi későbbi följegyzése, melyben azt mondja, hogy «nincs egy magyar is, ki el nem iszonyodott volna e merényleten, mert ily áron hazáját, nemzetiségét, sőt még becsületét sem kívánja megmenteni a magyar».²

Ha mégis azt látjuk, hogy a gyilkos kísérlet után nemcsak az általános rendőri rendszabályokat szigorították meg szembetűnően, különösen Bécsben és Budapesten, hanem a már folyamatban volt politikai perekben is sokkal kérlelhetetlenebb megtorló szellem vált uralkodóvá, ennek lélektani magyarázatát mindenestre némely megelőző és kísérő körülményben és eseményben is kell keresnünk.

Ezek között első a már többször említett mjjánói^zendülés volt.

Az osztrák kormánynak már januárius végén tudomása volt arról, hogy az elnyomott velencei összeesküvés és a mantuai véritételek után is a Lombardvelencei királyságban tovább folyik a forradalmi propaganda s hogy a szomszédos Tessin kantonból lázító nyomtatványokat hoznak át és terjesztenek Olaszországban, melyek kioktatják a lakosságot az iránt, hogy az összetűködés a piernonti és az osztrák seregek között elkerülhetetlen, az olaszok győzelme biztos, de azt elő kell készíteni az osztrák fegyveres erő apránkénti fárasztásával és gyöngítésével; ne a tömegeknek menjenek neki, hanem egyenkint öldössék le az osztrák katonákat, főkép a tiszteteket.³

Ennek ellenére s bár a közvetlen veszélyre való figyelmeztetések sem hiányoztak, a rendőrség nem tudta megakadályozni, hogy Milánóban februárius 6-án, egy farsangi vasárnapon mára kora délutáni órák-

¹ Levele Fehérváry Miklóshoz, 1853 márc. t. (Akad. gyűjtemény.)

² Széchenyi döblingi irod. hagyatéka, II. köt. 302. l.

³ Egy ily tartalmú «Guerra imminente» című aláírás nélküli nyomtatványt mutat be *Kempen* a császárnak januárius 29-én. (*Bécsi áll. levélt.*, Gensd. Départ 1833.)

ban összeesküvésszerűen előkészített zendülés ne törjön ki, mely a fő-
 őrségnek s a városban elszórt katonáknak, különösen tiszteknek töröké-
 kel fölfegyverzett emberek részéről való egyidejű megrohanásából állott.
 A maga Aurelio Saffi, — a Mazzini és Garibaldi egykori triumvir-társa
 — által szervezett mintegy 2000 összeesküvő közül alig több mint 300
 vett tevékeny részt a zendülésben s bár ezek, a felvonuló katonaság
 elől hátrálva, a külvárosban a nép segítségével néhány torlaszt is pró-
 báltak emelni, a hamar elnyomott forradalmi kísérletnek a katonaság
 soraiból csak 10 halott s 54 sebesült lett áldozatává, ellenben a mind-
 járt megindított elfogatások során a legközelebbi napokban tizenhárom
 lázadó végeztetett ki, kiknek legnagyobb részére nem is volt más
 rábizonyítható, mint az, hogy fegyverrel kezökben fogattak el; többen
 börtönbe kerültek. Az ez eset után Lombardiából Piemontba átmenekült
 egyéneknek vagyonát zár alá helyezték s Milano városát kegyetlenül
 megsarcolták.¹

A kérlelhetetlen szigor, mellyel Ausztria a lázadást ezúttal is el-
 nyomta, nemcsak Olaszországban szította az osztrákellenes hangulatot,
 hanem nagyon kedvezőtlen megítélésben részesült Páris és London
 kormányköreiből és sajtójában is.² De Bécsben is kezdték belátni,
 hogy az öreg Radetzky kormányzatában nagy hibáknak kell lenniük, ha
 az ilyen gyümölcsöket érlel s ez eset hatása alatt ment határozatba, hogy
 a tábornagy mellé lehetőleg kíméletes formában politikai tanácsadót
 rendeljenek a Rechberg gróf személyében.³

A megghiúsult milánói lázadás már azért is fontos kihatással volt
 a magyarországi viszonyokra, mert abban magyar tényezőknek is ju-
 tott bizonyos szerep. Kétségtelen, hogy Mazzini, ki — mint láttuk⁴ —
 a milánói zendülés tervét, úgyszólván a kitörés előestéjén közölte Klap-
 kával, számíthatni vélt arra, hogy a magyar ezredek csatlakozni fognak
 az olasz lázadókhöz. Ebben csalódott; legfőllegb egyes magyar kato-
 náknak részességéről lehet szó.⁵ Klapka elkésve értesült a dologról s nem
 bízott a sikerben; az osztrák ügynökök mindig látni vélték vagy leg-
 alább várták Kossuth megjelenését az olasz Szevceban sőt Génua köze-
 lében is, de e hírek semmi alappal sem bírtak. Ellenben tény az, hogy
 Milánóban terjesztettek kiáltványokat, melyekben Kossuth a Lombar-

¹ A lázadás tüzetes leírását lásd a *bécsi áll. levélt. Gensd. Dép.* iratai közt (302. l.), továbbá: *Kossuth*: Irataim, IV. 368. és köv. I. *Kropf L.*: «Kossuth és Mazzini» iÖ53-ban. Tört. Szemle, 1913. II. 265. s köv. 1. és *Esthey Árpád*: dMilano 1 853-iki fölkelése.» M. Figyelő 1913. V. 21 l. s köv. 1.

² *Hübner*: Souvenirs. I. 118., 194 195.

³ *Bécsi áll. levélt. Gensd. Dép.* 1853.

⁴ E mű I. köt. 396. l.

⁵ A *P. Napló* 1853 márc. 1 i-iki száma a lombardiai lázadásban való részes-
 ség miatt 3 magyarországi altisztnek várfogságra ítéletéről ad hírt.

diában állomásozó magyar katonákat az Ausztriától való elszakadásra buzdította. Ezekre a kiáltványokra nézve azután, mikor a balsiker bekövetkezett, heves hírlapi vita keletkezett Kossuth és Mazzini között, melyben amaz szemrehányást tett emennek nevének jogosulatlan fölhasználása miatt. Az emigráció működésére vonatkozó részben tüzetesebben ki fogjuk mutatni, hogy Kossuth egy, még Kiutahiában szerkesztett, de nem éppen erre az időpontra szánt felhívásának kissé önkényes fölhasználásáról volt szó.¹

Mindenesetre érthető, hogy az osztrák kormány a milánói zendülés és a Libényi merénylete következtében éberebb figyelemmel és fokozott gyanúval kísérte az emigráció s különösen Kossuth működését és az azokkal való hazai összefüggések szálait, annál inkább, mert ebbe az időbe esett az a majdan a maga helyén tárgyalandó londoni röppentyűgyártási per, melybe a nagy magyar száműzött is belé volt keverve és mert egyidejűleg Berlinből és Fárisból is forradalmi mozgalmak, uralkodó elleni merényletek kísérleteinek hírei jöttek.² Egy március 29-én tartott miniszteri értekezleten maga a császár vetette föl a kérdést, nem kellene-e Angliával szemben a politikai menekültek iránt gyakorolt vendégszeretet miatt represszáliákat gyakorolni s megakadályozni azt, hogy angol útlevéllel esetleg veszedelmes egyének jöjjenek be a birodalomba?³ A kormány egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett e kérdésben, bár Kossuth rejtélyes utazásainak hírei folytonosan nyugtalanították különösen a magyarországi kormányzót.⁴ Benedek tábornok is utalt Milánóból az emigráció «pénzbőségében» rejlő veszélyére, Radetzky pedig Kossuth újabb kiáltványairól vélt tudomásul bírni, melyeket állítólag forradalmi ügynökök egészen Anconába eljuttattak az ottani osztrák ezredben szolgáló volt honvédekhez,⁵ sőt egyízben londoni számjeles távirat Kossuthnak Bécsbe és Pestre jövetelét is jelezte! Volt olyan hír is, amely szerint Gaál Sándor a kormányzó megbízásából lázító proklamációkat terjesztett Moldván át az erdélyi katonaság körében.⁶

Benn a birodalomban a milánói és bécsi esemény megrettentő hatása egyrészt a folyamatban volt politikai perek fejleményeiben, másrészt messzemenő rendőri intézkedésekben nyilvánult.

Már öt nappal Libényi kivégeztetése után, március 3-án kellett

¹ Lásd *Kossuth* Iratai id. h. A *limes* febr. ii-iki sz. hozta a Kossuth«felc kiáltvány állítólagos szövegét.»

² *P. Napló* 1853 ápr. 12., jún. 13., 31-iki számok.

³ Min. conferentiák jkönyvei, *bécsi áll. levélt.*, 1853.

⁴ Lásd Albrecht főhg iratát Kempenhez febr. 20-ról (Kempen eln. iratai *bécsi áll. levélt.*).

⁵ Febr. 14-ről és márc. 10-ről, 11. ott.

⁶ Febr. 1 i-ről ápr. 25-től. Censd. Dép. u. ott.

Pesten Noszlopy Gáspárnak és társainak, Jubál Károlynak, Andrásfy Károlynak és Sárközy Sámuelnek bitófán meghalniok. Ezek perének előzményeit ismerjük.¹ Jubál, aki ipariskolai tanár volt, a May bécsi terveiről tudott, a többiek inkább a Noszlopy kalandos vállalkozásai révén kerültek bajba. Andrásfy érdekében, aki ugyan mint a Pataki propagandájába beavatott s volt magyar gárdista súlyosan kompromittáltnak látszott, Albrecht főherceg, tekintettel az elítélt fiatal korára, bűnbánatára s arra, hogy atyja némi biztatást kapott az uralkodótól, táviratilag kísérletet tett kegyelem kieszközlésére; a Kempen elutasító véleményével szemben azonban e kísérletnek legfelsőbb helyen nem volt sikere; a kivégzés mind a négyen végrehajtott.²

Haynau még megérhette a maga kegyetlenségének ezt az utólagos igazolását; Bécsben járt március közepén s ott halt meg hirtelen, véletlenül ugyanazon a napon, amelyen a császárnál volt kihallgatáson, szerencsekívánatai átadása végett.

Hogy a bécsieknek is kijusson a megfélemlítésből, a már a May és Mack-féle összeesküvések szövevényeiből ismert magyarországi származású Bezárd Caesar március 28-án szenvedett akasztófa-halált; ő is azzal volt vádolva, hogy Mayval együtt újnemű, öldöklő fegyvereket szerkesztett a kitörendő forradalom céljára. A nagy reményekre jogosító, közszeretben állott fiatal segédtanár tragikus sorsa kivált az akadémiai ifjúság körében nagy megdöbbenést keltett.³ Jellemző az osztrák bosszúállás engesztelhetlenségére nézve, hogy mikor Bezárd családja folyamodott, hogy a halottat a köztemetőben helyezhessék végnyugalomra, Bach a kérelmet Kempennel egyetértőleg elutasította.⁴

Kempen ezidőben kimutatást kívánt be a magyarországi zsandár- ezredek parancsnokságaitól a hatáskörük területén 1850 óta végrehajtott kivégzések számáról; ez a szám valóban ijesztően nagy: 222; az esetek közül 97 haditörvényszéki, 125 köztörvényszéki ítéleten alapult, mint ahogy a bűncselekmények között is egyformán szerepelnek felségárulások rablógyilkosságokkal, rablásokkal, gyűjtogatásokkal és katonaszökésekkel. Tudjuk már, hogy a birodalmi rendőrség főnöke szerette a politikai büntetéseket is közönséges rablóknak minősíteni és vizont.⁵

¹ I. köt., IV. rész, 2. fejezet. Sárközyt a hivatalos iratok Sámuelnek mondják, míg *Vasváry*, ki fogolytársa volt, Lajosnak nevezi. (A Noszlopyafélc összes csküvés «Hazánk» Tört. Közlöny V. 97. s köv. I.) E műben Nagy Albert is a kivégzettek közé van sorolva, ki azonban semmiesetre sem akasztatott föl Noszlopyékkal együtt.

³ *Kempen* eln. iratai és *Gensd. Dép.* 1853 márc. (Bécsi áll. levélt.) A hadbíró bizonyítványa a hóhér részére a négyes kivégzés szabályszerű végrehajtásáról a *N. Múzeum* levéltárában.

³ *Ed. Suess.* Erinnerungen, 75. s köv. I.

⁴ *Osztr. belügymin.* levélt. 1853. szept.

⁵ *Kempen* cin. ir. bécsi áll. levélt.

A Kivégzettekkel egyidejűleg kapták meg rövidebb-hosszabb várfogságra szóló ítéleteiket a May-, Jubál- és Noszlopy-féle tervekbe és mozgalmakba belévegyült s ezért már hosszabb ideje perbefogott és Bécsben bebörtönözött többi ügynevezett összeesküvők és forradalU marok: Zabolay Károly, Krivátsy József, Bobory Károly lelkész, Csányi Dániel honvédőrnagy;¹ Gál József, a két Vasváry² és még sok más. Május 25-én került végre a pesti haditörvényszék előtt elbírálás alá a gróf Teleky Blanka és Leövey Klára felségárulási pere is. Mindkettőre kimondotta az ítélet a forradalomban való részességet s Teleki grófnéra nézve azt, hogy összeköttetésben állott Ausztria ellenségeivel, új forradalmat tervezve leányokat ily szellemben nevelt, ily célú nyomtatványokat gyűjtött és terjesztett s adatokat juttatott Párisba, üldözötteknek menedéket adott stb. Ennek a hosszú, nagyrészt önkényesen kiszínezett és nagyított bűnlajstromnak alapján, Teleki Blanka tíz évi, segítője, Leövey Klára öt évi várfogságra ítéltetett s mindketten Kufstein várába szállítottak, ahol Leövey Klára, mert a papír használatát megtagadták tőlük, lepedőjéről leszakított rongyokra írt versekben keseregte el szenvedéseiket.³

Még ugyanez év szeptember 2-án teljesedett be Pozsonyban Gasparich Kilitnek, a lelkes forradalmi barátnak, Perczel táborig lelkészének végzete; ő is bitón múlt ki, nemcsak a forradalom alatti tevékenysége, hanem a Mack-féle konspirációban, sőt a Mazzini-féle propagandában való állítólagos részessége miatt is.⁴ A hivatalos jelentések tudni vélték, hogy az ősz barát bűnbánólag halt meg s kérte bíráit, figyelemztessék a császárt, hogy vigyázzon életére, mert a «demokraták», akikkel ő ebben egyet nem ért, elhatározták úgy az osztrák uralkodó, mint a Miklós cár, a porosz régens herceg, Paskiewitz és Radetzky meggyilkolását.⁵ Amily kevés a valószínűsége e vallomásnak, épp oly jellemző a jelentés arra a búzgóságra nézve, amellyel az osztrák rendőri szervezet a megtorlás lanygulása ellen új meg új rémképek festésével küzdött. Mint a Gasparich bűntársa még öt más magyar szenvedett várfogságában vagy sáncmunkájában megállapított büntetést.

A kérlelhetetlen szigor e szellemével szemben a kegyelem és elnézés szóhoz sem jutott, még a régebben bebörtönözöttekkel szemben sem, több indokolt és méltányos kegyelmi kérelemre nézve a kormány nem mert, vagy nem akart javaslatot tenni. Csupán Rudnyánszky és

¹ *P. Napló* 1885 ápr. 3.

² Lásd *Vasváry P.* id. művét és *W. Hogge* id. m. 305. s köv. I.

³ *P. Napló* júl. 3. Lásd *P. Szathmáry K.* és *Wertheimer* id. m. Leövey Klára vászonra írt költeménye, a *N. Múzeum* levéltárában.

⁴ Lásd I. köt. 31 1. 1. *P. Napló* szept. 4. Névtelen 1853 júliusi jelent. Gensd Dép. *bécsi áll. levélt.*

⁵ Kerületi parancsn. jelentés szept. z-ról. Kcnipen eln. ir. bécsi áll. levélt.

Lonovics püspökök felebbezésének megszüntetését s báró Vay Miklós nak június 8-án Theresienstadtból való szabadonbocsátását jegyezhetjük föl kegyelmi tények gyanánt ebből az időből.¹

A Mack-féle összeesküvés erdélyi részesei fölött pedig körültekintő lassúsággal folyt tovább a pör, mind új meg új áldozatok után vetve ki a hálót s hosszúságával azt a csalóka reményt keltette, hogy mire ítéletig érik, talán a bosszúvágy le fog hűlni.

Maga a magyarországi közhangulat — mint már jeleztük, — éppenséggel nem indokolta a függőben maradt megtorlások szigorítását, a megfélemlítést.

A kormányzó főherceg ugyan a Libényi merénylete utáni első rémületben azonnal kérte a pesti helyőrség megerősítését, osztrák katonákkal; lázadástól félt, különösen a Kossuth beavatkozásától vagy legalább is a tömegekre való hatásától, s szemrehányást tett a kormánynak, hogy takarékosági tekintetből veszélynek teszi ki az országot.² Úgy találta, hogy a pesti orvosnövedékek gyanúsak s hogy Tolnában és Baranyában fokozódott a felforgató párt tevékenysége, sőt az egész országban nőtt a rosszérzelműek mozgolódása a milánói hírek hatása alatt is, a zsandárságnak ennél fogva titkos utasításokat adott s rendeUkezési alapokat küldött egyes kerületekbe puhatolódzás céljaira.³ Azonban a megállapított konkrét tények mind nagyon jelentékteleneknek tűnnek föl s kevéssé indokolják a kormányzó aggodalmait, ki nemsokára maga is elismeri a túlnyomó számban jóérmű lakosság kifogástalan magatartását a történekekkel szemben.

A közönség jobb része «visszaretent» az örvénytől, —jelenti ugyan csak a kormányzó főherceg —és sietett részvétét kifejezni. A nép nagy tömege a bécsi merénylet fölött a felháborodás és fájdalom legőszintébb érzelmeit táplálja s örömet érez a császár menekülése fölött. A lakosság mindenütt «tódul a templomokba#, hálát adni az Istennek; Magyarországon, ahol «sohasem akadt királygyilkos, mindenki elátkozza Libényit, ki meggyalázta a nemzetet». Látszik, hogy a nemzet nagy zöme híven ragaszkodik az uralkodó házhoz. Sőt Kempen a maga zsandárparancsnokainak jelentései alapján megállapíthatni véli, hogy a bécsi események után most mára jóérműek merik nyilvánítani is érzelmeiket, mert látják a szigorú fellépést, látják, hogy nincs többé mindenre I

¹ *Min. Cohf.* ápr. 2., okt. 29. (Duschek). *Kempen* eln. ir. máj. (Teleki Bl.) bécsi áll. levélt. *Szögyény* id. m. 11. 69. 1.

² *Kempen* eln. ir. febr. 20. Kétrendb. jelentés, id. h. és *Osztr. Belügym.* levéltáráb. u. a. napról. *Rogge* id. m. (I.) 302 — 303. lapján ez időben Budapesten szervezett, de kitörésre nem jutott nagymérvű forradalmi tervről beszél, mely szerint parasztsapatok akarták volna Buda várát hatalmukba ejteni. A hivatalos jelentésekben csak megakadályozott «kravallokról» van szó.

³ *Osztr. Belügym.* levélt. 1853 márc. 8.

amnezia! A jobbérzelmű lakosság abban a véleményben van, hogy a politikai «büntettek elleni további elnézés és kegyelem nincs helyén» s hogy a törvény egész szigorát kell gyakorolni az izgatok és cinkostársaik ellen a legtágabb értelemben véve, a gonoszok megfélemlítése s a jók megnyugtatása végett.¹

Kivilágításokban, hálaadó istentiszteletekben és színházi örömnepélyekben sem volt hiány, sőt a «jóérműség» megnyilatkozásának netovábbjaként Nagy-Kőrösön a református főgimnázium nyilvánossági jogának elismerése alkalmából rendezett megnyitó-ünnepélyen a tanuló ifjúság a «Gott-erhalte»-t énekelte.² A loyális közérzülethez Bach is közeledni akarván, a császár fölépülése alkalmából nála tisztelgő magyar küldöttségeket válaszképpen néhány magyar szóval örvendeztette meg, amit osztrák conservatív körökben nevelésnek találtak.³ Mindenesetre bizonyos bizakodást és megnyugvást jelentett a kormány részéről az a tény is, hogy nemsokára megszüntették a közhangulatról szóló szokásos havi jelentéseket s azok helyett csupán negyedéviakat kívántak be a hatóságoktól.⁴ Hiszen már az se szűrt szemet, hogy a forradalomban compromittált Jókait és feleségét 1853 júniusában Kolozsvárott roppant lelkesedéssel ünnepelték, díszlakomával s egy ezüst tollal tisztelték meg.⁵

Hanem azért nem hiányoztak az oly jelentések sem, amelyek a hivatalos körök tüntetően hangoztatott meglegedését és bizalmát kissé megzavarták. Pesten, a belvárosi templom ajtajára cédulát ragasztótak, amely Kossuth jövetelét s a hazának az iga alóli közeli felszabadulását jelezte. Ausztriával határos vasmegyei községekben is Kossuth jövetelének híre volt még februáriusban elterjedve. Zomborban ugyanakkor a magyarok a Kossuth-indulót húzatták s azt fedetlen fővel hallgatták végig. Szegeden az örömnepély alkalmával csak öt magánház volt kivilágítva, még a városház sem öltött díszet. Felsőszécsényi esetek is fordultak elő, bár csak «a legromlottabb, legdurvább lelkek megnyilatkozásaiként». A soproni kerület két millió lakosából a kér. parancsnók véleménye szerint «legfőlebb to,000» lehet rosszérmű, de hát ezek is nagy vigyázatot igényelnek. Több kerületből általános, nagy elégedetlenségről tettek jelentést, melynek okai az adóteher, az élelmi-szer hiánya s az úrbéri viszonyok rendezésének késedelme. Sárosban, Szepesben 1853 elején éhínségnek néztek eléje. A középosztályban bízni nem lehetett; minden nemesi curia, minden papiak biztos mene-

¹ *Kempen* cin. ir. fcbr. *Censd. Dép.* ápr. (Bécsi áll. levélt.), *Osztr. Belügym.* levélt. márc., ápr.

² *P. Napló* 1853 okt. 9.

³ *Metternich -Nachgel. Papiere»* VIII. 135. I.

⁴ *Osztr. Belügym.* levélt. 1854 dec.

⁵ *Ürmössy:* «Tizenhét év Erdély tört.» I. 114. s köv. l.

dékhelye a politikai üldözötteknek. Erdélyben is rosszabbodott a hangulat; az ottani kormányzó véleménye szerint a magyar értelmiség fel-tűnő passivitása nem alkalmazkodást jelent, hanem csak azt, hogy vár-ják az alkalmat valamely felforgató törekvéshez csatlakozhatni; «ez a része a lakosságnak javíthatatlan» s a legszigorúbb felügyeletet igényli,¹ Bécsben 1853 végén jutottak nyomára Szakmány Károly nyug. kapi» tány titkos üzelmeinek, melyek a császár elleni merényletre látszottak irányulni, de alig voltak komolyan veszélyeseknek tekinthetők.²

Ilyen körülmények között némileg érthető, hogy a megnyugtató hivatalos bizonygatások mellett a gyakorlatban mégis csak Kempennek az a felfogása érvényesült, amely a jóézelmeük követelése gyanánt állí-tóttá oda a kérelhetetlen szigort, a nem tágitást a megtorlás és féken-tartás engesztelhetetlen politikájától. Megnyilvánult ez első sorban a rendőri rendszabályokban, de a büntető természetűekben is.

Bécsben a Libényi merényletének legközvetlenebb követke-zménye az ottani rendőrfőnök, az addig retgett és mindenható Weiss von Starkenfels ez állásáról való eltávolításában nyilvánult. Az ostrom-állapotot megszigorították; minden ház, amelyben magyarok laktak, különös rendőri megfigyelés alatt állott, a Magyarországból érkező utazókat három napig letartóztatták; az egy ideig már szünetelő moto-zásokat újból, nagy szigorral folytatták; egyes magyarokat minden mó-don eltávolítani igyekeztek Bécsből.³

Budapesten is a bécsi esemény után nyomban lovas őrzárakat járattak az utcákon; fogadói lakásban kártyázó társaságokat szétugrasz-tottak, gyanúsaknak tartott egyéneknél házkutatásokat rendeztek.⁴ Li-bényi egy cinkostársát vélték egy betűszedő személyében föltalálhatni, kit mindjárt Bécsbe is szállítottak; néhány más elfogatás is történt Pes-ten, Szegeden és Balassagyarmaton, többnyire Kossuth-képek és tiltott nyomtatványok birtoka miatt. Debrecenben nagy házkutatások mentek végbe, főképp kereskedőknél, kikhél hasonlóképen nyomtatványokat és képeket, de Kossuth-bankókat és fegyvereket is kerestek; itt több el-fogatás is történt s a foglyokat a haditörvényszékhez szolgáltatták be. A vidékeken szerteszét hasonló rendszabályok hírével találkozunk.⁵

Megújították és szigorúan érvényesítették a mindenféle, politikai gyanúból eredeti tilalmakat; így a Kossuth-kalapok és nagyobb kör-szakállak viselésére vonatkozókat is. Pozsonyban egy fiatal embert fog-tak el, mert «Mazzini-köpenyt» és Kossuth-kalapot viselt, Kassán a rendőrség bekísérte Máriássy volt sárosmegyei alispánt s megintette

¹ Az előbb id. levéltári helyeken.

² Kempen jelent. 1854 jan. 3-ról. Gensd. Dép. *Bécsi áll. levélt.*

³ *Frankenburg*: Bécsi élményeim. II. 18. s köv. I.

⁴ *Degré A.*: Visszaemlékezéseim. II. 207. s köv. I.

⁵ Az id. levéltári helyeken.

tilos szakáll viselés miatt.¹ Kutatásokat indítottak bizonyos könyvek miatt, melyek bekötőtáblájában a Kossuth képe rejtőzik s bizonyos kendők miatt, melyeken, ha megnedvesíttetnek, szintén a Kossuth képe tűnik elő.² Ezzel függ össze a kereskedelmi miniszter egy rendelete, mely a házalókereskedést Pest, Buda és Ó-Buda egész területén megtiltja.³

Általános rendszabályok is keletkeztek a politikai közbiztonság oltalmára. Körendelet ment az összes rendőri hatóságokhoz a nyugtalanító hírek terjesztői ellen teendő intézkedések ügyében; a Magyarországra küldött külföldi lapok külön felülvizsgálat alá kerültek. Nem ok nélkül látott éppen ez időben napvilágot a Minisztériumnak az a rendelete, mely a külföldiek útlevélügyét igen részletesen és szigorúan újra szabályozta.⁴

És ez időben szervezték újra régi nyomokon a «titkos postai páholy-szolgálatot» (Logendienst) vagyis cabinet noirt, a külügyminisztérium chiffre-osztályának középonti vezetése alatt, amely osztálynak főnöke rendeltetésének éppen megfelelő nevet viselt: Schweigernek hívták. Kempen mindent elkövetett, hogy ez a szolgálati ág, mint az államrendészet szerve neki rendeltessék alá s igényét csak azzal sikerült elűtni, hogy magának a császárnak személyes elhatározásától tették függővé, minden egyes «invigilálandó» — ez volt a hivatalos kifejezés — egyén kijelölését. A szolgálat maga azután abból állott, hogy az invigilálandók címeire érkezett leveleket és csomagokat lehetőleg föl nem tűnő módon felbontották, azok tartalmáról, amennyiben szükséges volt, másolatot, ú. n. interCeptumot küldtek be Kempenhez vagy Grünnehez s azután a levelet vagy csomagot ismét továbbították. Eleinte a magyar királyság területén csak Pesten, Pozsonyban, Kassán és Nagyszebenben állott fenn ilyen páholy; később még Nagyváradon, Zágrábban, Temesvárott, Brassóban, Zimonyban és Orsován is szerveztek. A gyakorlat azonban azt bizonyította, hogy erre a titkos szolgálatra Magyarországon talán nem is volt oly nagy szükség; az 1854. év folyamában Bécsben 630 postaküldeményt kémleltek ki s ugyanazon idő alatt Pesten 456-ot Kassán 136-ot, Zágrábban 129-et, Pozsonyban 46-ot, Nagyváradon 14-et, Temesvárott 8-at, Nagyszebenben 6-ot, Brassóban, Zimonyban 5—5-öt és Orsován egyet. Kempen maga azt találta, hogy a levelek tanúsága szerint az emigráció aránylag csekély hatással van a magyar közérzületre; úgyszólván csak az amerikai emigránsok tanúsítanak leveleikben dinasztiaellenes irányt.⁵

¹ Berzeviczy Albert Volstán levele atyámhoz Kassáról 1853 márc. 4-ről. (Berzeviczei irattár.)

² *Osztr. Belügym.* levélt. 1853 aug.

³ *Reichs Ces. u. Reg. blatt* 1853 okt. 3.

⁴ *U. ott*, május 3.

⁵ Lásd a *Gensd. Dép.* (bécsi áll. levélt.) 1853 márc. 21-iki iratesomóját;

Ily körülmények között a magyarországi ostromállapot megszűntetése, mely pedig már 1852 októberében tárgyalás anyaga volt a belügyminiszter és a kormányzó között, természetesen ismét elmaradt, bár Bécsre és Prágára s a csehországi megerősített városokra nézve az 1853 szeptember 1-re elrendeltetett. Gondot okoztak a határszéleket fenyegető veszélyek is. Galíciában — ahol szintén ostromállapot volt, — Kempen politikai összeesküvést szimatolt, mely Posenbe való betörésre irányulna. A keleti háború kitörése 1853 őszén azután a birodalom déli és délkeleti szélein tett mindenféle óvintézkedéseket s részben csapatösszevonásokat is szükségessé, nem annyira a török hatalom, mint inkább az annak szolgálatában álló szabadcsapatok féktelenségei és rablókalandjai ellen.

A forradalmárok még börtönökben is nyugtalanságot okoztak az osztrák kormányának; a Komáromban levőket — köztük Beniczky Lajost és Nyáry Pált — most szállították át a tiroli és csehországi várbörtönökbe. A politikai foglyokat őrző várak parancsnokai jelentést tettek Kempennek az őrizetökre bízottak viselkedéséről, kiket e célból különösen megfigyeltek s kikre nézve a birodalmi rendőrfőnök mindig csak szigort és nagyobb szigort ajánlott.¹ Albrecht főherceg számára is valóságos magaviseleti kimutatásokat készítettek az összes magyarországi politikai foglyokról.² De a szabadon járók közül is sokakat kísért a leskelődő-gyanú. Egyes kerületi főispánok főleg a kereskedőkre és ügyvédekre gyanakodtak. Kempen — ellentétben Bachhal — a papokba is szívesen belékötött; a kolostorok, egyes káptalanok közegei különös megfigyelésének tárgyai voltak, csendőrei koronként egyes egyházi szóoklatokban elhangzott aggályos mondásokról is jelentést tettek.

Amiben Bach és Kempen találkoztak, az a conservatívek állandó meggyanúsítása volt. Kempen statisztikát tartott fenn róluk, megfigyelte utazásaikat, találkozásaikat, följelentéseket kapott bizalmas nyilatkozataikról, legfelsőbb helyre tett jelentéseiben kifogásolta, hogy a magyar conservatívek nem használták föl eléggé a bécsi merénylet fölötti felháborodás alkalmát hűségök nyilvánítására. Bach az összeírásoknak és táblázatoknak e téren nem volt barátja, de most is nagyon óvakodott mindentől, ami a conservatíveket «fölbátoríthatná» s szívesen érezte kegyeit oly közegekkel, akiknek sikerült egyik-másik magyar főúr magatartását gyanúba keverni.³

továbbá Kempen 1855 ián. 4-iki jelentését. A régebbi hasonló osztrák rendszabályokra nézve l. *Lábán Antal* cikkét: -Titkos jelentések Bécsből stb.» Századok, 1922. évf. 31 1. s köv. 1.

¹ *Kempen* eln. ir. márc. Bécsi áll. levélt.

² *Báró Vay Miklós*: Emléklapok (Lévay) 299. 1.

³ *Kempen* eln. ir., *Osztr. Belügym.* levélt. 1853.

A közbiztonságot valóban és súlyosan ez időben is a rabló-üzelmek veszélyeztették, melyekkel a csendőrszervezet — mint láttuk — elbánni sehogyse tudott s melyeket ezért Kempen minduntalan politikai indítékokkal igyekezett — alaptalanul — összekötetésbe hozni. Különösen Mármarosban és a Tiszavidéken fordultak elő sűrűn, gyakran világos nappal, a legnagyobb vakmerőséggel, tömegesen véghezvitt rablási meg-rohanások; a Szabadka körüli tanyák lakossága valóságos adófizetője volt a haramiáknak; Horvátországban sem tudtak véget vetni a rablá-soknak; ¹ a statárium állandóan működött s még 1854 végén is történ-tek rögtönítéleti úton kivégzések. 1853 nyarán a temesvári bánság kor-mányzója arról tett jelentést, hogy a leghírhedtebb rablóvezér, Rózsa Sándor, kinek fejére 10,000 frt jutalom volt kitűzve, neje útján ajánlatot tett önkénytes jelentkezésére, ha életbenmaradását biztosítják. Kempen magának a császárnak tett előterjesztést s melegen ajánlotta az ajánlat-nak kellő óvatosság melletti elfogadását, mert a Rózsa Sándor ilyen módon való behódolása a közönségre jó benyomást fog tenni, tanúsítani fogja a közállapotok megszilárdulását! És módot fog nyújtani becses értesü-lések szerzésére. A birodalmi rendőrfőnök az erre vonatkozó fölhatal-mazást meg is kapta, közölte is a vajdasági kormányzóval.² A jelentés azonban megtevesztésnek bizonyult; Rózsa Sándort tudvalevőleg csak néhány évvel később fogták el. A rendőri hatalom buzgó készségét a hírhedt haramia ártalmatlanná tételére az is magyarázza, hogy Gyula-fehérvárról jött hírek szerint egy ottani katonai fegyelmi század szokási összeesküvést szőtt oly célból, hogy fegyverek birtokába jutván Tordára menekülhessen s az állítólag ott tartózkodó rablóvezérrel egyesüljön; azonban a kormányzóság maga megjegyezte, hogy Rózsa Sándor ott-létéről semmi tudomása sincs.³

Erdélynek különben megvolt a maga különmemű haramia-ügye; az ilyenné minősített guerilla-mozgalom alakjában, mely még az 1851 -iki székely összeesküvés maradványa, illetve további szövődménye volt. Bach 1853 novemberében legfelsőbb fölhatalmazást kap az erdélyi guerilla-bandák ügyében 9 egyén ellen hozott haditörvényszéki ítélet megerősítésére és végrehajtására.⁴

Mialatt a forradalomból hátramaradt, vagy akkori vétségek miatt folyamatba tett erdélyi perek is még csak most kerültek az erre rendelt felülvizsgáló-bizottság javaslatai alapján eldöntés alá s külön elszámoló-bizottság állítottott föl a haditörvényszékileg elítélt egyének elvesztett

¹ *U. ott*; és lásd a Návay Tamás földeáki esetéről (1853 jún. 22-én) szóló jelentést a *Lakos-féle n.-váradai másolatok* közt (Akad.),

² *Kempen eln. ir. Bécsi áll. levélt.*

³ *Gensd. Dép. u. ott.*

⁴ *Osztr. Belügym. levélt. 1853.*

vagyona fölötti rendelkezés céljából, azalatt a Mack-féle összeesküvés részesei Gyulafehérvár és Nagyszében börtöneiben várták sorsuk eldőlését.

Az osztrák bosszúpolitika szeretett megemlékezni az évnapokról; az aradi tizenháromnak és Batthyány Lajosnak a bécsi forradalom s a Latour meggyilkolásának évfordulóján kellett meghalniuk; a székely összeesküvés áldozataira vonatkozó ítéletek megerősítését Bach a maga előterjesztése alapján a Libényi merényletnek évnapján, 1854 február 18-án Íratta alá az uralkodó által, azzal az utasítással, hogy azok sürgősen végrehajtandók.

Pedig az erdélyi kormányzóság már 1853 november 5-én terjesztette elő ezeket az ítéleteket, melyeknek felülvizsgálatával azután egy vegyes miniszteri bizottság foglalkozott nagyon hosszasan. A Bach előterjesztései behatóan ismertetik az egész ügynevezett összeesküvést, a már ismert «évrendszer»-² is és a nagyszebeni haditörvényszéknek 49 vádlott ellen hozott ítéleteit. Ez ítéletek közül 21 halálra és vagyonelkobzásra szólt, a többi rövidebb-hosszabb várfogságra és vagyonelkobzásra s csak nyolc fölmentésre. Már az erdélyi kormányzó ajánlotta a halálos ítéletek számának háromra való leszállítását; a többiekben eszközölt kisebb módosításokkal, így került valamennyi ítélet legfelsőbb megerősítés alá. Tekintettel a haditörvényszék drákói szigorára, az uralkodóval könnyű lehetett elhitetni, hogy nagyon enyhén és emberiségesen ítélt, mikor 18 vádlottnak legalább az életét s a szabadulás reményét visszaadja.

Az a három, aki számára könyörület nem volt: Török János, a marosvásárhelyi reform, collegium 47 éves theologiai tanára, nagyváradi Horváth Károly 25 éves háromszékmegyei teledi földbirtokos és Gálfi Mihály 37 éves ügyvéd és volt szolgabíró, Török sógora volt. Mindháromra rábizonyítják a periratok, hogy részt vettek a Kossuth ügynökei által Erdélyben szított összeesküvésben s ez által a «császári országiásnak Magyarországon és Erdélyben megbuktatására s ezen koronatarományoknak az összes monarchiától való elszakítására» törés kedtek és így felségárulást követtek el. Kimutatják, hogy Török és Horváth Ruzsicskával Telekin, Horváth házánál érintkeztek s mindhárman buzgó részt vettek az összeesküvés szervezésében és terjesztésében. A többi elítélt vádlott ugyanez összeesküvésben való kisebb-nagyobb részesség miatt bűnhődött. Ezek között voltak: Andrási Ráfael ferenc-rendi quardián, Bereczky Sándor, Elekes József, Dáné Károly, Dózsa Sándor, Lengyel Ádám, Varga Zsigmond, Bitai Mihály, Lőrinczi Mihály, Marosi János földbirtokosok, lelkészek és ügyvédek, de egy nő

¹ *Min. Conf.* 1853 okt. Bécsi áll. levélt. *Ürmössy* id. m. 1. 108. 1.

² Lásd e mű I. köt. 289. s köv. 1.

is: Hajnal Róza, ki 12 évet kapott s néhány tanuló is, köztük Deák Farkas, a későbbi író.¹

Március 10-én kísérték az e végből Nagyszebenből tevékenységük főszínhelyére, Marosvásárhelyre szállított három elítéltet a város végén levő Postaréten felállított három szokatlanul magas akasztófához. Horváth Károly, mint egy vőlegény lépdelt díszmagyarban, derült tekintettel, de mindhárman az igazi vértanúk lelki nyugalmaival szenvedték el a halált. Hogy holttesteiket ki ne áshassák, Lázár János, akkori városbíró oltatlan mészből akarta azokat feloszlatni, de az egész városban nem kapott e célra meszet.² Veszőhelyüket utóbb emlékkal jelölte meg a hazafiúi kegyelet.

És ez a kivégzés akkor történt, mikor már harmadfél év múlt el a kérdéses összeesküvés fölfedezése óta, amikor a birodalmat se benn, se künn, semmi kimutatható veszély nem fenyegette s amikor a szent koróná újra megtalálása a megelőző év szeptemberében és az uralkodó küszöbön álló házassága, melynek alkalmára széleskörű megkegyelmezéseket terveztek, a hatalom érdekében is kívánatosá tette a trón és a nemzet öröme közösségének kitüntetését.

Sőt, mikor már a fejedelmi nász után az ostromállapot megszűntetése és a forradalmi vétségek miatt elítélteknek adott kegyelem vagy büntetésenyhítés ki volt hirdetve, Erdélyben kérelmelhetlenül folytatódott a megtorlás munkája. Május 17-én tették közzé az ítéletet, mely szerint Váradi József 26 éves ügyvéd, ki vesztére az emigrációból tért vissza Mack titkos megbízásaival és Bartalis Ferenc földműves, továbbá Szabó Áron földbirtokos és Szász Lukács iparos kötél általi halálra ítéltettek, mely az első kettőn április 19-én Szepsi-Szent-Györgyön végre is hajtattott. A hadi törvényszék eredetileg 12 egyént ítélt halálra; ezek közül nyolcnak ítéletét az erdélyi kormányzó változtatta sáncmunkára; kettőnek: nevezetesen Bertalan Lászlónak és Benedek Dánielnek sikerült megszökniük a börtönből; ezek azonban újra elfogattak és május 27-én M.-Vásárhelyt szintén felakasztattak.³

Június t-én hirdették ki azt a további ítéletet, mely özv. Kenderessy Eleknét, továbbá a kivégzett Török János özvegyét s Gálfy Mi-

¹ Bach előterjesztései és a legf. elhatározás az *osztrák Belügyin*, levélt. 1854 febr. Az ítéleteket közölte a *P. Napló* (1854 márc. 19. és 29.) s a halálos ítélet végrehajtására vonatkozó hivatalos hirdetést *Orbán Balázs: A Székelyföld leírása* 111. 160. s köv. I. s ennek nyomán *Rogge* id. m. I. 554. s köv. 1.

² Lásd *Orbán B.* id. m. id. h. *Koós Ferenc: Életem és emlékeim*. I. 342. s köv. I. A kivégzés végrehajtását jelentő hivatalos hirdetmény u. a. napról keltezve a *N. Múzeum* levéltárában.

³ A megkegyelmezésnél a kormányzó a császári nászra is hivatkozik. Lásd Schwarzenberg hg jelentését Grűnnéhez 1854 máj. 2-ról. (Gensd. Dép. *Bécsi áll. levélt.*) Bertalan és Benedek, valamint Váradi és Bartalis kivégzéséről a hivatalos hirdetmények a *N. Múzeum* levéltárában.

hály nővérét, Török-Gálfy Rózát, úgyszintén özv. Szentkirályi Zsigmondnét 15—10 évi várfogságra juttatta, valamennyit a Mack-féle összeesküvésben való bűnrészesség címén; ugyanily sorsra jutottak Magos Ernő pesti ügyvéd és Boér Antal későbbi képviselő. Még augusztus, szeptember és november hónapokban láttak napvilágot egyes hasonló ítéletek, sőt 1855 februáriusában került csak elbírálás alá a Nagy József bukaresti magyar szabómester esete, aki annak idején Mackót házánál elrejtette s utóbb az osztrák poroszlók hatalmába került.¹ 1854 őszén keveredtek bajba az aradi minoritarendű tanárok is. Ők már 1852 óta a Mack-féle szervezkedés alkalmával jutottak forradalmi proclamatiók és amerikai dollárjegyek birtokába s érintkeztek egyes emissariussokkal. Mikor aztán később Vörös Antal volt alispán és Csomortányi Károly földbirtokos is hozzájárultak a terjesztéshez, a dolog kitudódott s Vörös és Csomortányi után elfogtak nyolc minoritát is. Csomortányi ítélete életfogytiglani börtönre szólt; a minoriták közül hárman: Kosztka, Zetykó és Csüdör a börtönben haltak meg; a többit 1855 szeptemberében ítélték el 8—18 évi nehéz várbörtönre, de már két évvel később kiszabadultak az amnestia alkalmával.²

A kérelhetetlen és fáradságtalan üldözések e sorozatában nyilvánuló eljárásnak nem tudnók lélektani magyarázatát megtalálni, ha egyéb jelenségek is meg nem erősítenék azt a föltevést, hogy a különben nemes hajlamokkal bíró, de a vélt kötelességek teljesítéséből akkor is, mikor azok fájdalmasak, cultust csináló fiatal uralkodó leikébe ez időben az olasz lázadás és a bécsi merénylet oly fulánkot döfött, melynek mérge nem volt abból egyhamar kiirtható. Mutatkozik ez a politikai büntetések üldözésében épp úgy, mint abban a bizalmatlanságban is, mely őt a közügyek vezetői iránt sok jelenség tanúsága szerint eltölteni kezdte.

Miután láttuk e lelki állapot következményeit a megtorlás munkájában, lássuk most jelenségeit a meggyökerezett bizalmatlanság hatásaiban.

Ha ez a bizalmatlanság Ferenc Józsefet az egész addigi kormányrendszertől való jogosult elfordulásra indította volna, ennek kétségkívül ő is, birodalma is csak üdvös eredményeit láthatta volna. Ámde, sajnos, a fiatal császár ily bátor és gyökeres változtatásra nem tudta, vagy nem akarta magát elhatározni. E helyett csak úgy tett, mint az a beteg, aki elvesztvén bizalmát kezelő orvosa iránt, mégsem szakít vele, hanem csak arra szorítkozik, hogy annak háta mögött más orvosok tanácsát kéri és követi is és így az ellentétes kezelések hatását egyaránt megsemmisítve az orvosok felelősségét is meghíúsítja.

¹ Lásd a *P. Napló* illető számain, továbbá *Orbán Balázsnál* id. h. és III. köt. 44. I., továbbá *Veress Sándor*: Az emigráció a keleten. I. 251. l.

² *Dr. Oláh Gyula*: A dollárok. (Lakatos O. adatai nyomán) Vas. Újság 1912. évf. 28. szám.

Láttuk, hogy a lombard-velencei állapotok körül szerzett tapasztalatok egy csekély értékű félrendszer szabályt, a Rechberg gróf kiküldetését eredményezték. A központi kormányzatban ugyanez időben fejlődik ki teljesen annak a sajátságos, hol ellenőrző, hol hátráltató, hol keresztező irányban érvényesült mellékkormányzatnak a rendszere, melyet a miniszterek s különösen Bach hatalmával szemben a rendőrszervezet főnöke, br. Kempen és gr. Grünne főhadsegéd egyesülése létesített.

E mellékkormányzat mindkét alakjával már sokszor találkoztunk e mű lapjain. Kempennél már eddig is jellemző vonásként ismertük föl azt a kétségtelenül korlátoltságra valló fanatikus hitet, melyet zsandárainak tévedhetetlenségébe vetett; ezzel a fanatikus hittel hovatovább egyesül az a másik, hogy t. i. ő a birodalom és a császár eleven gondviselésének szerepére van hivatva, ami nemcsak vágyává, hanem az ő felfogása szerint kötelességévé is tette a maga hatalmának növelését s az uralkodó bizalmának megingatását minden más kormányzati tényező iránt. A pacificatio kérdésében ő képviselte legtovább az engesztelhetetlenség álláspontját akkor is, mikor már az uralkodó véget akart volna vetni a megtorlás munkájának s amikor már Bach is békülékenyebb utakra tért. A kormányzatban a folytonos kémkedés, gyanakodás és összeesküvésszimulálás irányzata oly mértékben vált a Kempen tevékenységi terévé, amely mértékben foglalták el Bachot a viszonyok nem tagadható megszilárdulása nyomán a pozitív közigazgatási feladatok.¹

Grünne főhadsegéd a megtestesült jelentéktelenség,² mely még csak nem is vádolható erőszakos érvényesülési vágygal. Úgyszólván ellentállás nélkül sikerülvén a hadügyminiszteri állást előbb háttérbe szorítania, majd teljesen megszüntetnie, a hadsereg legfőbb vezetését és szervezését egészen magához ragadta s azt a meddő költségek és a minden jobb elemet elnyomó, csupán hízelgésre és besúgásra halogató protectio-rendszer szellemében gyakorolta, — hogy mily hatással és eredménnyel, azt az 1859-iki olaszországi háború és az ennek nyomán kipattant visszaélések elég világosan mutatják. A polgári, nevezetesen politikai kormányzatra is kiterjedő roppant befolyását Grünne semmi más képességnek nem köszönhetette, mint határtalan szolgálatkészségének a legfelsőbb hatalommal szemben, s annak, hogy mint ügyes társalgó értett hozzá a maga szolgálatait legkényelmesebbekké és leg-

¹ Nem oszthatom *Károlyi Árpádnak* Kempen egyéniségére vonatkozólag a Széchenyi dőblingi irod. hagyatékához írt kitünő bevezetésében foglalt eléggé kedvező véleményét. (I. köt. 9. l.)

² *Széchenyi* fiakker-eszűnek mondja, valószínűleg azért, mert jól értett a lovakhoz. (Dőblingi irod. hagyaték II. 79. l.) Grünne egy leánya utóbb a Széchenyi-családba házasodott belé.

kellemesebbekké tenni s nem kevésbé értett hozzá hátmögötti sakkhúzásokkal s a maga állandó közellétével a mások befolyását minél jobban ellensúlyozni és gyöngíteni.

F. két férfiú csakhamar fölismerete egymás célzatát és helyzetét és sietett — mindegyik a maga érdekében — egymással szoros szövetségre lépni.

Az érintkezés majdnem folytonossá vált, ha nem is volt mindig közvetlen. Grünne részéről gyakran szolgált egy másik főhadsegéd vagy valamelyik szárnysegéd közvetítőül; ő általában óvatosabb volt a formák megtartásában s az írásbeliség és esetleges összetükozések kerülésében. Később a miniszteri conferentiákon, melyekre mindig meghívatott, majdnem sohasem jelent meg személyesen; rendszeren br. Kellnerfőhadsegédet küldte maga helyett, aki ott élénk részt is vett a tárgyalásokban, de a jegyzőkönyvet mindig csak mint a Grünne képviselője írta alá. Ez utóbbit nyilván untatták is a hosszú tanácskozások, de kerülni is akarta a szemtől-szembe való vitatkozást; ő inkább a hátmögötti utak embere volt s a létrejött megállapodásokkal szemben szabad kezet akart magának fenntartani. Viszont Kempen, aki oly féltékeny volt hatalma megóvásában s annyira igyekezett növelni azt a miniszterekkel és országkormányzókkal szemben, nem állotta Grünnehez — akit Albrecht főherceg is «kedves barátjának» szólított magánleveleiben,¹ — terjedelmes írásos előterjesztéseket intézni, mint valami fölébe rendelt hatalomhoz, amit egyébiránt a kormányzók és helytartók is — bármily magas rangban állottak — megtettek, tudva, hogy amit neki írnak és jelentenek, az a császárnak van írva és jelentve.

A «Militarische Zentralkanzlei seiner Majestät», melynek élén Grünne állott, volt ezentúl az a fogalom, amelynek tág leple alatt juttathatták elsősorban Kempen, de mikor akarták, az egyes kormányzók, helytartók és más hatóságok is a kormány mellőzésével a maguk jelentéseit, információit a császárhoz s amelyen keresztül kívánhatott be tőlük ilyeneket — ugyancsak a kormány háta mögött — az uralkodó s néha talán a maga jószántából vagy a Kempen óhajtására Grünne is.

A miniszterek csak most láthatták — ha látták — mekkora igazság rejlett azokban az 1851 -iki augusztusi ordonnanzokban, melyek az addig is csak fölfelé létezett miniszteri felelősséget kifejezetten megszüntették.

E mellékkormány működésének lényeges része volt a személyekre vonatkozó információk nyújtása a császár részére, többnyire ennek kívánságára, de gyakran a Kempen saját kezdeményezésére is. Nyilvánvaló, hogy minden személy, akire nézve a miniszterek valami javaslatot tettek, előbb a rendőrfőnök kritikájának lett alá vetve, habár ez utóbbi

¹ 1853 szept. 1 iról kelt levél a *Gensd. Dép.* iratati között.

értesüléseit nem meríthette máshonnan, mint a zsandárparancsnokok jelentéseiből. Grünne néha egész névlajstromokat közölt Kempennel; mikor a magyarországi szervező-bizottságok megalakítása volt napirenden, azok tagjaira nézve is — habár jobbára közismert egyénekről, magasállású tisztviselőkről volt szó — a rendőrfőnöknak kellett az illetők politikai megbízhatósága szempontjából s mindig a miniszterek háta mögött nyilatkoznia. Államtitkári rangú egyének is a Kempen külön kritikája alá estek; egykor a saját rendőrtanácsosát, másszor a Bach titkárát meggyanúsította, sőt az uralkodó által osztott kitüntetések ellen is fölszólalni s Bach magatartását egy ünnepély alkalmával szóvá tenni bátorkodott.¹

Természetes, hogy ily eljárás mód felett nagyobbította a gyakorlatban a birodalmi rendőrség fejének hatalmát s még inkább hatalomérzetét. Fáradhatalan volt a rendőri és csendőri személyzet és alakulatok szaporításában és fejlesztésében, ez a szervezet lassankint egész állammá az államban fejlődött; a gyűlölt Prottmann jelentős kitüntetésben részesült. Kempen a saját zsandárai tekintélyének védelmében bátran összetűzött a közigazgatási közegekkel, sőt a kormányzókkal is. Albrecht főherceget maga a császár volt kénytelen megnyugtadni, midőn aggályát fejezte ki, hogy a kormányzóság körében szervezett rendőri osztálynak közvetlenül Kempen alá rendelése az ő hatáskörét és felelősségét fogja csorbítani; az intézkedés maga azonban változatlan maradt. Coronini bánági kormányzó is kénytelen volt erélyesen fölszólalni a rendőri főhatóság túlkapasai ellen s lemondással fenyegetőzött.² Kempen zsandárainak információi alapján nemcsak följelentéseket tett egyének ellen, hanem szívósan gyakorolt pártfogásokat is. Magánegyénektől eredő csúnya följelentések is mindig több-kevesebb figyelmet találtak nála. A tisztviselők, kiket Kempen mindig általánosságban is gyanúsított, teljesen ki voltak szolgáltatva a rendőri és csendőri közegek ellenőrizhetetlen besúgásainak, kik róluk magaviseleti táblázatokat is készítettek. A szegezi zsandárparancsnok egyszer egy névtelen följelentést mutatott be Kempennek, amelyben a német pénzügyi tisztviselők meleg dicséretben részesültek, ellenben az összes magyar hivatalnokok válogatás nélkül mint «Betyáren ersten Ranges» jellemeztettek.

A rendőri megfigyelés természetesen kiterjedt a magánegyénekre is; különösen a politikailag gyanúsaknak jelettek minden érintkezésben és járásuk-kelésükben állandó megfigyelés és leleskedés tárgyai voltak. Strossmayer diakovári püspököt följelentették, mint németüldö-

¹ Ezek és az itt következő adatok a *bécsi áll. levéltárban* levő Kempen-féle elnöki iratokból és a Gensd. Dép. irományaiból (különösen 1853. és 1854—1837. év) vannak merítve.

² *U. ott*, 1853 máj. 15. és 16.

zöt azért, mert egy tiszteletére rendezett lakomán csak horvát felköszönők mondtak s a császárról megemlékezés nem történt. Kempen sietett a jelentést továbbítani a főhadsegédhez. Az egri káptalan ellen külön titkos vizsgálatok folytak; különösen Bezzeg András kanonok ellen kutattak ki terhelő adatokat a múltból, de Máriássy Gábor kanonokot is befeketítették. A rendőrség főnöke 1853 elején valóságos katasztért készített az összes magyarországi kolostorok és apátságok személyzetéről, minden egyes egyén jelleméről, működéséről és politikai magatartásáról, természetesen kizárólag zsandárainak jelentései alapján. Figyelme kiterjedt még olyan dolgokra is, mint például a magyaróvári mezőgazdasági iskola fegyelmi viszonyai s a keleti vagy consularis akadémia hitoktatójának szellemi minősítése; sőt javaslatokat tett a törvénykezés reformjára nézve, kifogásolta az osztrák nemzeti bank igazgatóinak megválasztását és neheztelőleg panaszolta, hogy annak idejében a protestánsok viszonyainak rendezésénél meg nem kérdezték.¹

A conservatívek szemmel tartásában Kempen szívesen kelt versenyre Bachhal, valószínűleg azért, hogy a Grünne ellenörködését ez irányban is érvényesítse; persze e téren is a zsandárparancsnokok voltak az informátorok. A kassai zsandárparancsnok, bizonyos Gabler, tervedelmes kimutatást készített a kerületében tartózkodó ó-conservatívokról; szám szerint *2j-dt* mutatott ki, mindegyiknek szellemi képességeit is megítélve s különösen arra helyezve súlyt, hogy hová szokott járni az illető s főképp, hogy szokott-e Bécsben tartózkodni? E névjegyzékben szerepel herceg Bretzenheim Ferdinand, aki — a jelentéstevő szerint — nem kiváló szellem, gr. Barkóczy János már intelligens sebbnek mondatik; gr. Mailáth Antal, Szentiványi Vince, br. Senyey Pál, Zsedényi Ede képességei különösen ki vannak emelve, egyeseket meglehetősen lebecsül a jelentéstevő. Itt találkozunk a gr. Csáky Tivadar, gr. Desseffy Gyula, gr. Csáky László, gr. Andrassy Dénes, gr. Keglevics Gábor, gr. Péchy Manó, gr. Andrassy György, br. Vay Miklós, gr. Schönborn és hg. Coburg-Koháry neveivel. Valamennyinek jellemzésére az mondatik, hogy úgy, mint az egész magyar nemeség, a polgári elemet csöcselékek tekintik. Kempen valószínűleg főlháborodással olvasta pesti parancsnokának — aki egy Forgách gr. volt, — szókimondó jelentését. Ez bírt bátorsággal a rendőrfőnök véleményétől eltérőleg oda nyitlatkozni, hogy Magyarországon ezidőszerint conservatív pártról szó sem lehet, de igenis van szó száz meg százezer elégedetlenről, aki passiv ellenállásra szorítkozik. Ezeket mind megnevezni nem lehet: túlsokan vannak!

A milánói zendülés okából a katonai főparancsnokságok is utasítottak a Kempen kívánatára, hogy vele a legszorosabb egyetértésben

¹ *Gensd. Dép.* 1854 jan 25 és aug. 26. 1856 ápr. 24.

működjenek s neki mindjárt mindent hírül adjanak; a rendőrfőnök ezalatt a minden alatt természetesen a katonaság magatartását is értette, de hogy arról még megbízhatóbb értesülést szerezzen, a katonatisztek viselkedését a maga zsandárközegei ellenőrzése alá helyezte. A legjelentéktelenebb dolgok, még az is, hogy a katonai zenekar kinek a házában játszott, elégségesek voltak az ő gyanújának fölkeltésére s közegei árulkozásukkal e téren annál kevesebbet kockáztattak, mert hiszen a rendőrfőnökségi jelentések végfolyamatban úgylis a Grüne kezeibe jutottak, ez pedig a hadseregnek tényleg legmagasabb hatósága volt; hogy ez a legfőbb katonai hatóság be nem érte a katonai szolgálati úttal, hanem a rendőri szervezet információit vette igénybe saját tisztjeivel szemben, az csak ezeket kedvetlenül hette el s csak a hadsereg fegyelmének és a katonai alárendeltségi viszonyoknak árthatott.

A megtorlásnak most már főleg Kempentől képviselt politikája kiterjedt az 1848-iki bécsi és magyar forradalmak közvetlen és közvetett előidézőire és az udvari méltóságokat viselő egyének előzményeinek vizsgálatára is; e vizsgálatok során vesztítette el, bár személyesen soha ki nem hallgatták, 1854-ben br. Pillersdorf 1848-iki miniszterelnök titkos tanácsosi rangját és minden kitüntetését, több menekült és elítélt kamarási méltóságát. Gróf Teleki Józsefet, Akadémiánk első elnökét is megpróbálták megfosztani kamarási és titkos tanácsosi rangjától és jogaitól, de az uralkodó maga visszavonatta az erre vonatkozó rendelkezést.¹

Az öreg Kübeck, aki egy atya rajongó szeretetével és csodálatával csüngött a fiatal császár jeles tulajdonain, az ő érdekében vélte szükségesnek a Bach befolyásának megtörését a Kempen emelkedése segítségével is. Ámde éppen ezt a célt a rendőrfőnök hatalmának folytonos növelése legkevésbé valósította meg; maga Kübeck úgy találta már az 1852-iki nagy változások után is, hogy «ez a madár még nagyon is szabadon röpköd;»² s a Metternich környezetében is az volt a benyomás, hogy a Bach befolyása emelkedőben van.³ A Kempen—Grüne-féle ellenkormány kialakulása csak összekuszálta a kormányzat szálait, gyöngítette annak egységét ott, ahol arra szükség lett volna, megakadályozta a céltudatos politikát, különösen külügyi és pénzügyi téren, de a két tábornok szövetsége már szellemileg sem állott azon a magaslaton, hogy a belpolitikában új irányt lett volna képes érvényre emelni.

Kübeck utolsó életéve, 1855 elején mély fájdalommal volt kénytelen megállapítani, hogy «a legfelsőbb kormányzatban a pártok mind élesebben különülnek el és küzdenek cselszövényeikkel egymás elleni;

¹ *B. Pillersdorf*: Handschriftl. Nachlass. 20. 1. Telekire nézve: *Gensd. Dép.* 1853 dec. és 1854 jan.

² *Kübeck*: Tagenbuchblätter. II. 65. I.

³ *Metternich*: Nachgel. Papiere. VIII. 136. 1.

akkor már Metternich is úgy látta, hogy a Bach—Buol-párt kénytelen hatalmát a Hess-Grünne-párttal megosztani.¹ Ez a belső meghasonlás okozta Ausztria ingadozó politikáját a krimi háborúval szemben is, és ennek a meghasonlásnak első előidézője mindenesetre az uralkodó bizalmának megosztása s a Kempen és Grünne szövetkezése volt.

A Libényi merényletnek a császárra gyakorolt hatása azonban oly elhatározásokban is megnyilvánult, amelyeknek forrása az ő kedélyének mély vallásosságában keresendő.

Kivált a merénylet utáni első napokban, a lelki rázkódtatás és testi fájdalmak óráiban, amikor az elhárult veszély még egész nagyságában állhatott szemei előtt, az uralkodó lelki tanácsadóinak könnyű volt gondolkodását menekülésének gondviselészerűségére ráirányítani, íme a forradalmi mozgalmak elnyomására tett minden intézkedés, a korlátlan császári uralom biztosítására felállított és működésbe hozott egész hivatalnoki szervezet, a személyét és trónját őrző szuronyerdő nem képes őt székvárosa kellő közepén, világos nappal egy orgyilkos támadásától megóvni! Csak az isteni kegyelem mentette meg, csodás módon s bizonynal azért, mert életét nagy és magasztos feladatok számára akarta fenntartani. Ebben a hitben megerősíthette őt a pápa március 7-ikéről kelt levele, melyben őt és életét Szent Péter apostol különös oltalma alatt állónak mondja.² És ettől a gondolatól, melynek utóbb néha kifejezést is adott a császár, szinte önként folyt az a másik, hogy ezért az isteni kegyért személyes háláját egy uralkodói ténnyel tartozik lerónl.

Az a körülmény, hogy a császár egykori nevelője, Rauscher Othmar addig seckanui püspök, kinek hatalmas szelleme mindig nagy hatás-sal volt a fiatal uralkodóra s ki már 1852-ben megbízást nyert egy, a pápai székkel kötendő megegyezés előmunkálatainak vezetésére, éppen 1853 márciusában foglalta el Milde halála után a bécsi hercegezerseki széket, s hogy ugyancsak ez év tavaszán indultak meg Bécsben a döntő püspöki tanácskozások a concordatum ügyében, a legnagyobb valószínűséggel ruházza föl azt a közlést,³ hogy mikor az érsek látogatást tett a császár betegszobájában, már onnan hozta magával a legfelsőbb beleegyezést nyert ama pontozatokat, melyek a két évvel később tényleg megkötött egyezmény alapjául szolgáltak.⁴

¹ Hübeck id. m. IL. 72. L.

² Közölve több budapesti napilapban, 1924 októberében.

³ W. Rogge id. m. L. 331. l.

⁴ Nem érdektelen, habár kissé elfogult a Coburg-góthai hercegnek Th. Bernhardi által 1858 nyarán följegyzett nyilatkozata: «Das Konkordat rührt weder vom Kaiser, noch von seinen Ministern her; das hat die Erzherzogin Sophie mit ihren Pfaffen zusammen ausgeheckt. Es war schon zwei Jahre vor seiner Annahme vollkommen fertig. Er (der Herzog) kannte es und hatte eine Abschrift

Szóval meglehetősen kétségtelennek tekinthetjük, hogy a bécsi merénylettől kezdtek szövődni a szálak, melyek az 1855-iki concordatumhoz vezettek; s hogy Ferenc József a gondviselésnek élete megmentéseért tartozó hálóját is akarta leróni, midőn elődei, különösen József császár elveinek teljes földadásával egyébként féltőn őrzött uralkodói jogainak lényeges részéről a pápai hatalom javára lemondott.

davon . . Ugyanakkor a herceg azt is állította, hogy Bach előtte kinyilatkoztatta, hogy, amíg ő miniszter, a császár ezt az egyezményt nem fogja aláírni. Mégis aláírta és Bach miniszter maradt. *Aus d. Leben Theod. v. Bernhardis*, 111. 55 — 56.1.

II.

(A szent korona megtalálásának körülményei; Wargha István szerepe; az ünnepélyes hazahozatal. A tény hatása Magyarországon és az emigráció körében; alaptalan gyanúk, különösen Szemere ellen. Az uralkodó eljegyzése és házassága Erzsébet bajor hercegnővel; ez utóbbinak egyénisége. A magyarországi ostrom-állapot megszüntetése és amnesztia a császári nász alkalmából; mindkettő félrendszabálynak bizonyul; az ország hangulata nem javul hatásuk alatt. A keleti háború keletkezése és lefolyása; Ausztria ingadozó s kétértelmű szerepe benne s annak kihatása a jövőre; a külháború s a fegyveres készenlét hatása az országban; Türr István elfogatása. 1853—1855.)

A véres megtorlások és a fokozott elnyomás ama szomorú napjaiba, melyekkel a megelőző fejezetben foglalkoztunk, két esemény hozott némi derűt; az egyik a szent koronának újra megtalálása volt 1853 szeptember 8-án, a másik a fiatal uralkodó egybekelése Erzsébet bajor hercegnővel 1854 április 24-én. Mindkettőt nem annyira a hivatalos és nyilvános örömnilatkozatok, mint inkább a szinte tudattalanul hozzájuk fűződött sejtelmek és a későbbi következmények szempontjából kell örvendetes eseményekként jellemeznünk.

A szabadságharc leverésekor a forradalmi kormány férfiaiól eltűntetett koronázási jelvények fölkeresése és visszaszerzése kezdettől fogva az abszolutisztikus kormány soha nem szűnő igyekezetének tárgya volt. Ugyanakkor amikor váltig vallotta és hirdette az osztrák politika, hogy Magyarország régi közjoga elenyészett, mindent elkövetett arra, hogy ama szent symbolumnak, melyben a magyar nemzet hite és közjogi felfogása szerint az a közjog mintegy testet öltött, birtokába helyezkedjék.

A tudakozódások és kutatások kezdettől jó nyomon indultak, de egyhamar eredményt nem érven el, félbeszakadtak, majd téves utakra terelődtek. Csakhamar köztudomásra jutván, hogy a koronát Szemere, forradalmi miniszterelnök vitte magával s hogy ő Orsován át menekült külföldre, már 1849 késő őszen bizottság küldetett Orsovára, melynek már akkor tagja volt az a Karger Titus századoshadbíró, aki utóbb a tényleges megtalálás körül különösen érdemesült; kutattak Orsován, különösen a templom körül, továbbá Mehádián és Herkulesfürdőben, ahol Szemere szintén megfordult, de eredmény-

telenül. Később álhírek következtében Liptóban, Szent-Iván községben is történtek nyomozások, majd Debrecen és Nagyvárad vidékén.¹

1852 tavaszán a rendőri ügyek Kempen kezében összpontosítatván, Ő az őt jellemző bulldog-szívóssággal ragadta ezt az ügyet is kezébe s ki sem bocsátotta, míg dülőre nem vitte; eljárásáról azután 1854 április 24-ikéről kimerítő emlékiratot szerkesztett, mely valószínűleg közzétételre volt szánva, de közzé nem tétetett, úgy hogy a nyomra-vezetés körüli találgatások és vádaskodások szabadon folytak sokáig. Végre legújában, mikor a bécsi levéltárak minden korlátozás alól felszabadultak, az «Udvari és állami levéltár) egy volt igazgatója közzétette az egész emlékiratot, melyből most már világosan látjuk, hogy kiknek közreműködésével jutott az osztrák rendőrség előbb a titoknak, majd a koronázási jelvényeknek is birtokába.²

E jelentés szerint Kempen a cél érdekében mindjárt a kémkedés és megvesztegetés legbiztosabb eszközeihez nyúlt. Megnyerte céljainak Wargha Istvánt, a magyar udvari kamara egykori tisztviselőjét, ki utóbb a forradalmi kormányzatban előkelő állást foglalván el, Kossuth bizalmát is bírta, azonban már 1853 előtt a magyarországi katonai kormányzóság titkos szolgálatában állott, amit ennek volt oka megbecsülnie. Rendkívüli ügyességgel tudott mindkét irányban bizalmat kelteni: míg Ausztriának kémszolgálatokat teljesített, Kossuth magyarországi ügynökének szerepét is vitte, ki állítólag Figyelmesi útján küldött hozzá amerikai magyar bankókat a hazában való elhelyezés céljából.³ 1853 áprilisában Kempen őt Londonba küldte titkos megbízással. Innen módja volt Kossuthra vonatkozó, részben teljesen fonák s a conservatívek compromittálására célzó híreket közölni megbízójával, melyeket ez mint olyanokat terjesztett az uralkodó elé, amelyek Kossuth egyik legbizalmasabb emberétől erednek,⁴ az emigráció köreiből azonban ez időben már, úgy látszik, gyanús szemmel nézték Wargha viselkedését s különösen bő költségeit.

Főfeladatát, a korona hollétének kifürkészését Wargha egy véletlen találkozás segélyével oldotta meg, mely őt az erdélyi származású

¹ 1850-iki min. tanácsi jegyzőkönyvek és magyar kormányz. iratok: *Bécsi áll. levélt.*; *Ipolyi Arnold: A magyar szent korona története*, 1886. 127. l.

² *Dr. Hanns Schlitter: Kempen's Denkschrift über d. Auffindung der Stephans-krone*, Wien 1919. Schlitter e közlésével első sorban bennünket magyarokat kötelezett volna le köszönetre, ha annak előszavában egy minősíthetetlen és teljesen indokolatlan támadást nem intézett volna a magyar nemzet ellen, valószínűleg annak, az akkori bécsi sajtóban elterjedt együgyű mesének a nyomán, mely szerint a gr. Károlyi Mihály kormánya a szent koronát összetörte. Bosszantó, de nevetséges is, mikor mai nap bennünket, magyarokat osztrák részről akarnak királyhűség dolgában megleckéztetni.

³ *Névtelen: (Kászonyi) Ungarns 4 Zeitalter III.* 157.s köv. l.

⁴ Gensd. Dép. 1855 máj. *bécsi áll. levélt.*

Szücs¹ emigrált honvédfőhadnaggal hozta össze, ki beszédközben elárulván, hogy a koronáról tud valamit s azt is, hogy — mint mondá — Kossuth és Pulszky szűkkeblősége következtében nehéz anyagi viszonyok közé jutott, hamar meg volt nyerve a Wargha céljainak s 6000 angol aranyból álló jutalom kilátása fejében elárulta ez utóbbinak a korona elrejtésének egész történetét, melynél ő a Szemere megbízásából állítólag a fő szerepet vitte, úgyszintén a rejtkehely titkos leírását a megoldás kulcsával együtt és a megfelelő térrajzot.²

És most következett a Kempen eljárásának egyik legjellemzőbb s az egész osztrák kémrendszere nézve legmegbélyegzőbb része. Wargha, alighogy Bécsbe érkezett, (1853 május 19-én) elfogatott, állítólag a Gasparich Kilit vallomásaiból reáharult gyanú miatt vizsgálat alá vonatott s szeptember i-ig fogva tartatott. Ezt ő panaszolva mondta el Kempenhez intézett emlékirataiban.³ Azonban a Kempen jelentése meglehetősen leplezetlenül elárulja, hogy az ő saját felbérelt közegének ez az elfogatása valójában csak azért történt, hogy ez titkát másnak el ne árulhassa s azért is, hogy Wargha ez eljárás által az emigráció előtt rehabilitáltadván, még további kémszolgálatokra is fölhasználható legyen.

Az így megszerzett adatokkal fölszerelve már most Karger hadbíró, ki már előbb is ez adatokkal megegyező irányban folytatta a nyomozást, óvatosság okából gyógykezelés címe alatt Mehádiába küldetett s onnan intézte a kutatást, melyben a Cserna-folyó áradása hosszabb késedelmet okozott. Azután is még soká kétesnek látszott, vajjon az egész eljárás eredményre fog-e vezetni, úgy hogy már az eljáró alantas közegek jóhiszeműsége is kérdésessé vált s szüksége állott elő annak, hogy a fogva levő Warghát újból kihallgassák a Szücs közléseire nézve. Ez sem hozván meg a kívánt eredményt, Kempen végre kelleetlenül elhatározta magát arra, hogy Warghát magát küldje le — kellő ellenőrzés mellett — egy napra Orsovára. Most csakugyan nyomra jutottak; alighogy Wargha visszautazott, szeptember 8-án, kis Boldogasszony-napján, a reggeli órákban, azon a helyen, melyet most kápolna jelöl meg,

¹ A Kempen emlékirata keresztnévet nem mond; a *Kertbeni* emigracionális névjegyzéke három Szücsöt sorol fel, két Andrást és egy Jánost; valószínű, hogy itt az Andrások egyikéről van szó, mert János, ki a forradalomban közlegény volt, úgy látszik, osztrák katonai szolgálatban állott 1859-ig s csak akkor ment ki Olaszországba, hol a magyar légióban őrnagy lett.

² Szücs elbeszélése egészen eltér attól, amelyet az elrejtésnél közreműködött Házmán *Ipolyinál* (id. m. 123. s köv. l.) közölt; ez utóbbi szerint az elásásnál csak négyen voltak jelen: Szemere, Grimm, Házmán és Lórody; Grimm készített rajzot a helyről; Szücsöt, mint jelenvoltat vagy beavatottat sem Házmán, sem *Szemere*, ki naplójában (L. 200. s köv. L.) a történeteket Házmánal egybehangzóan mondja el, nem említi; hogy tehát ő hogy jutott a titok birtokába? azt még ma sem tudjuk.

³ A *Schlitter* füzetének 40. és 49. l.

rábukkantak a koronázási jelvényeket tartalmazó vasládára, melyet parasztszekeren az orsovai katonai parancsnokság épületébe szállítottak, ott feltörték s benne a jelvényeket hiánytalanul megtalálták, csak a szövetség s a mellékelt okmányok voltak a nedvességtől erősen megrongálva.¹

Azonnal távirat ment Bécsbe s a pesti lapok szeptember n-én már hozhatták a császári főhadsegédnek a kormányzó főherceghez intézett távirata alakjában az örömhírt s azt is, hogy a szent jelvényeket már u. e. hó 15-én fogja az Albrecht főhercegről elnevezett dunai hadigőz Pestre hozni, hol azok további rendelkezésig a várkápolnában lesznek közszemlére téve.² Három nappal később már az erre vonatkozó szer-
tartást is közölték a lapok.

A Pesti Napló bátorkodott vezércikkében azt a reményt fejezni ki, hogy «a fejedelem élni fog visszaszerzett ősi koronája szent jogaival, mert a fejedelem akkor volt mindig leghatalmasabb, midőn uralkodásában koronajogainak egész súlyával élt». A kormány politikája, úgy látszik azt hozta magával, hogy az örömnilyánításoknak semmi korlátot se szabjon, bár Albrecht főherceg szerette volna a dolog jelentőségét némileg leszállítan.³ Köln útján még azt is híresztelték, hogy Bach miniszter ez esemény alkalmából termeinek egyikét kápolnává alakította át, melyben naponként misét fog olvasatni. A szent korona ünneplése már Orsován kezdődött, ahol állítólag magyarok és oláhok egyaránt letérdelve imádkoztak előtte. Különösen jelentősnek találták azt a körülményt, hogy a megtalálás éppen Magyarország mennyei védasszonyának napján történt, azon a napon, melyen — a hagyomány szerint — Szent Istvánt királlyá koronázták. A viharos idő miatt a koronát vivő hajó csak szeptember 16-án érkezhett Budára, egy hajón, melyen Albrecht főherceg ment elébe s melyre nemzeti színű lobogókat is tűztek ki. A jelvényeket egy, az ország több főpapjából s főúrából álló «hitelesítő bizottság» vette át s azokat harangzúgás és üdvölvések közt, udvari díszhintón, a kettős kereszt elővitelével a városi céhek és a tanuló ifjúság sorfalai között vitték a várpalota Szent- István-kápolnájába, ahol három napig voltak közszemlére téve. Az esemény alkalmából kivilágítás is volt és díszebéd a kormányzónál.

Szeptember 18-án azután a szent koronát és tartozékait ismét ládjukba helyezték s másnap nagy díszszel elszállították Bécsbe. Ez az el-

¹ Az ez utóbbiak szakszerű helyreállítására vonatkozó kormányzói elismerés a *N. Múzeum levéltárában*.

² Lásd erre s a következőkre nézve a *P. Napló* szept. 11-iki, 14-iki, 15-iki s további számait egész a 27-ikiig.

³ Lásd Grünéhez int. magánlevelét szept. 11-iről a *Gensd. Dép.* iratai közt. (*Bécsi áll. levélt.*) Ő — úgy mond — a jelvényeket inkább egyházi ereklyéknek, mintsem birodalmi klenodiumoknak kíváná tekintetni.

szállítás kellemetlen emlékeket idézhetett föl, mert koronánkat már egyszer elvitette II. József császár, a bécsi udvari kincstárba helyeztette s onnan — tudvalevőleg — csak a «Kalapos király» utolsó életében került Budára vissza. Azonban ezúttal ez kezdettől fogva kizártnak látszhatott.¹ Igaz, hogy az ez ügyben Bécsben tartott tanácskozmányban Buol miniszter a Magyarországra való visszavitel ellen nyilatkozott; de a császár azonnal magáévá téve a Kübeck eredeti javaslatát, a visszavitelt elrendelte.² így a jelvényeket tényleg csak egy napra vitték a birodalmi fővárosba, azért, hogy az uralkodó láthassa s ott vehesse birtokba azokat. Szent István koronája Bécsben is köztisztület tárgya volt; ott is magyar mágnások kísérték a várkapornába, ahol Albrecht főherceg beszédet intézett a császárhoz s ez válaszolt. A beszédek hozták a lapok. A kormányzó főherceg hangsúlyozta az örömet, melyet az országnak az a tudat szerez, hogy a gondviselés intézkedéséből a szent korona, melyhez a kereszténység meghonosításának emléke fűződik, ez ország törvényes urának kezébe visszakerült. Az uralkodó válaszában azt mondta, hogy «ezen tisztos clenodiumokat» úgy veszi át, mint a fölötte és birodalma fölött oly láthatóan örökdő isteni gondviselés új jelét s így végezte: «Elöttem oly kedves Magyarországomnak bizalmam s császári jóakaratom bizonyágát kívánván adni, rendelem, hogy a szent korona és a koronázási jelvények legott ismét az országba visszavitesse-nek s ott Kedvességed gondviselése alatt őriztessenek).

A korona megtalálásának tényét, melynek alkalmából szűkebb körű megkegyelmezések is adtak s több vidéki helyen is hálaadó istentiszteletet rendeztek,³ a valóságban vegyes érzelmekkel fogadta akkor a nemzet. Az bizonyos, hogy a szent jelvény végleges elveszése majdnem lehetlenné tette volna Magyarországon a törvényes állapot teljességének helyreállítását s rendkívül megnehezítette volna a nemzet és a király között 1867-ben bekövetkezett kibékülést; külföldre jutása is kiszámíthatatlan bonyodalmakat idézhetett volna elő. Ennyiből az oly tüntetőleg megünnepeelt esemény hazánkra nézve tényleg gondviselészerű jelentőséggel bírt.

Azonban belé kell helyezkednünk ama kor gyermekeinek lelki állapotába. A kik látták és érezték a hatalom hajthatatlan makacsságát az ország elnyomásában, azok semmit sem fogadhattak aggodalom nélkül, ami e hatalom megszilárdulására szolgálhatott, sőt annak a törvényszerűség látszatát kölcsönözhetette; azoknál érthető volt az is, ha a korona visszaszerzésének kenetteljes ünneplését keserű gúnyuk tárgyává tették.

¹ *W. Rogge* (id. m. L. 290. l.) fölületességére mutat, hogy a tényeket úgy tünteti föl, mintha a koronát nem Pestre, hanem Becsbe szállították volna. a Kempen eln. iratai 1853 szept., *bécsi áll. levélt.*

³ *P. Napló* szept. 21. és 28-iki számal.

Podmaniczky azt mondja naplójában,¹ hogy reg nem tapasztalt eseményt, mely oly ellentétes benyomást gyakorolt volna a közönségre, mint ez. «Vannak — úgymond — kik örülnek a magyar királyság ez alkotmányos jelképének vizionlátásán, és ismét vannak, akik kételkednek annak lehető üdvös következtéseiben, mások pedig árulásról beszélnek s átkozódnak». Még öt évvel később Széchenyi is felháborodással emlegette a hazahozatali szertartásokat, melyekkel csak port hintettek a buta tömeg szemébe; ezzel a szent ereklyével — úgymond — nem volna szabad bohózatot játszani és megtévesztő maskarajátékot üzni. Egyes bécsi lapok ez alkalomból már azt hirdették, hogy Magyarország békétlenségének és elégedetlenségének vége! a felforgató párt sárkányának feje szét van taposva. Mintha bizony az volna a magyar király, aki a korona s mindegy volna vájjon fején van-e vagy — a raktárban!² Azt ugyan senki komolyan nem vehette, ha Bach egyes külföldi lapok útján a koronázás lehetőségét híreszteltette, azt pedig a legkevesebben tudhatták, hogy maga a császár állítólag már akkor ily szándékot nyilvánított.³

Legnagyobb nyugtalanságot ez az esemény az emigráció köreiben keltett, mert ott keresték azt az «áruló»-t is, aki az osztrák kormányt nyomra vezette.

Széles körökben el volt terjedve 1853-ban az a hír, hogy Kossuth megbízottat küldött ki a korona kiásása és külföldre, még pedig Amerikába szállítása végett; mások szerint csak biztosabb helyre akarta elrejtetni. Bizonyos J. W. Stillmann hírlapíró önéletrajzában dicsekedett el e megbízatással s Kossuth egy sajátkezű levelét is mutatta föl, melynek értelme azonban kétes.⁴ Rónay Jácint is tudni vélt ily megbízásról, bár azt nem Kossuthtól magától hallotta.⁵ Néhányan Figyelmesiben sejtették a megbízottat,⁶ mások magát Warghát gyanúsították, hogy Londonban vett megbízását árulta el Bécsben.⁷ Tény, hogy egy fiatal zsidót rajtakaptak azon, hogy Orsova vidékén a korona után kutatott, el is fogták, a lapok is írtak róla,⁸ maga Kossuth sohasem ismerte el, hogy bárkinek ily megbízást adott volna.

¹ III. 36. 1.

² *Blick* 254. s. köv. 1.

³ *Úrmössy* id. m. L. 117.1. b. Ambrózy Lajos 1860-iki közlése: *Wertheimer* B. A. L. kiadatlan emlékirataiból. B. Szemle 95. köt. 44. 1.

⁴ «The autobiography of a journalist»; *Kropf* Lajos közlése (Kossuth L. és a szent korona, Tört. Szemle 1914. III. 576. L.) ki, a levelet a Kossuthénak ismerte föl.

⁵ Elkobzott 1853 okt. 18-ról kelt levele, közölve *Schlitter* füzetében 57. s. köv. 1.

⁶ Ungarn's 4 Zeitalter, már id. h.

⁷ *Szemere* Naplója. II. 42. s. köv. 1.

⁸ Kempen jelentése *Schlitternél*, 31. s. köv. 1. *P. Napló* szept. 29.

E hír elterjedése s a Kossuth és Szemere közötti közismert antagonizmus csakhamar szárnyat adott annak a föltevésnek, hogy Szemere, megghiúsítandó a kormányzó szándékát, maga játszotta az osztrák rendőrség kezébe a korona rejtkehelyének titkát s a bécsi kormány — saját vallomása szerint — hozzájárult e föltevés elterjedéséhez, hogy az igazságot elhomályosítsa s eljárását loyalisabbnak tüntesse föl.¹ Bizalmas osztrák jelentések szerint az amerikai menekültek már 1852 elején beszélték, hogy Szemere tárgyal az osztrák kormánnyal a korona kiszolgáltatása iránt.²

Mikor a gyanú, mely Szöllösyt,³ Lórodyt, Fülepet, sőt gr. Batthyány Kázmért sem kímélte meg, mind határozottabban fordult Szemere Bértalán felé s a bécsi «Soldatenfreund» című lap, nevének kezdőbetűit jelölve ugyan csak meg, — melyeket aztán több lap sietett kiegészíteni, — egyenesen rámutatott, mint a titok felfedezőjére, Szemere leghatározottabban tiltakozó nyilatkozatokat tett közzé úgy a külföldi, mint a magyar lapokban. Az utóbbiaknak szánt közleménye — csak azért, hogy fölvetéssék, — nagyon kíméletesen szólt a fölfedezés tényéről magáról, de annál élesebben bélyegezte azt meg Szemere nyomorult árulás gyanánt az angol sajtóban, kérdezvén, hogy mi tekintélye lehet annak a koronának, melyet az uralkodó nem egy szabad nemzet, hanem egy áruló kém kezéből kapott s melynek értéke átokkal van terhelve, mint amaz ezüst pénzek, melyekért júdas eladta urát és mesterét ellenségeinek? Az osztrák kormány is szükségesnek látta, kivált a magyarországi kormányzó felszólalása következtében utólag megróni közleményéért a Soldatenfreundot s így Szemerét, kinek — mint most már tudjuk — még csak közvetett része se volt a dologban, tisztázni a gyanútól.⁴

Következett azután, több mint egy évvel később, még egy hivatalos megnyilatkozás, mellyel az osztrák rendőri kormányzat megkoronázta alakoskodó eljárását ebben az ügyben. 1854 novemberében hozták a lapok⁵ a bécsi haditörvényszéknek október 30-ról kelt hirdetményét, melyben az ismeretlen tartózkodású Wargha István 90 nap alatti jelentkezésre hivatik föl s öngigazolásra a hazaárulás vádja ellen, mely Kossuth-tal való folytonos összeköttetés, s amerikai magyar dollár-jegyek terjesztése és Magyarország elszakadását célzó titkos társulatokban való részvétel miatt terhell. A hirdetmény maga elismeri, hogy Wargha

¹ Kempen jelentése *Schlitternél*, 32. 1.

² *Bach* külügyi heti jelent, a császárhoz 1852 febr. 7-ről. *Bécsi áll. levélt.* Gensd. Dép. 1852.

³ *Zsoldos* id. följegyzésel. (Akad. könyvtár.)

⁴ Lásd *Szemere* Naplójának L. köt. 203. s köv. 1. és a *P. Napló* okt. 9. és Albrecht főhg okt. 3-iki iratát Grünnehez a *Gensd. Dép.* iratai közt.

⁵ *P. Napló* 1854 nov. 9.

ugyané vádak miatt már 1853 áprilisában vizsgálat alatt állott, bebörtönöztetett, de kegyelem alapján szabadon bocsáttatott. Tehát az osztrák kormány ugyanazt az embert, kit megfizetett s ki által másokat megvesztegettetett, kinek segítségével szerezte meg a koronát s akiről Kempen még 1854 áprilisában elismerte, hogy neki Kossuth bizalma révén kémszolgalatokat teljesít, jónak látta utólag ismét hazaáruló és összeesküvőként vádolni meg a nyilvánosság előtt! Magától értetődik, hogy Warghának e miatt semmi tényleges bántódása nem lett.¹

A szent korona ünneplése idejében már el volt terjedve egy másik örömhír: a császár eljegyzésének híre. A jegyesek legközelebbi rokonok voltak: Erzsébet bajor hercegnő² leánya volt Ludovika kir. hercegnének a császár anyja, Zsófia főhercegasszony testvérének. A két nővér agyában fogamzott meg családjaik összeházasításának terve, de ez a terv eredetileg az idősebb nővérré, Helenere vonatkozott, ki utóbb Thurn Taxis herceg neje lett, nem Erzsébetre, aki ez időben még 16-ik életévét sem töltötte be. Zsófia főhercegnő a terv megvalósítása érdekében nővére családját 1853 nyarán Ischlbe hívta meg magához; itt azonban az történt, hogy a fiatal uralkodó oly hevesen belészeretett ifjabbik unokatestvérébe, Erzsébetbe, hogy a szülőknek rá kellett állaniok a cserére s augusztus 18-án, a saját születésnapján, Ferenc József jegyet váltott bajor Erzsébettel.

Az ara édesatyja, Miksa József kir. herceg politikai és katonai ténykedés helyett egészen más hajlamoknak hódolt. Benne a Wittelsbachok családi különcségeinek legkedélyesebb fajai voltak uralkodók. Kitűnően citerázott, gyakran a parasztnép mulattatására is, melyet nagyon szeretett; nagy távgyalogló volt, a Starnbergi tó partján fekvő possenhofeni nyaralójából sokszor bejárta a felsőbajorországi havasokat, sétáira kisebb leányát is magával vivén; sokat utazott s útleírásokkal és Fantásus név alatt költemények írásával is foglalkozott. A sportok között a lovaglást is szerette, sőt oly tökélyre vitte, hogy cirkuszszerű gyakorlatokra is vállalkozott.³ Mindezekben a kedvteléseiben könnyű fölfedezni későbbi királynénk öröklött hajlamainak eredetét.

A fiatal uralkodó szenvedélyes vonzalmának valóban méltó tárgya volt az a fesledező bimbó, akit oly határozottsággal választott élete társául. A nász idejében általánosan el volt ismerve, hogy Erzsébet nemcsak a legfiatalabb, hanem a legszebb császárné is volt, ki Ausztria trón-

¹ *Kempen* jelent. *Schlitternél* 32. 1. Feltűnő, hogy Schlitter füzetében Warghának erről a későbbi vád alá helyezéséről hallgat. *Kempen* 1853 dec. io-iki jelentése (Gensd. Dép.) jelzi, hogy ha W. visszatér Bécsbe, ab instantia fölmentendő lesz.

² Teljes neve: Erzsébet, Amália, Eugénia: született 1837 karácsonyán.

³ *Clara Tschudi*: Elisabeth von Österreich etc. (norvég eredeti után Univ. Bibl.) 10. s köv. 1.

ján ült, akit ezúttal volt okuk az ilyenkor mindig megszólaló költői lantoknak dicsőítve megénekelni. A mátkaság és a fiatal házasság napjai a Ferenc József hosszú, hányatott és viszontagságteljes uralkodói életének kétségkívül legderültebb, leggyönyörteljesebb óráit hozták. Úgy nézett ki ez időben, mint az egészség, az ifjúság, a boldogság megtestesülése,¹ és szívesen adunk hitelt a szálló igének, mely szerint a fiatal császár mézes heteiben azt mondta önmagáról, hogy szerelmes, mintegy hadnagy és boldog, mint egy isten.

A mátkaság, tekintettel a menyasszony rendkívül fiatal korára, kissé hosszúra volt szabva; a lapok decemberben adták hírül, hogy az uraU kodói nász 1854 április 27-ikére tüzetett kl.² A nap azután még váltózott s az esküvő tényleg április 24-én ment végbe Bécsben.

Április 22-én érkezett meg a fejedelmi ara szüleivel és kíséretével hajón Nussdorf állomásra, ahol vőlegénye nem nagy kísérettel várta s az összegyűlt nép előtt hevesen keblére ölelte, ami szemtanuk elbeszélése szerint kedves megindulást keltett a nézők szívében. «A régi, kedélyes Ausztria látszott e percben újra születnie A hercegnő bájos és fejedelmi megjelenése mindenkit megnyert.³

Már a másnapi bevonulása a leendő császárnénak a Schönbrunni várból, ahol szüleivel megszállott, előbb a Theresianumba s onnan a császári várba pazar fény- és pompakifejtéssel ment végbe, nemkülönben a következő napon történt esküvő az Augustinusok templomában, melynél Rauscher bíbornokérsek kissé túlhosszú egyházi beszéddel áldotta meg a fiatal párt.⁴

Az esküvői ünnepélyben magyarok is részt vettek, főleg a főnemes-ség köréből s a hivatalos személyek közül; néhány kitüntetés és rang-emelés is esett a magyarokra.⁵ A császárné palotahölgyei közé több magyár grófné neveztetett kl. Egyidejűleg Jellacic gróffá lett, Kempen pedig báróvá. Magyarországon is a fővárosban és a vidék sok helyén is megünnepelték a fejedelmi nászt, de mikor annak alkalmából a császár 200,000 forintot ajándékozott az uralkodó Ínség enyhítésére, abból légtöbbet Bécs és Tirol kapott; kapott Horvátország is, Csehország, Morvaország, Szilézia, Galícia, Dalmácia és a tenger mellék, Magyarország azonban nem kapott belőle semmit, pedig az 1853-iki rossz év után ínség ott is volt elég. Ellenben a császárné jegyajándékából utóbb 5000 forintot juttatott magyarországi jótékony intézeteknek.⁶ A magyar

¹ *Hübner*: Souvenirs, L. 240. 1.

² *P. Napló* 1853 dec. 11.

³ *Hübner* id. m. L. 229. 1.

⁴ «Rauscher — Plauscher», így élceltek a bécsiek *Hübner* szerint. (Id. m. L. 231. L.) A bevonulás és az esküvői ünnepély leírását lásd a *Wanderer* ápr. 24. s 25-iki és a *P. Napló* 25., 26. s 27-iki számaiban.

⁵ A Döry-, Rudich- és Nicolich-családok ekkor kaptak báróságot.

⁶ *P. Napló* ápr. 25., jún. 11.

küldöttség fogadtatásakor a császárné a lapok közlése szerint magyar női díszöltönyben volt főként s a császár magyarul beszélvén a küldöttekkel, kilátásba helyezte, hogy az országot nemsokára meg fogja látogatni a magyarok jövőbeli királynéjával- együtt.¹ Amiért aztán Pesten már a következő május és június hónapokban nagy előkészületeket tettek az uralkodói pár fogadtatására, míg egy bécsi közlés teljesen alaptalannak nem jelentette ki jövetelük hírét, amely tényleg csak három évvel később valósult meg.²

A császár fiatal hitvesének méltán megcsodált szépségén kívül egyéb tulajdonságai még meglehetősen ismeretlenek lehettek ez időben a monarchia népei előtt s így még a magyarok sem tudhatták akkor, mit várhatnak tőle. Az első jellemtulajdon, melyet elárult, gondolkodásának önállósága volt s az, hogy nem szívesen hajolt meg az udvari etikette szigorú szabályai előtt. Beavatottak mondják, hogy valósággal fellázadt az ellen, hogy neki az esküvő utáni szerencsekívánatok átadásakor nála idősebb hölgyek kezét csókoljanak; csak férje nagyon határozott kívánságára egyezett belé e szertartásba; ez a jellemvonás tetszett az udvari hölgyeknek.³ Azonban hajlama a függetlenségre, ellenszenv a formások, a nyilvános ünnepélyek, általán a representáció iránt hamar ellentétbe hozták őt anyósával, ki, mint akaraterős és eszes nő, nagyon fiatal menyét a maga eszméi szerint kívánta volna császárnévá formálni; ⁴ ugyanezért ellenségei támadtak az udvar köreiben, sőt nemsokára a bécsi közönség előtt is népszerűtlenné vált. Magyarország iránti rokonszenv még alig ébredhetett ekkoriban, mert első magyarnyelvi oktatója, bizonyos Homoki, nagyon is elgyötörte írásbeli gyakorlatokkal, gr. Mailáth János pedig, ki még menyasszony korában volt tanítója, s kevéssel utóbb Szerencsétlen véget ért,⁵ aligha csöpögtetett belé megértést nemzetünk sorsa, vágyai és reményei iránt.⁶

Az uralkodói nász legjelentősebb közvetlen következménye Magyarországra nézve az ostromállapot egyidejű megszüntetésében s az annak alkalmából kihirdetett megkegyelmezésekben nyilvánult.

Említettük, hogy az ostromállapot megszüntetésére nézve már 1842-ben tárgyalások indultak meg. Albrecht főherceg kormányzó még 1853 januárjában a Bach hozzáintézett kérdésére határozottan ellenezte azt. Úgy vélekedett, hogy csalódás azt hinni, mintha a rosszérzelműek száma csökkent s azok forró vágya Magyarország függetlenségének elnyerésére lelohadt volna; a forradalmi párt csak azért tétlen, mert be-

¹ *U. ott*, ápr. 30.

² *U. ott*, máj. 17., jún. 23., 24.

³ *Hübner* id. h.

⁴ Lásd *Friedjung*: «Österreich» etc. II. 258. l.

⁵ Leányával együtt öngyilkosságot követett el 1835 januáriusában.

⁶ *Falk Miksa*: Kor- és jellemrajzok, 444. l.

látja, hogy a jelen viszonyok között semmit sem tehet. Mihelyt az ostromállapot megszűnnék, azonnal szabadabban mozognának s tehát nagyobb tevékenységet is fejtenének ki. Az elszaporodott rablásokat majdnem mindenütt forradalmi guerillaszolgálatra fölesküdt egyének követik el — a kormányzói jelentés szerint, — az országban emissariusok lappangnak, forradalmi bizottságok vannak szervezve, az emigráció nagy reményeket táplált s rövidesen hazajutását várja az élethalálharcra. Ha most is lehetségesek ily dolgok, mi lenne még, ha megszűnnék az ostromállapot? Habár remélhető, hogy a küszöbön álló definitív szervezés a megbízhatatlan és gyanús elemeket a tisztviselői karból el fogja távolítani, a kormányzó hite szerint még sok évi óvatos igyekezetre lesz szükség, hogy a teljes epuráció megtörténhessék, mert e percben nem állanak megfelelő és megbízható erők kellő számmal rendelkezésre. A főherceg tehát az ostromállapotot minden részében fenntartandónak véli s úgy a politikai bűntények elbírálását, mint a statárium kezelését tovább is a hadi törvényszékeknél meghagyandónak, még azt sem ajánlja, hogy az ostromállapot neve megváltoztattassék, mert a magyarok sanguinismusa ebből is kedvező következtetéseket vonna, sőt azt se helyeselheti, hogy — mint értesült, — a minisztériumban egy, az ostromállapotot szabályozó törvényen dolgoznak, mert e téren mindent a vezénylő tábornok belátására kell bízni! ¹

Ha a magyarországi kormányzó már a milánói zendülés és a Libényi merénylete előtt így vélekedett, elképzelhető, mennyivel merevebb lett még álláspontja e két közbejött esemény hatása alatt. Hogy mégis úgy az ostromállapot megszüntetése, mint a szélesebbkörű amnesztia megadása ezek után már csak nem sokkal tovább, mint egy évig voltak feU tartóztathatók, azt a belviszonyok eléggé békés alakulásán kívül mindenestre a szent korona megtalálása s még inkább az uralkodói nász által teremtett s politikai okokból hangsúlyozni is kívánt kedvezőbb hangúlatnak tulajdoníthatjuk.

1854 április 9-éről kelt a legfelsőbb elhatározás, mely az ostromállapotot a «magyar királyságban, a szerb vajdaságban és a temesi bánóságban# május 1-től megszünteti s melyet a kormány április 11-iki kibocsátvánnyal tett közzé.² Ezzel egyidejűleg szűnt meg az ostromállapot Galiciában és Bukovinában s néhány nappal később a lombard-velencei királyságban; legkésőbb — csak december 15-étől — szüntették meg Erdélyben, részben — kétségkívül — az ott a keleti háború által előidézett némileg különleges állapotok, de főképp Schwarzenberg herceg kormányzónak az Albrecht főherceget még túlhaladó rideg

¹ *Osztr. Belügym.* eln. levélt. 1853 jan 20.

² *Reichsgesetzau. Reg.-blatt.* 1854 ápr. P. Napló ápr. 19-iki száma.

ellenkezése miatt, mely a keresztülvitel módozatai körüli megegyezést rendkívül megnehezítette.¹

Hogy általában mekkora nehézségekkel kellett megküzdeni s mennyi ellenállást legyőzni az ostromállapot formai megszüntetése érdekében, azt a kibocsátott rendeletek compromissumszerű természete mutatja, mely sok tekintetben a gyakorlatban tulajdonképpen fenntartotta azt, amit elméletben megszüntetett. Így az alaprendelet kimondja ugyan, hogy életbelépése napjával az illetékes polgári hatóságok és bíróságok szabályszerű hatáskörükbe lépnek s az illetékességi körükbe tartozó, eddig a katonai hatóságoktól és bíróságoktól ellátott ügyeket ez utóbbiak-tói átveszik; azonban a kibocsátvány további rendelkezései ezt az intézkedést megerősítik. Azok nemcsak a függőben levő és bűnrészesség révén ezekből támadható, polgári egyének ellen indított vagy indítható perek lebonyolítását bizzák rá a haditörvényszékekre, hanem «a polgári törvényszékek teljes tettlegesítéséig» (Activirung) a polgári egyének által elkövetett haza- és felségárulási, felségsértési, közcsendháborítási, lázadási és zendülési bűntényeket és vétségeket, valamint a katonasággal és csendőrséggel való összeütközéseket továbbra is hadi törvényszéki eljárás elé utalják s a rablás, rablógyilkosság és gyújtogatás miatt kihirdetett statárium kezelését tovább is a katonai bíróságokra bizzák. A polgári bíróságok tényleges «aktiválásá»-nak idejét későbbi kormányrendelet volt hivatva megállapítanl. Tekintve, hogy egy másik egyidejű rendelet a fegyver és lőszerneműek készítésének, birtoklásának s forgalombahozatalának korlátozásait enyhítette ugyan, de a fegyver- és lőszer birtoklását tovább is hatósági engedélyhez kötötte s hogy pár nappal később egy kormányrendelet a felségárulás bűntényének fogalmát még kiterjesztette a forradalmi propaganda pénzjegyei s hitelpapírjainak behozatalára, megszerzésére s terjesztésére ² valóban jogosult volt a kérdés, hogy mennyiben szűnt meg hát egyáltalán az ostromállapot Magyarországon?

És még ezeknek a szűkmarkú engedményeknek érvényesítése is valóságos küzdelmet igényelt a tényleges hatalmat kezelő katonai kormányzók ellen. 1854 október végével ugyanis, — amikor végre az erdélyi gubernium ellenállását is sikerült megtörni — kimondatott, hogy a polgári bíróságok most már szervezve lévén, átvehetik a haditörvényszékektől a polgári egyének ellen folyamatba tett pereket, — természetesen még mindig a «fenntartott» politikai bűntények kivételével. Albrecht főherceg azonban vitásnak tekintette azt a kérdést, vajjon az átadás csak az ostromállapot megszűnése, vagyis május i-je óta megindult perekre,

¹ Lásd a *miniszteri értekezletek* máj. 27-iki és okt. 28-iki jegyzőkönyveit (Bécsi áll. levélt.)

² *Reichsges. u. Regblott* 1854 ápr. 11. és 27.

vagy az akkor már folyamatba tettekre is kiterjedjen-e? Ő a szigorúbb, szűkebbkörű értelmezés mellett foglalt állást s kételyét az igazságügy-miniszter is jogosultnak találta; azonban Bachnak sikerült kieszközölnie, hogy az uralkodó a tágabb értelmezés javára döntsön s a régiebb perek is a polgári bíróságokhoz tétessenek át.¹

Amilyen félrendszer volt az ostromállapot megszüntetése, olyanak bizonyultak a megkegyelmezések is. Az osztrák lapok a menyegző napján, a magyarok a következőn hozták a kegyelemben részesültek jegyzékét; e szerint teljes kegyelmet kapott 240 egyén, az ítélet szerinti büntetés fele elengedett 96-nak, a hátralevő büntetési idő fele pedig 20-nak; a csupán felségsértés miatt folyamatban volt perek töröltettek s kilátásba volt helyezve a várfogságra vagy sáncmunkára ítélt katonai egyének további megkegyelmezése.

A kegyelemben részesültek között sok volt a magyar; azok között, kiknek fogsága meg rövidítettett, találjuk, mint ismertebb nevűeket: Reindi Lipótot, Máriássy Jánost, Szathmáry Mihályt, b. Luzsénszky Pált. Persze, hogy nem ezt várta a magyar közönség; az sokkal többet várt joggal, annál inkább, mert általánosan el volt terjedve az egyetemes bűnbocsánat híre. S még ennek a részleges megkegyelmezésnek a hatását is elrontotta az, hogy — mint láttuk — az erdélyi összeesküvés miatt a büntető eljárást kérlelhetetlenül folytatták, új, még halálos ítéleteket is hoztak s az elítélteket irgalmatlanul felakasztották vagy börtönbe száU lították. Deák Farkas, kit a Mackféle conspiratió miatt mint diákot börtönre ítélték s több társával együtt éppen akkor szállítottak Nagyszebenbői Josefstadtbá, amikor az amnesztia híre megjött, elbeszéli, hogy őket a nép több helyen ki akarta ragadni a kísérő poroszlok kezeiből, oly hihetetlennek látszott az, hogy mikor amnesztia van, akkor csukjanak be politikai elítélteket!²

A messzebbmenő remények annál jogosultabbak voltak, mert egyes várfogságokban az összes foglyokhoz kérdést intéztek, kívának-e a császári pár egybekelése alkalmából kegyelemért folyamodni s természetesen mindnyájan folyamodtak.³ Később aztán, mikor — mintegy két év múlva — az uralkodói párnak első gyermeke, Zsófia főhercegnő megszületett, ismét történtek megkegyelmezések, de ezek csak olyan egyénekre vonatkoztak, kik már az első amnesztia óta polgári bíróságok által s csupán felségsértés címén fogattak perbe vagy ítéltettek el, a súlyosabb politikai vétségeket tehát egyáltalán nem érintették.⁴ Némileg enyhébb megítéléssel találkoztak most már az önként emigráltak hazajövetés iránti kérelmei; így 1855 tavaszán haza jött

¹ *Min. conferentiák* 1854 dec. 12. *Osztr. Delügymin.* eln. levélt. 1855.

² *«Fogságom története»* 71. s köv. l.

³ *Boross Mihály*; *Élményeim*, IL. 322. s köv. l.

⁴ *P. Napló* 1853 márc. 6.

már, családja utáni vágytól hajtva, Szalay László is Svájból, ugyanazon év őszén pedig Szirmay Pál, kit a megelőző biztatások ellenére haditörvényszék elé állítottak.¹ Sárosy Gyula csak annyi elnézésben részesült, hogy hosszú vizsgálati fogságát beszámították két évi börtönre szóló büntetésébe;² azután azonban még internálás alá került éppúgy, mint Pálffy Albert. Görgey Arthur hiába kérte, hogy felebbezése legalább egész Karinthiára terjesztessék ki; csak azt engedték meg neki, hogy a Klagenfurt melletti Viktringben egy paraszttelket szerezzen s ott húzza meg magát.

Hiába ünnepelték tehát a lapok hangzatos cikkeiben az engesztelőds és bizalom jelei gyanánt a kivételes állapotok és a politikai elmarasztalások részleges megszüntetését, sehol se volt valami igazi nekibátorodás, megnyugvás vagy éppen öröm észlelhető. A hivatalos jelentések is mindenünnen csak a régi elégedetlenség változatlan fennállásáról adnak ez időben hírt, amit a kivándorlásnak kivált egyes vidékeken rendkívüli fokozódása is igazol. Főleg a pénzügyi rendszabályok kiméletlen végrehajtása, a dohánymonopólium s Erdélyben a szeszfőzés korlátozása voltak az elkeseredés okai. A vexatorius, a nép előtt érthetetlen adókivetéshez utóbb még a kényszerkölcsön járult hozzá. Sok volt a panasz a tisztviselők ellen is, különösen a szolgabírák megvesztegethetősége, durvasága és tétlensége miatt; a jogszolgáltatás a legalsóbb fokon egészen pangott, a hatáskörök összevegyülése miatt a hátrálékok roppant tömegre gyűltek. Az egyik jelentés igen jellemzően kiemeli, hogy ily körülmények között a nép ismét közeledni kezd a nemességhez, melytől már elfordulni kezdett, mert látja, hogy a nemesség éppúgy viseli terhét, mint ő s éppúgy szenved a hivatalnokok miatt, mint ő.³ Egy zsandárparancsnok kénytelen volt bevallani, hogy a közigazgatás csalódást hozott, mert költségei óriásilag emelkedtek s az eredmény vajmi csekély. Már — úgymond — hangosan zúgolódnak az állam rossz gazdálkodása miatt; kérdezik, hogy hol van hát az az üdv, melyet az új közigazgatással ígértek? Ahol eddig 3—4 ember hivataloskodott, ott most 12—14 foglalatoskodik és híz nagy fizetést; különösen a sok pénzügyőr felesleges, ahol oly kevés az ellenőrizni való!⁴ A bán-ságban és vajdaságban sem hatottak a legutóbbi események úgy, mint várható lett volna; a nép «kevés ragaszkodást tanúsít az osztrák uralom iránt, kivált mikor az osztrák politika a keleti kérdésben Oroszország ellen kezdett fordulni. Horvátországban sem enyhült a régi ellen-

¹ Kempen jelent. Grűnnéhez 1855 nov. 20--ról. *Gensd. Dép.*

² *Min. Conf.* 1854 júl. 1. Kempen megkésétt szigorúbb javaslat: *Gensd. Dép.* 1854^{aus}- 5-

³ A soproni zsandárparancsnok jelent. 1855 szept. 30-ikáról az *Osztrák Belügymin.* eln. levélt.

⁴ A kassai zsandárparancsnok 1855 április — júliusi évnegyedi jelent, *u. ott.*

tét horvátok és szerbek között,¹ és mindenekelőtt nagy volt még az elégedetlenség Erdélyben is s pedig nemcsak a magyarok és székelyek, hanem csodálatos módon a szászok körében is! A szász paraszt, — jelenti a kormányzó — engedelmes és alkalmazkodó, ellenben a szász bürokrácia és papság nem; ezek az ősi intézményeikhez ragaszkodóak s csak kelletlenül alkalmazkodnak az új rendszerhez.² Ezt megerősítik a szászok saját, egykorú vallomásai, amelyek szerint a királya földiek az 1853-iki szervezést úgy érezték, mint halálos csapást s nagy fokú hálátlanságot velők szemben. Iszonyattal nézték az odahozott idegen hivatalnokokra, kik pusztá gépszerű végrehajtó eszközei voltak egy felsőbb akaratnak, minden önálló belátás nélkül; azt találták, hogy ez sokkal rosszabb az 1848 előtti bürokratizmusnál s ez ellen moccani sem lehet!³

Ezekhez járult, hogy a konzervatív főnemesek megújíva a Bach és a Kempen örökös, méltatlan gyanúsításait, végre igazán elégedetlenek kezdtek lenni s kezdtek mutatni elégedetlenségüket. Forgách gróf eltávolítása s b. Kotznak Csehországból Kassára hozatala elkeserítette különösen a felvidékieket, kik azt hitték, hogy ez most már rendszeresen így fog menni.⁴ Egyes, addig aulikusnak tartott főurak, mint gr. Zichy Ferenc és Gyürky b. t. tanácsosok ellenkeztek az adóbehajtással s végrehajtásra vitték a dolgot.⁵ Az 1855 őszén S.-A.-Ujhelyen megtartott szőlőtermelési kiállításban gr. Lazansky kassai helytartósági osztályfőnök csak ürügyet látott a politikai összejövetelre és szervezkedésre s különösen b. Senyey Pál működését a felvidéken határosnak mondta a forradalmival, amiért ajánlotta, hogy a hitbizomány haszonélvezetétől eltiltassék, mert azt valószínűleg politikai célokra fordítaná.⁶

Ily körülmények között csak keveseket téveszthetett meg az, hogy Pest városa 1853 májusában Bachot és Geringert diszpolgáiraivá választóttá s hogy kevéssel később az ideiglenesen Parrot tábornok helyére Albrecht főherceg kormányzói helyettesévé megtett gr. Leiningen-Westerburg (Christian) altábornagy a császár születésnapja alkalmával mondott pohárköszöntőjében a furcsaságig dicsekvő hangokat hallgatott. «Századok óta — úgymond — közhazánk dicsteljes története nem mutathat föl egyetlen percet sem, melyben Ausztria oly hatalmas és oly dicső lett volna, mint most . . . Mikor adta nép, urának egyszerű felhívására örvedetesebb áldozatkészség nagyobb bizonyítékait? Kinek

¹ Gensd. Dép. 1853 szept. és 1834 aug. *Bécsi áll. levélt.*

² Kormányzói jelent. 1853 júl. 1 5-ről. *Osztr. Beiügymín. eln. levélt.*

³ Bedeus v. Scharberg nyilatkozatai *Friedenfeh* id. könyv. II. 251. s köv. L.

⁴ Id. ápr. 23-iki zsandárpar. jelent. *Gensd. Dép.*

⁵ Bach 1853 nov. 2-iki leirata *Osztr. Belügymín. levélt.*

⁶ Lazanski jelent. 1855 nov. 4-ről *u. ott.* Lásd: *Wertheimer:* Gr. Andrassy Gy. L. 104. l.

kardja óvja hűségesebben, hatalmasabban a jogot? Ki előtt hajolnak meg tiszteletteljesen a harcoló titánok keresztbe tett fegyverei? Ki foglalja el a főhelyet a népek tanácsában? Ami erős, egészséges Ausztriánk, az ő istenküldötte ura és császára alatt!» . . .¹

Ez a jogosulatlan önérettől dagadó hang is rámutatott arra a már akkor kifejlődni kezdő mérkőzésre a keleten, melynek Ausztria soká fölényesen tétlen szemlélője maradt ugyancsak, de amely azért sok gond, még több anyagi áldozat s utóbb végzetes politikai következmények szülőoka lett rá nézve.

Az utóbb a Krim félszigetről elnevezett háború első csiráját abban az összeütközésben kereshetjük, mely a kis Montenegró s fennhatósága, a fényes porta között már 1852-ben keletkezett s 1853 elején Ausztria némi beavatkozását is idézte elő. Danilo, a kis tartomány vladikája függetleníteni akarta magát a portától, amiért török csapatok a horvát származású Omer basa, — családi nevén Látás Mihály — vezérlete alatt betörték Montenegróba. Ausztria, egyrészt, hogy a Balkán keresztény szlávjai pártfogójának szerepében tűnjék föl, másrészt mert félt, hogy a lázadó mozgalom saját, délszláv alattvalóit is megragadhatná s a magyar menekülteket is odavonhatná, Dalmácián át a feketehegyiek segítségére sietett, a hazájukból kiüldözötteket pénzzel és élelemmel segélyezte, Horvátország és Bosznia határán csapatokat vont össze, sőt montenegrói ruhába bújtatott tüzéireivel igyekezett a török tárnadást visszaverni. Ezzel be nem érve, külön megbízottat küldött Konstantinápolyba, — éppen az előbb említett Leiningen gróf személyében — kinek sikerült a portát csapatai visszavonására s az engedetlen Daniidnak, hűbéres fejedelemül való elismerésére rábírnia.²

Ez az incidens bizonyára nagyobb következmények nélkül múlt volna el, ha nem találkozik I. Miklós cárnak a «beteg» Törökország szétrobbantására irányuló s ez időben már megdőböntő nyíltsággal kifejezett szándékaival, melyek kétségkívül abból a föltevésből is tápot nyertek, hogy Ausztriára, melyet 1849-ben annyira lekötölezett magának, mely vele együtt nehezelt a portára a forradalom menekültjeinek pártolása miatt, íme most is sietett Montenegró oldalára állani s bizonynal szívesen fog majd a zsákmányban a saját nagyobbodása érdekében osztozni, minden körülmények között számíthat. «Ha Oroszországról beszélek, alatta Ausztriát is értem», mondta a cár 1853 februárjában büszkén az angol követ előtt.³ Követeléseit, melyek csak bevezetésüül szolgáltak messzebbmenő, Konstantinápoly birtokára is kiterjedő ter-

¹ *P. Napló* 1853 aug. 22.

² *Márki S.* Az 1849. évi osztrák-orosz szövetség fölbontása, Búd. Szemle (1917 aug., szept., és okt. füzetek) 171 köt. 172. L. G. *Stratimirovic*: Was ich erlebte, 87. s köv. 1.

³ *Emile Olivier*: L'empire liberal III. 165. 1.

veinek, a szent sír¹ és a török uralom alatt élő óhitű keresztények fölötti protekturátusa elismerésének tetszetős mezébe öltöztette, de azokat május hóban küldött megbízottja által ultimátumszerű élességgel adta a porta tudtára s egyúttal biztos várakozását fejezte ki, hogy azokat az osztrák császár — kit fiaként szeret, — támogatni fogja. A porta azonban — ezúttal is Angliától bízotva — tagadó választ adott, mire az orosz uralkodó, nem törődve Ausztriának óva intő figyelmeztetéseivel, seregeit 1853 nyarán bevonultatta a török fennhatóság alatt álló dunai fejedelemségekbe, s ezzel az ellenségeskedés Orosz- és Törökország között tényleg kezdetét vette.²

Rövid szemlét tartunk a harmadfél évig tartott háború eseményeinek időrendje fölött, hogy azután az osztrák politikának azok háttérében lefolyt változatait s azonknak hazánkban észlelhetőkké vált hatását vizsgáljuk meg.

Ausztria, mely a menekültek miatti konfliktus óta nem bírt rendes diplomáciai képviselettel a portánál, most b. Bruck volt kereskedelemügyi minisztert küldte oda internuntius gyanánt azzal a közvetetten feU adattal, hogy a háború elhárítására igyekezzen; a nyugati hatalmak képviselői is erre törekedtek bécsi értekezletükben, egyidejűleg azonban a szultán kérelmére s a békéltetésnek Oroszországgal szemben nyomatékok adandók, angol és francia hadihajók vonultak föl a Levantében.

A háború megindult görgetegét azonban többé semmi sem volt képes feltartóztatni; sem a cár váratlan látogatása Olmützben, szeptember hóban, sem Ferenc József viszontlátogatása Varsóban, melyek nyilván csak a két császári hatalom még fennálló egyetértését voltak hivatva kifelé bizonyítani. Októberben a porta — elég hosszú béketűrés után — ultimátumszerűen követelte, hogy az orosz csapatok hagyják el Moldvát s mikor ez meg nem történt, Omer basa seregével november i-én Kalafatnál átkelt a Dunán s csakhamar Krajovánál meg is verte az oroszokat. E vereség rossz hatását helyreütötte ugyan a törökök visszavonulása a Duna mögé s az oroszok sinopei tengeri győzelme (nov. 30.), de mit használt az is, mikor most már a nyugati hatalmak is ultimátum

¹ Ez a követelés, mely a francia császár szándékaiba is ütközött, nálunk, úgylátszik, különösen foglalkoztatta a közvéleményt; erre vonatkozik *Vörös-martynak* a Krimi háború idejében keletkezett utolsó költeményében, a <Vén cigányában is ez az utalás: Háború van most a nagy világban, Isten sírja resz-két a szent honban.-

² Erre s általán a krimi háború eseményeire nézve L. *Friedjung* «Der Krimkrieg und d. österreichische Politika c. művét, valamint *Márki* fentebb id. tanuMányát és *Klapkának* még a háború befejezése előtt i855-ben a külföldön német, francia és angol nyelven megjelent művét: «Der Krieg im Orient», melyet az osztrák kormány — könnyen érthető okokból — a birodalom területéről kiltott. (Reichsg. u. Reg.-blatt 1855 szept. 26.)

alakjában sürgették Oroszország kivonulását s követeket 1854 februárjában visszahívták Szt. Pétervárból.

Az orosz cár 1854 elején Orloff gróftot küldte bizalmas megbízással Bécsbe, kecsgetető ajánlatokkal akarván magának legalább Ausztria semlegességét biztosítani; azonban a Duna felé irányuló orosz expansió veszélyével szemben az osztrák császári kormány ezt sem volt hajlandó föltétlenül megígérni s tekintélyes csapatokat helyezett készenlétebe a Bánátban. Az európai közvéleményben kezdett mindinkább elterjedni az a hit, hogy Anglia és Franciaország fegyveresen fognak szembeszállani az oroszokkal s hogy Poroszország és Ausztria előbb-utóbb nem fognak kitérhetni a nyugati szövetségbe való belépéstől. Ez irányban különösen Napóleon császár trónbeszédje befolyásolta a közvéleményt s egy Európa földabroszának revízióját tárgyaló névtelen párizsi röpirat, melyet néhányan magától Napóleontól, mások Palmerstontól sugalmazottnak tartottak.¹ Március végén Anglia és Franciaország tényleg megüzenték a háborút az oroszoknak s egyúttal egymással véd- és dacsövetséget kötöttek, áprilisban pedig Ausztria kötött Poroszországgal területeik kölcsönös biztosítására irányuló szerződést.

A törökök újabb győzelme² sem indítván az oroszokat visszavonulásra, most már Ausztria újoncozást rendelt el s Erdélyben mindent előkészített az Oláhországba való benyomulásra, annál inkább, mert az angol és francia csapatok már partra szállottak Várnánál s közeledtek a Duna felé. A mint ezek július végén Turtukainál átkeltek a Dunán s egyúttal hajórajuk megjelent Sebastopol előtt, Omer basa pedig bevonult Bukarestbe, Ausztria eljöttnek látta magára nézve a közbelépés idejét. Bevonulását Oláhországba s annak fővárosába már megelőzte ugyan az oroszok visszavonulása, de bizonyos, hogy a két esemény egymással okozati összefüggésben volt s hogy a nem elleneséges Ausztriának benyomulása az oroszok által elhagyott területre ezeknek visszavonulását kevésbé megalázóvá tette s javára szolgált Oroszországnak, mert seregeit más harctereken használhatta föl.³

Most már a háború ugyanis egészen az orosz területre, a tengerre és Kis-Ázsiába helyezkedett át; szeptemberben a szövetkezett nyugati seregek partra szállottak Krim-félszigeten s a következő hónapban megkezdték Sebastopol megerősített tengerparti városnak majdnem egy teljes évig tartott bombázását, november 5-én az oroszoknak a vár föl-szabadítására irányzott kísérlete az Inkermann melletti vereség követ-

¹ *P. Napló* 1854 mác. 24., máj. 25.

² *U. ott* máj. 6.

³ Ezt a mozzanatot *Kossuth* emeli ki: *Irataim* II. 232. köv. I., úgyszintén *Klapka* id. m. 76.

keztében megghiúsult; a háború esélyei mindinkább Oroszország hátrányára alakultak. Ausztria 1854 nyarán általános mozgósítási rendeletet adott ki, melyet azonban utóbb visszavont;¹ de ősszel mégis szövetségi szerződésre lépett Angliával és Franciaországgal,² melyben ugyan nem kötelezte magát Oroszország elleni háborúra, csupán arra, hogy Oroszországgal külön megegyezni nem fog s annak csapatait a dunai tartományoktól távol fogja tartani; egyszersmind biztosította magának szövetségesei védelmét orosz részről való megtámadtása esetére. E szerződésből kifolyólag még 1854—55 telén Bécsben nagy diplomáciai értekezlet gyűlt össze, mely osztrák vezetés alatt volt hivatva a háború befejezését előkészíteni.

A háború fő előidézője, Miklós cár az értekezletek folyamában, 1855 március elején a sok kiállott izgalom és bosszúság következtében hirtelen meghalt ugyan, de azért — különösen Sebastopol makacs ellentállása következtében — az európai béke még soká váratott magára. Ausztria már 1855 nyarán békeállományra helyezte vissza seregét, s csak nyolc dandárt hagyott Moldva-Oláhországban, de a sebastopoli főerőd, a híres Malakoff-torony csak szeptember hóban esett el s tette teljessé a szövetségesek krimi győzelmét; a távolabbi keleten pedig — különösen Kars vára körül — még rövid ideig folytak a küzdelmek. Végre decemberben Ausztriának ultimátumszerű fellépése kényszerítette rá Oroszországot a fegyverszünet elfogadására;³ a végleges békét csak a következő évben Párisba összehívott nemzetközi kongresszus hozta létre.

Már az események e külső körvonalai mutatják, hogy az osztrák politika a krimi háborúban legalább látszatra nagyon ingadozó és változékony volt. A keleti bonyodalom kétségkívül nehéz és kényes kérdés elé állította a bécsi kormányt. Egyrészt lekötelezettsége a cárral szemben s az a tudat, hogy a birodalomban hajthatatlanul fenntartott önkényuralom legbiztosabb támaszát s természetes szövetségését mégis csak a szintén despotikus Oroszországban találja, oroszbarát politikát ajánlottak. Másrészt a monarchiának saját szlávjaira való tekintettel éppenséggel nem állott érdekében az, hogy Törökország részekre bomoljék s az orosz a meglehetősen elbizakodással földézett háborúból győzelmesen, megnövekedett prestigeel, mint a szláv fajok győztes védője és felszabadítója kerüljön ki. Szerbia zavaros belviszonyai s az ott egymással vetélkedő orosz, francia és osztrák befolyás változó túlsúlya szintén gondot okoztak.⁴ Végül ezektől eltekintve a háború el-

¹ *Friedjung*, Krimkrieg 96., 116. 1.

² Közzététetett a *P. Napló* dec. 17-iki számában.

³ Lásd az 1856 jan. 5-iki miniszt. értekezlet határozatát. *Bécsi áll. levélt.*

⁴ Lásd b. Mayerhofer belgrádi és gr. Coronini temesvári jelentéseit 1853-ból a Gensd. Dép. iratai közt, *bécsi áll. levélt.*

kerülését ajánlották a birodalom súlyos pénzügyi viszonyaira való tekintetek és az a körülmény, hogy nagyobb számú osztrák csapatoknak hosszabb lekötése a határokon túl, még ha a hadviselés esélyei nem is alakulnának kedvezőtlenül, fölbátoríthatná a benn a birodalomban s az emigráció köreiből úgyszólván csak az alkalmat leső, forradalmi érzelmű elemeket.

Ha már ezek az ellentétes szempontok és érdekek magukkal hozták azt, hogy Ausztria politikája a keleti háború egész ideje alatt hátrázott és egyenes irányt nem mutathatott,¹ még inkább hatottak erre azok a belső ellentétek, melyek a császár tanácsadói körében a hadviselés kérdéseivel összefüggésben mutatkoztak, s az uralkodói bizalomnak ama megoszlása következtében, melynek jeleivel már találkoztunk, váltakozó, gyakran egymásnak ellenmondó befolyással érvényesültek.

Az 1853 október 9-én az uralkodó elnöklése alatt tartott miniszteri értekezlet, szemben az általános európai helyzettel, a hadseregnek pénzügyi okokból már rég szükségesnek ismert létszámleszállításával foglalkozván,² a császár az orosz-török összeütközést Európa nyugalma szempontjából nem tartotta különösen veszélyesnek, de úgy vélte, hogy Ausztria kritikus helyzetbe juthat a nyugati hatalmak magatartása által, mely esetleg semlegességének megőrzését lehetetlenné teszi, főképp ha e hatalmak a forradalmat idéznék föl mint szövetségüket. Ez rendkívül jellemző arra nézve, hogy akkor még Ausztria politikája úgyszólván kizárólag a forradalom veszélyét tekintette magára nézve döntőnek a háborús bonyodalmak kérdéseiben. Buol külügyminiszter az uralkodóval szemben az európai háborúra való kilátást — valóban kevés előrelátással, — távolinak mondta. Úgy vélte, hogy sem Orosz-, sem Törökország nem szándékoznak a háborút a Duna túlsó partjaira átvinni, sőt az ázsiai háborút is kevésbé valószínűnek tartotta. A tengeri hatalmak — úgy hitte — nem kívánnak háborút; a tél folyamában majd lecsillapodnak a kedélyek s az európai diplomácia fog találni oly formulát az orosz-török ellentétek kiegyenlítésére, mely egyiknek a hiúságát se sértse. Külpolitikai szempontból tehát megengedhetőnek találta a hadsereg létszámának leszállítását, sőt, úgy vélte, hogy ez csak megnyugtató Franciaországot, megfosztván a monarchiát ama kihívó magatartás látszatától, melyet a hatalmak neki tulajdonítanak. Kübeck aggályaival szemben, ki elhalasztandónak vélte

¹ *Gerlach* tábornok 1854 novemberében ezt írja Bismarcknak: «Die österreichische Politik ist eine Politik der Furcht, basirt auf die schwierige innere u. äussere Lage in Italien, Ungarn, in den Finanzen, in dem zerstörten Recht, auch in der Furcht vor Preussen etc.» *Bismarck* Gedank u. Erinn. L. 106. L.

² Min. Conf. jegyzőkönyvei 1853. *Bécsi áll. levéll.* (Itt terjedelmesebben közölve, mert e korszak történetírói e miniszteri tanácskozásról nem látszanak tudomást venni.)

a döntést addig, míg nyilvánvalóvá lesz, vajjon Európa nyugalma zavartalan maradié s Ausztriának nem kell-e legalább a fegyveres semlegeség álláspontjára helyezkednie? Buol hajthatatlan optimizmussal ismételve a leszerelést ajánlotta, mert bízott az orosz cár nyilatkozataiban, sőt Napóleon császár békés politikájában is, ha pedig — úgymond — ez utóbbi a keleti bonyodalmat területnagobbításra akarná fölhasználni, rögtön elhagyatva látná magát Angliától is és szemben állana Ausztria, Orosza és Poroszország bensőségteljes szövetségével.

Mikor aztán a háború, megcáfolva az osztrák külügyminister jóslatait, mind szélesebb mérveket öltött s Ausztriára nézve a teljes télenység lehetetlenséggé vált, világosan felismerhetőleg két táborra oszlottak a politikai körök, melyek egyike az Oroszország melletti kitartás, másika a nyugati hatalmakhoz való csatlakozás politikájának igyekezett az ingadozó császárt megnyerni. Az elsőhöz tartoztak az osztrák arisztokrácia nagy részével Windischgrätz herceg és a tábornokok, élükön az agg Radetzkyvel s Grünne gróffal, de lényegileg ezekkel megegyezőleg s az Oroszországgal való szakítás ellen foglaltak állást a vezérkar nagytekin-télyű főnöke, b. Hess és b. Bruck, előbb konstantinápolyi követ, majd pénzügyinister is, kik ez időben olyanféle szövetségre léptek, mint Grünne és Kempen. Ezekkel szemben gr. Buol külügyminister, ki a Schwarzenberg-féle franciabarát politika eszmekörében élt, Bach bel-ügyminister, kivel az orosz cár oly rosszul bánt, nemkülönben Albrecht főherceg és b. Hübner párisi követ¹ az Oroszországtól való eltávolodást és a nyugati hatalmakhoz való csatlakozást javasolták s a dunai tartományok megszállását a végleges elfoglalás gondolatával hozták kapcsolatba; szóval oly politikát képviseltek, amely sokkal biztosabban vitte volna háborúba Ausztriát, mint az, amelyet az ügynevezett katonapárt ajánlott.³ Kübeck, az államtanács elnöke, ki utolsó életideje naplójának méla hangjával elárulja befolyása csökkenését, panaszkodott az ellentétek harca, a trón körüli forradalom miatt, de nem látszott határozótan állást foglalni a pártok egyike mellett sem.³

Ferenc József személyes fölfogására és magatartására nézve el kell ismerni, hogy újabban közzétett bizalmas levélváltása Miklós cárral az (1853—55. években),⁴ mely világosan mutatja a bensőségteljes szövetségési és baráti viszony lassú elhidegülését s Miklós cár csalódását, mely végre szemrehányásokban tör ki, annyiban az osztrák császár következetességéről tesz tanúságot, amennyiben ő kezdettől fogva óva intette cári barátját a török birodalom szétrombolásától és soha semlegességen

¹ *Souvenirs* etc. 1. 193. 1.

² Lásd *Friedjung* -Krimkrieg» 79. s köv. L. «*Österreich*» stb. III. 227. s köv. 1.

³ «*Tagebuchblatten*» 11. 72. s köv. 1.

⁴ Közölte a *Pesti Hirlap* és *Pester Lloyd* 1924 októberében.

kívül egyebet nem ígért. S az is megállapítható, hogy ő az ellentétes befolyásokból és tanácsokból eredőként levont politikájával megmen-tette a monarchiát a hadviselés kockázataitól és a kalandos vállalkozá-soktól, de nem akadályozhatta meg, hogy a hosszú fegyveres béke és a dunai fejedelemségek megszállása által okozott óriási terhek ¹ tovább vigyék birodalmát a pénzügyi romlás útján. Másrészt azonban azzal, hogy Oroszországot előnyomulásában megakasztotta s a vereségtől meg nem óvta, valósággal felbőszítette ezt a szomszédját maga ellen. A nyugati hatalmakat Ausztria elkésett s inkább csak elméleti csatlakozása ki nem elégítette, ellenben Poroszországot ez is, mint a tőle különválás egy neme, .érzékenyen megbántotta. Végül az a körülmény, hogy Franciaország az Ausztriától hiába várt fegyveres segítséget a kis Piemonttól kapta meg, közelebb hozta Napóleont és Viktor Emánuel-t egymáshoz s növelte a nagyratörő olasz államnak, Ausztria legádázabb ellenfelének tekintélyét.

Ilyenképpen a keleti háború lezajlása után Ausztria magatartásával általános csalódást keltve, minden barát nélkül, elszigetelten állott Euró-pában; tapasztalnia kellett ezt már a párisi congressuson s még inkább három évvel később, mikor az Olaszországgal való leszámolás órája ütött.²

Hazánkban a keleti háború élénken foglalkoztatta a kedélyeket. Valójában mi csak a kellemetlenségeit éreztük a délvídeken és Erdély-ben történt katonabeszállásolások és requirálások s a főképp Magyarország got és Erdélyt sújtó rendkívüli újoncozás alakjában, úgyszintén a cholera által, mely a harcterről behurcolva, a hadjárat utolsó évében, 1855-ben majdnem az egész birodalomban szedte áldozatait.

Pedig nálunk és még inkább az emigráció köreiből reményeket is fűztek e háborúhoz. Rokonszenvünk természetesen Törökország felé fordult, már a menekülteinknek nyújtott védelem miatt is és az Omer basa neve csakhamar a legnépszerűbb hangzásúvá lett magyar földön.³ Másrészt kívánnunk kellett Oroszország vereségét, nemcsak kihívó feU lépéséért, hanem azért is, mert benne láttuk joggal az osztrák zarnoké ság leghatalmasabb patronusát. Azonban teljesen igaz, hogy az orosz-szal is meg tudtunk volna barátkozni, ha az Ausztria ellen fordult volna.⁴ Szóval, mi a háborútól valami kedvező belpolitikai változást vártunk;

¹ *Gopcevic* (Spiridion) «Österreichs Untergang» c. újabb (1920) művében e költségeket — valószínűleg túlozva — 611 millió forintra becsüli; ugyanez az író Ausztria ekkori oroszellenes magatartásában keresi nemcsak 1859-iki és 1866-iki vereségét, hanem legújabb összeomlása okát is. (195. l.)

² Lásd erre nézve: *Réz Mihály* Németség és Magyarország-) Magy. Figyelő 1915 márc. 1. füzet 327. L.

³ A pesti kisasszonyok «Omer-induló»-kat és török polkát játszottak, írja *Márki S.* id. m. Budapesti Szemle 171. köt. 432. L.

⁴ *Busbach* -Egy viharos emberöltő-) II. 303. l.

a higgadtabbak és mérsékeltőbbek nagy táborra azt, hogy az osztrák kormány, kényszerhelyzetbe jutva, keresni fogja Magyarország kielégítésének módjait, a hevesebbek és merészebbek, — egyetértésben az emigrációval, — azt, hogy Ausztria belekeveredése a háborúba, idegen betörést fog előidézni, ez haza fogja hozni a szám űzött eket s alkalmat fog nyújtani a nemzet fölkelésére. Természetesen ezek a várakozások az osztrák rendőri hatalom figyelmét sem kerülhették el; az megkettőztette éberségét a gyanúsak szemmel tartásában s a veszélyes elemek kézrekerítésében. A «cabinet noir» buzgón működött s új meg új listák készültek azokról, kiknek levelei megvizsgálandók; nemcsak a Kossuth s az emigráltak működése volt gondos megfigyelés tárgya, hanem a rövidebb-hosszabb időre külföldre utazó előkelőbb magyar urakat és hölgyeket is szemmel kísérték s kutatták, mennyi pénzt küldettek maguknak? még a Rómába utazó főpapokat is gyanú érte. Az erdélyi guerilla-csapatokat fáradhatatlanul üldözték, mert bennök látták a keleti háborúval kapcsolatban tervezett magyar fölkelés magvát; szimatolták ismét a conspiratiókat, kerestek orosz ügynököket, pánszerb agitátorokat is és ily gyanú miatt egyházi s világi személyeket a Bánátban s Horvátországban is fogságba helyeztek, többek közt Gáj Lajost, az ismeretes illyr apostolt, kit azonban csakhamar szabadon bocsátottak s rehabilitáltak.¹

Az emigrációnak a keleti háború alatti tevékenységéről a maga helyén szólunk tüzetesen. Természetes, hogy az a körülmény, hogy a porta eredetileg Klapkát akarta a kaukázusi sereg fővezérévé megtenni s csak a semleges Ausztria iránti tekintetből állott el ettől,² hogy b. Stein Miksa magyar emigráns, mint Ferhad basa, Omer basa tábornoki főnöke lett, Guyon Richárd (Kursid basa), Kmetty (Ismail basa) és Kollmann (Feizi basa) pedig az ázsiai harcokban tüntették ki magukat,³ csak fokozta a magyarok érdeklődését és rokonszenvét a törökök ügye iránt. Azonban nemcsak érdeklődést, hanem izgalmat is keltett egy fiatal, magyar menekültnek, Türr Istvánnak vakmerő kalandja, mely őt magyar földre s majdnem bitófára juttatta. Türr ekkoriban mint ezredes, angol szolgálatban állott s a szövetséges csapatokkal Bukarestbe jött, hogy ott az angolok számára társzekereket s lovakat vásároljon. Miután kilétét egyáltalán nem titkolta, már Gyurgyevóban fölismerték s mikor az osztrákok az oláh fővárosban uraknak érezték magukat, 1855 november i-én, őt, mint szökevény katonát, fogadójában elfogták, osztrák közlegényi

¹ Lásd ezekre nézve a *Gensd. Dép.* számos 1853- 1855-iki iratát, úgyszintén Rogge id. m. L. 349. L.

² *Márki* (id. m. Budapesti Szemle 17- • Löt. 176. L.) úgy említi ezt, mintha Klapka az egész török sereg vezéréül lett volna kiszemelve; *Klapka* saját röpirata (36. L.) elárulja, hogy csak a kaukázusi expedícióról volt szó.

³ *U. ott* 172. köt. 65. s köv. L.

egyenruhát adtak rá s vasra verve Brassóba szállították, ahol a Kosuth kiküldöttjeként is katonai rögtönítélőbíróság elé állították. Angolország azonban a legerélyesebben tiltakozott az ellen, hogy hadseregének egy főtisztjét egy semleges állam még csak el is foghassa s így nem maradt más hátra, mint Türrt — már nem mint foglyot — a határszélre kísértetni s ott szabadon bocsátani. A Garibaldi későbbi vitéz bajtársának nevét már ez az eset tette ismertté és népszerűvé Magyarországon.¹

¹ *P. Napló* 1855 dec. 1 1. *Veres S.* id. m. II. 159—160.!. Lásd Türr vallomásának kivonatát a *bécsi áll. levélt.* (Gensd. Dép.) 1855 dec. és 1856 januári irataiban. Türr saját emlékirata: «Arresto, processo e eondanna, Torino 1856.

III.

(Változások a kormányban, Bruck pénzügyminisztersége; a magyarországi «szervezés» befejezése; az «országstatumuk»-ba foglalandó képviseleti rendszer tervezete. Germanizálás különösen a közigazgatásban és törvénykezésben. Az úrbéri pátns, a földtehermentesítés végrehajtásának módja; a zsidók birtokszerzési képességének megvonása; a telekkönyvek közzétételének megkezdése. Kereskedelmi szerződés Poroszországgal; új vasútvonalak s azok elidegenítése; csatornázás és vízi építkezés. Az ügyvédtartás életbeléptetése; bányatörvény. Közrendészeti rendszabályok; új katonai büntetőtörvény. A népiskolaügy állapota Magyarországon; az «Entwurf» szentesítése, a gimnáziumok rendezése. A jogi tanfolyam és vizsgarendszer szabályozása. Pénzügyi bajok; a fokozódó deficit; 500 milliós «önkéntes» nemzeti kölcsön; államjavak elidegenítése és új megegyezés a jegybankkal. A concordatum létrejötte, tartalma, következményei és bírálata. 1853—1855.)

Az 1853—1855. évek folyamában az osztrák birodalom központi kormányzatában néhány, nagyobb kihatású változás állott be, mely részben már említés tárgya is volt s melyet együttes jelentőségében kell még szemügyre vennünk.

A földművelésügyi és a hadügyminisztérium megszüntetése 1853 elején nem fosztotta meg a kabinetet különösen értékes tagoktól; sem b. Thinnfeld, sem b. Csorich nem volt nehezen nélkülözhető. Azonban a szakok és érdekkörök képvisellete mindenestre kevésbbé volt teljes, mint előbb s bár a földművelés-és bányászat ügyei a beU, illetőleg pénzügyminiszterben azontúl is megtalálták — úgy ahogy—képviselőjüket, a hadügyminiszteri állás teljes megszüntetése s a hadsereg adminisztratív ügyeinek rábízása a császár egyik főhadsegédére, b. Bambergre, tulajdonképpen azt jelentette, hogy ezentúl maga a császár volt a hadügyminiszter, ő képviselte a hadsereg igényeit, vele kellett a pénzügyminiszternek az államháztartási egyensúly megóvása érdekében a harcot fölvennie, ami természetesen nem végződhetett másképp, mint a pénzügyek romlásával.¹

1835 márciusában az öreg b. Baumgartner kivált a kormányból, melyben két tárcának, a pénzügyinek és kereskedelminek kezelője volt s pénzügyminiszterül b. Bruck konstantinápolyi internuntius hivatott meg; egszersmind a kereskedelmi tárca ismét külön vezetőt kapott a

- *Kübeck* «Tagebücher» II. 234—235. 1. *W. Rogge*: L. 294 — 295. L.

Toggenburg (Georg) lovag, addig velencei helytartó személyében.¹ E kinevezések, melyekre nézve az a vélemény volt elterjedve, hogy azok a Buol és Bach kívánsága ellenére, az uralkodó személyes elhatározása alapján történtek, az osztrák közönség körében jó benyomást tettek; bíztak a Bruck nagy tekintélyében, leleményességében és bátorságában, amelyektől az osztrák pénzügyek javulását vélték remélhetni.² Csak az öreg Kübeck, ki pedig azt a magas kritikát képviselte, mely ellen nem volt védekezés, mert az közvetlenül jutott a császár füleihez,³ zsörtölődött, mert gyűlölte Bruckot, kit felfuvalkodottnak s magasabbrendű szélhámosnak tartott; ⁴ azonban a sors kegyelmes volt a reconstituált osztrák kormány iránt: még ugyanazon év szeptember havában az uralkodó cholerajárvány elragadta az államtanács elnökét s így elnémította a kormány legveszedelmesebb kritikáját. A Kübeck halálával a tőle életbe hívott Reichsrath árvaságra jutott; az elnöki teendőket mint legidősebb államtanácsos, b. Krieg látta el ideiglenesen, természetesen elődjének súlya nélkül.

1854 márciusában állítatott föl először Ausztriában a legfőbb állami számvevőszék; hogy ez az állami pénzkézelés eredményes ellenőrzését nem biztosította, tanúsította utóbb Brucknak az engedélyezett államkölcsön túllépése körül követett eljárása.⁵

Magyarországon és Erdélyben a kormányzatban semmi nevezetesebb változás nem állott be. Schwarzenberg herceg betegeskedése miatt mindig menőfélben volt, de azért mégis kitartott; Albrecht főhercegnek a felvidéki Ínség s a miatti már majdnem katasztrófális alakot öltő kívándorlás, a délvidéki árvizek s a cholera-járvány elég okot szolgáltatottak a hivatalos utazásokra; helyettesét Farrot tábornokot egy időre Erdélybe, Schwarzenbergerhez rendelték át s ez alatt és később is gr. Leiningen szerepelt a kormányzóságnál, mint helyettes, sokat egyenetlenkedve b. Hauerrel, ki a polgári jellegű kormányzatban mint civil adatus, mindinkább vezető szerephez jutott, a nélkül, hogy ez népszerűséget szerzett volna neki.⁶ 1854 szeptemberétől kezdve tömeges kinevezések történtek Magyarországon a bíróságok végleges szervezése alkalmából.⁷

^x Ez időben kelt szárnyra az a bécsi élé, mely az osztrák kormányt «das *einsilbige Ministerium*» nevével ruházta föl, tekintettel arra, hogy a legtöbb miniszter (Buol, Bach, Krauss, Bruck, Thun) neve tényleg egy szótagból állott. (Lásd: *Bismarck Gedank u. Erinner.* L. 85. l.) «Das B. B. B. Ministerium»-nak is nevezték, Buol, Bach, Bruck nevei után. (L. *Széchenyi Dobl. irod. hgy.* IL. 494- ••

² *W. Rogge* id. m. L. 415. l. *Ad. Beer*: Die Finanzen Österreichs 259. L.

³ *Hübner* «Souvenirs» L. 340. L.

⁴ *Kübeck* id. m. IL. 74. s köv. L.

⁵ *W. Rogge* id. m. L. 335. L.

⁶ 1855 ápr. 6-iki jelentés a Gensd. Dép. irattáráb. (*Bécsi áll. levélt.*) B. Hauer anyja Sigray grófné volt, a Martinovicssal kivégzett Sigray unokája.

⁷ Többek között ekkor léptek szolgálatba Fabinyi Theophil, Daruváry Alajos, Suhayda János, Ráth György.

Ugyanis az a «szervezés», amellyel a Bach-rendszer a birodalom többi «tartományai» között Magyarországot is boldogítani akarta, az 1865-iki «definitivurri» életbelépésével még egyáltalán nem ért véget. Csak 1853 februáriusában nevezte ki a császár azokat a szervező-bizottságokat, melyek az öt magyarországi helytartósági kerületben a szervezés részleteit végrehajtani voltak hivatva. A Bachtól kiadott terjedelmes Utasítás-szabályozta eljárásukat, mely a következő feladatokra terjedt ki: a szolgabírói és járásbírói járások beosztása és körülhatárolása; a hivatali székhelyek megállapítása; a személyzet létszámának megállapítása; a szükséges helyiségek megszerzése; javaslattétel a szolgabírói állások betöltésére s a szervezés keresztülvitelének egyéb kérdéseire nézve. Március 19-én azután jelenthette a belügyminiszter a miniszteri értekezleten, hogy a bizottságok megkezdték működésüket.¹

A mindig gáncsoskodó és mindenbe avatkozó Kempen már a helytartóság megtörtént szétosztása után egy emlékiratot terjesztett a «Centralkanzlei» elé, mely kifejti, hogy az a decentralisatio, mely a nemzeti egység megbontását és a magyar elem gyöngítését látszik célba venni, a közigazgatás gyakorlati szempontjaiból nézve káros, mert miután minden ügynek a kormányzó, vagyis a budai középpont kezein kell keresztülmennie, a szétosztás tulajdonképpen csak lassítani fogja az adminisztrációt; és miután a főherceg-kormányzó az egyes helytartósági osztályok ügyeivel a távolból behatóan nem fog foglalkozhatni, neki majd csak a hátráltatónak s megtagadás esetében a meghusítónak hálátlan szerepe fog jutni.² E fölszólalás, melynek jogosultsága tagadhatatlan, a tényleg helytelen alapon megindult szervezést többé megakasztani épp oly kevéssé volt képes, mint Bachnak állítólagos aggályai a közigazgatási és bírói functióknak a legalsóbb fokon való egyesítése ellen, mely egy beavatott emberének visszaemlékezése szerint nem tőle eredett, hanem Kübeck és Krauss volt pénzügyminiszter befolyásával lett rátukmálva.³

1854 április 6-án jelent meg azután a bcU, igazsága és pénzügyminiszter közös rendelete, mely Magyarországra nézve a közigazgatási és bírósági területi beosztást véglegesen szabályozta.⁴ Kevéssel előbb szabályoztatott a szerb vajdaság és temesi bánóság megyebeosztása is; Erdélyben pedig ugyanazon év júniusában. Az így létrejött beosztást már az előzményekben ismertettük.⁵

Szervezési szempontból hátramaradt még az, ami a Bach művének

¹ *Min. Conf.* jegyzőkönyvei 1853. bécsi áll. levélt, és *osztr. belügymin. eln. levélt*, febr. 17.

³ *Gensd. Dép. Bécsi áll. levélt.*

³ *Bernh. Mayer*: *Erlebnisse* L. 349. 1.

⁴ *Reichsg. u. R.-blatt* 1854.

⁵ L. köt. 329. 1.

koronáját lett volna hivatva alkotni: az egyes országok belékapcsolása a birodalmi szervezetbe a törvényhozás és országos kormányzat terén képviseleti alapon; már t. l. olyan képviselet alapján, aminőt a Bach-, féle centralisatio és önkényuralom céljai megengedtek s az 1851. év utolsó napján legfelsőbb helyről kiadott ismeretes «alapelvek» kilátásba helyeztek. Ennek az országképviselleteket szervező országstatutumok (Landesstatuten) keretében kellett volna megtörténnie.

Erre nézve Bach addig alkalmazott módszereitől teljesen eltérő eljárást választott, t. l. azzal kezdte, hogy szándékait nyilvánosságra hozta. Erre az elhatározásra valószínűleg az a nagy elvakultságról tanúsodó hit indította, hogy a kormány és az uralkodó részéről ellentállásra nem számíthat, a közvélemény pedig egy kis hangulatcsinálással könnyen megnyerhető lesz a tervnek s így talán még támogatni is fogja szándékát. Mint látni fogjuk, mindkét föltevésében csalódott s így az elsietett közzététel csak fokozta a nagy szervező kudarcának súlyát.

Az osztrák hivatalos híradó s annak nyomán a magyar lapok is 1854 júliusában közölték legfelsőbb elhatározás alapján azokat az «alapelveket», melyek szerint, az 1851-iki «alapelvek» 35.§-ának megfelelően «a közbirodalom jövőre országképviseletei» (Landesvertretungen) már legközelebb szervezteni fognak.¹

E soha meg nem valósult, de a rendszer végcéljaira nézve rendkívül jellemző tervezet első fejezete az «általános országgyűlés» szabályozza, melynek tagjaiul össze fognak hivatalni: az uralkodó által ilyenekül meghagyott vagy újon kinevezett országzászlósok, az előbbi rendi országgyűlésekre hivatalos egyházi méltóságok és a papi testületek fejei, úgyszintén azok, kik egyházi részről ily joggal esetleg jövőre föl fognak ruháztni; az azelőtt rendi joggal bírt örökös nemesség oly tagjai, kik a megállapítandó kívánalmaknak és föltételeknek megfelelnek; az ugyancsak az előbbi rendi képviselletekben helyet foglalt egyetemi méltóságok s azok, kik jövőre ily joggal felruháztnak. Ezekhez járulnak azon városok képviselői, melyeknek Ő Felsége az országgyűlésen való részvétel jogát megadni jónak látandja s végül az országos választmányok tagjait. Az általános országgyűlés» csak különös alkalmakkal és indokokból hivatik össze s az ország ügyeinek tárgyalására, mire kizárólag az «ország. választmányok- vannak hivatva, befolyást nem gyakorolhat. A tagok legfelsőbb parancsra az «országfőnök»-től kapnak meghívást. Az előbbi rendi nemességnek a «díszöltönyök és jelmezek» viselése bizonyos, megállapítandó föltételek alatt megengedtetik. A második fejezet az országos választmányokról szól, melyek az országgyűlés mellett teljesen önállóan

¹ P. Napló 1854 júl. 19. Az akkori magyar hivatalos közlés curiosumaiképpen álljanak itt a következő kifejezések: «Ő F. által továbbra kegyelmesített, bekönyvezett nemesség-; különösen meghatározandó kívánhatóságok-; «egyetemi fősek»; a «díszöltönyök és jelmezek általi kitűnés» stb.

állanak fenn s melyeknek összeállításánál főszerep az előbb említett elemeknek fog jutni, azonkívül pedig a nagybirtoknak és a vidéki községek képviselőinek. Elősoroltatnak azután azok az országos ügyek, amelyekre a választmányoknak «befolyásuk lehet»; ezek főleg a gazdasági érdekek, közegészség- és közjótékonyosságügy, egyház és iskola, közszolgáltatások körébe tartoznak, nagy általánosságban említve vannak az ország bevételei és kiadásai is. A választmányban helyet foglaló örökös nemességnek s a városi és vidéki községek képviselőinek mindenestre ingatlan tulajdonnal kell bírniok, melynek minimális nagysága országok szerint állapítatik meg. Az országos választmány nagy és kis választmányra oszlik, melyeknek szervezetét és hatáskörét a harmadik és negyedik fejezet írja körül. Minden politikai országhatóság körében fölállítandó egy «nagy választmány», mely a «kis választmány» tagjain kívül 12—48 tagból állhat a terület nagysága szerint. Elnöke az orsz. hatóság feje vagy külön kormánybiztos; a tagok belépésükkor hűséget és engedelmességet fogadnak a fejedelemnek és a törvényeknek. A nagy választmány hatásköre: véleményadás és javaslatétel oly tárgyakra nézve, melyek iránt a kormány tanácsát kívánja hallani, de egyéb közérdekű ügyek iránt is javaslatokat tehet s «a körülmények mivolta szerint végzéseket is hozhat», s az ország nevében kötelezettségeket és térheket vállalhat, a törzsvagyon fenntartásáról és gyümölcsötzetéséről gondoskodik s az ország «hitel- és adósságügyeit» szabályozza. A nagyválasztmány minden határozata a belügyminiszter útján legfelsőbb jóváhagyás alá bocsátandó; meg lesz engedve neki az ország kérelmeit és óhajait legfelsőbb tudomásra hozni. A kisebb választmány állandóan működik a politikai országhatóság oldala mellett, a hatóságok fejének elnöklete alatt s tagjainak száma 4—8 lehet, ugyanannyi póttaggal. A kisebb választmány véleményadáson kívül kezdeményező javaslatiételi joggal is bír s azonkívül előkészíti az ügyeket a nagyválasztmány részére. A közhasznú és jótékonyági intézetek és alapítványok ügyeit a kisválasztmány intézi, de ha a kormányhatóság főnöke azt találná, hogy a kisválasztmány valamely határozata a törvényekkel vagy a közjával ellenkezik, annak végrehajtását felfüggesztheti, míg a belügyminisztérium, esetleg a legfelsőbb hely dönt; egyéb határozatok végrehajtása a politikai országhatóságfőnökét illeti meg. A hivatalos közlemény végül kijelenti, hogy ezek az intézkedések az előbb létezett országos alkotmányok helyére lépnek s zárkövét alkotják a birodalom újjáépítésének, azok gyors keresztülviteléről gondoskodva lesz, ennek előkészítése végett az uralkodótól kinevezett «tanácskozó-bizottmányok» fognak a politikai főhatóságok mellett működésbe lépni. Ez meg is történt 1855 márciusában. Magyarországon a helytartósági kerületek mindegyikében 6—6 tagból álló bizottság hivatott össze az országstatutumok tárgyalására; a meghívottak között találkoztunk Budán a gr. Cziráky János, b. Podmaniczky

László, Jankovich György, Pozsonyban a b. Walterskirchen, Babarczy Antal, b. Balassa Antal, Sopronban a gr. Somogyi József, Niczky János, Czindery László, Kassán a Kray Miksa, gr. Mailáth Antal, gr. Andrássy György, Bujanovics Ede és Villeczy István, Nagyváradon a Tisza Lajos, Bánhidya Antal és Bonyhády Gyula neveivel.¹

Ez a tervezet, melynek diestelen sorsával később fogunk megismerő kedni s melynek ezen első közzétételénél Bach nem átalotta a korona tekintélyét is kockára tenni, a maga keresetten homályos és kétértelmű általánosságaival világosan elárulja a szándékot: minél több reményt kelteni s minél kevesebb kötelezettséget vállalni. Nem is vette azt akkor a birodalomban senki komolyan; néhány nap alatt elfelejtették az égészt; legfőlebb hangulatkeltést láttak benne az éppen akkor kibocsátott nagy nemzeti kölcsön mellett.² Legkevesebb hatást tett Magyarországon, ahol ez a neme az alkotmánynak, még ha lehetett volna is hinni megvalósulásában, senkinek se kellett volna, a conservatív nagybirtoknak sem, amelynek tetszésére látszott pedig a tervezet különösen pályázni a rendi reminiscentiákra való visszanyúlásaival.

Csak Bach látszott magát ennek a nagyszerű új birodalmi alkotmánynak az eszmekörébe annyira beleélni, hogy egyidejűleg már a leendő osztrák császárkoronázás szertartási rendjét is elkészítette.³ E szerint a császárkoronázás alkalmával a többiek között a magyar korona is a császár előtt vitetett volna s a szertartás folyamában váltakozva azt is fejére tették volna. Bach IX. Pius pápát kívánta volna a koronázás végrehajtása céljából Bécsbe hívni.

E közben a közigazgatás haladt tovább a maga eredeti, rosszul választott útján s az összpontosítás megvalósítása mellett főcéljának tovább is az általános germanizálást vallotta, folytonos zavarokat és vizzásságokat idézve föl ide célzó rendszabályaival. A nyelvi kérdésnek az iskolai téren megkísérlett megoldásaival a tanügykormányzati intézkedések sorában fogunk megismerkedni; itt a törvénykezés, a közigazgatás és az egyház terén előnyomuló németesítés némely jelenségére akarunk ráutalni. Feltűnő, hogy annak főapostolaként rendesen Albrecht főherceg mint kormányzó szerepel, ki a türelmetlen germanizálásban még túlesz Thunon és Bachon s akinek szándékait koronkint Kempen is fölkarolja.

A magyarországi kormányzó például az egyházakban használt nyelvek kérdésében⁴ ki nem elégtőnck találja Thun kultuszminiszter azon

¹ *Osztr. Belügymin. eln. levélt. 1855 márc. 13.*

² *W. Rogge id. m. L. 335. l.*

³ Ezt *Friedjung* közli 1919-ben megjelent «Histor. Aufsätze» c. gyűjteményében (D. österr. Kaiserkrone) 14. s köv. l. nyilván Bachnak családja birótokában levő magániratai nyomán, mert e munkát hivatalos tárgyalásának nyoma nem található.

⁴ *Osztr. Belügymin. eln. levélt. 1853 ápr. 23.*

álláspontját, mely szerint a templomi nyelv választása — akkor is, ha nem rituális egyházi cselekményről van szó — teljesen az egyházi hatóságok hatáskörébe tartozik s a politikai hatóságok befolyásán kívül áll. Így megeshetett, hogy németajkú hitsorsosok egyházi hatóságuknál nem tudták nyelvök templomi elsőségét kieszközölni, amibe a kormányzó belé nem nyugodhatott. Felfogása szerint ez elv keresztülvitele rendkívül megnehezítené a kormánynak a birodalmi egységre irányított törekvését. A nemes birtokosztály nagyobb része nem barátja az egységes állam eszméjének s a magyar klérus egy része sem; így a plébániák sok esetben a kormánnyal szemben passiv ellenállásban levő elemeknek adományoztatván s az investitúrát megkapott lelkész állásától elmozdítható nem lévén, a nyelvi egyenjogúsítás, az államegység megvalósulásának ez az alapja veszélyeztetve van. Hamisan argumentálnak azzal, hogy minden német ért magyarul, ellenben nem minden magyar ért németül; a magyar nyelvnek ilyen előjogát a nemzetek egyenjogúságának elve nem engedi meg. Az egyház jogköre a nyelv meghatározására nézve csak a szertartási nyelvre szorítkozhatik, egyébként az államhatalom van hivatva eldönteni, hogy a nép érdeke mely nyelv használatát kívánja? A főherceg Bach megfontolásába ajánlotta az államhatalom e jogának érvényesítését, ki válaszában arra utalt, hogy az államnak joga van az egyházi hatósággal egyetértő beavatkozásra s hogy a fennforgó eseteket az előzékenységéről ismert Ranolder veszprémi püspökkel megegyezve, bizonyára sikerülni fog eligazítani.

Egy más esetben Bach a munkácsi gör. kath. püspök felszólalására utasította a kassai helytartósági osztályt, hogy fogadjon el ruthén nyelvű beadványokat is, nem csak németeket, amit addig nem tett s szerezzze be a fordítást, ahogy tudja, de ne tegye közzé ez intézkedést, nehogy az nyelvi vitáknak adjon tápot.¹ Mikor pedig Albrecht főherceg a definitív közigazgatás életbelépésére való hivatkozással körrendeletben akarta közzétenni, hogy ezentúl immár a megyei és szolgabírói hatóságok ügykezelési nyelve csak a német, a belügyminiszter e javaslatot egyszerűen félretette.²

Míg Bach így inkább a zajtalan és észrevétlen előnyomulás taktikáját követte a német nyelv uralomra emelésénél, a törvénykezés terén ugyané törekvés sokkal nyíltabban érvényesült. Sugalmazott cikkek hirdették 1854 végén, hogy a törvénykezésnek immár végbe ment rendezése s az osztrák polgári törvénykönyv behozatala Magyarországon elutasíthatatlanul hozza magával a német szolgálati nyelv szükségességét. A német nyelv nálunk már úgylis a kereskedelem, az ipar, a művészet nyelve; teljesség, hajlékonyság és szabatoság tekintetében minden más honi nyelvet felülmúl, csak e nyelv segítségével lép-

¹ *U. ott.* 1855 jan. 7.

U. ott 1854 máj. 30.

hetünk a többi Európával is összeköttetésbe. Nem az elkülönülésben, hanem a barátságos elemek egyesülésében s harmonikus összehatásában rejlik Magyarország üdve. Egy általános és közös törvénykönyv illuzórius maradna általános és közös bíraskodási nyelv médiuma néU kül s Magyarország, mely a német műveltségnek, a német szorgalomnak és műérzéknek annyit köszönhet, e tekintetben bizonytal nem fog tovább is saját hátrányára a kivételek országa maradni.¹

Bár a fennállott rendeletek a magyar nyelvű beadványokat s azok magyar nyelvű elintézését megengedték, egyes főtörvényszékek — így különösen a kassai és pozsonyi — a maguk kerületében a magyar nyelvet teljesen kizárták az ügykezelésből, ami felszólalásokat is okozott.² Horvátországgal és Fiúméval szemben persze kíméletesebb volt az eU járás; az előbbinek bíróságainál kifejezetten csak a belső ügykezelésben és a felsőbb hatóságokkal való érintkezésben volt a német nyelv kötelezővé téve; Fiúméban még e körön belül is megengedtetett az olasz nyelv használata.³

Az ez időbeli kormányzati intézkedések között legnevezetesebb, mert legmaradandóbb hatású kétségkívül az 1853 március 2-án kiadott úrbéri pátens volt, az abból folyó egyéb birtokjogi rendelkezésekkel együtt.⁴

A pátens, melynek főcélját már ismertettük,⁵ úgy Magyarországon mint a Bánságban és Horvátországban a megyéket a kárpótlási összeg szempontjából nyolc osztályba sorolja; a legnagyobb kárpótlási összeg úrbéri telkenkint 700, a legkisebb 300 ftban állapítatik meg; viszont minden megyében három alosztályt különböztettek meg a kárpótlás mértékére nézve, csak a nyolcadik csoportban volt csupán két alosztály. A kárpótlás nemcsak a fizikai, hanem a jogi személyeket is megilleti mint földbirtokosokat. A papi tized megvátása az t8o2-iki összeírás alapján évi járadék alakjában szintén országos költségen fog teljesíttetni. Ahol a birtokrendezés még meg nem történt, ott a legelőelkülönítés és az erdei haszonvételek szabályozása általánosan elrendeltetik. Ahol a tagosítás már megindult, ott az minél gyorsabban befejezendő és végrehajtandó, ahol még meg nem indult, ott kihirdetendő határnaptól kezdve egy év alatt akár a földesúr, akár a volt jobbágyok kérhetik azt a felállítandó úrbéri bíróságok előtt; a határnap letelte után már csak mindkét fél egyetértő kérésére indítható

¹ *P. Napló* 1854 dec. 19.

² *U. ott* 1855 máj. 24., *Gensd. Dép.* 1857 júl. 1.

³ *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* 1855 szept. 24.

⁴ *Reichsg. u. Rbatt* 1853 márc. 2., 1854 jón. 16., jún. 21., 1855 dec. 25., 1857 máj. 17. Lásd még: *Czörnig*: Österreichs Neugestaltung 530 s köv. 1. és *Bekics*: Ferenc József kora (Millenn. tört. X.) 444. s köv. 1.

⁵ L. köt. 354-335. 1.

meg. Közbirtokosságokra nézve barátságos egyezség kísérleendő meg s ha az nem sikerül, az arányper rendes törvényes úton indítandó meg s ideiglenesen az úrbéri bíróság a dolgok állásának megfelelő provisoriumot léptet életbe. Minden megyében úrbéri törvényszék állítatik föl, minden közigazgatási kerületben pedig egy úrbéri főtörvényszék, ez utóbbi az illető helytartósági osztály és az orsz. főtörvényszék tagjaiból; mint legfelsőbb fórum Bécsben legfőbb úrbéri törvényszék szerveztetik a belügyminisztérium s legfelsőbb törvényszék tagjaiból. Az eljárás írásbeli, perújításnak helye csak az esetleg elkövetett számitási s felmérési hibák kiigazítására nézve lehet. Erdélyre nézve a megfelelő rendelkezések az 1854 június 24-iki pátens által léptek életbe.

Magyarország területén az úrbéri telek e minőségének megállapítására a Mária Theresia-féle Urbárium eléggé szilárd alapot nyújtott, kétely esetében az 1820 óta való zavartalan birtoklás döntött; Horvátországban az időközi úrbéri végzések és a gyakorlat vétettek alapul; Erdélyben egyéb alap hiányában az 1848 január i-én fennállott állapot szolgált zsinórmértékül; de mindkét félnek megengedtetett az ellenbizonyítás, egészen 1819-ig visszamenőleg; itt a kárpótlás mértékének megállapítása is tágabb körű bizonyítási eshetőségektől függött. A rendeletek a múltban megindított önkényes megváltási eljárásokat is figyelembe vették.

1857-ben s Erdélyre nézve 1857-ben tényleg életbe léptek az úrbéri bíróságok, a törvénykezési és közigazgatási szolgálat embereiből vegyesen összeállítva s mindenütt megindult a tagosítási eljárás. 1854, illetve 1856 januárjában szabályoztattak a kárpótlások fizetésére rendelt földtehermentesítési alapok, kerületenkint külön-külön igazgatóságok alatt. E pénzalapok külön e célra évenként kivett adópótlékból (adóforint után 15 kr.) alakultak, úgy, hogy a földbirtokosok közadózásból, tehát a saját adójukból is kártalanítottak.

Ideiglenesen a kincstár elegekkel pótolta az alapok hiányait. E pénzalapok kezelősége a járandóságra jogosítottnak rendszeren 5%-ot jövedelmező adósleveleket, — úgynevezett földtehermentesítési kötvényeket — szolgáltatott ki, melyeknek kamatszelvényei fél évenként készpénzben váltanak be. E kötvényekért az «összbirodalom» vállal jótállást, azok az állampapírok minden előnyében részesülnek és sors-húzás rendjében kerülnek kifizetésre. Az országos bizottság által megállapított kárpótlási tőke 1848 május i-től kamatozónak tekintetik, a tényleges szelvénybeváltás idejéig esedékes kamatok azonban, az esetleges előleg levonásával kötvényekben szolgáltataltak ki. Az igények bejelentésére az első folyamodású törvényszékek hatvan napi határidőt tűznek ki s annak leteltével az igény egyezség útján vagy ítéletileg állapítatik meg.

Kétségtelen, hogy ez a rendezés lényegében megfelelt az 1848-iki

utolsó rendi országgyűlésen az úrbérmegváltás ügyében alkotott törvény inteniójának; hogy vajjon a magyar nemzeti kormányzat fennmaradása esetében a végrehajtás ugyanabban a szellemben történt volna-e, amelyben azt az osztrák absolutizmus eszközölte? az már kérdéses. Az absolut kormány — mint láttuk, — az egész földtehermentesítést szerette a maga érdeme és vívmánya gyanánt tüntetni föl a nép előtt, melynek hajlamát a birtokos osztállyal szemben politikai okokból hajhászta, s így ennek a célzatnak megfelelt az is, hogy a törvény végrehajtásánál s különösen a tagosítás- és birtokrendezésnél is a hatóságok többnyire az amúgy is nyertes volt jobbágyoknak igyekeztek kedvezni az amúgy is vesztes földesurakkal szemben.¹ Ez az eljárás nagyon humánusnak és demokratikusnak tűnhetett föl, de egyik se volt valójában; egyszerűen centralistikus politika volt megrontani vagyoniilag a nemes földbirtokos osztályt, mely a nemzet függetlenségi törekvéseinek legerősebb tényezője volt s melyet a kormány más eljárással politikailag lekenyerezni úgyse tudott volna, ellenben a rendszernek kedvezően hangolni a föld népét s még azonfölül lehetőleg éket is verni birtokjogi érdekellentétek által nép és földesúr közé, amazt kivonni emennek politikai hatása és befolyása alól. Tartós eredményt e törekvésével a kormány sajnos, csak a birtokososztály anyagi helyzetének megrontása tekintetében tudott elérni; a nép politikai édesgetése még a nemzetiségi vidékeken se bizonyult nagyon hatásosnak. Az úrbérmegváltás definitív rendezése legalább lassankint azt a politikai üldözést megszüntette, mely az ideiglenes rendezés idejében az előlegek osztása körül érvényesült, amelyben tudvalevőleg csak a rendőri hatóság részéről politikailag megbízhatóknak talált egyének voltak részesíthetők. Az egész földtehermentesítési művelet közgazdasági és társadalmi hatásaival még a maga helyén fogunk foglalkozni.

A nagy földbirtokreform által előidézett birtokeltolódások megakadályozására a kormány egyelőre nem tudott egyebet tenni, mint a zsidók ingatlanszerzési jogainak 1848 előtti korlátozásait ismét életbe léptetni;² ezt elsősorban a parasztság érdekében levőnek tekintették, melyet már az önálló gazdasági berendezkedés is az eladósodás veszélyének tett ki, s melyet — különösen a felvidéken — ezidőben főképp az uzsora kényszerített a kivándorlásra. A hivatalos vélekedés az volt, hogy a kivándorlást zsidó üzérek mesterségesen idézik elő, hogy olcsón helyezkedjenek el a kivándorlók földjének birtokába s ez okból célravezetőnek hitték a zsidókat a birtokszerzés lehetőségétől megfosztani. Bach

¹ Sajátságos, hogy míg ezt az osztrák *W. Rogge* (id. m. L. 336. s köv. 1.) elismeri, *Beksics* (id. h.) azt találja, hogy a kormány az úrbérmegváltásnál gyarországon a conservatív nagybirtoknak kedvezett.

² *Reichsg. u. R.-blatt* 1853 okt. 2.

egy kijelentése szerint egyébiránt a zsidó kérdésnek az egész birodalomra vonatkozó rendezése tárgyalás alatt volt.¹

A telekkönyvügy terén 1855 végén egy igazságügyminiszteri rendelet² szabályozta a telekjegyzőkönyvek közzétételének s azok telekkönyvként való kezelésének módjait úgy a szűkebb Magyarországra, mint Horvátországra és a Bánságra nézve. Ekkoriban ez a közzététel még csak abban a 11 vármegyében és 10 sz.kir. városban³ történhetett meg tényleg, amelyekben a helyszíni felvétel, az azonosítás és a részletek lajstromozása már jobbra elkészült.

A közlekedés és kereskedelem szempontjából fontos mozzanat a vám- és kereskedelmi szerződés megkötése Poroszországgal és a Zolivéréin többi államaival 1855 februáriusában, illetve áprilisában; tudvalevőleg e szerződés nagyon összehúgította az osztrák- és német birodalom teljes vámuniójára vonatkozó büszke terveket, melyeket annak idejében Bruck mint kereskedelmi miniszter szőtt. Mindazonáltal ez a szerződés is biztosította a legtöbb nyersanyag szabad forgalmát s lényeges könnyítéseket nyújtott az iparcikkek ki-, be- és átvitelének is; a vámtarifát ugyanazon év decemberében szabályozták véglegesen.⁴

Erdély 1853 áprilisában kapcsolatot be az európai telegrafhálózatba.⁵ A vasúthálózat kifejlesztése érdekében is történtek intézkedések. 1853 szeptemberében nyílt meg a Cegléd—Félegyháza közti vasútvonal,⁶ s 1855 decemberében a Győr—bruckl. Ugyanazon év elején fontos megegyezés jött létre az állam s az osztrák államvasút-társaságtól képviselt francia pénzcsoport között, melynek értelmében — pértügyi tekintetből — a Marcheggtól Szolnokig és Szegedig terjedő egész vasútvonal, úgyszintén a Szegedtől Temesvár-felé épülő vonal és a Bázsiás—Stejerlak közötti 90 évre, az ez utóbbi területen levő állami javak és bányák pedig örök időkre a nevezett társaság tulajdonába mentek át 200 millió frank vételár fizetése fejében.⁷ Itt tehát Magyarország közlekedési és közgazdasági érdekeinek kellett az osztrák pénzügyek javára áldozatot hozniok.

A csatornázás és vízi építés ügyét a Sárvíz átmetésének létrejötte 1855-ben vitte némileg előre. Terveztek egy csatornát, mely a Dunát és Tiszát Baja s Csongrád között kötné össze s a kormányzó főherceg

¹ A magyar kormányzóság 1853 febr. 28-iki és Kempen u. az évi jún. 16-iki előtérj, az *osztr. belügymin.* elnöki levéltárában.

² *Reichsg. u. R.-blatt 1855 dec. 15.*

³ Moson, Győr, Pozsony, Pest, Sáros, Békés, Csanád, Arad, Temes, Torontál és Zágráb megyék, Győr, Szakolca, Buda, Eperjes, Bártfa, Kis-Szeben, Újvidék, Zágráb, Károlyváros városok.

⁴ *Czömgig id. m. 122—123. 184. 1.*

⁵ *Friedenfels id. m. IL. 255. 1.*

⁶ *P. Napló 1853 szept. 7.*

⁷ *Czömgig id. m. 179. il.*

tiszteletére «Aibert-csatorna» nevet kapott volna;¹ azonban ez csak terv maradt, úgymint befejezetlen maradt a Bégascatorna egyenes összekötése a Tiszával, melyet 1853 nyarán egy császári elhatározás ígért meg.² Magyarország mostoha ellátását partvédelmi művekben — dacára nagy folyamainak, — mi sem mutatja jobban mint az, hogy 1855 végén, egészen eltekintve az olasz tartományoktól, melyeknek kifejlett vízi építkezéseit Ausztria nagyrészt készen kapta, Alsó- és Felső Ausztriában 327,000 folyóöl védett parterület volt, Galíciában 134,000 f.ööl, Csehországban 115,000 sőt még a kis Tirolban is 41,800 ugyanakkor, amikor Magyarországon a védőművek egész hossza nem volt több 10,715 folyóölnél! Az ötvenes évek első felében bekövetkezett nagy áradások ellenére a kormány részéről nem történt egyéb, minthogy a kormányzó a községek közmunkaszolgáltatását a szabályozási társulatok rendelkezésére bocsátotta és hogy ez utóbbiak kisebb érdekkörök szervezése útján megsokasodtak.³

Azután a nagy reformmunka után, melyet a kormány az anyagi és alaki jog terén a definitív közigazgatási rendszer életbeléptetésével egyidejűleg végzett, s melyet már ismertettünk,⁴ most csak kisebb pótlások és kiegészítések jöttek létre. 1853 őszén az új ügyvédtartásnak megfelelően kinevezték mindenütt a gyakorlatra jogosított ügyvédeket. Egy miniszteri rendelet szabályozta a bíróságok rendtartását büntetőügyekben, s egy pátens a perenkívüli eljárást.⁵ Nagy fontosságú az 1854 novemberében napvilágot látott s a monarchia egész területére kiterjesztett általános bányatörvény, melynek némely rendelkezését —különösen tekintettel az úrbérmegváltásra —egy később, 1857 márc. 19-én kiadott császári rendelet módosította, s melynek hatályát utóbb az országbírói értekezlet ugyancsak bizonyos módosításokkal az újabb magyar jogéletbe is átvitte s így annak nagy szerep jutott bányaugyünk kifejlődésében.

Célbavett hatását maga Bach úgy jellemezte,⁶ hogy az, szembeállva némely különérdekekkel és szakítva a meggyökerezett gyakorlattal, az ásvány észszerű felkutatását azzal mozdítja elő, hogy kedvez a nagyobb vállalatoknak, a tőke és szakértelem érvényesülésének. A nemesére beszolgáltatásának kötelezettségét elejtván, lehetővé teszi, hogy a magánvállalkozás is szabadabban mozogjon és számoljon; a bányászat reálhitelének biztosítása a tőkeszerzést lehetővé teszi; a kőszénnek

¹ *P. Napló* 1854 szept. 17.

² *Czömig* id. m. 345. 1.

³ *U. ott* 348 — 349. 1.

⁴ *L. köt.* 336. s köv. 1.

⁵ *Reichsg. u. R.-blatt* 1854 júl. 16 és aug. 22.

⁶ Névtelen: *Rückblick* auf die jüngsten Entwicklungsperiode in Ungarn, 1857.

bevonása a bányaregálba s főlshabeditása a földbirtoktól különösen a közséngazdag Magyarországnak fog javára szolgálni.

A közrendészet terén már láttuk azokat a szigorításokat, amelyeket a közbejött politikai események vontak maguk után. Ezek sorába tartózik az 1853 május 3-iki útlevél rendelet is, mely nagyon homályos kifejezésekkel írta körül azokat az egyéneket, akiktől a rendőri hatóságok az osztrák területen való tartózkodást megtagadhatták, valamint azokat az eseteket, melyekben az idegent minden bírói eljárás nélkül ki lehetett utasítani. A keleti háború hatása alatt keletkezett egy rendelet, mely nagyon szigorú eljárást léptetett életbe oly lapok ellen, melyek a hadműveletekre vonatkozó indiscret vagy ijedelmet keltő híreket tettek közzé. A Bachrendszer szabályozási dühének jellemző példája az 1855-iki január 28-án kibocsátott halottkémlési utasítás, mely nem kevesebb mint 134 terjedelmes szakaszban szabályozza a halottkémlést s úgyszólván az egész kórbonctant felölell. A magyarországi kormányzóság 1855 nyarán szükségesnek találta a vásár- és ünnepnapok megszentelését is fölötte szigorú rendelkezésekkel biztosítani.¹

Katonai téren egyetlen nevezetes alkotása ez időszaknak az új katonai büntetőtörvénykönyv kibocsátása.² Ezt a törvényt, melyet Grünne írt alá, a katonai büntető-hatalomnak minél tágabb körre való kiterjesztésc jellemzi; katonai vonatkozású bűncselekményeknél, — melyeknek határa nagyon lazán van megvonva,—a hadbíróság vizsgálati sőt büntetőjoga is kiterjed polgári egyénekre is. A vesszőfutás büntetését ugyan ez időben megszüntették, de a testi fenyték más nemeit e törvény bizonyos esetekben még nőkre és gyermekekre is alkalmazhatóknak mondja ki, különösen a határőrvidéki házközösségben élőkre nézve.

Emlékezetes intézkedések történtek ez időben a közoktatásügy körül. Ezek kevésbé érintették a népiskolákat, melyeknek állapotáról azonban éppen ezidőből vannak megbízható számszerű följegyzéseink.³ Ezek szerint a szűkebb Magyarország területén volt 6639 népiskola, a Bánságban 604, Horvátországban 229; ezeknek legnagyobb része (Magyarországon 4978) osztatlan, vagyis egy osztályú volt; teljes négyosztályú csak 113 Magyarországon, 1 a Bánságban és 3 Horváth országban; külön leányiskola a magyar részben 394, a Bánságban 22, Horvátországban 23. Mindhárom területen összevéve legtöbb volt a róm.kath. népiskola (4538), azután következtek a reformátusokéi (1786), az ág. evangélikusokéi (926), a gör. katolikusokéi (478), a gör. keletiekéi

¹ *Reichsg. u. R.-blatt* 1854 máj. 14., 1855 jan. 28. és aug. 14.

² *U. ott* 1855 jan. 15; lásd: *W. Rogge* id. m. l. 419. s köv. l.

³ Az Österr. Corresp. nyomán közlik a *P. Napló* 1853 nov. 15-iki és 24-iki számai: 1855 ápr. 25-én kiadatott egy, az elemi iskolákra vonatkozó rendelet, mely a katolikus népiskolákban alkalmazást is nyert.

(434) és az izraelitákéi (150). A népszámhoz viszonyítva tehát legtöbb iskolája volt a reformátusoknak (809 lélekre egy), legkevesebb a gör. keletieknek (2680 lélekre egy). Ugyancsak az egész területen legtöbb volt a magyar tannyelvű iskola: 4061, ami arra mutat, hogy a magyar vidékek igyekeztek népoktatásügyüket kifejleszteni; tót-, szerb- és horvát tannyelvű volt 2064, német tannyelvű 984, oláh tannyelvű 261, olasz 3, vegyes tannyelvű 939. Az iskolaköteles gyermekeknek a magyar területen 61-3%-a, a Bánságban 60-3%-a, Horvátországban 29%-a járt iskolába. Ez időben már — valószínűleg felsőbb irányításra — mozgalom indult meg a sajtó útján is a vasárnapi iskolázás meghonosítása érdekében, főleg az iparos ifjúság szempontjából, egyelőre még alig kimutatható eredménnyel.

A középiskolák végleges rendezését Thun miniszter erélyesen munkába vette; 1854 december 10-áról kelt a császári elhatározás, mely az 1849-ben ideiglenesen életbeléptetett «Entwurf» rendelkezéseit véglegesen szentesítette s néhány, a tapasztalásra alapított utasítással toldotta meg.¹ Magyarországra, Erdélyre, Horvátországra és a Bánságra nézve kimondatott, hogy a német nyelv minden gimnáziumban köztétlenül kötelező tantárgy legyen; ahol a német nem anyanyelve a tanulóknak, ott is, mihelyt annyira elsajátították, hogy nehézség nélkül megértik a német leckét, néhány tantárgy német tankönyvek alapján németül tanítandó legalább is a felső-gimnázium osztályaiban, évről-évre fokozódó mértékben, úgy, hogy a legfelsőbb osztályokban e nyelv már túlnyomóan (vorherrschend) tannyelvül használtassák. A német nyelv mellett ott, ahol a tanulók nagy részének anyanyelve más, ez is mint köteles tárgy tanítandó; erre s a német nyelvre legalább heti 5—5 óra fordítandó. A tanulók túlnyomó részének anyanyelve mindenestre tannyelvül használandó addig, míg alapos megértés csak e nyelven érhető el. Két élő nyelvnél több tannyelvül nem szolgálhat; egy harmadik élő nyelv mint tantárgy legfőleg a gimnázium ötödik osztályától kezdve szerepelhet. A kötelező nyelvi tárgyak az érettségi vizsgálatnak is tárgyal. A nyelveknél — ideértve a latint és görögöt is, — lehetőleg összehasonlító módszer követendő; a holt nyelvek is, mihelyt lehetséges, német nyelvtan alapján tanítandók. Nyilvánossági jog csak ezek szerint berendezkedett gimnáziumokat illethet meg; jövőre gimnáziumi tanárul csak oly egyének lesznek alkalmazhatók, kik legalább egy tanszakot németül is képesek tanítani. Ugyanakkor kimondatott, hogy a latin nyelvre s a bölcséleti propedeutikára nagy súly helyezendő, hogy csak a miniszter által engedélyezett tankönyvek használhatók s hogy majd 1858-ban, az addig szerzendő tapasztalatok alapján szakbizottságok fognak a reformnak a magyarországi iskolázásra

¹ Reichsg. u. R.-blatt 1854 dec. 16. és 1855 jan. 1.

gyakorolt hatásáról jelentést tenni. Tehát ugyanakkor, amikor bizonyos határok között az anyanyelvnek tannyelvül használata a gimnáziumokban megengedett, ugyancsak gondoskodott róla a kormány, hogy minden tanuló csak teljes német nyelvi készséggel hagyhassa el a gimnáziumot. Ehhez a renchez sikerült alkalmazkodnia 24 magyar, 3 tót, 1 magyar-tót, 6 szerb-horvát és 1 román gimnáziumnak; 45 magyar, 1 szerb-horvát és 2 román gimnázium nélkülözöte még tovább is a nyilvánossági jogot.¹

Teljes főreáliskola ez időben Magyarországon még csak Pozsonyban állott fenn; fejlődő főreáliskolák voltak Budán, Pesten, Besztercebányán és Nagyszébenben; ezenkívül az egész Magyarországon kilenc alreáliskola jött létre.²

A pesti egyetemen a hallgatók száma 1100—1200 közt ingadozott; jogi karán ez időben mint tanárok működtek: Virozsil, Pauler, Récsy, Karvasy, Wenczel; a hallgatók száma az 1854—55- tanévben 550 volt; a jogakadémiák hallgatóságát is hozzászámítva mintegy 700 jogász volt ekkoriban Magyarországon, vagyis alig félannyi, mint amennyi ifjú e pályára lépett akkor, mikor két év alatt lehetett a tanfolyamot elvégezni.³ A jogakadémiák csak nagynehezen alkalmazkodtak az új renchez; légselőként a debreceni jogakadémia kapta meg a nyilvánossági jogot 1853 őszén.⁴ 1855 októberében következett be a jog- és államtudományi oktatási és vizsgarendszer általános megállapítása, mely formai részében tulajdonképpen még ma is fennállónak tekinthető.

A vonatkozó kultuszminiszteri rendelet⁵ az egyetemre nézve nyolc félévi tanfolyamot állapít meg, melynek kötelező tárgyai között a magyar jog és jogtörténet egyáltalán nem szerepel.⁶ A nem kötelező tárgyak között — az osztrák hűbérjog mellett — előfordulnak az egyes országok partikuláris jogai vagy azok története is. A nem kötelező tantárgyak között választásnak van helye; kötelező minden jogászra nézve egy a bölcsészeti karon hallgatóndó bölcsészeti, egy osztrák- s egy más történeti kollégium. A heti kötelező óraszám 20, kivéve a 4-dik és 8-ik félét, amelyekben — tekintettel a vizsgái előkészületre, — elég heti

¹ Czömig id. m. 621. 1.

² Miskolc, Vcrsec, Zombor, Zágráb, Brassóban teljes; fejlődő Sz.-Fehérvárott, Körmöcbányán, Segesvárott és Megyesen. Lásd. Czörnig id. m. 614.1.

³ P. Napló 1855 ápr. 25., aug. 21.

⁴ Reichsg. u. R. 'Blatt 1853 nov. 15.

⁵ U. ott. 1855 okt. 2.

⁶ Kötelező tárgyak: német birod. és jogtörténet; római jog történetével együtt; közönséges német magánjog, jogbölcelet és jogencyklopédia, egyháza jog; osztr. polg. jog, osztr. bünt.-jog, bünt.-eljárás; politikai tudományok; osztr. polg. perrendtartás és perenkívüli eljárás; osztr. váltó- és keresk.-jog; osztr. Statisztika. A polit. tudományok így vannak meghatározva: nemzetgazdaságtan, pénzügytan, az igazságügyön és pénzügyön kívüli közigazgatás.

12 leckeóra. A negyedik félév után, de legkésőbb az ötödik félév folyamában teendő le az első — jogtörténeti jellegű — vizsgálat; akik nem készülnek szigorlatra, azok a tanfolyam befejezése után még két államvizsgát tartoznak letenni. A doktorátus három szigorlatból áll. A pesti egyetemen a magyar magánjog szigorlati tantárgy. A Magyarországon és Erdélyben fennálló jogakadémiák hároméves tanfolyamra tartoznak berendezkedni, mely a magyar és erdélyi jogot is felöleli; minden szaktárgyból vizsga teendő s a tanfolyam végén államvizsgálat. Magyarországi jogakadémiákra csak magyar honosok, Nagyszébenben csak erdélyiek, Zágrábban csak horvátok iratkozhatnak be. Doktorátust csak az szerezhethet, aki legalább négy félévet az egyetemen hallgatott. A debreceni, pozsonyi, kassai, nagyvárad, zágrábi és nagyszébeni jogakadémiák e rendszer alapján megszerezték a nyilvánossági jogot.

A Bach-rendszer kormányzatának legsúlyosabb és évről-évre súlyosbodó gondját ez időben is a pénzügyi helyzet alkotta. Az előbb Poroszországgal szemben, majd a keleti bonyodalom miatt kiélesedett külpolitikai helyzet tényleg megnehezítette az amúgy is nehezen mérsékelhető katonai követelések csökkentését, a központosított közigazgatási szervezet költségeinek emelkedésével az alig pacifikáit országokból befolyó állami bevételek fokozása nem állhatott arányban. Az adók Magyarországon is nehezen folytak be, sok helyen renitencia mutatkozott s a katonaság népszerűségét bizonyosan nem fokozta az, hogy az adóbehajtásnál mint karhatalmat használták s a végrehajtást szenvedő által tartatták kl.¹ A pénzjegyek különfélesége és fedezetlen volta ázsiót idézettél, melynek növekvése ellen küzdött az államhatalom, de amelyet fenntartani a spekulációnak érdekében állott. A forradalom óta az Ausztriában behozott összes adókat és jövedelmeket kiterjesztették Magyarországra is s bár azóta már a szeszadót, bélyegadót, sőt a földadót is emelték, a pénzügyi helyzet romlott, a helyett, hogy javult volna.²

Hiába híresztelték 1853-ban hivatalosan, hogy az államháztartás deficitje folytonosan apad: 1850-ben még 68 millió forint volt, 1851-ben már csak 58 millió s 1852-ben 50 millió; ³ 1855 nyarán már a hivatalos kimutatások bevallották, hogy a pénzügyi hiány meghaladja a 140 milliót, sőt azt is, hogy az állami bevételeknek közel felét, 117.401,000 irtot a katonai kiadások emésztették föl, holott Poroszországban ezeknek fedezése az állami jövedelmeknek csak 27.5%-át, Franciaországban csak 29.5%-át vette igénybe.⁴ S még ez a bevallás sem tárta föl az egész valóságot, mert a dunai fejedelemségek megszállása maga több mint 177

¹ *Reichsg. u. R.-biatt* 1853 máj. 30-iki főparancsnoki rendelet.

² *Rogge* id. m. L. 336., 343. l.

³ *P. Napló* 1853 aug. 7-

⁴ *U. ott* 1855 jún. 26. *Ad. Beer*: Die Finanzen Oesterieichs, 247. l.

millióval terhelte meg az állampénztárt, úgy hogy 1855-re csak katonai célokra 184 milliót kellett előirányozni s az egész előirányozott deficit immár 165 millióra rúgott.¹ A külföldön hiába keresett Ausztria hitelt; ott pénzügyi helyzetét kétségbeejtőnek találták s annak orvoslására tett kísérleteit megnevezték; azonfölül az egész világ zsidósága nehezelt a zsidók birtokszerezési jogát újra megvonó rendszabály miatt.² Nem maradt más hátra, mint egy újabb belső államkölcson, az állam ingatlanainak értékesítése s a jegybankkal való újabb tranzakció. Az elsőre még a régi pénzügyminiszter, az utóbbi rendszabályokra az új vállalkozott.

Ausztria népei ez időben már meglehetősen gyakorlatában voltak a többé-kevésbé «önkéntes» állami kölcsönöknek; 1849-ben egy 71 milliós bocsáttatott ki, 1851-ben egy 85 milliós, 1852-ben egy 80 milliós és 35 milliós és 1854-ben egy 50 s egy 35 milliós: így majdnem minden évre jutott már legalább egy, amikor 1854 nyarán egy akkoriban a világ legnagyobb pénzügyi műveletének tekintett, nem kevesebb, mint 500 millióra rúgó belföldi kölcsönrel próbálkozott meg az osztrák pénzügyminiszter.³

A 93% kibocsátási ár mellett ezüstben 5%-ot jövedelmező kölcsönkötvényeknek önkényesség címe alatt, de tényleg a legnagyobb hatósági nyomással történt elhelyezése valóban meglepő eredménnyel járt; a kölcsönt túljegyezték: 506 milliót meghaladó összeg jegyeztetett s ebből több mint 131 milliót jegyzett Magyarország, melyben pedig a magyar papírpénz értéktelenítése által vagyonok semmisültek meg s a hangulat éppenséggel nem volt barátságos a kormány iránt;⁴ a gazdag lombard-velencei királyságban csak 62 millió volt fölhajtható.⁵ A magyarországi helytartóság köreiből elismerték ugyan, hogy a kölcsön sikere érdekében a tisztviselők bizony kényszerrel alkalmaztak, de azért mégis azzal a kalandos gondolattal foglalkoztak, hogy jutalmul a kölcsönben legnagyobb mértékben részesedő községeket kellene elismerő oklevéllel s rangemeléssel kitüntetni: a falut mezővárossá, a mezővárost várossá léptetni elő;⁶ ebből természetesen semmi sem lett.

Azt a célt, amely a nemzeti kölcsön elé volt tűzve, hogy t. l. az

¹ *Unsere Zeit* VL. (1862) 559. 1. *Beer* 255. 1.

² *Metternich u. Kübeck* (Ein Briefwechsel) 181. 1. *Beer* id. m. 250. L.

³ *Czömig* id. m. 127—128. L. *Reichsg. u. R.blatt* 1854 márc. 20-iki rendelet és júl. 26-iki pátens. *P. Napló* márc. 9., júl. 5.

⁴ A kölcsön érdekében a kormány részéről kifejtett agitációra nézve jellemző az akkoriban Bécsben kiadott s Magyarországon terjesztett névtelen magyar iratocska: «*Jószándékú tanácsok és fölvilágosítások*» címen, mely osztrák oszbirodalmi lelkesítő szólamokkal igyekszik a kölcsön javára hangulatot csinálni.

⁵ *A Reichsg. u. R.-blatt* hivatalos közlése 1854 szept. 15-ről.

⁶ *Gr. Leiningen* előtérj. Albrecht főhöghez 1854 szept. 28-ról; *bécsi áll. levélt.* Gensd. Dép. A zágrábi zsandárparancsnokság aug. 2-iki jelentése u. ott.

államháztartás hiányának fedezésével a birodalom mélyen megromlott valutáját is helyreállítsa, a kölcsön látszólagos sikere sem volt képes megvalósítani. A jegyzett összegek tényleges behajtása is nehezen ment, de különben is világos volt, hogy még messzebbmenő áldozatokat is kell hozni. Említettük már az államvasutak és az azokkal összefüggő állami birtokok egy részének 90 évre való kibérlését francia tőkepezésnek részére, amely rendszabály Magyarországra is kiterjedt. A valuta rendezése azonban csak a jegybankkal való újabb megegyezés alapján volt remélhető.

Már 1854 februáriusában létrejött egy egyezmény, melynek értelmében a kényszerforgalommal bíró állami papírpénz megszűnik, illetve bankjegyre váltatik be; a forgalomból kivont papírpénzt a bank veszi át s készfizetési képessége biztosítására az államtól évi 10 milliót fog húzni; a készfizetések fölvételeig pedig ércpénzben kamatozó kötvényeket van joga kibocsátani.¹ Ennek a rendezésnek a hatását is megrontották a hadikészültség új meg új terhei; az se használt sokat, hogy az állam a nemzeti kölcsönből 134 és fél milliót adóssága törlesztéséül mindjárt a banknak utalt át.² 1855 nyarán a miniszteri konferencia a császár személyes elnöklete alatt vette tárgyalás alá a valuta javításának kérdését, kapcsolatban a hadsereg létszámának leszállításával.³ Ez utóbbira nézve megint csak általános ígéretekkel volt kénytelen beérni; a végből, hogy a bank a készfizetések fölvételeire képesíttessék, határozatba ment, hogy az állam tartozásának további törlesztéséül uradalmaiból főleg mezőbirtokok 155 millió értékben bocsáttassanak a bank korlátlan birtokába s ennek keresztülvitele külön e célból felállítandó hitelintézetre bizassék. E rendszabály az illető területek betelepítése és észszerűbb értékesítése útján eredményezhetett közgazdasági előnyöket, a bankadóssággá átváltoztatott államadósságnak ily módon ingatlan fedezetre való alapítása, a bankjegyek kényszerforgalmának fenntartása mellett, a valuta javítása szempontjából hatásosnak nem bizonyult.

Az 1853—35. évek kormányzati intézkedései között mindenképp kimagaslik az osztrák császárság és a római kúria között 1855 augusztus 18-án — a császár huszonötödik születésnapján — kötött s az ugyanazon évi november 5-iki pátenssel közhírré tett egyezmény, az úgynevezett concordatum.⁴

Ennek egész 1849 visszanyúló előzményeivel már e munka több

¹ *Reichsg. u. R.sblatt* 1854 febr. 23. pénzügymin. rendelet.

² *U. ott* 1854 aug. 31 -iki pénzügymin. rendelet.

³ A jún. il. r. júl. 7., 11 és 14-iki konferenciák jegyzőkönyvei: *bécsi áll.*

levélt.

⁴ Teljes szövege a *Reichsg. u. R.-blatt* 1855-iki évfolyamában (nov. 5.); továbbá a *P. Napló* 1855 nov. 14., 15. és 16. számaiban, úgyszintén *Czörnig* id. m. 632. s köv. 1.

helyén találkoztunk. Már az 1849-iki bécsi püspöki zsinaton, bár mint legifjabb püspök, vezetőszeretett vitt Rauscher Othmar, ki utóbb mint bécsi érsek valódi hajtó erejévé lett az egész tárgyalásnak, míg pápai részről Viale Prela bécsi pápai nuncius volt a meghatalmazott. E két férfiú, támogatva Thun kultuszminiszter meggyőződéses klerikalizmusát, Bach számító szolgálatkészségétől s az uralkodó fokozódó engedékenységétől a római kúria iránt, vitte keresztül az egyezményt abban az alakjában, melyben létrejött, ellenmondások és megnyilvánult aggályokkal szemben is tulajdonképpen teljes győzelemre vivén Róma álláspontját.

Láttuk, hogy már az 1850-iki császári nyílt parancsok mennyire kiterjesztették a püspökök bírói hatalmát a lelkészkedő papság fölött s a jus placeti-t tulajdonképpen hatályon kívül helyezték;¹ 1851-ben követték ezt a házassági jog szabályozására vonatkozó tárgyalások, melyek a következő éven át is elhúzódtak s melyek alatt a császári kormány nem is gondolt e kérdést túlhaladó, messzebbmenő megegyezésekre.² 1852-ban kezdtek a concordatum körvonalai kialakulni, a bécsi püspöki konferencián, melyben magyar részről Scitovszky primás, Kunszt kalocsai és Haulik zágrábi érsek is részt vettek. Ez értekezlet megbízásából s a kormány által jóváhagyott javaslatokkal mentek azután a következő év őszén Rauscher, Scitovszky és Schwarzenberg érsek Rómába tárgyalni. Kétségtelen, hogy a magyar primás ellenezte a tervezett concordátumnak a magyar közjoggal ellenkező rendelkezéseit s azok megíúsítását Rómában is megkísérlette, amiért az uralkodó rosszalását vonta magára; megakadályozni azokat nem volt képes. Bár Róma mindig messzebbmenő követeléseivel megnehezítették a helyzetet, Rauschernek gyakran a kormánnyal szemben is döntő befolyása s a császár eltökéltsége a pápai széket kielégíteni minden aggályt elnémitottak.³ Miksa főherceg küldetésének Rómába 1855 júniusában mégis az a cím adatott, hogy köszönetét mondani ment bátyja, a császár nevében a pápa hajlandóságáért, holott a Kübeck elnökleve alatt működött szövegező bizottságnak még ugyané hó 23-án 13 új követelményt tartalmazó pápai pontozatot kellett tárgyalnia.⁴

A megbízott két bíbornok által augusztus 18-án aláírt egyezmény azután még október 10-án némi módosításokat szenvedett a miniszteri értekezleten az igazságügyi és kereskedelmi miniszterek kívánságára a világi bíróságok házassági jogi hatáskörére nézve.⁵ Bár a pápa csak a

¹ Első kötet 233 — 234. 1.

² *Gr. Beust* hivatalos tanúsága *Roggenél* id. m. L. 404 — 405. 1.

³ *Lúd. Ritt. v. Przi Bram*: Erinnerungen e. altén Osterreichers 93. 1. Kübeck Tagebücher IL. 67. s köv. L.

⁴ *Kübeck* id. m. IL. 114. 1.

⁵ *Min. conf. 1855. Bécsi áll. levélt.*

november 3-iki consistoriumban hirdette ki az Ausztriával kötött concordatumot s ez a birodalomban csak a november 5-iki pátenssel tétetett közzé, az olasz lapok már megelőzőleg, hivatalos forrásból ismertették annak tartalmát.¹

A bevezető pátens kimondja, hogy a császár kötelességének ismerte az államnak a katolikus egyházhoz való vonatkozásait az Isten törvényével s a birodalom kellően felfogott érdekeivel összhangba hozni. Utal az 1850 április 18. és 23-iki rendeletekre, melyekkel az egyházi élet több sürgős szükséglete nyert kielégítést. Az áldásteljes munka befejezése érdekében egyezkedésbe bocsátkozott a császár a szentszékkal s vele megállapodásra jutván, most, miniszterei és birodalmi tanácsa meghallgatása után megteszi a kellő intézkedéseket az itt következő cikkdyek mielőbbi életbeléptetésére, miután azok a pátens kihirdetése napjától a birodalom egész területén teljes törvényerővel bírnak.

A concordatum maga a Szentháromság nevében van kiadva, latin eredeti szöveggel, 36 cikkelyben. A 2. cikk kifejezetten eltörli a királyi tetsvényjogot (jus piaceti regii), vagyis ezentúl a püspökök, a papság, a hívők és a Szentszék közötti kölcsönös érintkezés lelki dolgokban és egyházi ügyekben tökéletesen szabad lesz s nincs fejedelmi jóváhagyáshoz kötve. A 3. és 4. cikk az érsekek és püspökök, úgyszintén az ordinált lelkészekre nézve alárendeltjeik, illetve híveik lelki igazgatását, egyházi ügyekben tanítások és rendeletek kibocsátását teljesen szabaddá teszi; szabadon választhatják helyetteseiket, tanácsosaikat és segédeiket, kisebb javadalmakat, plébániákat alapíthatnak, feloszthatnak vagy egyesíthetnek, csupán a javadalom-átutalás iránt lévén kénytelenek a világi felsőbbsséggel megegyezni; tartományi gyűléseket, egyházmegyei zsinatokat az egyházi törvényekhez képest egybehívhatnak, megtarthatnak s határozataikat közzétehetik. Az 5—8. cikkek szerint a kath. ifjúság egész oktatása minden nyilvános és nem nyilvános iskolában a kath. vallás tanainak megfelelő lesz s a püspökök vezetése alatt fog állani, kik gondosán fognak őrködni, hogy semmi tantárgy körében se forduljon elő oly valami, ami a kath. hittel és az erkölcs tisztaságával ellenkezik. A kath. jellegű középiskolákban az egész oktatás a keresztény élet elvei után fog igazodni; a tankönyveket a püspökök értekezlete választja meg. A kath. népiskolák egészen az egyházi felügyelő alatt állanak, kit ő felsége a püspök által előterjesztett egyének közül választ. A 9. cikk szerint az érsekek, püspökök és összes ordinariusok teljes szabadsággal intézkednek a vallásra és erkölcstisztaságra nézve, ártalmas könyvek elvetésére s híveiknek azok olvasásától való visszatartására nézve, a kormány pedig maga is minden eszközzel akadályozni fogja az ily könyvek elterjedését. A 10. cikk rendeli, hogy az összes egyházi jogesetekben,

¹ *P. Napló* 1855 okt. 15., nov. 12. *Wessenberg* id. m. II. 326. 1.

főleg olyanokban, melyek a vallást, a szentségeket, az egyházi működést és a papi kötelességeket illeti, egyes-egyedül egyházi bíróságok ítékezzenek jövőre, így házassági ügyekben is és csak a házasságok polgári jogkövetkezményei utasítatnak világi bíróságok elé. A következő pont szerint a püspökök papjaikra megrovást érdemlő magaviseletéért büntetéseket szabhatnak, őket kolostorokban vagy más alkalmas helyeken felügyelet alá helyezhetik, a hívek ellen is egyházi büntetéseket alkalmazhatnak. A 12. cikk a kegyúri jog kérdéseiben az egyházi hatóságnak tartja fenn az elhatározást, de a világi kegyuraság kérdéseibe a világi hatóságoknak is beleszólásuk van. A 13. és 14. cikkelyek szerint a papok világi, magánjogi ügyei a polgári bíróságok elé tartoznak; (ebbe a Szentszék tekintettel az időviszonyokra, beleegyezését adja); büntetőjogi ügyekben is világi bíróság elé állíthatók, de erről a püspök azonnal értesítendő; letartóztatásuknál a papi állást megillető tisztelet megóvandó, öt évi börtönnél súlyosabb büntetésre szóló ítélet minden esetben közzendő a püspökkel, hogy ő az illetőt kihallgathassa s az esetleges egyházi büntetés iránt intézkedhessék. A papok a börtönben a világiaktól elkülönítendők, vétség vagy kihágás esetében kolostorban vagy más papi házban helyezendők őrizet alá. A tridenti zsinat által fenntartott jogesetekben a Szentatya és ő felsége fognak megfelelőleg intézkedni. A 16. cikk a kath. egyházat és vallást, valamint annak előjáróit és szolgálait minden sérelem ellen védi s azoknak a megillető tiszteletet és megbecsülést, valamint hivatásuk akadálytalan teljesítését biztosítja. A további pontok kimondják, hogy a szemináriumokat a püspökök korlátlan joggal igazgatják s azok végzett növendékei minden intézetbe átléphetnek; kimondják, hogy a császár a püspökök kinevezésénél ezentúl is a püspökök tanácsávi fog élni, hogy a papi egyének vagyonukról szabadon végrendelkezhetnek és hogy minden káptalan első méltóságát a pápa adományozza. A 24. pont szerint minden papi állás a tridenti zsinat határozatainak megfelelően és nyilvános pályázat útján tölthető be; ott, ahol a patronátus az egyházé, a lelkész a püspök által jelölt három egyén közül választandó; ugyanez az eljárás illeti meg a «pápa különös jóakaratóból» a császárt a közalapítványi kegyuraság alá tartozó javadalmakra nézve. Minden egyházi javadalom csak az egyházi investitura után vehető tényleg birtokba. A 28. pont biztosítja a szerzetrendek szabad érintkezését Rómában székelő rendfőnökükkel s ez utóbbinak vizsgálati jogát; a következő biztosítja az egyház korlátlan vagyonszerzési jogát s az egyházi javadalmak autonóm igazgatását. A vallás- és tanulmányalap is az egyház tulajdona s az egyház nevében kormányoztatik a püspökök felügyelete mellett; a hiány pótlására ő felsége kegyesen segélyt nyújt s ugyanő «saját jóindulatánál fogva» a vallásalapnak juttatja a Magyarországon és «a hozzá tartozott tartományokban megüresedett püspökségek, apátságok stb. időközi jövedelmeit. Ahol a papi tized még fennáll,

ott az beszédhető, ahol megszűnt, ott jószágban vagy állami járadékban kárpótlás adandó érte. Az utolsó cikkely pedig kimondja, hogy minden, az osztrák birodalom területén eddig fennállott törvény vagy rendelet, mely a törvényerejű szerződéssel ellenkezik, semmis és érvénytelen.

A concordatummal egyidejűleg a császár titkos szerződést is kötött a római kúriával, melyben magát ez utóbbival szemben lekötölte, hogy beleegyezése nélkül a felekezeti vagy felekezetközi viszonyokat érdeklő törvényeket módosítani nem fogja. Azonkívül a concordatumból kifolyólag még egész sora a magyarázó, végrehajtó, pótló intézkedéseknek látott napvilágot. 1856 tavaszán egy újabb bécsi püspöki értekezlet foglalkozott a házasságjognak az egyezmény szellemében való szabályozás sával. Ennek munkálata alapján jött létre azután az 1856 október 8-iki pátéssal közrebocsátott új házassági törvény», melynek értelmében ezentúl vegyes házasságokban is a katolikus házafél kizárólag a püspöki bíróságok joghatósága elé utasított. E törvény végrehajtási utasítása igen jellemzően kimondja, hogy az egyház utálja a vegyes házasságokat, inti híveit, hogy a «kereszténységtől elszakadt- egyénnel házasságra ne lépjenek s a püspököket fölhatalmazza, hogy az ily házasságokat megakadályozzák, amennyiben attól tartanak, hogy létrejöttük viszályokat és bajokat fog előidézni.¹

Az iskolai téren egymást érték az oly intézkedések, melyek — a concordatumnak megfelelően — mindent egyházi befolyás és hatalom alá helyeztek s egyúttal a felekezeteknek az 1851 december 31 -iki «alapelvekben- kilátásba helyezett egyenjogúságát világosan megsértették. Rauscher bíbornoknak Thun miniszterrel egyetértőleg a pápai követhet intézett, a concordatumot kísérő levele, melyet utóbb közzé is tettek,² kimondja, hogy «ő Felségének különös gondja lesz rá, hogy az egyetemeken a vallás viruljon és gyümölcsöző legyen. Az emberi tudományoknak sokféle hasznát különösen a XVIII. század óta a tévedések mint fellegek homályosították el s az emberi társaságnak jóléte kívánja, hogy azokat az igazság sugarai oszlassák szét. Sok tekintetben kívánatos volna, hogy az egyetemi kancellárok helyére püspökök lépjenek; de minthogy ez nem viheto mindig keresztül, szükséges, hogy legalább a teológiai karra elhatározó befolyással bírjanak. A püspököknek szabadságukban fog állani, hogy saját vezetésük alatt katolikus egyetemet alapítsanak ... Ha valamely egyetem jogi karán az egyházjog tanszéke töltendő be, az illető egyén hite és tanítási képessége szempontjából az illető megyés püspök által kikérdezendő lesz. Bár eddig előfordult, hogy a pesti egyetemen profán tudományok tanáraivá nem katho-

¹ *Charmatz: Österr. innere Geschichte* L. 29 — 30. 1. *Rogge* id. m. 448. s köv. 1.

² *A P. Napló* közölte a «*Wiener Kirchenzeitung*» nyomán 1856 márc. 19.

likus egyének nevezettek ki, tekintettel arra, hogy ez az egyetem «keletkezését egyházi alapítványnak köszöni-, jövőben ide tanárokul csakis katolikusok lesznek alkalmazhatók. A kormány által alakított középiskolákhoz hittanárul csakis a megyés püspök által képesnek ítélt egyén nevezhető kl. A vallásra és erkölcsre nézve veszélyes könyvek «az irodalomból ki fognak záratni-; a sajtó féktelenségei ellen hozott törvények a legszigorúbban fognak végrehajtatni, hogy a püspökök kívánalmainak mindenben elég tétessék. A betegséget értelmes orvos módjára kell gyógyítani; a cenzúra erre nem volt elegendő; a külföldi könyvkereskedők gyakran ujjongtak, ha egy általuk kiadott könyv Ausztriában eltiltatott; oly országban, mint Magyarhon és Erdély, hol a nemkatolikusok száma nagy, nehezebb egy rossz könyvet kizárni a forgalomból stb.

Ez a szellem azután érvényesült a mértéktelen térítgetésekben, melyek miatt különösen Erdélyben esett sok panaszszolgálatába vette a Jézus-társaság tagjait, kik épp ez időben alapítottak maguknak papnövel-dét is Nagyszombatban és rendházat Pozsonyban s megindítója lett számos, egyenesen a protestánsok ellen irányuló rendszabálynak.

A protestáns Bruck kénytelen volt beérni azzal, hogy a miniszteri értekezleten utalt azokra az aggodalmakra, melyeket a nem katolikusok körében már a concordatum is okozott és hogy nem vett részt az új házassági törvény tárgyalásában.² Thunnak egy 1854 júniusában kibocsátott rendelete nyújtott ugyan a protestánsoknak némi könnyítéseket presbyteriumaik összehívása s konventjeik megtartása tekintetében; de ez utóbbiaknak ezentúl is csak kormánybiztos ellenőrzése mellett volt szabad lefolyniok; a biztosnak tovább is joga volt feloszlatni a gyűlést, ha tárgyalásai a politikába csaptak át. A superintendensek választásának kérdése tovább is függőben hagyatott s megmaradt az adminisztrátori rendszer, mindössze azzal a későbbi változtatással, hogy a helyettes superintendenseket a császár nevezze ki, nem az országos kormányhatóság. A világi felügyelők és főgondnokok választhatása továbbra is ki volt zárva s minden lelkész beiktatásához az illető helytartósági osztály engedélye volt kikérendő, melynek megtagadása esetében új választásnak volt helye.³ Ez a szembetűnő egyenlőtlenség az elbánásban csakugyan nem magyarázható csupán az intézők katolikus hitbuzgalmával, hanem kirí belőle a protestánsok mint még mindig forradalmárnak tartott elem iránti politikai bizalmatlanság is, mely éppen különösen Magyarországon nagy súllyal esett a mérlegbe.⁴

A concordatum létrehozóit magas kitüntetések érhatték, a sugal-

¹ *Friedenfels* id. m. II. 273. L. *Rogge* id. m. L. 315. 1.

² *Min. Conf.* 1856 márc. 11. és a köv. napokon.

³ *U. ott* 1854 jún. 3. és 1855 febr. 20. *P. Napló* 1854 júl. 18.

⁴ Lásd Bach ily értelmű nyilatkozatát egy névtelen rőpirat nyomán *Rogge*-nál id. m. L. 358. L.

mázott sajtó édig magasztalhatta azt, mint az osztrák alkotmány legértékesebb részét, Metternich szerencsét kívánhatott Rauscher bíbornoknak, hogy a Josefinismus rémeit valahára sikerült teljesen legyőzni,¹ azért a császári ház őszinte hívei között is sokan voltak, kik súlyos aggodalmakat nyilvánítottak e rendszabály következményeire nézve; maga Kübeck, ki az előkészítésben résztvett s a kihirdetéskor már nem élt, veszedelmesnek találta az állam bírói hatalmának ily mérvű megszórtását s a vallásnak és egyháznak politikai célokra való felhasználását.² Az öreg Wessenberg azt írta németországi önkényes számkivetéséből, hogy a concordatum Németország összes kabinetjeit, sőt e földrész minden gondolkodó emberét izgalomba hozta, az egész sajtó — még a katolikus freiburgi is — támadja Ausztriát s kimutatja az egyezmény hátrányait a monarchia, a civilizáció s az ipar érdekeire nézve. Ausztria a közvéleményben önmagának halálos dőfést adott ezzel; államférfíui szempontból lehetetlen védelmezni e rendszabályt, mert a politikában első szabály, hogy céltalanul meg ne kössük kezeinket. A concordatum a XV., nem a XIX. század bélyegét viseli magán.³

Még megsemmisítőbb az a kritika, melyet Kempennek egy névtelen bizalmasa terjesztett elő, az egyezménynek a közvéleményre gyakorolt hatásáról számolva be. A közvélemény — úgymond — határozottan elítéli a concordatumot. A kormány benne minden hatalmat kiadott a keiéből, mellyel a katolikus elemet fölhasználhatta volna a maga céljaira, sőt alkalmat nyújt arra, hogy őt kihasználják. Az egyház majdnem egészen független lett az államtól, az állam ellenben sokszorosan függ az egyháztól. A hatalmat méltányosan meg kellett volna osztani; így a konfliktusok nem hogy elkerülnének, hanem előidéztenek, majdnem minden cikkely viszály csiráját rejti magában. Katolikus vallásosságra szükség van Ausztriában, de ultramontanizmusra nem. A mai pillanat, mikor Ausztria a legnagyobb nehézségekkel küzd, egyáltalán nem volt alkalmas oly rendszabály keresztülvételére, melynél fontosabb 1848 óta nem fordult elő. Az alsó papság nagy része is hevesen ellenzi a concordatum rendelkezéseit, ellenben az állam ellenségei örvendeznek, mert ez az egyezmény rájuk nézve fölér egy megnyert csatával.⁴

Az egykorúak ez ítéletét csak kevésbé enyhítheti a mai pártatlan történelmi felfogás. A forradalom utáni csömör az ötvenes években Európaszerte többé-kevésbé kedvezett az egyházpolitikai téren a Josefinismus kétségtelen túlzásai megszorításának, még ott is, ahol az önkényuralom a forradalom romjain nem diadalmaskodott teljesen. A koráramlatnak volt része a concordatum létrehozásában, mint ahogy volt reésze 15 évvel

¹ *Handsch. Nachl.* VIII. 377-1.

² *Tagebücher* II. 68., 70. 1.

³ *Briefe* II. 332. L. '

⁴ *Gensd. Dép.* 1855, 1076. szám; *bécsi áll. levélt.*

később, a liberalizmus újabb érájában, annak formai hatályon kívül helyezésében. De Ausztria egyezménye Rómával jogfeladás és megalázkodás szempontjából mindent fölülmúlt, ami a legújabb korban e téren történt. Nem is hasonlítható a nagy Napóleon concordatumához, mely lényeges, de kölcsönös koncessziók mellett ugyancsak megóvta a pápai székekkel szemben a francia állam hatalmát, nimbuszát és fölényét¹ s az osztrák egyezmény túlment azon is, amit a délnémet államok ugyanabban az időben konvenciókba iktattak.² Ha az ifjú Ferenc József vallásos meggyőződésének és a gondviselés iránti hálájának megfelelően a Szent-anya engedelmes fiaként akart megjelenni, ez lehetett egyénileg rokonszenves és szép vonás, de alig volt összeegyeztethető egy millióknak pararicsoló korlátlan uralkodó szerepével; ami nála vallásos ösztön volt, a behódolás a pápa törvényhozói hatalmának sok világi és felekezeti vonatkozásban is, azt alattvalói közül számosan mint kínos lelkiismereti kényszerűt érezhették, annál inkább, mert hiszen, nagyszámú alattvalói a Szentszéket egyáltalán nem tekintették egyházi főhatóságuknak.

E mellett, ha az uralkodó szándéka szerint talán nem is, kormányának szándéka szerint kétségkívül a concordatum egészen profán jellegű politikai, sőt hatalmi célokat is szolgált. Szolgált a birodalmi egység gondolatát az összes egyházpolitikai kérdéseknek mereven egyforma rendezése s az egész katolikus klérusnak egy középpontból való vezetése által; szolgált a kormány korlátlan hatalmának érdekét a nehezebben kezelhető protestantizmus eltírása s a katolikus papságnak a kormány céljai részére remélt megnyerése által, — mely utóbbi számításukban egyébiránt a bécsi világi és egyházi hatalmasok Magyarországot illetőleg csalódtak. Csak korlátozott mértékben van tehát igaza a concordatum egy szellemes francia bírálójának, hogy e mű által lett teljessé a Bach hatalmi rendszere, mert most már négy sereggel rendelkezett a maga fenntartása érdekében: az álló katonasággal, az ülő hivatalnokokkal, a térdeplő papokkal és a csúszómászó titkosrendőrökkel.³ Róma támogatásának megnyeréséért pedig az osztrák politikának valóban fölösleges volt ily nagy árt fizetnie, mert azt számára a terjeszkedő olasz állammal szemben fennállott érdekközösség úgyszólván biztosította.⁴

A magyar klérus ösztönszerűen érezte, hogy a magyar közjogban

¹ A. Thiers: Histoire du Consulat et de l'Empire, III. 331. s köv. L.

² Lásd «Unsere Zeit» 1861 «Das österr. Concordat úrid die Conventionen etc. 145. s köv. L.

³ Eisenmann: Le Compromis 170. s köv. L. Lásd a concordatum megítélésére nézve — az Unsere Zeit előtt id. cikkén kívül — Beksics: Ferenc József kora 523. s köv. 1. Rogge id. m. L. 414. s köv. 1. Friedjung »Osterreich« etc. II. 505. s köv. L. Ed. Suess: Erinnerungen 109. s köv. 1. Marczali: Legújabb kor 854. k.

⁴ Unsere Zeit 1864 31. L.

gyökerező állásának elvesztéséért a concordatum előnyei nem kárpótolhatják; ez utóbbi pedig kétségkívül gyökerében támadta meg a magyar közjogot. Benne egy még csak még se koronázott magyar király a pápaság követeléseinek megfelelő egyszerű nyílt parancsával hatályon kívül helyezett szentesített magyar törvényeket s teljesen megváltoztatta a magyarországi katolikus egyház helyzetét. Ez okból még azok is, akik ez egyezmény érdemleges rendelkezéseivel talán egyetértettek, kénytelenek voltak azt magyar közjogi szempontból érvénytelennek tekinteni.¹

¹ Lásd *Concha*: Eötvös és Montalembert barátsága. Bpest, 1918, 247. l. *Somssich Pál* nyilatkozata a concordatumról az 1861 ciki országgyűlésen (Képv.-ház naplója 184. l.) *b. Forster Gyula*: A püspöki székek betöltésének kérdéséhez. Budapesti Szemle 1923 márc. 180. s köv. l.

VII. RÉSZ

AZ

ABSOLUTISMUS ENYHÜLÉSE

(A párizsi béke; Ausztria külpolitikai helyzete a kedvező látszat ellenére minden irányban romlott. A kormány mégis megerősödöttnek hirdeti állását s következésképen a kormányzati rendszert fenntartandónak, egyúttal azonban mód-szereit a pacificált országokkal szemben enyhítendőknak találja. A központosítás és németesítés rendszerének további kiépítését célzó rendszabályok: a tartományi státútumok, a hadsereg újraszervezése, a magyar főkormányzó hatáskörének új szabályozása, telepítés és germanizáció. Az absolutismus enyhülésének jelei; az olasz tartományokkal szemben: amnesztia és az uralkodói pár látogatása. Magyarországgal szemben: esetenkinti, végül általános megkegyelmezése a bebörtönözötteknek; az elkobzott javak visszaadása; több emigráns engedélyt kap a hazajövetelre; a katonai uralom nyomainak elenyész-tetése; kisebb engedmények. Az orsz. gazdasági egyesület újraalakulása; az Akadémia alapszabályainak ki nem elégitő megerősítése. Az uralkodó megjelenése fegyvergyakorlatokon és az esztergomi templomavató ünnepélyen. 1856—1858.)

1856 március 30-án, százegy ágyúörgés kíséretében, egy, a Jardin des Plantes császári sasának szárnyából kitépott tollal írták alá a Tuilleriesben a hatalmak képviselői «A mindenható Isten nevében- a februárius 25-ike óta ülésező párizsi kongresszus záró okmányát, a párizsi békét, mely a megelőző keleti háborút befejezte. Az ünnepélyes cselekménynél III. Napóleon császár azt mondta a jelenlevőknek, hogy ez oly béke, mely minden félnek becsületére válik és egyiket sem alázza meg. Két héttel később egy további, titkos egyezményt írtak alá csak Ausztria, Franciaország és Anglia meghatalmazottjai, mely a párizsi béke biztosítására szövetségbe egyesítette ezeket az államokat s casus bellinek jelentette ki annak minden megsértését.¹

A párizsi béke, mely megpecsételte Oroszország vereségét, elzárta továbbra is feketetengeri hadihajói elől a Bosporust, semlegessé tette a Feketestengert és megóvta Törökország területi épségét s függetlenségét, kihirdetése idejében nálunk kétségkívül jó benyomást tett.² B. Kemény Zsigmond vezércikkében hangoztatta, hogy Európa megszabadult az orosz-félelemtől s bár megjegyzte, hogy a béke következményeit

¹ *Hübner*: Souvenirs etc. L. 411. s köv. 1. — A békeokmány szövegét közölte a *Reichsg. u. R.eblatt* 1856. évfolyama a 209. 1. és a *P. Napló* u. a. évi máj. 5-iki száma.

² *B. Podmaniczky Frigyes*: Naplótöredékek III. 741. 1.

ma még áttekinteni nem lehet, azt jósolta, hogy a Dunatorkolat és a Fekete-tenger semlegesítése óriási hasznot fog hajtani a kereskedelemnek s ezáltal gazdagítani fogja az életrevaló népeket.¹

Még nagyobb volt azonban a meglepés az osztrák hivatalos körökben. Az a körülmény, hogy Ausztria, miután a keleti háború egész folyama alatt kétes szerepet vitt, akkor, mikor már semmit sem kockáztatott vele, ultimátumával rákényszerítette Oroszországot a bécsi konferencia békeelőzményeinek elfogadására, csakugyan úgy tüntette föl a helyzetet, mintha a béke elsősorban Ausztria magatartásának lett volna tulajdonítható. A császári kormány képviselői a kongresszuson: Buol külügyminiszter és Hübnér párizsi követ meg voltak elégedve nemcsak önmagukkal, hanem, mi több, egymással is² és a békekötés alkalmából magas kitüntetésekben részesültek. Kempen jelenthetni vélte, hogy most már az elégedetlenek szótlanok és lehangoltak, reményeik és várakozásaik abban a mértékben szállottak alá, amelyben a helyesen gondolkozóké emelkedett; büszkén látják a rend barátai, hogy a béke előidézője főleg a császári kormány volt. Ez növeli az osztrák önértéket s Magyarországon és Erdélyben is fokozza az uralkodóház iránti hódolatot és kedvezően befolyásolja a közhangulatot.³ Hivatalos tollak még később is történelmi fordulópontnak mondták a párizsi békét, melynek főérdeme az osztrák császár éppoly békülékeny, mint határozott politikáját illeti meg.⁴

A mélyebb belátásúak azonban már akkor sejtelmével bírhattak annak, ami később mindinkább nyilvánvalóvá lett, hogy ezek a dicsőhimnuszok nem egészen indokoltak, hogy Ausztria szerepe a kongresszuson, melynek tárgyalásai nyilvánosságra nem kerültek, éppenséggel nem volt vezető jellegű;⁵ hogy ott sok apró összeütközés folyt le különösen az osztrák megbízottak és az ellenséges kis Piemont között, melyben nem mindigamazok voltak a győztesek.⁶ Ehhez járult, hogy — amit a magyar publicisztika is hamar felismert⁷ — a párizsi kongresszus a keleti kérdés megoldását csak elodázta, sőt egész sorát az égető kérdéseknek eldöntetlenül hagyta; azok tisztázása végett folytatólagos értekezleteknek kellett ugyancsak Párizsban a következő években egybegyűlniök; ezeknek a dunai fejedelemségekre és a dunai hajózásra vonatkozó hatá-

¹ P. *Napló* 1856. ápr. 1.

² *Hübner* id. köz. 419. l.

³ *Bécsi áll. levélt.* Gensd. Dép. 1856. ápr. 30-iki előtérj.

⁴ *Czörnig*: *Osterr. Neugestaltung* 73. L.

⁵ így ítélték meg szélitiben a congressust Magyarországon Kempen saját fentebb id. jelent. szerint.

⁶ *Unsere Zeit* 1864. Osterreich etc. 33 — 34. l.

⁷ Lásd különösen *Kemény Zs.* cikkeit a P. *Napló* 1856. április — novemberi különböző számaiban.

rozmányai némely tekintetben megváltoztatták az 1865-iki kongresszus által teremtett viszonyokat s általában elmondható, hogy Ausztria külpolitikai helyzete a párizsi béke következtében nem szilárdult meg, sőt annak ellenére a legközelebbi években mindinkább megromlott.

Már a kongresszust és a későbbi konferenciákat foglalkoztató egyes kérdések ellentéteket idéztek föl, melyek Ausztriát hol egyik, hol másik hatalomtól, hol valamennyitől elválasztották. Az osztrák csapatok visszavonása a dunai fejedelemségekből, amely a kongresszus határozat tából folyt, csak nagy későn és csak Franciaország ismételt sürgetésére történt meg. Ausztria látva, hogy a dunai fejedelemségekre vonatkozó titkos vágyai nem teljesülhetnek, legalább azok különállását és függetlenségét akarta megóvni; ezt sem érthette el egészen, mert Havasalföldnek és Moldvának egy fejedelem joghatósága alá jutása később mégis végbement.¹ A dunai hajózásnak azt a szabályozását, melyet az 1857 novemberében az Ausztria és a többi dunaparti országok között kötött egyezmény² hozott létre, a nyugati államokban nem tekintették a párizsi kongresszus határozályaival megegyezőnek se miatt éles sajtóharc folyt Bécs és Párizs között.

Ausztria viszonya még legzavartalanabbnak és legszívélyesebbnek látszott ez időben Poroszországhoz, azonban itt is a jövő változást hozhatott; az elmebeteg Frigyes Vilmos király környezetében ellentétes befolyások küzdtek egymással Vilmos porosz hercegnek — a későbbi L. Vilmos császárnak — teljes régensi joggal való felruházása mellett és ellen. A királyné és a reakcionárius miniszterek végül vereséget szenvedtek; Vilmos herceg teljes régensi joggal ragadta magához az uralkodást 1858 őszén, s ez — mint csakhamar kitűnt, — fordulatot jelentett a szabadelvűbb irányzat felé s ennél fogva beállható eltávolodást az abszolutisztikus irányú Ausztriától.

Német, de nem porosz közvetítéssel ment végbe 1857 szeptemberében az osztrák császár és orosz cár találkozása Weimarban. Ez ellensúlyul volt hivatva szolgálni II. Sándor és III. Napóleon megelőző stuttgarti összejövetelével szemben, bár jelentőségét orosz és francia részről egyaránt leszállítani igyekeztek.³ A fiatal cár nem látszott már semmi neheztelést sem mutatni Ausztria iránt, sőt állítólag a találkozás eszméje tőle indult ki; ellenben minisztere, Gorcsakoff engesztelhetetlen volt, Miklós nagyherceg tüntetett Magyarország iránti rokonszenvével s Pétervárott oly osztrákelenes volt a légkör, hogy gr. Esterházy Bálint követnek gyakran nagy önuralomra volt szüksége. Az ellenszenv

¹ Lásd az 1858 aug. 19-ről k. államszerződést a *Reichsg.-blatt* 1858. évfolyam 627. 1.

³ *Reichsg.-blatt* 1858 83. 1. *P. Napló* 1858 febr. 4.

² *Em. Ollivier: L'empire liberal* III.. 424. 1.

főleg Buol külügyminiszter ellen irányult, kinek olykor kínos fejtegetései voltak az orosz követtel.¹

Az osztrák kormány szemlátomást igyekezett régi, jó viszonyát Oroszországhoz helyreállítani, annál inkább, mert nem volt sok oka nyugati Szövetségeseiben bízni; azonban ezt nemcsak a közelmúlt nehezítette meg, hanem a jelen fejleményeiben gyökerező nézet- és érdekelletétek is. A párizsi béke nem volt képes Törökország belső megszilárdulását oly mértékben biztosítani, hogy a balkánon új meg új zavarok ne törjenek ki, melyek III. Napóleon nemzetiségi politikájából is táplálékot merítettek. Montenegró és Hercegovina szlávjai fegyveresen szembeszállottak a török csapatokkal s azokat 1858 május 13-án Grahovonál megvervén, a foglyokon felháborító kegyetlenségeket követtek el. Cattarónál különböző nemzetbeli hadihajók egyesültek az osztrákokkal a béke fenntartása érdekében, de a francia parancsnok ragadta magához a vezetést és fegyvernyugvást parancsolt: ez időben Montenegró már teljesen megfélemlkezett arról, hogy 1853-ban Ausztria közbelépése mentette meg függetlenségét, Franciaországra nézett mint szabadítóra. Ugyanígy vesztette el a talajt lábai alól az osztrák politika Szerbiában, hol a tőle pártolt Karagyorgyevics Sándor fejedelem helyzete mindinkább tarthatatlanná vált s ellenfelei orosz és francia támogatásra számítva dacoltak a török fennhatósággal. A zavarok a határon való átcsapással fenyegetvén, a Bánátban csapatokat kellett összpontosítani; bár Oroszország mindig Ausztriát gyanúsította a zavarok szításával, a bonyodalom vége mégis Karagyorgyevics lemondása s az oroszbarát Obrenovics Milos fejedelemsége lett.²

Franciaországgal szemben már a kongresszuson adva voltak az ütközőpontok: a Dunafejedelemségek és a dunai hajózás kérdései, melyekhez még Piemontnak francia részről való szembetűnő pártolása járult. Mikor 1858 elején az ismétlődő összeesküvések és azokkal szemben a politikai menekültek védelme miatt a francia és angol kormány között bizonyos eltávolodás mutatkozott, fölmerült a remény, hogy sikerülni fog Franciaországot a szintén emigránsai ellen védekező Ausztria oldalára átvonni. Azonban a valóságban a viszony egyre romlott. Az éles szemű Fáik már 1857 nyarán észrevette az elhidegülés jeleit s egy évvel később már ennek okát is: a piemonti kérdést, melyben ő azt a mikrokozmoszt látta, amelyben a világhelyzet tükröződik.³ A közhangulat Párizsban állandóan osztrákellenes volt; 1858 tavaszán Tuvora József,

¹ *Gensd. Dép.* 1857. szept. 2. és 6., okt. 3. és 18., nov. 11. és dec. 6. s 1858. jan. 10-iki jelentések. — *Széchenyi* «Blamage und Fiasco--nak mondja a weimari összejövételt. (Döbl. irod. hagyat. II. 601. 1.)

² *Gensd. Dép.* 1858. márc. 6., 9., ápr. 8., máj. 1., 17., 22-iki jelent. — *Rogge* id. m. 531. — 532. 1.

³ *P. Napló* 1857. jún. 16., 1858. ápr. 15.

a Kempen bizalmas újságírója már azt írta onnan Becsbe, hogy «ha az ember hallja, mint ítélnék itt meg mindenfelé bennünket, majdnem szégyenkeznie kell Ausztriához való tartozása miatt».¹ Nem hiányoztak az oly figyelmeztetések sem, hogy a francia hivatalos politikában Ausztriára nézve káros, nagy fordulat van készülöben.²

Azonban legbetegebb pontja az egész osztrák külpolitikának a kis Piemont által képviselt olasz kérdés volt. Mindenki tisztában volt aziránt, hogy az osztrák uralom alatt álló olasz tartományokban az ellentállás Piemontra támaszkodik, hogy ez ellentállás, valamint a koronkinti nápolyi villongások háttérben az egész olasz nemzet egyesülésének eszméje lappang; hisz Cavour, Buol minden ellenkezése dacára már a párizsi kongresszuson mint az olaszság egyetemének képviselője szerepelt. Azt is mindenki tudta, hogy az olasz és magyar emigránsok végeredményben egyet akarnak s hogy a piemonti kormány keresi a szakítást Ausztriával,³ csak az volt a kérdés, hogy kinek segítségére vél a császársággal való összeütközésében számíthatni? Erre a kérdésre, mely — Fálk helyes megítélése szerint — Európa döntő kérdése volt ebben az időben, meghozta, ha nem is a választ, hanem a válasz mind határozottabbá váló sejtelmét az az esemény, mely Párizsban 1858 januárius 14-én közrmületet okozott. Napoleon császár és neje ellen, mikor az operai előadásra kocsiztak, pokolgéppel gyilkos merényletet követtek el, melynél az uralkodó csak csekély sérülést szenvedett. A tetteseket hamar kézrekerítették Orsini és Pierré olasz forradalmárok személyében, kiknek elseje Erdélyben is járt s a külföldön érintkezett magyar emigránsokkal; mindkettőt már március 13-án kivégezték s valóban joggal várhatta volna mindenki, hogy ez az esemény, melyet már számos összeesküvés előzött meg, melyekben mindig olaszok vittek vezérszerepet, el fogja távolítani a francia császárt Piemonttól és közelebb hozza Ausztriához. Azonban csodálatos módon éppen ennek ellenkezője történt. Orsini kivégeztetése előtt két nemeshangú levelet intézett a francia császárhoz, melyben kárhoztatva a merényletet, s mintegy áldozatul ajánlva föl magát, kérve kérte őt, hogy legyen felszabadítója nemzetének. Ezt a levelet a piemonti kormány — a császár egyenes kívánságára — közzétette.⁴ Innen kezdve az olasz mozgalom többé fékezhető nem volt. Ausztria minden erőlködése: a császári pár megelőző hosszas időzése Velencében, Milánóban és a többi északolaszországi városokban, Radetzky fölcserélése az olaszországi kormányzói székben Miksa Ferdinánd főherceggel, az amnesztiák és kedvezmények mind kárbaveszetteknek tűntek föl. Cavour piemonti

¹ *Wertheimer*: Andrásy Gy. I. 114. 1.

² *Censd. Dép.* 1858 márc. 1-iki és máj. 4-iki levelek.

³ Lásd Cowley angol követ erre vonatkozó őszinte megnyilatkozását már 1857 márc. 24-én *Hübner*nél, id. m. II. 20. 1.

⁴ Lásd *Emilé Ollivier* id. m. II. 1. 483. 1.

miniszterelnök feltűnő látogatása Napóleon császárnál Plombièresben, melyet már akkor úgy magyaráztak, mint a fegyverbarátság megkötését, Napóleon herceg tervezett házassága a piemonti uralkodóház egy sarjával, további nagy mértékben fokozták az olaszok várakozásait s a viszony Ausztria és Piemont között és abból folyólag az osztrák uralom helyzete a lombard-velencei királyságban — mint az a következő részben még élesebben meg lesz világítva, — az 1858. év folyamában mindinkább tarthatatlanná vált.¹

Így érthető, hogy a bizalmas hivatalos jelentések már 1857 tavaszán sajnálattal és aggodalommal emlegették Ausztria elszigeteltségét külpolitikai téren, sőt egy évvel később már azt is elismerték, hogy a birodalom külpolitikai helyzete súlyos gondokat okoz.² Széchenyi István kevéssé túlzott, ha 1857 júniusában azt a vallomást adta a Bach szájába, hogy «Ausztriának egyetlenegy szövetségese sincs, sőt mindenünnen eU hidegüls, ellenszenv, megvetés súlyosodik rá».³

Habár ezek szerint alig lehet ellentmondani azok felfogásának, akik Ausztriában látták a krími háború és a párizsi béke tulajdonképi legyőzöttjét s ez események által előidéztnek azt a válságot, mely a birodalom gyűlölt belkormányzati rendszerét elsodorni volt hivatva,⁴ mégis kétségtelen, hogy az osztrák kormány mereven ragaszkodott ahhoz a tétsetős fikcióhoz, hogy a keleti háború és a párizsi kongresszus megszilárdították Ausztria európai helyzetét, tekintélyét, hatalmát, biztonságát emelték s nem is késett e megállapításból kettős következtetést vonni le. Az egyik az volt, hogy az a politikai rendszer, mely e szerint ily kitűnő eredményeket értelt meg, lényegében változatlanul fenntartandó; a másik az, hogy miután a küU és belpolitikai helyzet annyira megszilárdult, a rendszer fenntartásának és érvényesítésének módszereit és eszközeit most már enyhíteni és szelídíteni lehet, sőt kell is.

Az említett fikció természetes kifolyása volt a döntő politikai körökben annak eléggé elkésett belátása, hogyha kifelé a hatalmas, a szilárd és erős Ausztria szerepét akarják játszani, ez a szerep nem egyeztethető össze azzal a köztudomású ténnyel, hogy a birodalomban minden közszabadság el van nyomva, népképviselőt és önkormányzatot nincs, sőt a forradalmon keresztülment országokban még minden gazdasági és szellemi szervezkedés is békókbá van verve, betű szerint csak a szuronyok uralkodnak, azok is csak úgy, hogy az illető országok tekintélyesebb egyéneinek egész serege börtön vagy számkivetés által van veszélytelenné téve. Tehát nem a békülés őszinte szándékából, nem valódi biza-

¹ Lásd a velencei rendőrigazgató jelentését 1858 okt. 31-ről a *Gensd. Dép.* iratai között.

² *U. ott Kempen* 1857 máj. 1. és 1858 júl. 31 -iki jelentései a közhangulatról.

³ Nagy magyar satira (Döbl. irod. hagyat. II.) 1 56. l.

⁴ *l. Eisenmann: Le compromis etc.* 182., 197. s köv. 1.

lomból a nemzetek iránt, hanem az erőérzet mímeléseképpen, félig ön-ámításként, félig szemfényvesztésül kellett enyhíteni a szigort, mérsékelni a forradalomszimulációt, lazítani a békókat és ott, ahol veszély nélkül lehetett, bűnbocsánatot és kegyelmet gyakorolni, annál inkább, mert az uralkodópárnak éppen a pacifikáit országokban tervezett nagyobb körutazása és hosszabb időzése hivatva volt a világnak is bemutatni az osztrák politika diadalait, e kísérlet azonban kellő hangulatsínálás nélkül könnyen balul üthetett volna ki és ellenkezőjét bizonyíthatta volna annak, amit a kormány felmutatni akart.

Az absolutizmusnak ez a célbavett enyhítése a birodalom népeinek mindenestre csak javára szolgálhatott, bármily kevésbé elismerésméltó volt indoka. Hogy a kormánypolitika alap gondolata oly szorosan azonosította a kormányzati rendszert Ausztria külső hatalmi állásával, annak is végeredményben a monarchia népei hasznát láthatták; mert ez hozta magával, hogy az első nagyobb külpolitikai balsikernek, a birodalom külső hatalmi állása első nagyobb megrendülésének a kormányzati rendszer összeomlását is múlhatatlanul maga után kellett vonnia.

Azt az önelégültséget, mely az osztrák politikát ez időben jellemezte, a vélt külpolitikai sikereken kívül táplálta a várva-várt trónörökös megszületése is 1858 augusztus 21-én, mely ugyan a kormánykörök saját bevallása szerint különösen Magyarországon valami általános és lelkes örömet nem váltott ki, azonban a trónöröklésnek az egyenes lemenő ágon való biztosítása szempontjából mindenestre a császári uralom bizonyos megszilárdulását jelentette. Ebből az örvendetes alkalomból az uralkodó kibékült a külföldön élő István főherceggel, a szerencsétlen volt nádorral.² Hozzájárult továbbá a bizakodó hangulat növeléséhez az a hit is, mely a magyarországi kormányközegek jelentésein alapult, hogy az emigráció a külpolitikai események következtében egészen elvesztette reményét s mindinkább Amerikába készül áttelepíteni, valamint hogy a belföldi titkos forradalmárok megfélemlítve lévén, immár nem mernek az emigráció küldöttjeivel az országban érintkezni s különben is elvesztették minden hitelüket és befolyásukat a népre.³

Ennek az önelégült, bizakodó s hatalmi érzetet mímelő kormányzati gondolkodásnak legbeszélőbb példája az 1857 októberében meg-

¹ A *Gensd. Dép.* 1858 okt. 30-iki negyedévi jelentése csak Karácsonyi Guido 100,000 forintos adományáról tud beszámolni. *P. Napló* 1858 aug. 26. Somogy megyei szolgabírói körlevél adományok gyűjtése, örömmilatkozatok és szerencsekívánatok beküldése érdekében: 1858 aug. 25. Vörös A.-féle iratok, *Nemzeti Múzeum* levél.

² *Friedjung* Österreich etc. II. 262. 1.

³ *Gensd. Dép.* 1856 júl. 3-iki és 1857 nov. 9-iki jelentések.

jelent hírhedt «Rückblick», melynek keletkezésével és tartalmával a maga helyén foglalkozunk.

A fentiek igazolására itt mindenekelőtt néhány kormányintézkedést kell megvilágítanunk, melyek mint a beváltak hitt rendszer fenntartásának legvilágosabb jelei szolgálták ez időben kiváltképpen az abszolutisztikus és centralisztikus gondolatot.

Ezek között első helyen áll a Bach kedvenc eszméje, a tartományi statútumok ügye, mely az ő hatalmának kezdetétől végéig kísértett a birodalomban a nélkül, hogy valaha meg tudott volna valósulni, s amely, mint az 1851 december 31-iki «alapelvek» folyománya, az abszolutizmus uralmát a népképviselő és autonómia gondolataival lett volna hivatva összeegyeztetni.

A magyar közönség csak egy-egy valószínűleg sugalmazott újsága hírből¹ értesült néha arról a szellemes játékról, melyet a miniszteri konferenciák a Bach kívánságára ez ügyben folytatni kényszerültek s az egyes helytartósági székhelyeken a belügyminiszter sürgős jelentéseket követelt be azoknak a szűkebb és tágabb országos bizottságoknak összeállítására nézve, melyek a nagyszerűnek gondolt szervezetbe beilleszkedtek volna;² habár Kempennek lehetett némi sejtelme arra nézve, hogy a régi rendiségnek ez a tervezett megújítása a birodalomban tulajdonképpen senkinek se kell,³ a kabinet 1856 júliusában lelkiismeretesen letárgyalta a terjedelmes operátumot,⁴ mely a császár elé került, ott is maradt mindaddig, amíg — már a Bach bukása után — 1860 április 17-én legfelsőbb elhatározás nélkül érkezett vissza.

Ekképpen csak a történelmi kuriózum érdekével bír az, hogy milyen, az abszolutizmus céljaival összeférhető képviselői alkotmánnyal kívánta volna Bach hazánkat boldogítani. Azoknak kapcsában, amiket e terv egy korábbi stádiumáról a megelőző részben már elmondtunk, megállapíthatjuk, hogy a minisztertanácsilag elfogadott terv szerint Magyarország országos képviselőinek tagjai lettek volna a katolikus és keleti egyházak, püspökeik, néhány prépost és apát s káptalani küldött személyében, a pesti egyetem rektora, a legalább 500 forint adót fizető főnemesek és nemesek, a sz. kir. és bányavárosok küldöttjei korlátozott számban s az iparkamarák képviselői. A nem városi községek képviselőinek kérdését az országos testületben a tervezet nyitva hagyta. Az egyes «kormányterületek», tehát a tulajdonképpeni Magyarország öt helytartó-

¹ A *P. Napló* 1856 dec. 28-iki számában hírül adta, hogy az országképviselői rendszabályok fölötti tanácskozmányok befejeztettek s a munkálatok legközelebb le fognak küldetni tárgyalás végett az egyes helytartóságokhoz.

² *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* 1855 dec. és 1856 januárjából való irat és táviratváltások a belügymin. s a magyarorsz. és erdélyi kormányzóság között.

³ *Gensd. Dép.* 1856 márc. 3-üü bécsi jelentés.

⁴ *Min. Conferenciák. jegyzőkönyvei 1856 júl 1 — 15.*

tanácsának kerületei is «kormányterületi orsz. képvisel etet- és egyegy kormányterületi állandó bizottság»-ot kaptak volna. Ezek a képviseletek ugyanoly elvek alapján alakultak volna, mint az országosak, de nagyon korlátolt számmal, így a budaiban csak 9 főnemes és 9 nemes foglalt volna helyet, a városok váltakozva küldtek volna összesen 10 képviselőt, a többi községek megyénként egyet-egyét. A városok és községek küU döttjeinek megválasztása is adócenzushoz volt kötve. A választások tulajdonképpen hármás jelölésként voltak gondolva, melyek fölött felsőbb helyen döntöttek volna. A jelölést megbízottak eszközölték volna s e megbízottak választásában is csak a községi előljárók és egy-egy községi képviseleti tag vettek volna részt. Az «állandó bizottság» az illető helytartósági osztály főnökének elnöklete alatt a képviselet különböző kategóriáinak egy-egy tagjából s ezek helyetteseiből alakult. Az országos képviselet évenként csak egyszer gyűlt volna egybe, hacsak a császár szükségét nem látja a rendkívüli összehívásnak; feladata természetesen csak véleményadás, javaslatétel s esetleges kérések előterjesztése lett volna. Határozati joggal csak az országos vagyion szerzését vagy elidegenítését illetőleg bírt volna, ámde éppen erre való tekintettel Bachnak gondja volt rá, hogy az országos vagyion- fogalmát minél összébb vonja, s az egyes országok közalapjait az országos vagyiontól különválassa.¹

A leleményes belügyminiszter a magyarok ismert hiúságát kielégítendő, a szervezendő országos főméltóságok tárgyában is külön statutumot szerkesztett. Ilyenekül voltak megjelölve: a primás, az országos főudvarmester, orsz. főkamrás, főországmarschall, főlovászmester, főpohárnokmester, főasztalnok, fővadászmaster, főkonybamester és főajtónállómester. A két koronaőr fölébe egy «első koronaört tervezett, fölvette a jegyzékbe az örökös pozsonyi gróft is és több vármegyét örökös főispáni állással ajándékozott meg. Ugyanígy gondoskodott Horvátországról és Erdélyről, melyek külön zászlósúri méltóságokat kaptak volna, csak a Bánságnak és Vajdaságnak nem jutott ebből a dízből semml.

Hogy az egyelőre a birodalom egyetlen tanácskozó testületét alkotó «Reichsrath» tekintélye emeltessék, a Kübeck halála utáni ideiglenes állapot megszüntetésével 1857 februárjában Rainer főherceg foglalta el az elnöki állást.

Bach Buoltól támogatva több minisztertársa ellenében azt is keresztülvitte, hogy a birodalmi eszme további kiépítése s Magyarország földarabolásának újabb szankciójaképpen a császár fölkérésék a «határörvidék ura- külön címének fölvetelére s ezzel összefüggőleg a biro-

¹ Lásd a nemesi fölkelési alapra és a szász nemzeti vagyionra vonatkozó tárgyalásokat az *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* 1856 júniusi irományai között.

dalmi címer is megfelelő kiegészítést kapjon.¹ Azonban legfelsőbb helyen e javaslat fölött is napirendre tértek.

Ausztria hatalmi pozícióját volt hivatva szolgálni a hadsereg szervezésére vonatkozólag 1857 januárius 25-én kibocsátott statútum és a hadkiegészítés tárgyában 1858 szeptember 29-én kiadott páten.² Az előbbi csak a belső szervezetet és alakulatokat határozza meg; az utóbbi a megváltás és helyettesítés szabályaira nézve fenntartotta az 1856. évi utasításokat.³ A nyolc évi tetteles s még azonfölül tartalékos szolgálatot kivált oly országokban, hol a közhangulat a hadsereggel szemben nem volt barátságos, bizony súlyos teher és kényszer gyanánt érezték, annál inkább, mert a mentességi esetek szűkreszabott száma s a váltásdíj és helyettesítés rendszere csak a vagyonos osztálynak és az értelmiségnek látszott kedvezni s a hadmentességi díjak csak kis részben lettek önkénytelen tovább szolgálók toborzására fordítva.⁴ Bár érthető, hogy éppen Ausztriában, hol a hadsereg szelleme annyira idegen volt a népesség legnagyobb részének közérzületétől, igyekeztek a katonákat minél tovább távoltartani a polgári, sőt családi kötelekektől is, bizonyos, hogy a legmunkaerősebb korosztályoknak hosszas elvonása a mezőgazdasági és ipari munkától a közgazdasági érdekeknek kárára volt s az összes egykorú jelentések megegyeznek abban, hogy az olasz tartományokban semmi sem szította annyira a forradalmi szellemet és mozdította elő az elszakadást, mint a katonai szolgálat terhe.⁵

Jellemző az absolutistikus rendszer terjeszkedésére nézve az is, hogy 1858 júniusában nem kevesebb, mint 57 olyan vétségi eset, mely fölött addig a rendes bíróságok ítélték, a politikai hatóságok ítélkezési körébe utaltattott át.⁶

A csupán Magyarországot érdeklő intézkedések közül megemlíthetjük itt Albrecht főhercegnek mint főkormányzónak újon szabályozott hatáskörét, melyre vonatkozólag a legf. elhatározás 1856 november 10-án történt. A főherceg részéről ismételt követelések, a miniszterek részéről hosszas tartózkodás és alkudozás előzte meg ezt az elhatározást, mely inkább a dekórum külső tekinteteinek, mint kormányzati célszerűségi szempontoknak felelt meg. Az, hogy csupán a magyarországi helytartó «főkormányzói» címmel s az ottani kormányzék «főkormány-címmel ruháztatott fel, furcsán hangozhatott a mégis csak fölötte álló

¹ *Protoc. d. Min. Conf. 1856 okt. 15.*

² *Reichsg. u. R.zblatt 1858 525.* I. A P. *Napló* közölte okt. 9 — is -iki számaiban.

³ *U. ott 1856 433.* I.

⁴ *Rogge id. m. I. 523.* s köv. I.

⁵ Lásd különösen a *Gensd. Dép.* 1857. és 1858. évi lombard-velencei jelentéseit.

⁶ *Reichsges.-blatt 1858. 383.* I. *Rogge id. m. I. 494.* I.

bécsi kormánynak s az erdélyi, horvátországi és bánági kormányzóké-
nak fülében; az, hogy ez alkalommal a főkormányzói állás az absolu-
tismus örökkévalóságának hitében végleges és maradandó intézmény-
nek», nyilvánított, nem akadályozta meg annak kevesebb, mint négy
évvel később való megszüntetését. Az pedig, hogy a -főkormányzó»,
mint egyúttal hadfőparancsnok, helytartó és az uralkodó képének viselője,
azóta több ügyben volt jogosítva a császárhoz a miniszterek mellőzésé-
vei közvetlenül előterjesztéseket tehetni, a magyar közönséget kevésbé
érdekelhette, miután ez inkább az ügymenetet, mint az elintézés miként-
jét módosította.¹

A centralizáció további kiépítése volt az, hogy 1855 december
végén föllállították a magyarországi legfőbb úrbéri bíróságot az úrbéri
ügyeknek végfolyamatban való elintézésére szintén Bécsben, ahol már
a birodalmi főtörvényszék is működött. A törvényszék elnöke gróf Ná-
dasdy Ferenc addig pesti főtörvényszéki elnök lett, ki azonban ezt az
állást — Magyarország nem nagy hasznára — nemsokára az igazság-
ügyminiszterével cserélte föl.²

A magyarországi múlttal való teljes szakítás útján történtek további
lépések akkor is, mikor a nemesi fölkelési alapot, sőt a magyar testör-
séget is kifejezetten megszüntették. Az előbbivel legalább a magyar
nemzeti múzeumon segítettek, amelynek terhes tartozása volt az insurrec-
tionalis alappal szemben s az erdélyi múzeum létrejöttét segítették elő
az erdélyi fölkelési alapnak e célra való rendelkezésével. A magyar test-
őrség megszüntetése viszont együttjárt a testőrségi különadó megszü-
ntetésével; de hogy a magyar testőrségi alapból az osztrák ú.n. arciere-
testőrségnél létesítettek magyarországi egyének részére javadalmakat,
annak jogszerűsége már valóban kihívta a kételyt.³

A német telepek beköltöztetése magyar földre szintén régi vessző-
paripája volt a központosító és germanizáló absolutizmusnak, melyről
a szerzett kellemetlen tapasztalások ellenére most sem akart lemondani.
Egy 1853-iki császári utasítás alapján soká folytak a tárgyalások a tele-
pítés általános szabályozása érdekében, melyet Bach csak 1858 nyarán
tudott a minisztertanács és az uralkodó elé juttatni; az év végén ki is
adatott egy császári rendelet, mely a mezőgazdasági telepeseknek, kü-
lönösen a külföldieknek többféle állami kedvezményt biztosít, még
hadmentességet is, de birtokszerzéseket nem szabályozza.⁴ Egyidejűleg

¹ *Prof. d. Min. Conf.* 1856 máj. 10—17., nov. 14.; *Reichsges. u. Reg.-blatt* 1856. 753. 1., *P. Napló* 1857 jan. 20. *Osztr. Belügym. eln. levélt.* 1856 nov. 28-iki kiadványok. *Czörnig* id. m. 695. s köv. 1.

² *Reichsg. u. Reg.mblatt* 1855 dec. 25. igazságügymin. rendelet.

³ *Osztr. Belügym. eln. levélt.* 1855 dec. 1856 jan. és júniusi iratok. *P. Napló* 1857 jan. 16.

⁴ *Reichsg.-blatt* 1858. 717. 1.

nagyobbarányú telepítések indultak meg és pedig csodálatos számítás-sal: tiroli telepéseknek éppen a Bánátban, hannoveri és oldenburgi telepéseknek pedig Szabolcsba való költöztetésével. A telepések azonban csakhamar nagyon sanyarú helyzetbe jutottak s különféle újabb kedvezményekre szorultak.¹

Azanközben a germanizálás egyéb tereken is szorgalmasan folyt tovább. A magyar bírák nem igen épülhettek rajta, mikor a bécsi úrbéri főtörvényszéknél a magyar elnök alatt is német szóra fogták őket;² Thun kultuszminiszter a tanárképzésnél csak az olaszországi tanárokkal szemben állított fel kisebb követelményeket a német nyelv bírása tekintetében; 1858 februáriusában pedig elrendelte, hogy a középiskolákban a német nyelv és irodalom tanítását az eddiginél nagyobb buzgalommal folytassák s megkövetelte, hogy a főgimnáziumok mindennemű hivatalos beadványa német nyelven szerkesztessék; egyik tanügyi referense kijelentette, hogy 15—20 év múlva a szegedi tanyai iskolákban is németül fognak beszélni.³ A Pesti Napló nekibátorodott s felszólalt az ellen, hogy míg az absolutismus behozatalakor csak a magyar utca-nevek mellé alkalmazták a városokban a német felírásokat, e kormányzat kilencedik évében immár kizárólag a német elnevezéseket írják ki az utca-sarkokra.⁴ A Bach megbízásából már olyan könyvek is íródtak ez időben, melyek azt a tételt állították föl, hogy amint az osztrák birodalom egyes koronatarományai egyetlen nagy és hatalmas császárságot alkotnak, úgy a monarchia polyglott viszonyai ellenére annak különböző nyelvű irodalmi is tulajdonképpen egy specifikus osztrák irodalmat alkotnak, mely összetartozandóságát önmagában hordozza.⁵

Ezekben tehát az absolutismus nem volt hajlandó a «rendszer» rovására semmit sem engedni; ellenben az engesztelődés és bizalom lát-szatát fölkelteni s bizonyos szabadabb mozgást tenni lehetővé érdekében levőnek látta. Az enyhítés e nemében igyekezett lehetőleg egyenlő mértéket alkalmazni a szerinte rovott előéletű nemzetekkel szemben; vagy legalább is nagyon figyelt rá, hogy Magyarországnak több ne jus-són, mint az olasz tartományoknak; inkább kevesebbet kapjon s azt is később. Ez az óvatosság és tartózkodás pedig teljesen el volt hibázva. Olaszországban minden kegyosztás és engedékenység kárbaveszett; ott csak a gyöngeség és félelem jeleit látták bennök, melyek még föl bátorít

¹ *U. ott* 1856 jún., 1858 okt. és 1859 januári iratok. *Min. Confer.* 1858 aug. 16.

² *Frankenburg* id. m. 11. 55. s köv. 1.

³ *P. Napló* 1858 aug. 20. *Vadnay K.*: Elmúlt idők, 186.1. *Reichsges. u. Reg-blatt* 1856. 513. 1.

⁴ *U. ott* 1858 okt. 7.

⁵ *Dr. C. Wurzbach v. Tannenberg*: Übersicht der Literatur des Österr. Kaiserstaates 856. 11. rész, f 79. 1.

tották az elszakadási vágyat. Persze, az olaszoknak volt hová elszakadniok, a magyaroknak nem volt; de éppen ezért Magyarországon, ahol a lakosság nagyobb része minden keserves tapasztalás ellenére bizonyos ragaszkodást érzett az uralkodóház iránt s bizonyos előnyeit látta az Ausztriával való közjogi kapcsolatnak, idejében alkalmazott mérséklet és békülékenység szaporította volna az összetartozás híveit és elfeledtette volna a múltak keserűségeit, míg a csupán hatalmi érdekből későn és vontatva megadott kedvezmények szükségképp itt is sokat veszítettek célbavett hatásukból.

És az abszolút uralom gondolkozására nézve különösen jellemző, hogy úgy olasz, mint magyar földön a kormányzati módszer enyhítésének egész programja az uralkodói párnak ott és itt tervezett látogatása körül csoportosult. Tehát nem a magas látogatást tekintették eszköznek a népek szükségletei s a valódi állapotok megismerésére s annak alapján a szükségletek kielégítésére, a bajok orvoslására, hanem ellenkezőleg: a népek sorsával csak azért látták szükségesnek valahára törödni egy kicsit, hogy az uralkodói körút sikerüljön, annak rendezői elismerést, tetszést arassanak s politikájuk igazoltatván, a hatalom birtokában meghagyásanak.

Már 1856 januáriusában elhatározta a kormány, hogy a lombard-velencei királyság politikai menekültjei az év végéig kérhetik vágyónuknak a zár alóli föloldását, ha vagy mint osztrák alattvalók az alávetési nyilatkozatot aláírják, vagy mint külföldi állampolgárok jelentkeznek s ingatlanukat bizonyos záros határidő alatt eladni kötelezik magukat. Kimondatott egyúttal, hogy akik az év végéig nem jelentkeznek, azoknak zár alá vett ingatlana el fog adatni s annak értéke örökösei számára letétbe fog helyeztetni. A vagyontalan menekültek választhattak a bűntetlen visszatérés vagy a kivándorlási engedély között.¹

Mikor az azon év telére tervezett uralkodói látogatás közeledett s a jelentkezések nem mutattak kielégítő számot, a kormány föltétlenül és általánosan feloldotta a menekültek vagyonainak zárlatát s a visszatérhetés idejét egy további évvel meghosszabbította, mert — Bach véleménye szerint — az emigráltak kevésbé veszélyesek az országban, mint azon kívül s Radetzky kormányzó általános fölhatalmazást kapott határidő nélkül a visszafogadtatási kérelmek teljesítésére.² A Bruck által már akkor ajánlott általános amnesztia megadására még ez időben nem volt meg a hajlandóság, az uralkodói körút alatt azonban megadták azt is a börtönben levőknek kivétel nélkül, csupán az elmenekülteknek nem.³

¹ *Prof. d. Min. Conf. 1856 jan. 29.*

³ *U. ott okt. 2 1 2 8 . , nov. 2. és 8-iki min. conferentiák.*

³ *P. Napló 1857 jan-*

A császár és császárné 1856 november 25-én érkeztek hajón Velencébe, hosszabb ottidőzés és több más város meglátogatása után januárius 15-én vonultak be Milánóba s olaszországi tartózkodásuk egész március 6-áig tartott. Az előzmények nem voltak éppen biztatók; néhány héttel odajövetelük előtt tárgyaltak le Bresciában egy felségáruló üzemek miatt indított pert, Velencében pedig kiáltványokat koboztak el, melyek a lakosságot arra buzdították, hogy a «despota» otltéte alatt minden örömyilvánítástól tartózkodjék, az utcákat üresen hagyja s az ablakokban ne mutatkozzék. Olasz arisztokraták elfogott levélváltásai a milánói fogadtatásra nézve is rosszat jósoltak.¹

Egészben véve az olaszországi út mégis elég jól sikerült, komolyabb zavarok vagy bajok nem voltak; a hevülékeny olaszokra a fiatal császárné ellenállhatatlan szépsége mély benyomást tett, de az uralkodót is sokan megnyerőnek találták a személyes érintkezésben; a hivatalos kommentárok elragadtatással szóltak a fogadtatásról s Buol magánleveleiben is nagyon elégedetten nyilatkozott milánói tapasztalatairól akkor, amikor már a Piemonttal való diplomáciai viszony megszakításáról volt szó. A fejedelmi vendégek becsülésreméltó bátorsággal és leereszkedéssel igyekeztek mindenütt elvegyülni a társaságba, sőt a császár magányos éji sétákat is tett a milánói karnevál idejében az utcákon.²

A bizalmas rendőri jelentések és egyes megbízható magánértesítések persze kissé tompábban színezték az eseményeket. Ezek szerint az első fogadtatás Velencében éppen nem volt meleg, a kíváncsiságból összegyűlt sok nép némán hagyta a fejedelmi párt sorai között elvonulni, csak az idegenek s a hivatalos személyek emelték le kalapjaikat és éljenezték, az olasz nemesség részéről nagyon kevesen mutatkoztak; a színházi díszelőadás alkalmával a páholyok túlnyomó része üres maradt. A többi helyeken is feltűnő volt az előkelő társaság tartózkodása a magas vendégekkel való találkozástól. Milánóban a bevonuláskor a fogadtatás lelkesnek látszott, de az evvivák közé pisszegés is vegyült; a kivilágítást a gazdag milánóiak tüntető takarékosággal rendezték; a színházban a hölgyek ékszerek nélkül jelentek meg; az értelmiség tüntetett közönyévei s a császári fogat mellett föltett kalappal haladt el; az udvari bálról le kellett mondani illő részvét hiányában.³

A látogatás fősúlya a milánói időzésen nyugodott, mely leghoszszabb is volt, legélénkebb is a farsang miatt; itt jelentek meg a császár kíséretében a miniszterek is, különösen Bach, ki ekkor kapta meg a Szent István-rendet s hatalma teljében tündököelve nem látszott törődni sem néhány főherceg ellenszenvével, sem a gúnyos megjegyzésekkel,

¹ *Gensd. Dép.* 1856 nov. és dec. jelentések.

² *Hübner* id. m. II. 5., 8., 10. 1.

³ Lásd a *Gensd. Dép.* 1856 nov. 1857 márc. jelentéseit, különösen Viteleben tábornokét és az összefoglaló «jegyzetek»-et.

melyekkel a Kempen bizalmasai kísérték az ő olaszországi szereplését.¹ Milánóban adta ki a császár az amnesztiarendeleetet, amiért mindjárt kivilágítást rögtönöztek s ott bocsátotta ki azokat a kéziratokat is, melyekkel a már teljesen elaggott Radetzkyt elismerésének áradozó kifejezései mellett a kormányzói állástól fölmentette s arra öccsét, a 25 éves Ferdinand Miksa főherceget nevezte ki.²

Az öreg Radetzky közönyösen fogadta a felmentést és az elismerést, melyet nem sokkal élt túl: az 1858. év első napjaiban elhunyt. Az új kormányzó személyét jó hír előzte meg; el volt terjedve az a hit, hogy a császár nem nagyon szívelte ezt az öccsét, kit élénk szelleménél fogva sokan alkalmasabbnak tartottak volna a trónra bátyjánál. A fiatal főherceg nagy becsvággyal látott feladata teljesítéséhez, az olaszok iránt szeretetreméltóságot, kívánságaikkal szemben előzékenységet tanúsított, a néU kül, hogy mindig elismeréssel találkozott volna. Császári bátyját az olaszok kibékítése érdekében új meg új javaslatokkal ostromolta, melyek nem részesültek figyelemben. Bécsben egyes további engedményektől nem zárkóztak, ugyan el, de egészen mégis bizonyos fatalizmussal néztek az elkerülhetetlen összeütközésnek elébe.³

Kissé hosszasan időztünk az olaszországi császári látogatás jelenségeinél, mert azok a rákövetkező magyarországi körúttal való összehasonlítás szempontjából figyelmet érdemelnek.

Míg az olasz tartományokkal szemben az engedékenység csak akkor lankadt el, amikor a maga céltalanságát látta, Magyarországgal szemben mindig kissé késett és megtartotta mindvégig alkalmyszerű és esetleges jellegét. A megkegyelmezések vagy enyhítések rendszeresen valami az uralkodóházat érdeklő eseményhez csatoltattak, Gizella főhercegnő születéséhez,⁴ a trónfoglalás évnapjához és a császári pár magyarországi látogatásához, hogy az értők várható hála mindjárt a dinasztikus érdeknek is gyümölcsöt hozzon.

Egyes, esetenkénti megkegyelmezések és hazatérhetési engedélyek⁵ után 1856 április -j-án kelt legf. kézirat nyitotta meg a börtönét nagyobb-számú várfogságra ítélt magyaroknak, összesen 63-nak; köztük voltak Benkő Rudolf, Kutassi Pál, Eötvös Tamás, Groszschmidt Imre, Könyvés Tóth Mihály, Korponay János, gr. Kun Gotthard, gr. Laszberg Károly, b. Luzsénszky Pál, Mukich Aurél, Zsámbokréty János és —

¹ Szögyény id. m. II. 112. 1. *Censd. Dép.* 1856 szept. 4-iki jelentés.

² *Rogge* id. m. I. 470. s. köv. I.

³ Lásd a *Gensd. Dép.* 1857 szept. 3-iki és 1858 febr. 7-iki s későbbi jelentéseit. *Prof. d. Min. Conf.* 1858 júl. 12.

⁴ 1856 július 12-én.

⁵ 1856 jan. Jankó Vince és Hertelendy Miklós, febr. Fackh Oszkár, Gaál Gusztáv, Hertelendy Károly, Szirmay Pál, Fördög István, okt. Nyáry Pál. (*Gensd. Dép.*)

Duschek Ferenc, akinek megkegyelmezése a Kempen bizalmasai körében megütközést keltett, mert ez a «hírhedt rebellis» csak 3 évig és 7 hónapig volt elzárva.¹

A császárné második lebetegedését megelőzőleg külön amnesztia-bizottságot küldtek ki a megkegyelmezési kérvények átvizsgálására; ennek a javaslataihoz még Albrecht főherceg és Kempen is hozzászóltak, egyesek ellen óvást emeltek, az uralkodó azonban némely esetben még a bizottsági javaslaton is túlment a kegyelemosztásban.

A miniszterek értekezlete 1856 június 2-án tárgyalta a császár eÜ nöklete alatt a megkegyelmezésekkel kapcsolatban a magyarországi felségárulási perek következtében elkobzott vagyonok ügyét.² A császár, tekintettel arra, hogy Itt sok kisebb és eladósodott vagyonról is volt szó, melyeknek elkobzása a kincstárra nézve úgy sem járna igazi haszonnal és sok ártatlan is szenvedne mellette, hajlandónak nyilatkozott a közelálló örvendetes esemény alkalmából — akkor valószínűleg trónörökösöt vártak — véget szabni ennek az ügynek. A pénzügyminiszter kimutatást terjesztett elő a szóbanforgó vagyonokról, melyeknek cselekvő állaga Magyarországon a már kiutalványozott kártalanítások levonásával öt és félmillió forintot tett. E tömeg legnagyobb részét a gr. Batthyány Lajos és Kázmér, a b. Jeszenák, Kiss Ernő, Almássy Pál és Pulszky Ferenc vagyona alkotta. Az erdélyi elkobzások aktivuma összesen 515,000 ft volt, főképp Haller- és Karacsay-birtok. Javaslatához képest a miniszter utasított a részleges elengedések iránti tervzet elkészítésére, az uralkodó azonban elvként kijelentette, hogy az elkobzás megszüntetése a haditörvényszékileg kiszabott többi büntetéseket nem érintheti, ezekre vonatkozó kegyelem csak azokkal szemben gyakorlandó, kik kevésbé súlyos természetű felségárulást követtek el. A külföldre menekültek az amnesztiából általában kizárandók, csak amennyiben hazabocsáttatásukat kérelmezik, vehető ügyök esetenként elbírálás alá. A szintén elkobzott Kisbér katonai kezelés alatt marad. Az ez utasítás alapján javaslatba hozott elkobzás-megszüntetések 599 egyénre vonatkoztak.

Júliusban azután hozták a lapok a tömeges megkegyelmezéseket, melyek között magyarok is szép számmal szerepeltek, azonban jobbra jelentéktelenebb egyének; a megkegyelmezés csak egy részöknél jelentette a szabadulást, nagy részöknek csak a büntetésidő leszállítását hozta meg. Az egészen megkegyelmezettek között a Remellay Gusztáv, Kőrösi Sándor, Komáromy György, Thaisz Elek, Besze János, Czillich Ede, Máriássy János, Parchetich Zsigmond és Asbóth Lajos neveivel találkozunk, a büntetémérséklésben részesültek között a Bobory Ká-

¹ *U. ott* máj. 3-iki jegyzék: a megkegyelmezettek teljes névjegyzékét közölte a *Polit. Újdonságok* ápr. 9-iki száma.

² *Prot. d. Min. Conf.* jún. 2. és 17.

roly, Bónis Samu, Kürthy István és b. Kemény Lajos nevével.¹ Sárosi Gyula is ebben az időben került haza az ausztriai belebbezésből.

Ugyanakkor közzétették azok neveit, kik elkobzott vagyonukat visszakapták,² azzal a megjegyzéssel, hogy katonai személyek csak örnagytól lefelé részesülhettek e kegyben. Vagyonukat visszanyerték ekkor egyebek között: gr. Csáky László, Csíky Sándor, Czillich Ede, Dessewffy Lajos, Egressy Gábor, Ghyczy Imre, Könyves Tóth Mihály, gr. Kun Gotthard, gr. Laszberg Károly, b. Luzsénszky Pál, Máriássy János, Murgu Euthym, Rapaich Dániel, Reindl Lajos, Remellay Gusztáv, Szepesházy Nándor, Szirmay Pál és Winkler-Radványi Imre. Az elkobzások megszüntetése körüli eljárást a július 12-én kibocsátott császári rendelet szabályozta.³

A megkegyelmezések e sorozatát azután az uralkodó trónralépésének évfordulója alkalmából még egy további követte, melyet azonban csak karácsony táján tettek közzé. Ekkor kaptak véglegesen kegyelmet — több ismeretlenebb nevű között — Fornszek Sándor, Pszota Móric, Beniczky Lajos, Bónis Samu, Boczkó Dániel, Josipovich Antal, Madarász József és Parchetich Hugó.⁴ Ugyanekkor fontos elhatározás történt az állami alkalmazásban levő egyénekre nézve; ezek között ugyanis még mindig sok olyan volt, ki fölött egy be nem fejezett purificationalis eljárás Damokles-kardja függött, vagy aki az uralkodó feljelentési rendszer mellett múltja újabb szellőztetésétől félhetett. Ezekre nézve kimondatott most, hogy az ellenükben 1848—49-iki politikai maguktartása miatt megindított tárgyalás befejezettnek tekintendő s akkori ténykedésükre többé visszanyúlni nem lehet; amennyiben azóta híven és buzgón szolgálnak, múltjuk miatt többé az előléptetéseknél sem szenvedhetnek hátrányt.⁵

Ez év végén írta Jókai a Vasárnapi Újságban,⁶ hogy ez az év «a kegyelem éve volt hazánkon, sok család lett ismét egész, melynek asztala mellett eddig üres hely maradt».

Természetes, hogy az uralkodó olaszországi látogatása alkalmával megnyilatkozott bőséges kegyosztás hasonló vágyakat és várakozásokat keltett nálunk is. Az erdélyi kormányzó kívánatosnak vélte, hogy a forradalmi statáriális bíróságokban résztvevő egyének ellen folyamatba tett

¹ *P. Napló* 1856 júl. 15.

² *U. ott* júl. 16. A *Gensd. Dép.* egyidejű adatai szerint ekkor összesen 631 egyének adatott vissza a vagyona, de hogy ezek között mily csekélyek is szereztek, mutatla a kivégzett Csernyus Manó családjának visszautalt 900 frtnyi összeg.

³ *Reichsg. u. Reg.-blatt* 1856. 385. 1. Későbbi erre vonatk. pénz-, beU és igazságügyminiszteri rendelet *u. ott* 1857. 461. 1.

⁴ *P. Napló* 1856 dec. 11. és 1857 jan. 17.

⁵ *Oszt. Belügym. eln. levélt., nov. 28-iki kiadványok.*

⁶ 1856. 458. 1.

politikai perek megszüntetessenek és a már elítéltek kegyelmet nyerjenek, mert e perek állandó nyugtalanságban és aggodalomban tartják a lakosság széles köreit s mindig újrakeltik a forradalom emlékeit. Egy másik jelentés szerint Magyarországon zokon veszik azt, hogy éppen a javíthatatlan olaszoknak jutott ki annyi a fejedelmi kegyből s már most mindenfelé az általános amnesztiát várják; azonban a jelentéstevők mégis azt hangoztatták a küszöbön álló uralkodói körútra való tekintettel, hogy «csak semmi koncessziót! lássák, hogy a viszonyokba belé kell törödni».¹

Az uralkodói látogatás előtt a koronatanács körében megbeszélés tárgyául szolgáltak különösen az elkobzott vagyonok és az emigráltak hazatérhetésének kérdése. Az uralkodó véleménye szerint a kivégzettek vagyonának visszaadása inkább volna megengedhető, mint az olyanoké, kik a külföldről visszatérni nem akarnak. Albrecht főherceg azt ajánlotta, hogy tekintettel a nagy távolságokra, a külföldi követségek és konzulátusok szélesebb hatáskörrel ruháztassanak fel a hazatérési engedélyt kérők folyamodványainak elfogadása vagy visszautasítása körül; e javaslat a miniszterekhez utasított, de egyúttal kimondatott, hogy katonai személyek másképp mint a haditörvényszék elé állás kötelezettségvelei ne kaphassanak engedélyt a hazajövetelre.²

A királyi látogatás küszöbén Kempen különböző jegyzékeket közölt Bachhal az amnesztiabizottsághoz leendő eljuttatás végett. Kimutatta a még elkobozva levő magyarországi vagyonokat, számszerint hatvannégyet, köztük az összes kivégzettekét és sok emigráltét; továbbá a vesztélyes magyar menekültek jegyzékét, mely 76 nevet mutat föl, köztük kevésbé ismerteket is és csodálatos módon Wargha István is ezek közt szerepel, a szent korona feltalálója, a Kempen fizetett embere, valamint Gelich Rikárd, ki pedig nagyon jó szolgálatokat tett a kormánynak az emigrációban.³

Végre az uralkodó budai időzése alatt 1857 május 9-én hirdették ki az amnesztiarendeletet, mely az összes, a lombard-velencei királyságon kívül honos (ott t. i. az amnesztia már januáriusban megadatott), politikai per miatt még fogva levő egyéneknek — tehát a magyaroknak is — börtönét megnyitotta.⁴ Ez időben magából Josefstadtból több mint száz, Olmützből 21 foglyot bocsátottak szabadon; ekkor szabadultak ki a székelly összeesküvés elítéltej is és a megelőző sok visszautasítás után most végre Teleki Blanka grófné is kegyelmet talált.⁵ A kivégzettek elkobzott vagyonai is visszaadott családjaiknak; ellenben azok, akik elmenekül-

¹ *Gensd. Dép.* 1857 febr. 9-iki, máj. i) jelentések.

² *Prof. d. Min. Conf.* 1857 márc. 21.

³ *Osztr. Belügyin, eln. levélt.* 1857 máj. 8-iki átirat.

⁴ *P. Napló* 1857 máj 10.

⁵ *A Vas. Újság* közlése; *Deák Farkas* id. m. 178.1. *Gensd. Dép.* 1856 máj. 8. jelentés.

tek a büntető eljárás elől, kifejezetten ki voltak zárva az amnesztiából. Az egyenlőtlen elbánás mellett is az emigráltak közül most már többen kaptak hazatérhetési engedélyt. Hazajött gróf Andrassy Gyula és öccse Aladár; Gyula főleg anyja unszólása által vétette rá magát, hogy kegyelemért folyamodjék és hűségi fogadalmat tegyen,¹ szintén büntetlenül jöhetett haza Gorove István, Kölcsey Péter, Balogh János, Dercsényi István, Cornides Lajos, Gelich Rikárd és Stáncsics Mihály. A következő évben megkapta végre az engedélyt a hazatérhetésre Hajnik Pál is, aki kijelentette, hogy inkább kész hazájában börtönben sínlódni, mint tovább is künn bujdosni és Fráter Alajos.

Egy 1857 szeptember 1-én kelt legfelsőbb elhatározás szabályozta újra az elkobzott vagyonok ügyét is,² kimondván, hogy azok az átvételkor talált állapotban az azóta befolyt haszonnal, járadékokkal s úrbéri kárpótlásokkal együtt mindama polgári személyeknek, kik forradalmi ténykedésük miatt elítéltek s a belföldön tartózkodnak, visszaadandók; hasonló elbánásban részesülnek a még fogságban levő katonai egyének is. Az e javakból addig befolyt, nem a vagyonállaghoz tartozó tiszta jövedelmek az ország lakosainak javára lesznek fordítandók. Az elítélteket terhelő állami pénzelőlegekről való elszámolás kegyelemből elengedtetett. A haditörvényszékileg elítélt külföldre menekült egyénekre nézve a követségek utasítottak, hogy a büntetlen visszatérhetésért való folyamodásaikat fogadják el s terjesszék legfelsőbb elhatározás alá.

Benn az országban még egy szomorú emléke a forradalmi időknek maradt nyílt kérdés gyanánt: azok a bűnperek, melyeket az 1848—49-iki erdélyi mézszárlások miatt kellett megindítani s melyekben legnagyobb-részt oláhok voltak a tettesek és magyarok az áldozatok. A kormány szellemére nézve fölötte jellemző, hogy e perek tettesei — köztük egy gör. kel. pápa is — szabadlábon jártak, mialatt magyarok a forradalmi gondolkodás legkisebb gyanúja miatt börtönbe kerültek. A gyulafehérvári törvényszék elfogatási végzést hozott ellenük, mert szabadon létök a vizsgálatot megghiúsíthatja; azonban a nagyszebeni főtörvényszék az elfogatási nem merte végrehajtani, mert az az oláh lakosság körében nagy izgalmat idézne elő s mert úgy vélekedett, hogy e bűnperek, mint forradalmi, tehát politikai háttérűek, valószínűleg el fognak töröltetni! Nádasdy igazságügyminiszternek mégis némi aggályai voltak ez indoklással szemben s kívánságára egy vegyes bizottság bízott meg az ügy megvizsgálásával s annak megállapításával, vajjon az elfogatások most — kilenc évvel a tettek elkövetése után — végrehajthatassanak, vagy a perek megszüntetessenek, esetleg a tettesek megkegyelmeztessenek-e?³

¹ *Wertheimer* id. m. l. 85. s köv. l.

² *Reichsg. u. Reg.-blatt 1857. P. Napló 1857 szept. 17.*

³ *Oszt. Belügym. eln. levélt. 1858 máj. 20. és okt. 21-iki igazságügymin. átiratok.*

Kempen még 1857 nyarán kívánta a Magyarországon még nagy számmal található Kossuth-bankók birtokosaival szemben a szigorú büntető rendelkezések megújítását. Azonban Bach s az összes többi miniszterek abban a nézetben voltak, hogy nem kívánatos a dolgok emlékének följújtása s hogy a még kimutathatólag be nem szolgáltatott bankómenyiség nagyobb részét a birtokosok valószínűleg maguk megsemmisítették; miért is határozatba ment, hogy a még találandó ily bankók egyszerűen elkobozandók és megsemmisítendőek.¹

A forradalom utáni idők egy fenyegető rendszabálya enyészett el, mikor a kerületi katonai parancsnokságok, melyek még a katonai közigazgatásra emlékeztettek, 1856 elején eltöröltettek;² ugyané szempont volt irányadó a városok katonai rendőrségének több helyen való ineg->szüntetésénél, melyet Kempen nem helyeselt³ és az útlevélügy s jelentkezési kényszer terén életbeléptetett könnyítéseknél, melyek szerint az ország határain belül való közlekedés már csak szolgabírói igazolványhoz volt kötve.⁴

Az az intézkedés, hogy a magyaros egyenruhát 1858 elején még a hivatalsszolgáknál is behozták, szintén kedveskedés akart lenni a nemzete nek, de ennél legföllebb mosolyt keltett; még inkább az, hogy a francia társulat, melynek magyar területi vasutakat is bérbeadtak, ezeknél működő altisztjeit magyar ruhába bújtatta.⁵ Gyakorlatibb értékkel bírt az az intézkedés, mely szerint különböző, főkép a forradalmi időből eredő előlegek és bírságok befizetését egyes testületeknek elengedte az állam, így az erdélyi székelységnek, egyes püspökségek- és káptalanoknak, az orsz. gazdasági egyesületnek, megyéknek és községeknek; ⁶ továbbá, hogy a forradalmi időből eredő hadikárpótlási követelések kiegyenlítésénél az addig bekívánt lojalitási nyilatkozattól most már eltekintettek.⁷

Az idők jele volt némileg az is, hogy a szentistvánnapi ünnepe lyt most már egyes nemzetiségi városokban is az egész lakosság részvételével s magyar szentbeszéddel tarthatták meg,⁸ hogy Vörösmartynak 1855 novemberében nemzeti tüntetéssé vált fényes temetése s több helyen rendezett gyászünnepe ly után 1856 tavaszán Csekén több ezerre menő nép jelenlétében avatták föl a Kölcsey Ferenc síremlékét 5 úgy ott,

¹ *Min. Conf* 1857 júl. 18.

² *Osztr. belügyin, eln. levélt.* 1856 jan. 16-iki főparancsnoks. átirat.

³ *Gensd. Dép.* 1858 jan. 31 -iki jelentés.

⁴ 1857 febr. 9-iki csász. rendelet és febr. 1 5-iki min. rendeletek; *Reichsg-u. Reg.-blatt* 1857. 99—105. 1.

⁵ *Min. Conf.* 1857 okt. 20. *Gensd. Dép.* 1856 szept. 16-iki jelentés; *Osztr-belügyin, eln. levélt.* 1858 jan. 24-iki legf. elhat.

⁶ *Min. Conf.* 1857 jan. 16. *Gensd. Dép.* 1856 ópr. 30. jelent. *P. Napló* 1857 máj. 1 3. és 14.

⁷ *Min. Conf.* 1857 okt. 20.

⁸ *A P. Napló* 1856 aug. 20-iki temesvári híre.

mint Székesfehérvárott a gimnázium évváró ünnepélyén nagy lelkesedéssel énekelték a Himnuszt.¹

De már a Vörösmarty árvái részére való adománygyűjtést a lapok útján meg nem engedték.²

Említettük már, hogy a magyarországi és erdélyi nemesi fölkelési alap a Nemzeti Múzeum, illetőleg a létesítendő Erdélyi Múzeum céljaira fordított és pedig annak hangsúlyozásával, hogy az irodalmi és műkincsek megóvása attól, hogy a külföldre vándoroljanak, magának a «császári kormányának érdeke s az Erdélyi Múzeum létrejötte közóhaj, mely már a Kemény József és Mikó Imre nagyszerű adományaiban is megnyilatkozott.³ Az adózók terhének könnyítését vette célba s több közintézetnek javára szolgált a budai várpalota újjáépítésére beszedett adópótlékok megszüntetése s az addig begyűlt alapnak több iskolai, képzőművészeti, jótékonyági alap és közintézet céljára való fordítása; persze ez is az uralkodói látogatással kapcsolatban történt.⁴ Ugyanez alkalommal a Nemzeti Múzeum 50,000 frt, a Nemzeti Színház pedig 10,000 frt ajándékban részesült s ebben az időben több város kapott engedélyt állandó színház építésére. A budapesti építkezés érdekében is történt végre valami, ami ugyan eltörlül a mellett, amit az uralkodó ugyanakkor a császárváros érdekében a vártérnek városkiterjesztési célokra való átengedésével tett. Biztosított az úgynevezett Albrecht-út befejezése, megindított az orsz. elmeógyógyintézet létesítése s megkezdődött a nagyszabásúnak ígérkező pesti kikötő építése, amit a lapok nagy örömmel, mint Széchenyi eszméjének megvalósulását üdvözöltek.⁵ Sok szó esett építendő vasutakról is, kivált a királyi látogatás idejében; engedély adatott kiterjedt vasúti előmunkálatokra s 1857 őszén nagy ünnepélyességgel, Albrecht főherceg részvételével megnyílt a szeged—temesvári és a szolnok—debreceni vasútvonal.⁶

A nemzet szabadabb mozgása szempontjából a gazdasági és szellemi szervezkedés és egyesített munka újra megindulása bírt nagy fontossággal; e téren is a kormány végre rászánta magát néhány rég vajúdó kérdésben az engedékenységre. Az orvosok és természetvizsgálók küldöttsége, mely gyűléseinek a forradalom óta elszakadt fonalát újra föl akarta venni s e végett Bach miniszternél tisztelgett, ettől egyelőre legalább biztató választ kapott.⁷ A Szent István-Társulat alapszabályai 1857 februáriusában,

¹ *U. ott* 1856 máj. 29. és aug. 4.

² B. Eötvös József levele gr. Dessewffy Emilhez 1855 dec. 6., 10. és 15-ről. (*Akad. könyvtár irományai közt.*)

³ *Osztr. Belügym. eln., levélt., id. helyen.*

⁴ *U. ott* 1857 máj. 9-iki legf. kézirat. *P. Napló* 1857 máj. 13.

⁵ *P. Napló* 1856 okt. 5. és nov. 12.

⁶ *U. ott* 1856 nov. 8. és 1857 nov. 20., 21.

⁷ *P. Napló* 1856 szept. 23.

habár több módosítással, mégis megerősítettek.¹ Megerősítést nyertek végre az Országos Gazdasági Egyesület alapszabályai is, melyekhez képest annak alakuló közgyűlése 1857 november 17-én Pesten megtartható volt s az alkalommal az egyesület elnökévé gr. Károlyi Györgyöt, alelnökeivé Lónyay Gábort és Korizmic Lászlót választotta meg a felsőbb jóváhagyás reményében. Károlyi, tudván, hogy megválasztatása megerősítésre nem számíthat, nem fogadta el azt; Lónyay és Korizmic, bár Kempen hánytorgatta múltjukat, a kormányzó főherceg kedvező véleményéhez képest megerősítettek állásaikban. Az elnökválasztás körül azonban mégis kitört az összeütközés, mikor a megválasztott Örményi Józsefet a kormány visszautasította. Csak később nyertek megerősítést a horvát Orsz. Gazdasági Egyesület alapszabályal.²

És dülőre jutott végre hosszú vajúdas után, bár éppen nem kielégítő módon, a Magyar Tud. Akadémia alapszabályainak ügye is.

Az 1852 november 20-iki községi törvény értelmében a kormány 1853 október 13-án felhívta a magyar Akadémiát is, hogy fennállhatása engedélyezéseért folyamodjék és a viszonyokhoz képest módosított alapszabályait német nyelven terjessze föl. Ennek a felhívásnak még gr. Teleki József elnök megfelelt, a nélkül, hogy a kormány az ügyei foglalkozni ráért volna s az Akadémia egyelőre nagy csendben és csupán «kisgyűlések» alakjában folytatta tovább is megtúrt munkásságát, melyet néha a kormány is, különösen hivatalos fordítások felülvizsgálása céljából, igénybe vett. Mikor Teleki, az első elnök 1855 február 15-én meghalt, az Akadémia elnökévé gr. Dessewffy Emilt, alelnökeivé b. Eötvös Józsefet választotta, igazgatótagokká pedig Szögyényt, gr. Teleki Dömökost és Deák Ferencet. A kormányzóság e választásokat 1855 júniusában jóváhagyó tudomásul vette, de oly megjegyzéssel, hogy a megválasztottak működésének időtartama az alapszabályok ügyében törtéendő döntéstől fog függni, s hogy addig fizetéses rendes tagok nem választhatók.³ Miután a kormány részletes adatokat is kívánt be az Akadémia viszonyairól, Dessewffy elnök e felhívásnak 1836 februáriusában egy terjedelmes német emlékiratban felelt meg.

Ez az emlékirat mélyreható tanulmányok alapján megvilágítja általában az akadémiák történeti fejlődését s a vonatkozó hazai mozgalmakat, a törvényhozási előmunkálatokat s az 1825—27-iki XI l. t.-cikk létrejöttét. Megállapítja, hogy a magyar Akadémia közadakozásból

¹ *U. ott* 1857 febr. 22.

² *Osztr. belügym. eln. levélt.* 1857 dec. 28-iki legf. elhat. és 1858 aug. 17-iki min. rend. *Wertheimer*: Andrassy Gy. I. 114. l.

³ Ügy ezen, mint több következő adat az *Akadémia könyvtárában* levő gr. Dessewffy Emil hagyatékából származó iratokból van merítve. Lásd e tárgyra nézve *Angyal Dávid* tanulmányát: -A Magyar Tud. Akadémia és az önkényura!om», a Búd. Szemle 1903 okt. füzete 13 — 32. l.

létrejött, királyi jóváhagyással alapított intézet; rendeltetése tisztán tudományos, minden politikai és vallási ellentétek kizárásával; kimutatja, hogy az alapítási iratokban használt kifejezés: «hazai nyelv» alatt csakis a magyar nyelv érthető, aminthogy a nyelvművelési cél mindig elsőrendűnek ismertetett el. Utal az Akadémia addigi működésének eredményeire s arra, hogy az intézet mindig szigorúan szabályainak korlátái között maradt, még az 1848—49-iki mozgalmak idejében is. A magyar faj forró szeretettel és szívós kitartással csüng nyelvén s nagy becset tulajdonít Akadémiájának, melyben nemzeti egyénisége kiművelésének eszközét látja. A jelen viszonyok között, mondja az emlékirat, mikor a közigazgatásban majdnem kizárólag, az igazságszolgaUtatásban nagy részben a német nyelv uralkodik, az Akadémia jelentősége még nagyobb. Rámutat arra is, hogy a kormányzó főherceg édesatyja az intézet egyik alapítója volt. Az alapszabályok mielőbbi megerősítése annál kívánatosabb, mert 1847 óta nem volt tagválasztás, nem volt ünnepélyes közülés és nem íratnak ki pályázatok; a tagok száma így felényire leolvadván, magában ez is megbénítja az Akadémia működését. Ez emlékirat előterjesztésekor Eötvös vezetése alatt küldöttség is járt a kormányzónál, ki azt nagyon szívesen fogadta s odanyilatkozott, hogy a két elnök személyében elegendő kezességet lát arra nézve, hogy az intézet nem fog a tudomány ürügye alatt más célokra törekedni.

A kormányzóság kevéssel később előterjesztette a belügyminisztereknek az alapszabályokat terjedelmes fejtegetés kíséretében.¹ Ebből kitűnik, hogy Prottmann pesti rendőrigazgató volt az, ki a kormányt arra figyelmeztette, hogy az Akadémia kizárólagos célja a magyar nyelv és a magyarság különérdekeinek előmozdítása; már pedig a tapasztalás mutatja ezeknek a törekvéseknek veszélyes voltát; ezt növeli az Akadémiában egyesült személyek minősége: részint a főnemességből, részint a szellemi kitűnőségekből összeválogatott ókonzervatív vagy még kritikusabb politikai színezetű egyének. Miután ezek befolyásával és törekvéseivel a kormány semmi ellensúlyt sem tud szembeállítani, az Akadémiát — Prottmann szerint — nagyon beható felügyelet alá kell helyezni, az elnöki, alelnöki és igazgatói állások betöltése a kormány jóváhagyásához kötetendő s erőskezü kormánybiztos rendelendő ki az Akadémia mellé, melynek alapszabályai is az egyleti törvény szempontjából különféle módosításokat igényelnek. A budai Helytartóság abban a véleményben volt, hogyha új akadémia felállításáról volna szó, akkor az alapszabályok a bécsinek mintájára volnának szerkesztendők, de miután a magyar Akadémia már régóta fennáll, az alpszabályoknak

¹ Ez az irat úgy mint több más, a következőkben ismertetendő, az *osztr. Belügym.* eln. levéltárában (1856 — 58) található.

csupán az egyleti törvény s a jelenlegi állami rend és a változott viszonyokhoz képest leendő módosításáról lehet szó. Tekintettel a rendőrigazgató által felhozottakra, a Helytartóság is szükségesnek tartja első sorban az alapszabályok ama rendelkezésének megváltoztatását, mely szerint az Akadémia a tudományt csak magyar nyelven műveli és terjeszti; lehetővé kell tenni a németnyelvű tudományos működést is, mint ahogy például a cseh tud. Társaságnál sincsenek más nyelvek kizárva. A felügyelettel a kormányzó lenne megbízandó, kinek minden jegyzőkönyv bemutatandó volna. Az Akadémiának megengedendő volna a császári sas és a birodalmi címer használata. Az ügykezelési nyelv a kormányzósággal szemben a német lenne, a nélkül, hogy ez az alapszabályokban kimondatnék. Az elnök, alelnök, titkár, az igazgató-, rendes és levelezőtágok hármasság kijelölés alapján a császár által nevezetnének ki, a tiszteleti tagok pedig legfel. helyen megerősítettének, a már megválasztottak azonban nem volnának purificationalis eljárás alá vonandók. A rendes tagok fizetését is a császár engedélyezné, nem az igazgatótanács. Az alapszabályok ezeknek megfelelően módosítva terjesztet - tek elő.

Bach belügyminiszter az ezen előterjesztés következtében a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett átiratában a kormányzóságnak túlságosan messzemenő beavatkozási szándékát nem tehette magáévá; kifejtette, hogy az Akadémia magánintézmény, mely saját vagyonából tartja fenn magát, az ilyet nem lehet úgyszólván állami kezelésbe venni és célját, mely eredetileg is, az akkori uralkodó hozzájárulásával, a magyar nyelv és tudomány művelése volt, nem lehet parancsszóval megváltoztatni. Ennélfogva csak azt tartja szükségesnek, hogy — a német nyelv említése nélkül, — a más nyelven való tudományművelés egészen ki ne zárassék, a magyar nyelv és magyar tudomány azonban még hagyassék mint főcél; mellőztetni kívánta ő is a nemzeti játékszín külön említését, ellenben fenntartani az elnökök, igazgató- és tiszteleti tagok megerősítését; a császár általi kinevezést, a fizetések császári kiutalását és a kormányzó külön felügyeleti jogát elejtetni javasolta éppúgy, mint a birodalmi címer használatát, amit az Akadémia nem is kért, s ami egy magánintézetet meg sem illet.

Bachnak ez a kormányzóéhoz mérten szabadelvűnek és elfogulatlannak látszó felfogása, — melyet némi részben talán a kormányzó hatalmi terjeszkedése iránti féltékenység is sugalmazott — lehet magyarázata annak is, hogy ő 1856 májusában Eötvös előtt odanyilatkozott, hogy a kormány valószínűleg nem fogja az alapszabályok módosítását kívánni. Az ügy elintézése azonban ennek ellenére késett.¹ Csak a kö-

¹ Eötvös 1856 máj. 26-iki és júl. 12-iki lev. Dessewffyhez az id. *akad. gyűjteményben*.

vetkező év elején, amikor az olaszoknak tett engedmények s az uralkodó közeledő magyarországi látogatása alkalomszerűnek tüntették föl az Akadémia alapszabályainak megerősítését is a nemzetnek nyújtandó örvendetes meglepetések közé sorolni, akkor terjesztette Bach az ügyet legfelsőbb döntés alá, most már a Thun kultuszminister és Kempen birodalmi rendőrfőnök véleményével is. A Thun véleménye leginkább csak abban tért el a belügyminiszterétől, hogy ő a rendes tagok választását is — miután ezek fizetést húznak — felsőbb megerősítéshez köntendőnek vélte, nehogy az politikai jutalmazás eszközévé válhassék, ellenben mellőzhetőnek találta a megerősítést az igazgatóság tagjainál. Kempen az alapszabályokban kimondatni kívánta, hogy az Akadémia a tudományt nemcsak magyarul, hanem a többi hazai nyelveken is művelni tartozik. Bach elismerésreméltó szilárdsággal kitartott most is nézete mellett; úgy vélte, hogy arra, amit Kempen akar, új Akadémiát kellene létesíteni, a jelenleginek más lévén a célja, ez arra föl nem használható; ellenezte a tagmegerősítés kiterjesztését is és a tudomány művetésénél a nyelv említését. Indokolásképpen hangsúlyozta, hogy az Akadémia eddigi működése nem szolgáltat okot ily messzemenő bizalmatlanságra.

A belügyminiszter álláspontja győzedelmeskedvén, a magyar lapok az uralkodó budai időzésének már első napjai alatt hírül hozták, hogy az Akadémia alapszabályai legf. helyen május 3-án megerősítést nyertek.¹ Azonban ekkor egészen váratlan bonyodalom állott be. Albrecht főherceg nem volt hajlandó a Bach változtatásaiba belényugodni, a megerősítést nem továbbította, hanem június 9-éről újabb nyomatékos előterjesztést tett, mely aztán hosszú késedelem okozója lett. A kormányzó «a kormányzati rendszer megszilárdítása szempontjából» helyezett nagy súlyt a maga javaslatai elfogadására: a tagok megerősítésére, illetőleg kinevezésére, kormánybiztos kirendelésére stb. A kormánybiztost vagy mint nevezték: országfejedelmi biztost² a főherceg véleménye szerint nagyon messzemenő jogokkal kell fölruházni: az irományokba és számadásokba való betekintés, részvétel az igazgatóság és az összakadémia üléseiben, a határozatok ellen felfüggesztő hatályú óvás emelhetése stb.

Bach most már kevésbé merev ellenkezést fejtett ki; csak a tagok kinevezése helyett ajánlotta most is csupán a megerősítést, mert helyesen érvelve ellenmondást látott abban, hogy a kormány az elnököknél beérje a megerősítéssel, a belföldi tiszteleti és fizetési rendes tagokat pedig kinevezze; a megerősítést pedig magának kívánta fenntartani, csupán a külső tagoknál volt hajlandó a kormányzónak átengedni, a levelezőkét pedig egészen mellőzhetőnek vélte.

¹ *P. Napló* 1857 máj. 10. ^a «Landesfürstlicher Commissáro.

Miután még a birodalmi tanács elnökségének is módot nyújtottak a kérdéshez való hozzászóláshoz, végre 1858 március 3-án átküldte a belügyminiszter a megerősített alapszabályokat a kormányzósághoz s ez kiadta az Akadémiának. Ezek szerint az 1. §-ból egyszerűen kihagyták azt, hogy a tudományt «magyar nyelven» tartozik az Akadémia művelni; kihagyták a játékszín és a tudományos folyóirat említését; a belföldi rendes és levelezőtagok jelölés alapján a kormányzó által nevezendők ki; a külföldiek csak megerősítendők. Az országfejedelmi biztos felállítására és hatáskörére nézve is érvényesült a főherceg álláspontja, s az mindjárt ki is neveztetett dr. Palló Sándor személyében.

Azonban Dessewffy és az Akadémia nem nyugodtak belé ebbe a döntésbe; az igazgatótanács egy, Deák Ferencről szerkesztett újabb kérvényt² terjesztett föl magához az uralkodóhoz s Dessewffy hosszú levélben magyarázta meg Bachnak az Akadémiának alapítói szándékából folyó jogát és kötelességét a tudománynak csakis magyar nyelven való művelésére és terjesztésére. Mind hiába; nyilván a kormányzó főhercegnek Protzmanntól sugalmazott nézeteihez való csökönyös ragaszkodása következtében, ez esetben Bach méltányosabb felfogásával szemben felsőbb helyen nem akartak engedni; ha az Akadémia működését folytatni akarta, egyelőre rá kellett lépnie az új alapszabályokban kijelölt szűk ösvényre, s az akadémiкусoknak és elnökeiknek belé kellett nyugodniok kineveztetésükbe. Egyébiránt a gyakorlatban sem a kiküldött biztos, sem a kormány nem gördítettek nagyobb akadályokat az Akadémia működése elé.

Széchenyi döblingi magányából 1858 november 6-án küldte az országba lángszavú tiltakozását a tőle alapított tudós társaság megrendszabályozása ellen; e fölszólalás hatásával és következményeivel még foglalkozni fogunk. Az Akadémia kiírta és megtartotta tizenegy év óta első ünnepélyes közülését ugyanazon év december 20-án, az ez alkalommal gr. Dessewffy Emil ajkairól elhangzott elnöki szózat volt, utódja, Eötvös elismerése szerint az első szabad szó tíz év óta és az Akadémia palotáját ez az első szabad szó építette föl.³ Egyúttal már ekkor elhatározottat a Kazinczy születése századik évfordulójának a jövő évben leendő megünneplése, mely aztán a nemzeti élet megújulásának emlékezetes kiindulópontjává lett.

Már az uralkodói körutat megelőzőleg mutatkozott egyes jelenségekben a dinasztia bizonyos fokozott érdeklődése Magyarország viszonyai iránt. A császár megjelenése a Dunántúl több városában, úgyszintén Komáromban, Pesten és környékén 1856 szeptemberében csak a had-

¹ *Gensd. Dép.* 1858 jan. promemoria.

² Lásd Deák F. *beszédei* 11. 390. s köv. 1.

³ B. *Eötvös József: Magyar írók és államférfiak* 1868. 265. 1.

gyakorlatoknak szolt ugyan, de mégis alkalmul szolgált kihallgatások adására, udvari ebédre, színházlátogatásra, sőt fáklyászenére is.¹ Ernő főherceg állandóbban a magyar fővárosban tartózkodott ugyanazon év tavaszán.² Az uralkodóház az épülő tiszai vasút hatmillió forintnyi részvényét megszerezte, a pesti löversenyeknél két császárdíjat alapítottak; Albrecht főherceg első előfizetőként rendelte meg az Akadémiaától kiadott «Magyar történeti emlékek»-et.³

Ezeknél jelentősebb volt azonban az 1856 augusztus 31-én Esztergomban lezajlott országos ünnepély, az újon épült bazilika fölavatása, melyben az uralkodó négy főherceg és három miniszter kíséretében vett részt. Scitovszky hercegprimás beszédei áradoztak a lojalitástól s a «hallatlan leereszkedés» dicsőítésétől, melyet az uralkodó megjelenésével tanúsított, míg emez kissé szűkszavú válaszaiban császári kegyeimérről biztosította a jobbagyi hódolatát felajánló nemzetet. Mégis a fejedelem személyes részvétele oly fényes kísérettel, nyájassága az érintkezésben s elvegyülése a népünnep közönsége közé tagadhatatlanul jó benyomást tettek és kedvező élöhángú szolgáltak az uralkodói pár hosszabb látogatásához, mely már akkor az általános várakozás tárgya volt.⁴

¹ *P. Napló* 1856 szept. 20., 25., 26., 27., 28.

² *U. ott* 1856 ápr. 6. s köv. sz.

³ *Vas. Újság* 1856. 1857.

⁴ Az ünnepély terjedelmes leírása, az elmondott beszédek szövegével a *Vas. Újság* 1856 szept. 14-iki és okt. 5-iki számaiban jelent meg. Lásd a *P. Napló* u. a. évi szept. 2., 3. és 5-iki számait is.

II.

(Az uralkodópár magyarországi útjának előkészítése miniszteri értekezletben, a császár elnöklése alatt; megérkezés, fogadtatás, időzés és ünneplés Budán és Pesten; a körút megkezdése s váratlan félbeszakítása Debrecenben Zsófia főhercegnő halála következtében. A konzervatívek feliratának keletkezése, az átnyújtás meghíúsulása; e miatti ingerültség mindkét részen. A császár későbbi körutazása egyedül, az ország nyugati és északi részeiben. A laxenburgai kézirat s az általa előidézett csalódás; a körút megítélése. A «Rückblick» keletkezése s jellemzése. Kormányzati és közigazgatási viszonyok; személyváltozások. A cseléd-törvény; rablőüzemek; Rózsa Sándor elfogatása; javaslatok a közbiztonság emelésére. Fegyintézetek; a közjegyzői rendtartás. A földtehermentesítés befejezése, lassú haladás a telekkönyvek létesítésében; nehézségek a tagosítás körül. A zsidók birtokjoga; a dohánytermelés korlátozása. Az erdőtörvény kiterjesztése Magyarországra. Újabb rendelet a Tisza-szabályozás ügyében; Ferenc-csatorna és új vasútvonalak. A népiskolák állapota, a gimnáziumok viszonyai, a reáliskolák szaporodása. Kereskedelmi iskolák, tengerészeti akadémia, állatorvosi tanintézet. A József-ipariskola átszervezése Politechnikummá. A jogi államvizsgák új rendje. 1856 -1858.)

Kevéssel azután, hogy a császár olaszországi látogatásáról visszatért, 1857 március 21-én az ő saját elnöklése alatt s Albrecht főherceg részvételével miniszteri értekezlet tartatott¹ a magyarországi körút előkészítése tárgyában, melyet az uralkodó igen nevezetes nyilatkozattal nyitott meg.

Megállapította, hogy Magyarországon ezidőszert mindenféle izgatás folyik kettős céllal: hogy a császár közelálló látogatásának hatása ellensúlyoztassék, másrészt, hogy ez alkalommal több, eddig teljesítetlen kívánság teljesítése kieroszakoltassék. Ezért a tervezett látogatás különös fontosságot nyer. A császár határozott akarata mind e kísérletekkel szemben a jelenlegi kormányzat alapelveihez ragaszkodni s azoktól egy hajszálnyira el nem térni. Nehogy az országban hiábavaló reménykedések kapjanak lábra, az illető hatóságok feladata e körülmény iránt a közönséget idejekorán tájékoztatni. A miniszterek tehát tekintsek e kijelentést szigorú zsinórmértéknek. Miután azonban másrészt a császár hajlandó látogatása alkalmából az országnak oly könnyebbik téseket és kedvezményeket nyújtani, melyek a kormány elveivel össze-

¹ *Prot. d. Min. Conf. 1857.*

egyeztetetők s melyeket más fontos tekintetek nem gátolnak, felhívta a kormányzó főherceget eziránti javaslatai előterjesztésére.

Bármily elhibázott, félszeg és káros volt az addigi kormányzati rendszerhez való merev ragaszkodás, azt el kell ismerni, hogyha ez az uralkodói nyilatkozat egyelőre nem maradt volna a miniszteri értekezlet jegyzőkönyvében eltemetve, hanem — mint azt a császár kívánta, a nélkül, hogy teljesítéséről is gondoskodott volna, — mindjárt akkor, nemcsak utólag nyilvánosságra is jutott volna, a nemzet keserves csalódástól maradt volna megkímélve, azonban a fejedelmi látogatás is valószínűleg sokkal kevésbé barátságos hangulattal találkozott volna. E látogatás rendezőit nem lehet fölmenteni attól a vádtól, hogy sikerök érdekében szemlátomást nőni hagytak oly reményeket és várakozásokat, melyekre előre ki volt mondva, hogy teljesíthetetlenek.¹

A kormányzó főherceg, teljesítve a hozzá intézett felszólítást, nem kevesebb, mint huszonkilenc pontba foglalt javaslatot terjesztett elő, melyek mindegyike megvitattatván, határozatba mentek a szükséges intézkedések vagy azoknak legalább előkészítése.

Csodálatos egyvelege ez a lajstrom a nagy, országos bajok orvoslására irányuló rendszabályoknak és a kicsinyes, jelentéktelen, csupán hangulatkeltést célzó kedveskedéseknek, mind egyformán annak a célnak szolgálatába állítva, hogy az uralkodó magyar földön minél több nyájas és elégedett arcot lásson.

A már az előbbieken ismertetett intézkedések közül itt is találkozzunk a budai vár helyreállítására fizetett pótlékok elengedésével, az elmeógyintézet fölépítésének tervével, a Gazdasági Egyesület tartózásának elengedésével, a forradalomból maradt elszámolási kötelezettségek törlésével, az Akadémia alapszabályainak ügyével, végül az amnesztíával és a politikai perek megszüntetésével s az elkobzott vagyonok visszaadásával.

Azonban a főherceg javaslatainak élén ott szerepelt a magyarországi adóteher enyhítése is. Az új adótörvények következtében csak a földadó terhe az országnak csupán két kerületében, a budapestiben és a nagyváradiiban kétmillió forintnyi olyan többlettel emelkedett, melynek kivetési alapja kétes s mely annál súlyosabban nehezedett az adózókra, mert kivetése egybeesett a gabonaárak általános csökkenésével; nagyon terhes volt az országos adópótlék is,² valamint az a körülmény, hogy míg a kereseti és személyi adó, az ú. n. fejadó az összes többi országokban már megszüntettetett, Magyarországon még min-

¹ Rogge (id. m. l. 480. l.) az oAugsburger Allgem. Zeitung- egy cikkére hivatkozik, mely Magyarországot az iránt felvilágosította, hogy legfőleg anyagi téren várhat némi előnyöket. Ez mindenesetre szokatlan módja a császári akarat» közzétételének.

² Landesforderungsbeitrag.

dig fennállott. Az ügyben csak később történhetett elhatározás, mely nagyon távol állott a főherceg kívánságaitól, A pénzügyminiszter a földadó kivetése körül nem talált semmi szabálytalanságot s a személyi adó ötmilliónyi összegét egyelőre nem nélkülözhetette. A hátralékos hadiadó elengedése, a rosszul osztályozott földbirtokosok felszólamlásainak elfogadása, a községi adó némi leszállítása s az egész egyenesadórendszer majdani reformja volt minden, amit kilátásba lehetett helyezni.¹

Szó esett még Pest város katonabeszállásolási költségeinek méltányosabb mértékben való megtérítéséről, a hazai dohánytermelés minőségének emeléséről s a szállítási térítmények emeléséről, amire nézve Dessewffy egy emlékiratára történt hivatkozás, mezőgazdasági középiskolák létesítésének tervéről, a pesti egyetemi orvoskar épülete és egy állatgyógyintézet fölállításának elvi megígérése, a lipótvárosi templom építésének föllendítéséről, egy tiszaszabályozási kölcsönnek állami kezesség melletti esetleges fölvételéről és sok kisebb jelentőségű dologról. Fölötte jellemző, hogy azok között a rendszabályok között, melyekkel Magyarország hangulatát megjavíthatni remélték, szerepelt a hivatalok, különösen szolgabíróságok részére emelendő hivatalos épületek eszméje is, mint amelynek megvalósítása a rendszer állandóságának bizonyítékát nyújtaná. Jobban közelítette meg célját az az intézkedés, melyet Bach csikart ki végre Kempentől s mely szerint a zsandárság által eszközölt elfogatások száma — mely az 1857. év első negyedében elérte a 200,000-et — többé a lapokban ne közöltessék, mert azzal dicsekedni valóban nincs ok.²

Az így előkészített uralkodói körút első programját már március végén közzétették a lapok.³ A császári pár Budapestre érkezése május 4-ére volt bejelentve s visszatérésük június 23-ikára tervezve. Ezen ötvennapos idő alatt a körútnak föl kellett volna ölelnie a szűkebb értelemben vett Magyarországnak majdnem összes vidékeit; keleti irányban kiterjedt volna Nagyvárad és Tokajig, déli irányban Szeged és Hódmezővásárhelyig, északi irányban Eperjes és Lőcséig, nyugati irányban Szombathely és Sopronig. Erdély, a Bánság és Horvátország meglátogatása későbbre volt tervezve.

A körút által érintendő megyék főnökei már április elejéről kelt nyomtatott magyar körleveleket intéztek megyéjük értelmiségének tagjaihoz, melyben őket arra szólították föl, hogy az uralkodó kívánságának megfelelően az alattvalói hűség és öröm érzelmeit nem pompás és költséges fogadtatási ünnepélyekkel, hanem inkább jótékony adakozásokkal nyilvánítsák.⁴ Gróf Braidá főudvarmester pedig ugyancsak nyom-

¹ *Prof. d. Min. Conf. 1857 ápr. 17.*

² *U. ott* ápr. 20.

³ *P. Napló* 1857 márc. 28. Némi módosítások az ápr. 23-iki számban.

⁴ Myrbach megyefőnök 1857 ápr. 2-iki körlev. a *berzeviczei irattárban*.

tatott körlevélben hívta föl főképp a főnemesség tagjait, hogy a bevonulásban és udvari fogadtatásban részt vegyenek, vagy akadályoztatásuk esetében a legközelebbi kerületi székhelyen tisztelegjenek; meg volt jegyezve az is, hogy nejeik az udvari fogadtatásnál magyar ruhában jelenjenek meg.¹

A császári pár a kitűzött napon gőzhajón lépte át a magyar határt s közeledett Becs felől Budapest felé. Először Komáromban szállott partra rövid időre,²a délutáni órákban történt a megérkezés a fővárosba, a pesti oldalon, a Nagyhíd-utca (most Deák Ferenc-utca) dunaparti torkolatánál, ahol diadalkapu volt felállítva s az első fogadtatás ment végbe a polgármester üdvözlő beszédjével.³ Némi csalódást okozott, hogy az uralkodó jövetelekor nem magyar huszárezredesi, hanem osztrák marschalli egyenruháját öltötte föl.⁴

A fő fogadtatás a várpalotában várta az érkezőket, ahol a hercegprímás magyar üdvözlő beszédet mondott, császári felség, apostoli királynak szólítva az uralkodót s ígérve, hogy a nemzet a trón védelmére életét és vérének kész áldozni. A császár ugyancsak magyarul válaszolt, következőképpen: «örvendek, hogy ezúttal ismét ide jöhettem, a császárnénak e szép hazát megmutatni és személyesen is meggyőződni szeretett Magyarországom állapota és szükségletei felől. Folytonos igyekezetem e honnak, mint egész birodalmamnak közjólétét előmozdítani és ezáltal hű alattvalóim közmegelegedését is biztosítani. Ezeket a nem sokat mondó szavakat egy elfogulatlan és szavahihető tanú bizonyossága szerint mégis oly zajos örömrivalgás követte, mely «a múlt idők legszebb jeleneteit, a nemzet és dinasztia legbüszkébb emlékeit idézte vissza- s a jelenlevő Hauer báró, a főkormányzó polgári adlátusa állítólag elsápadt, sejtve a csalódást, mely e lelkesedést követni fogja.»⁵

A császári pár magával hozta Budára két kis gyermekét is, Zsófia és Gizella főhercegnőket, kik egymásután megbetegedvén, e miatt a vidéki körút több nappal eltolódott, ami módot nyújtott a fővárosi ünneplések programjának megfelelő kiterjesztésére. Testületek és küldöttségek fogadtatásai, népviseleti felvonulások, hajóavatás és katonai díszszemle udvari ebédekkel és bállal, színházi díszelőadásokkal, tűzjátékkal és kivilágításokkal s a polgárság által rendezett bálokkal, vala-

¹ *Daróczi levéltár.*

² *Bellaagh Aladár:* I. Ferenc József Magyarországon, Budap. Szemle 1917 jan. 29. 1.

³ A fogadtatásra, a budapesti ünneplésre s az első (május havi) körútra nézve lásd a *P. Napló* 1857 máj. 5., — jún. 5-iki számainak s a *Vas. Újság* u. a. évi máj. 10-iki, jún. 21-iki számainak közléseit, az utóbbiban a hódolati jelvények és ajándéktárgyak képeit is.

⁴ *Rogge* id. m. 1. 481.1.

⁵ *Szögyény* id. m. 11. 80 — 81.1.

mint a közintézetek meglátogatásával váltakoztak s közbe majdnem minden napra esett valami a nemzetnek szánt örömhír, mint a megkegyelmezések s vett vagy adott ajándékok; e megörvendeztetések közé sorolandó az is, hogy a császár elrendelte, hogy József nádornak Pesten szobor emeltessék, ami csak több mint egy évtized múlva valósult meg.

Végre május 13-ikán az uralkodói pár elindulhatott tervezett kora útjára s annak programját folytonos zajos ünneplések között hajthatta végre Vácott, Jászberényben, hol a császár a Lehel kürtjéből áldomást ivott, Cegléden, Nagykőrösön, Kecskeméten, Szegeden, Hódmezővásárhelyen, Orosházán, Kígyóson és Békésgyulán, hol a magas vendégek a Wenckheim grófi családhoz szállottak, Nagyváradon, ahol egy erdélyi küldöttség is fogadtatásban részesült s megérkeztek Debrecenbe, ahol azonban május 28-án a körút váratlanul fölötte szomorú félbeszakítást szenvedett. A császári pár elsőszülött gyermeke, a kétéves Zsófia főhercegnő javuknak látszott állapota hirtelen rosszabbra fordult s a Debrecenből visszasiető szülők már csak gyermekök halálos ágyához érkezhettek meg. A gyászszertartás a budai várak kápolnájában tartott meg s azután az uralkodói pár azonnal visszautazott Becsbe, lemondván a körút folytatásáról.

A császár egy, június 3-án Laxenburgból keltezett s Albrecht főherceghez intézett és ezáltal közzétett kéziratban fejezte ki úgy a saját, mint a császárné legmelegebb köszönetét «a fővárosok s az ország lakók részéről a «legörvendetesebb benyomások közt- megkezdett körút alkalmával tapasztalt szeretetért és ragaszkodásért, valamint a bekövetkezett mély bánatukban tanúsított részvételért¹ s azt az ígéretét, hogy ő —. I. a császár — mielőbb folytatni fogja megkezdett körútját.² Természetesen a főkormányzó is meleg elismerésben részesült s számos kitüntetésben azok, kik az ünneplés körül vagy egyébként legjobban érdemesültek;³ és a hivatalos Wiener Zeitung is megdicsérte a magyar nemzetet, kívánván, hogy a maga körében mindig virágzóbban és tevékenyebben fejlődjék, mert felséges erő rejlik e nemzetiségben-, mely egyesülve a birodalom többi tényezőivel, hivatva van az első helyek egyikét elfoglalni.⁴

¹ A részvét általánosságát gúnyolódva ismeri el *Széchenyi* nagy magyar szatírájában. (Döbl. irod. hagyat. I l.)

² Az akkori magyar hivatalos stilsztikára nézve jellemző Albrecht (itt Albertnek nevezve) főherceg hozzátoldásának e mondata: «Ez ország minden hű lakosa benső hálával fogja tehát azon biztos reményt üdvözleni, hogy Magyarországnak Ura, Császára általi áldásteljes beutazását nem messze jövőben folytattatni látandja.

³ *Osztr. Belügym. eln. levélt. 1857 jún. 24-iki kézirat.*

⁴ *Vas. Újság* 1857. 270. 1.

Habár a császár állítólag mogorva hangulatban és kielégítetlenül tért vissza Magyarországból,¹ habár mindenki tisztában volt aziránt, hogy a fényes készülétek csak a hivatalnokok parancsai, fenyegetőzései s önkényes kivetései, rendelkezései következtében s egyesek magánérdekeiből keletkeztek,² nem lehet tagadni, hogy ez az első szakasza az uralkodói körútnak, főképp a fiatal császárné bájoló megjelenésének hatása alatt s mikor még a látogatáshoz fűzött remények nem lohadtak le egészen, bizonyos melegséget és szívélyességet váltott ki a nemzet leikéből, melyet nagyon jól lehetett volna — ha akarták volna — a közleledésre és kölcsönös megértésre fölhasználni. E tekintetben a magyarországi fogadtatás sokkal jobb volt az olaszországinál. Csak sajnálni lehet, hogy a közbejött gyászos eset a császárné anyai szívét éppen magyar földön sebezte meg s első magyarországi időzésének emlékét homályosította el; e körülmény s az a tény, hogy a körutat az uralkodó egyedül folytatta, teljesen valószínűtlenné teszik azt a regényes föltevést, hogy a későbbi Erzsébet királynének mély rokonérzése a magyar nemzet iránt már ez időben férje ellenkezése fölötti könnyhullatásban is megnyilatkozott volna.³

Az a melegebb léggör, mely az uralkodói pár ez első együttes megjelenését hazánkban környezte, bátorította fel a konzervatív előkelőségek egy tekintélyes csoportját arra, hogy az ország kívánságainak teljesülése érdekében a sikertelen 1850-iki példától vissza nem riasztva ismét a közvetlen kérvényezés útjára lépjenek.

Az eszme állítólag már az esztergomi templomavatás idejében merült föl s a nézetek megoszlottak arra nézve, vajjon küldöttségileg vagy a hercegprímás útján nyújtassék-e át a kérvény? A külföldi sajtóban már híre járt a dolognak a császár jövetele előtt, de csak az uralkodói látogatás első napjaiban írták alá a Dessewffytól szerkesztett s hódoló feliratának nevezett kérvényt nagy óvatossággal csupán magánkörökben a főpapok, főurak, nemesek s néhány előkelő polgár, összesen 131 tekintélyes egyén által. Az aláírók toborzása körül Ürményi József, gr. Dessewffy Emil, gr. Apponyi György, b. Jósika Samu, b. Senyey Pál és Zsedényi Ede fejtettek ki legnagyobb tevékenységet; de aláírói között ott voltak Scitovszky és Kunszt érsekek, Ranolder és Csajágy püspökök, Pálffy herceg, gr. Andrássy György, gr. Károlyi István és György, gr. Cziráky János, Szögyény László, b. Eötvös József, gr. Szécsen Antal, Mailáth György, gr. Károlyi Sándor, b. Wenckheim Béla, Ürményi Ferenc, gr. Zichy Nándor, b. Orczy Béla, gr. Szapáry István, Karácsonyi Guido, gr. Szapáry Antal, gr. Andrássy Manó, gr. Széchenyi

¹ *Wessenberg* id. m. I. 376. 3 köv. 1.

² *Szögyény* id. m. Az erőszakos kivetésekre nézve kiáltó példát hoz fel a nagyváradi zsendárparancsnok jelentése: *Gensd. Dép.* 1857 ápr. 18.

³ *Beksic*s: *Fer. Józ*s. kora, 480. 1.

Gyula, Fiáth Ferenc, gr. Ráday Gedeon, Ghyczy Kálmán, Bohus Zsigmond, Zsivora György, Lónyay Gábor, gr. Szapáry Gyula, gr. Festetich Leó, Bertha Sándor, Marczibányi Antal, Kiss Miklós, Radvánszky Antal stb.¹ Széchenyi lelkesen azonosítani látszott magát az ügyvel, ellenben Deák Ferenc félreállott s nem helyeselte e lépést.

A kérvény nagy ügyességgel és tapintattal szerkesztve elősorolta az ország legégetőbb sérelmeit, különösen régi alkotmányos intézményei teljes mellőzését, területének megcsonkítását, az osztrák magánjog behozatalát, a rideg németesítést, az ország teljesítési képességéhez nem alkalmazkodó adórendszert s e rendszabályokat a szerzett tapasztalatokhoz képest újabb megfontolás tárgyává tételni kérte. A kérvényezők abbéli meggyőződésüket fejezték ki, hogy a nemzet életében gyökerező intézmények a kor, a monarchia egysége s az erélyes kormányzás igényeivel összeegyeztethetők s ezért kérésükben semmi sincs, ami a Felség és az «összmonarchia» érdekeivel ellentétben állana. Nem kérnek a magyar nemzet számára semmi különjogot, csak azt, ami neki drága s ami a többi nemzeteknek mitsem árt. Semmit sem akarunk — mondják — nyerni, csak veszteségektől akarjuk Felségedet és a monarchiát megóvni. Hazánk érzi és elismeri, hogy mivel tartozik az uralkodónak s a monarchia évszázadok munkáján nyugvó egységének; akarja teljesíteni e kötelességeit, mindenre kész, csak arra az egyre nem, hogy önmagához hűtlenné legyen, önérzetét megtagadja s lemondjon a dinasztikus érzelméből s a dinasztia iránti kegyeletéből fakadó hitéről.²

Szembeszökő, hogy e kérvény is a konzervatívek jól ismert eszmekörében mozog s tulajdonképpen az 1847-iki állapot visszaállítását kívánta, minden tekintet nélkül az 1848-iki törvényekre; ezért nem helyeselhette azt Deák és az ő köre. De az aláírók közül is többen utóbb megváltoztatták nézetüket s a 48-iki törvények elismerésének tiszta jogi álláspontjára tértek át.

A primás megkísérlette a kérvény átnyújtását, de merev visszautasítással találkozott; formai okokat emlegettek. A császár álláspontja állítólag az volt, hogy ő minden alattvalójának kihallgatást ad, mindenkinek panaszát, előterjesztését készséggel meghallgatja, de éppen ezért fenntartja magának a jogot, arra jogosulatlan testületeknek a kérelmezést megtagadni.³ Ez a felfogás megállana, ha nem éppen a kormány

¹ Lásd a kérvény keletkezésére nézve a *Gensd. Dép.* 1857 ápr. 10-iki és máj. 12-iki jelentéseit, valamint Albrecht főhg. jún. 6-iki levelét ugyanott, melyekben azonban több téves adat is foglaltatik; továbbá *Névtelen* (Ludasi Mór); *Drei Jahre Verfassungstreit* c. műve 28. lapját. A kérvény aláíróinak névsorát közölte *Széchenyi* a *Blickben*, (126. s köv. 1.) *Könyi* Deák F. beszédeiben 11. 396. s köv. 1. és *Szőnyény* id. m. 11. 82. s köv. 1.

² A kérvény szövege *Könyinál* az id. h.

³ *Gensd. Dép.* 1857 máj. 31-iki jelentés.

akadályozta volna meg, hogy az országban legyen olyan jogosult testület», mely a nemzet kívánatainak és panaszainak kifejezést adhat.

A kérvény elfogadásának megtagadása már május 1 o-én tudomására jutott az érdekelteknek s állítólag ez volt főoka, hogy a főnemesség a császári pár tiszteletére rendezett polgári báltól távol maradt, sőt ellentétesképpenépp akkor különböző főúri szalonokban estélyeket rendeztek.¹

Azonban az eset nemcsak az egyik oldalon okozott neheztelést és elkedvetlenedést, a másikon is haragra lobbantak a pusztá kísérlet miatt. Különösen Albrecht főherceg vette zokon, hogy tudta és közbenjárása nélkül megpróbálták a Felsőházhoz való közeledést éppen azok, kikre már a tervezett nemesi rendezőbizottság és lovasbandérium létrejöttének megghiúsulása miatt okot látott a neheztelésre.² Bach természetesen nem késett e lépést, melyről tudta, hogy az főkép ellene irányult, tömeges tüntetésként magyarázni az uralkodó előtt, habár titkon valószínűleg örült, hogy új alkalmat nyílt a neki oly gyűlöletes és oly félelmes konzervatívok megvadásására. A császár maga is nyíltan kifejezést adott a történetek fölötti haragjának; különösen a főpapoknak a kérvény aláírásán való részvételéért nehezelt s állítólag már azért sem akarta látni a petíciót, hogy ne tudja meg az összes aláírók neveit. Szögyénynek, mint birodalmi tanácsosnak a császár rosszaságát fejezte ki a kérvény aláírásáért, de lemondását nem fogadta el.³ A primás későbbi kísérletei, Apponyi próbálkozásai sem vezettek célhoz; hanem, hogy azért a legfelsőbb körökben is érdeklődtek a címéhez nem jutott beadvány tartalma iránt, azt mutatja az a tény, hogy annak egy, maga a szerző, Desseffy által hitelesített példányát utóbb Kempen Grünne útján közölte Rainer főherceggel, a birodalmi tanács elnökével.⁴

Ily előzmények után nem lehet csodálni, hogy az uralkodói körútnak későbbi, csupán a császár által való folytatása, különösen az ország vezető köreiben sokkal hűvösebb hangulattal találkozott.

Ez a körút, mely augusztus 8-tól szeptember 5-ig tartott, a szűkebb Magyarországnak csupán nyugati és északi részeire terjedt ki, Sopronnál kezdődött és Vácnál ért véget.⁵ A külsőségek ezúttal is ugyanolyanok voltak, mint az előbbi alkalommal, bár a császárné elmaradása azokat is

¹ *U. ott* Albrecht főhg id. lev. Más verzió szerint a nemesség elmaradása a polgári bálról tüntetés volt a német színház ellen, melynek helyiségeiben Yendzték e bált.

² *U. ott* Kempen febr. io-iki és ápr. 28-iki jelent. Lásd *Károlyi Árp.* bevezetését a Dobl. irod. hagyaték I l. kötetéhez, 11. s köv. l.

³ *Szögyény* id. m. I l. íoz. s köv. l. *UVertheimer*: Gr. Andrassy Gy. I. 107. l. *Gensd. Dép.* id. máj. 31-iki jelent.

⁴ *Gensd. Dép.* 1857 szept. 22-iki levél.

⁵ Lásd a *P. Napló* júl. 22-iki, aug. i2-iki, szept. t?-iki számait. *Beksic*s (id. m. 531. l.) nem vesz tudomást e körútról s azt mondja, hogy a császár félbeszakadt útja folytatását Albrecht főhgre bízta.

részben leszállította. Különösen fényes volt a fogadtatás Kőrmeden, hol az uralkodó Batthyány herceg vendége volt. Zalaegerszezen Jellacic bán tisztelettel egy horvát küldöttséggel. Keszthelyen Festetich gróf volt a házigazda s a balatoni halászsok fáklyás csolnakázást rendeztek. Székesfehérvárott egy, az uralkodó nevét viselendő nevelőintézet alapkövét tették le. Moóron a meggyilkolt Lamberg gróf sírját látogatván meg, a császár Pozsonyba utazott, hol a primás üdvözölte s ahol a várost többnyire latin és német felírásokkal ékesítették. Rozsnyón a bányászok vonultak föl; Lőcséről a Branyiszkón át kocsizott az uralkodó s kísérete Eperjesre, hol egyebek közt a sárosszegyei zsidók állítottak neki diadalkaput ily felírással: «Üdv a legjóságosabb uralkodónak, ki a hontalanoknak hont adott». Kassán a nemrég megnyílt iparkiallítás megtekintése gazdagította a programot. Mikor innen Miskolcra vonult a menet, Borsod határán megrendítő eset történt. A császárt üdvöző lovasbandériumban résztvett gr. Szirmay István alezredes, ottani nagybirtokos is, ugyanaz, ki a szabadságharc idejében az osztrák sereg támogatására szabadcsapatot szervezett; ez az üdvözlés pillanatában gutaütéstől sújtva lezuhant lováról és szörnyethalt. Ez az eset annyira meghatotta a magas vendéget, hogy lemondott a miskolci színház meglátogatásáról, holott a jó miskolciak annak felavatását elhalasztották a császár jövetele idejére.

Alighogy az uralkodó e körútjáról visszatért nyaralóhelyére Laxenburgba, egy onnan, szeptember 9-ikéről kelt kéziratot bocsátott ki a magyarországi főkörmányzóhoz, melyben visszatekintve egész körutazására, elismeréssel emlékezett meg az ez alkalommal «minden ott lakó néptörzsek- részéről tapasztalt hű ragaszkodásról, lojális hódolatról és őszinte engedelmségről-, meglelégedéssel állapította meg a jelentékeny haladást, melyet az ország az öt év előtti körút óta tett s azt a meggyőződését fejezte ki, hogy azon intézmények, melyek ott 1851 dec. 31 -iki szerves kibocsátványai végrehajtása végett «és pedig a legérettebb megfontolás után s az ország saját szerű viszonyainak teljes tekintetbevételével életbe léptek, annak félreismerhetetlen emelkedését lényegesen előmozdították-. Biztosan várja, hogy ez az üdvös befolyás ezután is. mindinkább érvényesülni fog. «El lévén határozva — úgymond — azon alapelveket, melyek engem birodalmam kormányzásában ekkorig vezettek, szeghetetlenül főntartani, akarom, hogy ez minden oldalról elismertessék s különösen kormányom összes közegei által szoros zsinór-mértékül vétessék.¹ E mellett azonban gondja lesz rá az uralkodónak, hogy a különböző néptörzsek- nemzeti sajátágaikban fenntartassanak és nyelvüket ápolhassák. Végül a főkörmányzónak köszönetét s a hatóságoknak elismerését nyilvánította.¹

¹ P. Napló szept. 12.

Ez a laxenburgi kézirat valóban alkalmas volt azt a csekély jó benyomást is, melyet az uralkodói körutazások hátrahagytak, eltörölni. A beavatottakra nézve nem lehetett váratlan s a petíció visszautasítása is előkészíthette a közönséget a hajthatatlanság ily megnyilvánulására, mégis a nemzet legszélesebb körei ezt csakis mint bátortalan és néma reményeik széttépését érezhették. A hivatalos jelentések beszélhettek «jóézelműekről», kikre ez megnyugtatóig hatott, még azok is kénytelenek voltak elismerni, hogy a hatalmas benyomás» politikai felfogás szerint «különböző», s hogy ily határozott hangú visszautasítást nem vártak; a kézirat nemcsak a konzervatívok, hanem egyéb körök várakozásainak sem felel meg s a lakosság egy részénél a lehangoltság szembetűnő.¹ A mérsékelt és higgadt Szögyény igazat mondott, mikor azt írta, hogy általános, nagy levertséget szült ezen legfelsőbb nyilatkozat, mellyel a loyális remények utolsó horgonya is elveszett. Egy ideig tartó izgatott feszültség után mindenki még nagyobb apathiába estt a közdolgok iránt, mint eddig». És az aulikus Jósika Samu azt írta Szögyénynek Erdélyből, hogy «mély megbotránykozással!» olvasta a kéziratot. «Mily lelkiismeretlenség — mondja, — Urunkat a valóságot illetőleg ennyire félrevezetni, s oly szavakat adni szájába, melyek valóságát vele elhitetik s melyek valótlanságát millió ember tudja.»²

A rossz hatást csak fokozhatták azok a kommentárok, melyeket a sugalmazott bécsi sajtó fűzött a kézirathoz. Ezek szerint e megnyilatkozásra szükség volt, mert egy, tehetsége, birtoka s hihetőleg hazafisága által is kitűnő párt abban találta kedvét, hogy a jelenlegi szervezet ideiglenesnek tekinté, melyet más, neki tetszőbb szervezet pótolhat. E véleményben bizonyos fokú politikai izgatás is rejtett, mely nem maradhatott hatás nélkül az ország hangulatára, sőt a hivatalnokok állását is érintette. A kételkedés időszakának immár visszavonhatatlanul vége van. Ausztria értelmes lakosainak nagy többsége meg van győződve, hogy a császári államnak egy országot kell alkotnia, melynek határain belül különleges és kiváltságos politikai szervezetek megengedhetetlenek. Ausztria mint föderatív állam lehetlenség volna. Az államban csak egy jogosult különleges kívánság van, ez az egyes népek törekvése nemzetiségük fenntartására és nyelveik ápolására. A császári állam különféle nemzetiségeit és nyelveit eggyé változtatni, hiábavaló, sőt lehetetlen volna. Azonban Európa nagy kultúrnyelvei maga a kultúra által törnek maguknak utat; minden művelt ember önszántából tanulja meg azokat a nyelveket, melyek rá nézve leghasz-

¹ *Osztr. Belügym. eln. levéli*, az erdélyi helytart. 1857 nov. 25-11 jelent. *Gensd. Dép.* 1857 okt. 31-iki és 1858 máj. 31-iki Sttmungsberichetk.

² *Szögyény id. m. 11. 99—101. 1.*

nosabbak, így lesz Ausztriában is . . . Ezzel az okoskodással szemben a Pesti Napló szerényen csak azt a kérdést vetette föl, hogy mi értendő «kultúrnyelv» alatt és kimutatta, hogy a magyar nyelv is az, mely fejlettségénél és irodalmánál fogva jogosítva van arra, hogy Magyarországon a művelt osztályok kizárólagos nyelve is lehessen.¹

Az, hogy a császár kívánatát fejezte ki, hogy a magyarországi hivatalnokok kétharmadrésze az ország szülöttei közül vétessék és hogy utasítást adott a felsőmagyarországi ipar föllendítése iránti előterjesztések tételére,² kevésbé volt alkalmas a laxenburgi megnyilatkozás hatásának ellensúlyozására s csak természetes, hogy most már az egész uralkodói látogatás megítélése ennek a végső akkordnak a hangnemét vette föl. Joggal vetették föl a kérdést, hogy tulajdonképpen mi haszna volt ennek a körútnak, miután a császár «semmit sem láthatott a maga természetes és valódi állapotában; minden mesterkélt volt, a bajok eltakartattak, embereket és dolgokat ünnepi köntösbe öltöztettek; a császár közdolgozókra csak a hivatalnokokkal beszélt, kik mindent a legjobb, legkedvesebb színben írtak le; a független férfiakkal csak közömbös dolgokról váltott szót s a néppel éppen nem érintkezett.»³ A hozzá intézett beszédek megcenzúráztattak s a kihallgatásra jelentkezett küldöttségek minden tagjáról előbb Kernennek kellett jóérzelműség és megbízhatóság szempontjából véleményt mondania.⁴ Egyes városokra ráparancsoltak, hogy a gimnáziumi tanulókat attilában s vörös zsinóron függő görbe karddal vonultassák ki a város költségén az uralkodópár elé s a kardot az illető díszdiáknak adják zsinórostul emlékül.⁵ Bach utasítást adott a kiküldött újságíróknak arra nézve, hogy mit hallgassanak el és mit írjanak ki tudósításaikban.⁶ Nép, az volt a fogadtatásoknál, hiszen már a kíváncsiság is odavonozta, de az értelmiség, különösen a magyar értelmiség az bizony húzódozott az uralkodóval való találkozástól; a Felvidéken az úri osztálynak csak azok a tagjai voltak most is a tisztelésre rábírhatók, akik 48—49-ben sem azonosították magukat a nemzeti ügygel. Nem csoda, hogy Széchenyi a maga epébe-mártott tollával bohózatnak, hazug komédiának nevezte az egész körutazást,⁷ s hogy később elfogulatlan külföldi bírálók a bekövetkezett események

¹ Az *Osterr. Zeitung* cikkét közli és kommentálja a *P. Napló* 1857 szept. 1. j. és 16-iki száma.

² *Rogge* id. m. 1. 488. 1.

³ *Szögyény id. h.*

⁴ Ilyen referenciáknak számos példája található a *Gensd. Dép.* 1857-iki iratai között.

⁵ *Károlyi* 4. bevez. a Dobl. irod. hagyat. 11. 113. 1. jegyzet.

⁶ *Gensd. Dép.* 1857 máj. 5-iki jelent.

⁷ *Blick* 65. 1.

nézőpontjáról tekintve, az 1857-iki körút Potemkin-falvai fölött látták már letűnni a Bach csillagát.¹

Maga Bach azonban meg volt róla győződve, hogy a császárral és a világgal még soká lesz lehetséges a valónak ellenkezőjét elhitetni s e meggyőződésben és mintegy bővebb indokolásául a laxenburgi kéziratnak, íratta meg a hírhedt «Rückblick»-et, mely kevéssel amannak kibocsátása után, 1857 októberében került eleinte csak a korlátolt nyilvánosság elé, azonban csakhamar második kiadást is érven el, szélesebb körben is elterjedt.

E névtelen röpirat, melynek teljes címe: «Rückblick auf die jüngste Entwicklungsperiode Ungarns»,² a címlap közlése szerint csak ötszáz példányban nyomtatott, s a bevezetés vallomása szerint azért íródott, hogy a császári körút által Magyarországra irányuló közfigyelmet kielégítse ezen ország páratlan kultúrai fejlődésére nézve, mely az egykorú világ bámulatát érdemli meg, s főképp rámutasson a kormány eredményes munkásságára e téren. Csak szűkebb baráti körnek volt állítólag szánva eredetileg, de csakhamar közismertté lett, főképp a külföldi sajtó útján s azáltal a megsemmisítő kritika által, melyben Széchenyi a Blickben — szintén névtelenül — részesítette.

A szemérmes névtelen utóbb maga is bevallotta szerzőségét, mikor — 18 évvel később — élményeit közzétette.³ Bernhard v. Meyer svejci ember volt, kit szereplése a katolikus Sonderbundban, mely idegen fegyveres erőt hozott be az országba, saját hazájában lehetlenné tett, s ki a «Blutbáni» névvel megbélyegezve 1847-ben Ausztriába jött, ott a Schwarzenberg herceg pártfogása alá helyezkedett, ki csakhamar Bachnak ajánlotta tovább. Ez szívesen használta föl a szélsőségesen egyházas irányáról ismeretes embert a belügyminisztériumban titkosrendőri, egyházpolitikai és sajtóügyekben s a legbizalmasabb természetű megbízásokban részesítette őt.⁴ Saját vallomása szerint Meyer a «heves magyar pártharcok idejében, részint a maga jószántából, részint a miniszter bátorítására⁵ írta e kis röpiratot, mely — mint mondja, — a boldogtalan Széchenyinek, ki a döblingi elmeegógyintézetben utóbb öngyilkosságot követett el, szemei elé kerülvén, ez egy könyvet írt cáfolatul, melyben Bach minisztert — kinek a szerzőséget tulajdonította — a leghevesebben megtámadta.

Ennek a Bach-rendszer dicsőítésére írt röpiratnak a jellemzésére

¹ Eisenmann id. m. 183. l.

³ Újabb változatlan kiadása i903aból való.

³ Erlebnisse von Bernh. Ritter v. Meyer, Wien u. Pest 1875. Lásd különösen a 143. s köv. lapokat.

⁴ Przi Bram: Erinnerungen 139. L

álljon itt mindenekelőtt az a kritika, melyben az magának a kormány-nak körében, a Kempen oldaláról részesült.¹

E kritika csodálkozva kérdi, hogy azzal a hazafias céllal, a köz-figyelmet Magyarország hatalmas fejlődésére és felvirágozására irá-nyítani, mikép egyeztethető össze az a titkolódzás, mely szükségesnek látta a művet csak egy intim kör részére, nagyon korlátolt számú pél-dányokban jelentetni meg? És ha saját honpolgáraink előtt titkoljuk e könyvet, miért kerültek annak egyes példányai külföldre, hogy tör-ténhetett, hogy róla külföldi sajtóorgánumok nyilatkoznak? A hazai sajtót sérti az, hogy e mű megjelenéséről a külföldi lapokból kellett értesülnie. Ez csak kelletlen polémiákra vezet, mert a külföldi sajtó éppenséggel nem ad oly könnyen hitelt a szerző azon állításának, hogy minden tömjénezési szándék nélkül csak az igazságot tárja elő, abban a helyzetben lévén, hogy a való tényeket megismerje. E nyilat-kozat egyébiránt bevallása a mű hivatalos eredetének, mint ahogy egyébként is nyilvánvaló benne a kedveskedési szándék és szolgál-at-készség. A külföldi sajtó e könyv magasztaló leírásaival valószínűleg a császári körút alkalmával előfordult kérvényezéseket és manifesztá-ciókat fogja szembeállítani, amelyek nem hagynak kétséget arra nézve, hogy a nemesség és a papság még mindig a régi tradíciókon csüng s hogy az ő befolyásuk alatt a lakosság többi rétegei sem ismerik el az újjáalakítás áldásait. Az egész országból felhangzó panaszok a közigaz-gatás drágasága, a viszonyoknak meg nem felelő igazságszolgáltatás és a terhes adók, a befejezetlen földtehermentesítés, tagosítás, katasz-tér és telekkönyv, a dohánymonopólium stb. miatt bizonyára szenvedé-lyes ellenmondásokat fognak felidézni. A munka annál inkább ki-hívja a kritikát, mert a szerző saját bevallása szerint nem nyújt teljes képet. A függelék azt mondja a Concordatumról, hogy az Magyar-országon tulajdonképpen és lényegében semmi újat sem hozott be, csak a létező állapotokat szentesítette. A mű sok egyéb hiánya mellett például az igazságügyi szervezetet, a rendőriügyet, a zsandárság mű-ködését egy szóval sem érinti. (Ezt fájt Kempennek!) A szerző csak az őt közelebbről érdeklő ügyágakra fordított figyelmet. Mindenesetre hazafiasabb lett volna, ha a szerző nem burkolta volna magát névte-lenségbe, nem küldte volna könyvét a külföldre, hanem a hazában lépett volna föl vele és igyekezett volna ügyének a honi sajtó támoga-tását megnyerni.

A «Rückblick»-nek a centralizmus szükségszerűségére és gond-

¹ *Wertheimer* (Andrássy I. 110. s. köv. I.) e kritikáról úgy ír, mint amely Kempennek egy 1857 okt. }i-én Grunnéhez írt levelében foglaltatik. Szerző ugyanezeket a fejtegetéseket a *Gensd. Dép.* 1857-iki 795. száma alatt, mint okt. 3-iról k. névtelen bécsi relációt találta meg, de kétségtelen, hogy Kempen azzal azonosította magát.

viselésszerűségére vonatkozó fejtegetéseire a koresemények magaslatári kár egy szót is vesztegetni. Amit a Magyarország állapotáiban elért óriási haladásról és fejlődésről s a kormány e körüli érdemeiről megállapíthatni vél, arra nézve tudjuk, hogy a dialektika és számcsoportosítás eszközeivel mily könnyű soknak tüntetni föl a keveset és kevésnek a sokat. Ezeknek az adatoknak igazságos megítélhetése végett szembe kellene állítani azokat mindazzal, amit ugyanazon idő alatt ugyanaz a kormány Bécsért, az osztrák és különösen az oly kevéssé hálásaknak bizonyult olasz tartományokért tett; és el kellene gondolnunk, hogy milyen fejlődés és haladás állott volna be Magyarországon ugyanazon idő alatt, ha azt a hatalmas lendületet, mely a 48-iki reformtörvényeket létrehozta és azt a nagyszerű áldozatkésztséget, mely a szabadságharcban megnyilatkozott, a bécsi ármánytól felidézett polgárháború és önvédelmi harc, azután ennek idegen erővel való leigázása s az országra nehezedett önkényuralom meg nem akasztotta volna. A magyaf nemzet mindig elfogulatlanul tudta megítélni azt a kevés jót, amit az abszolút uralom hazánkban létrehozott. Senkinek sem jutott például eszébe a telekkönyv intézményéhez hozzányúlni; az úrbérmegváltás és abból folyó tagosítás, az ösiség megszüntetése és a köztehveriselés terén az absolut korszakból letett alapokon építettünk tovább, de ne feledjük, hogy ezek az intézkedések mind viszont az 1848-iki törvények alapján nyugodtak, amit a Bach-rendszer hiába igyekezett elhomályosítani. Pénzügyi okokból a visszaállított alkotmányosság meghagyta a behozatalakor oly gyűlölt dohánymonopóliumot is; később lényegesen más alakban behoztuk a csendőrséget is és megújítottuk a közjegyzői intézményt. De a Bach közigazgatási apparátusából, a kémkedés és gyámkodás rendszeréből, a germanizációból és a szellemi, gazdasági, társadalmi életre rakott békókból egy évtizeddel később nem maradt semmi egyéb, mint az azokkal való s a Rückblickben tetőződő dicsekvésnek ma már inkább nevetséges, mint gyűlöletes emléke.

Áttérünk most a tárgyalt évkör nevezetesebb kormányzati intézkedéseinek s közigazgatási állapotainak ismertetésére.

A magyarországi kormányzat középpontjában a flfőkormányzó-meggyarapodott hatalmát szívesen hordozta körül az országban; szívesen látogatott intézeteket, iskolákat, szorgalmasan bejárta a távol-eső vidékeket is, rendesen nagy kísérettel; egy ilyen vidéki látogatása alkalmával Nagykőrösön a reform, főgimnázium tanári karának többi tagjaival együtt bemutatták neki Arany Jánost is. Azonnal híre ment, hogy a hatalmas nagy úr a szerény költővel szemben «hő óhaját-fejezte ki, hogy «az ország által ünnepeelt műveivel az irodalmat továbbra is gazdagítsa-¹ sőt hogy gyémánttűt is ajándékozott volna neki.

¹ Vas. Újság 1858. 454. 1.

Arany János hátrahagyott levelezéseiből most már tudjuk, hogy a beszélgetés nagyon egyszerűen, német nyelven úgy folyt le, hogy a bemutató szolgabíró a költő nevének megnevezésénél hozzátette, hogy ismeretes a magyar irodalomból); erre a főherceg azt kérdezte: «Und machen sie noch immer Verse? mire Arany azt felelte: «Sehr selten, Hoheit!»¹

A fiatal főherceg nem volt jóakarát és buzgalom híján, hiszen becsvágya is ösztökélhette, hogy bizonyos kedveltséget érve el, a bécsi politikának szolgálatokat tehessen; de oly távol állott a magyar nemzet egész érzelme- és gondolatvilágától, hogy a kölcsönös megértés szinte lehetetlen volt. Ehhez járult, hogy bár környezetét sokat változtatták, nem állott mellette soha senki, aki iránt a nemzet csak legkisebb bizalommal is viseltetett s aki őt a viszonyok iránt igazság szerint tájékoztatni tudta és akarta volna. 1856 elején Leiningen helyét mint katonai adlátus és kormányzóhelyettes gr. Haller Ferenc altábornagy foglalta el,² aki erdélyi főnemesi család sarja volt s horvát banként is szerepelt, de mint mindenki, aki akkoriban az osztrák hadseregben magas rangra tudott emelkedni, egészen beleélte magát annak a szellemébe. Báró Augusz Antal, kinek élénk mozgékonyága legalább folytonos összeköttetést tartott fenn a főúri körökkel, 1858 végén nyugdíjazták s helyére a budai helytartóság alelnöki állására Cseh Ede baranyai megyefőnököt nevezték ki;³ ellenben mereven ragaszkodott a főherceg a gyűlölt b. Hauerhez, kit Széchenyi oly kegyetlen jellemzésben részesített «Blick»-jében s akinek tulajdonították még hivatalos körökben is a közbizalmat bíró egyének kizárását még a közgazdasági intézmények vezető állásaiból is.⁴ Csak 1858 végén távolították el a kassai helytartósági osztály éléről gróf Lazánsky Antalt, ki a felvidéki nemesiség folytonos megvádolásával igyekezett a Bach kegyét megtartani, de zilált anyagi viszonyai miatt végre is helyzetében tarthatatlanná vált.⁵

Erdélyben a kormányzó személyében állott be változás. Schwarzenberg Károly herceg, aki, bár ez országrész sorsán sokat nem lendíthetett, s aziránt főképp mint vadászterület iránt érdeklődött csak, mindenestre sokkal humánusabb gondolkozású ember volt bátyjánál, 1858 nyarán meghalt; helyét csakhamar Lichtenstein Frigyes herceg tábornagy foglalta el. És letűnt a szereplés színteréről az egykor oly hatalmas Jelacic bán is, aki az utóbbi években úgy népszerűségét a horvátoknál, mint Bécs bizalmát elvesztette, az utóbbit a délszláv moz-

¹ *Arany J. levelezése I. 449- l.*

² *P. Napló* 1856 febr. 2. *Vas. Újság* 1856.

³ *P. Napló* 1858. dec. 11.

⁴ *Gensd. Dép.* 1858 febr. i3-iki jelent.

⁵ *Osztr. Belügym.* eln. levélt. 1857 dec. és 1858 febr. iratok.

galmakkal való állítólagos rokonszcnvezése miatt. Megrongált egészsége címén nyugdíjazták 1858 tavaszán; utódja Sokcevic József aU tábornagy lett.¹

E változásoktól nem érintve a közigazgatás nagy gépezete változatlanul működött tovább; zakatolt és szórta az üres szalmát; magból az országnak alig jutott, legfőlebb a kormányzat élt meg belőle. Hol gróf Attems pozsonyi, hol b. Ambrózy soproni helytartósági elnököt vádolta meg Kempen saját közegei jelentései alapján, hogy magukat körutazásaik alkalmával túlságosan ünnepeztetik, nagyobb pompát fejtenek ki ilyenkor, mint akár a kormányzó főherceg megjelenésekor, sőt az uralkodói kőrútnál is; folyik a lakmározás, de a hivatalok megvizsgálására nem marad idő.² Egyes vidékeken, mint Veszprém és Pozsgca megyékben a közigazgatási közegek brutalitásai és zsarolásai az intéző köröknek is tudomásukra jutottak.³

A szorosabb értelmű közigazgatás terén ez időben létrejött egyetlen szerves alkotás az 1856 nyarán kiadott új cselédtörvény volt, melyet 1857 elején egy külön, a városoknak szóló cselédrendtartás követett.

Amivel sem a közigazgatás, sem a rendőri hatalom megbirkózni nem tudott, az a közbiztonság hiánya volt, a rablóüzelmeknek ez időszakban is változatlan, sőt fokozódó elhatalmasodása. Kempen, a maga közegei jelentései alapján váltig bizonygatta, hogy a viszonyok javulnak, Magyarországon mindenestre jobbak, mint a lombardi velencei királyságban, amivel ugyan nem mondott sokat. Saját dicsekvő statisztikai kimutatásai, melyek a különböző bűntények miatti elfogatások rengeteg számát tüntették föl, a lapokban közzétett statáriális kivégzések gyakorisága az ellenkezőt hirdették.⁴ Legrosszabbak voltak a közbiztonsági állapotok a Dunántúl nyugati és déli megyéiben, Szlavonországban, a Bánságban és Vajdaságban, Biharban, s Erdély nyugati szélein. A soproni kerületben egy hivatalnokot hivatalos útja közben világos nappal lelőttek a rablók, hogy a nála levő fegyvereket hatalmukba ejtsék.⁵ A Királyhágón innen fennállott statárium szigorában nem volt hiány; Székesfehérvárott 1858 márciusában egyszerre kilenc rablót akasztottak föl;⁶ de az állapotok csak nem javultak. A legnagyobb szégyen akkor érte a birodalmi rendőri szervezetet, amikor a hírhedt Rózsa Sándor, aki évek óta foglalkoztatta a Kempen egész hadát, akinek holléte iránt annyiszor félrevezették a hatóságokat

¹ *Gensd. Dép.* 1856 fcb. 29. és 1858 márc. 24-iki jelent.

² *U. ott* 1856 aug. 29-iki és 1858 szept. 12-iki jelent.

³ *U. ott* 1857 dec. 4-iki jelent., 1858 jan. 21-iki levél.

⁴ Lásd *Széchenyi* adatait a «Blick»-ben, 24. 5 köv. 1.

⁵ *Belügyin, eln. levél.* 1856 nov. 18-iki jelent.

⁶ *P. Napló* 1858 márc. 24. A budai hóhérnak kiállított bizonyítványok 1856 tavaszán végrehajtott hat akasztásról a *Nemz Múzeum* levéltárában.

s akinek fejére annyiszor tűztek ki jutalmat, végre 1857 május io-én egy Szeged melletti tanyán egy parasztasszony bátorsága által került hurokra. A rablóvezér puskaharcba keveredett egy parasztgazdával, mire ennek felesége egy baltával úgy leütötte, hogy eszméletlenül terült el s megköthették és elfoghatták.¹

A jó tanácsok és javaslatok egész özöne foglalkoztatta a belügyminisztert és a rendőrség főnökét, kik egymással is sűrű jegyzékváltásban állottak a teendőkre, a közbiztonsági szolgálat eredményesebbé tételére nézve. Az erdélyi kormányzó beérte volna a rögtönbíráskodásnak a Királyhágón túlra való kiterjesztésével, noha láthatta a csekély hatást a Királyhágón innen. Coronini, a bánsági kormányzó, sőt Albrecht főherceg is szükségesnek látták a megyei csendőrbiztosai intézmény és a pandúrság visszaállítását; de erről Kempen hallani sem akart, sőt Bach is ellenezte. Egyes helytartósági osztályok a csendőrségnek katonai osztagokkal való megerősítését sürgették, vagy lovaszandárok behozatalát, polgári nyomozók alkalmazását, a községek szavatosságának megállapítását a kötelékekbe tartozó gonosztevők cselekedeteinek anyági következményeire nézve; szóbjött komolyan a zsandárok fényes sisakjainak valami borítékkal való bevonása is, mert ezek a tündöklő «piklik» (Pickelhaube), mint ahogy Széchenyi elnevezte,² voltak rendesen elárulói a csendőrök közeledésének. Bach kedvés eszméje a gyanús és veszélyes egyéneknek e célra szervezett dologházakba való belebbezése volt, lombard-velencei mintára, s szokása szerint mindjárt a vonatkozó szabályzatot is elkészítette. Azonban Kempen minden gyökeresebb újítással és változtatással ellenkezett s a közigazgatási közegeket vádolta, hogy a fegyverviselési engedélyeket nagyon lazán kezelik s legföllebb a közveszélyesnek ismert egyéneknek a községekben éjjelre való belebbezéséhez volt hajlandó hozzájárulni. Így aztán — a Bach-rendszer bürokratizmusának teljesen megfelelő módon — a sok iratváltás egyetlen tényleges eredménye az az intézkedés lett, hogy 1858 őszén minden helytartóságnál egy-egy közbiztonságügyi szakelőadói állás rendszeresített.³

A «Rückblick» kiemeli,⁴ hogy Magyarország fegyintézetek dolgában nagyon rosszul volt ellátva s hogy e bajon az osztrák kormányzat segített, amennyiben négy új fegyházat létesített Lipótvárban, Munkácson, Illaván és Mária-Nosztrán s a vácit is kibővítette.

Azok a várakozások, amelyeket Magyarországon sokan a magyar Nádasy igazságügyminiszteriségéhez a peres eljárás ismeretes lassú-

¹ *Gensd. Dép.* 1857 májusi jelent.

² *Döbl. Irod. hagyaték*, II. 591. l.

³ Lásd ezekre nézve az *Osztr. Belügym. eln. leváltanak* 1856 nov. 18., dec. 1., 1857 márc. 22., máj. 22., 25., okt. 15. és 1858 okt. 19-iki iratait.

⁴ 55-34 l.

sálának s a perek fõhalmazódásának orvoslása tekintetében fűztek, nem teljesültek. Az igazságügyi szolgálat kiépítésére szolgált a közjegyzői rendtartás kibocsátása az 1858 februárius 7-iki pátenssel, melyet már megelőzött az igazságügyminiszter szigorú intézkedése a zúgírászat elnyomására.² A pátens tulajdonképpen csak kiterjesztette az Ausztriában már 1855 óta fennállott közjegyzői rendet Magyarországra és társországaiba a határörvidék kivételével, a közjegyzői állást külön vizsgálat letevéséhez kötötte s némely helyeken az ügyvédi gyakorlattal összeköthetõnek nyilvánította. A közjegyzői kamarák teendõi Magyarországon egyelőre a törvényszékekre bízattak, vagyis az autonómiának e téren sem volt szabad érvényesülnie. Ahol közjegyzőségek nem voltak, ott a szükséges jogi okiratok megszerkesztése a járásbíró-ságokra volt bízva.³

A birtokjog terén már az előző években megindított nagy reformok, a telekkönyv, a földtehermentesítés és tagosítás megvalósítása egy percig sem szüneteltek, de a keresztülvitelnek részben az indokolt alaposságból és körütekintésből folyó lassúsága állandó és általános panasz és elégedetlenség okozója volt.

Említettük már az 1855 végén kibocsátott telekkönyvi rendeletet, melyet később az ideiglenes törvénykezési szabályok is fenntartottak s a magyar kormány csak függelékeket adott ki hozzá s különleges rendelkezésekkel Erdélyre is kiterjesztett. A kihirdetés és helyszíni azonosítás évről-évre előhaladt néhány járással és néhány várossal, de az ország egész területéhez képest még mindig nagy hátramaradás-ban volt.

Előhaladottabb állapotot mutat a földtehermentesítés ügye, amennyiben — mint láttuk — 1855 végén fölállítottak az úrbéri fõtörvényszékek is s a bécsi legfõbbnek élére gr. Nádasdy Ferenc került, ki azonban ezt az állását nemsokára az igazságügyminiszterivel cserélte föl.⁵ Ugyanekkor kineveztetett a fõ- és elsõfolyamodású úrbéri törvényszékek egész személyzete. Egy 1856 januárius elsején kiadott pátens szabályozta Erdélyben is a földtehermentesítési eljárást s egy februárius 2-áról kelt bel- és igazságügyminiszteri rendelet az úrbéri bíróságok szervezetét és eljárását.⁶ 1856 novemberében egy rendelet látott nap-

¹ *P. Napló* 1857 máj. 27.

² *Reichsg.-Blatt* 1857. 405. 1., 1858. 203. 1.

³ *P. Napló* 1857 jún. 24. és 1858 ápr. 14., 16.

⁴ Lásd a *Rückblick* kimutatását 1857 õszérõl: 49 — 50. 1.

⁵ Az egyes helytartósági kerületek fõtörvényszékeinek elnökei lettek: Noszlopy Ignác, Kray Miksa, Babarczy Antal, Andreánszky Sándor, Cserneczky József és Martina Vencel (Temesvár).

⁶ *Reichsg. u. Reg.mBlatt* 1856 9. és 45. 1. és 1858. 113. 1. Horvátországra nézve: 1858. 1. 1.

világot, mely kötelezte a földbirtokosok hitelezőit a földtehermentesítési kötvényeknek törlesztésül névértékben való elfogadására¹ s 1857 tavaszán elrendelték e kötvények kisorsolásának megkezdését, de az adózók kímélése szempontjából egyelőre az alapítványi és egyházi javakat illető kötvények még kivétettek a sorsolás alól; a mindig előnyben részesülő Horvátország, hol egy 1857 májusi pátens szabályozta a földesúri viszonyt és a tagosítást, földtehermentesítési alapja számára külön segélyt is kapott a sorsolás és kifizetés foganatosíthatására.² Végre 1858 őszén egy pátens szabályozta az erdélyi dézsma megváltását, erősen kedvezve különösen a szászág papjainak, ellenben hátrányokkal sújtva a magyar földbirtokososztályt.³ A «Rückblick» nagy kedvezést látott Magyarország irányában abban, hogy kárpótlási összege majdnem felét érte el⁴ az összes többi Ausztriáénak; ez pedig semmit sem mond, mert a területi aránynak sem felel meg s azonfölül e kárpótlást az ország maga fizetvén, kedvezményben a birodalom nem részesítette.

Ha az úrbérmegváltás ilyenképpen ebben az időben Magyarországon már, különösen a volt úrbéresek szempontjából végrehajtottnak volt tekintendő, annál kezdetlegesebb állapotot tüntetett föl s annál lassabban haladt előre a tagosítás és legelőlkülönítés, mely pedig éppen az úrbéri viszony megszűnte által beállott új birtokállapotba való beilleszkedés tekintetéből fontos és sürgős volt. Sok hírlapi felszólalás sürgette az ügy előbbrevitelét, a kormánynak is tudomása volt az e miatt uralkodó elégedetlenségről s másrészt a tagosítási munkálatok elé gördülő nehézségekről. A sok eljáró hivatalnoktól támasztott követelés is több helyen zúgolódással találkozott, azonban a parasztságnak gyakran fenyegetővé vált magatartását más okok is magyarázzák. Az új telkesek tudták azt, hogy a hivatalokban már nem ülnek az ő földesuraik s hogy az új hivatalnokoknak utasításuk van a nép érdekeit védeni a birtokosok esetleges kapzsiságával szemben, ezért a végtelenig fokozták igényeiket s azok kielégítése érdekében sok helyen erőszakhoz nyúltak, mellyel szemben a bírósági és közigazgatási közegek tehetetleneknek bizonyultak. Az új, többnyire idegen tisztviselők nem tudták oly mértékben szerezni meg a nép bizalmát, amely mértékben nélkülözték elődeiknek tekintélyét. Megesett, hogy az érdekeltak dacoltak az úrbéri bíróság kiküldöttjeivel, fenyegetődztek, a mérnököket a térképek meghamisításával gyanúsították és erőszakosan eltávolították a jelzőcövekeket, úgy hogy karhatalomnak kellett közbelépnie. A Felvidéken néhol az elszegényedett nemesek s a papok is az elégedetlenkedő nép oldalára

¹ Rogge id. m. I. 456. 1.

² *Protoc. d. Min. Conf.* ápr. 20. *Reichsg.-Blatt* 1857. 358., 399., 401., 403. 1.

³ *Beksiacs*: Fer. józs. kora, 448 — 449. 1. *Reichsg.-Blatt* 1858. 502. 1.

⁴ 149.749.000 ft és 310.000.000 forint; 42 — 43. 1.

állottak s mikor egy helyen az eljáró úrbéri bíró, személyének megsértése miatt emelt panaszt a szolgabíró előtt, ez nem merete a sértegetőt a csendőrök által eltávolíttatni.¹

A birtokjog terén a zsidóknak 1853-ban visszaállított kizárása az ingatlanszerzésből változatlanul fennállott, dacára minden kérvényezésöknek; sőt némely esetben még a már birtokban levők jogcíme is vizsgálat tárgyává tétetett s az ingatlan végrehajtási úton elvételre tőlük. Ellenben a dohánygyárak központi igazgatóságának azt a javaslatát, hogy a zsidók dohánytermelési előlegekben ne részesíttessenek s egyes budai céheknek azt a kérését, hogy zsidóknak a céhbe való belépés meg ne engedessék, a kormány elutasította.²

Hogy a dohánytermelés korlátozása Magyarországon, ahol ez egyetlen forrás az adók megfizetésére», nagy elkeseredést szül, azt maga a császár elismerte egy miniszteri értekezleten; a kormányzó főherceg nyomatékosan kívánta, hogy a pénzügyminiszter szüntesse meg e korlátozásokat s ha az összes termelt dohányt beváltani pénzügyi okokból nem tudja, engedje meg annak kivételét. Azonban érdemleges intézkedés az engedélyek kiterjesztésére nem történt; Bach — az ő felfogását fölülte jellemző módon — azt ajánlotta, hogy a közönséget népszerű kalendáriumok útján kell a dohánytermelés korlátozásának szükségességéről felvilágosítani.³

Közgazdasági szempontból nagyfontosságú lépés volt az Ausztriában már 1852 óta érvényben volt erdőtörvénynek az 1857 június 24-iki császári nyílt paranccsal 1858 januárius 1-től kezdve a magyar korona összes országaira való kiterjesztése.⁴ E törvény a faszükséglet biztosításának főszempontjából indulván ki, védi a meglévő erdőterületeket, biztosítja az erdőfelújítást, korlátozza a legeltetést, másrészt biztosítja a fakiszállítás lehetőségét, intézkedik az erdei károk elhárítása iránt, szervezi az erdővédelmi szolgálatot és szabályozza az erdei kihágások és kártételek körüli eljárást. Kevéssel életbeléptetése után a budai erdőfelügyelőséget a közigazgatási kerületek szerint széttagolták.

A Tisza-szabályozás ügyében a kereskedelmi miniszter egy 1856 október 9-én kiadott rendelete módosította az 1850->iki rendelkezéseket. Az addig a kereskedelmi miniszter hatáskörébe tartozott ügybe most már a belügyminiszternek is befolyás adatott s a műszaki vezetés céljából Budán központi felügyelőség állíttatott föl. A rendelet a Tisza folyását szakaszokba osztotta s minden szakasz számára külön állami

¹ *Gensd. Dép.* 1858 okt. 11-iki és 30-iki jelentések; *Erdélyi Ferenc* eperjesi ügyvéd naplójegyzetei Szinyei M. István birtokában.

² *Osztr. Belügym. eln. levélt.* 1856 okt. 12-iki, 1857 jan. 8-iki és jún. 8-iki iktatványok. *Rogge* id. m. l. 499. l.

³ *Prof. d. Min. Conf.* 1859 jan. 6.

⁴ *Reichsg sBlatt* 1857. 417. l.

felügyelőséget szervezett; a hajózás szempontjából szükséges, különösen átvágási munkálatok költségeit az állam által viselendőknek jelentette ki, míg a védgátak költségeivel az érdekeltségeket terhelte meg, azonban állami előlegeket helyezve kilátásba, melyek a termővé tett területek utáni fizetményekből ¹ törlesztendőek. Minden új építési vagy helyreállítási terv a kereskedelemügyi miniszter által jóváhagyandó. A folyamszakaszok építési kerületekre és érdekcsoportokra oszlanak, melyeket az érdekeltek meghallgatásával a központi felügyelőség állapít meg. Az érdekeltségek egyesületté tartoznak alakulni, mely választmányt alakít az ügyek vezetésére s különösen a hozzájárulások kivetése végett, amelyek azután az adók módjára szedetnek be. E választmány működéséről a megyei hatóságnak számol be.² Az új szabályozás tehát némileg visszaállította az érdekeltségek önkormányzatát, de egyidejűleg nagy állami apparátust állított melléje és föléje. A «Rückblick» adatai szerint³ 1857 őszén 51 ½ mérföldnyi gátak és 7 mérföldnyi hosszúságú átvágások nyertek már befejezést a Tiszavölgyben s a társulati úton létrejött munkálatok úgy viszonylottak az államiakhoz, mint öt az egyhez.

1856 nyarán tették le Bezdánnál ünnepélyesen a Ferenc-csatorna zárószilipjét, mely az uralkodó nevét viselte s ezzel a csatorna, mint közlekedési vonal, tényleg átadatott a forgalomnak.⁴ Ugyanakkor nyílt meg a győr-újszónyi vasútvonal, mint folytatása a már meglévő bécs-győrinek s ugyanazon év novemberében engedély adatott a bécs-soproni, buda-nagykanizsa-eszéki, újszóny-székesfehérvár-eszék-zimonyi vasútvonalak előmunkálataira, úgyszintén létrejött a tiszai vasúttársaság, mely átvette az építés alatt levő szolnok-debreceni, püspökladány-nagyvárad vasútvonalakat és kizárólagos engedélyt kapott a pest-miskolc-kassai, valamint miskolc-tokaj-debrecen-aradi vasútvonalak építésére.⁵ 1857 nyarán megindult a vasúti közlekedés Szolnok és közlekedés Szolnok és Debrecen, valamint Szőreg és Temesvár között.

A közoktatásügy kifejlett állapotát kimutatandó, a «Rückblick»⁶ utalt arra, hogy Magyarországon immár 100 népiskola fejlődött négyosztályos «fő elemi iskolává» (Hauptschulen), míg a többi «trivialis» iskola csak amazok három első osztályának tanítási anyagát végzi el; hogy továbbá már 90 tanyai iskola is van Magyarhonban, csak Szeged környékén magán 21. A népiskolák tankönyveit újjakkal, állítólag jobbakkal cserélik fel, melyek mind — a magyarnyelvűek is — Bécsben

¹ Lásd I. kötet 231. l.

² *Reichsg. u. Reg.Blatt 1856. 697. 1. P. Napló 1856 okt. 26.*

³ 64. l.

⁴ *P. Napló 1856 aug. 1.*

⁵ *U. ott aug. 15., nov. 8. és 25.*

⁶ 26. s köv. l.

készülnek és onnan küldetnek szét. 1855 vége óta tizenegy új tanító- és tanítónőképző-intézet keletkezett, a régi, «célszerűtlen» ötnek megszüntetésével. Ezeket jobbára a tanulmányalap tartja fenn, de vannak helyenkint püspökiek is. A katolikus népoktatás e szerint rendben volna, a protestánsokénak rendbehozatalát egyházi viszonyaik rendezésének függőben léte akadályozza. Itt említhetjük, hogy a budai helytartóság 1858 júniusában rendeletet adott ki, mely a törvényes tekintéllyel bíró- Systema Scholarum Elementarum alapján minden kérésztény gyermeket kötelezett 6-tól 12 éves koráig az iskolába járásra.

A «Rückblick» középiskolai adatai csak az akkoriban fennállott katolikus gimnáziumokra vonatkoznak, melyeknek számát 42-ben mutatja ki, ezek között csak 19 volt főgimnázium; a protestáns intézetekre nézve itt is megjegyzi, hogy azoknak nyilvánossági joga az új rendszerhez való alkalmazkodásuktól függ. Egy más, amazzal majdnem egyidejű kimutatás szerint² a magyarországi gimnáziumok összes száma akkoriban — Erdélytől eltekintve — 80 volt, ezek közül 37 nyolc-, 38 négy- és 5 hatosztályú; a protestáns gimnáziumok közül csak hét bírt nyilvánossági joggal. A 80 gimnázium közül 50 magyartannyelvű volt, 9-ben német, 18-ban vegyes, egyben szlovén, egyben tót és egyben román volt a tanítás nyelve. Egy 1857 márciusában kiadott miniszteri rendelet szerint a gimnáziumok egy-egy osztályába ötvennél több tanuló nem volt fölvehető.² Egy 1856 július 24-én kibocsátott kormányrendelet³ újon szabályozta a gimnáziumi tanárok képesítő vizsgálatát, három önálló szakcsoportot létesítve a classica philologia, a történelem és földrajz s a mennyiségtan és természettudományok számára. A bölcsészét bármelyik, a német nyelv és irodalom, úgyszintén valamelyik országos nyelv és annak irodalma a classica-philologiai szakcsoporttal egybekötve alkothatta képesítés tárgyát.

A reáliskolák szaporítása érdekében növekvő mozgalommal találkozunk ez időben. A hivatalos statisztika szerint⁴ 1857-ben teljes reáliskola volt Pozsonyban, fejlődő Budán, Pesten, Besztercebányán és Nagyszebenben; alreáliskolák Miskolcon, Versecen, Zomborban, Zágrábban, Brassóban és Felsőlövön, fejlődő alreáliskola Székesfehérvárott, Kőrmöcbányán, Segesvárott és Medgyesen. A miniszteri értekezlet 1857 júliusában határozta el — kétségkívül kapcsolatban a császári körutazással — egy új reáliskola létesítését Kassán.⁵

A kereskedelmi oktatást ez időben egy felsőbb kereskedelmi iskola

¹ A *PestofnerZeitung* közleménye a P. Napló 1856 márc. 26-iki számában.

² *Reichsg. u. Reg.-Blatt 1857. 153. 1.*

³ *U. ott 1856. 513. 1.*

⁴ *Czömig id. m. 613 — 614. 1.*

⁵ *Prot. d. Min. Conf. 1857.júl. 11.*

Pesten s egy-egy vasárnapi iskola kereskedőtanulók részére Aradon és Debrecenben képviselte.¹ A fiumei tengerészeti Akadémia 1857 őszén tényleg megnyílt. A pesti állatorvosi tanintézet 1857-ben kezdte meg — az első évfolyammal — működését.

A felsőbb oktatás terén nevezetes intézkedés volt az addig fennállott József-ipariskolának 1856 szeptember 30-iki elhatározással József-politechnikummá való átalakítása Budán. A szervező rendeletet az intézet csak ugyanazon év decemberében vette át s csak 1857 tavaszán, az uralkodó magyarországi időzése alkalmával történt meg a tanárok kinevezése, az átalakítás pedig a következő, 1857—58-iki tanév megnyitásával ment végbe. Ez az átalakulás mindenesetre javulást jelentett, ámbár a szervezetben még sok kívánnivaló maradt. Az intézet céljául az új szervezet a magasabb műiparra és kereskedelemre, továbbá a gazdaságtanra és a nyilvános és magánszolgáltatnak műszaki képzettséget igénylő ágaira való kiképzést tűzte ki. Az intézet két szakosztályra oszlott, előkészítőre és általános technikaira; a hallgatók bizonyos mértékét a tanszabadságnak élvezték, de az alsó évfolyamból a felsőbe való felmenetel vizsgálathoz volt kötve. A mérnökök, gépészmérnökök és építészek teljes kiképzése öt évig tartott; a gazdasági és kereskedelmi ismeretek csak mint nem kötelező tárgyak tanítottak. Ez első szervezés alkalmával 12 tanári tanszék, egy rajztanítóság, öt magántanítóság — ez utóbbiak főleg nyelvmesterek részére — és négy tanársegédi állás létesült. Már e szervezés idejében kezdték meg működésüket a Politechnikum tanszékein Conlegner, Stoczek, Nendtwich, Kruspér, Schnedár; Petzwalt a szervezés már működésben találta; valamivel később foglalták el tanszékeiket Engerth és Kautz Gyula. A szervezet értelmében az előkészítő osztályba csak olyanok voltak fölvehetőek, akik valamely ipari vagy gazdasági üzletben legalább két évet töltöttek vagy megfelelő vizsgát tettek, a technikai osztályba pedig olyanok, kik az akkor hatosztályú főreáliskolát elvégezték s az előkészítőosztályban első érdemosztályt nyertek. Az intézet évi javadalma ekkor még csak 28,000 forintra rúgott. Egyes későbbi jeles technikusainak és tudósaink, mint Hieronymi, Szily, Tolnay Lajos, Steindl, Lengyel Béla már ekkoriban a József-politechnikum hallgatói közé tartoztak, de a nagyobb rész mégis külföldre ment s a magyar sajtóban olyan hangok voltak olvashatók, hogy ebből az intézetből Magyarországnak mindaddig nem lesz nagy haszna, míg annak tanítási nyelve a német lesz és míg a «nehezebben hozzáférhető» Budán fog székelni.²

Az egyetem jogi karára s a jogászképzésre általában vonatkozott

¹ Rückbl. 29. 1.

² Zelovich Hornéi: A m. kir. József-műegyetem története, 1922. 117.S. köv. 1. A P. Napló-ban (1856 okt. 28.) közzölt nyilatkozata a «Magy. Sajtódnak.

Thun kultuszminiszternek egy 1856 április 16-án kiadott rendelete,¹ mely három elméleti jogi államvizsgálatot létesített, egy jogtörténetit, egy jogit és egy államtudományit; az első a negyedik félév végén volt leteendő, a második a nyolcadik félév utolsó hat hetében s a harmadik csak a tanfolyam teljes befejezése után; e vizsgálatok tárgyai között a magyar jog egyáltalán nem szerepelt. Az államvizsgálatok a jogakadémiákon is letehetők voltak, de a jogi doktorátust csak az nyerhette el, ki a jogtörténeti államvizsgát az egyetemen tette le.

¹ *Reichsg. u. Reg.-Blatt* 1856. 19-5. 1. P. *Napló* 1856 jún. 13.

III.

(Az általános elégedetlenség; a pénzügyi helyzet is válság felé hajta a kormányzatot; a pénzrendszer megváltoztatása, a déli vasút eladása, a készfizetések megghiúsult felvétele. A protestáns egyház jogállásának kérdése; a Concordatum sürgössé teszi a megoldást. Thun törvénytervezetét közli a konventekkel, ezek visszautasítják. Tanácskozások e tárgyban a császár elnöklete alatt; újabb sürgetések az egyházak részéről; a későbbi szeptemberi «protestáns pátens-keletkezése. Újabb politikai gyanúk és üldözések. A hivatalos jelentések elismerik a közelgületlenséget és rámutatnak annak okaira. Az 1857-iki pesti jogászbál, tüntetések a magyar viselet és nyelv mellett; a «magyarizmus» nekibátorodása. A kormány védelmi eszközei hatástalanok; a nemzet egységes az ellentállásban.
1856—1858.)

A kormány elkésett, az őszinteséget és bizalmat nélkülöző s még mindig szűkmarkú engedményei nem csillapíthatták az általános elégedetlenséget s nem háríthatták el többé a válságot, mely felé az 1857—58-iki évek folyamában az egész monarchia összes külső és belső viszonyai a csak módszereiben enyhült, de céljaihoz és elveihez elvakult makacssággal ragaszkodó politikai rendszert hajtották.

Az eddigiekben láttuk Ausztria elszigeteltségét a külpolitikai téren, a pacifikáció körül elkövetett hibákat és mulasztásokat, a közigazgatás meddőségét és a közbiztonság javíthatatlan állapotát; most rá kell térnünk a pénzügyi helyzet bajaira, melyek egymagukban is alkalmasak lettek volna válságba sodorni a kormányzatot.

A keleti háború ideje alatti fegyveres béke szomorú örökséget hagyott a következő évekre. Az 1853—55. évek után 400 millió forint fedezetlen hiány maradt s a bankjegyek forgalmi értékének helyreállítására irányzott törekvések megghiúsultak, mert az erre a célra szánt nemzeti kölcsön legnagyobb részét fegyverkezésre kellett kiadni.¹ Az állam fekvőségeinek a jegybank kezelésébe való adása is csak azzal az előnnyel járt, hogy a bank követelése utáni ötmilliónyi évi kamattehertől szabadult az állam. Az új hitelintézet működéséhez fűzött vérmes remények csak a spekulációt fokozták egész a szédelgésig, az intézet részvényeit túljegyezték s a Bruck pénzügyminiszter lángeszét a bel- és a külföldön dicsőítették a bérenctollak, azonban a csalódás nyomon követte a len-

¹ *Uns. Zeit* 1864. id. cikk, 724. l.

dületet.¹ Az államháztartás állásáról koronkint kibocsátott kimutatásom kát senki komolyan nem vette.² Gróf Dessewffy Emil egy magyar és német nyelven már 1856 végén kiadott s nagy feltűnést keltett röpiratbán,³ az osztrák Sylvester hasonló tárgyú röpiratával szemben nagyon behatóan tárgyalta az osztrák pénzügyi helyzetet s bár fejtegetései nagyrészt a pénzügyi elmélet terén mozogtak, azt is bebizonyítani igyekezett, hogy nem palliatív eszközökre, a kórtünetek elmulasztására, hanem a közgazdasági állapotok megújulására, külföldi tőke bevonására, a magánhitel emelésére, a termelés fokozására s az adóképesség fejlesztésére van szükség.

A deficit apasztása mellett kétségtelenül politikai célt is szolgált 1857 őszén a példányonkint egykrajcáros hírlapbélyegadó behozatala a hirdetési bélyeg egyidejű felemelésével tíz krajcárról tizenötre, mely rendszabály a nem politikai időszaki sajtóra is kiterjedt. Ezt az illetéket azután az új pénzérték behozatalakor kétszeresére emelték, hogy csakhamar ismét leszállítsák, amire még a magyar sajtó is megjegyezni bátorzkodott, hogy «az egész rendszabály be nem vált: kevés jövedelmet hozott és a sajtó irányát meg nem változtatta.»⁴ Sőt a minisztérium befentesei annak a véleménynek adtak bizalmas kifejezést, hogy ez csak a kormánytól pártolt lapok érdekében történt, mert ezt a terhet csak hirdetésekkel dúsan ellátott lap képes elviselni; és megütközést keltett az is, hogy a játékkártyabélyeget ugyanakkor leszállították.⁵

Hogy az adóprés akkóközben mily derekasan működött, mutatja a fő egyenesadók hozadékának összehasonlítása az 1848. és 1857. évekből az egész monarchiára nézve. E szerint a kilenc évi időszak alatt a földadó 25 millióról 63 millióra, a házadó 5 millióról 12 millióra, a kereseti adó 2 millióról 10 millióra s a jövedelmi adó 1 millióról ugyancsak 10 millióra emelkedett.⁶

Hosszú tárgyalás után 1857 elején sikerült Brucknak Németországgal a pénzrendszerre vonatkozó megegyezést kötnie;⁷ ez azonban nemcsak az osztrák pénzrendszer megváltoztatását föltételezte, hanem a készfizetések fölvételét is a jegybank részéről, ami 1859 elejére volt kilátásba helyezve s újabb nagy áldozatokat követelt. Így került napirendre a délivasút eladásának ügye, mert — Bruck véleménye szerint —

¹ Lásd erre és a következőkre nézve *Ad. Beer* már id. művét, 265. s köv. 1.

² *Széchenyi Dobl. hagyat.* II. 151. 1.

³ *Über die schwebenden österreichischen Finanzfragen; Hartlebennél.*

⁴ *P. Napló* 1858 dec. 1. A vonatk. rendeletek: *Reichsg.-Blatt* 1857. 675. 1. és 1858. 666. 1.

⁵ *Gensd. Dép.* 1857 nov. 11. Bernh. v. Mayer nyilatkozata. *Rogge* id. m. 1. 493. 1.

⁶ *P. Napló* 1858 okt. 21.

⁷ *Reichsg.-Blatt* 373. 1.

okosabb eladni azt, ami megvan, mint új adósságokat csinálni. 1858 szeptemberében jött létre a szerződés, melynek értelmében a bécs—trieszti vasútvonal összes épülő vagy tervezett kiágazásaival Karintia, Krajna, Tirol, Horvát- és Magyarország területén egy a Rotschildok és Galliera herceg által szervezett «Délivasút-társaság» tulajdonába ment át hét év alatt fizetendő körülbelül 58 millió ezüsförint vételárért, de 5%-os állami kamatgarancia mellett. Az üzletet hivatalosan nagyon jónak tüntették föl, de valójában alig volt annak tekinthető, miután az államnak a kész vonal kiépítése 124 milliójába került s nyomtatékos vélemények szerint Rotschildék nagyobb áldozatra is hajlandók lettek volna. Politikai szempontból is kevés előrelátásra vallott újszólván az olaszországi háború előestéjén éppen a délivasút vonalait kiadni Ausztria kezéből.¹

Ugyanabban az időben következett be az osztrák valutareform, vagyis a tizedes számrendszerre alapított új forintos-érték behozatala. A régi, hatvankrajcáros, vagy három ezüsthuzasos «conventió» forint helyére a száz krajcára oszló új osztrák forint lépett, mely ezüstértékben úgy viszonylott a régi forinthez, mint 21 a 20-hoz.² A változtatás ugyan indokolt volt s a kincstár haszna a beváltásnál nem éppen nagy, azonban az átmenet ideje alatt az új számítás szokatlansága sok zavart és elégedetlenséget okozott s az élelmiszereknél árdragulást is eredményezett.³

Ezzel együtt kellett volna a jegybanknak a készfizetéseket is fölvennie, amit a pénzügyminiszter már 1858 novemberében tényleg bekövetkezettnek jelzett,⁴ ami azonban megegyezészerűen csak a következő év január i-ére volt kitűzve. A monarchiának szerencsétlensége, Brucknak talán szerencséje volt, hogy az 1859. év újév napján fenyegetővé vált bonyodalom egyfelől Ausztria, másfelől Olasz- és Franciaország között, a valutarendezés művét amúgy is halomra döntötte; sokan kétejkednek benne, vajjon az a tervezett módon még a béke megőrzése esetében is bekövetkezett volna-e? A banknak, hogy a pénzbevéltás körüli kötelezettségeit teljesíthesse, a Délivasút eladási árából 30 milliót engedtek át s további 23 milliót földtehermentesítési kötvényekben kapott bizonyos kisebb követeléseiről való lemondása fejében. Az olasz háborút néhány hónappal megelőzőleg tehát az volt Ausztria pénzügyi helyzete, hogy a nagy nemzeti kölcsön annyira ünnepezt eredményeként jegyzett több mint 500 millió forintból 1857 végéig mintegy 282 millió forint folyt be s el is költetett, hogy a délivasút vételárának nagyobb

¹ Gensd. Dép. 1858 aug. 21 ciki lapkivonat és gr. Apponyi György keletnélk. levele Grünnehez. *Rogge* id. m. 1. 225 — 226. l.

² 1857 ápr. 27-iki és szept. 19-iki pátensek: *Reichsg -Blatt* 1857. 484. 1. és 1858. 295. s köv. 442. s köv. 1.

³ *Prot. d. Min. Conf. 1858 nov. 9.*

⁴ *U. ott.*

része a bank pénztárába vándorolt s hogy, miután az 1859-iki költség-előirányzat az eszközölt törlések után is még mindig 56 millió hiánnyal zárult, a pénzügyminiszternek 1858 december közepén fölhatalmazást kellett adni újabb 50 milliós államkölcson fölvételére.¹

A kormány súlyos gondjai között nem az utolsó helyet foglalta el a protestánsok jogállásának kérdése, mely ez időben tényleg állandóan foglalkoztatta a minisztériumot, de úgy, hogy ami szándékaiból és terveiből nyilvánosságra jutott, az alkalmasabb volt fokozni, mint csillapítani a nyugtalanságot.

A protestánsok, autonómiájuknak még a Haynau rendeletével² történt s később csak kevésbé enyhített felfüggesztését az általános elnyomatás közepett még valahogy elviselték volna, ha a Concordatum és az annak szellemében keletkezett további intézkedések a katolikus egyház uralkodó helyzetének oly élt nem adtak volna, melynek következtében a más vallásúak magukat már most nemcsak az államhatalomnak, hanem bizonyos tekintetben az uralkodó egyháznak is alárendelve vagy legalább is annak sok jogából kizárva láthatták.

Már a megelőző részben foglalkoztunk azokkal a különösen házassági és iskolaügyi rendszabályokkal, melyek az 1856 tavaszán megtartott bécsi püspöki zsinat folyamányai voltak; ezeket majdnem szakszatlan sorban követték kormányintézkedések, melyek az akatholikusok jogállását még további korlátok közé szorították.

Már ugyancsak 1856 tavaszán látott napvilágot az a rendelet, mely szerint nem katolikus vallásúak holtteste a katolikus temetőben — mely sok helyen az egyedüli volt — csak elkülönítve s minden temetési szertartás nélkül temethetők el. A Bach hívei is elismerték, hogy ez az intézkedés adta az első lökést a Concordatum elleni harcra, mely különösen a sajtóban folyt, amennyiben azt Kempennek a maga rendszabályaival «korlátozni» nem sikerült.³ Ugyanez a bántó megkülönböztetés nyilvánult az egyleti törvény alkalmazásában, Bachnak egy, 1856 júniusában kiadott rendelete által.⁴ E szerint katolikus egyesületekkel és társutatókkal szemben, amennyiben azok jogi kötelezettségek vállalása nélkül a jámborság és felebaráti szeretet cselekményeinek gyakorlására alakultak, a törvény rendelkezései nem voltak alkalmazandók s azok egészen csak az illetékes püspök jóváhagyásától és vezetésétől függtek, sőt még külföldi egyesületekkel is szabadon létesíthettek és tarthattak

¹ *U. ott* dec. 16.

² I. kötet, 155. l.

³ *Bernh. v. Meyer: Erlebnisse*, 372. s köv. l. Igen jellemzően azt mondja itt a Concordatum és a temetésekre vonatk. rendelet elleni küzdelemről: «beide werden mit ein- u. demselben Humanitätsgeschrei angebellt». *Kempen* rendszabályaira nézve l. Gensd. Dép. 1856 máj. 3.

⁴ *P. Napló* 1856 szept. 24.

fenn érintkezést, míg a protestánsok hasonló társulásai mind e kedvezményekből ki voltak zárva. Valamivel később egy belügyminiszteri rendelet a kath. papjelölteknek a katonai szolgálat alóli mentesség tekintetében biztosított különleges jogokat;¹ 1857 tavaszán a házassági törvény kiterjesztetett a hadseregre, úgy hogy azontúl katonai egyén vegyesházasságot csak katolikus pap előtt köthetett.²

A nem katolikus iskolák, különösen középiskolák ellen már az «Entwurf- kibocsátása óta folyt a harc, amennyiben a nyilvánossági jog megadását ezeknél a gyakorlatban rendszeren szigorúbb föltételekhez kötötték, mint a katolikus, különösen szerzetrendi tanintézeteknél. Emezeknél már a határidő megszabásánál s újabb meg újabb kitolásánál is kedvezések érvényesültek amazokkal szemben, sőt amazokat bezárás-sal fenyegették s nyilvánossági joguktól legnagyobbbrészt tényleg meg is fosztották. További csapást mért a kormány a kizárólag saját bevételeikre utalt nem katolikus iskolákra, mikor elrendelte, hogy a magániskoláknak is határozott felekezeti jelleggel kell bírniok s hogy a katolikus jellegű iskolák fölvehetnek kebelükbe nem katolikus tanulókat, ellenben a más jellegűeknél e tekintetben a viszonyosság nem érvényesül; sőt 1857 végén a zsidó vallású tanulóknak protestáns intézetekbe való felvétele egyenesen megtiltatott.³

Hogy mily kifogyhatatlan volt Thun kultuszminiszter a protestánsok megrövidítésére irányuló rendszabályok kieszelésében, azt egy, 1858 márciusában már a miniszteri értekezletben megghiúsult kísérlete érdekesen világítja meg. Thun egy rendeletet kívánt kibocsátani a vallásváltoztatás ügyében, mely hatályon kívül helyezné az 1843. II l. magyarországi törvénycikket s teljesen szabaddá csak a katolikus egyházba való belépést tenné, csupán az egyházközséggel szemben netán fennálló anyagi kötelezettségek fenntartásával, hasonlóképpen szabaddá tenné az egyik protestáns egyházból a másikba való átlépést, ellenben a katolikus egyház elhagyását rendkívül körülményes, sőt zaklató eljáráshoz kötné s az annál közreműködő papot büntetésnek vetné alá. Ezzel a javaslattal mindenekelőtt Bach szállott szembe, azt a katolikusokra nézve sérelmesnek mondván, mert a közjogilag biztosított egyenjogúság ellenére kiszolgáltatja őket a hittérítők túlbuzgalmának. Bruck írásos különvéleményt terjesztett elő, kifejtvén benne, hogy egy ily rendelet rendkívül kínos benyomást tenne a protestánsokra, mert úgy tüntetné fel őket, mintha nekik nem is volna vallásuk. Mint protestáns és mint császári miniszter — úgymond — óva int ily rendelet kibocsátásától; a protestánsok jogállásának végleges megoldása kívána-

¹ *U. ott* szept. 25.

² *Reichsg.sBlatt* 1857. 385. l.

³ *P. Napló* 1857 jan. 29. *Rogge* id. m. l. 444. s köv. l. 500. s köv. l.

tos, de az ily rendelet csak felekezeti harc felidézésére volna alkalmas. Miután majdnem az összes miniszterek ellene fordultak a Thun szándékának, ez álláspontjának hasztalanul megkísérelt védelme után kénytelen volt elállani tervétől. Ez azonban nem akadályozta abban, hogy néhány hónappal később újabb kísérletet ne tegyen a hitőket változtató papok elleni rendszabályok tárgyában, mellyel ismét szemben találta magát az egész miniszteri értekezlet véleményével.¹

A protestáns egyházak jogállásának kérdése tényleg, mint már említettük, állandóan foglalkoztatta a kormányt; Thun már 1855 augusztusában jelentette a miniszteri értekezletnek, hogy a magyarországi és erdélyi protestáns egyház bizalmiférfiaival tárgyalt az alkotandó törvény iránt s az eredményt általában kielégítőnek találta; állítólag csak három pontban kívántak változtatást. Abban az irányban, hogy az időszaki zsinatok kormánybiztos jelenléte nélkül legyenek megtarthatók, hogy továbbá superintendentiális értekezletek főleg a zsinatok előkészítése végett évenként legyenek tarthatók s hogy végül az államsegélyek összegszerű kiutalása a superintendensek kezeihez történjék, nehogy a lelkészek az állam hivatalnokaiként tűnjenek föl s azért is, hogy a maradékok a szegény egyházak között felosztathassanak. A miniszter akkor hajlandónak is nyilatkozott e kívánságokat bizonyos föltételek mellett figyelembe venni.² Persze a miniszter «bizalmiférfiai»-nak minőségére nézve furcsa véleményt kell táplálnunk, ha tudjuk, hogy már 1849 óta igyekeztek az osztrák kormányhoz hozzáférközni olyan magyarországi — többnyire tót — protestáns egyházi férfiak, kik a magyarhoni evangélikus egyházaknak a birodalmi középpontból való kormányzását, a magyar és különösen a világi elem háttérbeszorítását az egyházi életben mint a magyar protestánsok általános kívánságát akarták föltüntetni.³

Mikor azonban később, 1856 szeptemberében Thun a maga «törvénytervezetét» hivatkozással az 1791. XXV l. t.-c. 4. §-ára s a «bizalmiférfiakkal» folytatott tanácskozásra leküldte a mindkét hitvallású evangélikus egyház superintendenseinek szabad nyilatkozás végett-, de azzal a kikötéssel, hogy azt az egyházkerületi gyűlések -a gyülekezetek és esperességek kizárásával- tárgyalják s hogy az csak az egyházi lapokban vitatható meg, a napisajtóban nem, csakhamar kitűnt, hogy e tervezetre nézve sokkal mélyebbreható ellentétek választják el a protestáns egyházak híveit a kormánytól, mint azt a Thuntól kiválasztott «bizalmiférfiak» véleménye sejteni engedte.⁴

¹ *Prof. d. Min. Conf.* 1857 márc. 27. és júl. 5.

² *U. ott* 1855 aug. 11.

³ Lásd Kuzmány Károly és Kollár János előterjesztéseit és javaslatait 1849 április és július havaiból az *O. l.-Tár Geringer* iratai közt.

⁴ *P. Napló* 1856 szept. 6. és 16.

A dunamelléki református egyházkerület gyűlése Pesten volt az első, melyen gróf Ráday Gedeon és mások erélyesen felszólaltak Nagy István miniszteri biztosnak elnöki jogokat igénylő fellépése ellen s keresztülvitték, hogy a gyűlés a helyettes superintendens mellé világi elnököt választott a gróf Teleki Samu személyében, bár a biztos ez ellen óvást emelt s óvását jegyzőkönyvbe foglaltatta. Azután felolvasták a törvénytervezetet s közegyetértséssel kimondták, hogy azt, mint az evangéliummal, az egyház törvényes állásával, a presbyteri rendszerral s a kánonokkal ellenkezőt a zsinat elé kell terjeszteni s ily értelemben legfelsőbb helyre felirat intézendő. Elhatározott még, hogy az uralkodó arra is felkérendő, hogy rendeleteit az egyházkerületekhez magyarul méltóztassék intézni s hogy a zsinat előkészíthetése végett az egyházat az 1848 előtti állapotba méltóztassék visszahelyezni.¹

Csakhamar követte a példát a tiszai ágost. evang. superintendencia konventje is, mely a törvénytervezettel szemben hasonló álláspontra helyezkedett, s szintén kívánta annak a zsinat elé vitelét, de mindjárt érdemleges kifogásokat is emelt ellene. Kijelentette, hogy a tervezet a magyar protestáns egyháztól egészen idegen szellemben van szerkesztve, az iskolaügyre ki nem terjeszkedik, az egyházi rend számára — a világinak mellőzésével — túlságos befolyást és vezetőszerpet biztosít; a főegyháztanács hatáskörének kiterjesztése ellenkezik a békekötéseken nyugvó egyházi önkormányzattal. A tervezet ezenfölül a tárgyalások megszokott nyilvánosságát fenn nem tartja, a superintendenziák területi beosztását a politikai kerületekkel azonosítja s a superintendenst állandó székhelyhez köti stb.² Ezzel megegyező határozatokat hoztak kevésbé később a bányakerületi és dunántúli ágost. evangélikus, a tiszáninneri és dunántúli evang. református egyházkerületek gyűlései is.³

Ezekben a gyűlési határozatokban egészen szokatlan hang ütötte meg a kormány fülét, melyre pedig maga szolgáltatott okot, mert a rosszul tájékozott Thun maga terjesztette tervezetét a kerületek elbírálása alá. Egy ideig tanácstalanul tétovázott, annál kevésbé akarván ridegen föllépni, mert hiszen 1857 tavaszára volt tervezve az uralkodói látogatás, melyet nem látszott tanácsosnak éles disszonanciával megzavarni. A látogatást megelőzőleg jöttek is Budapestre hírek, melyek szerint a császár itteni időzése alkalmával szándékozik a magyarországi protestánsoknak az engedélyt közzsinat megtartására megadni.⁴ A tiszántúli reform, superintendencialis konvent már 1857 március utolsó napjaiban elhatározta, hogy az uralkodó látogatása alkalmával az összes esperesek

¹ *U. ott* okt. 29., 10.

² *U. ott* nov. 3.

³ *U. ott* nov. 20., 26., 28. és dec. 3.

⁴ *il. ott* a P. Lloydtól átvett bécsi hír, 1857 ápr. 18.

tisztelegjenek a Felségnél s heves vita után azt is kimondta, hogy az előterjesztendő kérelem tárgya ne csak a zsinat összehívása legyen, hanem a gimnáziumokban behozatni kívánt németnyelvű tanítás melőzése is. Be sem várva a császár látogatását, áprilisban egy küldöttség Gyürky Pál és Lónyay János vezetése mellett Bécsben járt, fogadtott is és kegyes, de semmitmondó válasszal tért vissza.¹

A kérdés azonban csakugyan le nem került többé a napirendről, sőt az uralkodónak magának is gondja volt rá, hogy le ne kerüljön. Az 1857. év utolsó és az 1858. év első napjaiban fontos tanácskozmányok tartattak Bécsben a császár személyes elnöklete alatt, melyeknek kizárólagos tárgya a magyarországi akatholikusok egyházi viszonyainak rendezése volt, s melyekben Bach, Thun és Tsládosdy minisztereken kívül Albrecht főherceg fő kormányzó és adlátusa, b. Hauer István, továbbá gr. Mailáth Antal vettek részt.² Jellemző, hogy ott, ahol a protestánsok jogviszonyai felől kellett dönten, egyetlen protestáns vallású egyén sem juthatott szóhoz.

A tanácskozások elején Thun miniszter előadta a kérdés történeti fejlődését. Visszament egészen az 1790—p 1 -iki törvények alapján tartott protestáns egyházi zsinatokra, melyeknek előterjesztései elintéztést nem nyertek, de melyeknek tartalmát a superintendentiák nagyrészben tényleg életbeléptették s ezáltal a magyarhoni protestáns egyházak majdnem teljes autonómia birtokába jutottak, a világi felügyelők túlnyomó befolyásával. Thun állítása szerint a protestáns egyházak ezen «elvilágiasodása» ellen ismételt panaszok emeltettek, de orvoslás nem történt. Ily körülmények között adta ki Haynau ismeretes ideiglenes rendeletét, mely csak utólag jutott a kormány tudomására. A miniszter 1852-ben részletes előterjesztést tett legfelsőbb helyre, melyben kifejtette, hogy a Haynau-féle rendelet állandóan fenn nem tartható, s a vitás helyzetnek csak az ügy végleges rendezésével lehet véget vetni. Akkor három lehetőség forgott fenn: az előbbi állapot visszaállítása vagy új egyházi rend életbeléptetése kormányintézkedés útján, vagy végül új tárgyalások indítása az 1790—91-iki XXV l. t.-cikk alapján. A miniszter javaslata abból a szempontból indult ki, hogy az előbbi állapot visszaállítása kormányzati tekintetéből lehetetlen, de egy új egyházi alkotmány oktroyálása is aggályos és így nem marad más hátra, mint a harmadik út, a tárgyalások útja. Időközben a magyarországi ostromállapot megszűnvn, szükségesnek látszott a Haynau ideiglenes rendeletét mással pótolni s ezért 1854 júniusában új ideiglenes rendelet kiadására kért engedélyt, melyben ki volt fejezve az az ígért, hogy a dolog végleges rendezése céljából az evangélikusok még azon évben

¹ *Gensd. Dép.* 1852 ápr. 12-iki jelent. *P. Napló* szerint 1857 ápr. 25. és máj. 1.

² *Prof. d. Min. Conf.* 1857 dec. 30 —31. 1858 jan. 4. és 6.

az 1790—91-iki törvényeknek megfelelően meg fognak hallgattatni. Az 1854 december 9-iki legf. elhatározás felhatalmazta a minisztert, hogy bizalmiférfiak meghallgatásával dolgozzon ki javaslatot, mely a konventek tárgyalása alá lesz bocsátandó, s meg is jelölte a kidolgozott javaslat alapelveit. Azután következett a bizalmiférfiakkal való tanácskozás. Ez a tanácskozás a kívánt eredményre vezetett s annak alapján a miniszter felhatalmazást kapott az eredeti javaslaton némileg túlmenő engedményekre. Ily alakban került a javaslat a konventek elé, melyek tárgyalásának eredménye a Pestről kiindult ellenhatás dacára a Thun megítélése szerint a kormányra nézve nem volt kedvezőtlen. Egyik konvent sem fogadta ugyan el egészen a javaslatot, de Thun szerint egyik sem utasította vissza a maga egészében; több konvent belement a részletes tárgyalásba. Értesülése szerint a javaslat fogadtatása az esperességi konventekben, melyek kevésbé állottak az agitáció hatása alatt, még kedvezőbb volt, sőt sok esperességi konvent egyszerűen elfogadta a javaslatot. Azonban a kerületi konventek egyérműleg kijelentették, hogy az egyházi törvényhozás ügyeiben csak a zsinat illetékes az elhatározásra s ezért valamennyien zsinat tarthatására kértek engedélyt. Most a miniszter javaslatot szándékozik a Felsőgöd elé terjeszteni a zsinatok összehívása iránt, azonban előbb felhívni kívánja a konventeket, hogy a zsinat szervezete, helye és tárgyai iránt nyilatkozzanak.

A császár összegezvén a megoldandó kérdéseket, többnapos vita fejlődött ki, melynek folyamában az összes meghívottak ismételve kifejtették nézeteiket. Albrecht főherceg, Nádasdy, Mailáth és Hauer meglehetősen egyértelműséggel nyilatkoztak abban az irányban, hogy a protestáns zsinatok összehívása a jelen viszonyok között, mikor «a pártszenvédélyeket csak a hatalom némítja el», hiányzik a reformok megvitatásához szükséges köznyugalom, fölülte aggályos volna, s hogy még jobbnak látszik az ideiglenes állapotnak, «melyet már megszokottak», további fenntartása. A zsinatok protestáns országgyűléssé válásának, mely majd a Casino irányítása szerint támadná a kormányt; izgalmat okoznának, a nélkül, hogy dűlőre vinnék a reform kérdését. Még aggályosabbnak látszik a konventek előzetes összehívása, mert ott kívánságok nyilvánulnának, melyeknek nem teljesítése még elmérgesítené a majdani zsinatok hangulatát; például bizonyára Pestet fogják ajánlani a zsinatok helyéül, ami legveszedelmesebb volna; ha a zsinatok elkerülhetetlenek, Debrecenben és Pozsonyban kellene székelniük. Viszont azonban az sincs kizárva, hogyha a konventek meg nem hallgattatnak, az egyházak nem fognak a zsinatokra képviselőt küldeni.

Bach belügyminiszter történeti és közjogi érvekkel igyekezett bizonyítani, hogy a zsinatok összehívhatók a konventeknek a hely és a tárgy kérdésére vonatkozó megkérdezése nélkül; ellenben a zsinat

összeállításának módjára nézve a konventek meghallgatása alig mellőzhető. A zsinatok összehívásának további elodázását most már alig tartja lehetségesnek.

Thun kultuszminiszter, aki ez első vita folyamában hajthatatlanul kardoskodott a maga eredeti nézete, t. l. a konventek s azután a zsinatok összehívása mellett s még az utóbbiaknak Pestre való összehívásában is csak múló izgalom veszélyét látta, melyen a nagy cél kedvéért túl kell esni, a néhány nap múlva újból megindított értekezleten egészen meglepetésszerű új javaslattal állott elő. Azt ajánlotta, hogy a császár előzetesen dekretálja az egyház szervezet és egyházkormányzat összes lényeges rendelkezéseit, már a zsinatok összehívása előtt, az 1791 -iki zsinati előterjesztések elintézésékeppen; e dekretum alapján történjék meg a superintendensek és felügyelők választása s azután gyűljenek össze a zsinatok, ez alapon a további keresztülvitel kérdéseinek tárgyalása végett. Már meg is tette ily értelmű előterjesztését az uralkodónak.

Albrecht főherceg s vele együtt Hauer határozottan szembeszállottak e tervvel, mely nézetök szerint megszegése volna az 1874-iki császári rendelet ígéretének, amely az 1791. XXV l. t.-cikk alapján helyezkedett. Ellenmondás volna abban, hogy lényegtelen kérdések a protestánsok megkérdezésével intéztessenek el, mikor a leglényegesebbek már megkérdezésük nélkül eldöntettek. A magyarországi fő-kormányzó különösen a Thuntól tervezett egyházi tanácsok felállítást tartotta mellőzendőnek, miután azt a magyar protestánsok nem is kívánják, s arra semmi szükség nincs. B. Hauer fején találta a szeget, mikor úgy nyilatkozott, hogy a protestáns egyház megszervezése alkotmányos állapotokat föltételez; az adott viszonyok között a szervezet megváltoztatásának minden kísérlete nagy összeütközéseket idézhet föl.

Bach nem szemrehányó él nélkül utalt arra, mily veszélyes a frónról mondatni ki ígéreteket, mielőtt az azok teljesítésével összefüggő összes kérdések tisztáztattak volna. A Thun által ajánlott utat egészen újnak találta, melyet senki sem várt s ezért kétszeresen aggályosnak. Ha mindaz, amit a kultuszminiszter tervez, ex imperio határozatnak el, miért ne történjék ez a többivel is? A zsinatok, ha e főkérdésekben meg nem hallgattatnak, valószínűleg hozzá se fognak fogni a tárgyalásokhoz; amiért is nézete szerint most csak a zsinatok összehívása szempontjából mellőzhetetlen rendszabályokat kellene rendelkezésbe foglalni.

Miután az uralkodó is ahhoz a nézethez járult, hogy fontos szervezési kérdésekben a zsinatok összehívása előtt döntenem nem lehet, Thun miniszter oly értelmű előterjesztés megtevésére kapott utasítást, mely csupán a zsinatok előkészítése szempontjából szükséges rendelkezések kibocsátására vonatkozzék.

Néhány hónappal később, 1858 tavaszán a dunáninneri refor-

mátus konvent újabb küldöttséget menesztett az uralkodóhoz a pro-
vizórium előtti egyházi állapotok visszaállítása érdekében s oly értelmű
választ kapott, hogy rövid idő alatt meg fog történni az óhajtott döntés.¹
Szeptember közepén az ágost. evangélikusok alsókubini superinten-
dentiája intézett hasonló értelmű feliratot legf. helyre, kérve a zsinat
mielőbbi összehívását is. A debreceni ref. konvent ugyancsak felség-
folyamodványban sérelemképpen hozta fel, hogy világi társelnök vá-
lasztásától eltiltatott s hogy iskolái megrendszabályoztattak, s kérte
egyúttal a megüresedett superintendensi állásnak választás útján való
betölthetését. Novemberben a pesti reform, superintendencia is küldött-
ség: menesztését határozta el e tárgyban; azonban mind e kérvényezé-
sek visszaütéssel találkoztak: Thun december 4-ikén elrendelte, hogy
a magyarországi protestánsok egyelőre mindenben az 1854-iki rende-
lethez tartoznak alkalmazkodni.²

Ily kevés kilátással a megegyezhetésre, ellenben annál több kilá-
tással egy kitörendő háborúra, vette a miniszterek értekezlete — ismét
az uralkodó személyes elnöklése mellett — 1859 februárius 20-án
újából tárgyalás alá a magyarországi mindkét felekezeti evangélikusok
egyházi viszonyainak kérdését.³

A császár bevezetőleg kijelentette, hogy tekintettel a politikai hely-
zetre, e kérdést most már lehetőleg minden irányban megnyugtató
módon sürgősen rendezendőnek tartja. A tanácskozásokba adlításával
együtt ezúttal is bevont magyarországi fő kormányzó utalt arra, hogy
a vezetése alatt álló helytartóság áttanulmányozta az 1791 -iki zsinati
javaslatokat s a belügyi és közoktatásügyi miniszterekkel folytatott
megelőző tárgyalások után most már az az egyetértő megállapodás
alakult ki, hogy a zsinatok összehívásáról, tekintettel az azzal járó
izgalmakra, most szó sem lehet, ellenben az úgyszólván — állítólag — csak
a legszükségesebb részekben módosított régi zsinati előterjesztések alap-
ján a szükséges összes rendelkezések most már pátens alakjában vol-
nának kibocsátandók. Ezzel szemben Thun kijelentette, hogy a fő-
kormányzóság által a zsinati javaslatok alapulvételével kidolgozott
javaslatot ő el nem fogadhatja. Bach, a nagy közvetítő azt ajánlotta,
hogy most csak a legfőbb felügyeleti jog s általában az állami érde-
keket közvetlenül érdeklő kérdések szabályoztassanak s a többi a zsi-
natok meghallgatásától tétessék függővé, melyekkel — tárgyalási alapul
— a készült javaslat közlendő.

E legutóbbi javaslat alapján bizta meg az uralkodó magát Bachot
a pátens kidolgozásával, melyre nézve Albrecht főherceg csak azt kérte,

¹ Rogge id. m. 1. 502. 1.

² *Oszt. Belügym. eln. levélt.* 1858 okt.-20., főkorm. előtérj. Rogge u. ott.

³ *Prof. d. Min. Conf.* 1859 febr. 20. márc. 3 — 26., ápr. 2., 5., 26.

hogy az tavaszig okvetlenül kibocsáttassék. A miniszterek értekezlete egész márciuson és áprilisén át behatóan s majdnem állandóan foglalkozott e tárggyal, tulajdonképpen Buol és Bach vezetése mellett; a birodalmi tanács is tárgyalta a pátenstervezetet s módosításokat eszközölt rajta.¹ Thunnak egyes javaslatait, melyek legkedvesebb eszméjére, az egyházi főtanácsok felállításának kilátásba helyezésére s az 1848. XX. t.-cikk kifejezett érvénytelenítésére vonatkoztak, a miniszterek többsége elvetette; az így letárgyalt pátenstervezet május 5-én került a császár elhatározása elé. Ekkor azonban már a kitört háború s a kormány bekövetkezett átalakulása miatt a javaslat hosszabb időre lekerült a napirendről s csak szeptember i-én nyerte el az uralkodó aláírását s így jött létre a rendszeren Thunról nevezett szeptember 2-ikán közzétett híres «protestáns-pátens», melynek végleges tartalmával, hatásával és későbbi sorsával a maga helyén fogunk foglalkozni.

Az előadottak eléggé megmagyarázzák, hogy ebben az időszakban a protestantizmus kérdése is csak arra volt alkalmas, hogy új színeket vegyítsen a nem szűnő elégedetlenség általános képébe. A kormány bizonyára abban a hitben élt, hogy a börtönben sínlődők szabadonbocsátásával, néhány emigrálnak adott kegyelemmel, az elkobzott javak legnagyobb részének visszaadásával és az uralkodói körutazással mindent megtett, ami a nemzet kibékítése és kielégítése szempontjából tőle joggal várható. Ez természetesen nagy tévedés volt: a nemzettel szemben sokkal nagyobb bűnök követték el, mint aminőket egy kis engesztelődéssel és egy kis leereszkedéssel jóvátenni lehet, s a nemzettől sokkal többet vettek el, mint amennyit most — nagykéson — visszaadtak. Így érthető, hogy a közelégtelenség az absolutismus némi enyhülése után is időhaladtával nem csökkent, hanem még inkább fokozódott, s hogy míg így a nemzet is még mindig elég okot talált csalódottsága és bizalmatlansága nyilvánítására, viszont a kormány sem látott okot az elővigyázat és gyanakodás védelmi állásának elhagyására.

A helyzetnek e tekintetben való változatlanságát az 1856—58. évek jelenségei s a kormány saját közegeinek bizalmas jelentései sokszorosan igazolják.

Így látjuk, hogy azoknak a száma, akiknek levelezését a kormány a postai titkos «páholyszolgálat» útján ellenőriztetni látta szükségesnek, ez évek folyamában is egyre szaporodik. 1856-ban az «invigilálandók-listájára kerülnek Doppler Károly és Ferenc, a Nemzeti Színház karmestere és zenésze, Székács József, Török Pál és b. Podmaniczky Lászlóval egyetemben számos evang. vagy református lelkész és gondnok; 1857-ben gróf Nákó Kálmán, 1858-ban Kubinyi Ágoston, mert a konzervatívek «üzelmeiben» résztvesz, Tóth Lőrinc, mert levele-

¹ Szögyény id. m. I. l. 122. 1.

zésben áll Londonnal, Zsivora György, mert Pulszkyval levelez, Bulyovszky Lila, mert túlzóan magyar érzelmű és külföldi összeköttetéseket tart fenn, s végül gr. Széchenyi István is, mert nagyon élénk levelezést folytat, ami — tekintve politikai előzményeit, — fölötte aggályos.¹ A kormány kezdte bizalmát veszíteni olyanok iránt is, akiket előbb a magyarok ellen fölhasználtnak vagy fölhasználhatni vélt. Láttuk, hogy Jelacic a délszláv üzemekkel való rokonszenvezésének gyanúja miatt élete ez utolsó idejében² kegyvesztett lett; sokáig Stratimirovic is gyanús volt, hiszen rokonait elfogták és közbenjárása ellenére is hónapokig fogva tartották egy magyar összeesküvésben való részesség vádja miatt,³ sőt őt magát is följelentették, hogy fia keresztapjául Danilo montenegrói fejedelmet kérte föl; ami azonban nem gátolta azt, hogy ugyanő néhány hónappal később mint Ausztria bizalmi embere küldjön Belgrádból az osztrák politikára nézve éppen nem biztató titkos jelentéseket. Kukuljevic Iván, az illyr Matica elnöke a levelezésekre nézve ellenőrzendők jegyzékén szerepelt. Milintinovic Pál granicsárkapitányról azt jelentették, hogy megtagadta, mintha a szerbeknek császárunk volna: nekik csak «nagyvadjájuk» van. Strossmayer püspök már nemcsak a német szó üldözésével keltett visszatetszést, hanem azzal is, hogy adóhátralékai miatt katonai végrehajtást kellett ellene intézni, amiért a pénzügyminiszterhez intézett levélben a kormányt püspöksége tönkretételével vádolta, a bíróságokat pedig tétlenséggel és önkénnyel. A szerbek általában már Jelacic ellen, mikor még bánjuk volt, súlyos vádakkal léptek föl, tétlensége miatt panaszkodtak, később pedig anynyira mentek az elégedetlenségben, hogy a magyarországi főkormányzó őket már a magyarokkal való cimborálással vádolta, gyanút táplált, hogy már megbánták, mikép a magyarok ellen fölhasználhatták magukat, le akarják rázni az osztrák jármot s a cár pártfogására számítanak.⁴ A fiu-meieknek hiába tettek újabb engedményeket a zászlókérdésben, tovább is elégedetlenek voltak, mert azt találták, hogy a kereskedelem mindinkább Trieszt felé terelődik.⁵

A forradalmi konspirációktól való félelem sem szűnt meg egészen. Hiába szólalt fel a mindig megújuló alaptalan följelentések ellen erélyesen és okosan b. Kotz kassai helytartósági alelnök, nevetségesnek mondva különösen azt a gyanút, hogy orosz emissariusok bujtják fel a felvidéki konzervatívokat a monarchia ellen, rámutatva, hogy az ily vá-

¹ *Gensd. Dép.* 1 856 aug. 15., szept. 1 1 8 5 7 nov. 19., 1858 febr. 6., márc. 1 2., ápr. 12., dec. i; iki jelentések.

² Meghalt 1859 május 20-án.

³ *Stratimirovic* id. m. 111. s köv. 1.

⁴ *Gensd. Dép.* 1858 márc. 27., dec. 19., ápr. 12., 1856 ápr. 20., okt. 22., márc. 31. jelent. 1857 szept. 8. levél.

⁵ *Osztr. Belügym. eln. levélt. 1858 jan. 2. Gensd. Dép. 1858 jan. 31. jelent.*

daknak adott hitel csak még inkább a kormány ellen hangolja a nemesiséget. Sajnos, úgymond, hogy öreg katonák folyton belekontárkodnak a politikába s bár szívesen isszák a magyar bort és szíjják a magyar dohányt, sőt szívesen keresnek gazdag magyar feleségeket is, minden magyárt a Kossuth híveként akarnak megvádolni. Csak a fontoskodás és bosszúvágy igyekszik mindent befeketíteni, álmodik torlaszokról s szeretne egy egész nemzetet egy csapással lenyakazni. Óva int az ilyen besúgásokra való hallgatástól, azok csak falra festik az ördögöt s akadályozzák, hogy a szeretet és bizalom visszatérjen. Kempen természetesen elszörnyűködéssel mutatta be ezt a szókimondó levelet Grünnének.¹

Akadtak jelentéktelenebb esetek, melyek alkalmasak voltak a gyanú ébrentartására s néha egy-egy politikai per lefolytatására is. Így a Szakmáry százados hóbotos terve a Burg felrobbantására 1855 végén.² 1856 januáriusában Esztergomban egy Hatvány Imre nevű egyént fogtak el azon gyanú alatt, hogy Kossuth megbízásából guerillákat toboroz; az illető kevéssel később még a vizsgálati fogságban meghalt.³ Állítólag az Ő vallomása alapján kerültek most a Szekrényessy Endre elnöklete alatt Budán működő bíróság elé a Skretulsky Kázmér lengyel szökevény bűntársai, kik egy még 1852-ben Figyelmessy és Mack ösztönzésére lefolyt állítólagos összeesküvés tagjai voltak. Skretulskynak sikerült 1855 áprilisában az Újépületből megszökni, Csongrády megőrült; Podhorszky Mária, ki Skretulskynak menedéket adott, 1856 márciusában negyedfélévi vizsgálati fogság után tízévi súlyos börtönre ítéltetett, de már a következő évben kegyelmet kapott; Nagy József, ki a forradalmi összeesküvés mellett még bankógyártással is volt vádolva, 1857 áprilisában ítéltetett életfogytig tartó nehéz börtönre.⁴

Ugyancsak 1857-nek már februáriusában folyt le egy felségárulási pör Nagyszebenben, mely összefüggésben volt az 1851—52-iki összeesküvéssel s melynek főtettesei: Mack, Ruzsicska, Gál Sándor külföldön tartózkodván, kézrekeríthetők nem voltak. Akiket elfoghattak, azok azzal vádoltattak, hogy a főcinkosokkal Bukarestben találkoztak s tőlük megbízásokat kaptak. Bár a bíróság maga elismerte, hogy ezek mind csak félrevezetett eszközök voltak, Bereczky Teréz és Boros István éltökfogytiglan nehéz börtönre, Boehm Rozália, Danielik Károly és Nagy Anna tízévi ugyancsak nehéz börtönre ítéltettek; a többiek kisebb büntetést kaptak vagy fölmentettek.⁵ Ugyanazon év őszén Egerben

¹ *Gensd. Dép.* 1855 jan. 20.

² *Wertheimer*: «Andrássy Gy.» 1. 75. 1.

³ *Gensd. Dép.* 1856 jan., márc.

⁴ *Gensd. Dép.* 1856 márc. 21., 1857 ápr. 4. jelent. *P. Podhorszky Mária*: Egy államfogolynő naplója 88. s köv. 1.

⁵ *Osztr. Belügym. eln. levélt.* 1857 febr. 9. előtérj. *Gensd. Dép.* 1857 febr. 23-iki jelent.

keresték egy állítólag ott járt forradalmi kiküldött nyomait és összekötött téseit, a nélkül, hogy bármi igazolható gyanú merült volna fel.¹ Egy 1858 nyarán Lembergben lefolyt felségárulási port is, mely Lengyelország felszabadítására irányult összeesküvés kiderítéséből eredett, igyekeztek magyar ifjak mozgolódásával hozni kapcsolatba, sőt az akkor már fogva levő Rózsa Sándor egy rablóbandáját is a Kárpátokban készenlétben vélték látni a lengyelekhez való csatlakozásra.²

Többnyire mendemondák alapján kerültek gyanúba egyes, büntetésüket már kiállott vagy addig nem is üldözött egyének; így Vidats Jánost, ki a várfogságból már kiszabadulván, Pesten tartózkodott, 1856 nyarán ismét Salzburgba internálták; Kempen még 1857 őszén is kifogásolta, hogy a már négy év óta szabadlábon levő Rómer Flórist a győri bencés gimnáziumnál tanáru alkalmazzák.³ Felsőbüki Nagy Pált 80 éves korában megvádolták s el is zárták; csak gróf Apponyi Györgynek és gr. Zichy Ödönnek sikerült őt ismét kiszabadítaniok, de ez az eset annyira fölizgatta az öreg embert, hogy néhány kortársa annak tulajdonította kevéssel később bekövetkezett hirtelen halálát.⁴

A szokásos évnegyedi jelentések a «közhangulatról» az ország egyetlen részéből sem hangzottak kedvezően. A már a múltból jól ismert bajok fennállását most is elismerték. Elismerték, hogy most is általános a panasz a közigazgatás és igazságszolgáltatás lassúsága és nehézkessége, különösen az árva- és gyám-, valamint a hagyatékügyek elhanyagolása, a közigazgatásnak a sok idegen hivatalnok behozatala általi megdrágulása, az országnak helytartósági kerületekre való szétszaggatása, a jegyzők önkénye és zsarolásai, valamint az elviselhetetlen adók s a könyörtelén adóvégrehajtások miatt. Azonban újabb panaszok is olvashatók: a drágaság nő, bár a terményárak a pénzhiány és kivitelhiány miatt a termelők kárára mindinkább leszállanak; az úrbérmegváltás által amúgy is nehéz helyzetbe jutott földbirtokososztály e miatt eladósodik; a tagosítás nagyon is lassan halad előre; a szegénység nőttön nő s megrendelések hiánya miatt az ipar is pang. A gazdaság összes ágaira nyomasztólag nehezedett kivált az 1858-iki párizsi merénylet óta a külpolitikai helyzet bizonytalansága, a béke miatti aggodalom. Új elégedetlenség tárgya a délivasút eladása, az erdőtörvény, mely a parasztság érdekeit tekintetbe nem veszi és — a concordatum, amely miatt nemcsak a protestánsok zúgolódnak, hanem a gör. katolikusok és görög keletiek is, különösen 0 házasságjog új rendezése következtében. Az újoncozás körül is sok a baj: a bizottságok túlszigorúan járnak el a mentességi okok

¹ *Gensd. Dép.* 1857 nov. 9«iki jelent.

² *P. Napló* 1858 aug. 15.

³ *Gensd. Dép.* 1856 jún. 29. előtérj., 1857 ölet. 1. jelent.

⁴ *Zsoldos Ign.* följegyz. akad. könyvtár.

elbírálása körül, amiért a hadkötelesek nagy számmal elmaradnak a sorozásról.¹

Egyes vidékekről különleges panaszok is voltak hallhatók; így Erdélyből a vadászterületek túlságos kiterjesztése s állami kezelésbe vétele és a vadállománynak ezzel járó elszaporodása, kártételei miatt; egy másik erdélyi sérelem volt a népiskolaügy teljes elhanyagolása különösen az oláh vidékeken, a hatalmas Ságuna püspöktől pártfogolt oláh pópák műveletlensége, továbbá a terhes úgynevezett «fejadó», mely csak Erdélyben tartatott fenn s még a legszegényebbet is sújtja. Végül a papi tized behajtása miatti nehézségeket panaszolták, melyeket az okozott, hogy ezt az adót is már mindenütt megszüntették, csak Erdélyben késtek megváltásával. A Bánátban különösen az italmérési jogoknak zsidókézbe jutása miatt zúgolódtak. Az erdélyi román értelmiséget kezdték már a hivatalos közegek is az oláh fejedelemségi véreikkel való kacérkodással, a felvidéki gör. kath. papságot pedig Oroszország felé vonzódással gyanúsítani. Kassát különösen veszélyeztetett pontnak tekintették: az volt találkozási helye azoknak a felvidéki arisztokratáknak, akik már az ügyvédi kart is kezdik magukhoz vonni; ott már abban is politikai tüntetést láttak, hogy egy főúri esküvőn az urak magyar díszruhát öltöttek s arra a helytartósági osztályelnököt meg nem hívták, meg abban is, hogy Patikárius Ferkó vendégszereplő cigányzenekarát a közönség lelkesen fölkarolta. Ott sok panasz volt a jogakadémia hallgatói ellen is: hogy a magyar színészekkel barátkoznak, az ünnepelt szereplőknek nemzetiszínű szalaggal díszített koszorút dobtak. Egy jogásztársuk temetésére magyar ruhában, kardosán akartak kivonulni s mikor ez megtiltattott, fekete ruhát öltöttek s fehér karkötőjükre piros virágot és zöld levelet tűztek; egyikök beszédet is mondott a sír fölött. Mindezek miatt szigorú vizsgálat indult az illető diákok ellen.²

Azonban a rendőri hatalom megfigyeléseinek fő botrányköve mindig Pest volt; itt is a jogászok állottak legrosszabb hírben. Az 1857-iki év farsangja nevezetes mozgalmat váltott ki a főváros fiatalságából. A jogászbál rendezőse elhatározta, hogy a táncosokat és táncosnőket magyar ruhában való megjelenésre kéri föl s mindenki sietett a kérésnek megfelelni. Ennek híre menvén, a szemfüles Prottmann figyelmeztette a főkormányzóságot, hogy jó volna a már engedélyezett bált megtiltani. A főkormányzó azonban nem akarta a tilalmat kiadni, csupán utasította a rendőrséget, hogy éber figyelemmel kísérje a mozgalmat s korlátozza az esetleges agitációt a sajtó terén. Így adták elő hivatalos részről a tényállást, amely valószínűleg annak volt tulajdonítható, hogy akkor, mikor az uralkodó jövedele számára készítették elő a talajt, nem akartak esetleg

¹ Lásd a *Gensd. Dép.* 1856.. 57. és 58-iki időszaki Stimmungsrapportjait.

² *U. ott.*

fölösleges izgalmat és elkeseredést idézni elő. A közönségben azonban el volt terjedve a hit, hogy egy Milánóból, az ott időző császártól érkezett sürgöny döntötte el az engedélyezés kérdését. A bált megtartották, a hivatalos jelentés szerint mintegy 900 ember jelenlétében s úgy, hogy a jogászoknak körülbelül fele, a nőknek pedig nagyobb része volt magyar ruhában s túlnyomóan magyar táncokat táncoltak. Az arisztokrácia nagy része megjelent s a tüntetésben nem annyira a jogászok, mint inkább a meghívottak vettek részt, tehát — hivatalos feltüntetés szerint — az agitáció nem járt nagy eredménnyel. Ezzel ellentétben a főváros előkelő köreiből úgy ítélték meg e farsangi mulatságot, hogy az nemcsak bál volt, hanem a múltak emléke és a jövő reménye is!»¹ S erre a jelentős ségére látszik utalni az a tény is, hogy a következő télen a főkörmányzó legfelsőbb elhatározást eszközölte ki, mely általánosságban kimondta, hogy nyilvános tanintézetek tanulói által rendezendő báloktól az engedély minden esetben megtagadandó, mert a legutóbbi farsangban az ily bálok politikai demonstrációkra szolgáltak alkalmuk S mikor a pesti jogászok e tilalom ellenében küldöttségileg akartak az uralkodóhoz fordulni, Albrecht főherceg sietett Grűnnének megírni, hogy akadályozza meg az esetleg feljövendő küldöttség fogadtatását.²

A jogászok Pesten egyébként is rossz fát tettek a tűzre; kérvényezni akartak a magyar tannyelv érdekében magánál az uralkodónál, pesti látogatása alkalmával, állítólag Pauler, Récsey, Wenzel és Kőnek tanárokkal tanácskoztak e tárgyban s e legutóbbi ajánlotta a szóbeli kérelmezést. A dolog vége az lett, hogy az uralkodónak az egyetemen tervezett látogatása elmaradt, nehogy e fajta tüntetésre adjon alkalmat. A jogászok már az államvizsgálatokon is demonstráltak a magyar nyelv mellett, amennyiben olyanok is, kik bírták a német nyelvet, követelték, hogy magyarul vizsgázhassanak, amiért Komers vizsgabizottsági elnöktől feddésben is részesültek. A rendőrségnek nagy volt a gyanúja, hogy a diákokat e magatartásra Pauler és Wenzel tanárok ravaszul biztatják.³

Pestet tekintették minden «politikai machináció» középpontjának; hiszen ott nyilvánult legerősebben a nemzeti nyelv és nemzeti játékszín fölkarolása; a főnemesség és a nemesség ott tevékenyen résztvesz a színpadi művészetben: egy Bethlen gróf (Miklós) mint drámai színész szerepel, egy Jekelfalusy (Albert) pedig mint operaénekes; a pénzarisztokrácia is itt van összpontosítva s résztvesz a mozgalmakban, a zsidó elem föltűnően magyarkodik. Az Országos Gazdasági Egyesület tüntetőleg mellőzte eddigi lojális elnökét, Heinrich kapitányt s a nyug-

¹ Lásd gr. Batthyány— Zichy Antónia Almásky Pálhoz írt elfogott levelét és Kempennek a pesti jogászbálra vonatk. jelentését a *Gensd. Dép.* 1 857. iratai közt jan. 30., febr. 6.).

² *U. ott* nov., dec. jelentések és levelek.

³ *U. ott* ápr. 2? és máj. 20-iki jelent.

tálán agitátor, Ürményi József megválasztását erőszakolja; ugyanazt teszi az Első Magyar Ált. Biztosítási Társaság, melynek vidéki ügynökei valóságos politikai ágensek. Hát még a Nemzeti Casino! az megtette azt, hogy kigolyózta a császárhű Heinrich kapitányt, ellenben beválasztotta választmányába a jelképesen fölakasztott s az emigrációból legfelsőbb kegyelem alapján csak az imént hazatért gróf Andrássy Gyulát! A kivégzett Batthyány Lajos sógora, gr. Batthyány Zichy Antónia, ki az emigránsokkal levelez, maga köré gyűjti az elégedetlen urakat s háza középontja a kormányellenes mozgolódásoknak. De kit nem ért volna el ez időben a rendőrség gyanúja? A magyarországi protestáns egyházat terhelte legjobban; hisz láttuk a konventek lefolyását s megtörtént még az is, hogy Székács József, a későbbi híres superintendens egy Berlinben járt protestáns küldöttség fogadtatásakor a porosz királyt magyar szóval üdvözölte, mert — úgymond — «a magyar csak anyanyelvén tud imádkozni és áldani!» újabban azonban kikezdték már a katolikus főpapokat is: Haynald erdélyi püspököt feljelentették azért, hogy a német Nagyszébenben magyar névjegyeket használ, sőt Scitovszky prímást is azért, hogy az érsekújvári vasútfelavatásnál a maga részvételének föltételül szabta, hogy a pályaudvar nemzeti lobogókkal legyen díszítve és ő magyarul beszélhessen.¹

Lehet-e csodálni, hogy ennyi, a hatalom őrszemeiben aggasztónak látszó jelenséggel szemben az ez időbeli hangulati jelentések bevallani kénytelenek, hogy a lakosság nem tud megbarátkozni az új rendszerrel s visszakívánja a régit; hogy ennek következtében a «magyarizmus» immár nyíltan lép fel, hogy a «magyar separatismus» mindinkább erősödik; hogy az erőszakos változás immár közkívánattá válik, az elégedetlenek örülnek a párizsi merényletnek, mert attól külpolitikai bonyodalmát remélnék, amely Magyarországnak csak hasznára válhat s hogy a közhit az, hogy Bach tízévi határidőt kapott a császártól a centralizáció teljes keresztülvételére s ebből már csak két év van hátra, tehát már csak két évig kell kitartani és akkor megdől az egész rendszer!²

E jelenségekkel szemben pedig a hatalom védelmi eszközei teljesen hatástalanoknak bizonyultak. Avagy lehetett-e valami hatást várni az újra folyamatba tett néhány felségárulási pertől? vagy attól, hogy a kormány a nagy gazdasági szövethéves választottjait visszautasította, a Nemzeti Színház alapjára való további gyűjtést megtiltotta s a Pesti Napló megjelenését 1858 februárius 21-ikétől március 15-ikéig felfüggesztette egy cikk miatt, mely irodalmi téren összetartásra buzdított, szemrehá-

¹ *Gensd. Dép.* 1855 ápr. 8., 1856 máj. 5., jún. 6., 1857 febr. 9., jún. 10., 1858 júl. 31. jelent. *Széchenyi Dobi irod. hagy.* 11. 596 — 597. 1. *Wertheimer:* Andrássy. I. 114. 1.

² Lásd a *Gensd. Dép.* fentebb id. jelentéseit.

nyást tett azoknak, kik a forradalmat kigúnyolták s a nemzeti nyelv és a nemzeti közintézmények felkarolását ajánlotta?¹

Ha a hatalom kezelői annyira elvakultak néni lettek volna, be kellett volna látniok, hogy a nemzetnek ezt a tagadhatatlan nekibátorodását az ellentállásban a végére hajló ötvenes évtizedben nem az absolutismus bevallott enyhülése, nem is valami külső vagy belső izgatás idézte elő, hanem a rendszer be nem vallott, de világosan látható tehetetlensége és a nemzet természetes ösztöne: kitarítani a passzív ellentállásban mindaddig, amíg a körülmények segítségére nem jönnek.

Volt idő, amikor Bach és társai azzal a reménnyel kecsgették magukat, hogy a régi korszak elégedetlenéből s különösen a nemzetiségekből sikerül majd oly politikai pártot toborzaniok, amelyre támaszkodva valami alkotmányos látszatú kormányzatot létesíthetnek Magyarországon. Ezt a reményt a lefolyt évek teljesen széttépték; most már nyilvánvaló volt, hogy a régi korszak elégedetlenéi éppoly elégedetlenek, mint a múltban s hogy a kormány hatalmi eszközökkel még egyideig fékentarthatja az általános elégedetlenséget, támogatásra azonban semmi oldalról sem számíthat.

Abból a rögeszméjéből azonban a kormány kibontakozni nem tudott, hogy Magyarországon szervezett pártokkal áll szemben s ezek ki-puhatolására és megismerésére jobb ügyre méltó buzgalmat és igyekezetét fordított; holott tudhatta volna, hogy Magyarországon pártok nincsenek, az egész nemzet kormányellenes és gyökeres változást kíván. E változás végcéljára és mikénti keresztülvitelére nézve kétségkívül voltak nézeteltérések magyarok és magyarok között, ezek azonban politikai közélet, parlament és szabad sajtó hiányában nem sűrűsödhettek politikai pártprogrammokra.² Ami Magyarországon ez időben a politikai nézetek és törekvések kialakulása terén végbement, az csak ahhoz volt hasonlítható, amit egy színpadon látunk a függöny felgördülte előtt, ahol láthatók már az adandó darab ide-oda tologatott díszletei, láthatók az ide-oda járó szereplők, de csak a beavatott tudja, hogy mindegyiknek mikor és hol lesz helye s milyen lesz a szerepe.

¹ A *Gensd. Dép.* 1858 febr. 22-iki jelentése (Kempen Grünéhez) kétségtelemné teszi, hogy a felfüggesztés a febr. 17-iki szám «Irodalmunk# c. cikke miatt történt, melyet Prottmann veszélyesnek talált, mert «a régi magyar eszmék körül való egyesülésre buzdít», nem — mint *Papp F.* a Kemény életrajzírója föltételezi (I. l. 320—321. l.) — a lócai és Gyulai szenvedélyes vitája miatt.

² Lásd erre nézve *Széchenyi* megállapítását 1857 nyarán: *Dobl. hagyat.* I. l. 257., 306. és 475. l., úgyszintén *Szögyény* följegyzését 1858-ból; id. m. II. 111.

IV.

(A kormány Magyarországon szervezett pártokat vél látni; Kempen erre vonatkozó jelentései 5 megkülönböztetéssel. A konzervatívek ez időbeli szerepe; társadalmi propagandájuk; gr. Dessewffy Emil bátor hangú levele Kempenhez. A máriacelli búcsújárás. Deák Ferenc és köre; eleinte elszigetelt politikai álláspontja, lassankint terjedő hatása. Kemény és a Pesti Napló; a hazatért emigránsok. Széchenyi döblingi magányát mind többen keresik föl; az ő lázas tevékenysége; a «nagy magyar szatíra»; a «Blick» megírása. Széchenyi levele az Akadémiához, ennek hatása a nemzetre s írójának helyzetére. 1856—1858.)

A kormány közelében nem hiányoztak az oly hangok, melyek a nemzetnek az ellentállásban való megbonthatatlan egységére figyelmeztettek és megjelölték azokat a kívánságokat, melyek Magyarországon pártkülönbség nélkül általánosak; ilyenek: az igazságszolgáltatás gyorsítása, az idegen hivatalnokok visszarendelése, az adó méltányosabb kivétele, a vajdaság visszacsatolása, az öt helytartósági kerület egyesítése s végül a magyar nyelv és nemzetiség elnyomásának megszüntetése. Különösen a nemzeti nyelv és jelleg követelése tekintetében, hangsúlyozták, hogy a magyarok rang-, faj- és valláskülönbség nélkül egy pártot alkotnak; ez nem egy párttöredék óhajta, hanem az egész nemzeté, melyet legfőlegb egyes egyéneknek és testületeknek nincs alkalmuk és módjuk kifejezni; a kormányközegek hibája, ha e tekintetben föl nem világosítják feljebbvalóikat, vagy titkolják a helyzetet. «Valóságos rákfene emészti e nemzetet, mely pedig, amilyen erős, lelkesedni tudó, hű és őszinte, hivatva volna rá, hogy a trón legszilárdabb támasza legyen s szembeszálljon minden külföldi eshetőséggel».¹

Az absolutismus politikája mégis mindig visszatért arra a fikciójára, hogy Magyarországon szervezett pártokkal áll szemben, melyek között ellentétek vannak s melyek ezért esetleg egymás ellen kijátszhatók. Bach soká csak a konzervatíveket ismerte el ilyen pártnak s ezek ellen írta nyozta támadásait; az uralkodó 1857 októberében — valószínűleg magyarországi személyes tapasztalatai alapján s a laxenburgai kézirat hatására látva — Kempent is utasította, hogy az «ó-konzervatívek» összeköttetéseiről és magatartásáról különösen Pesten és Bécsben időszaki

¹ *Gensd. Dép.* 1857 jún. 3-iki és júl. 1-i bécsi jelentések.

jelentések tétessenek neki. A következő év márciusában azonban, mikor már a párizsi pokolgép-merénylet is foglalkoztatta a lelkeket és elméket, ez a legfelsőbb utasítás már oly irányú kiegészítést nyert, hogy igyekezék a birodalmi rendőrség főnöke megfigyeléseit a konzervatíveken kívül a «többi pártokra» is és az összes «veszélyes elemekre» kiterjeszteni s azok tevékenységéről közegei útján kiterjedtebb értesítéseket nyújtani.¹

Kempen, aki valószínűleg maga kérte ezt az utasítást, sietett annak megfelelni s már május 31-én előterjesztette első ily jelentését, mely már elismeri, hogy a magyar konzervatívoknak sikerült pártkereteik tágításával s új elemek bevonásával egy nagy nemzeti pártot létesíteni, mely napróUnapra nő s melytől megkülönbözteti a radikális vagy Kossuth-pártot, amely azonban — véleménye szerint — Kossuth menekülése és családjának kiköltözése óta támasz és vezetés nélkül áll, széttűlik, tehetetlen, alig tekinthető már politikai pártnak. Kempen sajnálattal kénytelen elismerni, hogy kormánypárt bizony nincs Magyarországon, de megnyugtatóig hozzáteszi, hogy «a szent korona viselője» (ilyen tudvalevőleg akkoriban még nem volt) a magyar nemzet lojalitását és kegyeletes ragaszkodását nem veszette el s az uralkodó elégtelenség csak a kormányközegek, nem a trón ellen irányul. A laxenburgi kézirat széttépte a változás reményét s befejezte Magyarország átalakulását, mihez képest most a pártok is másképp alakulnak és egyesülni törekednek szélesebb körben a nemzetiség védelmének jelszava alatt. A jelentés megemlékszik még egy demokrata-pártról is, amely 1848-ban a radikális volt; ennek eszményképe Északamerika, de fogalmai zavaróak, nincs határozott végcélja; számra kisebb a konzervatívéknél, mostani álláspontja várakozó, de mindenesetre összekötetései vannak az emigrációval. A nemzetiség védelmében és az ellenzékeskedésben csatlakozik a konzervatívokhoz s így a közelebbi célokra nézve azzal együtt alkotja a nemzeti pártot, de ha célt érnének, útjaik csakhamar szétváUnának. Most az összes magyar elégedetlenek leginkább Olaszországra néznek.

Október 31-iki jelentésében a rendőrség főnöke már ismét némileg módosított képet ad az uralkodónak a magyar pártviszonyokról. E szerint a pártok három kategóriába oszthatók; 1. ó-konzervatívok, vagyis új-ellenzékiek; 2. szabadelvű alkotmánypárt, vagyis régi ellenzékiek és 3. radikálisokból lett demokraták. Ezek mind egyformán elégedetlenek s mintegy nemzeti párttá tömörültek a nemzetiség védelmében és előmozdításában. A konzervatívok összejöveteleire alkalmat szolgáltatnak a fürdőhelyek, a különböző egyesületi gyűlések, a vadászatok és lóversenyek. A szabadelvű alkotmánypárt Deák Ferenc körül csoportosul, de a főnemesség egy része is hozzátartozik. Ezeknek végcélja a 48-iki alkot-

¹ U. ott 1858 febr. 18-iki jelent, és márc. 15-iki legf. utasítás.

mány, parlamentarizmus stb. visszaállítása; szerintük a monarchia nem áll legitím alapon, csak a hatalom tartja össze; ezek tétlen szemlélők, várják, hogy majd egy erős lökésre összeomlik a mai rendszer, óvatosak nyilatkozataikban, csak látszatra tartanak a konzervatívokkal, de örülnek minden vereségüknek, mert az néhányat közülök az ő táborukba hoz át. Végül a radikálisok a függetlenségi nyilatkozat alapján állanak, ezek is csak lesve várják az összeütközést; néhány tagja e pártnak mindenestre összeköttetést tart fenn az emigránsokkal, vezetői alig nevezhetők meg, de a rendőri főhatóságnak meglehetősen teljes névlajstroma van róluk és tudja, hogy e párt a középosztályban erősen el van terjedve, főleg a reformátusok és a fel világosodott zsidók körében. Az első két csoport egyelőre nem veszélyes, ellenben annál veszélyesebb a harmadik, miért is szigorú felügyelet és ellenőrzés alatt tartandó s esetleg belebbezések is lesznek tagjai ellen alkalmazandók.

Látjuk tehát, hogy Kempen a magyarországi «politikai pártok» dolgában lényegesen eltérő véleményben volt a Bachétól, kit a maga konzervatív-gyűléte egészen elvakított, de aki viszont annyiban mindenesetere helyesen ítelt, hogy a saját hatalmát csak a konzervatívoktól volt oka féltetnie.

Ha beszélhetünk ez időben Magyarországon politikai pártról, úgy e névvel kétségkívül csak a konzervatívok voltak illethetők, amennyiben csak ezek tartottak fenn egymással bizonyos állandóbb érintkezést, csak ezeknek voltak összeköttetések révén értesüléseik a Bécsben történő vagy tervezett dolgokról s csak ezek érvényesülhettek bizonyos közösen elhatározott és keresztülvitt politikai cselekedetekben, — minők az ismételt memorandumok voltak, —csak ezeknek tagjai kockáztathattak meg néha saját nevök alatt kiadott röpiratokat, cikkeket stb. A konzervatívok két erre éppen az képesítette, ami őket a nemzet szemében gyanúsakká tette, hogy t. l. annak idejében elfordultak a forradalomtól s nem azonosították magukat az 4.8-iki vívmányok összességével; ők joggal hitték, hogy 47-es, vagyis forradalom előtti alapon könnyebben fognak a hatalommal megalkudni, mint a merev jogfolytonosság hível. Azonban, ami okét felfelé kormányképesebbé tette, az viszont oka volt annak, hogy nem bírtak gyökérrel a közvéleményben s így ugyanazok a körülmények, amelyek őket jelölték ki a legközelebbi korszak politikai szerepvivőül, okai lettek e szereplésük rövid és sikertelen voltának is.

Azokkal, kiknek nevei kormánykörökben mint a konzervatív-párt tagjai szerepeltek, már sűrűn találkoztunk e műben; őket könnyű volt nyilvántartani, mert hiszen a korábbi és későbbi «memorandum» aláírás sával maguk vallottak színt. Ez időszak jelentéseiben szerepelnek mint konzervatívok: herceg Esterházy Pál, Scitovsky primás, gr. Cziráky János, gr. Károlyi István és György, gr. Zichy Félix, b. Wenckheim Béla, gr. Apponyi György, Wirkner, Bretzenheim herceg, gr. Zichy

Ferenc, Szögyény László, b. Ambrózy, Zarka, Remekházy, gr. Szirmay István, b. Senyey Pál, b. Jósika, gr. Dessewffy Emil, Örményi József, Zsedényi, Somssich, gr. Péchy Manó, Szentiványi Vince, Fáy Gusztáv, Szentmiklóssy Antal, Dapsy Vilmos, gr. Csáky Ágoston, Tabódy, Lónyay, Jászay Antal, Szaplóczay József, Várady Gábor, b. Sina és gr. Lamotte. Tehát nyilvánvaló, hogy a magasabb hivatalnoki kar némely tagját is koronkint odaszámították, sőt Nádasdy igazságügyminisztert is.¹ Voltak közöttük mindenesetre oly kiváló talentumok, melyek indokoltá teszik a kor osztrák történetírójának azt a később még jobban beigazolt megállapítását, hogy a magyar konzervatívek szellem és belátás dolgában fölötte állottak osztrák elvbarátaiknak.²

Programmjukat legutóbb maguk körvonalozták 1857-iki, az uralkodó részére készült emlékiratukban; közelebbi részletekként jelölik meg egyes jelentések a magyar nyelv követelését a közszolgálatban és az iskolákban, a hivataloknak magyarokkal való betöltését és az adókönyvitéseket.³ Határozott programjuk — a hivatalos értesülések szerint — tulajdonképpen csak annyiban van, amennyiben a dolgok mai rendjét támadják s azt nemzeti irányban megváltoztatni kívánják, lehetőleg a kiváltságos osztályok régi jogainak visszaszerzésével. Igyekeznek a közhatóságok hitelét aláásni, amennyiben minden bajért azokat okolják, az üdvös intézkedéseket tekintetbe nem veszik s a közvéleményt megnyugodni nem hagyják.⁴

Egyébiránt a kormány — tudva, hogy pártpolitikai programok úgysem érvényesülhetnek, — nem annyira ezek tartalmára, mint inkább a konzervatívek kiterjedt propagandisztikus tevékenységére fordított figyelmet, melynek érdekében a létező s a nyomás alól lassankint föl szabaduló társadalmi intézményeket is fölhasználták. A Nemzeti Casino, a Nemzeti Színház, a Magyar Zenekonzervatórium, a Kisfaludy Társaság (ez ugyan ebben az időben szünetelt), az Akadémia, az Archeológiai Bizottság, a Szent István-társulat, az Orsz. Gazdasági Egyesület, a keletkező Kertészeti Egyesület, a Tiszaszabályozási Társaságok, a lovagló- és vívó-iskolák, a jótékonyági egyletek, az Első Magy. Biztosító Társulat rendőri felfogás szerint mind a konzervatívek befolyása alatt és a nemzeti propaganda szolgálatában állanak. Ezek útján terjedt az országban a «Nemzeti párt», melyhez ma már hozzátartozónak tekinthető majdnem az egész nemesség, a klérus túlnyomó része, a magyar nemzetiségű hivatalnokok, az írók és ügyvédek, a nagyobb városokban nemcsak a műveltebb és vagyonosabb polgárság, hanem még az iparúzó középosztály is, mely egy fordulattól jobb anyagi bol-

¹ *Gensd. Dép.* 1857 febr. 12. # ápr. 28., jún. 20. stb. jelent.

² *Friedjung:* Osterreich etc. I. 1. 275. 1.

³ *Gensd. Dép.* 1857 febr. 12. jelent.

⁴ *U. ott,* 1858 máj. 31. jelent.

dogulását is reméli, miután mindig azt hallja, hogy minden bajt a kora mány okoz. A budapesti hölgyvilágban is valóságos divattá lett a nemzeti érzülettel való tüntetés. Nem lehet állítani, — jelenti Kempen — hogy a konzervatívek forradalmi úton törekednének a létező intézmények fölforgatására, ők ugyanazok, kik március előtt a legimitás képviselői voltak s a kormánnyal karöltve jártak. Érzik azt is, hogy a birodal mi egység Ausztriával és a központi kormányzat szükséges, de annak forrását nem az 1851-iki minisztériumban, hanem régiebb állami szerződésekből, különösen a Pragmatica Sanctioban keresik. Szerintök a debreceni függetlenségi nyilatkozat a Magyarország és Ausztria közti régi közjogi kapcsolatokat egyáltalában el nem szakította s ezt hírlapi úton is hirdetik, de ostorozzák a mindent egyenlősítő közigazgatási rendszert, mely csak egyenlenséget szült s követelik a nemzeti és országos különlegességek tekintetbevételét. A konzervatív körökben is különösen rossz benyomást tettek a «Rückblick» fejtegetései, melyek minden oldalról tiltakozást és cáfolatot keltenek.¹

Az ily helyes megállapítások mellett azonban felsőbb helyekre — főképp az időközben valóságos udvari tanácsossá előléptetett Prottmaii túlbuzgóságából — eljutottak a konzervatívekre vonatkozó együgyű pletykák és kicsinyes vádaskodások is; így egyebek közt az, hogy a császárnak szánt felirat aláírói közt emlékül egy Eötvös, Kemény, Toldi és Csengery által szerkesztett «emlékiratot» osztottak szét, mely a Zsigmond király elleni ellentállásra s az ő elfogatásának történeti tényére hivatkozik. A jelentéstevő hozzátette, hogy a legnagyobb igyekezettel sem lehetett addig ennek az emlékiratnak egyetlen példányát sem megszerezni, ami nagyon természetes, miután ilyen emlékirat a megnevezett szerzőktől sohasem létezett.² Ilyen természetű volt az a fölötti megbotránkozás is, hogy a pesti lovarda megnyitásánál 1858 januáriusában majdnem az egész arisztokrácia megjelent, holott a Radetzky lelkiüdvéért tartott istentiszteletről elmaradtak; már pedig a tábornagy mindig barátságot tartott a magyar főúri családokkal; de tüntetni akartak ellene, mert a birodalmi egység bajnoka volt!³

A jelentések úgy tüntetik föl gróf Károlyi Györgyöt, mint aki mindinkább az ellenzék vezéri szerepére emelkedik, foglalkoznak Som-sichsal, ki állítólag a bécsi angol követséggel tart fenn összeköttetéseket, gr. Szécsennel, ki viszont abban a hírben állott, hogy az orosz követség tagjaival barátkozik; különösen igyekeznek befeketíteni a tevékeny és mindenütt szereplő Ürményit, kit úgy jellemeznek, mint akinek eladósodása következtében főúri barátai szereznek új meg új hiteleket. Akiről azonban ritkán emlékeznek meg, de aki ezidőben is a legtevékenyebb volt, az gróf Dessewffy Emil. Ismerjük szerepét az

¹ A fentebb id. jelentésben.
² U. ott 1858 febr. 4-iki jelent.

³ U. ott 1857 jún. 20-iki jelent.

1587-iki memorandum körül és röpiratát Ausztria pénzügyi helyzetéről; de ismeretlen egy rendkívül bátor levele, melyet magához Kernpenhez intézett s melyet sietett Grűnnével közölni.¹ A levél a laxenburg-i kézirat hatása alatt, de abból az alkalomból íratott, hogy a rendőri hatóságok Hajnik Károlyt, a «Magyar Sajtó» szerkesztőjét, az Akadémia épületére engedély nélkül való pénzgyűjtés miatt bírságra ítélte. Dessewffy, mint az Akadémia elnöke írt ez ügyben úgy Bachnak, mint Kempennek; az előbbitől választ nem kapott, az utóbbitól ellenben kapott, de olyat, melyben félreértést lát s ezért ragad újból tollat. O nem a konkrét eset, a Hajnik megbírságolása ellen szólal fel, hanem azért, mert a rendőség eljárásában gyűlölködést lát azon magyar tudományos intézet ellen, melynek élén áll, és mert az eljárás indokolása képtelen s alkalmas a kormány ellenségeinek fegyvereket szolgáltatni, az állami tekintélyt aláásni s a nemzeti érzés megsértése által a kormány jó szándékaival szemben is bizalmatlanságot kelteni. Elnöki állásában kötelessége továbbá az Akadémiától elhárítani minden hátrányt, melyet rosszul alkalmazott hivatali túlbuzgalom idézhet elő. Ez állana be, ha a rendőrigazgatóságnak sikerülne megakadályozni azt, hogy az Akadémia javára adakozások történjenek, holott a bécsi és pesti lapok egyhangú helyeslése közt nap-nap mellett folynak be adományok különböző iskolai és közjótékonyági intézmények javára. Hát Magyarországon büntetendő az, ami másutt dicséretes? Vajon az egység és a «collectiv patriotismus»- érzését növelje az, ha a közérzet nyilvánulhatásának mértéke más Lajtán túl és más Lajtán innen? Bízik a Kernpen méltányosságában és hiszi, hogy ő e részrehajlást nem helyesli. Hiszen bizonyára ismeri a borús hangulatot, mely Magyarországon a hivatalos dythirambusokkal ellentétben uralkodik. A politikai, közoktatási és igazságügyi szolgálat germanizáló törekvése mindinkább elmélyíti e hangulatot. Erre rámutatni a kormány igazi barátainak kötelessége. Utal más hatóságok túlkapásaira is, például a magyarul működő ügyvédek megbírságolására. Nagyon sajnálatosnak mondja, hogy a 39 millió lakost számláló Ausztria, 8 milliónyi német lakosának nyelvét állami jelleggel akarja felruházni, a birodalomból német államot akar csinálni, mert ezzel csak önmagát gyengíti. Igaz, hogy Magyarország rá van utalva Ausztriára, de az is igaz, hogy a moldva-oláhországi kérdés megoldása Pesten rejlik; csak Magyarország valódi megbékéltetésével és szellem-erkölcsi meghódításával lehet a keleti veszély ellen védekezni, ő ezzel a véleményével évek óta úgy honfitársainak, mint a kormánynak egyaránt kellemetlen Cassandraként tűnik fel, de azért teljesíti kötelességét és a katonával szemben tartozó nyíltsággal tárja föl felfogását a követett eljárás helytelenségéről.

¹ *U. ott* 1857 szept. 21. (D. E. levele szept. 13-ról k.)

Félreismerhetetlenül rávall a konzervatívek kezdeményezésére a magyar zarándokok tömeges részvétele az 1857 szeptemberében végbe ment máriacelli búcsúban. Ez a híres stíriai búcsújáráhely ebben az évben fennállásának hetedik centennáriumát ünnepelte s az ájtatoskodók fölkeresésével egyúttal a Bold. Szűz szeplőtlen fogantatására vonatkozó bulla kihirdetése fölötti vallásos felbuzdulásuknak is akartak kifejezést adni. Az alkalmosság mellett még magyar történeti vonatkozásokat is lehetett érvényesíteni: a máriacelli nagy templomot Nagy Lajos magyar király építtette 1363-ban. Ezek voltak külső indítékai Scitovszky primás még júliusban kibocsátott főpásztori körlevelének, melyben a magyarokat a szenthelynek a szeptember 8-iki évnapon minél tömegesebb fölkeresésére hívta föl. A felhívás nem maradt eredménytelen: szeptember 3-án mintegy 15,000 ember indult el Pozsonyból, nemzetiség szerint három csoportba oszolva a németek, tótok és magyarok. A búcsújárók túlnyomó része falusi nép volt, a városokat mintegy 1000 ember képviselte, a főnemességet és nemesiséget állítólag csak kilencen. Mária-Cellben ez a zarándokszereg azután találkozott a székesfehérvári és szombathelyi püspököktől vezetett mintegy 10,000 s az Ausztriából csatlakozott körülbelül 8000 emberrel, úgy hogy itt a tömeg már közel 35,000 főre növekedett. A templomba való bevonuláskor a primás zászlaját Török János, az ismert író vitte, mellette két oldalról gróf Apponyi György és gróf Zichy Bódog haladtak; a menetben két püspök és húsz infulás főpap vett részt. Így hozták a primás és az esztergomi káptalan ajándékait: egy zászlót Szent István képével, a primás kisalaku térdelő szoborképmását arany- és ezüsből, mely az esztergomi bazilika mintájának följajlását ábrázolja. A primás nagy ebédet adott az istentisztelet után, melyen felköszöntőket mondott a császárra, a pápára, a főpapságra stb. Az ünnepélyen nyomtatott imát osztottak szét, mely azt a fohászt is tartalmazza, hogy «legyen boldog a magyar haza!»

Így adják elő az esemény lefolyását a rendőrség egykorú jelentései,¹ elismervén, hogy úgy az alkalmi szentbeszédek, mint a pohárköszöntőket a leglojálisabb szellem hatotta át s azoknak semmi politikai jellegük nem volt. Kempen azonban mégis közegészségi, rendőri, erkölcsi és közgazdasági aggályokat érvényesít az ily tömeges búcsújárások ismétlődése ellen és aggályosnak mondja azt is, hogy a püspöki kar, a Concordatum által adott hatalmánál fogva, mintegy versenyre kelve az államhatalommal, ily tömegeket tud mozgásba hozni, a mi agitátorok részéről más célokra is kizsákmányolható lesz. Megállapítja, hogy Magyarországon sokan az ismeretes petíció megghiúsulása után a nemzeti önérzet újabb emelkedésének tényeként fogják magyarázni a nem-

¹ *Gensd. Dép.* 1857 szept. 6., 7., 8., 20., okt. 31.

zeti zászló lobogtatását, a magyar történeti múlt felidézését, a Bőid. Szűz segítségül hívását stb. Ez — úgymond — gyanús felfogás- és furcsa dolgokat beszélnek egyes egyházférfiak részéről tett nyilatkozatokról. Viszont vannak, kik az egész zarándoklást éppen mint nemzeti tüntetést elítélik.

Kétségtelen, hogy akkor, mikor a nemzet lelkének húrjai az uralkodói látogatás alkalmával tapasztalt csalódás fájdalomtól rezegtek, ez a tömeges fölfohászkodás a Patrona Hungariaehez szükségképp úgy tünt fel, — s valószínűleg úgy is volt célba véve — mint a földi igazságszolgáltatástól a mennyei hatalmakhoz való fellebbezés.¹

Láttuk, hogy az egykorú titkos jelentések Deák Ferencet úgy tüntetik fel, mint aki körül csoportosul a szabadelvű alkotmánypárt-s akihez szít a főnemesség egy része is. Ily alakban ez a közlés legalább is elébe látszik vágni az eseményeknek. Deák Ferencnek bizonyára magának se volt tudomása arról, az ötvenes évek vége felé, hogy ő egy szabadelvű alkotmánypárt középpontjának tekintetik. De bizonyos, hogy már ezidőben kezdtek lassankint szövédni azok a szálak, melyek később a nemzet oly széles rétegeit csatolták hozzá mint politikai vezérhez, s hogy ugyancsak már ezidőben indul meg nálunk az elmé-
bfcn az a polarizálódási folyamat, mely a magyar politikai életet később a közjogi kérdésben az egyfelől Deák Ferencben, másfelől Kossuth Lajosban személyesülő politikai felfogás körül csoportosította.

Mióta Deák 1854 novemberében Kehidáról Pestre költözött s itt előbb az Európában, majd az «Angol királynő»ben vett lakást, állandó szokásává vált a hidegebb évszakot — novembertől áprilisig — évenként a fővárosban tölteni. Ezzel meg volt adva a lehetősége annak, hogy a magyar közélet nevezetesebb tényezői vele érintkezésbe lépjenek s ő szellemének erejével — szinte akarata ellenére — mind tágasabb körökre gyakoroljon befolyást.

Semmiképp sem kereste ezt a befolyást; szerepe a szándékos, teljes passzivitás volt; nézeteivel — kivált eleinte — csak azok ismerkedhettek meg, akik őt felkeresték, álláspontja inkább csak bizonyos negatívumokban jutott kifejezésre, mint abban, hogy Schmerling igazságügyminiszter hívását tanácsának meghallgatása végett visszautasította, s hogy sem az 1850-iki, sem az 1857-iki konzervatív memorandum meghíusult mozgalmához nem járult hozzá. Ilyen jelenség volt az is, hogy mikor Szögyény László 1851 tavaszán neki levélben bejelentette, hogy a birodalmi tanács tagjává való kinevezését elfogadta, Deák

¹ *Széchenyi* (Döbl. Irod. Hagy. 485. és 519. l.) a máriacelli búcsúra vonatkozólag e szavakat adja Bachnak a szájába: «A primás 30,000 magyar komédiással leborult a szt. Szűz előtt Már.»Cellben, miképp Isten Felségedet felvilágosítsa-

e levélre formában szívélyesen, érdemben tartózkodóan válaszolt, de a tényt magát nem helytelenítette.¹

Kerkápoly Károly előtt, aki «az ötvenes évek derekán- meglátogáttá Deákot, úgy nyilatkozott, hogy ha a «provisorium», aminek az akkori rendszert tartotta, megszűnnék és normális állapotokra akarának áttérni, ennek kiinduló pontja csak az 18481 törvények jogérvényének a hatalom által való elismerése lehet, ami nem zárja ki, hogy egyszer elismertetvén, e törvények a törvényhozó tényezők akaratával módosulhatnak. Kerkápoly hozzátette, hogy azok közt, akikkel akkorában érintkezett, a bátrak legbátrabbikának sem volt eszében, hogy 48-hoz lehessen kötni a jövedőt, hanem mind úgy vélekedett, hogy a forradalmi 48 elhagyásával az 1847-re kell visszamenni, s amit 4.8-bói elengedhetetlennek találnak, mint pl. a jobbágyság eltörlését, azt szemelvényileg kell újra megalkotni. Szóval, akkor a közvélemény előtt az 1847 látszott lebegni; Deák Ferenc volt az egyetlen, aki azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy kiinduló pontul, amellyel a jövőt a múlthoz lehessen kötni, nem lehet mást elfogadni, mint a legutolsó alkotmányos múltat, ami: 1848.² Ez értesülést megerősíti Horváth Boldizsárnak egy, szintén az ötvenes évekre, de még a kehidai találkozásokra vonatkozó visszaemlékezése, mely szintén azt bizonyítja, hogy Deák már akkor szilárdan állott a 48'iki törvényekre alapított jogfolytonosság elve mellett, s éppen mert ama törvények visszaállítását «nem igen lehetett remélni-, nem nagy bizalommal nézett a jövőbe.»³

Deák e merész s akkor elszigetelt felfogásának hatása a közvéleményre abban az időben kezdett lassankint érvényesülni, midőn ő b. Kemény Zsigmonddal s ennek révén a Pesti Naplóval állandóbb összeköttetésbe lépett.

Kemény tudvalevőleg 1855 júniusában vette át a Pesti Napló szerkesztését,⁴ s habár azt egyízben Pompéry Jánosnak, utóbb pedig Királyi Pálnak adta át egy időre, mindvégig ő maradt meg a lap szerkesztésének vezetője, ezen egész időn át szoros összeköttetésben állott Deák Ferencsel, másrészt előkelő írói gárdát szervezett maga körül, mely általa bizonyos tekintetben szintén a Deák befolyása alá jutott.

Habár Kemény fenntartotta függetlenségét mindenkiel szemben s habár közte és Deák között nem ritkák voltak a nézeteltérések, az utóbbinak módja volt a szerkesztés részletei iránt is érdeklődni s a közönség mindinkább megszokta a Napló cikkeiben a Deák politikai

¹ *Könyi*: Deák F. beszéde I I. 383. s köv. 1.

² *U. ott* 403 — 404. 1.

³ *U. ott* 405 — 406.1. *Könyi*: Gr. Széchenyi I. levelei Hollán Ernőhöz, Bud. Szemle, 1899. (LXXV. köt.) 167. 1.

⁴ *P. Napló* 1855 jún. 7., 22.

irányának megnyilatkozásait látni.¹ Igaz, hogy e megnyilatkozások az akkori sajtóviszonyok miatt nem adhattak belpolitikai programot s különösen nem adhatták az alkotmánykérdés megoldásának programját; de lehetetlen nem látni már ez időben a különbséget, mely a Kemény forradalom utáni röpiratai s a Pesti Naplóban az ötvenes évek vége felé megnyilatkozó politikai felfogás között a jogfolytonosság alapján való kibontakozás eszméjének javára mutatkozik. 1858-ban Deák mintegy programul szabja a Naplóban, hogy a nemzetben ébren tartsa az alkotmányos szabadságért való érzéket és lelkesedést, mert akkor egy kedvező pillanatban egy tollvonással helyre lehet állítani a magyar alkotmányt és huszonnégy óra alatt lehet szabad, alkotmányos államunk; holott, ha a népből kihalt az érzék ezen legmagasabb javak iránt, sem a sors kedvezése, sem az uralkodó kegyelme nem adhatja nekünk vissza az igazi alkotmányos szabadságot.² Ez a szilárd ragaszkodása a passzív ellentállás elvéhez, minden a jogfolytonosságot feladó opportunitási kísérlettel szemben, indította őt az ismételt kérvényezések helytelenítésére és Somssich tanúsága szerint erre vonatkozó határozott nyilatkozatai tartották vissza az akkori sajtót (jelesen Kemény Zsigmondot) a konzervatívek memorandumának kedvezőbb megbeszélésétől és bátorították arra, hogy midőn lehetett, az ellen nyíltan felszólaljon.³

Kétségkívül Deákra való tekintetek is indították azt a mentőakciót, amely 1858-ban a lóversenyek idejében a Napló anyagi helyzetének szilárdabb alapokra helyezése érdekében főúri körökből kiindult; akkor nyerték meg részvényeseknek gr. Károlyi Istvánt és Györgyöt, gr. Apponyi Györgyöt, b. Jósika Samut, gr. Andrassy Gyulát, Manót és Aladárt, b. Podmaniczky Frigyes, b. Eötvös Józsefet és b. Wenckheim Bélát.⁴

Míg így a Pesti Napló révén bizonyos kapcsolat támadt Deák Ferenc s még néhány konzervatív főúr között is, a lap munkatársi viszonya természetesen hozta közelébe azokat, kik cikkeikkel fölkeresték azt, sőt cikkeikkel agitáltak is a lap érdekében, mint Csengery Antalt, a Kemény leghívebb barátját és legszorgalmasabb munkatársát, a cikkeit «Agricola» álnév alatt író Eötvös Józsefet, Falkot, ki a bécsi viszonyok s különösen a külpolitika tekintetében legnagyobb tájékozottsággal bírt, Somssichot, ki Somogyból küldte leveleit, Trefortot, ki Csabacsüdön gazdálkodva, az alföldi vasútról cikkezett, Danielik Jánost, a Kemény kebelbarátját, Salamon Ferencet, Lónyay Menyhértet és gr. Teleki Domokost.

¹ *Papp Ferenc*: B. Kemény Zsigmond I. 1. 251., 518. 1.

² *Falk M.*: Kor- és jellemrajzok 64. 1.

³ *Könyi*: Deák F. besz. II. 396 — 397. 1.

⁴ *Papp F.* id. m. 11. 322. 1.

Deák tudvalevőleg 1857 nyarán meglátogatta Széchenyit is Döblingben. Erre vonatkozó szűkszavú saját közléséből csak annyit tudunk meg, hogy negyedfél óráig volt nála s hogy lelki és szellemi állapotában a betegségnek semmi nyomát sem találta.¹ Valóban sajnálnunk kell a továbbmenő értesítések teljes hiányát, mert későbbi politikai életünk ez időbe eső csirázásának megismerése szempontjából e két férfiú eszmecekeréje rendkívüli fontosságú adalék volna.

Deáknak egy Klauzállal folytatott beszélgetéséről kémjelentései voltak a rendőrség főnökének; állítólag a forradalom meghíúsulásának okairól volt közöttük szó.² Egy másik 48-iki minisztertársával, Eötvössel, Deák szoros érintkezésben volt, de ezidőben még politikai irányaik között nem volt meg a későbbi összhang. Láttuk, hogy 1850«-iki német röpirata³ Eötvöst nagyon eltávolította a közvéleménytől s közelebb hozta a konzervatívekhez, kiknek 1857-iki memorandumát is aláírta; egy 1859 tavaszán Lipcsében megjelent névtelen röpirata,⁴ mellyel — megjelenése időpontja szempontjából — a következő részben foglalkozunk, már némely dologban igazat ad az általános magyar felfogásnak, de a közjogi kérdésben még mindig homlokegyenest ellenkezik a Deák politikájával, aminek ez kifejezést is adott.⁵

Nem lehet végül kételyünk arra nézve, hogy az emigrációból időközben hazatért honfiak, —különösen Andrassy, Gorove, Szalay László — szinte természetes szaporodását jelentették a Deák politikai híveinek. Persze, ők, kik császári kegyelemmel jutottak vissza hazájokba, nagy óvatosságra voltak utalva, mert hiszen súlyos gyanú alatt is állottak. Rájuk nézve kényszerűség volt az a passzivitás, amit Deák elvül szabott honfitársai elé. De bizonyos, hogy őket multjok és az időközben a számkivetésben szerzett tapasztalatuk egyaránt csak a Deák táborába sorakoztathatta. Egyfelől nem tagadhatták meg annyira forradalmi multjukat, hogy a konzervatívek 47-es alapjára ráhelyezkedhessenek, másfelől sokkal inkább kiábrándultak az emigráció reményeiből és sokkal mélyebb szakadék támadt köztük és Kossuth között, semhogy egy külső beavatkozás és belső forradalom előkészítői vagy tervezői rájuk számíthattak volna. De nemcsak a visszajött emigránsok belső hatása, az emigráció hatásának csökkenése is segítségére jött a Deák befolyásának. Ez a csökkenés az ötvenes évek közepétől, különösen a párizsi békétől kezdve világosan észlelhető; az ötvenes évek végén, az olaszországi bonyodalom s a kitört háború azután — mint látni fogjuk — ismét föllendíti az emigráció ügyét s a nemzet reménykedéseit még

¹ *Könyvinél.* II. 385. 1.

² *Gensd. Dtp.* 1858 jan. 21. levél.

³ *Liber d. Gleichberechtigung d. Nationalitäten etc.*

⁴ *Die Garantien der Macht u. Einheit Österreichs.*

⁵ *Könyvinél.* I 1. 405. 1.

a villa-francai családás sem tudta egészen leverni. Időközben azonban a belpolitikai fordulat s a rövid életű alkotmányos kísérlet sokkal szélesebb tért nyitott Deáknak a maga politikai iránya érvényesítésére.

A konzervatívek sereg nélküli vezérkarán és a Deák Ferenc szinte észrevétlenül alakuló körén s befolyásán kívül volt azonban a csirázó magyar politikai közéletnek ez időben még egy harmadik hatóereje is, amely egyetlen nagy egyéniség ekkortájt szinte lázassá váló tevékenységének és hányatásának képében tárul elénk. Széchenyi Istvánt értjük ez alatt, kinek döblingi «magánya» most már mindinkább megszűnik magány lenni.

Láttuk, hogy az 1852 utáni időben a Görgen gyógyintézetének lakója teljesen visszanyerte szellemének előbbi élénkségét s csak bizonyos különbségek és a tartózkodási helyéhez való makacs ragaszkodás emlékeztettek odajövetelének okaira s kiállott súlyos bajára. Elhatározását, Döblingben maradni, lehet célszerűségi okokkal is magyarázni,¹ habár az oly további önkorlátozások, hogy — kellemetlen találkozásokát elkerülendő — utóbb még a kertbe sem akart már kimenni,² mindenestre beteges túlérzékenységre vallanak.

Amint híre ment, hogy Széchenyi most már szívesen fogad látogatókat, valóságos zárandoklás indult meg Döblingbe; tisztelői közelből s távolból fölkeresték, hogy rég nélkülözött látásának örvendhesse nek s hírét vihessék a hazába is benyomásaiknak és az ő nyilatkozatainak. Széchenyi ugyan nem szűnt meg gyanakodni környezetére, de mégis mind nagyobb szabadságot engedett meg magának látogatói köreinek kiterjesztésében s a fesztelen beszélgetésben, mely által a saját érteztüléseit is kiegészíteni igyekezett. Látogatóit meglepte jól értesültsége a hazai viszonyok minden részletére nézve, amit az is megmagyaráz, hogy majdnem minden magyarországi lapot s minden könyvet is megküldetett magának és elolvasott; természetesen a külföldi sajtót és irodalmat is figyelemmel kísérte s különös gondja volt az Ausztriában tiltott könyvek megszerzésére.³ A Nemzeti Casinóval is már 1856-ban fölvette az érintkezés fonalát; egy sakkjátékot küldött ajándékkul a Casinónak, melyet ez tömeges aláírásokkal ellátott üdvözlő-iratban köszönt meg.⁴ 1857 október 22-én meghagyta hű titkárnak, Tasnernak, hogy a következő év januáriusa elejétől az ő nevére Döblingben fizessen elő

¹ *Károlyi Árp.*: Tört. bevezetés a döblingi Írod. hagyatékhoz, I. 271. 1. *Szögyény* (id. m. I 1. 97.1.) Széch. nevére is hivatkozva azt mondja, hogy Sz. vezek» lésképpen szabta magára a döblingi éveket.

² *Kecskeméthy*: Gr. St. Széchenyi etc. 43. 1.

³ *Fálok* id. m. 102. 1. (Itt a Széchenyire vonatkozó fejezet csak újraközlése «Falk 1868-ban magyarul megjelent nagyobb műve: Széchenyi István gróf és kora befejező részének.» *Kecskeméthy* id. m. 46. 1.

⁴ *P. Napló* 1856 dec. 15.

minden magyar lapra s minden magyar közleményt, mely napvilágot lát, küldessen meg nekl. A magyar lapok — írja azután Tasernak — keserű-édes benyomást tesznek rá; keserűt, mert lábairól le van ütve, édeset, mert tisztán látja, hogy él a magyar! ¹

Rendkívül sokat írt már ebben az időben; levelezése és naplója is elfoglalta s 1856 táján kezdett önálló dolgozatokkal is foglalkozni, melyek részben közlésre is lehettek szánva, később cikket is küldött külföldi lapoknak. A Károlyi Árpád által fölfedezett s a Történelmi Társulat által közzétett «Döblingi irodalmi hagyaték- úgyszólván teljességében tárja fel Széchenyi ez évekbeli irodalmi munkásságát. Már 1856-ból való a «Szerelem, szeretet- című, befejezetlen kis «aesthetic-ethikai-értekezés.²

Természetes, hogy amily mértékben fokozódott Széchenyi tévkenysége és terjedt összeköttetések köre, oly mértékben kellett az intéző körök figyelmének is ismét ráirányulnia.

Erre nézve érdekes vallomásokot tartalmaz Kempennek egy 1857 április 28-ikáról Grünnehez intézett jelentése,³ mely a magyarországi állapotokról s különösen az ó-konzervatívek törekvéseiről szólva, Széchenyit tünteti föl mint az egész magyarországi «Empörung» előidézőjét, — ami alatt nyilván a harmincas-negyvenes évek reformmozgalma értendő, — Széchenyit, kit — mint a jelentés mondja, — működésének céljait túlszárnyaló eredménye az ember legfőbb javától, esztől fosztott meg. A jelentés azután elmondja a gróf tevékenységét a harmincas évektől kezdve, utal a 24-ek petíciójára s arra, hogy mikor e lépés nem sikerült, a passiv resistenciát szervezték. Ez az egyöntetű magatartás egyetértést, összeheszelést föltételez; és ez a passiv resistentia okozta, hogy a kormány kénytelen volt a maga hivatalos közegeit «a különböző pártok söpredékéből- ⁴ válogatni össze, majd pedig idenegeket hozni be, hogy azok által rendet teremessen.

Soká az a felfogás volt uralkodó, hogy Széchenyi osztotta az uralkodó magyarországi körútjához fűzött reményeket, mint ahogy később osztozott a csalódás heves keserűségében, sőt, hogy a konzervatívek feliratszerű emlékiratának gondolata talán éppen Döblingben fogalmazott meg s hogy a visszautasítás éppen ezért őt érinthette legfájdalmasabban.⁵ Ezt a föltevést megcáfolni látszik az újabban fölfedezett és egész terjedelmében közzétett, úgynevezett «Nagy magyar szatíra-⁶

¹ *Majláth Béla*: Gr. Széchenyi I. levele. II I. köt. 649. s köv. I.

² Kiadatott a *Döblingi irod. hagyaték* II I. kötetében. (572. I.)

³ *Gensd. Dép.*

⁴ «Aus der Hefe der verschiedenen Parteien.»

⁵ *Falk* id. m. 108. I.

⁶ E kéziratnak egész terjedelmében (Károlyi Á. becses kommentárjával és jegyzeteivel) való közzétételénél a Tört. Társulatot kétségkívül nagyon figyelemre- és tiszteletreméltó okok vezérelték, melyek között legfontosabb az, hogy

mely 1857 május 3-tól november 6-ikáig íratott s amely első lapjától kezdve, tehát már a memorandum visszautasítása előtt is oly kiegyenlíthetetlenül éles ellentétben és engesztelhetetlen hangulatban tünteti föl Széchenyit nemcsak az akkori kormánnyal, hanem az uralkodó személyével szemben is, amely a memorandum lojális és bizalomteljes hangjával össze nem egyeztethető.

Széchenyi e művet, mely nagy terjedelme mellett is töredék és nem bír végleges formával, kiadójának beismerése szerint is «magának írta», napróUnapra, talán napló helyett is, mert ez évből nem bírnk tőle naplót s ezért annak csapongó hangulatán meglátszik a hatása azoknak az izgató eseményeknek, melyekben ez az év úgysis gazdag volt: a félbeszakadt s később folytatott uralkodói körútnak, a visszautasított memorandumnak, a laxenburgi kéziratnak s végül a Rückblick megjelenésének. Benne Széchenyinek hazafiúi elkeseredésből fakadó szenvedélye tetőpontját éri el, túlcsap a «Blick» mértékén is s öt ízléstelenségekre, brutalitásokra és igazságtalanságokra ragadja, melyeket éppen csak a pillanatnyi hevület és az magyaráz meg, hogy a szerző e följegyzéseket közlésre nem szánta. A bonyolult forma — Széchenyi a bevezetésen túl Bachot beszélteti, mintha meglesné az uralkodónak tett szinte végnélküli előterjesztését, — néhol érthetlenné teszi a szöveget, mert a szerző itt-ott maga is elfelejteni látszik, hogy Bach beszél-e vagy ő maga? Igazságtalanná lesz például Széchenyi, mikor érthetetlen módon dicsőíti Jelicicot, mikor túlbecsüli Bach befolyását a külügyek irányítására, mikor kigúnyolja Gizella főhercegnőnek e névre való keresztelését s különösen, mikor mint magyar hazafi, keserű szemrehányást tesz Ferenc Józsefnek azért, hogy — amire Oroszország iránti hála kötelezte volna, — belé nem avatkozott a keleti háborúba s ezáltal Miklós cárnak állítólag gyilkosává lett. Kíméletlensége az uralkodó személye iránt az ő ismert dinasztikus érzülete mellett egyenesen megdöbbenő, de szembetűnők a változó hangulatnak betudandó ellenmondások is a műben. Stilis szempontról is, farsztó elkalandozásaival s a hemzsegő német kifejezésekkel Széchenyi munkája alatta áll a régibbeknek, különösen az ékesszólás, megragadó szenvedély dolgában legmagasabban álló Politikai Programtöredékeknek és már jelzi a szerző fokozódó hajlamát a németül szólásra, amint hogy legutolsó műveit már e nyelven is írja. Az osztrák politika rövidlátását és

a bécsi udv. és áll. levéltárnak a kutatók és közlők előtti föltétlen megnyitása lehea tövé tette e műnek célzatosan töredékes és hézagos közlését is, amely ellen csak a teljes szöveg nyújt védelmet. Mégis kénytelen vagyok annak a nézetemnek adni kifejezést, hogy ennek a nem közlésre szánt kéziratnak kiadása, tekintve a benne foglalt sok, pillanatnyi szenvedélytől sugalmazott, elfogult és igazságtalan ítéletet, Széchenyi jelleméről alkotott magasztos képzetünknek nem vált előnyére. Lásd egyébiránt e mű ismertetését *Túry Bélától* a Bud. Szemle 1923 jan. és febr. füzetiben.

haszontalanságát ez a kortársak előtt ismeretlenül maradt mű is megkapó példákkal világítja meg, de ezeket a részeket a szerző majdnem mind átvitte a *Blick*-be. Figyelemreméltó, hogy ezekben a fejtegetéseiben a Bach száján át Széchenyi a magyarok sok jeles tulajdonát elismeri, míg az előbbieken többnyire csak a hibákat ostorozta. Megható lángoló hazaszeretetének megnyilatkozása még e mű szertelenségeiben is, megható kétségbeesésében úgy, mint reményében, mikor feljajdul, hogy «ha a nemzetet gyilkolják meg szemeim előtt, ám oltsák akkor, ha ezt hátráitani nem vagyok képes, életemet is minél előbb kl.»¹ És mikor ismét abban bízik, hogy a magyaroknak legjobb erejük meg van ugyan törve, de reményük nem, sőt bizván a mennyei gondviselés nemzetek fölött örökös géniuszában, mely idő előtt nem hágy elveszni lelkes és életrel való nemzeteket, úgy vannak meggyőződve és napról-napra erősebben, hogy mindazon ártatlan és nemes vér, mely a magyar földet áztatta, oly gyönyörű gyümölcsös fát terem, melyet halandó nem képes kiirtani.²

Széchenyi e munkáját, melynek kézírata még életében elkoboztatván és évtizedeken át zár alatt tartatván, politikai hatást nem gyakorolhatott s inkább csak mint írója lelki életének tükré és a «*Blick*» magyarázója bír történeti jelentőséggel, nyilván a «*Rückblick*» elolvasásának hatása alatt hagyta abba, mert megfogamzott benne a «*Blick*» megírásának gondolata. Mielőtt azonban ehhez hozzáfogott volna, egy, a maga nemében páratlan kis vallomást vetett papírra, Béla fia iránti forró szeretetének vallomását, egy németül írt, csodálatosan bölcs, meghatóan kedves és közvetlen atyai intelmet,³ melynek fájdalmas sorsa az lett, hogy még írójának életében rendőri zárlat alá kerülvén, az alól csak akkor szabadult fel, mikor az, kihez intézve volt, már nem volt az élők sorában.

Mialatt Széchenyi félbenmaradt nagy munkáján dolgoztatott, sok más irodalmi tárgyra is terjesztette ki figyelmét. Dolgozott 1875-ben megjelent, «önismeret» című, nemzetnevelési tárgyú művén, kiegészítette «*Pesti por és sár*» és «*Garat*» című régebbi munkáit.⁴ Ezek, valamint az 1835-ben a magyar nyelv érdekében írt «*Hunnia*» megjelentetése ügyében sokat tárgyalt Török Jánossal, ki ismételve fölkereste Döblingben. A «*Hunnia*» ki is került a sajtó alól 1858-ban, de a főkormányzó megtiltotta forgalomba hozatalát, ami szintén hozzájárult Széchenyi el-

¹ *Döbl. Irod. hagy. II. 204. I.*

² *U. ott I. l. 474. I.* Széchenyi e munkájának hangulata mégis érthetlenné teszi *Marczalinak* azt a szóbeli közlésre alapított értesülését (Legújabb kor tört., 859. l.), hogy az uralkodói körűt idejében Széchenyi oly biztosnak látta az ország kibékülését a császárral, hogy már Andrásynak lövendő külügyminiszterségét is megjósolta.

³ *Döbl. Irod. hagy. I. 493. s. köv. I.*

⁴ Az «*Önismeret*» s a «*Por és sár*» a későbbi hozzáadásokkal megjelent a *Döbl. irod. hagyaték* II. kötetében.

keseredéséhez. Fölkereste őt az 1857. év. folyamában, mint tudjuk, Deák Ferenc is, továbbá Szögyény László, Toldy Ferenc, Lonovics érsek, b. Podmaniczky Frigyes, Kecskeméthy Aurél és mások. A következő év tavaszán meglátogatta őt gr. Andrassy Gyula is és teljesen megnyugtatta a pesti hangulat iránt.¹

Ezek a látogatások néha levélváltásban is folytatódtak; így Deák Ferenc, ki nem volt hízelgő, 1858 májusában azt írta Pestről Széchenyinek, hogy neve varázserővel bír a magyarok között, nem gyengébbel, mint egykor, sőt naponként növekedővel. Egyúttal értesítette őt a Nemzeti Színház s a Pesti Napló érdekében megindult mozgalmakról, annak bizonyosságául, hogy «élet és mozgás van mindenütt». A Nemzeti Színház ügyében gr. Károlyi Györggyel is volt levélváltása 1858 tavaszán, melyből kitűnik, hogy a történetekkel nem értett egyet; ő más helyet szánt a színháznak s a jelerlegin ellenzett minden beruházást.² Levelez Széchenyi ez időben gr. Dessewffy Emillel, gr. Szécsen Antallal, Tasnerrel és Lonovics Józseffel is.³

Az 1858-iki év legnagyobb részét egyébiránt a «Blick» megírása foglalta el. E rendkívüli műnek, melyre már ismételten utaltunk s melylyel, megjelenésével kapcsolatban, a következő részben foglalkozunk, már szerkezete és stílusa is elárulja azt a mohó hevet, mellyel Széchenyi megírásához hozzáfogott s vállalt feladatát teljesítette. Az év nyarán már a kéziratnak készen kellett lennie, mert csak azután következhetett a leszámolás és november Zolikáról való a Béla fiának szóló utasítások,⁴ ennek londoni útja előtt, amelynek fő célja éppen a «Blick» kinyomatása volt, minek helyéül azért választotta Londont, hogy a szerzőség gyanúja könnyebben legyen az emigráltak valamelyikére hárítható. Az év végén a fiatal gróf visszaérkezett Angliából, — mint Széchenyi írta — -re perfectissima gesta.⁵

A Blick tanúskodik mellette, mennyire izgatta Széchenyit akkoriban a kormány minden egyéb önkényes intézkedése s nemzetgyilkos rendszere mellett különösen az Akadémia ügye is, mely az alapszabályok megerősítése szempontjából — mint láttuk — éppen akkoriban jutott dűlőre. Amint az alapszabályok 1858 márciusában leérkeztek s

¹ *Podmaniczkyca* nézve I. Naplótöredékek II I. 75.]. Andrassyra nézve: *Majláth B.* Széchenyi levelei II I. 685. I.

² *Döblingi irod. hagy.* I. 163 — 165., 467 — 468. I. *Majláth B.* id. köt. 666. 9 köv. I.

³ *Döblingi irod. hagy.* I. 446. 9 köv. I.

⁴ *U. ott* 451. I.

⁵ *Majláthnál* III. 276. I. A «Blick» megírásának és kinyomatásának torsi tétére nézve lásd: *Rónay J.* id. m. II I. 33. s köv. I., *Széchenyi Béla:* Hogyan született meg a Blick? (Új Magyar Szemle I I. évf. 2. sz. 26. I.) *Falk* id. m. 321. I. és *Tolnay Vilmos:* Bevezetés a döbl. irod. hagy. II I. köt. 20. 9 köv. I.

Széchenyi erről kétségkívül tudomást szerzett, azonnal adatokat kért az elnöktől, Dessewffytól s alapítólevelének másolatát is. A rövid levél is elárulja, hogy a vezetőket a nyelvkérdésben való engedékenységtől akarta visszatartani.

A nyár folyamában valószínűleg az újabb kérvényezés eredményét várta s csak mikor ez elmaradt, szánta rá magát, hogy a nyilvánosság előtt nyomatékosan felszólaljon az általa alapított intézmény rendeltetésének az alapszabályok módosítása által való meghamisítása ellen.

Döblingből 1858 november 6-ról kelt az a nevezetes levél, amelyben Széchenyi e tiltakozását kifejezte.¹

«A magyar romok között — mondja e levélben — a nemzetnek eléggé nem bámulható életerején kívül szeplőtlen már majdnem csupán az Akadémia mutat arra, miszerint nemzetünk kioltva még nincs. S most, ezen utolsó, igazán magyar intézet is ki legyen sarkából forgatva? Fájdalom, igen, mert hiszen az akadémiai szabályok minap leérkezett megváltoztatása — legalább saját lelki szemeim előtt — nem egyéb s nem kevesebb, mint oly döfés, mely könnyen halálra vezet. Kimagyarázhatatlan lelki kínoktól gyötörve, egészen elvérzett szívvel, félig temetve, ily aggasztó körülmények közt kérdelem, vájjon a m. tud. Akadémia tekintetében én mit míveljek? mit tegyek? . . . Hallgassak-e, midőn tapasztalni vagyok kénytelen, hogy azon nemes csira eltiportatik, mely tényezőként arra vala szolgálendő, miszerint a magyar . . . minden hátramaradásából kibontakozva, az emberiség díszére, az osztrák birodalom talpkövét, a fejedelmi szék rendíthetetlen sarkalatét alkossa?—Lehetetlen föl nem jajdulnia, — úgymond — mikor azt látja, hogy a dicső fejedelmi család valami baligézettől félrevezetve éppen azt a népet, mely legdicsőbb kifejlésre képes, sajátágaiból kivetkőztetni, elzsibbasztatni engedi s ezzel maga alatt vágja el áfát. Alapítói állásánál fogva joga van a hozzászóláshoz s míg feje vállalai közt áll, arról, mihez joga van, maga akar határozni, ő úgy van meggyőződve, hogy az uralkodó előbb-utóbb bizonyára be fogja látni, hogy a birodalom népeinek elnémetesítése a mostani államférfiak önámítása csupán s hogy «ha egyszer zivatarra kelnek az idők, ami alkalmasint nem igen fog késni-, a monarchia legtöbb népe kifelé fog gravitálni, csak a magyarnak nincs más hazája, mint ez s hogy ezért a magyar jólétét csak törvényes királyának védpajzsa alatt remélheti és találhatja meg. Ennélfogva szereti hinni, hogy a fiatal fejedelem ezt látva, végre is saját szíve sugallata után fog indulni s akkor még a Corvin dicső korát is elhomályosíthatja. Bizik a mennyei végzetben, <mely nemzeteket, valamint fejedelmeket is hibáikért büntet ugyan, de valamint népeket meggyilkoltatni nem enged, úgy tiszta

¹ Közölve *Falknál* id. m. 316. 1. *Majláthnál* II 1. 718. 1., úgyszintén a •Gr. Széchenyi István emlékkönyv--ben (1906.) 109. 1.

erényű uralkodókat is elvégre bizonyosan legvilágosabb malasztjával megáld-

Azután így végzi: «Én, mi személyemet és alapítói jogomat illeti, a megváltoztatott alapszabályokat, melyekkel kezdettől végig legkevésbé sem tudok megbarátkozni, ha nincs menekülés és azokat parancsként csakugyan el kell fogadni, vérző szívvel, de lecsépelhetlen kedéllyel, minden legkisebb megjegyzés nélkül elfogadom; egyszerűen azonban ünnepélyes óvást teszek, hogy iustum et tenacem propositi virum dicső elve szerint a Haza oltárára tett áldozatom kamatját azon pillanattól kezdve fizetni nem fogom, ha tapasztalni volnék kénytelén, hogy adományom de facto — mert hiszen szép szavakra s ígéretekre én nem adok semmit — más vágásba szoríttatnék, mint az, mely a m. tud. Akadémia eredeti céljával megegyez és mely nemzet és fejedelem közti törvény által megerősítettén, fel is szenteltetett; mely szándékom szerint tudom, örököseim is becsületesen és híven eljárának, mikor aztán, ha ezen szomorú eset bizodalom és minden jó remény dacára tán mégis bekövetkeznék, én, valamint örököseim az alapítólevél értelmében járulékunkat a megnevezett m. Akadémiától elvonván, valami más hazai célra fordítandjuk, mely célt azonban saját magunk tűzendjük ki, e foglalatosságból mindenki mást határozottan felmentvén és e tekintetben csak az anyagi erőnek fogunk engedni-

E levelet Széchenyi az Akadémia igazgatótanácsához intézte -szíves felolvasás végett a legközelebbi ülésben-. Ennek a meghagyásnak azonban az elnökség nem mert eleget tenni, mert az az Akadémiára nézve valószínűleg súlyos következményekkel járt volna. Még kevésbé lehetett a levél hírlapi közzétételére gondolni; hiszen a Pesti Maplót ez időben lefoglalták, mert ugyancsak Széchenyinek egy, gróf Zichy Edmundhoz a keleti vasút ügyében írt levelét hozta.¹ A döblingi remete a Nemzeti Színházhoz is intézett egy «sok elmésséggel» írt levelet, melynek közlését szintén megtagadták.² Meg is kíséreltek őt Lonovics útján az Akadémiához intézett levél visszavonására rávenni, ami talán sikerült volna, ha az időközben már másolatok útján el nem terjedt volna.

A magyar közönség ugyanis annyira szomjúhozta az immár tíz év óta hallgató legnagyobb magyar megnyilatkozását, hogy talált módot minden tilalom ellenére a levél elterjesztésére. Többnyire női kezek ezer meg ezer példányban másolták le titokban a nevezetes epistolát, úgy hogy 1858—59 telén alig volt magyar úri ház, melyben azt nem olvasták s meg nem őrizték volna.

Amily mértékben sikerült Széchenyinek e fölszólalásával a magyar

¹ E levél eredeti német szövegét közli *Kecskeméthy A.* id. m. 79. s köv. 1.

² *Csengery Antal* levele Gyulaihoz 1858 nov. 26ról: *Bud. Szemle* 1923 nov. 84. 1.

közszellemre hatni s azt a törvénytelen hatalommal szemben való ellentétásban megerősíteni, oly mértékben vált természetesen az ő személye most már még gyanúsabbá, sőt veszélyessé a hatalom kezelői szemében, akik ennek csakhamar jeleit is adták. Elmondhatjuk, hogy az akadémiai levél vált kiindulási pontjává azoknak az ellenőrködő, sőt később fenyegető és üldöző rendszabályoknak, melyeknek a nagy hazafi izgatott lelki állapotával való találkozása érlelte meg alig másfél évvel később végzetes elhatározását.

Albrecht főherceg volt az első, aki Kempennél felszólalt azért, hogy Széchenyi hasonló megnyilatkozásait megakadályozza. Ennek következménye volt valószínűleg az is, hogy — mint láttuk — a döblingi remete a levelezéseikre nézve invigilálandók névlajstromára került. Egy további lépés volt az alsó-ausztriai helytartó felhívása megfelelő ellenőrző és gátló rendszabályok javaslata hozatalára. Miután Széchenyi egy jogügylet lebonyolíthatása végett kevéssel előbb maga kérte elmebeli állapotának hivatalos orvosi megvizsgálását s az teljes beszámíthatóságát állapította meg, egyelőre a tébolyára alapítható rendszabályok kizártnak látszottak. Így a hatóság még ez alkalommal belenyugodott abba, hogy az intézet tulajdonosa, dr. Görgen kérje fel betegét az oly ténykedésektől való tartózkodásra, melyek intézetét kellemetlenségekbe sodorhatnák. Ez megtörténvén, Széchenyi most még menekült a zaklatásoktól.¹ Azok megújulásáról a későbbi események során számolunk be.

Az előadottak mutatják Magyarország politikai közhangulatának képét, az arra ható tényezőket s a később megindult politikai élet szálainak első szövődését akkor, mikor kitörőben volt az az olaszországi háború, mely az első súlyos csapást mérte az osztrák absolut uralomra.

¹ *Károlyi Á.*: Bevezetés a döblingi irod. hagyat. 1. köt. 8. s köv. 1.

VIII. RÉSZ

**AZ OLASZORSZÁGI HÁBORÚ
ÉS BACH BUKÁSA**

I.

(A párizsi újévi üdvözlés; annak előzményei: Ausztria és Franciaország viszonyának megromlása; megegyezés Napóleon és Viktor Emánuel között Ausztria kiűzésére Olaszországból. A francia császár látszólagos igyekezete a háborúveszély elhárítására; a békekongresszus terve. Tarthatatlan viszonyok Ausztria olasz tartományaiban a piemonti bátorítások következtében; Miksa főherceg meghiúsult törekvései. Oroszország magatartása; Ausztria igyekezete Németországot a háborúba bevonni. A közhangulat a kitorhető háborúval szemben Ausztriában és Magyarországon; Kossuth üzenete; a konzervatívek tanácsal. Ausztria ultimátuma; az osztrák sereg átlépi a Ticinot; Franciaországra nézve beáll a casus belli. Ferenc József, Napóleon és Viktor Emánuel manifesztumal. Gróf Gyulay osztrák fővezér tétovázó taktikája. Buol elbocsátása, Rechberg kinevezése. A montebelloi csatavesztés; a kormány nehézségei, a hadi létszám emelése. A császár a harctérre utazik, a fővezérletet átveendő. A magentai csata; minden Ausztria ellen fordul. A solferinói vereség; a villafrancai összejövetel s a békeelőzmények létrejötte. Ausztria vereségének politikai jelentősége. 1859.)

II 1. Napóleon császár a maga egyéniségének talányszევűségét szerette olykor meglepetésszerű cselekedetekben és megnyilatkozásokban tenni szembeűnővé. Ilyen meglepetéssel szolgált Európának, mikor 1859 újév napján a diplomatai kar szokásos fogadtatása alkalmával, a pápai nuntius üdvözlésére adott rövid és formai válasz után hirtelen b. Hübner osztrák nagykövethoz fordult e szavakkal: «Sajnálom, hogy viszonyunk nem oly jó, mint kívánnám, de írja meg kérem Becsbe, hogy személyes érzelmeim a császár iránt mindig változatlanok».¹ E szavak a nagykövet benyomása szerint bizonyos bonhomiával voltak mondva s a franciák császára — mint látni fogjuk — utólag mindent elkövetett, hogy azok élet tompítsa; mégis az előzmények után s az adott helyzetben Európaszerte óriási hatást keltettek s a közvélemény azokat nyomban úgy értékelte, mint bejelentését egy háborúnak, melyben Ausztria magát Franciaországgal is szemben fogja találni.

A Napóleon utolsó miniszterelnöke, méltatója és védelmezője, Emilé Ollivier emlékirataiban úgy igyekszik császára politikáját feltűntetni,

¹ így közli Hübner (id. m. I 1. 244. 1.) Napóleon szavait egybehangzóan hivatalos jelentésében és emlékirataiban; ezzel majdnem szó szerint megegyezik *Emile Ollivier* közlése: *L'empire liberal*, II 1. 525 — 526. 1.

mint amely trónralépésétől kezdve céltudatos következetességgel Ausztria elszigetelésére és gyöngítésére s az egységes olasz nemzeti állam kialakulására volt irányozva.¹ Ebben talán egy kis túlzás rejlik; Napóleon egyfelől sokkal inkább reálpolitikus volt, semhony évekre előre megállapított politikai koncepciókhoz mereven ragaszkodott volna, másrészt nagyon is szembetűnök a változások, melyeket magatartása az osztrák és olasz kérdésekben is az események hatása alatt szenvedett. Annyi bizonyos, hogy újévi nyilatkozata nem állott a méltatójától főú tételezett politika szolgálatában, sőt inkább oly kiszólásnak tekinthető, melynek hatását kimondója nem mérlegelte helyesen, mert az ő tettekében nyilvánult szándékai szempontjából inkább állhatott abban az időben érdekében leplezni háborús terveit; Olaszország bátorítására pedig valóban nem volt szükség, mert ott már akkor is lánggal égett a harc-vágy s inkább mérséklés lett volna helyén.

Másrészt bizonyos, hogy a francia császár újévi mondása a valóban beavatottnak újat és meglepőt nem hozott. Rámutatunk már e lapokon is a Franciaország és Ausztria közötti viszony fokozatos, folytonos romlására s viszont a francia politika mind határozottabb közeledésére Piemont terjeszkedési, illetve az olaszág egyesülési irányzatához, mely tényezők találkozása idézte elő azt a háborút, amelynek következményei a magyar viszonyok alakulására oly elhatározó fontosságúakká váltak.

Láttuk, hogy Schwarzenberg herceg határozottan franciabarát politikát igyekezett követni s hogy az a reakció, mely Napóleont trónjára emelte, nagyon rokon volt úgy céljaira, mint érdekeire nézve azzal, mely Ausztriában a forradalom leverése óta uralkodott. Sokak véleménye szerint ennek a franciabarát politikának ártott az, hogy Schwarzenberg bizonyos célzatossággal a parvenu császár mellé egy ugyancsak parvenu diplomatát küldött követül az újon bárósított Hübner személyében, ki Párizsban, tagadhatatlan diplomáciai ügyessége ellenére soká meglehetősen elszigeteltnek érezte magát.² A Schwarzenberg halála után egyre szaporodtak az ütköző pontok a két császárság között: már 1854 májusában Napóleont rendkívül felingerelte a belga trónörökös tervbevett s utóbb meg is történt egybekelése egy osztrák főhercegnővel;³ Ausztria magatartása a keleti háborúban Franciaországban épp oly csalódást keltett, mint Oroszországban; a párizsi béke — mint láttuk — egész sorát a vitakérdéseknek hagyta nyitva. Időközben a két császárság politikájának jellege is mindinkább eltávolodott egymástól: Ausztria egész kormányzati rendszere a nemzetek elnyomására volt

¹ *Id. m.* III. 156. s köv. 1., 539. 1.

² Hübnernek e neve is új volt, eredetileg Hafensbrednek hívták; lásd a fentebbiekre nézve: *Rogge* id. m. I. 1. 9. 1. *Eisenmann* id. m. 201. 1.

³ *Hübner* id. m. I. 135., 147. 1.

alapítva, ellenben Napóleon mindinkább az elnyomott nemzetek föl-szabadítójának nimbusában szeretett feltűnni; ez főleg a Balkánon idé-zett föl ellentéteket. Már a párizsi kongresszus óta kezdtek fűződni az Ausztria-ellenes diplomáciai szálak egyfelől Párizs és Pétervár, másfelől Párizs és Turin között.¹ 1857 őszén Buol már Ausztria legnagyobb ellen-ségét s az olasz elszakadási törekvések pártfogóját látja Napóleonban s az év végén Hübner azt írja naplójába, hogy a Párizs és Bécs közötti vi-szony kiállhatatlanná vált.²

Következett azután az Orsini pokolgépmerénylete s a kivégzett tettes leveleinek nagy feltűnést keltő közzététele; ugyanakkor Mazzini és hívei a külföldi sajtóban terrorisztikus módon igyekeztek a francia császárt Olaszország ügyének fölkarolására rákényszeríteni. Már 1858 márciusában tele voltak a lapok Franciaország hadikészületeinek hírével, de a közhit az volt, hogy ezek inkább Angliát fenyegetik, melyre Napo-leon a veszedelmes menekülteknek nyújtott védelem miatt neheztelt.³ Májusban a császár kiöntötte szívét az osztrák nagykövet előtt, elmondta kifogásait Ausztria politikája ellen, de támadó szándékot nem árult el.⁴ A háborús aggodalmakat minden előző jelenségnél jobban fokozta Cavour rejtélyes látogatása Napóleonnál Plombiéresben; ezt is meg-nyugtató színben igyekezett feltüntetni az őszintén békeszerető Wa-lewsky miniszterelnök körlevele, de most már tudjuk, hogy a plombiéresi titkos értekezlet teljesen megérlelte a Franciaország és Piemont részéről Ausztria ellen közösen viselendő háború tervét, melyről akkor még a francia minisztereknek sem volt tudomásuk.⁵ Ez azonban nem gátolta a császárt abban, hogy kevéssel később a cherbourgi tengerészeti hadi-szemlén Viktória angol királynővel találkozva pohárköszöntőjében nagy békebarátnak ne vallja magát.⁶

A plombiéresi megegyezést még kézzelfoghatóbbá formálta Napo-leon és Viktor Emánuel, Cavour és Gérôme herceg levélváltásai ugyan-azon év nyaratól kezdve a háború kitöréséig, melyek ma már szintén közkézen forognak.⁷ Ebből kitűnik, hogy a francia császár már ekkor el volt határozva Olaszország érdekében hadba szállni, de ennek fejé-ben követelte, hogy családja a Savoyaiak régi uralkodóházával sógor-

¹ *Olivier* id. m. III. 502. 5 köv. 1.

² Id. m. I. 28., 49., 80. 1.

³ *P. Napló* 1858 márc. 23.

⁴ *Hübner* id. m. 11. 161. s köv. 1.

⁵ *P. Napló* 1858 júl. 8., 28. *Hübner* id. m. I. 1. 212. s köv. 1. *Olivier* id. m. III. 4S3. s köv. 1. *Kossuth* Irataim IV. 23. s köv. 1.

⁶ *P. Napló* 1838 aug. 8., 11., 13. *Hübner* id. k. 222. 1.

⁷ *Névtelen*: Le nozze della Principeasa Clotilda e l'Unità d'Italia, Njuovo Antológia 1915 jan., 16. 1. saz u.erre vonatk. nagyérdékü közleményeket a *Revue d. d. Mondes* 1923 jan. 1., febr. 1., 13. és márc. 15-iki számaiban. (L'Italie li-béréé 1837—¹ 882.)

sági viszonyba lépjen unokatestvére, Gérome herceg és a piemonti király leányának házassága által.¹ Már most az a sajátságos helyzet állott elő, hogy Viktor Emánuel attól tartván, hogy e házasság Ausztriát rögtön támadó lépésre fogja indítani, sürgette a véd- és dacsövetség megkötését, ellenben elodázní akarta a házasságot; Napóleon viszont sürgette a házasságot, de halasztgatta a szövetségkötést. Végre abban egyeztek meg, hogy a szerződést, mely Ausztria teljes kiűzését az olasz földről tűzte ki célul s Franciaországnak már akkor biztosította Nizza és Savoya birtokát, december 10-én egyelőre titkosan megkötötték. Az újra szárnyra kelt háborús híreket a Moniteur megcáfolta ugyan, de a francia sajtó ádáz támadásait Ausztria ellen maga Hübner felülről sugalmazottnak tekintette s főkép Gérome herceget tartotta a háborús uszítónak. Miután ugyanő az év utolsó napján nagyon komoly intelmekét volt kénytelen a francia külügyminiszter részéről Ausztriának Szerbiába való bevonulási szándékára nézve hallani, nem lephette meg túlságosan a másnapi szokatlan újévi köszöntő, csak azt sajnálta, hogy a császár «coram populo» csinálja politikáját.²

Annál nagyobb volt azonban a császári nyilatkozat hatása a közönségre. A tőzsdei árfolyamok rohamosan estek, mindenki biztosnak hitte a háborút, még az udvari körök is csak arról beszéltek. Napóleon sietve jóvá akarta tenni megfontolatlan szavait; magyarázatokat adott ki s elhalmozta Hübner nyájasságaival, aki gúnyosan jegyezte meg naplójában: «O vanitas vanitatum! O farceurs que nous sommes tous!»³ Ausztria is viszont sietett kijelenteni, hogy nem szándékozik Szerbiába bevonulni, nehogy ő szolgáltatson ürügyet az összeütközésre. Azonban a kételkedők ezúttal a helyesebb úton jártak, mert január 18-án Turinban csakugyan aláíratott forma szerint a végleges katonai konvenció Piemont és Franciaország között és kevéssel később végbement a «vörös herceg-házassága az olasz királyi hercegnővel.

Februárius elején egy rég várt s nagy feltűnést keltett röpirat került forgalomba, melynek megnevezett szerzője La Guéronnière szenátor volt, de melyet mindenki joggal a francia császártól sugalmazottnak tartott.⁴ Ez az olasz kérdésnek nemzeti, de föderatív alapon való

¹ Párizsban ezidőben b. Rothschild következő szójáték-élce kelt szárnyra e házasságra vonatkozólag: «L'empereur s'allie (sálit) pár cette union l'ancienne maison de Savoié». (*Gensd. Dép.* 1859 jan. 27. jelent.)

² *Hübner* id. m. 253., 240. s köv. I. *P. Napló* 1858 dec. 4., 5.

³ *Id. k.* 24-. s köv. I. Amit a *P. Napló* írt jan. 30-án, hogy a császárné az udvari bálon Hübnerrel táncolt volna, annak nincs nyoma a H. naplójában. Lásd még: *Oll/vier* id. k. 526. 1.

⁴ A röpirat címe: Napoléon et l'Italie; I. ismertetését a *P. Napló* febr. 8-iki számában.

megoldását követelte, a pápa elnöklete alatt, de Ausztria teljes kizárásával. E feladat megvalósítását a Napóleon hivatásának mondta, ki ezzel a Dante és Petrarca hagyományainak nyomdokaiba lépne; a háború elkerülhető lesz, ha Ausztria önkényt lemond olasz birtokairól. A röpirat az olaszokat sem elégítette ki, mert azoknak egységi törekvései messzebb mentek, még kevésbé a magyarokat s különösen a magyar emigrációt, mert benne Magyarország felszabadításáról szó sem volt.¹

Néhány nappal később Napóleon császár oly trónbeszéddel nyújtotta meg a francia törvényhozó testület ülészakát, melynek higgadt és békés hangja ismét felélesztette a tünező békereményeket.² Még megerősítette ezeket Gérome Napóleon hercegnek a miniszterségről való lemondása, mely csakugyan azt látszott igazolni, hogy a császár politikája békésebb irányt vett. Ezt a kedvező hangulatot volt hivatva kihasználni a Lord Cowley párizsi angol követ bécsi küldetése, ki mint a francia császár és angol királynő közös bizalmi embere jött az osztrák császárt és kormányt az engesztelőkeny álláspontnak megnyerni s eléggé kedvező benyomásokkal tért vissza.³ Poroszországban, ahol az Ausztria iránti hangulat nem volt éppen barátságos, de ahol a mértékadó körök semmi harcvágyat sem éreztek, még áprilisig élt a hit, hogy háború nem lesz. Úgy tudták, hogy Franciaországban az olaszok érdekében viselendő háború népszerűtlen, a császárt támogató katolikus párt még jobban irtózik tőle, mint a Thiers körül csoportosuló liberálisok, csak a hadseregben van meg a harc készség s a törnemek vonakodása könnyűen leküzdhetőnek bizonyulhat.⁴

Habár Cavour párizsi látogatása március végén,⁵ nem látszott jót jósolni, a béke megmentése érdekében mégis egy újabb kísérlet történt Oroszország részéről. Mindenki ismerte az orosz cár békés természetét, de éppoly ismeretes volt a neheztlenség, melyet Ausztria magatartása a keleti háborúban keltett az oroszoknál s mely különösen Miklós nagyhercegnél és Gortschakoff külügyminiszternél a megvetésig menő gyűlölködésben nyilvánult.⁶ Kétségkívül a francia császár és angol királynő egyező kívánságának engedett a cári udvar, midőn március 17-én egy a fennálló ellentétek békés elintézésére hivatott kongresszus eszméjének igyekezett a hatalmakat megnyerni, de azzal a kijelentéssel, hogy Ausztria vonakodása esetében a kongresszus nélküle is megtar-

¹ *Kossuth Irataim* I. 123., 127. 1.

³ *P. Napló* febr. 9.

³ *OUivier* id. k. 533. s köv. *L. Habner* id. k. 309. s. köv. 1. 336. s köv. 1.

⁴ *Aus d. Leben Teodor v. Bernhardt's*, III. köt. 161.1.

⁵ *P. Napló* ápr. 3.

⁶ Lásd a *Gensd. Dép.* 1859 január —márciusi pétervári és bécsi bizalmas jelentéseit az orosz udvar, kormány és követség hangulatáról.

tatnék.¹ Ausztria elfogadta e meghívást, de azzal a kikötéssel, hogy a kongresszus Piemont kizárásával tartassák meg s hogy ez utóbbi mindenekelőtt teljes lefegyverzésre kényszeríttessék, felajánlván ez esetre a saját lefegyverezését is. Nyilvánvaló lett, hogy mindenik fél csak a másakra igyekszik az elkerülhetetlen összeütközés felelősségét háritani.² Míg a diplomaták még folytatták kétségbeesett erőlködéseiket, az osztrák-olasz határon a türelmetlenné lett katonák vették át a szót.

Mielőtt a háborús eseményeket történeti egymásutánjokban ismertetnők, meg kell világítanunk Piemont és Ausztria viszonyának a háborút közvetlenül megelőző fejlődését főleg a lombard-velencei tartományokra való kihatásában, s azt a helyzetet, melyben az osztrák kormány önmagát s a birodalmat, de különösen Magyarországot látháta.

Már az előbbi fejezetek kitüntették azt a feltartóztathatatlan el-fajulást, mely az olasz-osztrák viszonyokban főképp a Lombard-velencei elszakadási törekvéseknek mind nyíltabb támogatása miatt beállott s amely kevéssel az uralkodói pár olaszföldi tartózkodása után a Piemont tál való diplomáciai összeköttetés teljes megszakítására vezetett.³ Csakhamar kitűnt, hogy a magas látogatás s mind a velejáró kegyosztás, a kiengesztelés minden kísérlete a lombard-velencei közhangulat javulása szempontjából teljesen kárbavesztett, az folytonosan csak romlott s mint a hőmérőn a lázbetegnél, úgy volt megfigyelhető az izgalom és elkeseredés lázának fokozódása különösen az 1858. éven át s azután egészen a háború kitöréséig, miközben világosan kimutathatók a ható tényezők, melyek a felszökkenést okozzák: Orsini kivégeztetése és leveleinek közzététele, a plombiéresi találkozó és az annak eredményeiről szárnyra kelt hírek, Napóleon herceg eljegyzése s később házassága a szárd hercegnővel, a francia császár újévi köszöntője, a Viktor Emánuel trónbeszédje, mindezek részint mint izgató, részint mint biztató hatások hozzájárultak az osztrák uralom elleni gyűlölet s az elszakadás reménye fokozásához, párosulva természetesen azoknak a kormányzati rendszabályoknak hatásával, melyeket a tett engedmények annál kevésbbé ellensúlyozhattak, mert a mind féktelenebbé váló agitáció gondoskodott róla, hogy amazok súlyát nagyítsa, emezek értékét pedig leszállítsa.

A koronkinti hangulati jelentések leginkább a legújabb újoncozási pátenstre mutattak rá, mint a hangulat el mérgezőjére, ama rendelkezései miatt, melyek az egyetlen fiú besorozását is lehetővé teszik s

¹ *Ollivier* id. k. 556. s köv. 1.

² *Kossuth* id. m. IV. 57., 205. s köv. 1. *Hübner* id. k. 380. s köv. L *P. Napló* márc. 27., ápr. 12.

³ Ennek előzményeit *Kossuth* (id. m. IV. 398. s köv. 1.) részletesen ismerteti. Az itteni sajtó közléseire nézve l a *P. Napló* márc. 18. és 24-iki számaint.

a hadkötelezettséget hat, sőt hét évfolyamra terjesztik kl. De nem kevésbé gyűlöletesek voltak a Bruck adórendszabályai s az új pénzrendszer. Az újoncozás elől 1859 elején sok hadköteles átszökött Piemontba. Még az Ausztria iránt jobbindulatúak is azzal gyanúsították a pénzügyminisztert, hogy Napóleon zsoldjában áll 5 szándékosan lehetlenné akarja tenni az osztrák uralmat olasz földön.¹

Az elégtelenség kitöréseinek még legszelidebb neme volt például az, hogy a lombard-velencei olaszok torkuszkadadtig éltették Verdit, nagy zeneszerzőjüket, mert az ő nevének betűi kezdőbetűit adták e szavaknak: «Vittorio Emanuele, re d'Italia;»² hogy pipákat használtak, melyek Kossuth vagy Mazzini fejét ábrázolták s hogy tüntettek azok ellen, akik osztrák gyártmányú szivarokat szíttak.³ Csupán hallgatólag, passzív tüntetés volt az is, hogy a császár születésnapján s a trónörökös születésekor rendezett hivatalos istentiszteletektől a független értelmiség teljesen távoltartotta magát s a velencei Fenice-színház ünnepi előadása alkalmával a páholyok csak a néphimnusz elhangzása után teltek meg.⁴ 1858 februáriusától kezdve már a zajosabb tüntetések is majdnem mindennaposakká kezdtek válni az olasz tartományokban. A színházak váltak kiváltságos helyeivé a színházkedvelő olasz nép demonstrálási hajlamának; egyszer Velencében Ferrari «Candiano» című operájának előadásakor a közönség oly zajosan követelte az összeesküvők karának megismétlését, hogy az előadást félbe kellett szakítani. Ugyanott kevéssel később már a kormányzó Miksa főherceg és neje ellen is tüntetett a közönség. Milánóban azzal ijesztgették a közönséget, hogy legközelebb bombát fognak dobni a színházba jövő osztrák katonatisztek ellen.⁵ De legnagyobb arányú színházi botrányt rendeztek a tüntetők 1859 január 29-én és 30-án a miánói Scala-színházban, amikor a Bellim «Normá»-ja adatván elő, a «Guerra, guerra!» kezdetű harcias kardal hallatára a közönség fal rengető, szakadatlan tapsviharral követelte annak megismétlését; ezúttal már a kormányhívek azzal igyekeztek a tüntetés élet elvenni, hogy megengedték az ismétlést s hogy a nagy számmal jelenlevő katonatisztek maguk is zajosan tapsoltak, mintegy mutatni akarván, hogy a taps csak a művészi előadásnak szól, ami annál kevésbé téveszthetett meg bárkit, mert a tüntetés rendezői közül utólag mégis néhányat kiutasítottak a városból, vagy eltiltottak a színházlátogatástól.⁶

¹ *Gensd. Dép.* 1858 márc. 11 okt. 31., nov. 4., dec. 27., 1859 febr. 16. jelentések.

² *Ollivier* id. k. 5-8. 1.

³ *Gensd. Dép.* 1858. dec. 27., 1859. ián. 30. jelent.

⁴ *U. ott* 1858 aug. 25-iki jelent.

⁵ *U. ott* 1858 febr. 7., márc. 29., 1859 jan. 17. jelent.

⁶ *U. ott* 1859 febr. 3., 6. jelent. *Sigm. Münz.*: Ital. Remniscenzen u. Profile 1898. 82. 1.

Nem volt hiány a lazító falragaszokban sem, melyek gyakran egy lélekzetvételre Ausztria ellen gyűlöletet, Magyarország iránt rokonszenvet hirdettek. Így Veronában kevésbé az Orsini kivégeztetése után ily tartalmú falragaszok voltak olvashatók: «Viva Orsini! morte ai Tedeschi! Viva l'Ungheria! Morte a Massimiliano!»¹ A tüntetési kedv átragadt a havasokon inneni osztrák tartományok olasz lakosságára s különösen az azokban állomásozó olasz katonákra; nemcsak Triestben és Görzben voltak osztrákellenes mozgalmak, Trientben az olasz nemzetiségű katonák megtagadták az engedelmességet, Linzben Viktor Emánuelt éltették, sőt bécsi társaik magában a császárvárosban tüntettek forradalmi ízű olasz nemzeti dalaikkal.²

Többé-kevésbé heves összeütközések katonák és polgárok között ez időben napirenden voltak az olasz tartományokban. Az 1858-iki farsang alkalmával Milánóban egy osztrák katonatisztet kidobtak a bálteremből; az év végén sok jelentés érkezett be osztrák katonák és az olasz közönség vagy tanulók közötti összeütközésekről, melyek sértegetésekkel, tettelegességekkel, sőt lefegyverezéssel is végződtek; Udinében egy katonai járőrt meg is késeitek.³ Még aggasztóbb jelenség volt, hogy a kormányzónak már nemcsak a rendőri és iskolai hatóságok lanyhasága miatt volt oka panaszra, hanem a bíróságok is rendszeresen cserbenhagyták. A páduai egyetem rektora megtagadta a rendező hallgatóknak a rendőrség részéről kért megnevezését, mondván, hogy reá csak tanulmányi előmenetelük tartozik. A Milánóhoz közeli paviái egyetem diákjai voltak a legközismertebb tüntetők; éjjeli csatangolásaik alatt gyakran elhangzott az «Evviva Itáliai- mellett az «Infame Austria!» kiáltás is; a legrakoncátlanabbakat perbefogták s a bíróság szinte tüntetőleg, vasárnapi, nyilvános tárgyalás után főimnetette és szabadonbocsátotta őket.⁴

Ausztriának olasz földön nem csupán az élőkkel, még a halóttakkal is meggyúlt a baja: az Orsini lelkiüdvéért mondott misék voltak rendszeresen a jeladások a tüntetésekre. Paviában a népszerű Zamba professzort csendben, éjjel kellett eltemetni, hogy tüntetés ne váljék belőle; a diákság ezt megtudván, kiásta a halottat s nagy zajt ütött, ami szintén elfogatásokra adott okot.⁵ Legnagyobb port vert azonban fel a Dandolo gróf temetése Milánóban, mert az már 1859 februáriusába esett, amikor ott a türhetetlenségig puskaporos volt a levegő. Emilio Dandolo közismert 184.8-iki forradalmár volt s ezért temeté-

¹ *Gensd. Dép.* 1858 márc. 30. jelent.

² *U. ott* 1859 jan. 9-t márc. 17., márc. 30. » ápr. 23. jelent.

³ *U. ott* 1858 júl. 2., dec. 23., 1839 jan. 9. jelent.

⁴ *U. ott* 1859 jan. 15., 22., márc. 5. jelent. A hasonló páduai esetet l. *P. Napló* 1858 szept. 28 és okt. 1.

⁵ *Rogge* id. m. l. 538. l-

sénél a tüntetések előreláthatók voltak; a család ezt elkerülni kívánván, engedélyt kért a halottnak falusi birtokára leendő elszállíthatására; a rendőrség érthetetlen okokból késett az engedély megadásával, amit a tüntetni akarók megtagadásnak tekintvén, a koporsót a milánói dómaból óriási tömeg kíséretében vitték a Camposantóba, olasz nemzeti színű zászlót borítottak reá s lázító gyászbeszédeket tartottak. Ezért az esetért a rendőrséget felelősségre vonták, sőt Burger helytartó is gyanú alá került. Az e miatt bevádolt diákokat pedig a bíróság szintén fölmentette.¹

Ami azonban leginkább aggasztotta a bécsi kormányt, az az volt, hogy egymást érték a jelentések, melyek Lombardia és Velence lakosságának titkos fegyverkezését adták hírül. A jelentéstevők ugyan csak a városok lakosságát vádolták forradalmi érzelmekkel, a falukét nem, de mégis megállapíthatni vélték, hogy a kissé bőkezűen osztott fegyvertartási engedélyek alapján a két olasz tartományban mintegy 38,000 puska van magánhasználatban, ebből 10,000 a városokban s hogy Piemontból minduntalan, gyakran a rendőrség szembeötlő elnézésével becsempésznek kis karabélyokat.²

Ezekkel a jelenségekkel szemben, melyeknek komolyan forradalmi jelleget csak az kölcsönzött, hogy hátvédökül a szomszédos, harcra és hódításra kész Piemont szolgált, az osztrák kormány — különösen a tartományi, kevésbé a központi—tagadhatatlanul elment a béketűrés és engedékenység legvégsőbb határáig, sőt inkább előnyükre megkülönböztetett bánásmódban részesítette e tartományokat a többiekkel szemben, mint azt a megelőző részben kimutattuk. Azok a kormányzati rendszabályok, melyek a lombard-velenceieket elkésé- rítették, a monarchia összes népeit éppúgy vagy még inkább nyomták s másutt mégsem idéztek elő oly heves ellenhatást; másrészt e tartományaira Ausztria többet áldozott, mint bármely másra; igaz, hogy az állampénztár legdúsabb bevételei is itt folytak be. Szinte mosolyt kelt, ha olvassuk, hogy Miksa főherceg még 1858 végén tetemes összeget kér és kap a kormányzata alatti sajtó céljaira s hogy az osztrák kormány a Scald-színházat alig több, mint két hónappal az ellenségeskedések megkezdése s négy hónappal Milánó kiürítése előtt rendkívüli dotációban részesíti.³

Kiemeltük már a buzgalmat és becsvágyat, melyet a kormányzó főherceg feladata teljesítésében kifejtett; ő megérteni vélte az olaszokát, rokonszenvezett velők, bizonyos határig azonosította magát vá-

¹ *Gensd. Dép.* 1859 febr. 24., 28., márc. 5. jelent. *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* 1859 február—márciusi iratváltások és jelentések.

² *U. ott* 1859 jan. 5., 14., 18. jelent.

³ *U. ott* 1858 dec. 20. legf. elhat. *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* 1859 jan. 29. pénzügymin. átirat.

gyaikkal és törekvéseikkel, de nem ismerte föl azt a történeti igazságot, amelyet Manin, Velence utolsó dogéja fejezett ki legplasztikusabban, mondván: «Nekünk nem az kell, hogy Ausztria humanus és szabad elvű legyen a mi házunkban, hanem az kell, hogy takarodjék a mi házunkból, Olaszországból».¹ Ők valóban nem azt kívánták, hogy jól kormányoztassanak, nekik annál jobb volt, minél rosszabb volt az osztrák kormányzat, mert annál könnyebb volt ellene izgatni s minden sértett érdeket harcba vinni.

Ez az, amit Bécsben sejtettek vagy éreztek, mikor a főherceg javaslatait és előterjesztéseit fokozódó kétellyel és tartózkodással fogadták. Ez okból Miksa 1858 áprilisában fel is utazott Bécsbe s ott maga szorgalmazta kívánságai teljesítését. Hosszú kimaradása miatt már lemondásáról beszéltek; júliusban mégis visszatért s ugyanakkor közléstettek azok a különböző természetű kedvezmények, engedmények és enyhítések, melyeket kieszközölhetett s egyúttal egy intelem az összes lombard-velencei hatóságokhoz, mely őket igazságos és törvényes, kötelességű és erélyes, egyúttal azonban jóakaró és udvarias eljárásra utasította.² Ez az intelem élénk visszhangot keltett egy-némely más országban, ahol ilyen nem adatott ki, ahol pedig az a hivatalnokokra éppúgy vagy még jobban ráfért volna; az olasz tartományokban ezek a kibékítési kísérletek mind hatástalanok maradtak. A főherceg törekvéseinek egyik nagy gátja volt az is, hogy nem voltak oly párthívei, akikre támaszkodhatott, s akik befolyással bírtak volna. Az ismert történetíró, Cesare Cantù, ki valamikor nagy forradalmár volt, utóbb behódolt Ausztriának s Miksa bizalmasa lett, e politikai színváltásai miatt honfitársai szemében teljesen lejárt a magát; e mellett olynemű propagandába is bocsátkozott, mely a főherceget kompromittálni volt alkalmas; sok szó esett egy kérvényről, melyre aláírásokat gyűjtöttek s melyben a császártól Lombard-Velencének Miksa alatt önálló királysággá szervezését kérték volna. Angol lapok gyanúsították a főherceget, hogy ugyanazt a szerepet akarja játszani Olaszországban, amelyet István nádor játszott Magyarországon.³

Mikor aztán Franciaország és Piemont mindinkább fenyegető magatartása Ausztriát védekezésre s az alig elkerülhető háborúra való előkészülésre kényszerítette, mikor e végből 1859 elejétől kezdve a monarchia belsejéből küldött csapatokkal egyre szaporították az olasz tartományok, különösen a határszéli városok helyőrségeit, az amúgy is gyűlölt osztrák katonák tömeges megjelenése nagyobb mértékben fokozta az izgalmat és elkeseredést, mint keltett üdvös félelmet. Hozzá-

¹ *Kossuth* id. m. IV. 389. 1.

² *P. Napló* 1858 júl. 31., aug. 17. *Kossuth* id. k. 411. s köv. 1. *Gensd. Dép.* 1858 február — augusztusi előterjesztések.

³ *Gensd. Dép.* 1858 jún. 16., 1859 febr. 1. m á r c. 15. jelent.

járult ehhez a beszállásolással járó teher s az a brutalitás, mellyel a katonaság sok helyen már az ellenségeskedések megkezdése előtt kárpótlás nélküli rekvirálásokhoz fogott s azokat erőszakkal vagy fenyegetésekkel csikarta ki a lakosságtól.¹

És ily viszonyok között, úgyszólván a hadüzenet előestéjén a törhetetlen idealista Miksa főherceg még április 19-ikéről keltezve hosszú előterjesztést tett az uralkodóhoz, melyben a kormányzata alatt álló tartományok számára a legmesszebbmenő autonómia és teljes alkotmányosság sürgős megadását kérte.² Mire császári bátyja erre az iratra is — úgy mint az előbbiekre — sajátkezűleg ráírta, hogy «ad acta- teendő, az osztrák csapatok már átlépték a Ticinót . . .

Valójában Ausztria a saját olasz területén is csak Piemont ellen védekezett; a béke vagy háború kérdésének végső eldőlte e két állam viszonyának kimenetelétől függött. Hogy pedig ez a viszony a diplomácia eszközeivel vagy külső közvetítéssel kiegyenlíthető nem lesz, aziránt kétség már az utóbbi években alig lehetett. Különösen a piemonti sajtó, amely már 1 jósban gúnyosan utasította vissza az Ausztria olasz tartományaiban megadott amnesztiát, minősíthetetlenül durva és éles hangjával egyenesen megalázni igyekezett a Habsburgok birodalmát s mikor Buol ezzel szemben a kormánytól erélyesebb föllépést kívánt, Cavour a sajtószabadságra való hivatkozással azt tanácsolta, hogy Ausztria sajtóper útján keressen elégtételt.³

A piemonti kormány már 1857 tavaszától kezdve egész nyíltan folytatta a háborúra való készülődést, különösen Alessandria folytonos erősítésével és ágyúinak közadakozás útján való szaporításával, a plombiéresi találkozó után meg már éppenséggel Cavour a Garibaldi és Lafarina segítségével egészen megszervezte a lázadást az osztrák protektorátus alatt álló összes olasz tartományokban, melynek abban a percben kellend kitörnie, amelyben Piemont és Ausztria közt törésre kerül a sor. Az 1859-iki januárius elsejét Viktor Emánuel király is feltűnő nyilatkozatra használta fel, mondván, hogy a most kezdődő év nem fog tréfát ismerni,⁴ s tíz nappal később a piemonti országgyűlést megnyitó trónbeszédjébe szötte belé amaz emlékezetes szavakat, hogy bár tiszteletben tartja a szerződéseket, nem lehet érzéketlen a fájdalom ama kiáltásai iránt, melyek Olaszország minden részéből hangzanak felé. Kevéssel később már a szárd kormány ötvenmilliónyi hadiköltséget szavaztatott meg magának és tudjuk a Viktor

¹ *U. ott* jan. 7., 10., márc. 21., 22. jelent. *P. Napló* jan. 6., febr. 26.

² *Gensd. Dép.*

³ *U. ott* 1856 februáriusi sajtójelent. *Kossuth* id. k. 402. s köv. 1. *Ollivier* id. k. 448., 472. l.

⁴ L'anno che comincia non canzonera.

Emánuel s Napóleon levélváltásából, hogy a közösen viselendő háború már 1858 végén elhatározott dolog volt közöttük s csak abban merkedtek, hogy Ausztria tűnjék fel a béke megtörője gyanánt s hogy fegyveres összeütközésre lehetőleg ne kerüljön a sor május hó előtt, mert teljes készenlétre csak akkor számíhattak.¹

Ezekkel a félreérthetetlen és visszautasíthatatlan késztetésekkel szemben Ausztriának a Franciaország többé nem kétséges szerepe mellett főképp Oroszország és Németország magatartását kellett a kitörendő háború számításaiba beállítandó fontos tényezőkként számbavennie. Aziránt tisztában lehetett, hogy Oroszország részéről a legtöbb és a legjobb, amit várhat, a semlegesség, s néha bizony még ez is kétesnek látszott. A gyűlölet, mellyel ott Ausztriára néztek s vereségét kívánták, a Bismarck klasszikus tanúsága szerint határtalan volt² s megnyilvánult úgy koronkinti leckéztetéseiben, mint az orosz diplomácia sakkhúzásaiban az aldonai tarományokban. Az események igazolták Balabin bécsi orosz követnek egy februárius elején följegyzett bizalmas mondatát, hogy t. i. Oroszország nem fogja biztatni se Piemontot, se Franciaországot, de nem is fogja őket cselekvésükben akadályozni; mindenekfölött pedig nem fogja szuronyait Ausztria rendelkezésére bocsátani s nem fog számára Lombardiában rendőrszolgálatokat teljesíteni.³

Németország tekintetében más volt a helyzet a déli államokban és más az északiakban, különösen Poroszországban; DéUNémetországban Ausztria kétségtelenül számíthatott bizonyos szimpátiákra s ezeket sikerült főleg ügyes, bár nagyon drága sajtópropagandával annyira hevítienie, hogy Usedom közlése szerint a háború kitörésekor egész Dél-Németország azonosította magát Ausztriával s még a kevésbbé osztrák- és háborúbarát kormányok is kénytelenek voltak úszni az árral; ezt megerősíti Hohenlohe herceg is.⁴ Azonban a háború és béke kérdésében a délnémet államoknak utóvégre is nehéz volt elszakadnak az északiaktól; a kérdésnek tehát mindenképp Berlinben kellett eldőlnie.

Poroszország — mint tudjuk — nem volt barátja Ausztriának; a német Bund körüli versengések s a Neuenburgi viszály miatt kedvezőtlen hangulatot még a Concordatum hatása is rontotta; de mint a hábo-

¹ *Ollivier* id. k. 445., 512. s köv. 524. s köv. 1. *Arrigo Solmi*: II Risorgimentó italiano 1919. 78. 1.

² *Bismarck Briefe* a. s. Braut u. Gattin 412. s köv. 421 1.

³ *Gensd. Dép.* febr. 2-iki jelent.; lásd még u. ott a jan. 16., 18., 22., febr. 7., 23., márc. 17- jelent.

⁴ *Bemhardi* id. m. 111.194. s köv. 1. E közlés szerint Ausztria állítólag évente 4 — 500,000 ezüst forintot költött a délnémet sajtóra. *Hohenlohe*: Denkwürdigkeiten 1. 83. 1.

rús politika képviselője és Franciaországgal szemben, számíthatott Ausztria a porosz katonai körök hajlandóságára, annál inkább, mert az osztrák hadsereg győzelmi esélyeiről Németországban is jó véleményt tápláltak. Ezt a kedvező hangulatot a békebarát és tartózkodó porosz kormánypolitikával szemben az osztrák kormánynak módja lett volna ügyesen felhasználni, azonban ügyetlenül látott hozzá és maga rontotta el a saját dolgát. Az osztrák politikának az a titkos terve, hogy még mielőtt Franciaország Piemont segítségére siethetne, őt magát támadná meg a Rajnánál az egyesült német és osztrák seregek, kieszelve jól volt, de a német államokkal oly formában közöltetett, mint ahogy egy hűbérúr a maga hűbéreseit felhívja, hogy csapataikkal csatlakozzanak hozzá. Ezt a benyomást keltette még Buolnak a német kormányokhoz március 7-én intézett körjegyzéke is, melyre feleletül Schleinitz porosz külügyminiszter oly parlamenti nyilatkozatot tett, amely egyértelmű volt Poroszország semlegességének kinyilatkoztatásával. Az utolsó kísérlet Németországnak a háborúba való bevonására már közvetlenül a nyílt szakítás előtt Albrecht főherceg berlini küldetése volt s ez teljes eredménytelenséggel végződött. Ausztria kénytelen volt egyedül szállni szembe ellenségeivel.¹

Az utolsó kérdés, mely választ igényelt s melyet Ausztriának tulajdonképpen elsőként kellett volna fölvetnie, az volt, hogy mekkora támaszra számíthat egy külháború erőfeszítésében s annak esélyeivel szemben magában birodalmában s főleg annak legkényesebb területén: Magyarországon?

A hivatalos jelentések erre nézve is legalább is nem aggasztóan hangzottak. A közvélemény számára az Ostdeutsche Post már 1858 áprilisában, az Orsini-féle levelek közzététele után kiadta mintegy a mihez tartási utasítást, azt írván, hogy Ausztria jól ismeri olaszországi helyzetét s annak nehézségeit is, de nem fél e nehézségektől, mert akaratára és erejére van azokkal szembeszállni . . . Ausztria többszörös csatákban kivívott ősi jogainak terén szilárdul kell, hogy álljon, kötelességét áldozatok árán is teljesítenie kell . . . Az olaszok csak magukat vádolhatják szétdaraboltságukért, saját jellemöket, történeti fejlődésüket. Egész történetök mutatja, hogy szövetségi egysége sohasem tudtak emelkedni. Idegen uralom ellen mindig panaszkodtak, azonban az idegeneket legalább százszor maguk hívták az országba»... Valamivel később a félhivatalos «österreichische Zeitung» éles szemrehányásokkal fordult a piemonti kormány ellen, mely hivatalosan evangéliumnak nyilvánítja az Orsini leveleit s a lombardiai ifjúságot buzdítja a láza-

¹ *Gensd. Pép.* jan. 18., febr. 6., márc. 1., ápr. 8., 12. jelent. *P. Napló* márc. 9. és 12. *Bernhardi* id. k. 153., 196., 200. s köv. 1. *Hohenlohe* id. h. *Rogge* id. k. 334. 1. *Hübner* id. k. 420. 1. *Kossuth* 1. 62. 1.

dásra. «A bábjáték — úgymond — már elég hosszú volt; ideje volna már egyszer látni a kezeket, melyek a sodronyokat rángatják»¹ . . .

A bécsi közvélemény bizalmas jelentések szerint 1859 februáriusában elégedetlen volt a külügyek vezetésével s különösen a Hübner magatartásával, ki mindent zsebredug; úgy vélték, az angol követ nem tűrte volna, hogy Napóleon trónbeszédjében úgy nyilatkozzék Angliáról, mint beszélt Ausztriáról. Bécsben azt találták, hogy a francia császár immár mindenek fölött uralkodni akar s hogy ezzel végre is szembe kell szállni. Háborúval? A háború következményeit kiszámítani nem lehet, bár az esélyek Ausztriára nézve igen kedvezők. Igyekezni kell elkerülni a háborút a hatalmak szövetkezése által, mely minden fölforgató törekvés ellen irányulna. De minden körülmények között biztosítani kell harckészségünket és biztosítani kell azt, hogy mihelyt kitör a háború, a német fejedelmek megfelelő haderővel vonuljanak a Rajna felé. A birodalmi székváros hangulatát március végén is nagyon elszántnak, sőt harciasnak jelezték, mely már tűrhetetlennek találja a Turinból és Párizsból kiinduló kihívásokat s legrosszabbnak a hosszú bizonytalanságot; amennyire helyeselték Bécsben Ausztria erélyes készülődését a háborúra, éppúgy helytelenítették a csakis céltalan halasztást jelentő kongresszusra való meghívás elfogadását.² Buol gróf maga nagyon önértézetesen nyilatkozott a porosz követ előtt, mondván, hogy Ausztria, ha háborúra kerül a sor, nem fogja számlálgatni ellenségeit s Franciaország előtt csak számos csatavesztés után fog meghajolni.³

Aziránt persze egy percre sem lehetett kételyben az osztrák kormány, hogy egy kitörendő külső válság esetében nemcsak azt a támaszt nélkülöznél, amelyet egy alkotmányos kormánynak a nemzet alkotmányos szervei nyújthatnak, hanem nagyfokú népszerűtlenséggel és bizalmatlansággal is fog kellene megküzdenie. Buolt mindenütt gyűlölték a külföldön, Bruckot, Bachot és Grűnnét a belföldön, Bruckot azonfölül még folytonosan gyanúsították is a vasúteladások körüli eljárása miatt s helyzetét az is nehezítette, hogy a pénzügyi egyensúly helyreállítása érdekében alkalmazott leggyűlöletesebb rendszabályai is mind kárba veszttek; a háború újabb veszélye visszasodorta az osztrák pénzügyeket ugyanabba a zavarba, amelyben a keleti háború lezajlása után voltak.⁴

A magyarországi jelentések most is megállapították a rendkívül nyomott közhangulatot, az elégedetlenséget különösen a terhes adók, a dohánytermelés korlátozása s az új pénzrendszer miatt, az üzleti pangást, a közbiztonság hiányát, mely sok helyen a statárium fenntartását

¹ Mindkét közlemény a *P. Napló* 1858 ápr. 4. és 8. számaiban olvasható.

² *Gensd. Dép.* 1859 febr. 27., márc. 17. és 29. jelent. *P. Napló* 1859 márc. 50. (Hivatkozás az Osterr. Zeitungra.)

³ *Wertheimer*: Andrassy I. 120. 1.

⁴ *Gensd. Dép.* 1859 jan. 10., -> márc. 25., jún. 28. jelent.

vagy megújítását tette szükségessé, a konzervatívok duzzogását és a liberálisok titkos reménykedéseit, de azt is, hogy izgatásnak, ellenszegülésnek, nyugtalanságnak nyoma nincs, legföllebb az erdélyi románok, a bánási szerbek és horvátok között tapasztalható fokozott érdeklődés a határon túli fajrokonai sorsa és mozgalmi iránt. A Kempen közgei rnég azt is tapasztalhatni vélték, hogy Napóleon császár és Piemont iránt a magyar társadalom semmi rétegében sincs igazi rokonszenv, sőt kívánnák megaláztatásukat, mert tudják, hogy a háborútól viszonyaik jobbra alakulását úgyse várhatják. Ezekkel a nyilván szépítő színezésekkel szemben más jelentések elismerték, hogy a nemesség viszonylagos örömmel üdvözlé a háborút, mert tőle rendszerváltozást várna, mert ha majd ismét hivatkozni kell a magyar hűségre, az engedmények elkerülhetetlenek lesznek; a magyar pártok — e jelentések szerint — vagy Oroszországra néznek, vagy Napóleontól, az elnyomott nemzetségek barátjától várják a felszabadulást.¹ Egyelőre a kormány legaggódóbb hívei sem tudtak egyéb konkrét tényeket fölhozni, mint egy-egy fenyegető hangú falragaszt a pesti egyetemen, titkos felhívások itt-ott megkísértett köröztetését s azt, hogy a tevonuló újoncoktól a leányok ily dallal búcsúztak: «Ha elvisz is a vasút, majd visszahoz a Kossuth!»²

Hát voltak bizony értesítések, amelyek ezeknél többet is mondtak; erősen tartotta magát a hír, hogy Napóleon 3 millió frankot bocsátott a Kossuth rendelkezésére s hogy ez utóbbinak titkos ügynökei már az év elején bejárták a székelységet, előkészítik a lázadást és fegyvereket rejtettek el az erdőkben. A durazzói orosz konzul tudni vélte, hogyha a háború kitör, Kossuth Antivarinál vagy Durazzónál fog kikötni, ahol az angol konzul kéz alatt, a francia nyíltan egyengeti a francia-magyar betörők útját.³ Azóta Kossuth maga is közzétette egy februárius 25-én titkos megbízottal a hazába küldött «Tájékozás»-át,⁴ melyben jelezte, hogy a kitörendő háború alkalmat nyújt függetlenségünk kivívására, mert Turinban is, Párizsban is tudják, hogy az osztrákoktól kiürítendő olasz tartományokat a mi segítségünk nélkül nem lehet «biztosan megtartani#; egy másik harctérre is van szükség, mely az osztrák erejének nagy részét elvonja. Kilátásba helyezte, hogy Franciaország és Piemont általa, mint a függetlenségi nyilatkozatban kijelölt képviselője által szövetkezni fognak a magyar nemzettel. Ő pedig nem fogja megengedni, hogy nemzete csak eszközül használtassák fel. Inti tehát a nemzetet, hogy csalóka s gondatlan felszólításokra ne hajtson s várja be, míg ő felszólítja. Most — úgymond — nem fenyeget orosz intervenció; az angolokat ő meg-

¹ *U. ott* ián. 30., febr. 8., márc. 30., ápr. 30. jelent. *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* márc. 20. jelent.

² *Wertheimer* id. m. 1. 119. 1. *Gensd. Dép.* ápr. 3. jelent.

³ *Károlyi Á.*: Bevez. a Széchenyi döblingi irod. hagyatékához. 1. 18. 1.

⁴ *Irataim.* 1. 133. s köv. 1.

nyerte, nincs angol miniszter, ki ellenünk működni merjen. Ehhez járul az aktív francia segély pénzben, fegyverben, lőszerben, kész hadseregben, mely nélkül ő nem hagyja befolyását felhasználtatni. A győzelem biztató eredménye a szabad, független Magyarország lesz; ő az elmúlt tíz év alatt katonává képezte ki magát s nem adja ki a sereget a kezéből. Minden hazafi kötelessége a közvéleményben dolgozni ama mótely elterjedése ellen, mintha illojalítás volna Ausztria bajait szaporítani. Utasításokat ad végül a katonasággal s a nemzetiségekkel a szabadsága harc érdekében miként való bánásra nézve.

Nincs tudomásunk róla, hogy hányáknak és kiknek kezeibe jutott el Kossuthnak ez az üzenete; ő maga áprilisban úgy volt értesülve, hogy a «csekély udvari párt kivételével» az egész nemzetre számíthat; csak Eötvös József és Toldy Ferenc félnek a forradalomtól. Egy március 20-ikáról kelt levelében azt írta, hogy helyesli a Szekelyföldön tervezett fölkelést.¹ Látni fogjuk, hogy a Kossuth értesülései ezúttal kevésbbé voltak túlzottak, mint az ötvenes évek elején.

A kormány a magyar részről esetleg fenyegető veszéllyel szemben a megfigyelés szokott rendszabályain kívül alig tett egyebet, mint hogy Széchenyit, kinek fiában Kempen már trónjelöltet látott, szigorúbb rendőri ellenőrzés alá vette, különösen döblingi látogatóira nézve² és hogy a budai helytartósági alelnökségben b. Auguszt; kire nehezteltek a Nemzeti Színház és a Lovarda ügyében tanúsított engedékenységeért, fölcserélték Cseh Ede addigi baranyai megyefőnökkel.³

A konzervatívek teljes lojalitással igyekeztek a kormányt felvilágosítani a felől, hogyha Magyarország kielégítésére nem tesznek valamit, erre a nemzetre egy háborús megpróbáltatással szemben nem fognak támaszkodhatni. Javaslatba hozták, hogy a háború megindulása alkalmával kibocsátandó manifesztumban a Felség Ígérje meg az alkotmányos útra való visszatérést.⁴ Apponyi kihallgatást kért az uralkodónál s őt meggyőzni igyekezett arról, hogyha a kormány iránya Magyarországgal szemben meg nem változik, a forradalom kitörése s Magyarország elszakadása okvetetlenül be fog következni, kivált külső betörés esetében. Azt is nyíltan megmondta, hogy most már az országot csak a törvényes állapotba való egyszerű és tökéletes visszatérés elégítheti ki. Süket fülekre találtak; különösen Albrecht főherceg ellenkezett a légmerevebben minden engedmény gondolatával, melyet már magában véve illojálisnak tartott. Szerinte az adott helyzetben nem a hatalom megosztása, hanem a diktatúra volna szükséges; ⁵ ő mindig hajlandó

¹ *U. ott* 166. 1.

² *Károlyi Á.* id. m. 21. s köv. 1.

³ *B. Fiáth Ferenc:* Életem és élményeim. I. 1. 198. 1.

⁴ *Névtelen* (Ludasi); *Drei Jahre Verfassungstreit* 51. s köv. 1.

⁵ *Szögyény* id. m. II. -20. s köv. 1.

volt kicsinyelni az elégedetlenséget s annak minden megnyilatkozásával szemben mégis a legdrágóbb rendszabályokhoz nyúlni.

Hogy a konzervatívek minőnek látták akkor az ország közhangulatát, azt maga Szögyény beszéli el nekünk: «Számosan óhajtvá várták a hadsereg megveretését, mert csak így remélték az addigi fonák belpolitika józanabb megváltozását s közös volt a meggyőződés, hogyha Ausztria győz, a népnek s különösen Magyarországnak még rosszabb lesz a sorsa, mint addig . . . Magyarországon valamely küllellenség (francia vagy orosz) betörése után óhajtoztak . . . Székében beszéltek, hogy Konstantin orosz nagyherceg vagy Napóleon császár valamely jelöltje lesz a magyar király, ki a régi jogokat és alkotmányt vissza fogja állítani. Tartózkodás nélkül emlegették az uralkodóháztól való elszakadást és a függetlenséget, úgy, hogyha az osztrák törvény szerinti Hochverrathot akarták volna alkalmazni, fél Magyarországnak életét kellett volna vesztenie». B. Podmaniczky Frigyes tanúsága szerint «az elégedetlenek egész zöme felkelésről, forradalomról, felszabadításról álmodozott, mindegyikünk úgy rendezte be ügyeit, hogy kész legyen lóra ülni, amint megszólal a csatára hívó trombita harsogása».¹ A konzervatívekhez akkor közelálló b. Eötvös József egy január 14-ről Fallmerayerhez intézett levelében² oda nyilatkozott, hogy Ausztria a gyűlölet politikájával Magyarországgal szemben elérte azt, hogy nálunk semmit sem gyűlölnek úgy, mint az osztrákot s a németet, élénk rokonszenvet éreznek az orosz iránt s melegen érdeklődnek az oláhok és szerbek függetlenségi törekvései iránt, ami ugyan magyar részről nagyon rövidlátó, sőt öngyilkos politika, de az előzmények után érthető.

A magyar publicisztika jókor előrelátta a háborút s a koronkint fölmerült békereményektől nem tévesztette meg magát; ezt tanúsítják úgy Eötvösnek 1858 végén írt német röpirata,³ mellyel még foglalkozni fogunk, mint Falknak és Kemény Zsigmondnak a háborút megelőzőleg írt összes cikkei, melyek a dolgokba való mély betekintésről s megtéveszthetetlenül józan ítéletről tanúskodnak s éppen ezért mintegy előkészítették a közvéleményt a háborúra.⁴ De tanúskodnak arról is, hogy Magyarországon a háborút mindenki, még a nyilvánosság előtt is azzal a higgadtsággal vette számításba, amelyet az elkerülhetetlen dolgok megkívánnak s amely higgadtság éppenséggel nem abból eredeti, mintha nálunk a közvélemény a hadjáratnak Ausztriára nézve kedvező kimenetelében föltétlenül bízott volna.

¹ *U. ott* 119. I. Ezt Szögyény később egy emlékiratában Rechbergernek is megírta: *u. ott* 246. s köv. I. *Podmaniczky*: Naplótöredékek, III. 78. I.

² *A. m. tud. Akadémia levéltárában.*

³ *Die Garantien der Macht u. Einheit Oesterreichs 1859.*

⁴ Lásd különösen a *P. Napló* 1858 ápr. 10., máj. 2., 9., 13., aug. 13., dec. 4., 7. és 1859 jan. 8., 15., febr. 28., ápr. 6. és p»iki számait. Lásd: *Beksics* «Kemény Zs., a forradalom stb.- 180. I.

Április 8-án gróf Gyulay Ferenc tábornok, a Lombardiában összpontosított osztrák csapatok parancsnoka egy napiparancsot adott ki, melyben e szavak foglaltattak: «Katonák! A császár benneteket azért hívott a zászlók alá, hogy harmadízben alázzátok meg a piemonti orcátlanságot és elpusztítsátok az európai béke fanatikus zavaróinak fészékét.¹ Ez a kihívó nyilatkozat, melyre a hivatalos Piemont egyelőre választ nem adott, valószínűleg annak a Lombardiában titkosan terjesztett kiáltványnak a megtorlása akart lenni, melyet a turini Nemzeti Társaság adott ki Garibaldi, Lafarina és Clerici aláírásával s melyben Lőmbardia és Velence lakosságának utasítások adtak a kitörendő háborúban követendő magatartására nézve; hogy miképpen rendezzék a felkeléseket, hogy akadályozzák meg az osztrák sereg működését, hogy ne lőjenek annak olasz és magyar katonáira mindaddig, míg azok nem lőnek, sőt igyekezzenek ezeket elpártolásra bírni. Már most jelzi a kiáltvány, hogy a piemonti király biztosokat fog kiküldeni, kik az összes gyűlöletes osztrák adókat el fogják törölni s össze fogják írni azokat az ifjakat, kik hajlandók Olaszország ügye mellett fegyvert fogni és fel fogják állítani a katonai törvényszékeket a nemzeti ügy s a békés polgárok élete s tulajdona ellen vétkezők elítélésére.²

Ilyen előzmények után s tekintve a mindkét oldalon fokozódó büzgalommal folyó hadikészületeket, melyek mibenlétéről különösen Franciaországban az osztrák kormány kiterjedt kémrendszer útján igyekezett értesülést szerezni,³ nem lehet éppen csodálni, hogy míg a világ még az orosz részről kezdeményezett kongresszus összehívását várta, Ausztria április ip-én arra határozta el magát, hogy a turini kormánynak ultimátumot küldjön oly értelemben, hogy helyezze a hadsereget békelétszámra és bocsássa el azonnal az önkénteseket; három nap tüzetett ki a válasz megadására, melynek eredménytelen leteltével az osztrák császár, bár nem szívesen, kénytelen lesz a fegyver erejéhez folyamodni, hogy népeinek a béke biztosítékait megszerezze. Ez az ultimátum keresztelte Angol- és Oroszország lépéseit, melyeket Piemont lefegyverezése érdekében megindítottak. Senki sem örült ennek jobban, mint Viktor Emánuel, ki ilyenképpen szabadult a hatalmak nyomásától s a béke megzavarásának felelősségét ráháríthatta Ausztriára. Április 23-án kézbesítette az ultimátumot b. Kellersperg tábornok Turinban, 26-án a szárd király megadta rá a tagadó választ s így a hadiállapot Ausztria és Piemont között tényleg beállott. Már április 20-án a lombard-velencei kormányzó és helytartó fölmentettek állásuktól s mindkét tartomány katonai uralom alá helyeztetett, Franciaország pedig már

¹ *Ollivier* id. k. 566. 1.

² *Gensd. Dép.* ápr. 17. jelent.

³ *U. ott* márc. 5. jelent. *Károlyi* id. m. 16. 1.

ugyaneszt 26-án közölte követe útján Bécsben, hogy az osztrák csapatoknak piemonti területre lépését casus bellinek tekintené. Habár az osztrák sereg tényleg csak három nappal később, április 29-én lépte át Paviánál a Piemont határául szolgáló Ticino folyót, már 25-én megkezdődött a francia sereg kisebb osztagainak bevonulása piemonti területre.¹

Egy nappal a bevonulás előtt, április 28-ári bocsátotta ki Ferenc József manifesztumát, melyben népeinek a háború megindítását tudtára adta. Parancsot adott — úgymond — hű és vitéz hadseregének, hogy koronája kétségbevonhatatlan jogai és az Isten által rábizott birodalom sértetlen fennállása ellen a szomszéd Szardínia részéről évek óta folytatott, legújabbán tetőpontra jutott megtámadásoknak határt szabjon. Súlyos kötelességet teljesít, de lelkiismerete nyugodt, a Mindenható ítéletének veti magát alá. Hű népei beleegyezéséről biztosítva van. Hivatkozik arra is, hogy az Anglia által a kongresszus alapjául ajánlott pontokat elfogadta, de kívánta az előzetes lefegyverzést, melyre ő maga kész volt. Szardínia azonban e kívánatnak nem felelt meg. Mélyen érzi, mily nehéz e megpróbáltatás birodalmára nézve éppen most, midőn «a rendezett belső kifejlődés útján előre halad ...» de az uralkodó szívének hallgatnia kell ott, ahol már csak a becsület és kötelesség parancsol. Franciaország uralkodója semmis ürügyek alatt az olasz félsziget népjogilag rendezett viszonyaiba avatkozik s csapatai Szardínia határát már át is lépték. Kardját Ausztria becsülete és igaz joga, minden népek és államok joga, az emberiség legszentebb jogai védelmének szentell. Bizik népeiben, melyek az uralkodóház iránti hűségök által «a földgömb népeinek mintaképeid Harcunk igazságos, bátorsággal és bizalommal küzdjük meg. Reméli, hogy «a harcban nem fogunk egyedül állanid Mint német szövetséges fejedelem szól; német vér is áztatta a földet, melyért küzd. Istennel a hazáért!»²

Habár gróf Buol külügyminiszter komoly források állítása szerint nem is tudott az ultimátum elküldéséről s ezért már akkor följánlotta lemondását,³ nem késett körlevelet intézni a diplomáciai képviselőkhöz, melyben magyarázta Ausztria hadbaszállását s azt írta, hogy Ausztriát e lépésében mindazok győzelmi kívánata kíséri, kiknek lelkiismerete különbséget tesz az igazság és csalás, a jog és jogtalanság között. És a főkormányzó, Albrecht főherceg is szükségesnek látta proklamációval fordulni Magyarországra hű lakosaihoz-, melyben a császár által hozzá intézett kézirat alapján szabadcsapatok alakítására hívta fel a nemzetet a

¹ *P. Napló* ápr. 24., 27., 28., máj. 3. *Ollivier* id. k. 575. s köv. 1. *Rogge* id. k. 540. 1. *Osztr. Belügymin. levélt.*, ápr. 20. kézirat.

² *P. Napló* ápr. 30. *Reichsg.-Blatt 1859.* 175. 1.

³ *Friedjung*: *Histor. Aufsätze* 1919. 306. I. *J. Redlich*: *Das österr. Staats- u. Rechtsproblem.* I, köt. 2. rész. 174. 1.

haderő gyarapítása érdekében s mindjárt közölte e csapatok felállításának «elveit» is. Ezen elvek szerint a gyalogos önkénteseknek is attila lesz a ruházatuk és kalap fehér tollal. Főkép kiszolgált katonákra látszott számítani.¹ E fölhívás alapján, melyhez hasonló t bocsátottak ki a monarchia többi országaiban is, az önkéntes csapatok szervezése csakugyan megindult s külsőleg eléggé tekintélyes eredményt mutatván fel, a hiva«-talos híradások azt természetesen fölhasználták a nép egyetértésének, uralkodójához való ragaszkodásának s a háborúért való lelkesedésének bizonyítására, éppúgy mint azokat a hűségi nyilatkozatokat, amelyeket a városok és községek a háború kitörése alkalmából legfelsőbb helyre eljuttattak s azokat a segélyadományokat, melyeket főkép tehetősebb egyházi és világi egyének a hadviselés költségeire följánlottak s melyek mindig mindjárt nyilvánosságra is hozattak. A szabadcsapatok, melyeket Magyarországon magyar zászló alatt, magyar zeneszóval toborzottak, itt úgy mint Ausztriában is többnyire dologtalan, gyülevész népből alakultak vagy olyanokból, kik — miután a toborzás csak a háború idejére szólt — így gyorsabban reméltek hadkötelezettségöknek megfeleU hetni; helyenkint az önkéntesek mezítláb vonultak be a városokba; a bécsi rendőrigazgató főkép annak örült, hogy e toborzás útján sikerül a veszélyesebb munkáselemeket eltávolítani a fővárosból. Erdélyben egyáltalán nem sikerült önkénteseket toborzani. Különben e szabadcsapatok annál kevésbé bírhattak jelentőséggel a háborúban, mert mire szervezésük befejeződött, a háború is véget ért. A hódolati és hűségi feliratok felsőbb parancsra hivatalos sablon szerint készültek; néhol a hivatalos jelentések szerint is csak kényszerrel voltak kicsikarhatók; a segélyadományok pedig vagy egyes kitüntetésre vágyóktól eredtek, vagy egyszerűen kivették a községekre.²

A másik két hadviselő uralkodó természetesen szintén manifesztums mai vezette be a háborút. Viktor Emánuel hivatkozott atyja sírjánál tett fogadalmára s arra utalván, hogy Ausztria megszegte a szerződéseket és azért támadta meg Piemontot, mert az szót emelt a nemzetek tanácsában a «közös haza» ügye mellett, kijelentette, hogy egyetlen becsvágya az olasz függetlenség első katonájának lenni. A francia császár, aki Anglia tiltakozása ellenére Savoya semleges területén át vitte csapatait Piemontba, kiáltványában kinyilatkoztatta, hogy Ausztria a dolgokat odáig vitte, hogy most már vagy neki kell uralkodnia egész a havasokig, vagy Olaszországnak szabaddá kell lennie egész az Adriáig. Napóleon, Savoya és Nizza átengedésének ígéretével a zsebében kijelentette azt is, hogy a francia nemzet hódítani nem akar, csupán hagyományos nemzeti

¹ *P. Napló* máj. 1. r. 4.

² *Oszt. Belügymin. eln. levélt.*, máj. 2., 3., 4., 12., 21., 24. és júl. 7., 19-iki iratok; *Gensd.Dép.* ápr. 29., máj. 1., 29. és júl. 31. jelent. *Szögyény* id. k. 141. s köv. 1.

politikáját tartja fenn, tiszteletben tartja a szerződéseket, de hangosan bevallja rokonszenvét azon nép iránt, mely vele rokon s mely idegen elnyomás alatt nyög. Az ügy, mely mellett síkra száll, az igazságra, en; -beriségre, a haza és a függetlenség szeretetére támaszkodik s ezért szent az Isten előtt.¹

Ausztria katonai helyzetét a háború megindulásakor általában kedvezően ítélték meg; eleinte a hivatalos jelentések ecsetelték a nagy lelkesedést is, melyet a hadüzenet különösen Bécsben keltett; Oroszországban sem észleltek oly intézkedéseket, melyek a háborúba való beavatkozásra mutattak volna, Bajorországban is lelkes volt a hangulat s fennállott még a remény Németország részvételére a háborúban. Az első kínos benyomást az a lassúság és késedelem okozta, mellyel a támadó osztrák sereg a határ átlépése óta lehetővé tette az ellenfélnek seregei kényelmes összevonását és felvonultatását. Május közepén még semmi hír sem volt hadmozgalmakról olvasható. Ez a tétlenség váltotta ki az első kritikákat a fővezér, Gyulay magatartása és képességei fölött. Gyulaynak már kineveztetése sokakban csalódást keltett; irányadó német körök úgy tudták, hogy Ausztria a b. Hess személyében oly hadvezért bír, ki Európa első katonája-, kivel méltó ellenfelet a franciák sem tudnak szembeállítani; mégis mellőzték őt, mert az udvari körökben kedveltebb volt Gyulay, az elegáns gavallér és gazdag arisztokrata s talán azért is, mert Hess — protestáns volt. Ez utóbbit állítólag a majdani, nagyobb rajnai háború számára tartogatták, ha majd — Albrecht főherceg hite szerint — az osztrák sereg győzelmet aratván Olaszországban, diadalmásán fogja hadmenetét Franciaország ellen folytatni. Gyulay utóbb, mikor az elvesztett háború egész felelősségét reá igyekeztek hártítani, azal védekezett, hogy ő csak a bécsi katonai <-Centralkanzlei» utasításait követte s hogy ő nem kapta meg sem a szükséges haderőt, sem a várt készleteket; ámde akkor miért kellett éppen neki pattogó napiparancsával siettetnie az összetűzést? Kétséget nem szenved, hogy gr. Gyulay Ferenc mint hadvezér nem állott feladata magaslatán s ez egyik balvégzete volt ennek a háborúnak Ausztriára nézve.²

Az osztrák ultimátum az előzetes megállapodás ellenére Poroszország beleegyezése nélkül, sőt annak tiltakozása dacára küldetett el,³ így előrelátható volt a német csatlakozás elmaradása s a császári manifesztumban kifejezett remény nem lehetett elég hatásos nyomás a német szövetségesekre. Lehet, hogy másképp alakultak volna a dolgok, ha a

¹ *Kossuth* id. m. I. 81. s köv. I. P. *Napló* máj. 7.

² *Bernhardi* (id. k. 133., 201. s köv. I.) Gyulayt -leerer, eleganter Müssigänger und Pflastertreter von sehr alltaglichen Fahigkeiten- szavakkal jellemzi. Lásd még *Gensd. Dép.* ápr. 22., 28., máj. 3., p-iki jelent. *Hübner* id. kl. 423. I. *Falk M.* id. m. 361. s köv. I. O. *Bemh. Friedmann* Zehn jahre etc. 25. I.

³ *Bernhardi* id. h.

háború Ausztriának győzelme hozott volna; a győztes mindig talál szövetségeseket, a legyőzött vajmi nehezen.

Az a tény, hogy Franciaország nem volt visszatérhető a Piemonthez való csatlakozástól s hogy Ausztria viszont szövetségesei nélkül volt kénytelen a harcot két ellenséggel fölvenni, mindenesetre oly balsikerét jelentette az osztrák diplomáciának, mely, bárki lett volna külügyminiszter, azt áldozatul követelte volna. Ezt bizonyára Buol is átérezte s valószínűbb, hogy önszántából is, nem csupán a császár felszólítására¹ hagyta el helyét. Felmentése május 17-én történt, egészségi állapota okulásával; mindjárt egyidejűleg kinevezték utódjául és pedig nemcsak a külügyek, hanem a császári ház miniszterévé is gr. Rechberg-Rothenlöwent (Johann Bernhard), ez időben a frankfurti német birodalmi gyűlés elnökét, ki előbb rövid ideig Radetzky mellett Olaszországban működött. A hivatalos híradás azt is kijelenteni sietett, hogy e személyváltozás politikai irányváltozást nem jelent.² Természetesen! Az osztrák politika mindig csodálatosan el tudta találni a leg gondviselészerűbb pillanatok számára a legköznapiabb megoldásokat, mintha az ily pillanatok jelentősége az ily megoldások által eltüntethető volna.

Ilyen köznapias megoldás volt az adott helyzetben a Rechberg gróf kinevezetése is. Ő is idegen volt éppúgy, mint elődje és pedig bajor; hírnevet, különös tekintélyt, önálló politikai koncepciókat nem hozott magával, még csak a monarchia belpolitikai problémáinak megközelítő ismeretét sem; céhbeli diplomata volt s mint ilyent a jobbak közé sorozták, habár ismeretes volt kivált fiatalabb korában rendkívül heves természete, a mely miatt Bismarck, — kivel egyszer majdnem párbajt kellett vívnia — furibundusnak nevezte s amely miatt Olaszországban Benedekkel is összeveszett.³ Hanem véletlenül hozott magával Rechberg egy tulajdonságot, melyre az irány változatlanágának hirdetői legkevésbé látszottak számítani, t. i. a tájékozatlanság elfogulatlanágát és szabad kezet a múlttal szemben, ami lehetővé tette, hogy megértő szándékkal és bizonyos jóakarattal foglalkozzék a magyar kérdéssel, kivált mikor már Bach is letűnt a szinterről; viszont azonban jelentéktelenségének tanúsága, hogy befolyása a magyar ügyekre megszűnt abban a percben, amelyben a Schmerling személyében egy fölényesebb akarattal került szembe.

A miniszterek testületé ez időben nemcsak tanácskozásai elnökének személyében szenvedett változást; más új alakok is jelentek meg benne; így Kempen engedélyt kapott, hogy magát a szükséghez ké-

¹ Ez utóbbit *Szögyény* állítja (id. k. 123. 1.) s némileg *Wertheimer* is (id. m. 1. 120. s köv. 1.).

² *P. Napló* máj. 19.

³ *Przibram* id. m. 119. 1 *Szögyény* id. k. 124. 1. *Wertheimer* id. k. 131. 1. *Friedjung* Hist. Aufs. 299. s köv. 1.

pest Hartmann altábornagy által helyettesíttesse;¹ ez gyakran meg is történt és Hartmann különösen a sajtó megrendszabályozásai kérdésében liberális felfogásával tűnt fel.² B. Hess «főkvártélymester» is résztvett koronkint a tanácskozásokban s egy császári kézirat felhatalmazta b. Eynatten altábornagyot, hogy mint igazgató a hadfőparancsnokságnál» ez utóbbinak képviselőjében a miniszteri tanácskozásokban résztvehessen, amely jogával ez bőségesen élt is.³ Ausztria újkori történetének egyik legsötétebb lapját foglalja el a tény, hogy az az ember, aki kevéssel később mint a háború elvesztésében oly nagy szerepet vitt botrányos hadiszállítási visszaélések és üzérkedések főtettese a börtönben öngyilkosságot volt kénytelen elkövetni, a Grünnc-Kempen mellékkormány pártfogásával⁴ a monarchia egyik legválságosabb korszakában a miniszterekkel egyenlő jogot nyert a közügyek legfelsőbb fokon való ellátásába beleszólhatni.

Május hó 12-én Napóleon császár Genuában partra szállott, hogy személyesen legyen jelen hadserege olaszországi ténykedésénél. Valamivel később pedig egy francia hajóraj jelent meg Velence előtt, hogy nyomatékot adjon a császári manifesztum ama kijelentésének, mely szerint Ausztriának egész az Adriáig ki kell takarodnia az olasz földről.⁵

Május 20-án azután megtörtént az első igazi harctéri esemény is. Gyulay, aki addig céltalanul meneteltette idestova csapatait a Lomellinában, a nélkül, hogy azok ellenséget láttak volna, gr. Stadion tábornokot 12,000 emberrel szélesebbkörű felderítő műveletre küldte előre, s e csapatot a franciák, ekkor először használatba vett vontocsövű ágyúikkal, Montebellonál visszavonulásra kényszerítették. Pár nappal később Giuseppe Garibaldi tábornok a maga havasi vadászoknak nevezett önkénteseivel bárkákon átkelt a Lago Maggiorén, megszállotta a keleti partmelléki helyeket s Comóba és Vareséba is elhatolt; a lakosság elébe vonult és melléje állott.⁶ Talán először hangzott el akkor nálunk országszerte az utóbb oly népszerűvé lett név, a Garibaldi neve, a serdülő kora óta két világrészben rettenthetetlen hősiségével kitűnt szabadságharcosé, ki már 1848-ban guerillavezér volt s egyszer a franciákat is kiűzte Rómából, majd elűzetvén hazájából, ismét Amerikában próbált sze-

¹ *Gensd. Dép.* máj. 3. elhalt.

³ *Min. Conf. jún. 30.*

³ *U. ott* máj. 26. Az ezidőbeli miniszterkonferenciák jegyzőkönyveiből sokat közöl *J. Redlich* id. m. 1. 3. r. 174. s köv. 1.

⁴ Hogy Eynatten a Kempen bizalmi embere is volt, mutatják a *Gensd. Dép.* iratai között található s Kempenhez intézett bizalmas levelei, melyekben őt «Verehrter Freund u. Gönner»-nek szólítja s neki a min. tanácsban az ő távollétében történekről jelentéseket tesz.

⁵ *P. Napló* máj. 14., 18.

⁶ *Gensd. Dép.* máj. 25. jelent.

renését, hogy mint hajóskapitány térvén vissza, a szárd királytól tábornoki kinevezést s az olasz önkéntescsapatok vezérségét kapja meg. És mindenki tudta, hogy Klapka turini proklamációja következtében ez időben már mintegy 1000 magyar önkéntes is volt e szabad csapatokban s számuk átszökésekkel folyton szaporodott, mert már várták Kossuth érkezését Piemontba.¹ A franciák palestroi előnyomulása s Garibaldi betörése következtében Gyulay június elsején kénytelen volt a védelemre szorítkozva visszavonulni a Ticino mögé s kiüríteni Piemontot.

A kormány súlyos gondok foglalkoztatták; a hadvezetőség szükségesnek találta a hadsereg létszámának 750,000 főre való emelését, ami a hadi költségvetésnek 500 millióra fokozását jelentette, oly összegre, melynek súlyát a pénzügyminiszter vélekedése szerint egy győzelmes háború sem fogja elviselhetővé tenni. Bruck kimutathatni vélte, hogy Franciaországnak mindent összevéve csak 550,000 katonája van. Azonban Grünne, ki csak az imént azzal a kedélyes javaslattal állott elő, hogy osztrák és idegen írók küldendők a táborba, kik vonzó és érdeklő harctéri epizódok leírásával elégítsék ki a közönség olvasási vágyát, buzgón támogatva Eynattentól, bebizonyítani igyekezett, hogy most Ausztriának imponáló erővel kell föllépnie, mert az európai válságot csak ez oldhatja meg javunkra. Utóbb b. Hess is segítségére jött, ki 900,000-re becsülte az összes ellenséges haderőt; miután Rechberg is kifejtette, hogy nem szabad a háborút lokalizáltatni engedni s az elnöklő császár is megállapította, hogy a viszonyok ellenállhatatlanul rákényszerítik, hogy a háborút európaivá tenni igyekezzék, szerencsésen leszavazták Bruckot, aki kénytelen-kelletlen 300 milliónyi 5%-os állami kötvényt bocsátott a Nemzeti Bank rendelkezésére, 200 milliónyi bankjegy fejében.²

Az uralkodó, miután minisztereinek szívére kötötte, hogy a nehéz helyzetre való tekintettel az összes kormányzati ágak erőteljes és egyetértő együttműködését, összhangját biztosítsák s e végből minden fontosabb ügyet a miniszteri értekezletben alaposan megbeszéljenek, kijelentette, hogy személyesen utazik le a táborba és átveszi a fővezényletet. Távolléte alatt bizonyos körét az uralkodói teendőknél Rainer főhercegre bízta, a miniszter-konferenciákban való elnökléssel együtt. Ha valamely országban nyugtalanság törne ki, a polgári és katonai hatóságok a legnagyobb körültekintéssel, de eréllyel is lépjenek közbe; ezt különösen a belügyminiszter kötelességévé tette. Az esetleg szükségessé váló rendkívüli katonai rendszabályok iránt Albrecht főherceg

¹ *U. ott* máj. 31. jelent. *Kossuth* id. k. 417 — 418. 1.

² *Min. Conf.* máj. 26., 28., júl. 5. jegyzőkönyvek. Lásd *Redlicsnél* 1 id. h. *P. Napló* máj. 25.

fog intézkedni.¹ A császárt erre az elhatározásra valószínűleg a másik két uralkodó példája, valamint az indította, hogy ez mutatkozott a legkíméletesebb módnak a fővezérletet Gyulay kezéből kivenni.

Ferenc József május 30-án utazott le a harctérre;² még nem is volt módja a vezénylet átvételére, midőn június 4-én megtörtént a Ticino bal partján Magenta mellett vívott csata, mely hosszú, makacs küzdelem után az osztrák sereg teljes vereségével végződött. Ez Lombardia elvesztését jelentette; az osztrák sereg már másnap kiürítette Milánót, oly sietséggel, hogy temérdek hadiszer és készlet az ellenség kezébe jutott; Pavia és Piacenza érődéit felrobbantották s a lombard városokból kivonattak az osztrák helyőrségek. Június 8-án Napóleon Viktor Emánuel oldalán, a diadalittas szövetséges seregek élén, a nép örömujjongása közt bevonult a lombard fővárosba, míg az osztrákok a Mincio mellett a várnégyszögtől³ védett új hadállást foglaltak el. Lombardia kiürítése azonban megtörte Ausztria hatalmát a védelme alatt állott középosztásos államokban is. A toscanai nagyherceget a forradalom már május végén az ország elhagyására kényszerítette; kevéssel Milánó feladása után Parma és Modena urai is távozni kényszerültek hercegségeikből s az osztrák helyőrségek Bolognából és Anconából is kivonultak.⁴

Habár osztrák hivatalos hangok még mindig hirdették a háború kockájának várható fordulását s a harctér kiterjesztését, s a császár napi-parancsában is, átvevén a vezényletet, bizalmát fejezte ki katonái iránt, hogy ki fogják vívni azt, amit a haza vár, az európai közvélemény már Magenta után leszámolt Ausztria hadi vállalkozásával. Nem az osztrák sereg vitéségét vonták kétségbe, hanem hibáztatták a vezetést és hibáztatták Ausztriát — nem egészen igazságosan — a háború felidézéséért. A vereségek némely rejtettebb oka csak később derült ki, de a fejtelenség a vezetésben rögtön szembeötlött. Oroszországban leplezetlen örömmel fogadták a franciák győzelme hírét s Gortschakoff keresztülvitte, hogy a cár Schuwaloffot szerencsekívánataival a francia főhadiszállásra küldte;⁵ sehol Ausztria iránt rokonszenv, részvét néni nyilvánult.⁶ Az angol Prince Consort a Miksa főherceg szándékait keresztező bécsi reakciónak tulajdonította Lombardia elvesztését.⁷ Bismarck sajnálta az osztrák katonákat, hogy oly «buta» vezetőik voltak s megjegyezte, hogy Németország Ausztria mellé állott volna, ha biz-

¹ Máj. 28-iki *Min. Conf.*

² *P. Napló máj. 31.*

Peschiera, Mantua, Verona, Legnago.

⁴ *P. Napló jún. 12., 15.*

⁵ *Gensd. Dép. jún. 18. jelent.*

⁶ Ezt utóbb maga Bach elismerte (júl. 5. *Min. Conf.*).

⁷ *Hohenlohe id. m. 1. 88. 1.*

hatott volna benne; de beavatkozás esetében több oka lett volna az osztráktól, mint a franciától félni.¹

A német beavatkozás kérdése még Magenta után is komolyan foglalkoztatta a bécsi kormányt. Poroszország nagyon kétes szerepet vitt e kérdésben; még a csatavesztés után is a fegyveres mediatio eszméjét pengette az osztrák kormány előtt, de minden további tárgyalást meghiúsított. Mozgósított is néhány hadtestet, ami örömet keltett Ausztriában s ijedelmet Oroszországban; azonban csakhamar kiderült, hogy ez csak védelmi rendszabály jellegével bírt.²

Ha a külföldi közvélemény így ítélte meg a háborúnak Ausztriára nézve oly kedvezőtlen fordulatát, elképzelhető, milyen hatással volt az a belföldön. A magyarországi közhangulat, melyet már ismerünk, csak a maga igazolását látta az eseményekben s még jobban megerősödött és nekibátorodott. Báró Fiáth Ferencet saját vallomása szerint, mikor a Nemzeti Casinóban «a mi háborúnkról» kezdett beszélni, majdnem kidobták; a harctéri vereségeknek Pesten s kevés kivétellel talán egész Magyarországon jobban örültek, mint maga Napóleon.³ De most már Bécsben sem volt leplezhető a hangulat megváltozása. Kempen maga is úgy tudta, hogy most már csak engedmények, belügyi reformok segíthetnek, a közvélemény már nem csillapítható s különös elégtételt érzett a belügyminiszter iránti általános, határtalan gyűlölet láttában és abban, hogy Bachot tekintették minden baj főokának.⁴ Hogy azonban a gyűlölet és a vád többekre terjedt ki, azt ez a Bécsben akkoriban keringő tréfás epigramm tanúsítja:

«Wenn 's Bacherl vertrocknet,
Und 's Bruckerl bricht,
Wenn 's Rauscherl verstummet,
Und 's Grünne verschwindet:
Kommt 's Glück, Eher nicht.»⁵

S ugyancsak Bécsben egy torzkép járta, melyen az osztrák katonáknak oroszlánfejök volt, vezéreiknek szamarfejök, a minisztereknek pedig semmi fejök.⁶

És a harctéri események megtalálták visszhangjukat a kormány kebelében is. A június 9-iki miniszteri értekezleten heves vita keletkezett; Bruck és Thun miniszterek kifakadtak a miatt, hogy elleplezték az uralkodó előtt az általános izgalmat és elkeseredést s hogy a közönséget oly harctéri hírekkel ámították, melyeknek keserves cáfolatát azután nem lehetett elhallgatni. Élesen bírálták a hadvezetés hibáit is. Grünne és Kempen távollétében Eynatten, bár elismerve az

¹ *Briefe* etc. 44-5. 1. ⁴ *Gensd. Dép.* jún. 28., júl. 2. jelent.

² *Min. Conf.* jún. 16., 28. ⁵ *Kossuth* id. k. 406. 1.

³ *B. Fiáth F.* id. m. 11. 198.1. ⁶ *Bernhardi* id. k. 247. 1.

uralkodó elégedetlenséget, azt inkább a tájékozatlanságnak tulajdonította, fontos tényezők nem kellő ismeretének s ezért jogosulatlannak. A miniszteri értekezlet mindazonáltal «szent kötelességének» tekintette e hangulatról a külügyminiszter útján jelentést tétetni az uralkodónak. Kempen másnap értesülvén e dolgokról, felháborodással tiltakozott a harcéri eseményeknek ily «illetéktelen» bírálata ellen s azt jövőre a miniszteri értekezletekből kiküszöbölendőnek vélte.¹ Hogy mily komolynak látta egyébiránt maga a kormány a helyzetet, azt azok az intézkedések tanúsítják, melyeket a leginkább fenyegetett országokra nézve ellenséges betörés vagy lázadás esetére nézve tett ez időben.²

Az uralkodó hadvezéri minőségében érvényesülni akarván s bizva serege töretlen jó szellemében, elhatározta, hogy még egyszer próbára teszi a hadiszerecsét, támadásba megy át és átlépi a Minciót. Az osztrák sereg nagyobb lévén az ellenségénél, nagy félkört formált és koncentrikusan akart előnyomulni; de vonala túlhosszú volt s közepe gyöngye és nélkülözötte a tartalékot. Ezért Napóleon főerejét a centrum ellen irányozta, mely Solferino falu mellett egy magaslatot foglalt el. Az erélyes támadásnak sikerült az osztrákokat kiszorítani állásukból s azt megtartani; ezzel vonaluk meg volt törve. Az osztrák vezényletben zavar támadt, hozzá borzasztó zivatar keletkezett, mely azonban legalább véget vetett a harcnak és az osztrákoknak módot nyújtott a rendezett visszavonulásra. Csak Benedek altábornagy tartotta magát San Martinónál még néhány óráig. Véres nap volt június 24-ike, 12 óráig dúlt a harc. Az osztrákok 13,000 halottat és sebesültet vesztek és 9000 foglyot; az ellenfél vesztesége még nagyobb volt. E csata iszonyai szolgálták okul a sebesültápolás biztosítását célzó genfi konvenció keletkezésére.³

Solferino után Ausztriának nem maradt más választása, mint letenni a fegyvert s mielőbbi békekötéssel védekezni további, még nagyobb veszélyek ellen. A csata előtti napon Kossuth Turinba érkezett, bár Ausztria kémeinek értesülése szerint neki akkor Oláhországban kellett volna az Erdélybe való betörést előkészítenie.⁴ Július 6-án Fiume előtt francia hadihajók vetettek horgonyt; miután meggyőződtek róla, hogy a Quarneróban osztrák haderő nincs, másnap elvonultak, de Lussin Piccolo szigetét egyidőre megszállották a franciák, ami különösen Magyarországon izgalmas reményeket keltett.⁵

¹ *Min. Conf. jún. 9. Gensd. Dép. jún. 10. jelent.*

² *Min. Conf. jún. 21. Bel ügy mm. eln. levélt. jún. 27. előterj.*

³ *Georg Weber: Allgem. Weltgeschichte X. 790. s. köv. 1. Beksics (Fér. József kora 544. 1.) tévesen mondja, hogy csak a solferinói csatában 15,000 foglyot veszített Ausztria; olasz adatok (Solmi id. m. 85. 1.) csak 7000-re teszik.*

⁴ *Osztr. Belügymin. eln. levélt. júl. 15-ikl. jelent.*

⁵ *U. ott júl. 7-ik» jelent.*

És gondolkodóba ejthette az osztrák kormányt az is, hogy seregének a hadjárat alatt fogságba esett aránylag igen nagyszámú katonái majdnem mind magyarok, olaszok és horvátok voltak s hogy a magyarokat az olasz hadvezetőség az emigráció segítségével nyomban légióvá kezdte szervezni.¹

Július io-én a következő távirat érkezett a veronai főhadiszálláson időző Rechbergtől Bécsbe: «Napoleon császár kifejezett kívánatára holnap reggel 9 órakor a két császárnak összejövetele lesz Villafrancában. Eredmény még bizonytalan. Hasson oda (Werner államtitkár), hogy a sajtó tapintatlan cikkeket ne hozzon-»²

Az összejövetel alkalmával — Napóleon császár saját közlése szerint — Ferenc József nagy nyíltsággal fejtette ki a béke alapjául szolgáló pontokat, hangsúlyozva, hogy kívánja a békét, hogy meghajol a fegyvereknek rá nézve kedvezőtlen döntése előtt s hogy Napóleon iránti nagy bizalmának akarja jelét adni, midőn mindjárt megjelöli engedményeinek végső határait. Átengedi Lombardiát a francia császárnak, kivéve Mantua és Peschiera várait. Megtartja a velencei tartományt, mint az osztrák korona birtokát. Peschierához nem látszott föltétlenül ragaszkodni. Nagy súlyt helyez Toscana és Modena hercegei uralmának fenntartására, ellenben elejti Parmát, tegyenek vele a francia császár és a piemonti király amit akarnak. Megelőzni szeretné a császár azon esetleges óhaját, hogy az utóbbi események általános amnesztiát találjanak. Napóleon megfontolni kívánván a dolgot, Ferenc József élénken viszonzá: «Mondjon igent és minden el van intézve! végezzünk azonnal!- Mégis belenyugodott, hogy a császár fontolóra vegye ajánlatát, mondván: «Jól van Sir, de kérem, fontolja meg az általam mondottak szellemében, nemde?»- Napóleon azután tanácskozott Viktor Emánuellel, ki nagyon elégedettnek látszott az ajánlattal, majd írásba foglalta a békeelőzményeket a következő pontokban: Az osztrák császár és a franciák császára kívánják Olaszország föderatív szervezését a pápa tiszteletbeli elnöksége alatt. Az osztrák császár átengedi Lombardiára vonatkozó jogait a francia császárnak, ki azokat a népesség kívánságának megfelelően átruházza Sardinia királyára. Velence Ausztria birtokában maradvá szintén tagja lesz az olasz szövetségnek. Mindkét uralkodó minden igyekezetével rajta lesz, — kivéve a fegyveres beavatkozást, — hogy Toscana és Modena hercegei visszatérhessenek országaikba s ott általános amnesztiát és alkotmányt adjanak. A két uralkodó fel fogja kérni a pápát, hogy államának a szükséges

¹ Rogge id. k. 541. I. Kossuth id. k. 351. s köv. 1.

² *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* Villafranca alatt a Verona közelében fekvő ily nevű kis helység értendő.

reformokat megadja s a Legatiókat¹ különválassza az egyházi államtól. Kölcsönös általános amnesztia adatik.

E békepontokat Napóleon ennek minden szabadkozása ellenére Gérome Napóleon hercege bízta, hogy azokat Ferenc Józseffel közölje s hozzájárulását megnyerje, mi célból igen barátságos hangú levelet adott át neki a császár számára. A herceg még aznap délután Veronába utazott s ott fogadtatván Ferenc József által, pontról-pontra megbeszélte megbízója javaslatát, miközben némely pontra nézve élénk vita fejlődött ki, s a francia herceg arra is utalt, hogy meg nem egyezés esetében augusztusban az ellenségeskedések nagyobb erővel fognak megújulni. Az osztrák császár egyidőre visszavonulván, oly szöveget adott azután át a hercegnek, mely annyiban különbözött a Napóleonétól, hogy kivette az átadás alól Mantua és Peschiera várait és kihagyta azt, hogy Lombardia «a népesség kívánatának megfelelően» adatik át a sardiniai királynak; ezenkívül kissé határozottabban fejezte ki Toscana és Modena hercegeinek visszahelyezését uralmukba. Ezt a szöveget Ferenc József aláírta, kijelentve, hogy nagy áldozatot hoz legszebb tartománya átengedésével. Azután mosolyogva tette hozzá: «Ezen csodálkozni fognak Berlinben; de nem bánom! inkább engedek Napóleon császárnak, mint egy kongresszusnak». További tárgyalás anyaga maradt még az azoknak a magyar katonáknak adandó amnesztia, kik szolgálatot vállaltak a szövetségeseknél s akik a további katonai szolgálattól fölmentendők lennének, mert e nélkül a kegyelem rájuk nézve illuzóriussá válnék. Mikor a herceg távozott Veronából, a nép Franciaországot élte. Napóleon eleinte aggályosnak találta ellenfele módosításait, de utóbb mégis elfogadta a szöveget s így jöttek létre a villafrancai békeelőzmények.²

Viktor Emánuel, bízva a jövőben, beérte akkor ezzel az eredménnyel; ellenben Cavour és Garibaldi fel voltak böszülve a Napóleon császár magatartása fölött, ki valóban kijátszotta az olaszokat, amennyiben megígérte nekik Ausztriának egész az Adriág való kiűzését s érdembérül Nizzát és Savoyát kötötte ki magának; most feladatát csak félig teljesítette, mert az osztrákoknak meghagyta Ve«lence uralmát, ellenben érdembérét mindjárt egészben igénybe vette.

Ausztria harctéri vereségéhez viszonyítva anyagilag még csekély veszteséget szenvedett a villafrancai megegyezés által. De annál na-

¹ A nem a római Curia közvetlen kormányzata alatt állott, hanem pápai legátusoktól kormányzott tartományok Bologna, Ferrara, Ancona stb. székhelyekkel.

² Les Préliminaires de la Paix, 11 Juillet 1859, pár le *Prince Napoléon*, (Journal) Revue des deux Mondes 1 Aout 1909. A becikkelyezett fegyverszüneti egyezmény szövege a *Reichsgesetzblatt* 1859. évfoly. 354. 1.

gyobb volt erkölcsi veresége. Hol voltak azok az idők, amikor az osztrák patriotizmus költője, Grillparzer Radetzkyt dicsőítve azt írhatta:

«Glück auf, mein Feldherr, führe den Streich
Nicht bloss für des Ruhmes Schimmer!
In deinem Lager ist Österreich,
Wir andern sind einzelne Trümmer.»

Hol volt az a büszke, nagy Ausztria, amely látszólag minden ellen-ségén győzedelmeskedve egy, gondviselészerűnek tartott uralkodói akarat merész tervei szerint vélte egy 70 millió lelket számláló német birodalom alapjait évszázadok számára letehetni? A Gyulay s később Ferenc József vert hadában ugyan hiába keresnök azt és hiába a meg-szégyenülés csendjébe merült császárvárosban, a széthúzó «néptör-zsekben- és «koronatartományokban», a hosszú elnyomatás után neki-bátorodott elégedetlenek millióiban. Mindenütt csak «egyes romok- a tízéves építkezés eredményeiből, mindenütt csak csalódás, szemre-hányás és kudarc. Az a politika, amely benn a birodalomban az erő-szakot ismerte egyedüli eszközének, hogy az erőszakolt békével és erőszakolt nyugalommal félelmes tekintélyt szerezzen kifelé, most egy-szerre elvesztettnek látta tekintélyét s megszűnvén félelmes lenni ki-felé, nem tudott többé félelmes lenni befelé sem.

Hosszasabban kellett az 1859-iki olaszországi háború keletkezésé-nek okainál és körülményeinél is időznünk, mert a következmények szempontjából fontossággal bír annak a megállapítása, hogy Ausztria, bármennyire elítélendő volt egyébként egész politikája, azzal az egy váddal nem illethető, hogy e háborút könnyelműen idézte volna elő. Nem csupán kormányzatának hibái miatt, hanem az egységre törő olasz nemzeti érzület ellenállhatatlan ereje következtében is Ausztria az ötve-nes évek végén tényleg tarthatatlan helyzetbe jutott olasz tartományai-val s a nemzeti missziót képviselő Piemonttal szemben. Ebben a helyzet-ben csak kettő között volt választása: vagy megkísérteni fegyveres erő-vel védeni meg és biztosítani birtokát, vagy önként lemondani az olasz földön bírt vagy pártfogolt uralmakról, szóval: kivonulni Olaszorszá-gból. Ez utóbbi lett volna mindenesetre az előrelátóbb, bölcsőbb, neme-sebb, de szinte emberfölötti önmegtágadást igénylő elhatározás. Hogy az osztrák politika nem ez utóbbira, hanem az első alternatívára hatá-rozta el magát, azért a kormányzati bölcsesség szempontjából lehet neki szemrehányást tenni; a monarchia népei s különösen Magyarország további sorsa szempontjából áldhatjuk a gondviselést, hogy az történt, ami történt. Mert ha Ausztria önként mond le olasz birtokairól, az ugyan rá nézve szintén nagy anyagi kárt és presztízsének lényeges csor-bulását jelentette volna; de mindenesetre lehetővé, sőt valószínűvé tette volna a monarchia megmaradt részeiben az addigi kormány-

zati rendszer fenntartását. Hogy ez a rendszer elpusztuljon, arra szükséges volt a megkíséreltetés a nemcsak az osztrák, hanem az európai közvélemény nagy részére nézve is váratlan kudarcot vallott fegyveres megoldás kemény leckéje. Csak ez a lecke indította rá az uralkodót, hogy végre szakítson azzal a rendszerrel, melynek változhatatlanságát rossz tanácsadóktól félrevezetve — sajnos — maga is annyiszor hirdette és megkísérelje különösen Magyarország kibékítését és kielégítését. Igaz, hogy ez a kísérlet csak sok ingadozás, tévelygés, botlás és visszaesés után, csak évek múltával vezetett valódi kiegyenlítéshez és az alkotmányosság helyreállításához Magyarországon. De e kísérlet után az egyszerű visszatérés a merev centralizmus, a szétdarabolás és germanizáció rendszeréhez immár lehetetlenné vált. És ami a legfőbb: Ausztriának az 1849-iki háborúban beigazolt erőtlensége kifelé és az addigi kormánynak magáról a trónról bevallott csődje ébresztette föl Magyarországon oly erővel a tíz évig elnyomott nemzeti szellemet, hogy azt többé sem elaltatni, sem elnyomni nem lehetett.

II.

(Az uralkodó manifesztumai Villafranca után; neheztelés Poroszországra; a zürichi béke. A háború utáni legégetőbb feladatok: a hadsereg állapota; a pénzügyi helyzet; a vereség és béke hatása Magyarországon. B. Eötvös József német röpirata visszatetszést szül nálunk; Széchenyi «Blick»-jének megjelelése, hatása Magyarországon. Készülő változások a kormányban; b. Jósika Samu visszautasítja a belügyi tárcát; Rechberg miniszterelnök, Hübner rendőre miniszter, Goluchovski belügyminiszter; Bach, Kempen, Toggenburg eU bocsátása; Grünne háttérbe szorul. A kormányprogram vázlat. Rechberg és Hübner érintkezése a magyar konzervatívokkal. A Bach-rendszer és Bach személyes politikai jellemének s szerepének bírálata. 1879.)

Soha még oly rövid háború oly nagy következményekkel nem járt, mint az 1829-iki olaszországi hadjárat. Azonban ezeknek a következményeknek nagy része csak lassan érlelődött s különösen a belpolitikában volt észlelhető a küzdelem az elkerülhetetlen irányváltozás ellen.

Az uralkodó a villafrancai békeelőzmények létrejötte után két nyilatkozatot adott ki; az egyiket mindjárt másnap, még a veronai főhadiszállásról, napiparancs alakjában hadseregéhez intézte, a másikat, már visszatérése után, július 16-án Laxenburgból a monarchia népeihez.¹

A napiparancs elmondja, hogy a császár igaz jogára támaszkodva, a szerződések szentségéért harcra kelt, számítva «népei lelkesedésére, hadserege vitéségére és Ausztria természetes szövetségeseire». Népeit minden áldozatra készeknek találta, hadserege számbeli kisebbsége ellenére hősiességel küzdött, de szövetségesek nélkül, a politika kedvezőtlen viszonyaival szemben hátrálni kényszerülván, továbbá céltalan áldozatok elkerülése végett békét köt a Mincio-vonal alapján. Legteljesebb szívből köszönetét mond hadseregének.

A népekhez intézett manifestum ismétli a napiparancsban foglaltakat s különösen elismeri a monarchia népeinek áldozatkészségét. Németországról következőképpen szól: «A meleg és hálásan fogadott részvét ellenére, mellyel igaz ügyünk Németország nagyobb részében mind a kormányoknál, mind a népeknél találkozott, legrégebbi és természetes szövetségeseink makacsul elzárkóztak annak felismerése elől,

¹ P. Napló 1859 júl. 15. és 17. R.-Blatt. 1859. 367. l.

mily magas jelentőséget rejt magában a nap nagy kérdésed A továbbiakban elmondja a nyilatkozat, hogy nem lehetett elkerülni Lombardia legnagyobb részének» elvesztését. De biztosította a császár népeinek a béke áldásait s így most már kellőképpen rá fog érni minden figyelmét és gondját annak a feladatnak szentelni, hogy Ausztria belső jólétét s külső hatalmát gazdag szellemi és anyagi erőinek célszerű kifejtése, valamint a törvényhozásban és közigazgatásban teendő korszerű javítások által tartósan megalapítsa.

A Német- s különösen Poroszországra való neheztelésnek e hivatalos kifejezése senkit sem lephetett meg. Gróf Apponyi londoni nagykövet, mindjárt a solferinói csata után oda nyilatkozott Hohenlohe herceg előtt, hogy Ausztria vereségét Poroszország politikájának köszönheti, s ha majd most kénytelen lesz csúfos békét kötni, Napóleon Porosz- és Németország ellen fog fordulni és akkor majd Ausztria nem lesz abban a helyzetben, hogy segíthessen.¹ Falk is elismerte egy cikkében, hogy az olasz háború kimenetele bebizonyította a német szövetségnek mostani szervezetében való tarthatatlanságát.²

A háború külső következményeit a zürichi konferencia volt hivatva végleg elintézni, mely augusztus 8-án ült össze csupán a három hadviselő állam képviselőinek részvételével, s november 10-én ért véget egy békeokmány aláírásával, amely lényegileg megerősítette a villafrancai megegyezést.³ Hogy a három uralkodó ígérete nem lesz képes a Habsburgház közép-európai uralmait megmenteni, azt megmutatta már a toscanai országgyűlés határozata, mellyel az ottani osztrák uralkodóházat trónjától megfosztotta.⁴ És viszont eredménytelen maradt a békekötő felek amaz egyesült igyekezete is, hogy az olasz államok a pápa elnöksége alatti konferenciába álljanak össze.

A három legégetőbb baj, melyet az elvesztett háború inkább feltárt, mint előidézett s melynek orvoslása a kormány feladatává lett, a hadsereg állapota volt, továbbá a pénzügyi zavar s végül a magyarországi helyzet.

Az uralkodó részéről a hadseregnek kifejezett köszönet megérdemelt volt; a hadsereg túlnyomó része vitézül és önfeláldozóan küzdött, habár az olasz, magyar és horvát katonák nem vonhatták ki magukat az otthon uralkodó politikai elégedetlenség hatása alól s ez a hadifogságba esettek nagy számában kifejezésre is jutott. Ausztria azért is volt kénytelen az általános amnesztiát még az ellenséges szolgálatba lépett magyar katonákra is kiterjeszteni, amennyiben visszatérni kívánnak, hogy ezzel is kevesbitse az olaszországi magyar légió létszámát, melyet állandó

¹ *Hohenlohe* Denkwürd. I. 89. 1.

² *P. Napló* júl. 19.

³ Becikkelyezését lásd az 1859-iki *R. Blatt* 569. és köv. 1.

⁴ *U. ott* aug. 11. és 18. *Solmi* id. m. 91.1.

fenyegetésnek volt kénytelen tekinteni. Még szeptember közepén 3000 magyar hadifogoly várta Veronában hazaszállíttatását; egyes elfogott levelek gyanúsaknak tüntették föl ezeket a hazatérőket, amiért a kormány elhatározta, hogy azok egyenkint szigorú vizsgálatnak vettessenek alá, s csak gondos megválogatás után bocsáttassanak haza, a gyanúsak pedig a hadsereg más nemzetiségű csapatainál tartassanak, vagy fenyítőszázadokba osztassanak be.¹

Az érdemtelen és tehetségtelen hízelgőknek és törtetőknak az a pártolása, mely a Grünne uralma alatt meghonosult, csakis megrontólag hathatott a sereg szellemére, épp úgy, mint az a kicsinyes nyargalás a lényegtelen szabályszerűségeken, amely például megnyilatkozott abban, hogy a fegyverszünet megkötésekor az első, amit a napiparancsok szigorúan meghagytak a tiszteknek, az volt, hogy a hadjárat alatt szabálytalanul megnövesztett szakállaikat levegyék!² De voltak sokkal nagyobb bajok is, amelyek lényegesen csökkentették a hadsereg harcképességét és a fegyverek s a vezetés fölényét amúgy is bíró ellenféllel szemben szintén hozzájárultak a vereség előidézéséhez. Az Eynattentől pártolt hadseregszállítók mulasztásai és bűnös visszaélései következtében a csapatok gyakran éhesen mentek a csatába s egyízben 10,000 kenyér-adagot kellett, mint dohos lisztből készültet, a Mincióba dobni.³ Ehhez járult a nagyszámú sebesültekről való hiányos vagy fonák gondoskodás. Az, hogy a fiatal császárné Bécsben maga is lelkes buzgalmat fejtett ki a sebesültápolás körül, nem lendíthetett sokat a dolgon, mikor a hiányos egészségügyi berendezések s különösen az első segély elégtelensége miatt a sebesültek ezrével pusztultak el már a harctéren vagy útközben.⁴ A háború megmutatta, hogy a hadseregnek udvari irodákból való igazgatása nem képes annak harc- és versenyképességét biztosítani.

Pénzügyi téren a készfizetések tervbe vett fölvételét a jegybank részéről a háború természetesen meghiúsította, a bankjegyek kényszerforgalmát fenn kellett tartani; láttuk, mily hátrányos kölcsönrel kényszerült Bruck magán ideig-óráig segíteni s ugyanakkor, amikor a birodalom terhei a hadiköltségek következtében óriási módon növekedtek, volt kénytelen Ausztria Lombardiának addig évi 14 és fél millió forintnyi adójövedelméről lemondani. A be nem vallott államtönk jelenségei voltak máraz olyanok, hogy pl. az állam az összes állami és közalapi kötvények szelvényeiből 5%-os jövedelmi adót vont le s hogy az egyenes adók után vetettek ki pótagót, «a háborús viszonyok idejére», amelyek természetesen túlélték a békekötést.⁵ A bor- és húsadó kiterjesztett a

¹ *Min. Conf.* szept. 13.- 15., 29. ² *Gensd. Dép.* júl. 7. jelent.

² Egykorú katonatisztek elbeszélése. ⁴ *Przibram* id. m. 84. l.

³ *Beer* id. m. 277. s köv. 202.1. *Rogge* id. k. 528. s köv. I. *P. Napló* máj. 20. *R. Blott*, 1859. 183. 229. s köv. l.

2000 lakoson aluli községekre is és a sör-, szesz-, valamint cukoradóhoz 20%, a sóadóhoz 15% pótdadót vetettek ki; hasonlóképpen emelték a bélyeg- és illetékadót. A császár személyesen vetette magát közbe, hogy különösen a bor- és húsadónak e kiterjesztése legalább Tirolban és Magyarországon elodáztassék; de a pénzügyi tekintet kényszere előtt kénytelen volt ő is meghajolni.¹ Szóba jött ismét a hadsereg létszámának leszállítása, a tartalékosok elbocsátása, a békeállományra való visszatérés s a lóállomány egy részének eladása alakjában. Maga a külügyminiszter megállapította, hogy külső támadásoktól félni nincs ok, ellenben a pénzügyi egyensúly helyreállítása halaszthatatlan. Mégis a hadsereg képviselőjének azzal az ellenvetésével szemben, hogy Ausztriának legalább oly erős hadsereggel kell bírnia, aminővel Piemont rendelkezik, a kormány egyelőre nem tudta magát messzebbmenő rendszabályra elhatározni.²

Magyarországra nézve a legfőbb veszély: az ellenséges betörés, a béke gyors megkötése által kétségkívül el volt háritva; azonban számolni kellett ama tényezők megcsökkenő tekintélyével, amelyek az országban a nagyfokú elégedetlenséget s gyűlöletet addig féken tartották. Ha hivatalos tollak azt írták Villafranca után, hogy Magyarországon a béke megkötését ujjongó örömmel fogadták,³ ez legföllebb annyiban volt igaz, amennyiben az a béke megpecsételte Ausztria vereségét. Habár itt-ott fölfedeztek forradalmi falragaszokat s ezek miatt egyes egyének ellen vizsgálat is indult, habár szavahihető egyéneknek tudomásuk volt orosz ágensekről, kik itt-ott utazgattak az országban s nyoma van annak is, hogy Kossuth még az erdélyi oláhokkal is megegyezésre próbált lépni ez időben nemzetiségi követelményeikre nézve, a legnyugtalanabb hazafiak, sőt az emigráció köreiből is az volt a meggyőződés Villafranca után, hogy a nagy történeti jelentőségű alkalom Magyarország függetlenségének kivívására a béke váratlanul gyors megkötése által el lett szalasztva.⁴ Azonban a nemzet közzellemében Ausztria bebizonyult tehetetlensége s az addigi rendszer bebizonyult kudarca mélyebb és tartósabb hatásának bizonyult a messzebbmenő reményeket ért csalódásánál. Most már Kempen is belátta, hogy Magyarországon az osztrák kormány «egyelőre» a tömegek rokonszenvére nem számíthat.⁵ Prottmann azt jelentette július 13-án, hogy «a béketervezet aláírásának mesésen hangzó híre kimondhatatlan erővel ragadta meg a kedélyeket és, mint látszik, a közhangulat teljes átalakulására fog vezetni».⁶ A közhan-

¹ *Min. Conf.* szept. 13., 15., 29. I. *Napló* máj. 24. *R. -Blatt* 1859. 109. s köv. I.

² *Min. Conf.* szept. 22.

³ *Oszt. Belügymin. eln. levélt.* nagyvár, helyt, jelent, júl. 31.

⁴ *U. ott* máj. 19., aug. 15. jelent. *Kossuth* id. m. I. 466. I. I. 54. s köv. I. *Ürmösy* id. m. I. 192. s köv. I.

⁵ *Gensd. Dép.* 1839 jan. 20-iki jelentés.

⁶ *Wertheimer* «Andrássy» I. 123. I.

gúlát valóban átalakult, de nem olyan szellemben, amint azt Prottmann szívesen látta volna. Teljesen igaza van Kossuthnak: «a villafrancai béke utáni néhány hónap a nemzeti önérzet ébredésének korszaka; addig az önérzet csak fogcsikorgatásban, elrekesztelt ajtók mögött keresett könnyebbülést, most a nyilvánosságra tört; a nemzet lerázta zsibbadtságát s odakiáltott a hatalomnak: él nemzet a hazán! Az «egységes Ausztria» molochja megméretett és könnyűnek találtatott) . . .¹ És ha e fordulat főjelentőségét nem is abban keressük, amiben Kossuth, hogy azontúl a hatalmak tanácsában elismertetett, hogy «van magyar kérdés», kereshetjük joggal abban, hogy a nemzet immár elegendő erővel bírt megakadályozni az egységes és abszolutisztikus Ausztriába való egyszerű beolvasztását.

Magyarország ez időbeli közszellemének és közhangulatának képe azonban nem volna teljes, ha meg nem emlékeznénk két ez időben megjelent könyvnek nagyon különböző hatásáról. Mindkettőt magyar ember írta, mindkettőt németül és névtelenül s mindkettő a külföldön jelent meg.

B. Eötvös József terjedelmes röpirata Ausztria hatalmának és egységének garanciáiról² csak formailag volt névtelen, mindenki ismerte szerzőjét, ki maga küldte meg sokaknak könyvét. A mű osztrák és német körökben rendkívüli hatást keltett s oly sikert ért el, hogy újra meg újra kellett kiadni.³ Benne tudományos rendszerességgel, dogmatikusan fejti ki Eötvös azt a tételét, hogy egy erős, nagy Ausztria európai szükségesség, de ezt csak a jelenleg alkalmazottaktól eltérő, olyan rendszabályokkal lehet elérni, — aminőkkel a 48-iki forradalom is elkerülhető lett volna — melyek t. i. alkotmányos formában összpontosítják ugyan mindazt, ami az egész államot s az állam egységét érdekli, ellenben minden egyebet az egyenjogúan egymás mellé rendelt egyes országok történelmileg kifejlett sajátlagos alkotmányai körébe utalnak. Ez okból a nemzeti különféleségek nem hogy elnyomandók, asszimilálандók volnának, hanem ellenkezőleg, azok fenntartásával, szabad fejlődésével kell minden nemzetnek a monarchiában való megelégedését és ahhoz való ragaszkodását biztosítani. Így az, ami Ausztria gyöngeségének látszik, a valóságban erejévé fog válni.

A könyvben igen helyes megállapítások is vannak, így: Ausztria elszigeteltsége, Oroszország természetes törekvése Ausztriát gyöngíteni s maga és Törökország között kis államok létrejöttét mozdítani elő. Eötvös azt is előrelátta, hogy Ausztria Franciaországgal rövidesen összeközösbe fog jutni, amire Szardínia fog okot szolgáltatni, sőt azt is,

¹ *Id. m.* II. 56. s köv. 1.

² *Die Garantien der Macht u. Einheit Österreichs*, Leipzig 1859.

³ *Károlyi Á.* szerint (Dobl. irod. hagy. I. 171. l.) három, *Ferenczi Z.* szerint (b. Eötvös J. 208. l.) négy kiadást ért el.

hogy Franciaország és Oroszország egymáshoz előbb-utóbb közeledni fognak, ezek úgyszólván természetes szövetségesek, bármily ellentétes politikai eszméket képviselnek; azt is megmondja a könyv, hogy Poroszország inkább nehézségeket fog támasztani Ausztriának, mintsem hogy segítségére legyen; Anglia szövetségére Ausztria csak úgy számíthat, ha erős. Eötvös élesen elítéli az uralkodó rendszert, mely a történeti jog teljes mellőzésével — melyen pedig a saját legitimitása nyugszik — a közigazgatás összpontosítását a végletekbe viszi. Kimutatja, hogy ez a rendszer minden téren csak a viszonyok rosszabbodását eredményezte s a hozzá fűzött várakozásokat semmiben sem elégtette. Elismeri, hogy 1848-ban mindkét fél oly eszközökhöz nyúlt, melyek a kitűzött célnál szükségképp messzebb vezettek. Magyarországon, Csehországban sohasem fog sikerülni a régi közjogi önállóság emlékeit kiirtani; annál kevésbé, mert Ausztria saját története nem eléggé fényes arra, hogy azokat elfeledtesse. Nagyon téved az, aki a nemzeti mozgalmakat múltó jelenségeknek tartja, bár a szerző sem hiszi, hogy mindaz megvalósítható legyen, amit 1848 célba vett; azt hiszi, hogy a német és az olasz kérdés nem fog véglegesen kizárólag nemzeti alapon megoldatni, de nagy hatással lesz a nemzeti elv Európára és ez alól Ausztria se vonhatja ki magát. A németesítés — mint I. l. József példája mutatja — csak a nemzeti érzés felébredését és megerősödését fogja eredményezni mindenütt. Minden állami hatalomnak csak az ad erkölcsi alapot, ha törvényre támaszkodik és ha fennállása megegyezik azokkal a fogalmakkal, érzelmekkel és érdekekkel, melyek az állampolgárok többségének szemében legfontosabbak. Ausztriában a haza fogalma a kormányra és a polgárokra nézve mást-mást jelent s a hazafiságnak még csak a jövőben kell kialakulnia. Amely percben Ausztriának sikerülne összes tartományait germanizálni, abban a percben Németországban felébredne a vágy: Ausztriát beolvasztani! A germanizálás csak fokozta az összes nemzeti-ségek ellentétét a kormánnyal szemben. Azzal, hogy a centralizáció a nemzeti érzést elnyomni igyekezett, csak azt érte el, hogy a nemzeti érzés most a birodalom egysége ellen fordul. A keleti kérdés Ausztriára nézve legfontosabb, mert a török birodalom előbb-utóbb bekövetkezendő összeomlása Ausztriára nézve vagy jövendő nagyságát, vagy jövendő bukását fogja jelenteni; az utóbbi akkor fog bekövetkezni, ha a dunai fejedelemségeknek és Szerbiának Piemont szerepét juttatjuk. A Habsburgháznak történeti jogcíme van az európai Törökország egy részének birtokára s az ottani jövő alakulások nagy mértékben fognak attól a véleményétől függni, amelyet ott Ausztriáról táplálnak; ha a monarchia belső viszonyai jók, akkor a határos balkáni népek itteni vérrokonai révén ide fognak akarni csatlakozni, ellenkező esetben ezeket is magukkal fogják rántatni s elszakadásra indítani. Ha a kormány minden igyekezete ellenére ma Magyarországon egyetlen osztály sem elége-

dett sorsává ennek oka az, hogy e rendszer, bár minden anyagi érdeket kielégíteni igyekszik, a nép érzelmeit és jogfogalmait oly mértékben sérti, hogy ez minden kedvező eredményt elfeledtet.

Látjuk, hogy Eötvös ezzel az év elején megjelent könyvével szintén a rendszer ostromozóinak sorába állott s hogy messze Európa jövőjébe tekintő pillantással benne sok, részünkről is megszívlelendő dolgot mondott; azonban nálunk s éppen akkor szükségképp visszatetszést keltettek azok a további fejtegetései, melyekben nyíltan elismeri, hogy a hadügyet, a pénzügyet és kereskedelmet csak központilag, egységesen lehet kezelni s hogy ezekre nézve közös törvényhozás szükséges, ezekre nézve lehetetlenség két Minisztérium és két törvényhozás. Hogy továbbá az osztrák császár e minőségénél fogva legitim ura Magyarországnak is és hogy tudományos szempontból a külön koronázás csak egy előítéletnek felel meg; hogy a magyar király jogai a törvényhozás és kormányzás terén osztrák császári minőségéből származnak s hogy Magyarország kormányzása tisztán a bel-, igazságügy-, vallás- és közoktatásra nézve egy kancellár vezetésére volna bízandó, ki alatt államtitkárok állanának s ki egyúttal a birodalmi Minisztérium tagja volna. Eötvös az általános birodalmi gyűlést föltételezi mint törvényhozó testületet. A március 4-iki octroyált alkotmányról tulajdonképpen nagy elismeréssel szól, csak egyes részleteit kifogásolja, de általában olyannak mondja, mely Ausztria alkotmányos igényeit kielégítheti.

Eötvös tehát e röpiratban még nem tagadja meg az ötvenes évek elején publicisztikai téren elfoglalt álláspontját, mely kielégíthette a konzervatívokat, sőt — néhányak állítása szerint — őt miniszterségre is kombinációba hozta,¹ de amely a hazában annál hevesebb ellenkezéssel találkozott, minél inkább nőttek nálunk időközben s különösen a balul végződött hadjárat óta a sokkal messzebbmenő engedményekbe vetett remények. Gróf Andrássy Gyula erős szemrehányást tett e könyvéért Eötvösnek s mikor ez arra hivatkozott, hogy ő műve legérdemlegesebb részének kefelevonatát megküldte előzetesen Deáknak s tőle észrevétel nélkül kapta vissza, Deák Andrássy előtt oda nyilatkozott, hogy az ő politikája homlokegyenest ellenkezik az Eötvösével, hogy azonban a haza válságos állapotában nem érzett magában jogot arra, hogy az övétől eltérő vélemény nyilvánítását megakadályozza.²

Egészen másnemű volt a hatása annak a vastag kis sárga könyvnek, mely, bár már a háború folyamában való megjelenése után nyomban tilalom alá helyezve,³ mégis, csodálatos módon elterjedt nálunk is, nem kevésbé Bécsben és a külföldön s melynek címe: «Ein Blick auf den

¹ *Wertheimer* id. m. I. 10. 1.

² *Kónyi*: Deák F. besz. II. 405. 1.

³ A «Beschlagnahmé»-t elrendelő belügymin. rendelet (7549. eln. szám) kiselejteztetett; a szám után ítélve az intézkedés július elejére eshetett.

anonymcn ««Rückblick»» welcher für einen vertrauten Kreis ... im October 1857 in Wien erschien, von einem Ungarn».

Miután a könyv Londonban nyomtatott, F. K. betűk mögé rejtőző előszava is egy magyar emigránusra hivatkozik, ki ezeket a «tarka-barka aphorismákat» oly német stílusban írta, amelyért elnézést kér, eleinte mindenki az emigrációban kereste a szerzőt; sőt párisi hírek meg is nevezték a gr. Teleki László személyében; azonban csakhamar rájöttek a tévedésre s mindinkább kétségtelenné lett, hogy a könyv Széchenyi műve, bár ő maga azt soha el nem ismerte, leszólta a könyvet, ő maga is Telekire és emigráns társaira igyekezett hárítani a gyanút. Elismerte azonban, hogy a könyv az ő gondolatait is fölhasználta. Maga a rendőrség nem talált elegendő támpontot arra, hogy szerzősége címén Széchenyi ellenében eljárjon.¹

A «Blick» stílusára az irodalmi kritika szabályai egyáltalán nem alkalmazhatók; azok szerint ez valószínűleg egy nagyon pongyolán, egyenetlenül, formátlanul és ízléstelenül megírt könyv, amelyben a vérig sértő mondások, a gyilkos gúny ostorcsapásai, a hazafiúi kétségbeesés feljajdulásai a bécsi előkelő körök tereferéinek kedélyes, adomázó bőbeszédűségével a legtarkábban váltakoznak. Azonban mint a Széchenyi lángeszének és elkeseredésének egyéni kitörése, mint a Bach-rendszer irgalmatlan epilógusa s egyúttal elátkozása, csodálatos irodalmi remek e mű, amely magának állít szabályt s épp oly példátlanul áll a publicistikában, mint amily utánozhatatlan a maga nemében.

Tulajdonképpen a Bach kormányzati rendszerének magyarországi eredményeit fitogtató, már ismert «Rückblick» cáfolatául íratott s ennek a célnak is teljesen megfelel, habár a cáfolásnál semmiféle rendszert nem követ, de a szerző jól értesültségének oly jeleit adja, melyek állítólag megdöbbenették a legmagasabb hivatali köröket.² Azonban a könyv ennél sokkal többet is tartalmaz: kegyetlen boncolást, elemzést vizs végbe a tíz év óta Ausztriában, különösen Magyarországon kormányzati téren történt dolgokon; semmi sem marad fölfedetlen, minden megkapja a maga megérdemelt ítéletét, nincs az a hazugság, amely a maga meztelenségében ne volna kénytelen az olvasó elé állani. A magyar ruhába bujtatott idegen hivatalnokok «Beamtenmaskerade»-ja, a nemzeti ségeknek Magyarország ellen való kijátszása és cserbenhagyása, a Bach magyarul tanulása, a császárlátogatás és a koronafeltalálás «komédiái», a zsandárság föl magasztalt működésének hiábavalósága és lelketlensége, bár összevissza hányva, mégis mind megtalálja a helyét és nem menekül a pellengértől. És épp így sorra kerülnek a Széchenyi legszemélyesebb ter-

¹ Szögyény id. köt. 140. I. Wertheimer id. k. 127. I. Károlyi Döbl. Irod. hagy I. 61. s köv. 1.

² Kecskeméthy: Gr. Steph. Széchenyi 76. 1.

mészetű sérelmei: az akadémiai alapszabályok ügye, a konzervatívek petíciójának, — mellyel a szerző magát szembetűnően azonosítja — visszautasítása és a reá a laxenburgi kéziratban adott kiábrándító, rideg válasz. A Schwarzenberg élete határáig ő az, aki Magyarország minden sanyarúságáért és gyászáért viseli az átkot; de miután ezzel az emberi szörnyetegként jellemzett főbűnossal leszámolt, a továbbiakért való felelősségimén Széchenyi minden haragja és gúnyja Bach ellen fordul. Kijut itt-ott Albrecht főhercegnek is és a magyar helytartóság egyes tagjainak, de a csipkedés, tördöfés, marólúggal való leöntés minden kínzásait főleg Bachnak kell elviselnie, kivel párbeszédet látszik folytatni Széchenyi, csodás leleményességet fejtve ki a megszólító és díszítő jelzőkben,¹ ráolvasva Bachra a Miklós cár véleményét is és mára szigorú igazságnak nem egészen megfelelően még az Ausztria külpolitikai elszigeteltségéért is Bachot és csak őt vádolva.²

A «Blick»-et, amely a tilalom ellenére utat talált a legelőkelőbb és legmagasabb bécsi körök asztalaira is, mindenütt elégtétellel olvasták, ahol a Bach politikájától megcsömörlöttek az emberek. Szinte újjongva fogadták természetesen Magyarországon, mert bár az olaszországi háború kockájának eldöltével mindenki megbukottnak tekintette Bachot, e könyvet mégis mintegy igazolta az, hogy a nemezis, melyet oly kérlelhetetlenül követelt, oly végzetszerű pontossággal következett be. A nemzetnek jól esett az, hogy amit éveken át, fogcsikorgatva magába fojtani volt kénytelen, az most lángszavakkal elmondva, könyvben megírva tártult ország-világ elé visszavonhatatlanul, elnémíthatatlanul és ami a legfőbb: megcáfolhatatlanul! Ez kétségkívül szintén hozzájárult a nemzeti önérzet ama hatalmas fölbredéséhez az 1859. év folyamában, melynek oly sok tanúbizonyságával fogunk találkozni e lapokon is.

Az elvesztett háború után az uralkodó és Rechberg tisztában lehettek aziránt, hogy a közvélemény nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában is a leghatározottabban elítéli az addigi kormányrendszert és követeli a birodalom szerencsétlensége okozóinak eltávolítását. Az iránt sem lehetett kételyök, hogy a gyűlölet és a vád főképp Bach és Grünne ellen irányul. Bach ellen ez időben már igen magas állású egyének is sorompóba léptek.³ Tudvalevőleg az abszolút uralom, ha egyszer megszorul és engedni kénytelen, első sorban és legkönnyebben a szemé-

¹ Íme egy pár mutatvány: «Hauptmaschinist von Osterreich, Factotum und Um- und Aufbau Neuöster reichs, Herr Favorit und dirigirender Minister, Reformátor und Neuausbacker des österr. Gesamtstaates, Quasi-Premier, Excellenzchen» stb.

² A «Blick» elemzését l. *Tolnai Vilmos* már idézett Bevezetésében a Dobl. irod. hagy. I. kötetéhez 32. s. köv. 1.

³ *Szögyény* id. k. 126. l. *Windischgrätz* és *Friedr. Thun* támadásait Bach ellen *Károlyi Árpád* (Dobl. irod. hagy. I. 177. s. köv. 1.) ismerteti.

lyeket áldozza föl; sokkal könnyebben és szívesebben ezeket, mint elveit és céljait. Rendszeresen megpróbálja előbb személyek föláldozásával csillapítani le a háborgó hullámokat s csak ha ez nem sikerült, hajlandó továbbmenő változtatásokhoz nyúlni.

Ez magyarázza meg, hogy már Magenta után s még Solferino előtt tervbe vették Bach elbocsátását, sőt Rechberg föl is ajánlotta a belügyi tárcát b. Jósika Samunak, úgy vélekedvén, hogy az osztrákok be fogják érni azzal, hogy Bach távozik, a magyarokat pedig ki fogja elégíteni az, hogy magyar ember lép helyére. Azonban Rechberg nagyón csalódott; Jósika a leghatározottabban visszautasította az ajánlatot. Nemcsak a maga, hanem a többi konzervatívok nevében is kijelentette, hogy meggyőződésök szerint nincs oly kapacitás, amely képes volna a birodalom két felének annyira különböző viszonyait, gondolkodását, érzelmeit, hajlamait és sajátosságait úgy megérteni, hogy az egész birodalom belügyi kormányzatát közvetlenül, jól és szerencsésen vezethesse; s amint ő, Jósika nem tételezheti föl oly emberről, ki életét nem a magyar korona tartományai viszonyainak tanulmányozásában töltötte, hogy azokat jól kormányozni képes legyen, époly kevésbé veheti át lelkiismeretes magyar államférfiú a német-szláv tartományok kormányzatának gyeplőit.¹ Ez tehát világos és határozott megtagadása volt a konzervatívok közreműködésének a centralisztikus kormányzásban.

Solferino után a Bach távozása immár befejezett ténynek volt tekinthető, bár felmentés iránti kérvényét csak július 28-án nyújtotta be.² Az utód megtalálása nagy nehézségekkel járt. A tanácsatlanságot, a vajúrást s másrészt azt, hogy az uralkodó nem akart régi minisztériumával tovább kormányozni, legvilágosabban mutatja az a tény, hogy a miniszterek július ifikétől augusztus 23-ikáig konferenciára nem hívtak össze, ellenben tartattak koronatanácsok tényleges miniszterek mellőzésével, miniszterjelöltek és birodalmi tanácsstagok bevonásával a válság mikénti megoldása kérdésében, aminél Rechberg egy emlékirata szolgált alapul s a végeredmény ama «programm- lett, melyet a hivatalos lap mint az új Minisztériumét közölt.³ Az augusztus 23-iki konferenciát már egy nappal megelőzték a császári kéziratok, melyekkel gr. Rechberg miniszterelnökké, b. Hübner rendőrminiszterré, gr. Goluchovski Agenor belügyminiszterré nevezettek ki, a kereskedelmi-, ipar- és közmunkaügyi minisztérium feloszlatott s

¹ Így közli, szövszerinti idézésképpen a konzervatívok szerepére nézve jól értesült *Ludasi* (Drei Jahre Verl.-Streit 34. l.) Jósika nyilatkozatát. Ettől egészen eltérő *Beksicsnek* szintén szövszerintinek feltüntetett közlése, melynek forrása megnevezve nincs. (Fér. József kora 462. l.)

² Ezt *Károlyi* állapította meg: id. m. 181. l. 1. jegyzet.

³ *U. ott* 186. s köv. l.

teendői a kü-, bel- és pénzügyi tárcákhoz utaltattak át, Bach a bel - ügyminiszterségtől, Kempen a legfőbb rendőri hatóságok vezetésétől és Toggenburg a kereskedelmi miniszterségtől elismerés mellett fölmentettek s a katonai ügyek képviselőjével a minisztertanácsban a hadsereg főparancsnokságának főnöke vagy elnöki hivatalának vezetője bízott meg.

Egyidejűleg e legf. kéziratokkal a laxenburgi manifesztumban kiállításba helyezett belső reformokként a már említett hivatalos kommentár vagy program a következőket jelölte meg: az állami kiadásoknak a polgári és katonai igazgatásban való szigorú ellenőrzését, a protestánsok autonómiáját és szabad vallásgyakorlatát, a zsidók helyzetének korszerű rendezését, a még áprilisban közzétett, de életbe nem lépett községi törvényeknek bizalmi férfiak meghallgatásával az egyes tartományok állapotaihoz való haladéktalan hozzáidomítását, a kormányzati teendők lényeges részének önkormányzati testületekre és a községekre való ruházását és a rendi képviselő életbeléptetését. A hivatalos kommentár e jellemző szavakkal végződik: Komoly a helyzet, nagyok a nehézségek s az öröklött bajok; a háborút elvesztettük, hanem azért a népek csak seregeljenek bizodalommal a császár köré! ¹

Egyúttal, hogy a magyaroknak valami külön csemege is jusson, ugyanakkor közzétették, hogy az uralkodó tapasztalván, hogy az 1854 december 9-iki legf. kézirat, mely szerint a gimnáziumok felső osztályaiban tanítási nyelvül a német használtassák, Magyarországon nem fogadtatott megnyugvással, július 20-iki legf. elhatározással megengedte, hogy a tanítási nyelv választása a gimnáziumok fenntartóira bízassék.²

Tehát egyelőre ez volt az összes változás, melyet egy katastrofális politikai esemény a kormányzat terén előidézett, az egér, melyet a vajúdo hegy megszült. Még a személyváltozások sem hozták meg mindazt, amit a bel- és külföldi közvélemény joggal várt, az irányváltozásnak pedig oly kevés jelét mutatták e személyek és e program, hogy a kormányválság megoldásának e módja valóban senkit sem elégtett kl.

A részben változott minisztériumnak a közölt program alapján folytatott kormányzati politikájával és «reformjai»-val a következő fejezetben foglalkozunk; itt csupán a személyváltozásokat kell kissé közelebbről megvilágítanunk.

Az, hogy Rechberg miniszterelnökké neveztetett ki s ezáltal a Schwarzenberg halála óta fennállott gyakorlattal szakítva, a kormány, mint testület, fejet kapott, mindenesetre az uralkodó fokozott bizalmának jele volt a Buol utódjával szemben s ez a magyarok egy részénél

¹ P. Napló aug. 23.

² U. ott Reichsg.-Bl. 1859. 447. l.

annyiban némi várakozásokat kelthetett, amennyiben Rechberg ténylég mindjárt kormányra lépése után érintkezést keresett és tanácskezeseket folytatott a magyar konzervatívok főbjeivel.¹

Bach elbocsátása, mely az egyetlen cselekvő tétel volt a kormányválság elszámolásában, oly formában történt, mely nem kompromitálhatta azt a nagyfokú bizalmat, amelyet az uralkodó oly hosszú időn át helyezett belé. Már régóta rebesgették, hogy a birodalomnak vatikáni nagyköveti állása vár reá; most csakugyan oda nevezték kl. Az osztrák hivatalos gyakorlat ezt tekintette a diplomáciai állások legelőkelőbbjének, mely fényes javadalmazással is járt. Ott Bach, a Concordatum egyik alkotója, mindenesetre szívesen látott alak volt s egyúttal korlátlanul hódolhatott külsőségekben már addig is tüntetőleg nyilvánított vallásos buzgalmának, melynek őszinteségében nem is kell éppen kételkednünk, miután az a megterhelt lelkiismeret természetes vezekelési ösztönéből fakadhatott.

Utódja, Goluchovski, addig galíciai helytartó volt s mint ilyen, éppenséggel nem adta a kormányrendszerrel való megelégedésének jeleit. Egyébként szenvedélyes, konzervatív, ultramontán főúrnak, erőskezű adminisztrátornak, a lengyeUszláv törekvések lelkes hívének s mint ilyen, inkább föderalistának, mint centralistának tartották. A magyar alkotmányos törekvések csakhamar élénk ellenkezéssel találkoztak nála; egyetlen dolog volt, amiben a magyarokkal egyetértett: a Bach és Thun germanizáló rendszerének határozott elítélése, aminek csakhamar jeleit is adta.²

Kempen elbocsátása kormányzati szempontból is teljesen indokolt volt, mert hiszen érthető, hogy az új kormány nem akart kebelében túrni valakit, aki a minisztereket a Grünne közvetítésével állandóan denunciólja az uralkodónál; ³ a megtévesztésre alkalmas közhangulati jelentéseket is fölróhatták neki s mellesleg a távozó Bachnak is némi elégtételül szolgálhatott, hogy bukásába magával ránthatta azt, aki légtöbbet áskálódott ellene s leginkább leste és óhajtotta távozását. Kernpent egyszerűen nyugdíjazták.

Meglepetésszerűen hatott a régebben fennállott rendőrimisztériumnak visszálítása s arra b. Hübner volt párizsi nagykövetnek kinevezése. Hübner, mikor Párizsból visszahívták, kinevezték vatikáni nagykövetté; ezt a helyét azonban még el sem foglalhatta, mikor az új kinevezés érte. Ebben lehetett némi része annak a tekintetnek is, hogy Bachnak Rómában helyet csináljon., Közkormányzati szempontból üdvösnek látszott a rendőri hatalmat nem hagyni tovább is katonai

¹ Rogge id. m. 11.6 s köv. 1.

² Wertheimer id. m. 1. 135. 1. Rogge id. h.

³ A Kempen denunciacióinak klasszikus példái a Gensd. Dép. 1859 ián. 9., 12., márc. 25. és jún. io-iki jelent.

vezetés alatt, melynek egyoldalúsága és merevsége s örökös súrlódása a polgári hatóságokkal csak nagyon is szembeűnt. Hogy azonban a visszaállított minisztérium élére éppen Hübner került, az Rechberg és a magyar konzervatívok között folyt tanácskozások eredményének is tekinthető. Lehet, hogy Hübner a külügyi tárca majdani elérhetése reményében volt hajlandó a kabinetben helyet foglalni; ellenben Rechberg Őt inkább arra a célra látszott kiszemelni, hogy a magyarok bizalmi férfijaként is szerepeljen, ez okból vontta őt be kezdettől fogva azokba a thea-estélyekbe, melyekben Dessewffy, Jósika, Szécsen és Mailáth is résztvettek, s melyeknek célja volt a magyar közjog és Magyarország kielégítésének lehetőségei iránt úgy a miniszterelnököt, mint a leendő rendőrminisztert tájékoztatni. Mint látni fogjuk, Hübner a magyar urak bizalmára teljesen méltónak is bizonyult s nem rajta múlt, hogy velők egyetértő törekvései sikert nem arattak.¹

A Toggenburg távozása s a kereskedelmi minisztérium feloszlatása a Bruck műve volt, ki ilyen módon kívánta hatáskörét tágítani. Thunnak ellenben, bármennyi ellensége volt, még helyén kellett maradnia, hogy a protestáns egyházi kérdések megígért rendezését végrehajtsa; hogy milyen sikerrel s hogy milyen lett a valóságban az a «protestáns autonómia-, amelyet a miniszteri program Ígért, azt meg fogjuk látni.

És helyén maradt egyelőre a közvélemény heves követeléseivel szemben is: Grünne. Az uralkodó mindössze arra az engedményre volt hajlandó, hogy a miniszteri értekezleteken a hadvezetőséget nem Grünne vagy Eynatten, hanem gr. Folliot de Crenneville altábornagy képviselte.² A császár jelezni akarta, hogy a maga személyes környezete megválasztásába senkinek sincs beleszólása; csak novemberben egyezett belé, hogy Grünne a főhadsegédi állást a főlovászmesterrel cserélje föl, amelyhez mindenesetre több minősítéssel bírt. Áldatlan működését már a Kernpen távozása nagyrészt megdöndötte.

Midőn az események folyamának e pontján Bachtól megválunk, helyénvaló lesz az ő tízévi működését s azt a rendszert, melynek ő nevet adott s mely az ő távozásával ellentállási erejének legjavától megfosztva, mégis lassú pusztulásnak indult, összefoglaló áttekintés, jellemzés és bírálat alá venni.

Ez a rendszer már azért sem lehetett igaz, őszinte és becsületes, mert kiegyenlíthetetlen ellenmondásra volt felépítve. A hatalom, idegen segítséggel levervén Magyarországnak szabadságáért és jogáért vívott harcát, a szabadságot és jogot elkobozhatni vélte: Magyarország évszázados közjogát eljászottnak jelentette ki s az uralkodói

¹ *Drei Jahre Verf.-Streit* 36. s köv. 1. *Rogge* id. k. 9 s köv. 1.

² *Min. Conf.* aug. 23. és köv. ülések jegyzőkönyvel.

akarat teljhatalmával szabta meg az ország jövődő berendezését, jogintézményeit és kormányzati rendszerét. Ezt mind azonban nem a hódító jogára alapította, hanem a legitim uralkodóra s e címen követelt magának engedelmességet. Holott — mint Széchenyi odakiáltotta Bachnak a Blickben, — valaki nem lehet egyidejűleg jure hereditario és jure armorum uralkodó. Feledték, hogy egy nemzet közjogából, mely évszázadok történeti, szerves fejleménye, nem lehet kiragadni és fenntartani csupán csak a királyi jogokat s minden egyebet érvénytelennek nyilvánítani; a közjog megdőltevel keletkezhetnek hódítói jogok, de nem állhatnak meg azok a régi királyi jogok, melyek nálunk inkább, mint bárhol, a szent korona eszméjének megfelelően közjogilag az egész nemzetben gyökereznek s éppen ebből merítik legfőbb erősségüket.

Már ez az ellenmondás vitte rá a hatalom kezelőit, hogy szemfényvesztésekkel igyekezzenek szándékaikat eszközeikkel összhangba hozni, hogy mindig mást hirdessenek, mint amit cselekedtek. Így uralkodói kegyadományképpen kihirdettek egy alkotmányt, mely ugyan Magyarországra nézve csak megpecsételte a jogfosztást, de Ausztriára nézve haladást jelentett és elméletileg szabadelvű volt; ezt az alkotmányt soha életbe nem léptették, egyszerűen félretették; Ígérték újabb «alapelveket», melyek szintén soha meg nem valósultak, hanem tíz éven át az egyedül valóban érvényes kormányzati elv az abszolút önkény maradt. Ígérték a nemzetek egyenjogúsítását, de olyan közigazgatást és iskolarendszert léptettek életbe, mely a birodalmi egységnek mindent elnyelő érdekét az összes nemzetek egyforma jogtalanságával s a legkíméletlenebb germanizációval szolgálta. Ígérték demokráciát, de ezt csak annyiban valósították meg, amennyiben a köznép érdekét szívesen játszották ki az ellen a birtokos, különösen nemesi osztály ellen, amelynek politikai gyöngítésével a forradalom veszélyét vélték eltávolíthatni. Egyébként demokráciáról szó sem lehetett ott, ahol a népnek a közügyek intézésébe beleszólása nem volt, ahol a képviselői rendszer és önkormányzat minden téren és minden fokon ki volt zárva éppúgy mint a gondolatnyilvánítás szabadsága.

Ha már ez az erkölcsi szignatúrája a rendszernek méltó az elítélésre, még mindig fennmarad a kérdés, hogy vajjon gyakorlati eredményei jobbak, üdösebbek voltak--e mint erkölcsi forrása és jellege? Különösen Magyarországra névé megvizsgálandó, hogy mikor ezt az országot megfosztották évszázados intézményeitől, nemzeti jellegétől, önrendelkezési jogától, sőt még területi épségétől és vagyona nagy részétől is, mi volt az, amit e nemzet mindezekért cserébe kapott a mindig atyáskodó jóindulatát hangoztató abszolút uralomtól?

Az a külső hatalmi állása a birodalomnak, mely Magyarország belső fejlődésének is védpajzsul volna hivatva szolgálni, az abszolutiz-

mus eddig tárgyalt tíz évi uralma alatt — mint láttuk és mint az olaszországi háború kimenetele csattanósan bizonyította, — nem erősödött, nem emelkedett, hanem ellenkezőleg gyöngült és alászállott nemcsak a forradalom előtti, hanem a forradalmat közvetlenül követő időhöz képest is. A szerencsétlen, mindig fennhéjázó és mindig bizalmatlan külügyi politika, mely egyszerre akarta Ausztriát uralkodóvá tenni Németországban, Olaszföldön és a Balkánon, s épp azért végül mindenütt hátrálni volt kénytelen,¹ s a még szerencsétlenebb belpolitika, mely a birodalom egységét hajhászva, csak egyenetlenséget és elégedetlenséget szült, Ausztriát éppoly képtelenné tette a külső hatalmi érvényesülésre, mint értéktelenné arra, hogy vele szövetséget kössenek.

A Bach-rendszer uralmának egyetlen oldalát, mely nem nélkülözi a fénypontokat, az igazságügyi intézményekben s az igazságszolgáltatásban találjuk. A Schmerling és Kraus szerves alkotásait az ősiség, az úrbérmegváltás, a telekkönyv terén, melyek sok tekintetben ma is alapjai jogéletünknek, a maguk helyén méltattuk; az osztrák polgári törvénykönyv behozatala sok ellenszenvet keltett ugyan, de tagadhatatlanul emelte a múlthoz képest a jogbiztonságot s a birtok- és hitelviszonyok szilárdságát; Erdélynek az osztrákjog hosszabb uralma a Királyhágón inneni részekkel szemben nem vált hátrányára. Azt is el kell ismerni, hogy az abszolút uralom bíraskodása, bár nagyrészt idegenek kezelték, vagy talán éppen ezért többnyire tárgyilagos és részrehajlatlan volt. Persze a magyar nyelv, a magyar jogfejlődés ismeretének hiánya gyakran lett súlyos akadályává a bíróságok kielégítő működésének. Az is bizonyos, hogy a nagyon is egyszerű és patriarchális régi magyar judikatúrával szemben az osztrák rendszer a maga körülményességével és paragrafus-özönével elkeserítette a jogkereső feleket, késedelmes lassúságnak s ezáltal annak lett okozója, hogy a pervesztes gyakran inkább belenyugodott sorsába, mintsem hogy felebezéssel még tovább odázza el a döntést. Ezek a viszonyok okozták azt is, hogy a föld népe ügyes-bajos dolgaival sok helyen inkább a régi tisztviselők választott bírósága elé ment, mintsem hogy a hivatalos perlekedés útjára lépett volna.² Kevesebb elismerés illeti meg az abszolútizmus büntető bíraskodását, mely azok között a szűk korlátok között is, melyek közé a sajtócensura gyakorlati fennállása, s a katonai és rendőri bíraskodás szorította, nem maradt mindig ment a politikai elfogultságtól.

A közelégtelenség egyik főforrását nálunk tudvalevőleg az abszolútizmustól teremtett közgazdasági és pénzügyi állapotokban találta.

¹ Lásd *Réz Mihály* tanulmányát: Németország és Magyarország, M. Figyelő 1915 márc. 1. 327. l.

² *Beksics*: Fér. József kora 43 l. s köv. 1. *Busbach* id. m. 11. 125. s köv. 1.

Az önkényuralom már első berendezkedésekor a forradalmi bankjegyek egyszerű értéktelenítésével mintegy hetven millió forintnyi nemzetvagyonot semmisített meg. Deák Ferenc, aki sohasem túlzott, Ausztria gazdálkodását e téren nálunk lapidaris rövidséggel így jellemezte: «elköltötte három vagy talán több következő generáció jövedelmét, kiszarolta az életerőt, földhöz verte az ipart és kereskedelmet.¹ Az bizonyos, hogy a vasúthálózat sem fejlődött e tíz év alatt oly mértékben mint ígérték, a vízi utak s a vízsabályozás pedig a minden társadalmi vállalkozásra ránehezedő s a mellett szűkmarkú állami gyámkodás mellett kevésbé haladtak elő. A közutak általában rosszak voltak s rajtuk még a közbiztonság sem javult. A telekkönyvek elkészülését nem lehetett annyira gyorsítani, amennyire a birtokviszonyok megváltozása az ingatlan hitel biztosítását sürgőssé tette volna, azonfölül Erdélyben be sem hozták a telekkönyveket. Az úrbérmegváltás is előbb érezte hátrányait, mint előnyeit, a tagosítás lassúsága meg már éppenséggel egyelőre inkább felkavarta, mint rendezte a birtokviszonyokat. A dohánytermelés kora látozása, a szeszfőzés szabályozása elkeserítette a gazdákat, még az ipar és kereskedelem is csak nehezen törődött belé a sok újszerű szabály békóiba.

E lapokon gyakran foglalkoztunk az elviselhetetlen adóteher miatti panaszokkal; az adó terhét még növelte a kivetés gyakori igazságtalansága s különösen az ingatlan adó kataszterének hevenyészett és gyakran részrehajló megállapítása.² Az abszolutizmus kíméletlensége és telhetetlensége e téren még menthető, lett volna, ha azzal valóban eléretett volna az államháztartás egyensúlya s így annak előnyeit az adózó polgárok, bár nagy áldozatok árán, előbb-utóbb maguk is élvezték volna. Ámde az volt a legfölháborítóbb, hogy a népesség kizsarolása után a Bach-rendszer a tönk szélére juttatott államháztartást hagyott örökségül. A pénzügyi romlást főképp a keleti háború alatti fegyveres készenlét s utóbb az olaszországi hadjárat, valamint a hadsereg ellátása körüli botrányos gazdálkodás idézte elő, de nagyban járult hozzá a közigazgatási és rendőri szervezetnek működése értékével semmi arányban nem álló költséges volta. Csak a zsandárság és rendőrség költsége az 1850 és 1857 közötti években kétszeresére, öt és fél millióról tíz és fél millióra emelkedett s ennek túlnyomó részét a zsandárság emésztette föl.³ 1849-től 1858 végéig az államadósság 1200 millióról 2292 millióra s annak kamatterhe 40 millióról 101 millióra emelkedett. Az állami bevételek összegét ez időszak 100 millióról 315 millióra csavarta fel, de ez sem volt elégséges, mert időközben a kiadások 181-ről 367 millióra fokozódtak.⁴

¹ Levele sógorához Osterhuberhez 1861 jan. 9. (*Könyvinál.* II. 580. 1.)

² *Beksics* id. m. 434. 1.

³ *A. Beer* id. m. 289. J.

⁴ *Rogge* id. m. I. 530. 1.

Kimutattuk már a megelőző fejezetekben, hogy az oly költséges rendőri és csendőri szervezet a nélkül, hogy a közbiztonságot valóban megjavította volna, eredményesen csak a politikai kémkedés, a bosszú és terror céljait szolgálta.

A Bach-rendszernek, amíg fennállott, az általa teremtett közigazgatás volt legnagyobb büszkesége; ebben nyilvánult meg állítólag leginkább Bachnak szervező tehetsége, melyet még újabban is, egyébként tárgyilagos bírálók a nagy Napóleoné mellé vélnek állíthatni.¹ A valószínűleg ezt a közigazgatási rendszert magyarországi hatása szempontjából már magában az a tény elítéli, hogy nálunk nem maradt meg belőle semmi. A gyakorlati élet iránt teljesen érzéketlen, lélekölő formalizmusát és burokratizmusát, az azt kezelő idegen hivatalnoksereggel együtt már a rendszerváltozás első szele: az októberi diploma elsöpörte. De egész szervezete, koncepciója kezdettől fogva, elhibázottnak mondható. A megcsonkítás után megmaradt Magyarországnak öt közigazgatási kerületbe osztása, ezeknek a kerületeknek önkényesen és erőszakosan német, tót és magyar nyelvi jelleggel való felruházása semminemű adminisztratív célszerűségnek sem felelt meg, mert a kerületi helytartótanács-osztályok majdnem semmi önállósággal sem bírtak, ellenben csakis az ország további földarabolását, a nemzeti egység érzésének kirtását vette célba. Miután a jobb hazai elemek hivatalt nem vállaltak, de azokban a kormány nem is bízott, a közigazgatási apparátust túlnyomóan idegenekből állították össze, többnyire hazátlan, mindenre vállalkozó egyénekből, akiket, hogy közneveltség tárgyai legyenek, rájuk nézve alkalmatlan, költséges és terhes magyar ruhába bujtattak. A hazai nyelv, a viszonyok és a meggyökerezett gyakorlat minden ismerete nékül rászabadították őket a közigazgatásra, sőt meglehetősen széleskörű bíraskodásra is; közülök még az értelmesebbeket is megzavarták a más viszonyokhoz szabott utasítások és formuláruk áradatával s a minduntalan való áthelyezésekkel. Ezeknek a tisztviselőknek jobbjai maguk érezték, hogy a nép természetesen bizalmatlan irántuk, sőt gyűlöli őket s alig várja távozásukat. A megyék- és járásokbeli közigazgatást valahogy csak rendezte Bach, de a községügy teljesen rendezetlen maradt. Már az olasz háború kitörése idejében napvilágot látott egy úgynevezett községi törvény, mellyel még meg fogunk ismerkedni s mely oly általános elégtelenséggel találkozott, hogy a Rechberg-kormány kénytelen volt annak gyökeres átformálását ígérni, azonban a vonatkozó tanácskozások is csak hasznavehetetlenségét igazolták.² Találón mondja

¹ *Friedjung*: Histor. Aufsätze, 24. 1.

² Lásd *Beksics* id. m. 511. s. köv. 1. A névtelen «Acht Jahre Amtsleben in Ungarn» Leipzig 1861. sok érdekes vallomást tartalmaz a Bach-korszak közigazgatási állapotairól egy akkor itt működött idegen szolgabíró tollából. A beözönlött hivatalnokok gyűlöletes voltát csattanósan illusztrálja a *Frankenburgtól*

a Bach-rendszer közigazgatásáról egy francia bírálója, hogy az tiszta formalizmussá fajult el, az óriási gépezet üresen zakatolt,¹ csupán azok által és azok számára tartva fenn, akik belőle éltek, minden támasz nélkül az abszolutizmustól elidegenített s az adóteherből elcsigázott lakosság részéről. A Bach rendszere azonfölül valóságos átka lett közigazgatásunknak azért is, mert meggyűlöltetvén velünk a jót is, egyik főokozója lett közigazgatásunk hátramaradásának.

A közigazgatást is összezavarta a kormánynak az a nemzetiségi politikája, mely a Nemzetiségek egyenjogúságának» tetszetős jelszavát a Csengery Antal találó megjegyzése szerint tulajdonképpen csak anynyiban valósította meg, amennyiben az összes nemzetiségeknek egyformán megadta a jogot arra, hogy — németekké váljanak.² Az erdélyi századok legilletékesebb szószólói elismerték, hogy a kormány azzal, hogy Erdélyben a magyar nemességet büntetésül kizárta minden közszołgás latból, a közigazgatást a legjobb erőktől fosztotta meg. A századokat névleg megerősítették jogaikban, de Comesüket letették, községi önkormányzatukat megszüntették s idegen hivatalnokokat hoztak közéjük; viszont a századokat a magyarok közé vitték, ahol azokat gyűlölet fogadta.³ A tótokat oly tót nyelvvel boldogították, melyet azok nem értettek s a szerbek a vajdaságban, a horvátok Horvátországban, a románok Erdélyben a felsőbb hatóságokkal csak épp úgy németül voltak kénytelenek érintkezni, mint a magyar helytartótanács.

A birodalmi egység gondolatából folyó s fő állami elvvé emelt germanizációt a «Rückblick» megpróbálta ilyen kacskaringós formában igazolni és szépíteni: «A német nyelvnek hivatalos nyelvvé emelése távolról sem jelent nyelvkényszert; az a legtermészetesebb állami convenientia rendszabálya, melynek hordereje azonban sohasem megy odáig, hogy a többi hazai nyelvek tere ezáltal megszűkítség».⁴ Az általános germanizálás közigazgatásban és iskolában a valóságban a legnagyobb kép telenség volt, mert csak a birodalom összes nemzetiségeinek ellentállását s a németiség meggyűlölését idézte föl és teljesen igazuk van azoknak, akik e törekvésben látják eredetét annak a kiegyenlíthetetlen ellentétnek, mely az azelőtt békésen együttélő cseheket és németeket összeveszítette s ezzel a monarchia legnagyobb bomlasztó erejét hozta mozgásba. A Bach-rendszer germanizátori működését csak még nevetségesebbé

(Bécsi élményeim I. 20 —21. 1.) elbeszélte, mikor egy kocsis Ferenczy későbbi legf. trvsz. bírót a Bach-korszakban egy faluba szállítván, túrhetetlenül rossz ülést adott alája s Ferenczy magyar felszólalására azt felelte: «Hát magyar az úr? no akkor szálljon le kérem alászan, hisz ezt az ülést németnek csináltam!»

¹ «Fonctionnait a vide» . . . *Eisenmann* id. m. 194. 1.

² *U. ott* 342. 1.

³ *Friedenfels*: Bedeus v. Scharberg. I. 1. 219 — 220. 1.

⁴ *Rückblick*. 21. 1.

teszi az, hogy annak közegei a legtöbb helyen cseh-morva, lengyel és szlovén emberek voltak¹ kik maguk is gyatrán beszélték a hivatalos nyelveket; általán annak a német nyelvnek és annak a német kultúrának, mellyel Ausztria minden egyebet s különösen a magyart kiszorítani igyekezett, semmi köze se volt a valódi németséghez s az akkori osztrák nyelvi és nemzetiségi politikára nézve mi sem jellemzőbb, mint az, hogy uralma alatt a birodalmi németség épp oly elégedetlen volt és épp úgy zúgolódtott, mint az összes többi fajok. Ellenben «a többi hazai nyelvek» méltányos tekintetbe vételét hirdető hivatalos kijelentések öszintéségére világot vet az a pusztá tény, hogy Prottmann lehetett tíz éven át Magyarország fővárosában rendőrigazgató, a nélkül, hogy csak egy szót is megtanult volna magyarul.²

Ily rendszer csak az ellenkezőjét eredményezhette annak amit célba vett. Bachnak sikerült a szuronyokra támaszkodó uralom által a dinasztia történeti jogalapjait megingatni, a helyett, hogy azokat megszilárdította volna s különösen Magyarországon főWölszíti azt a főradalmi szellemet, amelyet az 1849-iki tapasztalás után oly könnyű lett volna végképp lecsillapítani. Neki sikerült a birodalom összes népeiben bizalmatlanságot kelteni az állameszme iránt s az összes népeket eltávolítani az egységnek attól a gondolatától, melynek szolgálatába állította egész rendszerét; és viszont sikerült Magyarországon, melyet mindenképp elemeire akart volna szétbontani, a közös ellentállás frontját megteremteni s ezáltal nemcsak az összes régi politikai pártokat egy táborba egyesíteni, hanem a magyarság és a nemzetiségek között is a közös szenvedések által oly közeledést létesíteni, amely nemcsak a szabadságharc idejében hiányzott, hanem — sajnos — a kiegyezés után is mindinkább eltűnedezett.

Ily tapasztalatok után csak természetes, hogy a Bach-rendszer a szénvédések hozzáfűződő emléke ellenére nálunk hovatovább gúny tárgyává lett s hogy elvakultságának, álnokságának, lelketlenségének és dőre erőszakosságának elítélésében a mi legjobbjaink ítélete találkozott Európa, sőt Ausztria elfogulatlan közvéleményével is.

A Horváth Mihály megsemmisítő ítéletét³ megerősíti a magyar konzervatívek és szabadelvűek egyező véleménye, régibb és újabbkori publicisztikánk és történetírásunk.⁴ Lonovics érsek röviden így jellemezte a Bach rendszerét: Quidquid tangit, frangit.⁵ Szögyény, b. Vay Miklós emlékirataikban, Széchenyi Blickjében kérlelhetetlenül megbélyegezték e rendszer szerzőjét; a konzervatívek védelmére 1864-ben kiadott

¹ Eisenmann id. m. 189. l.

² Rogge id. m. l. 220. l.

³ Magy. függetl. harcának tört. III. 601. s köv. l.

⁴ Beksics id. m., különösen 419. s köv. l., 431. s köv. l., 443., 5- stb.

⁵ Emléklapok b. Vay M. életéből 405. l.

röpirat azt mondja a Bach burocratiájáról, hogy az a magyar nép nemzetiségének, nyelvének, szokásainak, drága jogainak, szent hagyományainak, méltóságának, önértetének, múltjának és jövőjének, politikai és nemzeti létének irtóháborút üzent». ¹ A nemzet ítélete mennydörög Deák 1861-iki első felirati javaslatának e szavaiban: «A közelebb lefolyt 12 esztendő súlyos szenvedések kora volt ránk nézve. Ősi alkotmányunk eltöröltetett s a korlátlan hatalom idegen rendszere nehezedett reánk. És e nyomasztó rendszert még súlyosabbá tették azok, kik azt ellenséges indulattal, korlátolt felfogással s gyakran rosszakarattal kezelték. Bűn volt előttük a szabadság érzete, bűn volt ragaszkodásunk nemzetiségünkhöz, bűn volt még a legtisztább honszeretet is. Országunk erejét kimentették, a nemzet vagyonát jogtalanul elidegenítették, nemzetiségünket üldözés tárgyává tették. Minden nap új szenvedést hozott, minden új szenvedés egy gyökerét szakította el keblünkben a hitnek és bizalomnak#». ²

És e fölfogásunkkal sohasem állottunk egyedül. Auersperg herceg, az Anastasius Grün néven ismert osztrák költő keserűen írta már 1850-ben egy költőtársának, hogy az egész forradalom csak azt eredményezte, hogy a burokraták levesestálai megteltek s Bach és társai miniszteri tárcákhoz és hímezett kabátokhoz jutottak. ³ A mély belátású angol prince consort, Albert herceg, mikor 1852-ben megmagyarázták neki, hogy Ausztria miképpen szándékozik minden külső és belső ellenségét földre teríteni s zavartalan fejlődés útján a ma még hiányzó egységes közérzületet és egységes államiságot megteremteni, fejcsóválva jegyezte meg: «Tehát Ausztria még csak most akar állammá válni s mert ehhez idő kell, elvárja a többi Európától, hogy megálljon mindaddig, míg ő állam lett ... de túlbecsüli erejét, ha azt hiszi, hogy a saját érdekei szerint fog Európának tovább is diktálni#». ⁴

Az osztrák publicisztika mindjárt bukása után éles szemrehányásokkal fordult Bach ellen. ⁵ A jeles osztrák történetíró, Springer, már a hatvanas években megállapította, hogy Bachot nemcsak Magyarországon gyűlölték, hanem mindenütt. A németosztrákok elszakadtak tőle, mert bár rendszere még leginkább nekik kedvezett, annak terhei rájuk is nehezedtek. A «szenvedélyes abszolútizmus# tel jesen képtelennek bizonyult arra, hogy a forradalom sebeit behegessze, új, szilárd rendet teremtsen, az állam fejlődését új irányokba terelje. Az alkotásra való kép telenség minden téren megnyilvánult. A diplomácia joggal dicsért régi éleslátásából, a hadsereg—'saját hibáján kívül — harcképességéből sokat veszített, a munkával túlhalmozott igazságszolgáltatás felmondta a szolgálatot, a közigazgatási gépezet fennakadt, a pénzügy, a birodalom

¹ Drei Jahre Verfassungsstreit 191. l. ⁴ *U. ott* II. 162. l.

² *Könyvínál* III. 17-1 - ⁵ O. B. *Friedman*: Zehn Jahre österr.

³ *Friedjung*: Österreich stb. 1325. l. Politik. i. 67 — 68., 186—187., -93

külső hatalma és belső ereje egyaránt megingott.¹ A francia Eisenmann azt mondja, hogy Bachnak, hogy diadalmaskodjék, a föld színéről egész nemzeteket kellett volna kiirtania, az emberek millióiban kellett volna a politikai és nemzeti önérzetet eltörölnie.²

S az újabb történetírás már majdnem fenntartás nélkül behódol e nézetnek. Friedjung, bár nagyra tartja Bach tehetségét s enyhén ítéli meg hibáit, kénytelen elismerni, hogy a Schwarzenberg és Bach művében, melyet Magyarországon létesítettek, volt ugyan erő és lendület, de elbizakodottság volt egyszerűen túltenni magát egy nemzet történetén. Túlbecsülték Ausztria erejét, mikor azt hitték, hogy egy országot, mely oly nagy, mint ő maga, Ausztria egyszerű tartományként magához csatolhat. Ha az államokat boldoggá tehetné a törvények egyformasága, ha az emberek csupán egy egyenlet számai volnának, akkor Bach az államférfiak mesterének címét érdemelné. A Bach rendszere részleteiben művésziessé volt összeillesztve, de hiányzott belőle a bölcsességnek és szelídségnek az az olajcseppje, mely nélkül az emberi elmesség csak múló alkotásokra képes.»³

A jeles közjogász, Redlich is elismeri, hogy a Bach alkotásának, mint oly politikai rendszernek, mely a nép akaratnélküliségére s a burokratia mindenhatóságára alapítva, szervezett megakadályozása volt minden politikai szabadságnak és minden nemzeti fejlődésnek, szükségképp kudarcot kellett vallania. A történet — úgymond tovább — napirendre tért Schwarzenberg és Bach ama kísérlete fölött, hogy Magyarországot forradalmának leverése után a maga történelmi államelméje helyett egy burokratikus szervezet sűrű hálózatával szoktassa hozzá az abszolutisztikus birodalmi eszméhez és a német közszoigalati nyelvhez. Magyarországon e korszakból nem maradt egyéb, mint azok az értékes javítások, melyeket különösen a paraszt és polgári osztály javára e rendszer kereszt ül vitt. (Redlich itt feleli, hogy e javítások a 48-iki törvényeken alapulnak.) De megmaradt a német nyelven fellépett abszolutizmus által a magyarságban a németség ellen fölkellett gyűlölet, mely egyik ható erejévé vált a magyar uralom berendezkedésének és megmaradt a horvát s tót nép huzamos elfordulása Bécstől. 1848 előtt Magyarország és Ausztria sok tekintetben idegenek voltak egymás iránt, de gyűlölet nem volt közöttük. Bach teremtette meg e gyűlöletet Magyarország és ama «Bécs» között, mely az «összbirodalom» megtestesülésének tekintett s ez hatott a dualizmus kifejlődésére. Tehát e rendszer a birodalmi eszmének határozottan ártott.⁴

¹ Geschichte Osterreichs seit dem Wiener Frieden. I I. 768. s köv. 1.

² Id. m. 203. 1.

³ Id. m. I. 437—438. 1.

⁴ Jós. Redlich: D. Osterr. Staats- u. Rechtsproblem. 1920. Lkot. I.sz.414., 422., 455 — 456. 1., 2. rész 171. 1. 24. jegyzet.

Hátramarad még Bach személyes, egyéni szerepének tisztázása a róla nevezett rendszer uralmában. Verba valent usu és mi megszoktuk a Bach-korszak minden tényét az ő személyével azonosítani, ami csak méltó büntetése az ő tolakodó ambíciójának, de nem egyezik meg egészen a történeti igazságszolgáltatással. Például Ausztria külpolitikai elszigeteltségét nem lehet — mint Széchenyi megkísérlette — egészen a Bach rovására írni; a külügyek vezetésére neki döntő befolyása nem volt. Hasonlóképpen a hadsereg szervezetébe, szellemébe és ellátásába beférközött hibák sem terhelik Bachot és miniszter társait, mert a hadsereg vezetősége teljesen kivonta magát a polgári miniszterek befolyása alól s azok illetékességét katonai kérdésekben visszautasította. Az is elismerendő, hogy a magyarországi vérengzések inkább a Schwarzenberg szadisztikus vérszomjából eredtek, mintsem Bachtól, aki azért is törekedett Haynau megbuktatására, hogy a véritéleteknek—bizonyára nem könyörületből, hanem a politikai célszerűség okaiból —határt szabjon. Az amnesztia kérdéseiben is előbb puhult meg, mint Kempen s a teljesen Prottmann befolyása alatt állott Albrecht főherceg diktatórius rendszabályaival néha megpróbált szembeszállni. A zsandárság szervezésében és első irányításában nagy része volt Bachnak, utóbb azonban ez az intézmény egészen kivonta magát az ő vezetése alól s amint Kempen folytonos harcban állott a belügyminiszterrel, úgy a zsandárság is folytonosan ujjat húzott a polgári hatóságokkal, sőt kémévé és feljelentőjévé lett azoknak. Viszont a Bach-korszak sok tekintetben elismeréseméltó igazságügyi és magánjogi alkotásai egyáltalán nem tekinthetők a Bach érdemeinek.

Ami az ő történeti felelősségét tárcája ügyeinek körén túlterjeszti, az nagy befolyása, melyet ügyességénél, alkalmazkodóképességénél és leleményességénél s az uralkodó ezeken alapuló bizalmánál fogva a kormányzati ügyekre általában gyakorolt. S e téren az a nagy hiba terheli, hogy ha néha meg is próbált eszének sugallata alatt a szabadelvűbb, méltányosabb irány mellett sikraszállni, a legkisebb ellentállás által csakhamar szívesen lefegyvertette magát; ellenben kifogyhatatlan volt a kiegyenlítő és áthidaló formulák föltalálásában, valahányszor a Jó ügynek a rosszal meg kellett alkudnia.

Dicsérték személyes integritását, tisztakezűségét, ámbár Széchenyi ezt is csak annyiban akarta elismerni, hogy Bach keze tiszta volt a bankótói, de nem a vértől.¹ Anyagi érdekek hajhászásával nem vádolható, de eléggé megterheli lelkiismeretét az is, hogy ambíciójának nemcsak milliók sorsát, hanem az egész birodalom javát föláldozta. Volt miniszterelnöke, Wessenberg azt mondja róla, hogy ő a fölcseperedett ember örületével igyekezett maga körül mindent megváltoztatni ² s e mellett

¹ Blick, 61. 1.

² Briefe, II. 369. 1.

különösen értett hozzá minden új szervezetet a népre nézve élvezhetett lenné tenni.¹ A papíron alkotás embere volt, nem igazi szervező s amit jelleme képénél nem szabad szem elől tévesztenünk: simulékony volt a hatalommal szemben, de politikája nélkülözötte a higgadságot és elfogulatlanságot s a kormányzottakkal szemben gyakran volt szenvedélyes és erőszakos. A magyarországi protestánsokat például egész tömegökben veszélyeseknek tartotta és saját nyilatkozata szerint csak azt sajnálta, hogy ezt a régi, erős, mélyen gyökerező fát nem lehet egy csapással ledönteni.² És ismeretes az az ádáz üldözés, amelyet a konzervatívek ellen intézett, csak azért, mert érezte, hogy ezek legközelebről fenyegetik hatalmát. Senki sem általánosította oly könnyen a rebellió gyanúját, mint Bach s épp ezért senki sem szaporította a forradalmi gondolkozásúak számát úgy, mint ő.

Tudva, hogy a főhercegek mind Bach ellen fordultak s örültek minden balsikerének,³ tudva, hogy az osztrák arisztokrácia gyűlölte őt, mint fölseperedett törtetőt, sőt elfogulatlan ítélok tanúsága szerint az osztrák nép is gyűlölte,⁴ a Kempen-Grünne-féle mellékkormány főképp ellene dolgozott, Magyarország kibékítése pedig lehetetlen volt az ő uralma alatt, valóban csodálkoznunk kell fölötte, hogy ez az ember oly soká maradhatott hatalmon, egész addig, amíg végre nagyon udvarképes tollak tanúsága szerint ámultjának megtagadása, elveinek ismételt megváltoztatása, politikai jellemtelensége és az abszolutizmus erőszakos megalapítása által minden önérzetes ember előtt hitelét veszttette, sőt közmegevetés tárgya lett.⁵ Ennek magyarázatát a közhit szerint főképp az uralkodó anyjának, Zsófia főhercegnőnek bizalmában s mindenesetre az osztrák katolikus főpapság és Róma buzgó támogatásában kell keresnünk, mert ezeknek, büszkén vallott fiatalkori szabadelvűsége teljes megtagadásával Bach nagy szolgálatokat igyekezett tenni s tüntetőleg vallotta magát későbbi miniszter korában odaadó hívőknek.⁶

Egyébiránt elmondhatjuk, hogy ami gyöngesége volt, az szolgált erősségül is: az a könnyedség, amellyel elveit és múltját megtagadta, amellyel utóvégre mindenhez hűtlenné lett, csak ambíciójához nem, tagadhatatlanul megkönnyítette rá nézve a hatalmon maradást, annál inkább, mert ügyességével, munkabírásával, tárgyismeretével tudta magát nehezen nélkülözhetővé tenni; de utóvégre is ez a politikai jellem-

¹ Österreich in d. Jahren 1852—1862. *Unsere Zeit* 1864. 6. 1.

² *Rogge* id. m. 1. 358. 1.

³ *Szögyény* id. m. I 1. 112. 1.

⁴ *Charmatz*: Österr. inn. Geschichte. 1. 18—19. I

⁵ *Szögyény* id. k. 144. 1.

⁶ *Friedjung* id. m. 1. 491. 1., II. 180. s köv. 1.

telenséggé vált alkalmazkodás vitte harcba ellene a közvéleményt 5 fosztóttá meg őt teljesen a komoly és becsületes államférfiú hírnevétől.¹

A szilárd politikai jellem rokonszenvet kelt és tiszteletet követel ott is, ahol a siker elmaradt; viszont a nagy politikai sikerek elnézővé tesznek a csorba iránt, melyet kiküzdőjüknek politikai jelleme szenvedett mellettök. De siker nélkül megtagadott jellem és jellemtelenség árán elért kudarc — egyenesen visszataszító látvány. Pedig ilyen a Bach esete, ő, aki a 48-iki tavasz nagy szabadelvű és demokratikus áramlatát fölhasználta a maga emelkedésére, hogy aztán amaz áramlat minden vívmányának megsemmisítésében vezérszerepet vigyen; aki árulója lett az egyik rendszernek, azért, hogy az ellenkező rendszert vakbuzgó szolgálatkészségével teljesen tönkre juttassa: nem érdemel semmi kíméletet a történelem ítélőszéke előtt. Tagadhatatlanul nagy képességei és kényszerűsége csak mint súlyosbító körülmények eshetnek a megítélés mérlegébe.

¹ *Friedjung* mondja egy posthumus művében: «Wer, wie Bach jeder von oben kommenden Luftströmung geschmeidig nachgibt, verzichtet auf den Namen eines Staatsmannes-. (Histor. Aufsätze, 17. l.)

III.

(A Minisztérium programjának végrehajtása; az új belügyminiszter be-
köszöntője; a községi törvény, közbiztonság s a rendőri ügy újraszervezése; a
zsidók helyzete; a telepítések ügye. A szolgálati nyelv kérdése napirendre kerül.
Bruck messzenyúló tervel. A magyar kérdés kezelése; gr. Szécsen véleménye; a
magyar kérdés a birodalmi Tanácsban. Rechberg tanácskozása Jósikával, látogatása
Széchenyinél; gr. Desseffy Emil emlékirata; b. Hübner érintkezése a magvas
rokkal; eredménytelen értekezletek. A magyarországi közhangulat romlása, Deák
tartózkodó magatartása. Széchenyi nagy tevékenysége; érintkezés a miniszterek-
kel; Hollán Ernő megbízatása és emlékirata; Falk Miksa Széchenyinél. A pro-
testáns pátens kibocsátása, tartalma, sérelmes voltának nyilvánvalósága. 1859.)

Az augusztus hó 2-én az uralkodó személyes elnöklete alatt tar-
tott miniszteri értekezletet a császár egy beszéddel nyitotta meg, mely-
ben hangsúlyozta, hogy a minisztereknek szigorúan kell a pár nappal
előbb közzétett s főbb vonásaiban már ismertetett programhoz ragasz-
kodniok s ehhez képest egyöntetűen kell eljárniok még személyes nyi-
latkozataikban, a közönséggel szemben is. Minden elkerülendő — úgy-
mond — ami az egy idő óta sűrűbben fölmerülő alkotmányos velleitá-
soknak¹ tápot adhatna; sőt az ilyen kívánságokkal határozottan szembe
kell szállani. Hogy a miniszterek ily irányú működéséről meggyőződjek,
az uralkodó ezentúl minden csütörtökön személyesen fog a minisz-
terek értekezleteiben elnökölni.

Ez a nyilatkozat arról látszik tanúskodni, hogy az elvesztett háború
keserű leckéje nagyon hamar feledésbe ment. Azonban szerencsére az
események és a viszonyok hatalma erősebbnek bizonyult a császári
nyilatkozatoknál s a hajthatatlanságnak ezt a hangoztatását csak olybá
kell vennünk, mint az elkerülhetetlen visszavonulásnak erélyes védelem-
mel való fedezését, annál inkább, mert nem hiányoztak a jelei annak,
hogy maga az uralkodó belátta már akkoriban tíz évi uralkodásának
eredménytelenségét² s miniszterelnöke, Rechberg is meggyőződött
róla, hogy az alkotmányosság és a Magyarországgal való kibékülés
immár elkerülhetetlen, sőt Windischgrätz herceg is az újraszervezést
sürgette.³

¹ "Constitutionelle Gelüste-, Min. Conf. Prot.

² *Szögyény* id. m. I 1. 112. és 136. 1. id. c mű I. köt. 44. lapján is.

³ *Friedjung*: Histor. Aufsätze. 307. 1. *Károlyi* Dobl. irod. hagy. 1. 189. s köv. 1.

Úgy ebben a minisztertanácsban, mint a megelőzőben¹ a miniszterek sorra vették a kormányprogram pontjait s megindították az azok megvalósítását célzó teendőket. A Reichsrath új statútumának kidolgozására a kultusz-, pénzügy- és igazságügyminiszter kérettek föl. Az államháztartás egyensúlya érdekében az állami költségvetésben eszközzendő leszállítások előkészítése céljából a pénzügyminiszter javaslatot ígért, mely az összes minisztériumok képviselőiből alakulandó bizottság elé fog terjesztetni. Goluchovski belügyminiszter már itt megjegyezte, hogy a leszállítások legnagyobb része bizonyos előzetes reformokat feltételez, melyek végrehajtása előtt korai volna a megtakarítások számbavétele. Külön bizottság kiküldése ment határozatba az egyenesadók reformja ügyében is. A községi törvénynek a viszonyokhoz való alkalmazása tárgyában a pátens rendelkezésének megfelelően koronatarományonként bizottságok alakítását vette célba a kormány s ezek számára utasítás kiadását, melyben a Goluchovski kívánságára kifejezést talált az is, hogy a közigazgatási teendők egy nagy része a községi és járási önkormányzati közegekre lesz bízandó.

Ugyanakkor Rechberg kijelentette, hogy ő Magyarország állapotaira és szükségleteire nézve az ország néhány kitűnőségével való bizalmas tanácskozást tartaná szükségesnek, de feltűnés nélkül, egyenkint, mert az illetők összehívása túlságos várakozásokat keltene; megjegyezte, hogy ez már részben folyamatban is van, Goluchovski pedig óvatosan hozzátette, hogy ő annál inkább kívánja a maga részéről is az ily informatív jellegű esetenkénti értekezéseket, mert tárcája ügykörében még újonc lévén, a maga részéről nem tehet nyilatkozatokat, még kevésbé ígéreteket.

A magyar kérdés fejlődéséről, valamint a protestáns autonómia ígéretének beváltásáról, ez ügyek fontosságához mérten külön adván számot, itt mindenekelőtt ama többi, jobbára magán a kormányprogrammon alapuló intézkedések fölött kívánunk rövid szemlét tartani, melyek a minisztériumot ez időben foglalkoztatták.

Az új belügyminiszter mindenekelőtt szükségét látta — úgy mint annak idején elődje is tette — beköszöntő körlevéllel fordulni az összes országos hatóságokhoz.² Ebben valóságos kormányprogrammot adott, kiterjeszkedve az a katolikusok viszonyainak rendezésére és a rendi képviselők létesítésére is, de tulajdonképpen csak ugyanazt mondva, ami az ismeretes programmpontokban foglaltatott, Ígérve az összes reformoknál az illető koronatarományok különleges viszonyainak gondos figyelembevételét. Azután a tisztviselői karhoz fordul a körlevél s kijelenti, hogy mindenkitől szilárd érzületet és gondolkozást (Gesinnungstüchtigkeit) követel. A hatóságoktól elvárja, hogy valódi vezetői

¹ *Min. Conf. aug. 23.*

² *Osztr. Belügymin. eln. levélt, aug. 25.*

legyenek a népnek; a tapintatlanoknak vagy képteleneknek bizonyult tisztviselők (tehát elismeri, hogy ilyenek vannak) eltávolítandók lesznek. A felekkel szemben jóakaratot kell tanúsítani, de nem gyöngéset. Végre különösen meghagyja az összes hivatali közegeknek, hogy igyekezzenek mielőbb megtanulni az illető honi nyelveket, amiben szintén annak elismerése rejlett, hogy ez eddig meg nem történt.¹ Általán e körlevél, bár nagy frázisbőségben kevés színvallást és irányítást tartalmaz, mégis meglehetősen világosan elárulja, hogy írója az addig követett beligazgatási rendszerben sok hibát lát.

E körlevél szerint is a belügyi kormányzat egyik főfeladatának tekintette a községügynek immár hosszabban vajúdo törvényhozási és kormányzati rendezését. Április 24-én, tehát két nappal a hadiállapot beállása előtt, adatta ki Bach, császári pátens alakjában a maga paragrafusgyártásának utolsó, terjedelemre mindent elhomályosító monumentumát, a községi törvényt, mely Lombard-Velence s a határörvidék kivételével az egész monarchiára kiterjedő érvénnyel volt hivatva 346 paragrafusban szabályozni a községügyet,² de kifejezetten nem egészében és nem véglegesen, mert a pátens szerint a községi rendtartás megállapítása végett külön bizottságok fognak még összehivatni, a több községre kiterjedő jószágkerületek alakítására nézve pedig a benyújtandó folyamodások alapján fognak tárgyalások indíttatni és döntések történni, éppúgy a községi kapcsolathoz nem tartozó uradalmak bekapcsolása vagy további elkülönítése iránt is. A városi községekre nézve is még tárgyalások helyeztetek kilátásba s mindé tárgyalások befejezése után volt egy életbeléptetési jellegű, kiegészítő törvény kibocsátása tervbe véve.

Ami a Bach-féle községi törvényt — mely soha életbe nem lépett — főképen jellemzi, az egyrészt a nagybirtoknak való feltűnő kedvezés, amennyiben e törvény a nagyobb uradalmakat községi szervezettel és a községi közigazgatás jogaival ruházza föl, másrészt pedig a községi önkormányzat látszólagos megadása, nagyon beható hatósági beavatkozás és ellenőrzés biztosítása s a nyilvánosság kizárása mellett. Szóval ez a törvény utolsó alkotása volt a feudalizmusra támaszkodó s minden fölött államilag gyámkodó önkényuralomnak, mely mégis meg akarja menteni azt a látszatot, mintha önkormányzatot adna, de természetesen a maga hatalmának minden csorbulása nélkül.

Agyafúrt kategorizálások a «helyiközség» és «jószágterületek», a «községlakók» és «községsorsosok» között, a községi és jószágterületi

¹ A *P. Napló* (szept. 4.) közölve e körlevelet, a honi nyelvre vonatkozó pontra megjegyzi: «Ha jól tudjuk, ilyen rendelet már több év óta ki van hirdetve, de ekkorig — kevés sikerrel-».

² Lásd a *Reichsgesetzbl.* 1859. évf. 95. s. köv. 1. és a *P. Napló* közlését a jún. 12., 17., 18., 28., júl. 5., 9., 12., 13., 14., 15., 16., 19., 22., 24., 29. számokban.

«honosság» között fokozzák a törvény homályát és végrehajtásának nehézségeit; a meglehetősen széles alapra fektetett községi aktív választói jogot pedig illuzóriussá teszi az, hogy a városi és községi tanács s a községi választmány tagjainak megválasztása felsőbb megerősítést igényel s ismételt visszautasítás esetében kinevezésnek van helye. A törvényhatósági jogú és egyéb városok polgármestereit meg már éppenséggel — bár hármassal kijelölés alapján — a császár, illetve az országos kormány nevezi ki. A választások egyébiránt kúriákban történnek, vagyis külön választ a földbirtok, külön az ipar és kereskedelem és külön a többi foglalkozások, ami által a társadalmi osztályszerkezet válik a községi élet alapjává is. A városi és községi tanácsot a belügyminiszter — ha szükségét látja — fel is oszlathatja s annak tanácskozásaiból — ünnepi alkalmakat kivéve — a nyilvánosság ki van zárva.

A benyomás, melyet e törvény keltett, oly rossz volt, hogy a Rechberg-minisztérium már augusztusban szükségesnek találta annak revízió alá vételét¹ s utóbb a községi rendtartás kidolgozására hivatott bizottsági tárgyalás útvesztőjében hagyta elkallódní az egész ügyet.² Még a magyar sajtó is megkockáztatta a kritikát, mondván, hogy e törvény a kiváltságos osztály s a misera plebs közé új válaszfalat emel, a nemesi birtok számára szeparatizmust létesít, a községeknek semmi önkormányzatot sem ad, csak nagyon költséges szervezetet létesít, úgy hogy a nyugdíjteher maga nagyobb lesz, mint az addigi községi közigazgatás egész költsége.³

A belügyminisztert az öröklött feladatok mellett az öröklött bajok is erősen foglalkoztatták; így a változatlanul rossz közbiztonsági állapotok, melyek 1859 nyarán különösen Szlavóniában annyira elfajultak, hogy a kormány végre kénytelen volt teljhatalmú biztost küldeni ki s az élve vagy halva beszállítandó rablókért fejenkinti nagy jutalmakat tűzni ki. Ez a drákói rendszabály a kabinet legmodernebb gondolkozású tagját, báró Bruckot arra a megjegyzésre indította, hogy nagy szervi bajoknak kell a csendőrség intézményében rejtőzniök, ha az ily hosszú idő alatt ily kevéssé vált be.⁴

Amíg Kempen a kormányhoz tartozott, az ily megjegyzés elszömyűködést váltott volna ki; most már mindenki elismerte a rendőri hatalom reformjának szükségességét, amely már a rendőrminisztérium visszaállításában is kifejezésre jutott; hanem azért — mint látni fogjuk — még nagy küzdelmekbe került e reform körében a katonai, politikai és közigazgatási szempontokat kellő összhangba hozni. Egyelőre csak az történt, hogy az összes zsandárparancsnokságok és rendőrigaz-

¹ *Min. Conf.* aug. 30., szept. 1.

² *Belügym. eln. levélt.*, nov. 3-iki körrendelet.

³ *P. Napló* okt. 5.

⁴ *Min. Conf.* aug. 25.

gatóságok szigorúan utasítottak a politikai hatóságok működésének erőteljes támogatására s a rendőrminisztérium e minőségének megfelelő szervezetet kapott. Hübner, az új rendőrminiszter liberális fel-fogásának jelét adta, mikor a több napilap ellen elődje által alkalmazott megintést hatályon kívül helyezte, úgy vélekedvén, hogy ahol tulajdonképpen preventív cenzúra van, ott megintések egyáltalán nincsenek helyükön.¹

A zsidók helyzete Magyarországon szintén oly kérdés volt, amely már valamelyes megoldást követelt. Egyrészt a zsidók elégedetlenkedtek a még mindig rájuk nehezedő korlátozó rendszabályok miatt, kivált mikor 1859 tavaszán híre járt, hogy Oroszországban hitsorsosaik helyzete lényegesen meg fog javulni; másrészt az irányukban való ingerültséget fokozta az, hogy a szeszkimérést majdnem egyedúrúszzerűen gyakorolták, hogy továbbá őket gyanúsították az ércpénz elrejtésével és hogy ez időben kerültek tárgyalásra az 1848-iki zsidóellenes erőszakoskodások által okozott károk megtérítései, melyek során egyes kárvallottak túlzott követelésekkel állottak elő. Az ősz folyamában mégis világot láttak bizonyos intézkedések, melyek a zsidók birtokszerző, valamint lakhatási és iparúzési joga tekintetében fennállott régibb korlátozásokat némileg enyhítették.²

A magyarországi telepítések ügye, mely — mint láttuk — kizárólag a német elem erősítésének érdekét szolgálta, az új belügyminisztert vajmi kevéssé érdekelte; Rechbergben megvolt a hajlandóság ez ügy felkarolására, azonban Goluchovski azt találta, hogy mióta az állami birtokoknak a Nemzeti Bank részére történt elzálogosítása ezeket a kormány rendelkezése alól kivonta, a telepítés Magyarországon kizárólag a magánvállalkozás kérdése lett s így ő ügynökségek felállítására sem vállalkozhatik, sőt adatokkal sem szolgálhat.³

Annál nagyobb buzgalommal karolta föl Goluchovski a szolgálati nyelv kérdését és pedig kezdettől fogva a német nyelv egyeduralma ellen irányuló célzattal; a nyári és őskezdeti hónapok a minisztériumokkal és helytartóságokkal való levelezéssel teltek el. A megkísértett megoldás a magyar kérdés egész komplexumába illesztetvén belé, azzal a későbbi fejezetekben kell foglalkoznunk.

Thun kultuszminiszter politikájának egészen megfelelt az, hogy ő ez év tavaszán a bécsi Teréz-Akadémia magyar alapítványi helyeinek számát tízzel szaporította.⁴ Láttuk, hogy a minisztérium újjáalakításával egyidejűleg Thun rákényszerült a magyarországi gimnáziumok

¹ *Belügym. eln. levélt.*, júl. 11-iki átirat, *Min. Conf.* szept. 7. és 13.

² *Min. Conf.* okt. 31., nov. 17. *Belügym. eln. levélt.*, ápr. 30., júl. 18 24-iki előterjesztések.

³ *Belügym. eln. levélt.*, aug. 28-iki átirat.

⁴ *U. ott.*, márc. 29-iki átirat.

tannyelvét illetőleg bizonyos engedményt tenni a magyaroknak, helyesebben a protestánsoknak, mert az iskolai germanizációval szemben autonómiájuk megmaradt roncsai között ezek fejthettek ki még legsikeresebb ellentállást.¹ Azonban az augusztus 8-ikán kibocsátott rendelet² körmönfont szerkezete az iskolafenntartók ama jogát, hogy a tannyelvet maguk határozzák meg, meglehetősen hatástalanná tette azáltal, hogy egy további rendelkezés szerint az érettségi vizsgálatnál meggyőződés szerzendő a német nyelv teljes bírása felől, nemcsak a német nyelvből, hanem «a többi tantárgyakból teendő vizsgálat keretében is.

Ebben az időben az átalakított kormány tagjainak egyikét sem foglalkoztatták oly merész és messzenyúló tervek, mint báró Bruck pénzügyminisztert, habár e tervek akkor csak bizalmas emlékiratok alakjában léteztek s a nagy nyilvánosság elé csak akkor jutottak, amikor fő hajtóerejük, szerzőjük, személyes katasztrófája következtében már letűnt az élet és a politika színteréről.³

Bruck e munkálatában számol az addigi kormányzati rendszer csődje s az olaszországi háború elvesztése által teremtett helyzettel s belátja, hogy az addigitól egészen eltérő útra kell lépnie; azonban e helyzet követelményeképpen oly politikai koncepcióval lép elő, mely ha bátorsága és összhangzatossága figyelmet is érdemel, ha egyes részekben — mint például Ausztria, Németország és Olaszország külpolitikai közeledésében — a távoli jövő igazat is adott neki, alapjában és lényeges vonásaiban a kivihetlenség félreismerhetetlen kritériumait viseli magán.

E tervében is ragaszkodik Bruck Ausztria és Németország sorsközösségének dogmájához, bár azt inkább szoros gazdasági kapcsolat, mintsem egységes politikai szervezet útján igyekszik megvalósítani. Szabadelvű reformokat, bizonyos nemű képviselői rendszert kíván s kívánja különösen a protestánsok teljes egyenjogúságát a katolikusokkal. Azonban Magyarország helyzetének különlegessége iránt semmi megértést sem tanúsít, a «szeparatiztikus törekvéseket- elítéli, csak az olasz tartományok különállását ismeri el s ha nem is kívánja a német nyelv ráerőszakolását a nem németekre, kívánja és reméli a német elem szellemi és gazdasági fölényének oly érvényesülését az ő felfogása szerint mélyen alatta álló összes magyar és szláv néptörzsek fölött, mely Ausztriát végeredményben mégis csak német birodalomná tenné s ezáltal is biztosítaná szilárd és tartós gazdasági és politikai kapcsolatát a tulajdonképpeni Németországgal.

Hogy a kormány feje, gróf Rechberg a Bruck eszméit egyáltalán

¹ *Min. Conf. jún. 25.*

² *Reichsgesetzbl. 447. I.*

³ *Rich. Charmatz: Minister Frh. v. Bruck, Leipzig, 1916. I 57., 241.sköv.l.*

nem tette magáévá s azok valószínűleg az uralkodóra se voltak hatással, azt legvilágosabban mutatják azok a megindulásuk szempontjából már *említett* tárgyalások, melyeket különösen Rechberg és Hübner miniszterek folytattak ez időben magyar konzervatív politikusokkal s melyeket a magyarországi tényleges helyzettel és közhangulattal szembeállítva itt kell ismertetnünk a fejleményeknek azon pontjáig, ahol a protestáns pátens- kibocsátása és hatása a helyzetképben lényeges és messzeható változást idézett elő.

A Buol távozása után mindjárt találkozunk bizonyos jeleivel a magyar kérdés napirendre kerülésének. Már Rechberghez, de mindenestre még a Bach távozása előtt nyújtotta be gróf Szécsen Antal levélnek minősített emlékiratát Magyarország viszonyainak orvoslása tárgyában,¹ mely szélsőséges konzervatív állásponttól ugyan, de mégis erősen bírálja az addigi kormányzatot s szépités nélkül tárja fel az az által teremtett helyzetet. A kibontakozás szempontjából azonban e memorandum alig foglal magában más javaslatot, mint azt, hogy Bach eltávolítása után hívjon meg a császár egy tárcanélküli magyar minisztert, vagy bizzon meg hivatalos állás nélkül több magyar kitűnőséget az alkotmányos állapotok visszaállítására vonatkozó tanácskozások és tárgyalások megindításával. Mint e feladattal felruházhatókat Jósika, Apponyi és Szögyény mellett Dessewffyt, Senyeit és Majláthot nevezi meg az emlékirat.

Június hó folyamában a birodalmi tanács is foglalkozott — Rainer főherceg elnöklete alatt, — bizonyos részben a magyar kérdéssel. Az országos képviseletekre vonatkozó — már ismertetett — javaslatot látták jónak a feledés homályából előrántani és tárgyalás alá vonni. Bach maga belátta, hogy az uralkodó izgalom és elégedetlenség közepett a tárgy nem látszik időszerűnek, de hajlandónak nyilatkozott a szabadelvű módosításokra. Szögyény megragadta ezt az alkalmat annak kifejtésére, hogy a tervezett képviseleti rendszer Magyarországot semmikép sem elégíthetné ki s hogy ezen ország közjogi szervezetét nem lehet egy ilyen, az egész birodalomra szabott, a múltban semmi gyökérrel nem bíró rendszerbe beléerőszakolni. Bár gróf Almássy Móric is támogatta Szögyény felfogását s mások is igazat adtak négyszemközt neki, a tanács ragaszkodott az eredeti tervezethez és Bach néhány módosításával letárgyalta azt akkor, amikor már a fegyverszünet és Lombardia elvesztésének híre minden reményt kizárt arra nézve, hogy e tervezet valaha megváltó-süljön.²

¹ Közli *Szögyény* eml. irataib. III. köt. 216. s köv. 1. Ennek utalása a legfontosabb minisztériumok egyikében szükséges személyváltásra, mert a jelenlégi miniszter Magyarországon semmi bizalomban sem részesül (225. 1.) csak Bachra vonatkozhatik. Hogy Szécsen e munkálatát csak levélnek kívánta minősíteni, kitűnik Dessewffy leveléből Jósikához: *Deák F. besz.* I 1. 443. 1.

² *Szögyény* I 1. köt. 127. s köv. 1.

Ekkor már a gróf Wolkenstein s herceg Windischgrätz kihallgatásai mozgásba hozták a személyi kérdéseket s megpecsételték a Bach bukását; de a kihallgatottak benyomása még mindig az volt, hogy az uralkodó az «országgyűlésre jurátusokkal- és «megyei kongregációkkal- soha reáállani nem fog. Kissé biztatóbban nyilatkozott a császár Scitovszky primásnak egy ugyanezen időbe eső kihallgatása alkalmával.¹

Hogy Rechberg ez időben mindent megtett arra nézve, hogy a magyar ügyekre nézve tájékozódjék és mértékadó véleményeket halljon, azt tanúsítja június 28-án, tehát már Solferino után, de még Villafranca előtt báró Jósika Samuval folytatott beszélgetése, melyről ez utóbbi magánlevélben adott számot.² A külügyminiszter ez alkalommal elismerte, hogy a kormány sokat mulasztott, sokat ferdén és helytelenül tett; változásoknak kell történniük, de e pillanatban ez lehetetlen; a háború után mindjárt hozzá kell fogni s ezt most kell előkészíteni. Azt kérdezte végül Jósikától, hogy milyen engedményekkel hinné ő Magyarországot megnyugtathatónak? Jósika hosszú fejtegetésben ismertette a tényleges helyzetet, melyet a tíz év óta követett rendszer idézett elő; szerinte az egyetlen engedmény, mely sikert ígér, az addigi rendszer teljes elejtése. Rechberg arra utalt, hogy a monarchia egysége létének alapfeltétele; de nem kell azt az uniformitásig kiterjeszteni. Fölvetette azt az eszmét, hogy a belügyminisztériumban az egyes tartományok számára külön főnökökkel osztályokat állítanának fel. Jósika szerint ez néhány év előtt megnyugtatólag hatott volna, most már nem; magyar ember miniszteri állásra sem lesz kapható, amit Rechberg elismert. A tartományi képviselők tervének kivihetetlenségére nézve is egyetértettek, s mikor Jósika hangsúlyozta, hogy csak a törvényes állapotok visszaállítása vezetne célhoz, a miniszter azt kérdezte, vajjon ez alatt a vármegyékhez, az országgyűléshez, a rendi alkotmányhoz való visszatérést érti-e? a kérdezett igennel felelt, megjegyezvén, hogy bizonyos változtatásokat a viszonyok mellőzhetetlenné tesznek. Rechberg úgy vélte, hogy a pénzügy s a hadügy egysége a monarchia egységének föltétele. Erre Jósika azzal a kérdéssel válaszolt, vajjon a miniszter az abszolutisztikus módon való további kormányzást lehetségesnek tartja-e? Nem, úgymond Rechberg, mert meg van róla győződve, hogy az abszolutizmus forradalomra visz. Viszont attól tartott, hogy a korábbi állapotok föllevenítésével a most uralkodó elégedetlenség még keményebb harcokat fog szülni. A harcra — válaszolva Jósika — el vagyunk készülve, de a siker reményével; törvényes alapon állunk s ránk csak úgy számíthatnak, ha a mostani rendszert teljesen elejtik s erre nézve a konzervatívoknak oly bizonyítékokat adnak, melyek a népben a hitet és bizalmat újra feltámaszthatják. Jósikának összbenyomása a beszélgetésről az volt, hogy a vezető minisztert sikerült

¹ Szögyény I I. köt. -27. s köv.].

² U. ott, 132. s köv. I.

a palliatív eszközök elégtelenségéről meggyőznie; hogy azonban ennek lesz-e elég ereje és erélye egy nagyszabású gyógyító eljárás felfogására és keresztülvitelére? arra nézve magának is kételyei voltak.

A konzervatíveknek segítségére volt Wolkenstein, aki notableoknak tanácskozássra való összehívását ajánlotta, tehát ugyanazt, amit ez időben Széchenyi hangoztatott; e terv azonban meghiúsult, mert az uralkodó a nemzetiségek tekintetbevételétől és a vajdaság külön képviseltetéséről lemondani hajlandó nem volt. Egyelőre az egyedüli eredmény a Rechbergnél tartott, már említett thea-estélyekből és abból állott, hogy Rechberg Széchenyinél, kit régebben ismert, augusztus folyamában látogatást tett; de az e látogatására nézve tett megjegyzései nézeteltérésüket igen nagyra tüntették föl.¹

Időközben a fáradhatatlan gróf Dessewffy Emil, amint a villafrancai békeelőzmények híret megkapta, büdszentmihályi magányában egy, a monarchia újjáalakítására vonatkozó tervet dolgozott ki, melyet Sárospatakon közölt barátaival, Jósikával, Örményivel és Sennyey Pállal s velők is egyetértve augusztus közepén felutazott Bécsbe és mindenekelőtt terjedelmes levelet írt gróf Rechbergnek, felajánlva szóbeli közléseit is.² E levele fejtegetéseiben visszament egész a forradalomig s kimutatta az azóta követett politika összes botlásait, valamint a maga igyekezetét is, melyet hasztalanul fordított azok elhárítására. Hivatkozott a konzervatívек mindkét memorandumának balsikerű kísérletére is, éles színekkel ecsetelte az elvakult rendszer végzetes balfogásait s azok gyászos hatását, mely már odáig megy, hogy «Magyarország a dinasztia és Ausztria számára veszve van», s benne «Kossuthok és Klapkákából álló ifjú nerrzedék nő fel». Az egész uralkodó osztrák kormányrendszert nem átalította «nagy hazugságokon» alapulónak mondani, amit a közkeletű állítások megvilágításával könnyű volt igazolnia. Hivatkozva végre függetlenségére és arra, hogy őt a személyes politikai érvényesülés vágya éppenséggel nem nyugtalanítja, utalt elkészült tervére, melyet kész volt a miniszter rendelkezésére bocsátani.

E levél következtében Rechberg már másnap, augusztus t5-én magához kérte Dessewffyt, ki fölolvasta neki tervezetét, mely fölött aztán úgy Rechberggel, mint Hübnerrel ismételt és hosszabb eszmecserét folytatott.

Dessewffy a maga tanulmányának ³ ezt a sajátos címet adta: «Tervezete egy hadjáratnak Ausztria belsejében, hogy az 1859. évi szerencsétlen háború következtéseinek eleje vétessék és tartós erőhöz lehesen jutni». Munkáját nyolc rövid részre osztotta s ezekben pontozatosan

¹ *Szögyény*: I. 1. 138 — 139. I. *Károlyi* Dobl. ir. hagy. I. 186. s köv. és 396. I.

² *Közli Kónyi*: Deák F. besz. I. 1. 416. s köv. I.

³ Közölve u. ott. 426. s köv. I.

fejtette ki nézeteit a tényleges állapotokról s a történelmi jog alapján való minél gyorsabb átalakítás halaszthatatlan szükségességéről, módzatairól és a siker feltételeiről.

Már ezekből is kitűnik, hogy az emlékirat szerzője a legitimitás és történelmi jogok alapján áll, értve ezalatt természetesen az 1848 márciusa előtti közjogi állapotokat, csupán elismerésével és elfogadásával az úrbér eltörlésének és az általános adó- s katonakötelezettségnek. A központi kormányt csupán egy miniszterelnökből, továbbá a külügyi, pénzügy- és hadügyminiszterből vélné megalakítandónak. A többi kormányzati teendők át volnának ruházandók a visszaállítandó kancelláriákra és helytartótanácsokra; Erdély ismét külön kancelláriát kapna, ellenben a vajdaság és bánóság, valamint a Muraköz és a magyar tenger mellék Magyarországba vissza volnának csatolandók s a kerületi helytartósági osztályok megszüntetendők. Vissza volna állítandó a hétszemélyes és a királyi tábla a felső törvényszékek megszüntetésével, vissza volnának állítandók — kellő reformokkal — a városi és megyei szervezetek, valamint a protestáns autonómia. A rendi alkotmány a polgári és parasztelelem megfelelő bevonásával volna megújítandó, azonban az egész monarchiát érdeklő ügyekre nézve a birodalmi tanács volna a «császárnak alkotmányos, rendi, törvényhozó és pénzügyi tanácsa», s ennek megfelelően nagyobb részében az egyes országgyűlések kiküldötteiből alakulna. A császár megkoronáztatná magát Magyarország királyává Pozsonyban és Csehország királyává Prágában. A concordatumból folyó s a felekezeti békét sértő rendelkezések eltörlendők, illetve felfüggesztendők volnának; megszüntetendők volnának a német nyelvnek a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban és az oktatásban való uralmára vonatkozó intézkedések is. Felfüggesztendő volna a kibocsátott községi törvény végrehajtása is. A tervezet e reformokat egy az uralkodó által kinevezendő hattagú szervezőbizottság közbejöttével 1860 januárius végéig befejezhetőnek véli, ha a béke fennmarad s ha a császár esetleg diktátori hatalommal szerez érvényt akaratának.

Dessewffy benyomása szerint munkálatának hatása a miniszterekre «nagy és mély volt. A rögtöni sikerhez ugyan nem volt reménye, de arról meggyőződött, hogy az akadály nem a miniszterekben rejlik; később mégis úgy értesült, hogy Rechberg őt az elmélet emberének tartja s térvét és reményeit ábrándosaknak.¹

Láttuk, hogy az augusztus 23-iki minisztertanács Rechbergnek a magyar urakkal való tanácskozását mintegy jóváhagyólag tudomásul vette s őt azok folytatására felhatalmazta s azt is láttuk, hogy az ekkor már miniszterelnökké kinevezett külügyminiszter e téren különösen báró Hübnert tekintette munkatársának, aki kétségkívül információi

¹ Levele Szögyényhez *u. ott*, 439. l., Jósikához 449. l.

kibővítése céljából fogadta el gróf Károlyi Lajos meghívását, kinek vendégszerető főúri házában Tót-Megyeren a nyár végén s az ősz kezdetén több időt töltött s ott és másutt is a magyar arisztokrácia számos tagjával érintkezett. Ezek a látogatások cs érintkezések utóbb a rendőrminisztert annak a gyanúnak tették ki, hogy a magyar ellenzéki szellem hatással volt reá, ami — néhányak hite szerint — hozzájárult korai bukása előidézéséhez.¹

A miniszteri értekezlet azután szeptember közepén foglalkozott ismét a magyar kérdéssel, mikor küszöbön állóknak mondatván az arra vonatkozó tanácskozások, helyeselte, hogy azokra Dessewffyn kívül gróf Szécsen Antal, gróf Apponyi György és ifj. Majláth György is meghivassanak. Ezekhez később Jósika is hozzácsatoltatott; a tanácskozások alapjául a Dessewffy kibővített munkálata volt szolgálendő,² bár Dessewffy csak némi vonakodás után volt hajlandó a hívásnak megfelelni.³ Sejtette, ami bekövetkezett, hogy t. l. e tanácskozások egyelőre semmi megállapodást sem eredményezhettek, egyrészt az uralkodónak még nagyon is merev magatartása miatt, másrészt azért, mert az időközben kibocsátott protestáns-pátensnek minden várakozást felülmúló ellenhatása a kormány figyelmét is másfelé terelte, a magyarok hangulatát is a megegyezésre alkalmatlanabbá tette.

A Magyarországon a háború után kifejlődött közhangulatra nézve most már, mióta a hatóságok kiszabadultak a Bach és Kempen nyomása alól, a kormánynak is a valóságot jobban megközelítő jelentések állhattak rendelkezésére. Ezek a jelentések megállapították a rossz hatást, melyet az adóemelések s a megkezdett, de utóbb megszüntetett második újoncozás keltett, a fokozódó elégedetlenséget, melyet a hivatali közegeknek a honi nyelvekben való járatlansága okoz. Elpanaszolták, hogy a parasztság — nagyon természetesen — a maga felszabadítását nem a császár kegyének, hanem a Kossuth 1848-iki reformjainak kezdi érdemül betudni; hogy ennél fogva már a falu népében sem lehet bízni, a katolikus papság pedig a concordatum által függetlenítettván, ellenzéki, mint valaha. A felekezetek, nemzetiségek a közös elégedetlenségben összebékültek, ellenben a Magyarország és Ausztria közötti erkölcsi kapcsolatok elszakadoztak; még Horvátországban is hidegség s ellenszenv tapasztalható a kormánnyal szemben. A székelység körében újabb forradalmi mozgalmak nyomára jöttek, sőt néhány elfogatás is fordult elő; ha egyébiránt ellenséges betörés történt, vagy Kossuth és Klapka bejöttek volna az országba, kétségtelen, hogy általános felkelés következett volna be és ha Ausztria azzal szemben fegyveres megtorlást alkalmazna, köny-

¹ *Drei Jahre Verfassungstreit*, 38. s köv. 1. Rogge id. m. 11. 11. 1.

² *Min. Conf.* szept. 15. Károlyi id. m. 1. 192. 1.

³ Lásd levelezését Hübnerrel: *Deák F. besz.* 11. 449. s köv. 1.

nyeri lehet, hogy a nagyhatalmak Magyarország érdekében beavatkoznának. Már beszélnek egy a dunaparti országokkal egyesülendő Nagy-Magyarországról, melynek uralkodója egy orosz nagyherceg vagy egy Bonaparte, esetleg gróf Széchenyi Béla »volna. Ezekhez járul, hogy a kormány kebelében beállott változások viszont nagyon is vérmes kibontakozási reményeket keltek; nagy engedményeket és mélyreható reformokat várnak meg Horvátországban is, annál inkább Magyarhonban, ahol el van terjedve a hír, hogy az udvar a teendők iránt a Széchenyi véleményét is meghallgatta.¹

Ezek a jelentések nagyjából megfeleltek a tényeknek. A helyzet nehézsége a kibontakozás szempontjából kétségtelenül abban rejlett, hogy a hatalom merevségét az abszolutizmus fenntartásában az események nem törték meg oly mértékben, mint amilyen mértékben megnövelték a magyar nemzet várakozásait és követeléseit. Az első vereségtől Villafrancáig Magyarországon az erőszakos felszabadulás reménye és vágya oly erős volt, hogy az Ausztriával való kibékülésről beszélni is alig lehetett. Mikor a hirtelen békekötés az idegen intervenció vagy külső betörés reményét eltávoztatta, még mindig megmaradt a mély bizalmatlanság és az a meggyőződés, hogy Ausztriát az események sokkal inkább meggyöngítették, semhogy a régi rendszert soká fenntartani képes legyen, de meg nem puhították annyira, hogy vele már eredményesen alkudni lehessen.

Ez a helyzet a Deák Ferenc s a Pesti Napló által képviselt, 1848-hoz ragaszkodó, de annak visszaállítását passzív resistenciával elérni igyekvő politikai álláspontnak pillanatnyilag — míg a külső beavatkozás reménye tartott, — nem kedvezett, később azonban csak javára szolgált. Kemény Zsigmondnak kétségkívül nehéz volt lapjában vezetni is, csillapítani is a közszellemet; nem izgatott, de ébren tartotta a hazafias szellemet.²

Deák Ferenc maga semmiképp sem igyekezett ez időben előtérbe lépni. Kehidai magányában közel s távolról sokan meglátogatták, igyekeztek nyilatkozataiból vigaszt meríteni s tőle tanácsokat kapni. U mindenkit szívesen fogadott, a kibontakozás lehetőségeiről azonban nem nyilatkozott s a sajtóban működő barátait legfőlebb arra buzdította, hogy a nemzet kebelében az alkotmány iránti lelkesedést ébren tartani igyekezzenek.³ Július közepén Marienbadba szándékozván utazni, betegség miatt néhány napot Becsben töltött s meglátogatta Szögyényt, miből a lapok azt a téves következtetést vonták le, hogy tanácskozás végett hivattott meg. Szögyény bizalmas kérdésére, hogy, ha meghívnák, feljönne-e? tagadólag válaszolt; arra a további kérdésre, hogy mi úton és módon

¹ *Censd. Dtp.* júl. 6., 15., 17., 24., aug. 8., 10., 16., okt. 19., 31 -iki jelentések.

² *Beksics*: Kemény Zs. stb. 184. l.

³ Hollán Ernő följegyzései *könyvindl.*: Deák F. besz. I l. 408. l.

vélne a magyar kérdést rendezendőnek? oda nyilatkozott, hogy csak az 1848-iki törvények alapján összehívandó országgyűlés útján volna a törvényes rend helyreállítható s azután az Ausztria és Magyarország közti viszonyok rendezendők. Szögyény visszaemlékezése szerint azt is hozzátette, hogy oportunitási szempontból «talán» a rendezés az 1848 előtti törvények alapján is eszközölhető volna. Széchenyi, kivel e beszélgetést közölték, állítólag azt a megjegyzést tette rá, hogy Deák még a zalaegerszegi megyeház ablakából nézi a világot». ¹

Deák Ferenc mellett kétségkívül Széchenyi volt az, kire a békés kiegyenlítésben bízó hazafiak néztek s ki az Akadémiához intézett levele s még inkább a «Blick» megjelenése óta remeteségéből egészen kilépni látszott s bár Döblinget soha el nem hagyta, mégis cselekvő tényezőjévé vált a magyar közvélemény alakulásának. Ő maga elégedettnak látszott a hatással, melyet e két megnyilatkozásával elért s most még lázasabb tevékenységet fejtett ki, mind többeket vonva be levélbeli és személyes érintkezései körébe, sőt a kormányváltás óta keresve az érintkezést még az osztrák politika némely vezetőjével is.

Egészsége ingadozó volt ugyan; sokat panaszkodott szédülései miatt, néha halálsejtelmek is gyötörték s váltig bizonygatta, hogy onnan, ahol van, majd csak a «hat deszka közé» fog kiszabadulni. ² Azok a szigorú ellenőrzési rendszabályok, melyeknek őt Kempen és Bach alávetették, s melyek már bizonyos látogatások eltiltásáig mentek, az ő kiválásukkal a kormányból hallgatólag hatályukat látszottak veszíteni. ³ Széchenyi még májusban dr. Görgenhez intézett levélben, őt hálájáról biztosítva méltatlankodott a gyanúsítások miatt, melyekkel a rendőrség őt az Akadémiád hoz intézett levél miatt illeti s mintegy megnyugtadni igyekezett az intézettulajdonost a felől, hogy őt kellemetlenségekbe keverni nem akarja. ⁴ Ez időbeli látogatói azonban azt a határozott benyomást nyerték s ezt némelyik levele is igazolja, hogy az olasz háború és a kormányváltás reményeket keltett benne, ami jobb hangulatba hozta s hogy Rechberg és Hübner iránt bizonyos fokú bizalmat érzett. ⁵ Rechberget Londonból jól ismerte s őt feljegyzéseiben majd tréfásan Gereblyéznek, majd jelentősen «Rechbergnek, Igazhegyinek» nevezte. A miniszterelnök látogatása nála még inkább felbátorította; taktikából szinte hízelgett látogatójának, bár beszélgetésük a kérdések érdemét alig érinthette; e találkozás után néhány levelet is írt a miniszterelnöknek s bizonyos emlék-

¹ Szögyény id. m. I. 1. 140—141. 1.

² Majláth B.; Széchenyi levelei. III. 729 — 747. 1. Kónyi: Gr. Széchenyi István levelei Hollán Ernőhöz. Bud. Szemle, 275. szám, 177. s köv. 1.

³ Károlyi A. id. m. 1. 27 — 74. 1-

⁴ Károlyi Döbl. hagy. 1. 452. s köv. 1.

⁵ Kecskeméthy: Gr. St. Széchenyiéi, s köv. 1. Károlyi: 1. 460. 1. Falk: Korx és jellemr. 118. 1.

iratokat és röpiratokat juttatott el hozzá és a rendőrminiszterhez.¹ Bizalmas levelei nyilvánvalóvá teszik, hogy Széchenyi illúziókat nem táplált s a személyeket, kikkel dolga volt, éles szemmel és tárgyilagosan ítélte meg; tisztában volt például aziránt, hogy úgy Rechbergnél, mint Hübnereméi a saját boldogulásuk a fődolog, Ausztria s főkép Magyarország boldogítása csak másodrendű; kételkedett benne, hogy a kiegyenlítésre komoly kísérletet fognak tenni s még inkább abban, hogy a császár tíz évi tévelygése nyílt bevállására hajlandó lesz. Általán a legnagyobb bajt abban látta, hogy az uralkodónak «nincs szerető, meleg szíve», nincs kellő belátása, mert ha néha meg is nyílnak szemei, a bécsi hízelgések mindig újra bezárják azokat. Hanem azért egyáltalán nem akart nyugodni s barátainak feladatul tűzte ki, hogy különösen Hübnert, ki éppen akkor magyarországi látogatásaira készült, győzzék meg a helyzet tarthatatlanságáról s az uralkodóra hassanak oly irányban, hogy belássa, mis kép saját érdeke, sőt talán léte forog e kérdésben kockán. Hiitt abban, hogy úgy a miniszterelnök, mint a rendőrminiszter az igazságot keresik s nagyon óhajtotta az utóbbival való találkozást, amit valószínűleg ennek közbejött bukása akadályozott meg. Terveket szőtt már a koronázásra s a nádorválasztásra nézve is; ez utóbbi eszmét alkalmasint a fiatal József főhercegnek — István nádor öccsének — ez időben Széchenyinél tett látogatása, mely őt rendkívül meghatotta, hozta napirendre.²

Augusztus és szeptember hónapokban két fiatal ember jelent meg a Széchenyi hívására nála, kiknek mindkettejével tervei voltak: Hollán Ernő és Falk Miksa. Az első egy emlékiratszerű levelet szerkesztett, melyben kifejtette nézeteit a monarchia érdekeinek Magyarország jogos igényeivel való kiegyeztetéséről. Ezt a levelet gróf Széchenyi Pál eljuttatta öccséhez Döblingbe, s annak tartalma annyira megtetszett Széchenyinek, hogy nemcsak hogy magához kérette szerzőjét s levelezett vele, hanem utasításokat is adott neki az irat kiegészítésére nézve s kieszközölte, hogy úgy Rechberg, mint Hübner ismételve fogadták, meghallgatták és kikérdezték Hollánt. Ez utóbbinak föl jegyzései szerint a miniszterek előtte semmi érdemleges nyilatkozatot sem tettek, de Széchenyi tudni vélte, hogy e látogatások mély benyomást tettek rájuk; miután azonban a remélt eredmény elmaradt, a gróf utóbb a tőle sugalmazott emlékiratot egy rövidebb és egy hosszabb névtelen röpirat alakjában ki is nyomatta, bár azokat a rendőrség természetesen nyomban lefoglalta.³

¹ *Károlyi*: I. 194. s köv. I., 456. s köv. I. *Kecskeméthy*: 88. I.

² Lásd a gr. Széchenyi Déneshez és Pálhoz int. leveleket *Károlyinál*, I. 454. és 458. I., valamint u. ott a 200. lapot és *Kecskeméti*Ziynél a 64. lapot.

³ *Könyi*: Gróf Széchenyi István levelei Hollán Ernőhöz, Budapest. Szemle, 1899. 275. szám. 169. s köv. I. *Károlyinál* 196. s köv. és 459. I. A két röpirat címe: *Offenes Promemoria an Se. Majestät d. Kais. v. Oesterreich* és »*Zur ungarischen Frage*«. Lipcse, 1859. Kétes azonban, hogy ezek a nyomtatottnak meg-

A ma ismert szöveg szerint ezek az előterjesztések leplezetlenül tárták fel a helyzetet s az általános elégedetlenséget az osztrák miniszterek előtt; kegyetlen bírálatot gyakoroltak az uralkodó rendszer hibái és tíz évi pusztításai felett, melyek miatt Magyarország Ausztriára nézve elveszettek tekintendő, ha az addigi hatástalan és kicsinyes engesztelési kísérletek helyett egyszer már az alkotmány visszaállításának egyedül biztos útjára nem lépnek; a magyar szeparatizmustól félni nem kell, mert Magyarországot helyzete utalja a dinasztiahoz és a monarchiához való ragaszkodásra, ha az alatt és abban megtalálja a maga alkotmányos boldogulását. Néhány év előtt az akkor visszautasított petíciók kérelmeinek szerény keretében még talán orvosolni lehetett volna a helyzetet; ma már, különösen az olaszországi veszteség után csak az alkotmány visszaállításáról s az országgyűlés összehívásáról lehet szó, ami nem jelenti a monarchia politikai egységének megbontását. A teljes megnyugvást azonban csak az fogja meghozni, ha az osztrák tartományokban is alkotmányos állapotok fognak létrejönni: a központosítás és asszimilálás gondolatával végleg szakítani kell. Az emlékiratok egyébiránt nem említették az 1848-iki törvényeket és elárulták azt, hogy írójuk a rendi országgyűlés megújításának lehetőségét fenn akarta hagyni.

Falkot Széchenyivel való első találkozása és hosszú beszélgetések alkalmával meglepte a «döblingi remete» rendkívüli tájékozottsága, vonzó, világos, szellemes és mégis a mély tudást mindenben eláruló tárgyalása. Köztük mindjárt élénk vita is fejlődött ki, mert Széchenyi a megoldást a Pragmatika Sanctio alapján, de a király és nemzet közötti újabb «pactum conventum» útján kereste, melynél a nemzetet egyelőre nem a törvényes országgyűlés, hanem körülbelül azok képviselnék, akik az 1857-iki petíciót aláírták, úgy hogy szerinte az octroi egy nemének közbevetésével lehetne csak az alkotmányosság útjára visszatérni. Tehát mindenesetre nagy hézag volt még ez időben is az ő s a Deák felfogása között. Falk ezentúli sűrű látogatásai Széchenyiben fölkeltették a töreki vést: ez érintkezések útján a magyar sajtóra is hatni, valamint egyidejűleg a Times-szal létesített állandó összeköttetése utat nyitott neki nézetei értelmében a külföldi sajtóra és közvéleményre is befolyást gyakorolni.¹

Láttuk az előző részekben lassú keletkezését annak a magyarországi protestáns egyházak viszonyainak rendezésére vonatkozó pátensnek, mely a most tárgyalt időszak fejleményeire oly fontos hatást volt hivatva gyakorolni s az egyházi gyűléseknek már a megelőző években a miniszteri tervezettel szemben történt ama megnyilatkozásait, melyek a kormányköröknek fogalmat adhattak arról a fogadtatásról, melyben annak

felelő szövegben jutottadé akkor a miniszterek elé, mert ebben már a «Ver» stárkter Reichsrath- is említést talál. Az «Offenes Promemoria» legújabban a *Dobl. írod. hagyatéék* III. kötetében (895- D is újra lenyomatott.

¹ Falk id. m. 199. s köv. I. *Károlynál* 201. s köv. 1.

megkísérlett életbeléptetése találkozni fog. A kormányzati bölcsesség légszerűnyebb mértéke elegendő lett volna annak a belátására is, hogyha a pusztá szándék már az olaszországi katasztrófa előtt oly heves ellenkezést váltott ki, annak megvalósítása a háborúban szenvedett vereség miatt megcsökeknk tekintélyű kormány által, az ugyanezen esemény által reményeiben fölbátorított nemzetet még sokkal nagyobb dacra fogja ingerelni. Azonban az új miniszterek tájékoztatlansága s a régieknek és főkép a magyarországi kormányzónak elvakultsága az aggályokat úgy látszik még csak szóhoz sem juttatta. A miniszterek szeptember 6-iki értekezletökben csak a fölött tanakodtak, hogy a császár által már a hó elsején aláírt nyílt parancs és a másodikén aláírt kísérő és végrehajtó miniszteri rendelet egyidejűleg vagy külön-külön közöltessenek-e? Rechberg abban a nézetben volt, hogy a pátens kihirdetésének hatását, — melytől nyilván sok jót várt, — csökkentené a terjedelmes rendelet egyidejű kibocsátása; különben is a pátens csak utasítja a minisztert a rendelet kiadására. Bruck is attól tartott, hogy az egyidejű közlés esetében az uralkodói tény oly hideg fogadtatásban részesülne, mint a községi törvény. Miután a kultuszminiszter éppen ekkoriban távol volt, a döntést az uralkodónak tartották fenn, ki másnap a Thun véleményével ellentétben a rendeletnek 4—5 nappal később leendő kibocsátását határozta el.¹ Bruck pénzügyminiszter, kinek pedig ismernie kellett volna magyarországi hitsorsosai érzületét, kevéssel a kibocsátás előtt egy protestáns méltóságviselő útján megnyugtathatni vélte az érdekelt egyházakat, hogy kívánságaik rövid idő alatt ki lesznek elégítve!²

Szeptember ti-én közölték a napilapok is a hivatalos törvénytár nyomán a szeptember elsejéről kelt pátent és ió-án a szeptember z-áról keltezett miniszteri végrehajtó rendeletet.³ A pátens teljes címe: -1859 szept. t-éri kelt császári nyílt parancs a két hitvallású evangélikus egyház belszerkezetét, iskola- és oktatásügyeit és államjogi helyzetét illetőleg Magyar-, Horvát- és Tótországban, a Szerb vajdaságban és Temesi Bánságban s a katonai határörvidéken-. Tehát e nyílt parancs érvénye a magyar szent korona országai közül csak Erdélyre nem terjedt kl.

A pátens bevezetéséből és ötvennyolc szakaszból áll. A bevezetés hivatkozik mindkét magyarországi evangélikus hitfelekezet 1791 -iki zsinati előterjesztéseire s az 1791 --iki XXV 1. törvénycikkre, melynek foganatosítása gyanánt tünteti föl a következő rendelkezéseket. Ezek szerint a nevezett felekezeteknél az egyházi képviselet és kormányzat három fokra oszlik: 1. a parochiálisra (eklézsia), 2. az egyházvidékire (senioratus, esperesség) és 3. az egyházkerületire (superintendentialis). Az elsőnek szervei a

¹ *Min. Conf.* szept. 6., 7.

² *Charmatz:* Min. Fr. v. Bruck, 130. 1.

³ *Reichsgesetzbl.* 1859. 459. és 47. 1. *P- Napló* szept. 1 1., szept. 16. s köv. számok. *Polit. Újdonságok*, szept. 15.

presbyterium és a helyi konvent, a másodiknak az esperességi consistorium és esperességi konvent, a harmadiknak a superintendentialis consistorium és a superintendentialis konvent. A superintendentiák összeségének szervei: a generális konferencia (egyetemes konvent) és a sinat. Mindezen gyűlések tagjai meggyőződésök követésében utasításhoz kötve nincsenek. A főfelügyeleti jogot a protestáns egyházak felett az állami hatóságok gyakorolják; e végből a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kebelében protestáns osztály alakítottak. Az egyházi bíraskodást az esperességi consistoriumok, a superintendentialis consistoriumok, különös esetekben a generális konferencia s legmagasabb fokon a legfőbb egyházi törvényszék gyakorolják, mely legutóbbinak szervezését a császár még fenntartja magának. Mihelyt e szervek életbe fognak lépni, Magyar- és Horvátországban, valamint a bánóságban és a vajdaságban s a katonai határőrvidéken a világi bíróságok törvénykezése házassági ügyekben a protestánsokra nézve meg fog szűnni; a házasságok polgári hatásai fölött azonban ezentúl is a világi bíróságok ítélnék. Az egyházi személyek fegyelmi ügyei az egyházi bíróságok alá tartoznak. Ha egyházi személyek büntett, vétség vagy kihágás miatt a világi bíróság által vizsgálat alá vonatnak, erről a superintendencia azonnal értesítendő; ily személy elfogatásánál a hivatása iránt tartozó tisztelet figyelembe veendő.

Az evangélikus iskolák fölötti felügyelet evangélikus vallású egyének által fog gyakoroltatni. Ha valamely iskola erkölcsi vagy politikai tekintetben ártalmas jelleget ölt, a superintendens egy kiküldöttjének meghívása mellett vizsgálat tartandó s az eredményhez képest az iskola bezártható. A népiskolák felügyeletét és vezetését az egyházak maguk szabályozzák; a világi tárgyak oktatása azonban a kormányrendeleteknek megfelelően szabályozandó. Csak a kormánytól jóváhagyott tankönyvet szabad használni; e jóváhagyás a generális konferencia meghallgatása után adatik meg. Minden iskolára nézve igényelhető a teljes nyilvánosság jog, ha a törvényes követelményeknek és tantervnek megfelel. A papi és tanári képzést a felekezetek maguk szabályozhatják. Tanítók csak rendes fegyelmi úton mozdíthatók el, de sürgősség esetében az iskolai kegyuraság az illetőt állásától felfüggeszthet.

Az egyházközségek vagyont szerezhettek. Az iskolai és egyházi alapítványok jövedelmei a megjelölt célra fordíthatók; az ily javak hovaforrása feletti pereket az egyházi bíróságok döntenek el. E javaikat az egyházak maguk kezelik, a kormány csak ellenőrző tekintést igényelhet. Alapítványi oklevelekbe a törvényekbe ütköző rendelkezések föl nem vehetők s amennyiben fölvetettek, az ily rendelkezések érvénytelenek.

A superintendentiáknak állandó székhellyel kell bírniok. Az ág. evang. egyháznak hat superintendenciája lesz: a pesti, pozsonyi, soproni, eperjesi, szarvasi és újverbászi; a helvét hitvallásúaknak is

hat: a pesti, komáromi, pápai, sárospataki, debreceni és újsziváci; ezekbe osztja be egyúttal a pátens az esperességi kerületeket, kimondván, hogy amennyiben átcsatolások indokoltaknak látszanak, a generális konferencia eziránt előterjesztést tehet. A vagyonmegosztás is e beosztás szerint eszközendő, vitás esetekben az egyházi főtörvényszék által. A parochiális községek megváltoztatására, valamint újak alakítására nézve is a Minisztérium jóváhagyása kérendő ki.

Minden parochiális község «szabadon» választja papját, segédpapját és tanítóit; minden ily község egy világi felügyelőt (gondnokot) is választ. Minden superintendenciában egy világi superintendenciális felügyelő (gondnok) választandó. Minden egyházi testületnek, tehát községnek, esperességnek és superintendenciának jogában áll a saját ügyeiben határozni s a felettes testületnek előterjesztéseket, indítványokat tenni, de a társtestületekhez fölszólításokkal nem fordulhat. Mindkét felekezet tarthat minden hat évben zsinatot; a zsinat által hozott határozatok fejedelmi jóváhagyást igényelnek. Az egyetemes zsinatok — az 1791. XXV l. t.-c. 4. §-a e részben megváltoztatván — csak fejedelmi biztos jelenlétében tarthatók meg. A zsinatokat a superintendenciák útján a Minisztérium hívja össze. Csak az esperességi és superintendenciális konventekbe szabad «csendes hallgatókat» bebocsátani, a helyi konventek, presbyteriumok és consistoriumok ülései nem nyilvánosak. Az egyetemes konventek nem bírói természetű határozatai kiadás előtt a kormányhoz fölterjesztendők, melynek joga van a határozat hatályát felfüggeszteni. Az espereseket az egyházközségek választják, a superintendenseket hasonlóképpen. A papok és tanítók választása hivatalba beiktatás előtt a kormányzéknek bejelentendő s ha az harminc nap alatt kifogást nem emel, az illető hivatalába bevezethető. A superintendensek és superintendenciái felügyelők (gondnokok) választása fejedelmi megerősítést igényel. Minden egyházi közeg esküt tartozik tenni az uralkodó és uralkodóház iránti megszeghetetlen hűségre és a «törvények» megtartására. A superintendenciák évi segélyt kapnak az államtól a superintendensek és esperesek hivatali pótlékaira és a szegény egyházközségek s iskolák gyámolítására. Az egyházak vagyoni ügyeikben a világi hatóságok segítségét vehetik igénybe. A végleges egyházi rendtartás az egyházi törvényhozás útján fog megalkottatni; ideiglenes rendtartást a vallás- és közoktatásügyi miniszter ad ki. Ezt a kilátásba helyezett ideiglenes rendtartást tartalmazza a pátens követő, 10 részből és 147 §-ból álló miniszteri rendelet. A pátens végül kimondja, hogy az 1791. XXV l. t.-cikk, valamint az 1844. III.t.-cikk rendelkezései érintetlenek maradnak, sőt «újólág megerősítettnek».

Ezek lényeges rendelkezései az oly hírhedt lett «protestáns pátensének, melynek politikai következményeivel e mű egy későbbi részében fogunk megismerkedni; de már itt kell rámutatnunk arra,

mekkora tájékozatlanság a magyarországi protestáns egyházak közjogi helyzetére nézve kellett ahhoz, hogy a kormány e rendelkezést abban a hitben és várakozásban adhatta ki, hogy abban — mint programjában ígérte — a protestánsok autonómiáját állítja vissza s hozzájárul a nemzetben uralkodó elégedetlenség lecsillapításához és a magyarországi bajok orvoslásához.

Az az állapot, amely a magyar protestáns egyházakra nézve a szabadságharc elnyomása óta lényeges változtatások nélkül immár tíz évig fennállott, kifejezetten ideiglenes volt, az egyház autonóm jogainak a viszonyokból és a tényleg létező önkényuralom természetéből folyó felfüggesztése. A pátens azonban ennél sokkal rosszabbat hozott: fejedelmi intézkedéssel elkobozta az autonómiát, hogy azt, amit tartalmazott, önkényesen megváltoztatott — nagyjából megrosszabbított — alakban kegyadományként adja vissza. A hazai protestánsoknak hosszú és véres harcokkal kivívott és törvényekbe iktatott közjogi állásuk az volt, hogy egyházi szervezeteket, rendtartásokat maguk állapíthatták meg, az állam a maga törvényhozásának csak azt a jogot tartóttá fenn, hogy oly rendelkezésekkel szemben, melyek rá nézve károsak vagy veszélyesek, vétőjogát érvényesítse; magába a pozitív rendezésbe még az alkotmányos törvényhozó hatalom sem nyúlt belé, csupán az állami főfelügyelet mikénti gyakorlására nézve alkotott előbb és alkotott később is rendszabályokat. Most pedig az történt, hogy egy császári nyílt parancs szabályozta az egész egyházi ügyet, nagyrészt újszerűen s a zsinatok újabb meghallgatása nélkül szabad tetszés szerint megváltoztatva az 1791-iki, hatvannyolc év óta kétségkívül sokban elavult zsinati előterjesztéseket.

Igaz, hogy az 1791-iki XXV l. t.-cikk 4. szakasza szerint a király fenntartotta magának a jogot, hogy az egyházi felsőbbség rendezésére s a fegyelmi ügyekre nézve oly rendet állapítson meg, mely a mindkét evangélikus hitfelekezet tagjainak helyeslésével legcélszerűbbnek fog találtatni s ezért, legfelsőbb felügyeleti jogánál fogva mindkét hitfelekezetet meg fogja hallgatni és gondoskodni fog róla, hogy ezen ügyekben bizonyos, az Ő vallásuk elveihez alkalmazott rend állapotassák meg. Azonban ugyanazon törvényszakasz kimondja azt is, hogy amíg ez meg fog történni, a protestánsoknak vallásuk ügyeiben saját zsinataik által a maguk módja szerint alkotott kánonok, melyek jelenleg is használatban vannak, sem kormányzéki parancsok, sem királyi határozatok által megváltoztathatók ne legyenek. Szabadságukban állandó tehát nemcsak gyűléseket, hanem zsinatokat is tartani, de ezek ő felségének bejelentendők s ő felsége, ha neki úgy tetszik, királyi embert is nem igazgatás vagy elnöklés, hanem felügyelet végett kiküldhet, kit a nevezett hitfelekezetek oda bocsátani tartoznak s kánonjaik csak, ha a királyi főfelügyelet alapján helybenhagyást nyertek, fognak érvénnyel birni.

Ez tehát egészen más, mint amit a pátens a hitfelekezetek helyeslése nélkül elrendelni megkísérelt.

Kihívja a gúnyt a kormánynak az az alakoskodó eljárása, hogy nyílt parancsában hivatkozik az 1791-iki XXV l. t.-cikkre, azt részben megerősíti, részben megmódosítja. Mióta az abszolutizmus túltette magát az alkotmányon és elkezdte a törvényhozás jogát császári rendeletek alakjában gyakorolni, tukajdonképpen minden törvényünk gyakorlatilag érvénytelenné vált; mert vagy érvényesek a régi törvények és akkor az azokkal ellenkező úton létrejött császári pátensek semmisek, vagy érvényesek ez utóbbiak és akkor minden alkotmányos úton létrejött törvény meg van tagadva. Kiragadni egy törvényt a sok közül és azt, melynek királyi szentesítés adott érvényt, egy újabb fejedelmi cselekménnyel «megerősíteni» s ugyanakkor megmódosítani, oly eljárás, mely egyaránt nélkülözi az őszinteséget és komolyságot. Még hozzá a pátens megkülönböztetetten hivatkozik az idézett törvény 4. §-ára, arra alapítja intézkedéseit, már pedig ez a szakasz világosan kimondja, hogy az egyházi rendtartás «az evangélikusokkal egyetértőleg» fog megalkottatni s hogy a zsinati határozatok «királyi resolúciókkal» meg nem változtathatók. A pátens azonban nemcsak gyökeresen megváltoztatta a protestáns egyházak addigi szervezetét, különösen iskolai téren lényegesen megnyirbálta addig gyakorolt jogait, még területi beosztásukat is a politikai kormányzat célszerűségi tekinteteinek rendelte alá, hanem létesített egy teljesen új, nagyfontosságú egyházi szervet, az egyházi főtörvényszéket is, melynek nyilvánvaló rendeltetése az volt, az egyházi jurisdíciót is egészen a központi kormányhatalom befolyása alá helyezni. Hiába nyilvánította a pátens és a rendelet is a kiadott egyházi rendtartást ideiglenesnek, csak arra való, hogy annak alapján az autonóm szervek megalakuljanak, életbe lépjenek és működésüket megkezdjék: ha egyszer a protestáns egyházak akár autonómiájuk megvalósítása érdekében is ráléptek volna a törvénytelen útra, egész jövőendő autonómiájuk törvényességét tették volna kétségessé.¹

Csak természetes tehát és a viszonyokba önámítás nélkül bepillantani tudókat egy percre sem lephette meg, hogy e pátens nemcsak a protestánsok leghevesebb ellenkezésével találkozott, hanem, mint a magyar közjog ellen intézett újabb, az eddigieknél alattomosabb és éppen ezért veszélyesebb támadás az egész országot sorompóba szólította s végeredményben a kormányra nézve csak a már elszenvedett külső, harctéri vereség után egy újabb, belső politikai vereség okozója lehetett.

¹ Lásd *Rogge* id. m. I l. 21. s köv. 1. *Bekics*. Per. Józs. kora, 525. s köv. I. Egyébiránt a protestáns pátenssel szemben kialakult magyarországi közvélemény legvilágosabb kifejezését találja azokban a gyűlési megnyilatkozásokban, melyeket a XII. részben (III. kötet) fogunk ismertetni.

IX. RÉSZ

**AZ EMIGRÁCIÓ ÉS A KÜLPOLITIKAI
ESEMÉNYEK**

I.

(A milánói zendülés és Libényi merényletének hatása a magyar emigráció helyzetére; Kossuth részessége a Mazzini-féle kiáltványban; ÉszakAmerikára vonatkozó tervei s Pulszky küldetése oda meghiúsul Inak. Gál Sándor kiküldésével Magyarországon a forradalom megújítását készíti elő; házkutatások Kossuthnál; a röppentyűgyártási per súlyosabb következmények nélkül marad. Kossuth merész politikája ellenmondást kelt az emigráció körében is; Szemere Bertalan, Vukovics Sebő megnyilatkozásai; magyarok összefoete Jersey szigetén. A párisi magyar menekültek Kossuth megbízásai által az osztrák kormány gyanúját vonják magukra. Kossuth tervei Franciaország, sőt Svájc bevonására a magyar forradalmi politikába. B. Jósika Miklós bírálata. A kitörendő keleti bonyodalomba vetett remények; Kossuth emlékirattal, levelekkel igyekszik a török kormányt Ausztria ellen harcba vinni; Gál Sándor szerepe Konstantinápolyban. A.katona-emigránsok keletre sietnek. Koszta Márton esete. A porta nem akarja a magyarokat az európai harctéren szolgálatába fogadni; egyesek az ázsiai harcterre mennek. Klapka Konstantinápolyban; összefoetések Gál Sándorral, inté emlékirat Kossuthnak. 1853—1854.)

Az alatt a hetedfél év alatt, mely az e mű ötödik részében tárgyalt fejlemények után az olaszországi háború eldöltéig eltelt, a magyar emigráció törekvéseinek és reményeinek dagálya és apálya az e kötet megelőző fejezeteiben ismertett külpolitikai események hatását mutatja. A Kossuth amerikai útjához fűzött vérmes várakozások csalódása miatti mély csüggedést a keleti háború eshetőségeinek biztató kilátása váltotta fel; ezeket a kilátásokat semmivé tette a párisi béke, de csak azért, hogy az olasz-osztrák összeütközés annál merészebb reményeknek és törekvéseknek nyisson utat, melyeket még a váratlanul gyors békekötés sem volt képes egészen elenyésztetni. Ez események köré csoportosítva kell tehát az emigráció életét és működését is szemügyre vennünk.

A politikai helyzet e változásainak hatása még a magyar bűdosók szétszórt táborának állományát is befolyásolta. Halálozások által is megfogyott számukat az ötvenes évek második felében mindinkább apasztották a hazatérések, melyek nyomban megindultak, amint a honvágytói hajtott menekültek szándéka, a szigor enyhítését időszerűnek s az emigráció gyöngítését célszerűnek találó kormánypolitikával találkozott.

E fejezetekben is főkép Kossuth s a magyar emigráció néhány vezetőtagjának működését tartjuk szem előtt. De a forradalom árjától

Európán kívül Amerikába és Elő-Ázsiába is elsodort bujdosók egyes külön csoportjai és alakjai is egyéni törekvéseik és sorsuk által megérdemlik, hogy e korszak magyar történetírója velük foglalkozzék.

Mindjárt az 1853. év elején két esemény fordult elő, mely bár az emigráció részessége az egyikben legalább is kétes, a másokban teljesen kizárt volt, nagyon kellemetlen következményekkel járt az ekkoriban úgylis reményvesztett és meglehetősen veszélytelen emigráltak némelyikének helyzetére, sorsára nézve. A februárius 6-iki meghíúsult milánói zendülést és Libényinek kevésbé későbbi bécsi merényletét értjük.

Kimutattuk már az első kötetben,¹ hogy a Szejcban időző Klapkának semmi része sem volt Mazzini szerencsétlen milánói vállalkozásában s egy előbbi fejezetben láttuk, hogy Kossuth megtagadta a felelőséget a nevében terjesztett, a katonákat lázító kiáltványért.

Kossuth Mazzinihoz intézett leveleinek újabban közzétett gyűjteménye² teljes világot vet az esetre. Kossuth még 1851 nyarán Kiu-tahiából küldött Mazzininak egy az olasz földön szolgáló magyar katonához intézett proklamációt, melyről maga azt írta, hogy az az olasz forradalomnak 30—40,000 katonát szerezhet s melyre nézve csak azt kötötte ki, hogy addig föl ne használtassák, míg ő fogoly, mert az megszabadulását akadályozhatná. Utóbb Amerikából újabb levélben is fölhatalmazta Mazzinit, hogy az ő nevében szervezze a forradalmat a magyar katonák között s kijelentette, hogy Amerikában léte alatt megbízottjai úgy tartoznak engedelmeskedni Mazzininak, mintha ő maga Kossuth volna. 1853 januáriusában, tehát közvetlenül a milánói zendülés előtt egy olasz kiküldöttje útján a kormányzó részletes utasításokát is küldött a katonák fellázítása iránt, ígérve, hogy a forradalom zászlaja Magyarországon is ki fog tűzteni, sőt a londoni olasz bizottsággal már az útiköltség iránt tárgyalt, Milánóba való utazhatása végett.

Mazzini eljárásának jóhiszemősége tehát kétségtelen. Viszont érthető, hogy Kossuth, látva az elhamarkodottan rendezett zendülés baU sikerét s a heves támadásokat, melyek őt a közzétett kiáltványért az angol sajtóban érték s ottani tekintélyét veszélyeztették, a maga felelőségét is Mazzinira igyekezett hárítani. Indokolatlan volt bizonyára az, hogy hírlapi nyilatkozatában koholmánynak³ nyilvánította a kiáltványt; ez kihívta Mazzini élelmondását, mely azonban eléggé mérsékelt hangon volt írva s általan ez a nyilvánosság előtt lefolyt összetűzés nem zavarta meg tartósan a két nagy száműzött bajtársi viszonyát. Mikor Mazzini visszatért Londonba, Kossuth kereste fel őt előbb s

¹ 396. lapon.

² *Mario Menghini*: Luigi Kossuth nel suo carteggio con Giuseppe Mazzini, Aquila 1921. 77 — 78., 109—113., 123—147. 1.

³ «A forgery»

a két barát megindultan borult egymás nyakába, nem is említve a megelőző vizzályt s azután is sűrűn leveleztek.

Kétségtelen az is, hogy Kossuth hitt a milánói vállalkozás sikerében, kívánta azt, arra alapította reményeit s különösen azt a tervét, hogy az Észak-Amerikában éppen akkor elnökké megválasztott Franklin Pierce tábornokot rá fogja bírni arra, hogy csapatokat bocsásson rendelkezésére a Magyarországra átterjedendő lázadás támogatására. E célból küldte ki Pulszkyt Amerikába, megfelelő utasítással ellátva, azonban ennek saját bevallása szerint a lázadási kísérlet kudarca miatt megbízatása már érkezése pillanatában tárgyalanná vált.¹

Kossuthnak messzemenő tervei fűződtek az északamerikai elnökválasztáshoz. Azt hitte, hogy ezzel az Egyesült-Államok addigi elszigetelődési politikája Európával szemben véget ér s könnyebben lesznek a támadható bonyodalmaknak a magyar ügy javára leendő befolyásolására rávehetőek. Elsősorban az olasz forradalomnak magyar területre való átjátszására gondolt, de az e téren oly gyorsan bekövetkezett csatlódás csakhamar más reménynek adott helyet: a fejlődő keleti bonyodalom felhasználásának. Véleménye szerint Törökországnak érdeke Magyarország függetlensége, mert természetes szövetségese s a szerbek is szívesen fognak a magyarokkal harcolni. Az Egyesült-Államok korhiányának a keleti kérdésben azt a szerepet szánta, hogy mint önzetlen jóbarát, bátorítsa a portát arra, hogy a neki orosz és osztrák részről oda dobott keztyűt vegye föl. Ezért különösen fontos, hogy Észak-Amerika konstantinápolyi követi állását oly egyén töltsse be, kire Kossuth tervei szempontjából számíthat. Ő Rodney Croskey southamptoni amerikai konzult szemelte ki ez állásra, ki teljes bizalmát bírja s már Pulszkyknak adott első utasításában körvonalozza az új követ által követendő irányelveket is. Ezeknek egyik lényeges része, hogy az Egyesült-Államoknak egyenes hajójút biztosítsák Konstantinápolyba; erre főképp a fegyverszállítás szempontjából van szükség. Kossuth kívánná, hogy Észak-Amerika a török kormánynak fegyvert és hadiszereket ajánljon föl hitelbe; azt hiszi, hogy ha ő a majdani keleti harctéren megjelenik, a török birodalom keresztény lakói nem lesznek a török ellen föllázíthatók, ha azonban a török nem siet a magyar segítségére, ez kételkedni fog barátságában s a szerbekben és oláhokban fogja szövetségeseit keresni. Ő maga amerikai lobogó alatt kívánná török földön megjelenni. A többi követi állások betöltése s utasításokkal való ellátása tekintetében is Pulszky útján tanácsokat ad az Unió kormányának. Hangsúlyozza, hogy ő az olasz forradalomnak e percben való kiütéséhez nem adta beleegyezését, mert bevándorónak vélte Ausztriának a keleti háborúba való beavatkozását; miután azonban a forradalom már egyszer kitört,

¹ *Pulszky: Életem és korom. III. 147—154. 1.*

támogassa Pulszky annak ügyét; mert az olasz és magyar ügy azonos s ami az egyikért történik, a másiknak is javára szolgál. Most itt van a rögtöni segítség alkalma és szüksége; pénzsegély a legfontosabb, ha gyorsan jön; de hadiszereket is vár Amerikától akár ajándékképpen, akár hitelbe és azt is kéri, hogy az Amerikában élő és fegyvert fogni hajlandó magyarokat ottani tényezők szállítsák el a Földközi tengerre.¹

Ez az utasítás akkor keletkezett, mikor Kossuth az olasz forradalmi kísérlet teljes és végleges sikertelenségéről még nem lehetett értesülve s így tulajdonképpen már megírásakor tárgyalan volt.

Későbbi, Pulszkyhoz intézett levelei már világosan mutatják csalódását és elégedetlenségét. Neheztel Henningsonra, ki a fegyverek eladásából befolyt pénzt nem küldi, haragszik azokra is, kik — mint Asbóth — tőle pénzt várnak, holott neki pénze nincs. Azt írja, hogy ő százezer dollárral háborút támasztott volna a keleten, 50,000-el háborúba vinné Szejcot, de pénz nélkül semmit sem tehet. Pénztárában három font van, — úgymond, — «nyomorúság az egész dolog».²

Pulszky azonban — bár maga is reménytelen, — szorgalmasan küldi, bár többnyire csak eredménytelenségekről beszámoló jelentéseit a kormányzónak.³ Megállapítja a rossz benyomást, melyet az elhamarkodott olasz zendülés tett Amerikában; alig tud hozzáférközni az új elnökhöz, ki a külpolitikai kérdésekben még állást nem foglalt, de jót nem vár, mert a miniszterek mind konzervatívok s a magyar ügynek nem barátai; pénzre nincs kilátás, azonban Henningsen eladta a fegyvereket s a befolyt 20,000 dollárt átutalta Londonba. Croskey kinevezésének esélyei kedvezők, mert sokan pártolják. Az egyetlen vívmány: Dudley Mann kineveztetése aLállamtitkárrá. Ez ugyanaz a férfiú lévén, kit az Egyesült-Államok szabadságharcunk idejében Magyarországra akartak küldeni követül, Kossuth bízhatott benne s most már hozzá intézi leveleit, őt ostromolja merész terveivel, melyeket hosszú emlékiratokba foglal.⁴ Kifejti előtte Magyarország felszabadításának összes lehetőségeit, melyek egy Franciaországban keltendő forradalmat s annak Spanyolországra, sőt Kubára való kiterjedését is felölelik, valamint egy Szejc és Ausztria közt kitörendő konfliktust. Számba veszi valamennyinek föltételeit és eszközeit. Ő két millió dollárral vállalja Magyarországon a forradalom megindítását s kijelöli Észak-Amerika szerepét az európai szabadság és demokrácia megvalósítása körül; ha őt támogatják, ráveszi Amerika polgárait arra is, hogy elűzzék Ausztria hajóit a tengerről s magában Bécsben támasszanak forradalmat! Mikor

¹ Kossuth sajátkezű utasítása Pulszky számára febr. 12-ről. *Nemz. Múz. lev.stár.*

² Kossuth Pulszkyhoz ápr. i-ről, *u. ott.*

³ Márc. 8-ről, 12-ről, 25-ről és 31-ről, *u. ott.*

⁴ Május 26-ről, 31-ről, jún. 21-ről, *u. ott.*

már látja, hogy merész tervei nem számíthatnak megvalósulásra, legalább azt kéri, hogy küldjenek ügye iránt barátságos követet Konstantinápolyba s hogy ő a követtel utazhassák a török fővárosba és ott az ő védelme alá helyezve működhessek.

Dudley Mann azonban kénytelen volt számolni hivatalos állásával és a kormánynak, melyhez tartozott, politikai irányával. Egyenes választ nem adhatott Kossuth leveleire, s csak nagy későn, közös barátjuk, Rodney Croskey útján íratta meg neki,¹ hogy előtte nincs szentebb ügy, mint Magyarország ügye, boldog lesz azon a napon, melyen ez a «gyermekherkules» le fogja gyürni magáról az őt fojtogató kígyót; mindig gondol erre az ügyre s mihelyt lehetséges lesz, válaszolni is fog Kossuth leveleire, de most túl van halmozva teendőikkel s ezért türelmet kér. 1853 decemberében már Kossuth maga bevallotta Mazzini előtt, hogy amerikai reményei semmivé lettek.²

Kétségtelen, hogy ugyanakkor, mikor a nagy száműzött még az olaszországi zendülés sikerében bízott s hazája érdekében az Egyesült-Államokat is cselekvésre igyekezett rábírní, megkísérelte az összeköttetést a hazai forradalmárokkal is. Ismerjük egy februárius i2-ről Gál Sándorhoz intézett, Ihásztól ellenjegyzett s kormányzói pecséttel ellátott utasítását, mellyel őt az erdélyi és alsó-dunai felszabadító sereg főparancsnokává nevezi ki s felhívja, hogy a nemzetiségi súrlódások elenyésztetésére hivatott legszabadelvűbb alkotmányt ígérjen a hazának, egyúttal megbízza a szomszéd államokkal, különösen Törökországgal a kölcsönös támogatás érdekében leendő tárgyalásokkal. Ebben az utasításban hangsúlyozza Kossuth, hogy kötelezte magát Horvát-Szlavonország, valamint Dalmácia «teljes függetlenségét, szuverenitását a magyar nemzet részéről elismertetni s minden történelmi követelésről lemondva, Magyarország részéről irányukban a barátságnak oly állására lépni, minőt azok magok önként kívánandnak».³ Ügy ez a levél, mint a Gál Sándortól annak alapján kiadott kiáltvány csakhamar tudomására jutott az osztrák kormánynak⁴ s így csak természetes, hogy bár Kossuth a május hó 6-án Londonban az ő tiszteletére tartott nagy meetingben elítélte a Libényi tettét, mint minden orgyilkosét, — persze orgyilkosnak minősítván Kempent is, ki kivégeztette Jubált és társait, — az Ausztria követelődzései miatt ellenében alkalmazott rendőri zaklatások nem értek véget s a «Times» tudni vélte, hogy az osztrák kormány most már elegendő anyaggal rendelkezik arra, hogy Angliát az emigránsok elleni törvényes eljárásra szólítsa fel.⁵

¹ Croskey Kossuthoz júl. 5-ről, *u. ott.*

² *Menghini* id. m. 147. s köv.).

³ *Nemz. Múz. lev.-tára.*

⁴ *Gensd. Dép.* 1853 febr. 12 és ápr. 25-iki előterjesztések.

⁵ *U. ott* márc. 12-iki, május 6 és 7-iki Times-kivonatok.

Áprilistól kezdve Kossuthnál a házkutatások egymást érték; ez időben éppen lakást változtatván, átköltözését használták fel arra, hogy a bútorszállítók közé titkos rendőrök furakodjanak; állítólag lakását állandóan detektívek figyelték meg. A kutatás eleinte inkább forradalmi célú nyomtatványokra és levelekre irányult, de utóbb az osztrák ügynökök jelentései szerint fegyvereket, tölténymintákat és útlevelek s bankók hamisítására szolgáló eszközöket is találtak s e puhatolódzások nyomán, Usener volt honvédeőrnagy följelentése alapján, keletkezett a híres röppentyűgyártási pör, amelynek középpontjában a Hale-testvérek gyára állott és amelynek lefolyásáról az osztrák kormány jóvoltából a magyar lapok is bő értesítéseket hozhattak.

Ténynek látszik, hogy Usenert maga Kossuth ajánlotta alkalmazásra a Haleék gyárába, melynek tulajdonosai az ő fogadtatásában részt vettek s látogatását fogadták; Kossuth maga is érdeklődni látszott a hadi célokra szolgáló röppentyűk gyártása iránt, maga is kísérletezett e körül s titoktartást követelt. A dolog a parlamentben is szóvá tétetett s a kormány nyilatkozataiból kitűnik, hogy egyfelől eleget akart tenni Ausztria unszolásainak, másfelől nem akarta bántani a nagy népszerűségnek örvendő Kossuthot. Palmerston miniszterelnök kijelentette, hogy Kossuth ellen semmi törvényes kereset nincs folyamatban, a kormány vádat nem emelt ellene; Russel miniszter pedig — hogy Kossuthnak is jusson egy kis intés, — hivatkozott arra, hogy annak idejében Palmerston lord volt az, ki a magyar menekülteket török földön védelmébe vette s e célra Anglia fegyveres segélyét is felajánlotta, tehát Kossuth háromszorosan van kötelezve Angliával szemben a törvények szigorú megtartására; kiáltványa, melyet az olaszországi magyar katonákhoz intézett, — melyet tehát az angol kormány hitelesnek tekintett szerzőjének tagadásával szemben is, — annak bevallása, hogy Ausztria ellen fegyvert gyűjt s az a körülmény, hogy Halehez néhány egyént ajánlott, őt természetesen gyanúba keverték. Ausztria kijelentette, hogy megbízik az angol kormányban s most ezen a sor, megtenni a kellő lépéseket, melyeket egy, Angliával barátságos viszonyban levő állam joggal elvárhat.¹

Mindazonáltal vizsgálaton s bizonyos robbanóanyagok lefoglalásán kívül egyéb baj nem lett a dologból; Kossuth ellen ítélet nem hozástott s ő Haleékkal tovább is összeköttetésben maradt s őket Belgrádban létesítendő gyártelepük ügyében pártfogásába vette.² A röppentyűgyárban való foglalkozással vádolt többi magyar menekülteknek sem

¹ Az egész ügy lefolyására nézve l. a *Gensd. Dép.* 1853 április havi jelentéseit, a *P. Napló* április 24-iki, május 1., 5 és 12-iki számaint s a *Bud. Hírlap* ápr. 16. és 20-iki számaint.

² Kossuth lev. Gál S-hoz okt. 25-ről; *Múz. lev.-tár.*

lett komolyabb bántódásuk,¹ sőt még azt a rendőrt sem büntették meg, aki a kutatási parancsot nyilvánosságra hozta.² Csak az vált kétségtelenné, hogy Kossuth ebben az esetben is — az Usener személyében — méltatlant részesített bizalmában s így maga ment belé az osztrák kémek kelepccéjébe.³

Említettük Kossuth népszerűségét Angolországban; ez megnyilvánult abban is, hogy tiszteletére — mint láttuk, — népgyűlést rendeztek s abban a munkások ajándékképpen pompás Shakespeare-kiadást nyújtottak át neki, tölgyfaszekrénybe zárva, mely a nagy brit költő szülőházát ábrázolta.⁴ Ha veszély fenyegette, hamar akadt szószólója a parlamentben, ki kérdőre vonta a minisztereket; a sajtó nagy része is pártját fogta s ő maga is megtalálta azt összeköttetést néhány tekintélyes angol hetilappal, mely örömet közölte cikkeit; később a vidéki városokban tartott előadások útján is igyekezett hatni az angol közvéleményre.

Személyére nézve nagyon visszavonultan élt; annyira sem vegyült el az angol társaságba, mint Pulszky és családja; a külföldi menekülteknek is csak legfőbbjeivel érintkezett, sőt kevés érintkezése volt — kivéve katonai környezetét és Pulszkyékát — a Londonban élő magyarokkal is. Bizonyos előkelő visszatartás is okozta ezt, bizalmatlanság is; sajnos, a bizalmatlanság sokakat távoltartott tőle, kik azt meg nem érdemelték, ellenben bizalmát méltatlanokra is pazarolta, kik bajba keverték. Rónay Jácint, Vukovics Sebő, kik majdnem állandóan Londonban tartózkodtak, mint amannak naplója, emennek levelezése tanúsítja, alig látták őt, ellenben a Warga Istvánok, Gelichek, Usenerék és Bangyák mindig hozzá tudtak férközni, valamint az a «hatvanezer adjutánsa Kossuthnak», akikkel ő — a Jósika Miklós élcélő túlzása szerint — Európát elárasztotta.⁵

Bámulatos az a lelki szívósság és ruganyosság, amellyel ő — mint eddig is láttuk — minden csalódás után új reménynek nyitotta meg szívét, minden megghiúsult terv helyébe azonnal újat tudott kovácsolni. Ő, és csak ő egyedül nem esett kétségbe soha, nem csüggedett, nem is nyugodott soha; de befolyása az emigrációra, vezető szerepe szükségkép változásoknak, koronkinti gyöngüléseknek volt kitéve. A legnagyobb

¹ A *Gensd. Dép.* ápril. 2i-iki jelentése Mednyánszky Sándort, Lórodyt, Ihászt, Gelichet, Kászonyit, Szirmayt, Gaált (?), Szabót és Nagy Pétert nevezi meg.

² *Pulszky* id. köt. 147. 1.

³ *Vukovics* S. levelei (Egri Lyceum.) 1853 máj. 3.

⁴ *Gensd. Dép.* máj 7-iki Timesskivonat; Vörös A.-féle iratok a *Nemz. Máz-bán*.

⁵ *Jósika M. levelei* Fehérváry Miklóshoz, 1853 júl. 12. (Akad. könyvtár). Lásd *Pulszky* id. m. III. 159. s köv. 1. Warghával való érintkezésére nézve: *Schlitter* id. m. több helyét.

tekintély hanyatlásnak indul, ha eredmények újra meg újra meg nem erősítik, különösen, ha azoknak, kiktől önálrendelést követel, türelmét a szenvedések, a nélkülözések, a megbánás is fogyasztják. Ezért találkozzunk ez időben a menekültek körében már sűrűbben oly jelenségekkel, melyek vagy nyílt szembeszállások a Kossuth tekintélyével, vagy a csak csöndben zúgolódó kételynek, bizalmatlanságnak, néha gúnynak kifejezésel.

Legharciasabb ellenfele kétségkívül Szemere Bertalan volt; ő a *Journal des Débats* 1853 februárius 23-iki számában' neve aláírásával cikket tett közzé, melyben élesen tiltakozott a «törvénytelen bitorlás» ellen, amelyet Kossuth azáltal követ el, hogy magát hivatalos jelleggel ruházta fel s így akart a legutóbbi milánói lázadásban is szerepelni. Kossuth — úgymond, — beszél, parancsol, jutalmakat és büntetéseket ígér Magyarország nevében! Kérdi: mi joggal? Köztudomás szerint ő Aradon, 1849 augusztus ii-én, a legnagyobb veszélyek pillanatában, kormányzói méltóságát letette; ezt a minisztertanács tudta nélkül, alkotmányellenesen tette s azonfölül még önkényesen egy tábornokra ruházta át méltóságát, akit diktátorrá is kinevezett, ami maga sem volt. Tehát mint lemondott kormányzó elvesztette jogát, hogy a magyar nemzet nevében beszéljen: ilyen megbízást a magyar menekültek sem ruházhattak reá, mert azok nem formáltak szabályszerűen alkotott testületet. Különben Kossuth ily megbízást az emigrációtól nem is fogadna el, mert ő Londonba érkeztekor 1834 októberében az akkor ott megtelepedett magyarok gyűlésében formászerűen kijelentette, hogy «egyedül ő lévén a gondviseléstől arra hivatva, hogy Magyarországnak és a világnak a szabadságot visszaadja, kész ugyan mindenkinek tanácsát meghallgatni, de senkivel sem fogja közölni, mit szándékozik tenni; katonai és polgári szempontból úgy fog eljárni, áhogy jónak látja s csak passzív és korlátlan engedelmességet kíván az emigrációtól.» Ez idő óta az emigráció összes jeles férfiai visszavonultak tőle, tehát minden, amit tesz, csak az ő saját akaratának kifolyása s csak az ő felelősségét terhell. Szükségesnek tartja a cikkíró ezt a közönség tudomására hozni, hogy tudva legyen, hogy az «esztelen próbatételek erkölcsi felelőssége a magyar emigrációt semmikép sem terhelheti». Nem kívánja egyébiránt Kossuth egyéni tetteit bírálni. «Ha valaki kíváncsi volna őt (Kossuthot) mint államférfit megismerni, olvassa figyelemmel a legutolsó magyar forradalom történetét; aki ügyességét, mint összekülvőét kívánja látni, vessen egy tekintetet a múlt évi hamburgi szerencsétlen expedícióra,² végre legközelebről a milánói még gyászosabb lázadás ez ember lángeszének szembeszökő bizonyágát adja . . .»

¹ Vörös A.-féle gyűjt. *Nemz. Múz.*

² A. Piringer esetét érti; 1. I. köt. 297. 1.

Úgy barátot, mint ellenfelet figyelmeztetni akart Szemere a tekintélybitorlásra s felszólítani, hogy ne hagyják magukat Kossuth hivatalos hangja által félrevezettetni s tetteit csak neki tulajdonítsák, ne a magyar emigrációnak.

Szemere «Naplója» szerint¹ e nyilatkozata, melyben a harag s a gyűlölet a szigorú igazságtól sokban eltértette, másnap a Patrie-ban s a Kölnische Zeitungban, utóbb más német és bécsi lapokban is megjelent s állítólag nagy hatást gyakorolt; hogy határozott ellennyilatkozatot idézett volna fel, annak nincs nyoma.

Klapka 1853 tavaszán Géniből egy barátjának írván, szintén megütközését fejezte ki Kossuth túlkapásai és eltévelyedései fölött. Perczel Móric ez időben is a maga külön útjait járva, de Kossuth elleni támadó él nélkül hangoztatja, hogy Génúába sietett, családját Isten őrizetére bízva, mert Génúában fog most Európa s különösen Magyarország sorsa eldőlni; kardot és lobogót vesz — úgymond — kezébe s vagy honmentő, vagy a halál martaléka lesz.²

Kíméletlenül szigorú kritikát gyakorol Kossuth eljárása fölött Vukovics Sebő, Horváth Mihályhoz Londonból és Jersey szigetéről intézett leveleiben.³ Március 10-ikéről azt írja, hogy az utolsó nyaktörő kísérletben (t. i. a milánói zendülésben) való részvétét megtagadta ugyan Kossuth s «kimosta magát az esemény megindításának vádjából, de az okiratnak (t. i. a kiáltványnak) fennhéjázó hangja s a nemzet sorsával és vagyonával kényúrilag rendelkező szavai felháborították minden független magyar hazafi lelkét s tőle származását kétségtelenné teszik». Ideje, — úgymond, — hogy a nemzet szeméről levéssék a hályog; gondoskodni kell róla, hogy majd, ha a szabadulás órája üt, a nemzet ügyét más kéz vezesse. De bajos Kossuth ellen föllépni, mert Ausztria neki segítségére jön azzal, hogy mindig őt vádolja, lapjai útján Európa békéje érdekében kiutasítását, távoli helyre való száműzését követeli s ezzel csak növeli népszerűségét az országban, sőt a külföldön is. Jellemző tényként említi a levélíró, hogy tizenkét szökevény magyar érkezett az olasz hadseregből Londonba, kiket azzal biztattak, hogy Kossuth már hadseregével készen áll a határon.⁴

Míg Vukovics a rác lázadás történetén dolgoztatott, Rónay Jácint szorgalmasan adta a leckéket, sőt egy időre házi nevelőnek is beállott és számolgatta a szerzett fontokat. Ő is — mint Vukovics, — szívesen járt ki Jersey szigetére a hol ez időben a Perczel Mór családja — ő maga Génúába rándult, — Perczel Miklósék, Mészáros Lázár, gr. Teleki Sándor, b. Orbán Balázs, Thaly Zsigmond, Beöthy Ödön, Katona Mik-

¹ Mindkét levél a *Nemz. Máz. lev.* - ³ *Egri Lyceum* könyvtára. *tórában.* ⁴ Május 3-iki levél.

² 1. köt. 185. 1.

lós és Fülepp Lipót tartózkodtak a magyarok közül; Thalyt és Kotonát az egymáshoz közellét nem akadályozta abban, hogy egymással angol röpiratokban vitázzanak.¹ Mészáros leveleiben kedélyesen tréfált meglehetősen nehéz sorsuk felett: «Gyomrunk és briliáns ruházatunk rövidségére — úgymond, — Franciaországból 500 darab legjelesebb minőségű facsemetét vittünk magunkkal s így élelmünket egyetlen ételre, ruházatunkat pedig durva öltönydarabokra szállítottuk alá; a fákbnól 185?-ben már jövedelmünk is lesz, nem sok, de minden évben több. Ha a nemes gyümölcsfákkal való kereskedés nem fog sikerülni, úgy gyümölcskereskedésre adjuk magunkat, ami még jobban jövedelmez. Tél idején bemegyek a városba s filozófiai előadásokat nyitok meg, vagy oktatást adok egyszerre hat nyelvben, emellett üzöm majd az orvosi gyakorlatot, homoeopaticé, gyógyítván embereket és állatokat.»² Később bement Londonba s meghivatván egy meetingre, ott megtartá «szűz beszédjét»; azt találta, hogy főkép a szakállát csodálták meg, de azt is megjegyzi, hogy a magyarokat «mégis szeretik» az angolok. Nem várta be a gyümölcsfák jövedelmezését, hanem még ugyanazon év őszen elköltözött Amerikába, ahol folytatott viszontagságos élete mozzanataira még visszatérünk.

A londoni magyarok között leghívebben tartott ki Kossuth meÜ lett Pulszky, anélkül, hogy e viszonyának önálló működését feláldozta volna; feleségével együtt egy kétkötetes angol ismertető művet adtak ki Észak-Amerikáról,³ melyet az angol közönség nagyon fölkarolt. Pulszky néhány felolvasást tartott Londonban s más városokban, főkép művészeti és művészettörténeti tárgyokról, melyek elég jól jövedelmeztek; feleségével együtt elvegyült a londoni társaságba, megismerkedett a kor legjelesebb íróival s művészekkel és politikusokkal is élénk összeköttetést tartott fenn.⁴ Az ő nyomdokait követte Henszlmann Imre, ki csak 1853-ban lett emigránssá, túrhetetlennek találván az otthoni viszonyokat. Magával vitte Pulszky nagybátyjának, az időközben elhunyt Fejérváry Gábornak régiséggyűjteményét s azt kiállította Londonban az angol régészeti társaság helyiségeiben s az angol építészek társaságában felolvasást tartott az építészeti aranyozásról; az erre vonatkozó jelentést megküldte a magyar Akadémiának is, jelezve, hogy ezzel küÜ földi tudományos munkálkodása számára a jég meg van törve. Henszlmann építészeti tanulmányai később Franciaországba vitték.⁵ Kmetty György is Londonban lépett az irodalmi térre, kiadván 1853-ban egy

¹ Rónay J. naplója, 11. 145 — 46. l.

² M. I. hűlf. levelei, 1855 máj. 24. (25. l.).

³ White, Red, Black. Sketches of American society stb.

⁴ Pulszky id. köt. 159, s köv. l.

⁵ Schauschek Árpád: Henszlmann Imre, Kisf. Társ. Évlapjai fl. 174. s köv. l. Akad. Értesítő 1915 nov. 615. l.

Görgey Arthur könyvét hadtudományi szempontból bíráló s az emigrációt tetterre buzdító német művet.¹

A párisi magyar telep viszonyairól leginkább a Hajnik Pál levelei tájékoztatták a londoniakat. Ezek leírják a lesújtó benyomást, melyet a milánói események s a Kossuth nevének belekeveredése azokba idézett elő az ottani magyaroknál. Nagy csapásnak tekinti az esetet Hajnik, mely iszonyatosan ártott» ügyünknek s Isten tudja, mennyi időre vetette azt vissza. A reakció lapjai bezzeg kapnak rajta s jó konc ez Szemerének is és társainak. Lukács Móric búsul felette és Jósika attól fél, hogy Brüsszelből is kiutasítják őket. Andrassy Gyula is dühös s állítólag Napoleon herceg is helyteleníti a meggondolatlan, elhibázott vállalkozást. Mindenki kívánja, bárha a Kossuth kiáltványa nem volna hiteles, mert ez neki Párisban sokat ártott; Hajnik úgy veszi észre, hogy őt is a Kossuth kiküldöttjének tekintik s rendőrileg megfigyelik. Gorove tartózkodási engedélyét nem akarják meghosszabbítani, mert Londonban Kossuthnál járt. Úgy látja, a magyarok végül is Amerikába fognak szorulni. Nagyon felháborította a párisi menekülteket a Halégyár miatti per s egyáltalán nem voltak megelégedve a Palmerston magatartásával, de viszont örömmel látták, hogy az angol közvélemény Kossuth mellett van.²

Hogy mi mindennel gyanúsították ez időben a Párisban tartózkodó magyarokat, arról legjobban a Kempen gyakran nagyon kalandos hangzású jelentéseiből értesülünk. Ezek szerint Szirmay Pált bírta meg Kossuth, hogy Napoleon császárnál puhatolódzzék az emigráció közeledésének lehetősége iránt. Bangya ezredest azért küldte Párisba, hogy Maupas rendőrminiszterrel tárgyaljon; Bangya, kinek forradalmi üzelvei miatt egy év előtt meg kellett szöknie Párisból, most két havi tartózkodásra kapott engedélyt, de nem bizonyult megbízhatónak, mert utasításai osztrák megbízottak kezébe kerültek. A Kempen jelentései szerint Kossuth Andrassy Gyulával is levelez a párisi dolgokra nézve s összeköttetésben áll Persignyvel, Maupas-val, Mornyval, kik mind támogatják törekvéseit. A szintén Párisban időző fiatal Károlyi grófok, Ede és Sándor, gr. Batthyány Kázmérhoz és Czartorisky herceghez csatlakoztak s így majd szintén veszélyes eszközeivé válhatnak a forradalmi propagandának a hazában. Általán a Kossuth legvérmesebb optimizmusa nem tüntethette föl az ő akkori kilátásait, összeköttetéseit és hatalmát oly nagyoknak, mint a Kempen konfidenseinek gyakran rémlátástól vagy jutalomleső túlbuzgóságtól sugalmazott titkos jelentéssel. Ezek már látták az európai háborút, melynek szálait a nagy száműzött

¹ Arthur Görgei's Leben u. Wiiken in Ungarn».

² *Hajnik* levelei Tanárky Gyulához 1853 febr. 13-ról és máj. 8-ról (*Nemz. Múz. levitára.*).

tartja kezeiben, látták az angol királyi herceget, ki Magyarország trónjára van kiszemelve; ezek szerint Palmerston kijelentette Kossuthnak, hogy nincs nálánál jobb barátja; a francia császár legbizalmasabb emberei őt támogatják; vele tartanak Omer basa és a szultán házi-orvosa, továbbá Garasanin szerb miniszter, a Szerbiában levő cseh forradalmárok, sőt a belgrádi osztrák konzul is gyanús. Kossuthnak 28,000 fegyvere van Amerikában, 22,000 puskája és 40 ágyúja Maltában, ezt mind Ruméliába fogja küldeni. Bécsben nyilvántartották azokat az összegeket is, melyeket a nyugati államokban időző magyar főuraknak és nejeiknek bankok útján utalványoztak hozzátartozóik, mert ezek mind a forradalom ügyével hoztak kapcsolatba.¹

El kell ismerni, hogy mind e hírek keletkezésében nagy, bár akaratlan része volt magának Kossuthnak, aki ez időben tényleg sűrűn levelezett a párisi magyarokkal, különösen Irányival és Andrássyval, sőt a párisi lengyel emigráltak némelyikével is, megbízottakat s terjedelmes, az egész európai politikára kiterjedő utasításokat küldött oda s itt is, mint másutt, a rábeszélés eszközüül szívesen használta az elérhetőnek már elértként, az óhajtottaknak már valóságként való feltüntetését.

Ugyanakkor, mikor Amerikában a franciaországi forradalom kitörését csak idő kérdésének jelezte s arra alapította terveit, a tényleges francia kormányt megnyugtatni igyekezett megbízottja által a felől, hogy az ő forradalmi elvei nem veszélyeztetik a francia császárság érdekeit, sőt ezt a császári kormányt igyekezett — különösen Törökországban — a maga politikai céljai szolgálatába állítani, mindig hangoztatván a maga nagy befolyását a portánál, melynél — állítólag — az európai diplomácia minden hitelét elvesztette. Meggyőzni igyekezett a francia kormányt a felől, hogy Pétervár és Bécs a császári Franciaországnak mindig ellenségei lesznek s hogy a francia császárságot egy esetleges belső forradalom ellen mi sem biztosítja jobban, mint ha hadat üzen Ausztriának és felszabadítja az olaszokat és magyarokat: ha ezek fel szabadultak, nincs többé forradalmi veszély Európában. Irányi előtt maga eldicsekedett, hogy ő a francia köztársasági párt több tagjával összeköttetést tart fenn, de tudósítói vannak a bonapartista és orleanista táborban is, most a párisi orosz szalonokban és az ottani török követségnél keres érinkezéseket. Szerinte a hazában minden elő van készítve a forradalomra, csak pénz kellene. Bizalmatlan Teleki iránt, ki a'engyei emigrációnak pánszláv irányú részével tart. A törököt rá kellene venni, hogy Ausztriának ultimátumot adjon a határszélen Összpontosított csapatai visszavonására, akkor mindjárt kitörne a háború.¹

¹ *Gensd. Dtp.* 1855 jan. 22., ápril. 23., 24., máj. 30. jelent.

² Kossuth sajátkezű francia utasítása ismeretlen megbízott részére febr. 27-ikéről és levele Irányihoz okt. 28-ikáról. *Nemz. Műz. !ev.-tár.*

Andrássy is terjedelmes utasításokat kapott Kossuthtól, mert konstantinápolyi előzményei után őt tartotta legalkalmasabbnak a portánál való közvetítésre; azt szerette volna, hogy a párisi török követség futára vigye el az ő Konstantinápolyba szánt leveleit. A színvallásnak legjobb neme az volna, ha a porta egyenesen meghívná Kossuthot s neki Piemont és Szejc megnyerésére 200,000 font sterlinget adna. Neki Máltában már «hatalmas hadigőzösök» állanak rendelkezésére, 10,000 ember, 200,000 fegyver, ágyúk és löszerek; ezer embert mindjárt fölfegyverezhet s három hónapra elláthat mindennel, 10,000 fegyvert is küldhet, ha csak 100,000 dollárt bocsátanak rendelkezésére. De a francia kormányt is rá kellene venni annak a kinyilatkoztatására, hogy nem ellenzi a magyar elemnek az orosz elleni háborúban való felhasználását.¹

Hogy Kossuth működése a párisi kormány bizalmával találkozott volna, azt valószínűtlenné teszi egy megbízottjának az a levélbeli figyelmeztetése, hogy az ő jövetelét jelző kémjelentésre a francia kormány azonnal elfogatási parancsot adott ki ellene.²

A bécsi hatalom argusszemei Szejcot is figyelemmel kísérték, ahol — különösen Genfben—szintén több nagynevű menekült volt együtt s ahová szintén kiutazott koronkint a magyar főrangú világ néhány férfi- és nőtagja; hiszen a Kempen felfogása szerint Magyarországon mágánás és rebellis egyet jelentett. Egyébiránt Szejc meggyanusításában szintén lehetett akaratlan része Kossuthnak. Lugano régi búvóhelye volt az olasz menekülteknek; az olasz Tessin mindig rokonszenvezett a lombardiai forradalmi mozgalmakkal s Ausztria készletve érezte magát több svejci polgárt kiutasítani Lombardiából, sőt határozott rendelt el Szejc ellen. Mindez érthető izgalmat keltett ott és ellenszenvet a császárság ellen. Az ellenállás érdekében bizottságok alakultak s ezt a hangulatot használta fel Kossuth arra, hogy e bizottságok vezetőivel levelezésbe bocsátkozván, a köztársaságot Ausztriával való komoly összetűzésre biztassa, veszélytelennek tüntetvén fel a császárság katonai hatalmát, melyet, mihelyt bárhonnán megtámadják, a magyar és olasz forradalom fog lekötöni. Mint láttuk, annyira bízott Szejcnak ebben az osztrákellenes hangulatában, hogy a kis köztársaság háborúját Ausztriával úgy a francia, mint a török s az amerikai kormánnyal szemben politikai terveinek egyik tényezőjévé tette s másrészt a svejciaknak is ajánlotta a személyes szolgálatait, ha bejövetelét megengedik.³

A Szejcban élő vagy időző magyarok aligha bírtak közelebbi tudomással a nagy számúzott e merész terveiről. 1853 elején Genfben tar-

¹ Kossuth levelei Andrássyhoz s ezek mellékletei febr., márc. és nov. hónapokból *u. ott.*

² Névtelen bizalmas levél Parisból febr. 4-ről *u. ott.*

³ Kossuth levelei Michel, Vannery, Druey és Luvini svejci polgárokhoz jún. 2., 3. és aug. 1-ről; valamint Dudley Mannhoz május Rióról *u. ott.*

tózkodtak gr. Károlyi Györgyné, gr. Batthyány Lajosné, Klapka, Almássy Pál, Horváth Mihály, Szerémley és Kászonyi ezredesek, Dessewffy Dénes és b. Mednyánszky Sándor.¹ Gr. Teleki László többnyire a Genfi tó túlsó partján, már francia területen levő Evianban tartózkodott, de gyakran járt át a genfiiekhez.² Almássy Pálnak sok gondja volt vagyonának elkobzása miatt; neje egyidőre a hazába ment megmenteni a megmenthetőt.³ Klapkáról úgy tudták Bécsben, hogy megint forradalmi tervekkel foglalkozik s Károlyi grófné nagy összegekkel segíti őt. Horváth Mihály bejárta a Rhone völgyét, az ottani hegyi népben keresve a hunnok rokonait.⁴ Szalay László most is Rorschachban időzött; levelezett a hazában élő öccsével, nejével, Fleglerrel, Blackwellel, Szemere Bertalannal is, csak éppen Kossuth-tal való levelezésének nincs nyoma, pedig a kémjelentések ezzel vádolták. Végtelen vágyódása hazája és családja után, mely már egészen mélabússá tette s az irodalmi munkában is akadályozta, ez időben arra indította, hogy magához Bach személyéhez intézett kérvény útján kísérelje meg a hazatérést lehetővé tenni. Kérvényében múltjának megtagadása nélkül, önérzetesen mutatta ki, hogy nincs ok őt a hazától távol tartani; de e lépésének nem volt eredménye.⁵ Az 1853-iki úgynevezett «definitivum», Magyarországnak kerületekre való feldarabolása s a megyeszerkezet szétbontása felháborította az oly higgadt embert. «Ez egyszerű, — mondja egy levelében, — de hiszen az öngyilkosság is egyszerű»⁶

Brüsszelben, kivált mikor a Kossuth-család nőtagjai egymásután elköltöztek Amerikába, mindinkább b. Jósika Miklós és neje, b. Podmaniczky Júlia lettek az emigrált magyarság középpontjává. Vetélykedő szorgalommal folytatták az irodalmi munkát mindketten, Jósika, bár ideges fejbajokban szenvedett, dicsekedett regénykötetei növekvő számával, melyek most már a hazában is jobban terjedtek s azt tartotta, hogy csak «munka és kitartás» hozhatnak sikert. Csak a francia kiadásnál nem volt szerencséje, mert fordítója a fölvetett előleggel megszökött; szabad óráikban szeretettel foglalkoztak kis kertjükkel s gyönyörködtek annak szép virágaiban. Jósikáné már 1853 nyarán hozzáfogott egy csipkeárú-üzlet szervezéséhez.

E mellett a Jósika ezidőbeli levelei kitűnő kommentárját szolgáltatják az egész emigráció életének, mert Kossuthot kivéve a legfőbbeknek majdnem valamennyijével érintkezésben állott. Szkepszise, melyet minden reménykedéssel és vállalkozással szemben tanúsított, nem fosz-

¹ *Gensd. Dép.* 1853 jan. 29. jelentés.

² *Klapka* id. m. 418. 1.

³ *Jósika* M. levelei 1853 máj. 1.

⁴ *Márki Sándor; Horváth Mihály* (Tört. életr.) 177. 1.

⁵ 8. *Szalay Gábor* id. m. 24., 200—229. 1.

⁶ Ismeretlen címre írt levele 1853 márc. 24-éről a *Nemz. Múz. Lev.-tárában*.

tóttá meg a tárgyilagosságtól s kritikája és gúnya, ha éles is volt néha, sohase lett keserűvé vagy sértővé.

Kritikája főképp Kossuth ellen irányult. Elítélte a konspirációk felidézését olyanok részéről, kik maguk biztonságban vannak. Kossuth és a «demokrácia meneurjei», véleménye szerint «mint eddig, úgy ezentúl is rosszat eleget, jót és nagyot a szabadság szent ügyében semmit sem fognak végrehajtani. Először, mert nem gyakorlati felfogású emberek, másodsor mert nem merik a tüzet megközelíteni. Én — úgymond, Fehérváryhoz 1853 március elsején intézett levelében, — republikánus vagyok érzésből, meggyőződésből, mióta gondolkodni tudok, de akkor a republikai elvek rudimentumát nem tudnám, ha valakit politikai véleményéért gyűlölnék. A hit és meggyőződés — szabadok! ha van valami, ami szabad a világon; de a könnyelmű, más vérével pazar s mindig mások által a gesztenyét a tűzből kikapartató emberekben soha sincsen és nem lehet bizodalom, bármely párthoz tartozzanak! Ez okon — elhíheted, — hogy, valamint a komédiát és ovatiókat nem hagytam helybe (a császár körútját érti), úgy azt sem helyeselhetem, ami most történik. (Ez a Libényi merénylete és a milánói puccs után volt írva.) Európában minden alá van ásva, aki most piszkálja a tüzet, ront, nem igazít, késlettet, nem mozdít.» Később gúnyosan írja, hogy Kossuth neki négy évi fizetésével adósa, majd, ha elosztja a koronajavakat a honvédek között, ő is jelentkezni fog. Van szava az otthoni kritikusokhoz is; nevetségesnek tartja, hogy az Ismeretek Tára vele szemben Kemény böi, Eötvösből, Irinyiből mily nagy embert csinál. Csipkedi Pulszkyt, aki a röppentyűgyártási per elől kereket oldott s Amerikába ment, magára hagyva Kossuthot. Gúnyolja a Brüsszelben lakó Ludwighot is, ki megint hegyezi a lábát s készül a trikolorrt kitűzni a Hortobágyon, csak azt érvén el vele, hogy a rendőrség őt éberebben vigyázza, mint Jósikáékat. Teleki László is reméli, hogy Tokajban fog szüretelni, ő azonban nem tart azokkal, kik várják, hogy majd az égből fog hullani a Kossuth-manna és a Mazzini-kolbász! ¹

Az e kötet első részében ismertetett keleti háború kitörése 1853 nyarán nagy mozgolódást idézett elő a magyar emigráció körében. A legtöbben első kezdetétől fogva vérmes reményeket fűztek hozzá hazánk sorsának várható fordulatára nézve. Csak Vukovics és Jósika voltak most is — kivált eleinte — szkeptikusak. Amaz még augusztus 29-ről is azt írja Horváth Mihálynak Londonból: «Kevés ember hisz a háborúban, nagy a közöny. Új csapás a szabadság ügyére, ha megengedik, hogy az orosz despotizmus áldozat nélkül újabb győzelmet arasson.» Azonban mégis azt hiszi, hogy a dolog nem dől el oly hamar s hazánkra nézve talán kedvezőbb fordulat áll be, mikor legkevésbbé várjuk; s egy

¹ *Jósika levelei*, 1853 febr. 14., júl. 31.

hónappal később már lehetetlennek tartja, hogy a keleti bonyodalomból háború ne legyen.¹ Jósika még október i-ről is azt írja, hogy «a keleti háborúból nem lesz semmi! A londoni szabadságyárban úgy lát-szik, gréve van».

Ellenben Teleki László Genfben már júniusban biztosnak látta a háborút.² Hajnik Pál Párisban július elején úgy látja, hogy a török-ország kérdés mégis csak kinövi magát egy kis háborúvá. E tekintetben több függ Páristól, mint Londontól. Párisban azt beszélnek, hogy a császár dühös a cásra s most csakugyan volna alkalma a muszka gőgöt megtörni; várják a francia sereg mozgósítását és megindulását. A török követnél már jelentkeznek az önkénytesek. Bizonyosnak tartják, hogy az osztrák a muszkával fog tartani s ennél azután — úgymond — nekünk nem kell több. Ha a háború kitör, majd jut talán nekünk magyaroknak is egy kis szerep. «Öregünk» (Kossuth) majd megteszi a magáét, ők pedig Párisban várják az események fejlődését s Londonból a parancsot a «berukkolásra»; ő tökéletesen rendelkezésére áll Kossuthnak, rendelkezék vele éjjel-nappal. Katonáik: Czegez, Bethlen, Kmetty, alig várják, hogy a helyszínén szerephez jussanak. «Csináljuk — úgymond — magunknak az illusiókat, csak azután ne desillusionáltassunk!»³

Már az elmondottakból kitűnik, hogy Kossuth volt az első, aki a keleti háború eshetőségét számításaiba beállította s annak kitörését és főképp azt, hogy abban Ausztria tétlen ne maradjon s a háborúba való bevonatása Magyarország felszabadulásának kilátásait növelje, mindenképp előmozdítani törekedett. Láttuk, miképpen működött az Ő külön diplomáciája útján ez irányban Amerikában és Franciaországban; azonban a helyzet kulcsát természetesen Konstantinápolyban kellett keresnie. Ez okból Gál Sándort, kit már februáriusban küldött keletre, mint az «erdélyi és alsó-dunai felszabadító sereg» parancsnokát, csakhamar más, nem kevésbé hangzatos címmel ruházta fel, megtévén őt «az egyesült két magyar hon képviselőjévé keleten») s e diplomáciai küldetése helyétül Konstantinápolyt jelölvekl.

Április 27-ikéről kelt a terjedelmes francia emlékirat,⁴ mely kétségkívül a Gál Sándor eljárásának is alapul volt hivatva szolgálni, de mely Kossuth egész keleti politikáját foglalja egybe s főképp a török kormány-nak erélyesebb föllépésre indítását veszi célba. E szerint Törökországot Ausztria és Oroszország folytonos megalázásokkal illetik, mert megsemmisítésére törekcsenek; ha ez öngyilkosságot nem akar elkövetni, végre is kénytelen lesz fegyvert fogni. Merész képzelettel festi a háborús eshető-ségeket, kivált ha azokban neki is szerepet juttatnak. Úgy véli, hogy

¹ *V. S. levelei*, 1853 aug. 29., szept. 26.

² Levele Klapkához jún. 23-ról; *Klapka* id. m. 598. I.

³ *Levele Tanárky Gyulához július 3-ról: Nemz. Múzeum levitára.*

⁴ *Nemz. Múz. lev.-tára.*

Törökország már egynéhány kitűnő alkalmat szalasztott el a két császári hatalommal való szembeszállásra: akkor, mikor az orosz sereg Ausztria segítségére bevonult Magyarországra, akkor, mikor Bécs és Pétervár a menekültek kiadatását követelték és mikor Ausztria a Leiningen küldetésével hívta ki a portát. Csak őt, Kossuthot kellett volna meghívni az Omer basa táborába, ő kieszközölte volna, hogy Franciaország hajóhadat küldjön segítségül s akkor Anglia kénytelen lett volna követni a példát, sőt még Észak-Amerikát is belevitte volna a fegyveres segítségnyújtásba. Ha ő személyesen tüzte volna ki a magyar zászlót török főúrnak és tört volna be Horvátországba, az ellenséges sereg fele hozzád csatlakozott, Szerbia, Oláhország a törökhöz szegődött volna s így Ausztria keresztútjába kerülván, Abdul Medsid szultán kitűzhetné volna a félholdat Bécs császári palotájára! Mindenki csodálja, hogy a fényes porta tűri Mentschikoff orcátlanságait. Most van az utolsó alkalom, ne engedjenek az oroszoknak, soha a helyzet a szembeszállásra nem volt kedvezőbb. A porta ismeri saját erőit, ismerje meg azt is, hogy ő, Kossuth mit nyújthat neki; soha élő ember annyit nem tehetett Törökországért, mint ő most; az ő segítsége többet ér bármely nagyhataloménál. De ez a hatalom időleges; ma még megvan, holnap talán már nem lesz meg, mert Magyar- és Olaszország ma készek verekedni, holnap talán már engedményekkel lesznek kibékíthetők. De ő — Kossuth — többet is tett; az ő műve, hogy Franciaország segítségére számíthat a török, ő világosította fel, ő vette rá erre a francia politikát, Anglia se fogja cserbenhagyni Törökországot, soha ellenségeihez nem csatlakozhatnak! Ne törődjenek a Times felelőseivel; ő rendezett New-Castleben egy meetinget, e nagy, gazdag városban s a kormány válasza a meeting feliratára megcáfolja a Timest. Ő változást idézett elő Észak-Amerika politikájában is; a jelen kormány lelkes barátja Törökországnak és ez leg-többet ér! Küldjön a porta megbízottat New-Yorkba, az majd meggyőződhetik Kossuth ajánlatai alaposágáról s mindjárt tárgyalhat is fölszerelt hadihajók vétele iránt. Ő, Kossuth, Törökország leghívebb barátja, de ha nem méltányolják, ő és hazája találnak más barátokat, kik jobban becsülik meg szolgálataikat. Ha most visszautasítják, ő félrevonul; a hallgatást tagadó válasznak tekintu. Ha Törökország önmagát elhagyja, az Isten is elhagyja és végzete be fog teljesedni!

Hogy Kossuth mégsem akarta Törökországot oly hamar sorsára bízni mutatja, hogy bár emlékiratára semmi biztosítást sem kapott, júniusban és augusztusban egyenesen fordult Mustafa nagyvezérhez, Mebemed Ali basa seraskierhez és Mehemed basa gárdaparancsnok-leveleiben ajánlataival és rábeszéléseivel.¹ Főképp azt a diplomáciai Törökben elterjedt fölfogást igyekezett megcáfolni, mintha Ausztria

¹ Június 7-iki és aug. 8-iki levelek *u. ott.*

valaha elszakadhatna az orosz érdekek szolgálatától. Újra sürgette meghívását, kilátásba helyezve, hogy ő egy keresztény légióval csatlakozni fog a widdini sereghez, pár nap múlva betör Erdélybe és további nyolc nap alatt fegyverben lesz egész Magyarország s Ausztria egy katonát sem fog a török ellen küldhetni; annál kevésbé, mert Olaszország és Szejc is meg fogják támadni. Ő maga, Kossuth, hat hét múlva 100,000 emberrel jön Törökország segítségére; Erdélyben elfoglalt pozíciója meg fogja akadályozni Oroszországot a Dunán való átkelésben. Ő már egy hónap előtt felajánlott egy flottillát Törökországnak, mely elseperné Ausztria hajóit, sőt az oroszét is és megtámadná Sebastopolt. Ha a porta nem fogadja el e szolgálatait, elveszti nemcsak Magyarország, Olaszország, Szejc, Szerbia és Oláhország segítségét, hanem a világ rokonszenvét is, Amerika barátságát, Franciaország tetteges segélyét s Anglia jóakarátát, melyet pedig ő tudna érvényesíteni egy vezénylete alatt működő angol légió alakjában is.

Minden jel arra mutat, hogy Kossuth ajánlközásait és fogadkozásait Konstantinápolyban nem vették túlságos komolyan. Így ő szeptembertől kezdve már csak Gál Sándornak küldött «utasításokat», melyek részben Teleki és Klapka keleti politikája ellen is irányultak s oly pénzügyi nehézségekre is vonatkoztak, melyek miatt már-már Gál visszahívását kellett fontolóra vennie. Legérdekesebb és legjellemzőbb, hogy ugyanakkor, mikor Kossuth még a török kormánytól meghívást várt, megbízottja útján az ulemák és katonák körében háborús tüntetéseket s a Duna mentén a kozákokkal összeütközéseket akart rendeztetni, hogy ezekkel kényszerítse rá a portát arra a lépésre, amelyre emlékirataival és leveleivel rávenni nem tudta; szinte szájukba adta a török katonáknak az izgatás jelszavait, melyekkel azoknak eltávolítását követeljék, akikhez ő kevéssel előbb bizalmas előterjesztésekkel fordult.¹

Kossuth azonban nagyon csalódott, ha Gál Sándorban vélte azt az ügyes diplomatát és éppoly ügyes konspirátort fölfedezni, aki egyfelől őt a porta politikájának minden változásáról tájékoztatni s másrészt szándékainak és terveinek a török kormánynál lojális vagy nem lojális eszközökkel érvényt szerezni tudjon. Ő már februáriustól kezdve szorgalmasan küldte jelentéseit Kossuthnak, ezeknek tartalma azonban az általa képviselt ügy szempontjából vajmi kevés értékkel bírt.² Habár bizonygatja e levelekben, hogy értesülései, melyeket magas kútforrásokból «csöppenként» kap, föltétlenül megbízhatók, egészen nyilvánvaló, hogy a döntő körökhöz még csak közelednie sem sikerült s érdektelen és jelentéktelen híreit csak a Konstantinápolyban keringő mendemondákból merítette. Jól értesültségét és politikai éleslátását kedvezőtlenül

¹ Levelek Gál Sándorhoz szept. 7-ikéről és okt. 25-ikéről *u. ott.*

² Febr. 4-ikétől dec. 15-ikéig terjedő levelezés, *u. ott.*

jellemzi az is, hogy személyére nézve egészen a háború tényleges kitöréséig következetesen abban a hitben volt, hogy nem lesz háború. Ha ez s a gyakori pénzkérések kellemetlenül érinthették Kossuthot, viszont Gál gondoskodott róla, hogy kellemesebb benyomásokat is keltsen biztatásokkal s azzal, hogy minduntalan bizonygatta, mily nagy a tekintélye s híre Kossuthnak Törökországban.

Mindehhez járult, hogy Gál, ki nagyon szerette hangoztatni azt, hogy ő a kormányzó képének viselője a török fővárosban, egyéniségének súlytalanságával s működésének meddőségével sehogysem tudott a konstantinápolyi magyarok körében — kik között sok nálánál jelentékenyebb ember volt, — kellő tekintélyre szert tenni, mi — mint látni fogjuk — oly összeütközéseket eredményezett, melyek a Kossuth személyének és céljainak is ártottak.

Amint a háború valószínűsége nőttön-nőtt, a londoni közép-pont tevékenysége mindinkább szemelláthatóvá vált.

Jósika úgy értesült, hogy ott egyenruhákat varratnak s új vezérkart szerveznek s Kossuth azt hirdeti, hogy most mindenkinek fegyvert kell fognia.¹ Természetesen a katonák siettek mindenünnen keletre eljutni. Kmetty, kit Kossuth küldött Konstantinápolyba, már novemberben Kisásziában működött Guyonnal s Kolmannel együtt; Klapka október 15-én Marseillebe s onnan Malta szigetére utazván, november elején Syrába érkezett s ott találkozáván Czeczcel, vele együtt indult Konstantinápolyba. Ez időben már Stein, Tüköry, Kiss József, Karacsay és több magyar törzstiszt jelentkezett török katonai szolgálatra; Éber Nándor, mint a Times levelezője ment keletre, Lórody mint tolmács, Gelich egy angol idegenlégióba lépett be több magyarral együtt. Türr is, akit a milánói meghíúsult zendülés idejében maguk a piemontiak voltak kénytelenek Turinban letartóztatni, de utóbb menni hagytak, párisi tartózkodás után keletre sietett, ahol később az angol seregnél mint élelmezési tiszt lépett szolgálatba.² Ő, saját nyilatkozata szerint, ez időben szakított Kossuthal, de kijelentette, hogy minden, bárhol kitörendő forradalomban részt fog venni.

Az első magyar, kinek nevét a keleti háború idejében szárnyra kapta a hír, egy sajátságos kaland hőse volt: Koszta Márton emigráns, egykor honvédszázados és bátor katona, aki Kiutahiából került Amerikába s 1853 nyarán fölmerült Szmirnában, valószínűleg inkább hazatérési, mint hadakozási szándékkal. A szmirnai osztrák konzul megtudván kilétét, elfogatta őt s a «Huszár» nevű osztrák hadi brigádon fog-

¹ *Pulszky* id. m. III. 162. 1. *Vukovics* lev. aug. 29. *Jósika* lev. nov. 1. és 1854 jan. 1.

² *Klapka* *id.* m. 418. s köv. 1. *Hajnik* lev. nov. 26-ról, *Jósika* lev. nov. 1., decb. 1. lev. Türr vallomása a haditörvényszék előtt 1855 decb. 31-én, *Gens. Dép.* 1856 dec. és 1856 jún. jelentések.

ságba helyezte. Azonban az elfogatás nem ment könnyen, mert Koszta, erős ember lévén, ellenkezett s üldözői elől a tengerbe ugorva keresett menedéket, míg azok evezőlapáttal leütötték s így hatalmukba ejtették. Az eset nagy feltűnést keltett; Szmírnában időző olaszok megtámadták a partra szállott osztrák tengerésziszteket s egyiküket halálosan megsebesítették; ugyancsak az olaszok jelentették föl az esetet az északamerikai konzulnak, ki rögtön követelte Koszta kiszolgáltatását. Az épp akkor a kikötőbe érkezett északamerikai hadihajó kapitánya, Ingraham pedig, értesülvén az erőszakról, melyet egy Amerikából oda került egyénen elkövettek, bár Koszta amerikai állampolgársága nem volt igazolható, sőt ő maga magyarnak vallotta magát, de kérte Amerika védelmét, kijelentette, hogy összelöveti az osztrák hajót, ha a foglyot szabadon nem bocsátják. Ez hatott; Kosztát előbb egy francia katonai kórházban helyezték el, utóbb azonban Amerikába szállították. Ausztria tiltakozó jegyzéket bocsátott ki a Monroe-tannak ily messzemenő értelmezése ellen s annyi elégtételt nyert, hogy a szmirnai török basát letették, bécsi hírek szerint Amerika konstantinápolyi követét is visszahívták s Ingraham kapitánytól elvették hajóját, később azonban előléptették őt. Az eset az európai és amerikai sajtót hónapokon át foglalkoztatta; Amerikában népgyűléseket tartottak ez ügyben s Kosztát visszaérkezésekor hősként ünnepelték, képét mindenfelé terjesztették s ő később még gazdag feleséget is kapott. Valódi jelentősége pedig az egész zajos kalandnak csak az volt, hogy megmutatta, mily népszerű a magyar emigráció s mennyire gyűlölt Ausztria mindenfelé.¹

A magyar emigráció végzete volt, hogy fellobbanó reményeit mindig nagyon hamar oltogatták el a csalódások. A török-orosz összetűzéshez magyar részről fűzött reményeknek — úgy a hazában, mint a menekülők körében — alapú tulajdonképpen az a föltevés szolgált, hogy — amire, mint láttuk, Oroszország is számított, — Ausztria az 1849-iki szolgálatokból származó lekötöttsége révén nem fogja elkerülhetni, hogy az orosz mellett síkra szálljon, magát háborúba kevertesse a török ellen, ami természetesen a legkedvezőbb alkalmat szolgáltatta volna arra, hogy a török sereg a magyar menekültek közreműködésével törjön be Magyarországra s az itt kétségkívül kiütendő lázadást a maga hasznára is fordítván, hazánk felszabadítójává legyen. Azonban — mint tudjuk, — máskép történt; Ausztria nem sietett Oroszország segítségére, sőt később, mikor már a nyugati hatalmak is beleavatkoztak a háborúba, inkább ezek oldalára állott, bár a nélkül, hogy maga hadat viselt volna. Ily körülmények között a portának nem állhatott érdekében Ausztriát ingerelni és ellenségévé tenni; ez a politika pedig nem

¹ *Dancs* I. Töredékek stb. 46 — 47. I. *Veress* S. Az emigráció Keleten, I. 301 — 302. *P. Napló* 1853 júl. 12., ió., aug. 24., szept. 4., okt. 8., 9.

túrte el a magyar emigráció közreműködését az európai harctéren, mert azt az osztrák szükségkép maga ellen irányzott fenyegetésnek tekintette volna. A török kormány tehát kénytelen volt a magyar vezéreknek és tiszteknek följánlott szolgálatait visszautasítani, vagy őket legfölebb a távolabbi ázsiai harctereken foglalkoztatni.

Azok, akik e kényszerűséggel leszámolva, a távolabbi keletre vonatkozó megbízást elfogadták, úgy vélekedvén, hogy ott is az orosz erejét gyöngítik s török barátainkat segítik, hamar jutottak illő katonai álláshoz s idővel dicsőséghez is. A Kaukázus alatti török-orosz határon már 1853 végén együtt volt több magyar vitéz, kiknek egy része még a Bem vezérlete alatt Aleppóban és Damaszkuszban működött s most az erzerumi török főhadiszállásba került. Itt már közelében voltak a határszéli harctérnek, melyen változó szerencsével folyt az oroszok elleni küzdelem; itt volt Guyon, ki Kursid basa néven nemsokára vezérkari főnöki kinevezést kapott; ide jött Kmetty, mint Izmail bég, később basa, b. Stein, mint Ferhad basa és Kollmann, mint Feizi basa. Legközelebbi feladatukká lett Kars hegyi várát újból megerősíteni s az orosz támadásokkal szemben szilárdan megvédve, ezáltal az oroszoknak Örményországba való befészkelődését megakadályozni.¹ E harctér fontosságát különösen Stein-Ferhad basa ismerte föl, ki a török sereg főerejét itt kívánta volna összpontosíttatni s ellenkezett a különösen francia és angol részről kiindult tervvel, mely kezdettől fogva Krim félszigetére kívánta irányozni a főtámadást.² Kars védelme körül azután — mint látni fogjuk, — főleg Kmetty-Ismail basa szerzett babérokat.

Voltak azonban a keletre gyűlt magyar menekültek között olyanok is, kik sem az európai harctérről s hazájuk fölszabadításának közeli reményéről lemondani nem akartak, sem a tétlenségbe nem voltak hajlandók belenyugodni s akiket elégedetlenségök szükségkép összetűközésbe hozott egymással is, a török s később a nyugati hadvezetőségekkel, sőt magával az emigráció vezetőjével, Kossuthal is.

Ezek között mindenesetre a legkiválóbb volt Klapka, ki, miután a megelőző biztatások ellenére, az osztrák követ fölszólalása következtében nem kaphatta meg az európai fővezérséget, csalódottan és meglehetősen tetlenül Konstantinápolyban töltött majdnem egy évet. Érintkezésbe lépett a francia, angol és északamerikai követekkel, valamint a török hadügyminiszterrel és tábornoki főnökkel, később az angol és francia seregek parancsnokaival is, ellenben Omer basa török fővezérral találkozni nem sikerült. Levezett Guyonnal, Kmettyvel és Teleki Lászlóval s Összejövén a török fővárosban időző magyarokkal: gróf

¹ *Pap János* nyomán Szalczer Sándor: A magyar emigránsok Törökországban, 254., 259. s köv. 1.

² *Klapka*: Der Krieg im Orient 65. 5 köv. 1.

Karacsayval, Czecczel, Gál Sándorral, Splényivel, Türel és b. Stein-
nal, a Karacsay társaságában Rákóczi sírját is meglátogatta. Azt találta,
hogy Kossuth szemrehányó nyilatkozataival ártott a magyar ügynek a
nyugati hatalmagnál és megnehezítette küldöttje, Gál Sándor helyze-
tét; sőt tovább is ment Klapka. Rónay közli az emlékiratot, melyet
Czecz János tábornok, a «maga és Klapka György nevében» a londoni
magyarok tájékoztatása végett küldött el Rónaynak s amelyben utalván
arra a siralmas szerepre, melyet a Kossuth megbízottjai, Gál és Ber-
zenczey játszanak Konstantinápolyban s azokra a teljes tájékoztatlan-
ságot elérülő beavatkozásokra, melyeket a kormányzó magának a had-
viselő hatalmagnál minduntalan megenged, kívánja, hogy Kossuth a
nemzeti ügy vezetését a magyar menekültek kitűnőbbjeinek tanácsával
gyakorolja, hogy diplomáciai képviselőre alkalmas egyének küldessenek
Konstantinápolyba, Turinba, Szejcba és New-Yorkba, mint ahogy ily
férfiút már bír ügyünk Párisban s hogy minden, ezeknek adott meg-
hagyást és utasítást Kossuthon kívül egy «nemzeti tanácsos» írjon alá.
Klapka az emlékirathoz való hozzájárulásának utóbb Kossuthhoz inté-
zett levélben is kifejezést adott, melyben ugyanezeket a kívánatokat
hangoztatja, megtoldva még azzal, hogy Magyarország leendő kormány-
formájának eldöntését a majdani országgyűlésre kell bízni. E levelében —
jelölül tárgyilagosságának — felajánlja a békejobbot Kossuthnak.¹

Ily felfogás uralkodása mellett Gál Sándor és a konstantinápolyi
magyarok között csakhamar más téren is egyenetlenségnek kellett
támadnia. Gál hivatalos iratot intézett a konstantinápolyi Magyar Egy-
let választmányához, melyben ezt az ottani magyar protestáns hitközség
tervbe vett szervezése alkalmával udvarias formában, de mégis utasi-
tásokkal akarta ellátni s az ügy vezetését magához ragadni. A választ-
mány Nagy István és Szilágyi Dániel aláírásával illő tisztelettel ugyan,
de határozottan tudtára adta Gálnak, hogy semmi maga fölött álló
intéző hatóságot el nem ismer.²

A nyilvánvalóvá lett egyenetlenség nem erősíthette a konstanti-
nápolyi, amúgy is sok féltékenységgel, bizalmatlansággal és rosszaka-
rattal találkozó magyarság helyzetét. Különösen a lengyel emigráltak,
kik Klapka tanúsága szerint szüntelen áskálódtak s cseleket szóttek,³ s
a magyarok törekvéseiben alaptalanul veszélyt láttak saját hazájuk érde-
keire nézve, a sajtóban azt a vádat szegeztek a magyar emigráció ellen,
hogy orosz zsoldban áll. A lovagias és tüzes Türr István s vele Veress
Sándor oly eréllyel léptek föl e vádak ellen, hogy az illető lap kénytelen

¹ *Klapka: Emlékeim, 437-5-5- I- Rónay jácint névt. naplója, I 1. 171. s
köv. 1. Klapka 1854 febr. 15-iki levele a N. Múz. lev. tárában.*

² *Rónaynál, I 1. 195. s köv. 1.*

³ *Id. m. 511. 1.*

volt azokat visszavonni s mivel szerkesztője a magyarok lovagias kihívása elől kitért, Türr őt kikorbácsolta egy kávéházból.¹

Klapka 1854 augusztusában «látható eredmény nélkül- ugyan, de azzal a meggyőződéssel hagyta el Konstantinápolyi és tért vissza Szejcba, hogy a török fővárosban szerzett összeköttetései a későbbi években mégis hasznára fognak válni.² Egyelőre a keleti háború ügyét magára nézve azzal zárta le, hogy egy hadászati kritikai műben, melyet már említettünk, mondta el bírálatát a hadviselésre s a keleti kérdéssel összefüggő politikai problémákra nézve. A könyv³ még a háború teljes befejezése előtt, 185-ben látott három, t. l. német, francia és angol nyelven napvilágot s benne szerzője a hadieseményeknek lehetőleg tárgyilagos bírálata mellett alkalmat talált arra is, hogy lelkesen felszólaljon Lengyelország helyreállítása mellett s arra figyelmeztesse a szövetséges hatalmakat, hogy haderejüket könnyen szaporíthatnák egy millió főre, ha nem csupán Törökország integritásának megóvását, hanem az összes elnyomott nemzetek fölszabadítását tűznék ki céljukul. Ezt a célt pedig el lehente érni Ausztria ellenkezésével szemben is a nem német dunai tartományoknak egy konföderációba egyesítésével, Magyarországot téve a szövetség súlypontjává s az olasz tartományok felszabadításával. Meg is jelölte közelebről a dunai konföderáció létesítésének módját. E szerint a szövetség az északi Kárpátoktól az adriai s a Fekete-tengerig terjedne s tagjai volnának Magyarország, Erdély, Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, Montenegró, Bosznia, Hercegovina, Szerbia, Moldva, Oláhország, Besszarábia és Bukovina, de csak három államba tagolva: egy magyar, egy délszláv és egy oláh államba, melyek mindegyike független volna, csupán a had- és kereskedelmi ügyet intézné közös szövetségi kormány. Hadászati szempontból Klapka könyvét kifogásolni lehet annyiból, hogy be nem várva az események végkifejletét, kétkedőleg nyilatkozott benne Szebasztopol bevételéről, amely kevéssel később mégis sikerült, bár nagy áldozatok árán.

Klapka távozása a Törökországba gyűlt magyarságot mindenestre legjelentősebb alakjától fosztotta meg, de a szerep, mely arra a magyarságra a háború további folyamán még várhatott, valóban nem volt olyan, mely nagy vezéri tulajdonok érvényesülésére tért nyithatott volna.

¹ Veress S. id. m. I I. 35. s köv. 1.

² id. m. 550. 1.

³ »Der Krieg im Orient«. 1855.

II.

(Csatározások az előázsiai harctéren, Kmetty, Guyon, Stein szerepe; magyar menekültek Krím félszigeten, Anatóliában és Konstantinápolyban, Berzenczey és Türr bukaresti kalandjai. Kossuth helyzete, amerikai földvásárlása, környezete; levelezése Irányival és Gál Sándorral; ez utóbbi a krimi táborba jut. Kossuth fegyverbeszerzési s egyéb összeköttetései Amerikával; levelezése Worcelllel; LedruzRollinnal és Mazzinival közösen kibocsátott kiáltványa. Fáradhatatlan agitatori tevékenysége előbb népgyűléseken, majd hírlapi cikkekben; szembe szállása Palmerstonnal. Pulszky, Tanárky, Vukovics, Rónay magatartása; a többi london magyarok. Beöthy Ödön látogatása jerseyben és Londonban; halála; Perczel Mór Palmerstonnál; a jerseyi magyar telep. A párisi magyarok; Batthyány Kázmér váratlan halála. Teleki László nyugtalan mélabúja; Mednyánszky Caesar balsikere, Lukács Sándor halála. Horváth Mihály Genfből Brüsszelbe költözik; Szalay László hazatér; Jósika Miklós és neje tevékeny élete Brüsszelben. (1854—1855.)

Míg a keleti háború európai harcterein Anglia, Franciaország és Piemont csatlakozása a megtámadott Törökországhoz a hadjáratnak a Fekete-tengerre és annak környékére való terelését idézte elő s így meg hiúsította a Magyarországba való betörhetés reményeit az emigrációra nézve, az előázsiai harctéren a kisebbszerű csatározások változatlan hévvel folytak tovább s alkalmat szolgáltatottak magyarjainknak hősisé- göket, sajnos, meddő küzdelmekben tüntetni kl.

Említettük már, hogy itt a harctéri viszonyok Kars hegyi várát tet- ték a hadműveletek középpontjává s éppen itt kerültek össze Kmetty és Guyon, később Kollmann, Stein és Schwarzenberg-Báthory tábor- nokok, Frits ezredes és Scheidenberg őrnagy, valamint az ő magyar segédek. Sajnos, itt is egyenetlenség és cselszövény dült. Főkép a len- gyelek voltak azok, akik a magyarok ellen áskálódtak. A török kormány ugyan különös jóindulatot tanúsított Kmetty György iránt azáltal, hogy őt, ki nem maradt 1849 óta török szolgálatban, mint Guyon és Stein, a szolgálatba most visszafogadta s altábornaggyá tette, Guyon érdemeit is elismerte, amennyiben őt vezérkari főnökké nevezte ki, Pap János és Tüköri Lajos főhadnagyokat pedig kapitányokká léptette elő, de Guyon a Kuruk Dere melletti orosz támadás alkalmával szenvedett vereség miatt csakhamar vissza hivatott Konstantinápolyba sa Kmetty odaadó buzgalma is sok gáncsvetés és cserbenhagyatással volt kénytelen megküzdeni.¹

¹ *Klapka*: Krieg im Orient. 38. 1. Emlékeim. 504. s köv. 1.

Az első feladat, melyben már Kmettynek is része volt, Kars várának megerősítése, megvédésének lehetővé tétele volt; a megújított védőművek hosszú időn át megtartották a magyarokra emlékeztető neveiket; madzsar tábia, Ismail (Kmetty) basa tábia, Kursid (Guyon) basa tábia stb; Kmetty eleinte az előőrsöket vezényelte az Árpa folyónál levő hídfő körül; sok orosz támadást visszavert, valóságos réme lett a portyázó oroszoknak. Egyszer majdnem áldozatává lett vakmerőségének, csak a legnagyobb életveszéllyel tudott az üldöző kozákok lándzsái elől a folyón átúsztatni lovával. Tüköry százados karját keresztüllőtték egy kirohanás alkalmával.

A makacs támadó védelem a háború egész idején át tartott s bár időközben a fővezérletet Karsban Williams angol tábornok vette át, a vár még Szebasztopol elestekor is a török sereg kezében volt. Szebasztopóinál a háború véglegesen az oroszok hátrányára dőlve el, a hadvezetőségnek nem állott többé érdekében állását Karsban áldozatok árán is fenntartani. Williams tehát elhatározta, hogy a várat feladja; ebbe azonban Kmetty nem akart belenyugodni s 1855 november 20-án éjjel Kollmann-Feizi basa és nyolc vitéz kurd kíséretében keresztülrontott az ellenséges harcvonalon s az orosz hadifogság elől elmene-kült Erzerumon át Konstantinápolyba.¹

Kmetty, kinek e hőstettéről a magyar lapok is megemlékeztek,² török szolgálatban maradt s angol és német nyelven megjelent könyvben írta le Kars védelmének történetét; mikor pedig Williams tábornok az ő állításaival szembeszállott, ezzel szemben is megvédte a maga igazát. Az európai közvélemény határozottan az ő oldalára állott s különösen a francia sajtó, maga a hivatalos Moniteur is dicsőítette hadi tényeit, de az angoloktól is díszkardot kapott Kmetty emlékül.³

A török szolgálatban levő magyarok egy része az időközben főharc-térre vált Krimi félszigetre igyekezett eljutni; el is jutottak szép számai, de ott bizony más szerep, mint a markotányosi, nem várt rájuk; több-kevesebb szerencsével, rövidebb-hosszabb ideig működtek az élelmiszerek és egyéb szükségleti cikkekkel való kereskedés terén Pap János, Veress Sándor, Szarka László, Serényi Alajos, Hámory Ede, Kajdacsy József, Argay György, Szász József, Kiss Antal, Berzenczey László, Kvassay Ede, Czirjék Adolf, Rényi Károly és velők több más volt honvédtiszt, többnyire az angol táborban, mint csupán szemlélői a hadműveleteknek, melyekből Veress Sándor legalább le is írt egyet-

¹ *Pap — Szalczzer* id. m. 260 — 284. I. 321 — 322. I. *Veress S.* id. m. I I. 143 — 144. I. *Rónay* id. m. I I. 316. s. köv. I. Az egész karsi akcióra nézve I. *Kmetty* angol és német nyelven megjelent művét: *A narrative of the defense of Kars*, London, 1856.

² *P. Napló* 1855 dec. 13. 1856 jan. 9., 1857 jan. 10.

³ *Jósika* levelei: 1855 nov. 1. *Degré A.* id. m. I I. 213. 1.

mást.¹ Londonból Máltán keresztül ide került Éber Nándor is és Eupatoriában vett szállást, mint a Times levelezője, türelmetlenül várva az események fejlődését s magánleveleiben nagy elégedetlenséggel nyilatkozva a szövetségesek hadvezetése, különösen vezéreik képtelensége, de az általános európai állapotok és mellesleg Kossuth egynémely népgyűlési beszéde fölött is.²

Ausztria felszólalásai következtében a török kormány néhány magyar menekültet — mintegy mutatóba — áttelepített Konstantin nápolyból Anatóliába, ígérve költségeik utólagos megtérítését. Itt a Dercsényi vezetése alatt, Nikodémián túl, fáradtságos erdőirtás és elvadult talaj megtermékenyítése útján indították meg a kezdetleges földművelést és létesítettek maguknak lakótelepet az utóbb Krimbe költözött Argay és Hámory is s velők Tiszai, Gergely és mások.³

Hanem azért maradtak a török fővárosban is elegenden s a háború befejeztével ide tértek a harctereken küzdők vagy üzérkedők is és itt szaporították a «világ minden részéből összeverődött konglomerátumot, mint katonák, magánosok, kereskedők, mesteremberek, kocsisok, szolgák és egyéb foglalkozásúaké. Azok, akik Krimben meglehetősen üzleti eredményt értek el s most, a háború előtti állapotokhoz képest egyszerre gazdagoknak találták magukat, szerzeményüket hamar fölemésztették.⁴ Némelyiküknek későbbi sorsával még lesz alkalmunk foglalkozni.

Azok a magyarok, akik a keleti háború idejében török földről a magyar határ közelébe merészkedtek, magukra és másokra is csak bajt hoztak. Így járt Berzenczey László, aki kétségkívül a Kossuth megbízásának akarván itt is megfelelni, 1855 elején Bukarestbe ment, mely akkor tudvalevőleg osztrák megszállás alatt állott s iratokat is vitt oda magával. Ő ugyan idejében elmenekült, de a francia leánynevelő intézet, melyben mint angol nyelvmester akart ismeretlenül elhelyezkedni, magára vonta az osztrákok figyelmét s annak egyik alapítóját, b. Perczkynét, kire Berzenczey iratokat bízott, Coronini osztrák parancsnok elfogatta, Nagyszebenben haditörvényszék elé állíttatta, s csak néhány évi rabság után lett nyugta.⁵ Ugyanez időbe esett a Türr István már egy előbbi fejezetben ismertetett veszedelmes bukaresti kalandja. Türr ez alkalommal a haditörvényszék előtt feltűnő nyíltsággal és minden tartózkodás nélkül nyilatkozott az emigráció működéséről, sőt az olaszföldi forradalmi mozgalmakról is, önmagát sem kimélve s leplezetlenül

¹ *Pap — Szalczser* id. m. 337. s köv. 1. *Veress S.* id. in. I 1. 57—148. 1.

² 1854 okt. 7., decb. 25. 1855 ápr. 20. lev. a *Nemz. Múz. lev.tárában*.

³ *Veress S.* id. m. I 1. 305. s köv. 1.

⁴ *Pap — Szalczser* id. m. 351. s köv. 1., itt hosszú névsora található a háború után Konstantinápolyban élt magyaroknak, lásd még *Veress S.* id. m. I 1. 162. s. köv. 1.

⁵ *Veress S.* id. m. 156. s köv. 1.

tárva fel forradalmi érzületét. Csak arra nem volt rávehető, hogy az osztrák seregben netán bírt összeköttetéseiből bármit is fölfedjen. Ő már említett törökországi tartózkodása után visszament Párizsba barátjához, gr. Sehmidegghez s csak ennek halála után csatlakozott 1855 tavaszán Máltában, mint ezredes az angol sereghez, mellyel Konstantinápolyba, majd Krimbe is eljutott; itt vállalta szeptember hóban azt a megbízást, mely bukaresti elfogatását eredményezte. Az osztrák hivatalos adatok úgy tüntetik fel Türr szabadulását, mintha az angol kormány akkor, mikor kiadatását követelte, egyúttal kötelezettséget vállalt volna arra nézve, hogy ő azontúl Ausztriára nézve káros és veszélyes tevékenységet nem fog kifejthetni. Ez irányban azonban semmi intézkedés sem történt. Az angol sajtó élénken és minden tartózkodás nélkül foglalkozott az esettel s Kossuth az «Atlas» egy cikkében élesen és hevesen tiltakozott különösen Türrnek katonaszökevénné lett minősítése ellen.¹ Türr fogságából 1855 márciusában Korfu szigetére ment, ahol a légszívesebb fogadtatásban részesült s ahonnan minden akadály nélkül visszatérhetett Konstantinápolyba és újból elfoglalta helyét az angol seregnél.²

A keleti háború egész ideje alatt foglalkoztatta a magyar emigráns sok figyelmét különböző telephelyeiken, bár Ausztriának Oroszországtói való folytonos eltávolodása s a nyugati hatalmakhoz való mind szorosabb csatlakozása következtében mindinkább csökkenő reménnyel, így az 1856-iki párisi béke rájuk nézve már újabb csalódást alig hozhatott.

Habár sokak elől elzárkózva, többektől megtagadva, kevesekkel állva személyes érintkezésben, a magyar emigrációnak egyedüli még ilyennek tekinthető középpontja a keleti háború egész további folyamata alatt is Kossuth maradt, miközben tevékenysége köreit és eszközeit gyakran változtatta, de abban soha szünetet nem tartott.

Nagy visszavonultságát anyagi viszonyai is igazolták, amelyek annál kevésbé lehettek kedvezőek, miután Kossuth puritán szigorral ügyelt arra, hogy a — bár már nagyon gyéren — rendelkezésére bocsátott, főkép amerikai, pénzösszegek csakis a politikai akció, különösen a fegyverkezés céljait szolgálják. Mégis előteremtette az anyagi eszközökét arra, hogy családjával Wight szigetén nyaraljon és hogy fiait 1854—55-benahú Karády mentorsága mellett Párisban iskoláztassa. Hozzájuk yitézett levelei meleg atyai szeretettől sugalt bölcs és nemes intelmeket tartalmaznak. Nekik is írja, hogy sokat dolgozik, különösen sok hírlapi

¹ *Nemz. Múz.* Kossuth-iratok. 1855.

² *Gens. Dép.* 1855 dec. 4. és 31 -iki, 1856 márc. 24-oki jelentések. Lásd Türr előzményeire nézve *Gonda Be a* könyvét: «Türr tábornok» Bpest. 1925. 17. s köv. 1., valamint T. már idézett sajtó emlékiratát fogságáról.

cikket ír, de mégsem bír annyit előteremteni, amennyi kellene.¹ Ez indíthatta arra, hogy később — mint látni fogjuk — hírlapírói tevékenységét még az északamerikai sajtóra is kiterjesztette.

Valószínűleg nem annyira a közeli átköltözés gondolata, mint inkább anyagi helyzetének javítása vitte rá a nagy száműzöttet arra, hogy megtakarított pénzét Amerikában — hová már nővérei átköltöztek — telekvásárlásra fordítsa. Spelletich Bódog és Pomucz György Észak-Amerikában élő magyar menekültek, 1855 nyarán folytatott levelezésében van nyoma annak, hogy Kossuth még 1852-ben tényleg megvett egy földbirtokot Texas államban a Rio Nueces partján, San Patricio és Corpus Christi városok között, mely marhategyésztésre alkalmasnak látszott, azonban házakkal egyáltalán nem volt fölszerelve; a birtokot óvatosságból egyelőre a Spelletich nevére íratta; hogy az jövedelmezett-e neki s miképpen rendelkezett róla? arra nézve nincsenek ez időbeli adataink.²

A kormányzónak és családjának a házhoz tartozó Karádyn kívül leghívebb kísérői és társai voltak ez időben is Pulszky és családja, a hozzájuk tartozó Tanárkyval, továbbá Ihász ezredes. Vukovics most is csak megfigyelte Kossuth működését és azt leveleiben nem éppen jóakaró megjegyzésekkel kísérte. 1854 márciusában főtVerületni látjuk ismét Londonban Wargha Istvánt, akinek volt merészsége néhány hónappal a szent korona föltalálása körül vitt szerepe után megjelenni ismét Kossuth színe előtt és nála — sajnos — a régi bizalommal is találkozott. Ügy látszik, a kormányzó őt egyáltalán csak bizonyos rábízott amerikai pénzek kezelése iránt vonta kérdőre, holott például Vukovics teljesen tisztában volt árulói minőségével és megbotráncozott rajta, hogy a magyar emigránsok szemeláltára költi pazarul családjával együtt árulással szerzett pénzt.³

A Londonban alkalmilag megforduló magyar menekültek természetesen nem mulasztották el Kossuthot fölkeresni, ellenben a hazából jövők óvatosan elkerülték őt.⁴ Állandó levelezést ez időben csak Gál Sándorral látszott folytatni Kossuth a keleti háború további fejleményeire nézve. Guyon Rikárd 1854 októberében Karsból levelet intézett a kormányzóhoz, melyben beszámolt csatáiról s bizonyos, még a szabadságharc idejében neki Vettertől megígért kitüntetés megküldését szorgalmazta.⁵

¹ Kossuth levele fiaihoz Londonból 1855 ápr. 14-ről; Karády lev. Kossuthnéhoz 1854 jún. 13-ról; *Nemz. Múz. levitára.*

² Spelletich és Pomucz levelei *u. ott.*

³ Wargha István lev. Kossuthhoz 1854 márc. 25-ről *u. ott.* Vukovics lev. 1855 máj. 7. és szept. 13-ról, *Egri Lyc. gyűjt.* Vukovics azt is hallotta, hogy Kossuth és Teleki S. pénzt kölcsönöztek Varghától.

⁴ *Pulszky* id. m. III. 181. 1.

⁵ *Nemz. Múz. lev.tár.*

Hosszabb levelezés fejlődött ki Kossuth és Irányi Dániel között 1855 őszén, mely magyarországi közügyet is érintett. Irányi tulajdonképpen ajánlást kért a maga részére Bixio volt francia miniszterhez, kinek segítségével tanári alkalmazást remélt nyerhetni Párisban. Azonban a levelezés fölkarolta az ekkoriban főképp a Concordatum következtében veszélyeztetett magyarországi protestáns iskolák ügyét, melyek érdekében Irányi nagyszabású segélyakciót kívánt megindítani a Kossuth pártfogása mellett az angol és amerikai protestantizmus körében s e célból — angolra fordíttatás végett — franciául szerkesztett tájékoztató emlékiratokat is küldött Londonba; és kiterjedt a levelezés Irányinak a magyar szabadságharcról írt francia művére is, melyre nézve Kossuth észrevételeket tett. Az ismertető fejtegetés — Kossuth ajánló levelével —

1856 elején megjelent a «The Independent» című newyorki lap élén. Az Angolországban tervezett segélyakció, úgy látszik, csak egyes helyi kísérletekre szorítkozott, sőt a levelezés arra mutat, hogy Kossuth a különleges propagandát nem tartotta angolországi politikai agitációja tervébe beilleszthetőnek; de mégis alakult e célra egy angol bizottság a John Paget közvetítésével, ki e végett Erdélyben is járt.¹

Azok közül a külpolitikai kérdések közül, melyek Kossuthot ez időben foglalkoztatták, természetesen még mindig a keleti háború állott az előtérben, bár ahhoz fűzött reményei mindinkább tűnedeztek. Gál Sándor még 1854 szeptemberében is mint «Magyar- és Erdélyország követje keleten» küldte a kormányzónak fontoskodó és nagyhangú, de beavatatlanságra és könnyenhivőségre valló jelentéseit. Miután azonban Kossuth kénytelen volt neki egyenesen megírni, hogy a rendelt fegyvereket se tudja kifizetni, hogy megöli a gond s azt is értésére adta, hogy jelentéseit megbízhatatlannak találja, Gál rászánta magát, hogy elfogadja Szulejmán kiutahiai basa ajánlatát s az ő vezérkari tisztjének minőségében ment el a krimi táborba, ahonnan azután Szebasztopol ostromáról adott Kossuthnak nem csökkenő buzgalommal a hadműveleteket bíráló híreket, valamint arról is, hogy gyűlési beszédei mily hatást tettek Törökországban s hogy a francia és angol hadsereg tudományosan képzett tisztjei helyeslik Kossuth nézeteit a krimi háborúról. Arra azonban, amit szintén megtett, aligha volt Gálnak megbízójától felhatalmazása, hogy tudniillik, kiáltványt intézzen a cserkesz néphez, melyben azt és vezérét Schamilt hivatkozással a faj rokonságra s a Kossuth egy beszédének nagyon gyarló kivonatára, igyekezett az orosz hatalom elleni lázadásban kitartásra buzdítani.²

¹ Irányi levelei 1855 szept. 1., 4., 7., okt. 18. és 1856 jún. 4., 18., lev. u. ott. Rév. Rutherford gyűjtéséről Kossuth ott időzése alk. van szó egy newcastlei lap-kivonatban 1856-ból u. ott. I Paget-féle levelek 1857-60! u. ott.

² Kossuth levelei 185-3 dec. 1 2-ről és 1854 jan. 7-ről, Gál S. számos lev. különösen 1854 jan. 25., aug. 25., szept. 22. és 1855 febr. 8-ról u. ott.

A Gál Sándor leveleiből tudjuk meg azt is, hogy a Kossuthnak annyi kellemetlenséget szerzett röppentyűgyártásnak mégis lett valami foganatja a keleti háborúban; a kérdéses röppentyűket állítólag a török flotta 1854 áprilisában elszállította Krimbe s a gyáros Halét is odarendelték.¹ Általán a Kossuth tevékenysége a keletre való fegyverszállítás terén ez időben még nem szűnt meg egészen. Mint láttuk, Gállal szemben hivatkozott fegyvermegrendelésből eredő fizetetlen számlákra; bizonyos Edward R. Boyle nevű gazdag amerikai, lelkes híve Kossuthnak és rajongója a nemzetek felszabadításának, az Asbóth Sándor s a már ismert Henningsen közvetítésével messzemenő pénzbeli ajánlatot tett még az 1854—55. évek folyamában a keletre szállítandó fegyverek, különösen kardok árának előlegezésére nézve s e szállítmányok ügyében Henningsen Georgiába is utazott, hová 30,000 puskát szállított már előbb. A Boyle és Kossuth között kifejlődött levelezésből kitűnik, hogy mindketten hovatovább csalódottaknak érezték magukat; Kossuth szemrehányást tett Boylének, hogy őt ígéretekkel hitegeti, emez pedig panaszkodott, hogy máris tönretette magát anyagilag az európai liberalizmusért. A Kossuth érdeklődése hadiszerek iránt, úgy látszik, oly közismert volt Amerikában, hogy egy ottani gyáros bizonyos légnyomású ütegekre vonatkozó találmányának leírását és tervét küldte be nekl.²

Egyébként Kossuth összeköttetései az amerikai tényezőkkel ez időben már nagyon meglazultak. Sanders nevű akkor Londonban élő amerikai barátjánál 1834 elején összejött Buchanan északamerikai követtel s alkalma nyílt neki Ledru Rollint, Mazzinit s az éppen Londonban időző Garibaldiit is bemutatni. Nagy reményeket fűzött ez ismeretséghez, melyek azonban nem teljesültek; nevezetesen nem sikerült Dudley Mann barátja útján kieszközölnie, hogy Sanders az Egyesült-Államok londoni konzulává neveztessek ki, ami fölött nagy méltatlankodásának adott kifejezést. Az amerikai követségnél szolgáló Sickies közvetítései még 1854 tavaszán is eljuttatott néhány, a magyar kérdésre vonatkozó emlékiratot Dudley Mann államtitkárhoz, de ezekkel semmi hatást sem ért el.³

A keleti háború csalódottai közé tartoztak a lengyelek is, kiknek nemzeti ügyét Kossuth és több magyar száműzött oly lelkesen tette magáévá. Nevezetesen Kossuth élénk összeköttetésben állott a lengyel emigrációval s különösen annak vezetőjével, gr. Worcell Szaniszlóval,

¹ Gál lev. 1854 ápr. 25. *u. ott.*

² Asbóth S. lev. 1853 nov. 16-ról, Ch. Street lev. Kossuthhoz, Henningsen lev. 1854 ián. 21-ről. E. R. Royle lev. 1855 márc. 27»ől, ápr. 18«ról, ápr. 23-ről és szept. 17-ről *u. ott.*

³ Kossuth levele gr. Worcellhez 1854 febr. 26. U. annak lev. ismereti, címre 1854 márc. 2. Sickies lev. u. a. év ápr. 16. és dec. 14-ról *u. ott.*

részt is vett a Lengyelország felszabadítása érdekében Angliában kifejtett agitációban. Azonban ezen a téren is csakhamar csalódás érte. 1854 nyarán már panaszkodik Worcell barátja előtt, hogy a rendezett két meeting neki nagy költséget okozott; a következő év elején már kijelenti, hogy a legközelebbi jövőben semmi gyűlésben sem hajlandó szónoklással részt venni, mert az angolok érdeklődését a forradalom ügye iránt merő üres hiúságnak tartja, nem olyanak, amelyekre támaszkodni lehetne. Később felvilágosítani igyekszik Worcellt az iránt, hogy Angliát sohasem fogja rávenni arra, hogy Lengyelország helyreállítását hadicélul tűzze ki. Általán a keleti háború lefolyása nagyon kételkedővé tette őt a legközelebbi jövőre nézve. Nem tudja — úgymond — mi fog történni, mert ő csak logikusan tud gondolkozni és egy idő óta a világon minden a logika ellenére történik. Nem hisz azonban a békében, ellenben hiszi, hogy Franciaországban előbb-utóbb forradalom lesz. Azt kell bevárni!¹

Ez utóbbi nyilatkozata Kossuthnak mutatja legvilágosabban, hogy ő ez időben Franciaországgal szemben — miután kormányát céljainak megnyernie nem sikerült, — egészen forradalmi álláspontra helyezkedett; ezt igazolják III. Napóleon elleni számos támadásai is a nyilvánosság előtt és barátkozása Ledru Rollinnal, a száműzött francia forradalmárral.² Ledru Rollin és Mazzini arra is rávették Kossuthot, hogy 1855 októberében egy hármuk aláírásával ellátott kiáltvány közzétételébe egyezzenek bele, melyben ők, tekintettel arra, hogy Szebasztopol eleste csak a háború szükségszerű folytatását hozta meg s a népek immár kiábrándultak abból a reményből, hogy az Oroszország elleni európai szövetség a nemzetek fölszabadulását fogja megérlelni, a nemzeteknek most már maguknak kell a cselekvés terére lépniök! Egyenes felhívás volt ez a forradalomra, melyet Francia- és Olaszország kezdjenek meg, a többi majd csatlakozik. Ők hárman a szervező, vezető középpontot alkotják s biztosítják s győzelmet!³

Ezt a megnyilatkozást, mely szerencsére az Angolországokon kívüli sajtóban úgy látszik csekély elterjedést talált, nemcsak a magyar emigráció sok tagja vette joggal zokon, hanem Kossuth angol barátai körében is határozottan rossz benyomást tett.⁴ Nem is jelentett az állandó

¹ Kossuth levele gr. Worcellhez 1854 febr. 20., jún. 16. 1855 jan. 25., aug. 19., 3 l. és 1856 jan. 19-ről *u. ott*.

² Merő pletykának látszik *Kászonyinak* (Ungarn's vier Zeitalter III. 133. köv. l.) az az állítása, hogy a londoni francia követ 1855-ben fölkereste Kossuthot s igyekezett őt a Napóleonnal való szövetkezésnek megnyerni, de kosarat kapott!

³ A «The free Press» közlése okt. 13-iki számában. *Nemz. Múz. lev.-tár*.

⁴ Lásd Ch. At wood lev. Kossuthhoz 1855 (kelet nélk.), *u. ott* (a levélirő Mazzinit Köss. «fatal friend»-jének nevezi), továbbá Vukovics lev. u. a. év okt. 26»-ról és Jósikáét okt. 1 -ről az *id. gyűjteményekben*.

szövetséget a három forradalmi politikus közt; Kossuth összeállása Ledru Rollinnal inkább csak alkalmi jellegű volt; szorosabb volt a viszony közte és Mazzini közt a megelőző összetűzés ellenére. Különösen 1855 márciusáig sűrűn leveleztek; Kossuth adatokat kért Mazzinától, egy esetben pénzt is agitációs célokra. Mikor Piemont részvétele a háborúban a nyugati szövetségesek oldalán csupán Oroszország ellen irányuló céllal elhatározott dolog lön, mindkét forradalmár keresztülhúzva látta számadásait; Mazzini sikertelenül próbálta föllazítani a génuaiakat, az olasz csapatoknak keletre küldése ellen. Kossuth mégis tovább reménykedett az olaszországi osztrák tartományokban kitörendő lázadásban, de azt kívánta, hogy az nagy, komoly forradalom legyen, akkor majd követni fogja a példát a magyar is, ő munkatársul szegődött Mazzininak «Pensiero ed azione» című folyóiratához is. Természetes, hogy mikor aztán később Kossuth hazája érdekében kénytelen volt az annyiszor ócsárolt 111. Napóleon pártfogását venni igénybe, útjai az olasz forradalmárétól annyival még eltértek, mert hiszen ez Piemont-Szardinia akkori hivatalos politikájával is ellentétbe helyezkedett.¹

Habár szembetűnő Kossuthnál a keleti háború elején táplált vérmes reményeinek későbbi lassankénti szétfoslása s az e miatti keserűség és elkedvetlenedés, agitatórius tevékenységét ez a hangulatváltozás nem csökkentette; az változatlan hévvel folyt tovább, mindig abból a célból, hogy az angol közvéleményt a magyar kérdés s azzal kapcsolatban a lengyel és olasz kérdés fölkarolásának is megnyerje s ezzel a brit kormányt bátrabb és erélyesebb külpolitikai akcióra indítsa. Ez az agitációja a maga formáit és eszközeit ez időben csak annyiban változtatta, amennyiben az 1854. év folyamában Kossuth főképp mint népgyűlési szónok szerepelt, ellenben 1855-ben abbahagyva a meetingek rendezését, fölvette a tollat s mint hírlapíró fejtett ki fáradhatatlan és nagyhatású agitatori működést.

Népszónoki szerepe 1854-ben a június 5-én Sheffieldben szabad ég alatt nagy tömegű hallgatóság előtt megtartott beszédével vette kezdetét s november 29-én Londonban a St. Martins'halli meetingen Lengyelország feldaraboltásának évnapján mondott szónoklattal ért véget. A közbeeső, majdnem félévi idő alatt azonban Kossuth kimutathatólag hét különböző helyen tartott beszédeket s a legtöbb helyen nem egyet, hanem kettőt; Sheffielden és Londonon kívül megnevezhetjük, mint ezidőbeli szereplésének helyeit: Nottinghamet, Glasgownt, Edinburghot, Hanley-Potteriest² és New-Castlet.

Természetesen mindenütt gyűlésileg elhatározott megbízás elpzte meg jövetelét s határtalan lelkesedés és tetszés kísérte felszólalását;

¹ *M. Menghini* id. m. 147—171. l.

² Gyárváros Straffordshireben, 188i-ben 48,354 lakossal.

mindenütt határozat hozott, amely a szónok előadásában foglalt irányelvek szerinti eljárására szólította fel a kormányt s e határozat kérvény alakjában terjesztetett föl. Kossuth beszédeit egész terjedelemben hozta több angol és skót lap, azokat — az előbb tartottaknak is hozzácsatolásával — füzetformában kiadták és ezer meg ezer példányban terjesztették Angliában; némelyiket francia nyelvre is lefordították, sőt itt szóbanforgó szónoklatait Kossuth sajátkezűleg, nagy fáradtsággal lefordította később magyarra is és nyilván kiadásra szánta/ de azok emigrációs iratainak sorozatában meg nem jelentek.

E beszédek egymást kiegészítik, egybenmásban ismétlik is. Eszmenetüknek lényegét a következőkben foglalhatjuk össze.

Kossuth e beszédeiben megütközésének adott kifejezést a fölött, hogy míg Ő Angliában mindenütt azzal a véleménnyel találkozik, hogy Oroszország veszélyezteti az európai szabadságot, a jelen beteg kor kis államférfiai e felfogásnak nem tudnak érvényt szerezni, sőt Angolország azon a ponton van, hogy szövetkezzék az osztrák despotizmussal s most egy céltalan háborúban fogyasztja népének vérének és pénzét, azért, hogy végeredményben ezt a despotizmust megerősítse. Oroszország útját Lengyelország földarabolása és Magyarország elnyomása jelzi és Anglia egyik ellen sem emelte föl tiltakozó szavát. Ő, Kossuth, ma az egyetlen élő tiltakozás mindkét ténnyel szemben; csak ő áll szemben Ferenc Józseffel, aki megöloje lett Magyarországnak és Olaszországnak is. Hogy értse meg azt, hogy ugyanaz a Britannia, amely őt, a száműzöttet, 116 feliratban üdvözölte, kormánya által dicsőített Ferenc Józsefet? Angliának felelnie kell e kérdésre: melyik Angolország igazi véleménye? az-e, amely rokonszenvez a szabadsággal és az elnyomottakkal, vagy az, amely szövetkezik az elnyomókkal? Erre a népnek kell felelnie, annak a népnek, amely vérével és pénzével adózik. A nép mondja meg, hogy mit vár a háborútól? Világosan meg kell mondania, hogy csak azért hoz áldozatokat, hogy a zsarnokoktól elvételessék a hatalom s nem akar oly háborút, amelynek nem az a célja, hogy Lengyelország, Magyarország és Olaszország felszabadhassanak!

A háború kérdése csak a keleti kérdés lényege szempontjából ítélni lehet meg helyesen. Előbb az volt a közhit, hogy Ausztria ereje egymaga elegendő Törökország fenntartására az orosz előnyomulással szemben. Most már mindenki meggyőződhetett az ellenkezőről: Lengyelország és Magyarország felszabadítása nélkül Oroszország meg nem fékezhető s a keleti kérdés meg nem oldható. Az angol kormány mulasztása volt, hogy túrt Oroszország bevonulását Magyarországra s nem ismerte el Magyarország függetlenségét; most pedig a hivatalos Anglia Franciaországgal együtt szövetkezik Ausztriával és Poroszországgal, melyek

¹ E kézirat a *Nemz. Múzeum* 1854-iki Kossuth-iratai közt található.

pedig rá nézve e háborúban csak veszélyesek lehetnek. Mert — Kossuth tudomása szerint — Poroszországnak titkos szerződése van Ausztriával, melynek értelmében «szükség esetében megszállja Magyarországot és ott rendet csinál»); Ausztria pedig, ha kiűzetik Olaszországból, rá fogja magát vetni Törökországra s ott fog kárpótlást keresni; és most íme, az angol kormány arra használja föl az angol nép vérét és pénzét, hogy Törökországra rátukmálja szövetségesül Ausztriát! A bécsi udvarral szemben csúszó-mászó politika okozta, hogy megakadályozták Kossuthnak Törökországba menetelét; pedig csak erre lett volna szükség, valamint arra, hogy Anglia s Franciaország felhatalmazzák a portát, hogy a lengyel s magyar nemzettel szövetkezzék s kijelentsék, hogy ez nem kompromittálná az ő szövetségüket; a többi magától ment volna, így azonban «a vakok és gyengék bölcsességét követve, mely egy pillanatra félelmének feláldozza az örök igazságot», elérte az angol kormány azt, hogy ma egy lépéssel sem áll közelebb a keleti kérdés megoldásához, mint állott háború előtt; mert e kérdés megoldva csak akkor lesz, ha Oroszország hatalma le lesz szállítva annyira, amennyire azt Európa függetlensége megkívánja.

Éles bírálat alá vette Kossuth azt a négy pontot is, amelyre nézve a szövetséges hatalmak egymással már 1854 nyarán megegyezni látszottak s nagyon szegényesnek tüntette föl a háborúnak ezt a várható eredményét. Kétkelkedett Szebasztopol bevételének lehetőségében is, ha Oroszországot meg nem akadályozzák abban, hogy oda mindig új meg új csapatokat szállíthasson. Hite szerint Szebasztopot bevenni csak Varsóban lehet. Az ő törekvése az, hogy Lengyelország, Magyarország Horvátországgal, Románia Besszarábiával és Szerbia mint megannyi független, szabad állam, egymással és Törökországgal szövetséget kössenek, — milliók áldanak Angliát, ha ezt megvalósítaná!¹

Némileg különleges helyet foglal el Kossuth e beszédei között a londoni St. Martin's Hallban tartott, mely — mint említettük — a gyűlés emléknapszerű jelentősége miatt főképpen a lengyel kérdésnek volt szentelve; de itt is hangoztatta a szónok a lengyel és magyar kérdés szétválaszthatatlan kapcsolatát és bizonyítani igyekezett, hogy Angliának nagyobb szüksége van Lengyel- és Magyarországra, mint ezeknek Angliára. Egyúttal megragadta ezt az alkalmat, hogy fájdalmasan emlékezzék meg a lengyel ügy egy kevéssel előbb elhunyt lelkes barátjáról, Lord Dudley Sruartról, ki kivált angolországi szereplése első idejében Kossuthnak is nagy szolgálatokat tett.

Az a körülmény, hogy a nagy száműzött a következő 1855-ik évben politikai gyűléseken való szereplését teljesen abbahagyta, s a he-

¹ Mindezen beszédeknek részint nyomtatott, részint kézirati szövege található a *Nemz. Múzeum* 1854-iki Kossuth-iratai között.

lyett élénk publicisztikai tevékenységet fejtett ki, arra látszik mutatni, hogy szónoki agitációjának eredményével nem volt megelégedve. Valójában azonban az okok talán inkább másutt, nevezetesen abban is keresendők, hogy míg a népgyűléseken való szereplés rá nézve anyagi teherrel járt, a cikkírás jövedelmet hajtott, amelyre rá volt utalva. Szónoklatai valóban mindig nagy hatást váltottak ki, kevesebb ellenmondást keltettek, mint későbbi cikkei s ha az azok hatása alatt határozatba ment kérvényezések nem is jártak gyakorlati eredménnyel, Kossuth talán némi joggal magának is érdemet tulajdonított az 1855 februáriusában bekövetkezett kormányválság előidézésében, amely főképp a hosszasságával arányban mind népszerűtlenebbé vált keleti háború következménye volt. Lord Aberdeen és Lord Russel kormányát egy újabb Palmerston-kabinet váltotta föl, melyről azonban csakhamar bebizonyult, hogy a Kossuth politikai céljai szempontjából a múltnál jobbat nem hozott.

Kossuth 1855. évi fölötte termékeny hírlapírói tevékenysége főleg két lap körül csoportosul. 1855 januáriusától áprilisáig munkatársa volt a *Sunday Times* című hetilapnak, áprilistól majdnem az év végéig az *Atlas* című újságnak. Hírlapírói felfogását és álláspontját legjobban jellemzi a *Sunday Times*nek írt bevezető cikke, melyben elmondja, hogy az angol sajtónak szokása más államoknak belügyeik mikénti berendezésére nézve tanácsokat adni; annál inkább csodálja, hogy őt az a szemrehányás érthette, hogy mint idegen beavatkozik Anglia ügyeibe. Ő — úgymond — Angliában él, adót fizet és tehát jogot formál arra, hogy a közügyekhez épp úgy hozzászólhasson, mint minden más állampolgár, sőt úgy, mint ahogy az angolok más államok közügyeihez is hozzászólni szoktak. Mindig gyűlölte a titkos diplomáciát, ő maga is annak áldozata, hazája is; Európa mostani helyzete, a háborúnak, melyért Anglia már annyi áldozatot hozott, eredménytelensége is mind a titkos diplomácia bűne. Ő ezzel szemben ki akarja venni részét a közvélemény felvilágosításából, a diplomácia leleplezéséből; ő az igazságosság és szabadság ügyét a Downing-street¹ ideiglenes diplomáciai fóruma előtt a közvélemény halhatatlan ítélőszéke elé akarja vinni. Ezt tartásuk szem előtt cikkeinek olvasói, kikhez ő angol szempontból, de az igazsághoz híven kíván szólni.²

Érdekes és nevezetes az a cikk, melyben ő a Palmerston politikájából való teljes kiábrándulását jelenti be s kíméletlen bírálat alá veszi a nagynevű angol államférfiú egész működését, különösen a magyar

¹ Az utca, melyben az angol külügyi hivatal van.

² A *Sunday Times* 1855. jan. 7-iki cikke; lásd úgy ezt, mint a többi itt tárgyalt cikket részint magában a lapközleményben, részint kéziratban a *Nemz. Múz.* 1 855-iki Kossuth-iratai közt.

kérdés szempontjából.¹ Kossuth itt kifejezett véleményét ugyan rég megérlelt meggyőződéseként fejt ki, de bírjuk egy levelét kevésbé előbbi kelettel,² melyben szinte rajongó köszönetét mond az akkor még újból kormányra nem jutott lordnak azért, hogy egy banketten rokonszenvesen emlékezett meg Törökországnak ama nagylelkűségéről, mellyel annak idejében a magyar menekülteknek menedéket adott s e mellett Magyarországról is.

A cikk emlékeztet arra, hogy Lord Palmerstont tisztelői még kevésbé előbb úgy ünnepelték, mint akinek neve az egész kontinensen varázsos hatással bír, mert a szabadság nagy elveinek képviselője. Kossuth keserűen állapítja meg, hogy a nemes lord egész hosszú pályáján egyetlen tényt sem lehet fölfedezni, mely azt bizonyítaná, hogy Palmerstonnak csak ambíciója is volna az, hogy őt ilyennek tekintsék. Most pedig íme, nyíltan megtagadta e hírnevét, midőn a kormány nevében oda nyilatkozott, hogy európai szerencsétlenségnek tartaná, ha Magyarország elszakadna az osztrák császárságtól. Tehát Magyarország függetlensége Lord Palmerston szerint európai szerencsétlenség volna! Sőt kijelentette az új angol miniszterelnök, hogy Ausztriának az angol kormány e felfogásáról mindig tudomása volt a múltban is. Ez magyarázza meg azt, hogy ebben a háborúban oly szégyenteljes Anglia részvétele, mert fő irányítója mindig az osztrák despotizmus biztonsága volt. És ez a nyilatkozat az angol parlamentben semmi ellenmondással sem találkozott! Hivatkozik arra, hogy 223 angol város, község és testület³ nyilatkozott meg határozatilag és feliratilag Magyarország szabadságának ügye mellett: ez az igazi angol közvélemény, nem a parlament hallgatása. Ezt maga Palmerston igazolta, amikor 1851 november 18-án a nála járt küldöttséget megnyugtatta aziránt, hogy a kormányt nem kell unszolni, mert az tudja, mily mély rokonszenvvel bír a magyar ügy az angol népnél, elismerte, hogy minden oldalról annak felkarolására ösztönzik és tudja, hogy erkölcsi eszközök is elegendők lesznek az érdekelt országok nemzeti jellegének épségben tartását biztosítani. Most pedig íme, fölladozzák Magyarország függetlenségének ügyét az európai hatalmi egyensúly fikciójának! Nem vették tekintetbe, hogy Ausztria csak orosz segítséggel volt képes Magyarország szabadságharcát megfékezni, most is csak szuronyokra alapítja ottani uralmát. Ausztria nem az európai egyensúly biztosítója; ellenkezőleg: Európa nyugalmanak állandó veszélye. Tiltakozik az ellen a sértő, szentségtörő föltevés ellen, hogy egy ország függetlensége Európára nézve szerencsétlenség lehetne.

¹ «Lord Palmerston and Hungary», *Sunday Times* ápr. 1.

² 1854 márc. 10. (*Nemz. Múz. ÍM.*)

³ E számadat nem áll ellentétben az előbb említett 116 felirattal, mert egyes feliratokat több község vagy testület egyesülve intézhetett hozzá.

Tagadja, hogy Palmerstonnak joga volna Anglia erkölcsi vagy anyagi hatalmát odakölcsönözni Magyarországnak elnyomójának; e politika ellenkezik a joggal, az igazságossággal, Európa közjogával, Anglia történeti előzményeivel, sőt Anglia saját megnyilatkozott közvéleményével is! Csak azzal vigasztalódik Kossuth — midőn e cikkével búcsút is vesz a Sunday Times közönségétől, — hogy a nemzetek jövője független egyes emberek élettartamától, még ha tízszer magasabban is állának, mint Lord Palmerston!

Különben Kossuth e cikkeinek hosszú sorozata is ugyanabban az eszmekörben mozog, amely gyűlési beszédeit megtölti: a keleti háború elhibázott volta, az angol haderő szégyenletes szerepe, az elnyomott nemzetek sorsa iránti közöny, mely Anglia saját érdekei ellen is vét, a francia császár és Ausztria iránti szolgálalkúság: ezek a vádpontok, melyeket előbb az Aberdeen, majd a Palmerston-kormány ellen szegez. Mellesleg természetesen éles vágásokat mér a franciák császárára, akit Don Quixotteal hasonlít össze, kinek hűséges Sancho Pansája Anglia; sőt — bár az olasz nemzeti törekvéseket lelkesen pártolja — egyízben érezteti gúnyját Viktor Emánuel piemonti királlyal is, aki «ölelkezik Ausztriával»; kriketjátéknak mondja azt, ami Franciaország és Ausztria között folyik, melyben Piemont csak a labda szerepét viszi!

Kossuthot vitázó heve e cikkeiben még inkább, mint beszédeiben, elragadja koronkint s kíméletlen támadásokat intéz bennök olyanok ellen is, kikhez utóbb szükségessé vált közeledését nem kevésbé megnehezítették a torlaszok, melyeket e támadásokkal maga emelt közeledése útjába. Polémiákat is idézett föl olyanok részéről, kik — mint Urguhart és Attwood — mindig barátai voltak személyének és ügyének.¹

A Sunday-Times és Atlas cikksorozatai mellett Kossuth időt talált egyes cikkekkel fölkeresni Jersey-szigeti barátainak közlönyét, a «L'homme»-ot, sőt egy munkáslapot is,² valamint a newyorki «Independent» című újságot, mellyel azután, mikor már az «Atlas» olvasóközönségének is búcsút kellett mondania, a következő év elején szorosabb összeköttetésbe lépett.

A Kossuth nagyarányú agitatori és hírlapírói tevékenysége mellett az összes többi magyar emigráltak nyilvános szerepe eltörpül; sorsuk, életük inkább személyük miatt érdekel, mintsem ama hatás szempontjából, amelyet a közügyekre gyakoroltak. A Pulszky működése is kevésbé érintette a nyilvánosságot; írt koronkint lapokba és folyóiratokba s érdekes összeköttetéseket szerzett úgy a British Múzeum tudományos, mint a politika, sőt az arisztokrácia köreiben is, barátsága Cobdennel,

¹ Lásd mindé cikkeket részint lappéldányban, részint kéziratban a *Nemz. Múzeum* 1855-iki Kossuth-iratai közt.

² «Democrat and Labour advocate», 1855 dec. 8.

Toulmin Smithtel, Hornerrel közismert; ő a nyilvános szereplés helyett inkább az egyénekenkénti felvilágosítás útját választotta, ami szintén javára szolgált a magyar ügynek.¹ Éppoly kedélyes, mint szellemes család körében néha Kossuthék is megjelentek; gyermekei nevelése főképp Tanárky Gyulára volt bízva, aki, bármily szerény alakja volt az emigrációnak, hátrahagyott levelei által egyik nevezetes képviselőjévé lett a magyar menekültek ama szárnyának, amely szinte rajongással követte Kossuthot s a forradalmi elvre nézve alkut nem ismert. Ő Kossuthban «a jó elv megszemélyesítőjét» látta s nem nézte «maganéletének emberi gyöngeségeit»; állott mellette «szilárdan és ernyedetlenül, mint a mellett, akit egy, emberi ésszel föl nem fogható örök bölcsesség céljainak elérésére eszközül választott.» Mikor édesanyja hívogatta haza, amit ő, ki aránylag kevésbé volt kompromittálva, könnyen követhetett volna, azt válaszolta, hogy «erkölcsi lehetetlenség hazamennie, beletennie nyakát a gyűlölt igába s tanújává lenni polgártársai elaljasodásának, a haza romlásának s rabjává lenni önnön lealacsonyodásának.» Kérte anyját, ne unszolja erre, «minden okunk van — úgymond — remélni, hogy a sors igazságot fog nekünk szolgáltatni, még a míg élünk.»²

A londoni emigránsok sorában mintegy az ellenkező végletet képviselte Vukovics Sebő, ki a volt kormányzóval szemben mindig a legszigorúbb kritika, sőt a leghatározottabb elítélés álláspontját foglalta el s ennek leveleiben kíméletlen kifejezést is adott. Ő a keleti háború kitérésekor abban a véleményben volt, hogy «hazánk ügyét kapcsolatba kell hozni a nyugati hatalmak menetével s okosan és szilárdan vezetni; ez volna most feladata azoknak, akiket a vezető szerep megillet. Így vezetik-e azok, kik a külföldön most kirekesztőleg sáfárkodnak ügyünkkel? nem tudom és nem hiszem. A forradalmi szenvedély nem elég, főleg szükséges volna az országban egyetértést létesíteni. Hazánk négy év előtt annyi vérontást és pusztulást szenvedett, hogy jelenleg távoztatni kellene minden szükségtelen katasztrófát az országban.» Ő azt találta, hogy Kossuth «a maga zajos kalandjaival megakasztotta a közrokonszenvet ügyünk iránt.» Felháborodott, mikor az erdélyi kivégzések hírére vette, «a rengeteg okatlan cselekmény következményeit.» «Hogy lehet — úgymond, — annak munkásságától állandó eredményt várni, aki egész pályáján sok fényes kezdetű vállalatnak volt teremtője, de hasznos céllal végződöttnek egynek sem . . . Adná az Isten, hogy hazánkban is a közvélemény valahára széttépje a fátyolt, mely gátolja, hogy a dolgok tiszta világát lássa.» Ő — kinek lelkét a száműzetés nagyon leverte, — az egész generációnak örökös bűnül rója föl, hogy a haza sorsát Kossuth kezeire bízta, de nem helyesli Klapka konfö-

¹ *Pulsky* id. m. III. 174. s köv. 1.

² Tanárky levelei anyjához 1855 jan. 1 i-ről és nov. 18-ról. *Nemz. Múz.* I. t.

derációs tervet sem, mert «országos függetlenség és más országokkal egy közhatalomba központosítás, nemzeti lét és konföderáció két ellenkező dolog.»¹

Vukovics számítása szerint Londonban 1855 elején mintegy negyven magyar emigráns élt.² Ezek közül már eddig is többször emlékeztünk meg Rónay Jácintról, ki az 1854—55-iki éveket leckeadás mellett önéletrajza megírásával s egy görög nyelvtan szerkesztésével töltötte. Szónokolt angolul és latinul egy lengyel meetingen; gyakran kirándult Jerseybe és összebarátkozott Brocky Károllyal, az öreg magyar festővel, kinek kimúltát 1855-ben nagyon fájlalta. A keleti háborúhoz — ellentétben honfitársaival, — semmi reményt sem fűzött. «Én nem tudom — írja naplótöredékében — elhithetni magammal, hogy a krími háború felszabadítandja magyar hazánkat. . . . Hazámfiak közül többen szinte neheztelnek, hogy nem osztom a közlekedést, nem a haza határán dúló csaták reményeit; de hát mit várjak? . . . Szegény török, neki az angolfrancia védelem éppen oly káros, mint az orosz támadás. . . . Megtámadják a törököt, minő tragédia! Védemezik a törököt, minő komédia! Mindkettő embervérrel írt színmű és mi reméljük?»³

A Londonban megtelepedett magyar menekültek közül ez időben már kegyelem alapján hazatértek gróf Esterházy Pál és gróf Vay László. Az előbbinek visszatérhetését atyja eszközölte ki, az utóbbinak — ki búcsú nélkül távozott Londonból, — megkegyelmezésénél az a szempont is szerepelt, hogy Kossuthtól eltávolíttassák.⁴ Ellenben ott voltak állandóan Szabó István és Szabó Imre ezredesek, Kászonyi József, ki angol állampolgárrá lett s Thomas Miller nevet vett föl,⁵ úgyszintén Balogh János, ki elhagyatva, nagy nyomorban élt az angol fővárosban s betegen búslakodott hazája után, majd később a schleswig-holsteini Wandsbeckbe költözött, de sorsa ott is sanyarú maradt.⁶ Kitűnően sikerült sorsát megalapítania a fiatal Duka Tivadarnak, ki Londonban befejezván orvosi tanulmányait, az angol seregnél Keletindiában szép és biztos alkalmazást kapott; Gyurmán Dublinba ment nyelvmesternek. Amerikai s párisi tartózkodása után Vetter altábornagy is Londonba jött s ott — a Vukovics értesülése szerint — azok közé tartozott, akik ellenkeztek a Kossuth szándékaival és terveivel.⁷ 1855-ben már Lon-

¹ Vukovics levelei Horváth Mihályhoz 1855 okt. 29-ről, 1854 jún. 2i-ről, jún. 2-ről és 1855 szept. 29-ről *id. h. Szemere* Mapl. 83 — 84. I.

² 1855 febr. 27-iki lev. *u. ott.*

³ Napló-töredék, (kéziratul) I l. 265. s köv. I. *Vukovics* lev. 1833 nov. 29.

⁴ *Gensd. Dép.* 1853 jan. 23-iki legf. elhat. *Vukovics* lev. 1854 jan. 21.

⁵ *Ungarns vier Zeitalter* III. 150. l.

⁶ Leányához int. levelei 1854 jan. 19. és szept. 6-ról s 1855 nov. 28-ról és dec. 1-ről a *Nemz. Jvlúz. I.-tárában.* j

⁷ Vukovics lev. 1853 nov. 29-ről 1854 jan. 2i-ről és 1855 márc. 13-ról *id. h_m*

donban volt b. Mednyánszky Sándor is s ott mindenféle terveket szőtt, egyelőre pedig leckeadással segített magán. Szebasztopol bevétele nem biztatta ugyan vérmes reményekre, hanem azért mégis azzal vigasztalódott, hogy ellenségeink vesznek, mint Mihálynap után a dérverte legyek s minél több vész el belőlük, annál biztosabban kezdetjük el jövő forradalmunkat.»¹ És Londonban élt állandóan Gelich Rikárd őrnagy, kinek Mogyoródy és Árvay századosokkal volt 1855 nyarán nagyon éles összetűzése s lovagias ügye; súlyos vádakkal illették, mintha sejtették volna azt, aminek bizonyítékait a következő fejezetben szolgáltatjuk, hogy t. l. Gelich volt kezdettől fogva az emigrációnak s Kossuthnak állandó feljelentője s a bécsi kormány kéme. Gelich különben angol szolgálatba lépven nemsokára Helgolandba került.²

Az 1854-ik év folyamában két jelentős magyar emigráns kereste föl Londont; az egyik Beöthy Ödön volt, aki sok vándorlás után végre Jersey szigetére vetődött s onnan bejött Londonba is, ahol részt vett abban a sikertelen kísérletben, mellyel néhányan Kossuthot meg akarták nyerni a melléje állítandó tanács vagy bizottság eszméjének, ami a kibékülést is meghozta volna. Kossuth a puhatolódzásra azt válaszolta, hogy mindenkit szívesen lát magánál, de senkit be nem avat terveibe; így aztán eredménytelenül szétmentek. Beöthy már betegen hagyta el október 5-én Jerseyt, hogy Hamburgba utazzék, ahol nejjével kellett találkoznia; ennek elutazása után még ugyanazon év vége előtt teljes elhagyatottságban halt meg Hamburgban.³

A Kossuthtal való kibékülés eszméje hozta ugyanez időben Londonba Perczel Mórt is; miután a semleges helyen tervezett találkozás létre nem jött, valószínű, hogy Perczel nem is beszélt Kossuthal; ellenben sikerült kihallgatást nyernie Lord Palmerstonnál, ki — mint Perczel Vukovicsnak elbeszélte, — hosszasan beszélt vele s kijelentette, hogy az angol kormány minden forradalmi mozgalmat ellenez; ha azonban a viszony Ausztria és Magyarország között megszilárdul, szívesen fog odahatni, hogy Magyarország alkotmányosan kormányoztassék; arra, hogy Ausztriától elszakadjon, sohase fog ráállani. Lombardia s Velence kérdése egészen más; Ausztria megállhat, ha ezeket el is veszti, ellenben Magyarország nélkül nem.⁴

Az előbbi fejezetben is foglalkoztunk már a Jersey szigetén — tehát angol uralom alatt, de Franciaország tőszomszédságában — összegyűlt magyar menekültek körével. Ezeknek száma, míg Mészáros távo-

¹ Levelei 1855 szept. 4-ről, 7-ről és 11 -ről a *N. Máz. lev.-tárában*. Türr vallomása: Gensd. Dép. 1855 dec. 31 -ről.

² Vukovics lev. 1855 jún. 4. és 1856 febr. 29. *id. h.*

³ *Rónay* 5. id. m. II. 253. és 260. I. *Vukovics* lev. 1854 jan. 21., márc. 13. dec. 16. *id. h.*

⁴ Vukovics id. 1854 márc. 13. lev.

zásával csökkent, egyes jövevények és látogatók által 1854—75^{ben} ismét gyarapodott. Itt voltak — többnyire falusi kastélyokba telepedve, de szegényes egyszerűségben élve: — a két Perczel, Mór és Miklós, mindkettő családjával; gr. Teleki Sándor, kinek b. Orbán Balázs volt a mindenese s kinek adósságai sok gondot okoztak, míg 1856 elején egy rendkívül kedvező házasság kilátása nem nyílt meg előtte: Lord Langdalé szép és gazdag leánya, Miss Jane Bickersteth lett jegyesévé, de a mátkaság viszontagságteljesnek bizonyult. Itt volt Thaly Zsigmond, ki eladott magyarországi birtoka árából mezőgazdává lett, továbbá Fülepp Lipót és Reményi Ede is, ki hegedűjével a menekültek elé varázsolta hazájukat. Mint látogatók nagyon szíves fogadtatásban részesültek Beöthy Ödön és Rónay Jácint; a magyarok egy része látogatóba járt Victor Hugóhoz, aki szívesen gyönyörködött a Reményi hegedűjátékában, de arca rendesen csak olyankor derült föl, ha vendégei az ő műveit dicsérték.¹

1855 őszén a jerseyi menekültek idilli életét komoly veszély fenyegette; III. Napóleon megsokalván az ellene oly közelből szórt szidalmakat, keresztülvitte az angol kormánynál, hogy a jerseyi Szociális republikánusok» főbjeit kiutasítsák. Bár e sors egyetlen magyart sem ért, gr. Teleki Sándor is aláírta Victor Hugó után a nyomtatásban közzétett lángoló tiltakozást «Bonaparte» e zsarnoki ténye ellen, kinek ez alkalomból kegyetlenül szemére lobbantották egész forradalmi múltját; közölték a francia legfelsőbb bíróság 1851 december 2-iki döntését is, mely Bonaparte Lajost hazaárulónak nyilvánította; gúnyolva Angliát, mely maholnap már csak a francia császárság függeléke lesz, szinte fölhívták a kormányt, hogy ám utasítsa ki őket is!²

Ha a franciák császáranak kiméletlen rendszabályai így fenyegethették az angol földre menekült forradalmárokat is, föltételezhető volna, hogy a francia területen élő magyar menekültek sem érezhették magukat nagy biztonságban, annál kevésbbé, miután Kossuth különféle elfogott levelei — mint láttuk — őket mindig új meg új gyanúba keverték. De valójában a párizsi magyarok ez időben annyira tartózkodtak minden politikai ténykedéstől, hogy a hatóságokkal semmi összetűkezésbe sem jutottak. Annál több fájdalmas élmény nehezedett rájuk a száműzetés keserűségein fölül. Szemere 1854 tavaszán elvesztette kis leányát, kit rajongóan szeretett. Megható, ha naplójában olvassuk a beteg gyermek fölött virrasztónak gyötrelmeit és reményeit, kimúlása fölötti kétségbeesését s a verseket, melyekben veszteségét elsiratja.³ Szemere, ki ez évek

¹ *Rónay id.* m. 11. 215. s köv., 251 s. köv., 279. s köv. I. *Vukovics* lev. 1853 jún. 6 1854 jan. 21., 1856 febr. 29. id. h.

² A jerseyi, okt. 17-iki «Declaration» a *Nemz. Múz.* Kossuth-iratai közt, I. *Rónay id.* m. 11. 322 — 323. I.

³ «*Naplóm*» I. 229. s köv. I.

nagy részét Páris közelében, falun töltötte, ez időben általában nekiadta magát a versírásnak: «Lombok és Töviskék» cím alatt hosszú sorát írta meg a jobbára egyéneket és jobbára gúnyos éllel tárgyaló verseknek, melyeket akkor csak 200 példányban, ismerősei között terjesztett. Barátja, Rónay Jácint, azokat elolvastván, naplójában megjegyezte, hogy Szemerét nem örömezt látja a szárnyas lovon, ő prózaíró; a «Töviskék»-et sikerültebbeknek találta, mint a «Lombok»-at, melyeket néha keresve kellett keresnie az emberi gyöngeségek és tévedések tövisrengetegében.»²

Beöthy Ödönnek élénken fájlalt halála mellett még fájdalmasabban, mert megdöbbenőbben sújtotta a magyar emigránsokat s különösen a párisiakat gr. Batthyányi Kázmérnak 1854 nyarán egészen váratlanul bekövetkezett elhúnya. Negyvenhat éves volt, de Szemere, kit pár nappal előbb meglátogatott, azt találta, hogy harminchat évesnél nem néz ki idősnek, ritka szép férfi volt; hirtelen támadt bélbajnak, melyet a műtét nem orvosolt, esett áldozatul. Neve, egyénisége, ismeretségei őt alkalmassá tették volna vezérszerepre az emigrációban, de semmi ily becsvágnak jeleit nem adta. Sírját Czartoriski herceg, Dembinsky, Szemere, Teleki László, Bethlen Gábor, Schmidegg Kálmán, Kászonyi Dániel, Kossuth fiai nevelőjükkal s az éppen Párisban időző Vukovics állották körül; száműzöttársa, Jósika Miklós úgy jellemezte őt, mint egyikét a legnemesebb és legtisztább jellemeknek.²

Ekkoriban a halálon kívül a hazatérések is kezdték már ritkítani a menekültek sorait. Gr. Batthyány Kázmérról is tudva volt, hogy amnesztiáért folyamodott; ³ sokan foglalkoztak e gondolattal, a nélkül, hogy társaiknak bevallották volna. Szirmay Pál, miután Amerikát is megjárta, Párisból pusztá biztatások alapján már 1854 tavaszán visszatért a hazába; hadibíróság elé kellett állania, becsukták, halálra ítélték s csak tekintettel az elismert tett ígéretekre, kapott négy havi fogság után teljes kegyelmet.⁴

Páris és környéke legállandóbb lakói közé tartoztak Irányi Dániel és Hajnik Pál; az előbbinek levelezését Kossuthal a protestáns-ügyben, ismerjük; saját közlése szerint igyekezett a francia lapokat Magyarország javára hangolni, de ez nehezen ment, mert azok csak a lengyelek és olaszok felszabadítása iránt érdeklődtek; maga is dolgozott a magyar forradalom történetén s átnézte kéziratban Chassin barátjának Magyarországról szóló, legközelebb megjelenendő művét. Hajnik Pál ez időben is főleg Tanárkyval levelezett, kihez nemcsak barátsága, hanem nézeteik teljes megegyezése is fűzte, lévén ő is szinte föltétien csodálója

¹ Rónay J. id. m. I. l. 314. s köv. 1.

² Szemerénél I. 273. s köv. 1. Rónaynál I. l. 208. s köv. J. Jósika kéziratgyűjt.

³ Szemerénél I. 279. 1.

⁴ Gensd. Dép. 1855 nov. 28. és 1856 febr. 14. előterj.

és követője Kossuthnak. Leveleiben¹ szemlét tart a magyar menekültek fölött, hírt ad majdnem mindegyikről s élesen bírálja némelyiknek magatartását; különösen Vetterben, Klapkában lát pártütőket; Vettert — mint írja — Teleki László bemutatta Parisban is és «cipelte mindenfelé, mint a táncos medvét.» Telekit egyébiránt sokkal ügyesebb politikusnak tartja, semhogy feltételezhetné róla, hogy Kossuth ellen fog fordulni. Levelei szerint a Párisban levő emigránsok Kiss Miklóst, Andrássyt, Schmidegget és Gorovét kivéve mind csak tengődnek, küzdenek. Hajnikot szarkazmusa többekkel hozta összeütközésbe, saját közlése szerint kevésbe múlt, hogy párbaja nem volt Teleki Lászlóval; hosszas lovagias ügye támadt Ivankovics emigránssal is; szóval a vizzály itt is dúlt a magyarok között.²

Kiss Miklós gazdag nevével leginkább falun élt; Gorove ugyanezt tette, vagy utazgatott Dél-Franciaországban; keveset beszéltek magukról a későbbi nevezetességek közül Simonyi Ernő és Horn Ede, ez utóbbi a *Journal des Débats* munkatársa volt; Kászonyi Dánielről sem esett sok szó, Csernátony pedig már éppenséggel kerülni látszott minden érintkezést emigráns-társaival.

Gróf Teleki László csak koronkint merült föl Párisban, melyet nem szeretett; nyugtalan életet élt, járt-kelt, majdnem mindig sötét mélabúba merülve. Legtöbb bizalmat Klapka iránt tanúsított, kivel fölötte meleg hangon levelezett. 1853 végén falura vonul takarékoskodni, mert nem akarná, hogy éppen akkorra legyen koldussá, amikor leginkább lenne szükséges költekeznie; a háború fejlődésében bízik, de 1854 elején mindinkább betegnek érzi magát; azért csak jár-kel; elmegy "Napóleon Jeromos herceggel egy vadászatra Andrássy Gyulával együtt, de a herceg elkerülte a politikai beszélgetést. Londonba, Kossuthhoz nem akar menni, mit is keresne ott; hozzá csak akkor lehetne közeledni, ha volna nekik, a többieknek, oly állásuk és volnának oly összeköttetés seik, melyek Kossuthnak imponálnának. Napóleon herceg véleménye — amint látja — az, hogy a magyarok ideje még nem jött el, de ő jót remél. Közölvén Klapkával, hogy Párist ismét elhagyja, ez ezért szemrehányást tesz neki; a jó barát valamivel később viszonozza a szemrehányást, mikor meg — 1854 nyarán — Klapka készül Konstantinápolyt elhagyni, rimánkodik, hogy maradjon ott! önmagára nézve már égészen kétségbeesik; «Reám nézve — írja június 8-án — csak két alternatíva lehető; vagy nemsokára haza, vagy nemsokára a sírba!» Batthyány Kázmér halála nagyon megrendíti: «Szívesen cserélnék vele helyet! Azon év tavaszán a magyar ügyben egy emlékiratot nyújtott be a francia kormánynak, ezt most beadta az angol Minisztériumnak is és azt

¹ 1853 —55-ből való levelei a *Nemz. Múz. lev.-tárában*.

² *Vukovics* lev. 1854 nov. 6.

hallja, hogy nagy hatást tett, de még választ nem kapott. Augusztusban Osztdendébe megy Degenfeldékkal találkozni s onnan Brüsszelbe, ahol Jósikáék a sehol nyugtot nem találó embert soká megmarasztják. Reményeinket — írja — úgy látszik, boldogabb időkre kell elhalasztanunk, de Klapka még fiatal ember, neki még lehet évek múlva is küldetése; ő (Teleki) már csak valamirevaló földművelővé se válhatik!¹ Mikor Brüsszszélből 1855 nyarán távozik, Jósika, ki pedig nagyon szerette, úgy ítélte meg lényét, hogy «a legjobb, legnemesebb, legműveltebb ember a világon, de jaj annak a forradalomnak, melyet az ő kezére bízának. Entétement, fixa ideák, óriási szenvedélyesség nem vezetik a bárkát révbe.»²

Ez időben már Almássy Pál is azok közé tartozik, akik csak meg-megfordultak Párizsban. 1857 végén Nizzában volt; 1854 vége felé hosszabb időre Brüsszelbe jött, onnan előbb Veveybe, majd meg Genfbe vitte útja, ahol könyvkereskedő- és kiadóvállalat alapításába fogott.³ Gr. Teleki Sándor is — ki nem jöhetett Párizsba — egy, bár inkább politikai ízű vállalatba bocsátkozott, midőn 1855 márciusában belépett egy társulásba, mely a «L'homme» című radikális hírlapot vette át addigi kiadójától.⁴ 1854 nyarán szárnyaszegetten, szomorú tapasztalatokkal tért vissza Párizsba b. Mednyánszky Caesar, miután Ausztráliában, hol meggazdagodhatni remélt, elköltölte egész vagyonát.⁵ Ugyanakkor a Szemeréék vendéglátó házánál megfordult Türr István is, kit aztán barátai segítettek meg, hogy tovább utazhassák keletre, veszélyes kalandok elé.⁶ Szomorú véget ért ez időben a Lukács Sándor hányatott életpályája; Amerikából visszatérve DélFranciaországban, a pyrenái hegyek alatt Bisanosban érte a halálos betegség, mely 1854 júniusában ragadta el; már csak özvegye jöhetett Párizsba, hová ő maga is utazni szándékozott.⁷

A Svájcba települt magyarok közül kettőnek sorsáról tartozunk itt számot adni, kik más vonatkozásban még említve nem voltak. Horváth Mihály Wallis kanton anniviersi völgyében végzett eredménytelén tanulmányútja után visszatért Genfbe, hová neki, mint egykori forradalmi miniszternek, Klapka Konstantinápolyból 1854 elején egész emlékiratot küldött a török-orosz háború ügyéről. Meg akarta őt nyerni annak az eszmének, hogy az emigráció képviselői Londonban vagy

¹ Klapka Emlékeinek függelékében: 609 — 626. l.

² Jósika M. lev. 1854 aug. 3 l o k t. l. 1855 jan. 1., jún. 1.

³ U. ott 1853 dec. 1., 1854 aug. 31., dec. 1., 1855 szept. 1., nov. 1. 1856 jan. 30.

⁴ Az 1855 márc. i-ről k. szerződési-okmány a *Nemz. Máz. lev. tárában.*

⁵ Teleki l. közlése Klapkánál, 624. l.

⁶ Szemere id. m. l. 292. és 346. l.

⁷ Rónay id. m. II. 187. s köv. l.

Párizsban pártkülönbőség nélkül összegyűljenek s a jelen életkérdéseiről tanácskozzanak és határozzanak. «Ne húzzák — úgymond — fülükre a hálósapkát, mikor körülöttünk az egész világ forr és mozog. Vagy nincs már többé Magyarország? Mi magyarok senki másra nem építhetünk, mint minmagunkra.» Horváth Mihály azonban kevés érdeklődést tanúsított a jövő forradalmi iránt; ő most is csak a múlttal foglalkozott. Ebben az elhatározásában megerősítette az Akadémia eljárása, mely, miután előbb kénytelen volt őt rendes tagjai sorából törölni, most csendben, föltűnés nélkül bevásztotta őt történelmi bizottsága tagjai közé. Horváth ellensúlyt akarván adni gr. Mailáth János magyarellenes szellemű német történelmi könyve¹ megjelenésének, kísérletet tett a német kiadóknál már akkor tervezett művének, a «Huszonöt év Magyarország történetéből» címűnek először német nyelven való kiadására; ez a kísérlet meghiúsulván, hosszabb időre elvette Horváth kedvét attól, hogy a németeknek írjon. Pedig a dolgok úgy alakultak, hogy kereset után kellett néznie, mert özv. gr. Batthyány Lajosné 1855-ben engedélyt nyervén a hazatérésre, visszatért a külföldről gyermekeivel együtt, kik rajongó szeretettel csüngtek nevelőjükön, Horváthon. Ez, kevés megtakarított pénzen Klapkával és Pukyval egyesülve telket vásárolt Genfben, a város fejlődésétől várván annak értéke emelkedését. Szívesen elköltözött volna Géniből oly helyre, amely tanulmányainak jobban kedvezett; de gyöngéd kötelékek fűzték e helyhez; egy gyermek sorsa, kiről az anya halála után gondoskodnia kellett.² 1855 nyarán Aachenben gyógykezeltetvén magát, ott letartóztatták s csak nehezen sikerült Brüsszelbe elmenekülnie, hol utóbb le is telepedett s a történetírás mellett a biztosabban jövedelmező borkereskedéssel is foglalkozott.³

A másik, Svájcba emigrált magyar, kiről itt szólnunk kell, Szalay László. Említettük már, mennyire kínozza őt a honvágy; 1854 februáriusától őszéig nyugtalanul járt Helvécia különböző helyein, miközben végre teljesülhetett legalább az az óhajta, hogy nejét és gyermekeit viszontláthassa, kik kiutaztak hozzá a külföldre, őt visszahozandók. Ez az együttlét is csak fokozta vágyát és megerősítette elhatározását, hogy visszatérjen a hazába. Ez időben már bizalmas leveleiben azzal is indokolta ez elhatározását, hogy nem akarja külföldi tartózkodásával azt a látszatot kelteni, mintha ő is azok közé tartoznék, «kik örületükkel nyomorba döntötték az országot s kiknek üzelvei őt utálattal töltik el»; ő annak idejében még önként távozott a hazából, ítélet nem hozott ellene, így nagyobb nehézség akkor már nem állott visszatérése útjában. Gyermekei betegsége miatt a következő telet még Rorschachban kellett

¹ «Neuere Geschichte der Magyarén.»

² Márki Sándor: Horváth Mihály (Tört. életr.) 177. s köv. 1.

³ Jósika lev. 1855 jún. 1., Vukovics lev. 1855 júl. 19.

tölteniük, de 1855 tavaszán végre ütött a hazatérés órája; május végén Pestre érkezett családjával együtt.¹

B. Jósika Miklós és kongeniális neje a keleti háború egész ideje alatt — noha attól nem sok jót vártak, — megtartották jó humorukat, munkakedvöket s még a Brüsszelbe ellátogató magyarokba is lelket igyekeztek önteni. Pedig sok baj üldözte ez időben Jósikát, gyötrő fejfájásai még meg sem szüntek, mikor 1854 őszén lábát törte se miatt soká mankóval kellett járnia. Aggasztotta, hogy gyermekei vagyonát elkobzás fenyegette, e veszély azonban elhárult s neje is bizonyos örökségben részesülván és üzletében a kelengyemegrendelések is szaporodván, anyagi helyzetük 1855 folyamában megjavult, úgy, hogy Jósika regényei tiszteletdíjának egy részét hazai jótékony célokra fordíthatta. Ernyedetlen szorgalommal dolgozott tovább; 1855 nyarán hat kötet regénnyel készült el; meg volt elégedve könyvei otthoni fogadtatásával, szembeszállott a Magyar Sajtó» hasábjain a Brassai kritikájával és sehogy sem akarta elismerni szűkebb honfitársa, Kemény Zsigmond irodalmi felsőbbiségét. A hazai viszonyok még kevésbé táplálták reményét, mint az európai események; szolgálklúnak találta nemzetét s kigúnyolta azt az uralmat is, melyet a forradalom sikere esetében Kosuth mint III. Lajos király létesítene az országban. Vidámabb gúnyra fakasztotta a bécsi udvar eljárása, mikor 1854 márciusában a főkamerasi hivatal arról értesítette, hogy kamarási proerogatíváival nyilvánosan nem élhet s neki és nejének meg van tiltva az udvarnál megjelenni! Az emigránsok sorsa iránt állandóan érdeklődik s többekkel levelez, az amerikaiakkal is. Helyteleníti, hogy a magyar menekültek annyit utaznak idestova s hogy mindig várják a hívást haza, melyre most, a keleti háború lezajlásával, kevesebb a kilátás, mint valaha; különben a «visszaszivárgás» így is apasztja az emigrációt. Hallván, hogy Ludvig fiát Amerikába küldi kereskedősegédnek, hogy Almássy és Horváth Mihály is kereskedésre adják magukat, megjegyzi, hogy «lassankint mind a pudli mögé kerülünk.»²

Jósikékat Fehérváry és Ujházy is hívogatta Amerikába; Fehérváry orvosa azt ajánlotta ugyanis neki, hogy fejbaja miatt költözzék szárazabb éghajlat alá. «Hová? — kérdi levelében, — hat heti saison a holdban igen jó sikerű lenne.» Egyízben 4000 frank heverő pénze lévén, azt Fehérváry útján Amerikában akarta gyümölcsözőleg elhelyezni, de később visszavette. Ujházy váltig biztatta, hogy jöjjön Texasba, mondván, hogy oda nem kell egyéb, mint hogy reggel paripára üljön s körülnyargalja ménesét, gulyáját, majd lesz jövedelme elég s írhat is még

¹ B. Szalay Gábor id. m. 25., 235., 247. s köv. 1.

² Jósika levelei id. h. 1853 dec. i-től 1856 jan. 30-ig. Török János levele Jósikához 1855 márc. 6-ról Jósika-család autogr. gyűjt.) Dézsi I. id. m. 313. s köv. 1.

e mellett, amennyit akar. Jósika azt felelte, hogy ha Ujházy megtanítja, hogy lehet 200 frankkal Amerikába menni, ott paripára ülni, körülnyargalni a ménest, gulyát s e mellett még az indiánoknak regényt írni, egy percig sem fog gondolkozni, hanem útra kel.¹

Neje, mint hű ápolója és munkatársa, kifogyhatatlan volt az új ötletekben. Divattudósításokat küldött a hazai divatlapoknak, sőt írt önálló könyveket is «Családélet», «Éva», «Közlések a külföldről címen, nevelési céllal és egyet «a szépítés és ifjítás mesterségéről is. Lamartine-al levelezésbe bocsátkozott, de szándéka, hogy ennek egyik művét német nyelven kiadja, meghiúsult.²

Az Amerikába elsodort magyar menekültekről, kiknek sorsát a keleti háború fordulatai kevésbé érintették, ezt az egész időszakot összefoglalva, a következő fejezetben adunk számot.

¹ *Dézsiniél* 320. 1. *Jós. lev.* 1854 nov. 1., dec. 27.

² *Vas. Újság* 1893 jún. 18-i szám; *Dézsiniél* 318. 1.

III.

(Az emigráció a párizsi béke után; tovább küzdők, haza vágyók és bele-törődők. Kossuth munkájával tartja fenn családját; «leclurer» szerepet vállal. Felolvasásai nem mentek a politikától; felolvasói körútja; legtöbbet jár Skóciában; rokonszenv és csodálat nyilvánul iránta; államtani tanulmányal. Klapka, Teleki László, Türr élményei; gr. Teleki Sándor házassága. Az emigráltak honvágya; Guyon, Kerényi, Mednyánszky Caesar, Schmidegg, Asztalos, Karády halála. Az amnesztiáért folyamodók: Andrássy, Gorove, Hajnik, Horváth Mihály Almássy Pál, Jámbor Pál; Gelich Rikárd vallomása kérni szerepéről. Jósika tovább dolgozik; Éber Nándor, Henszlmann foglalkozása. Szemere balsorsa. A keleten elszórt magyarok; Kmetty utazásai és Tüköry levelei. Az amerikai magyar menekültek; a jómódban levők; Kossuth nővérei; a kalandos életűek; Radnics Imre. Asbóth Sándor reményei és csalódásal. Ujházy Texasban, európai útja. Mészáros Lázár hányatott élete és halála. 1853 — 1858.)

A párizsi béke — bár nem jött váratlanul — a magyar emigráció reményeit és törekvéseit megint holtpontra juttatta. A fölötte való elégedetlenségben sokan osztoztak a magyar menekültekkel, különösen a lengyelek, de az olaszok radikálisabb része is; azonban a magyar forradalmárok állottak szükségkép legtanácstalanabban az új helyzettel szemben. Most már mind világosabban látjuk különválni az emigráció tagjainak helyzetük és gondolkozásuk szerint megkülönböztethető csoportjait: azokét a kévésekét, akik föl nem adva a reményt, de nem is gondolhatva hazatérésre, folytatták a harcot, vagy legalább több-kevesebb türelemmel várták annak újabb, kedvező esélyeit; azokét, akik most már nem is nyomták el, sőt nem is titkolták a hazába való visszatérésök vágyát s mindent elkövettek, hogy annak teljesülését siettesék és végül azokét, akikre nézve az emigráció nem volt többé harctér, nem volt többé előkészület új kísérletekre és új politikai érvényesülésre, hanem egyszerűen egy kényszerűségből elfogadott helyzet, melyet egyesek jobbnak is találtak az otthonlétnél s melybe azért belétörődtek, több-kevesebb sikerrel küzdve a létért való harcot, keresve kenyeret és életcélt.

Az elsők, a legelszántabbak csoportjának vezére is főképviselője természetesen Kossuth volt, noha a csalódást neki kellett legfájdalmasabban éreznie s az élet küzdelmei és terhei is éppen akkoriban nehezedtek rá legsúlyosabban. 1856 elején a New-York Daily Timesben és az

ugyanott megjelenő «The Independent»-ben közzétett leveleiben bírálván szokott módon az akkor már ismeretes békeföltételeket s az angol kormány szerencsétlen politikáját, mely Angliát elszigetelte, panasza fakadt neje betegsége miatt, kinek betegágya mellett ír, mert írni kénytelen, hogy megszerezze családja számára a mindennapi kenyeret.¹

Ez a szokatlan, talán önkénytelen panaszhang félreértést keltett; nehány jószívű olvasó, és pedig nem is Amerikában, hanem Angliában, azt hitte, hogy a nagy száműzött panaszszava segélykiáltás, amelyet nem szabad meghallgatatlanul hagyni. Bizonyos Rév. Walter Savage Landor a Times hasábjain vevén védelmébe az ott gyakran megtámadott Kossuthot s utalván sanyarú anyagi helyzetére, gyűjtést indítványozott fölségítésére. Ugyanakkor a newcastlei «Northern Daily Express» megütöközött azon, hogy íme, az a férfiú, akit nemrég diadalmenetben hordoztak körül a szigetországban s lesték ajkáról a szót, most nyomorral küzdeni kénytelen s a keze munkájával tartja fenn magát, nem azért, mert ő változott, hanem mert a közönség közönyös lett az ügy iránt, melyet képvisel; a Times hiába nevezi őt demagógnak; neki a keleti kérdésben igaza volt, csak vállalkozásaiban volt szerencsétlen; nem szabad megengedni, hogy ő Angliában szükségét szénvedjen.²

Kossuth erre levelet írt a «Times»-nek, hideg udvariassággal kérve annak közlését, mi meg is történt; visszautasította Landor jóakarátú kezdeményezését, a melyet meglehetősen leplezetlenül tapintatlanságnak mondott, mert — úgymond, — szegénysége az ő családi, házi élete körébe tartozik, ha a Times az ő küzdelmét immorálisnak mondja, ezt csak annak tulajdonítja, hogy a nagy angol lapnak fogalma sincs arról, amit Ő tett, a küzdelemről, melyet folytatott, mert különben nem hamisíthatná meg így a történelmet. Egyes lapok véleménye szerint Landor felhívására kétségkívül tekintélyes összeg gyűlt volna egybe s az, hogy Kossuth ezt, mint alamizsnát, visszautasította, csak növelte a tiszteletet és csodálatot iránta.³

Ellenben szíves fogadtatásra talált Kossuthnál, sőt talán megegyezett saját gondolatával az a tanács, hogy jövedelmező foglalkozás gyanánt vállaljon a publicisztikai mellett nyilvános felolvasói szerepet.⁴ A «Lecturer»-ek angol földön már akkor közkedvelt s köztisztületben részestülő állásnak örvendtek; persze azok többnyire hivatásos írók és tudósok voltak, kiknek működése minden politikától mentes volt s

¹ 1856 jan. 26-iki, febr. 12. és 27-iki, 28-iki s márc. 20-iki számok a *Nemz. Múzeum* Kossuthsíratai közt. (Ezentúl így jelezve: Ni. M. K. I.).

² A Birmingham-Journal márc. 26., Stirling Observer márc. 27., North. D. Expr. márc. 27. számai *u. ott.*

³ A «The Freeman» ápr. 2-iki számában, *u. ott.*

⁴ James Dodds levele Westminsterből márc. 28-ikáról *u. ott.*

főleg a népszerű ismeretterjesztésre irányult; a közönség szívesen látogatta előadásait a vidéki városokban is mindenütt s szívesen fizette meg a többnyire szerény beléptdíjat, mely — a rendezési költségek levonása után — az előadónak jövedelmét alkotta.

Kossuthot hírneve, múltja, egyénisége és szónoki varázsa mindenestre kiválóan alkalmassá tették e szerepre. Kérdéses csak az volt, hogy az ő, a politikai küzdelemmel összeforrt természete miképpen fog tudni a «lecturer» tárgyilagossabb, politikában feladatához alkalmazkodni? Ez neki — mint látni fogjuk, — mindenesetre csak félig sikerült, sőt valószínű, hogy nemcsak nem tudott, de nem is igen akart vándor-fölviasói szerepében egészen hátat fordítani a politikának. Elfogadta a lecturer-szerep szerény anyagi előnyeit, de nem volt hajlandó azoknak egészen feláldozni azt az alkalmat, hogy oly sok helyen hathasson a közönségre politikai céljai érdekében is, sőt előadásaival, különösen a későbbiekkel összekötött propagandisztikus célját nyíltan be is vallotta.¹

Azt látjuk ennél fogva, hogy ő — kivált eleinte — hangsúlyozván, hogy célja a családja létfenntartásáról való gondoskodás, azt a hitet keltette, hogy tartózkodni kíván előadásaiban a politikától.² Választott tárgyai olyanok voltak, melyek bizonyos tárgyilagossá, nem agitatórius kezelést megengednek; így például több helyen beszélt az osztrák Konkordátumról, Angliában mindenesetre rokonszenves, tisztán protestáns, gyakran erősen pápaellenes szemszögből ítélve azt meg, de egyúttal a despotismus harci eszközét is láttatva benne. Tartott előadásokat ily cím alatt: Isten keze a történelemben, továbbá: a kontinentális Európa politikai állapota; fejtegette a nemzeti jellegek, nemzeti géniusok különbözőségét s azoknak egymásra való hatását, a szabadságtörekvésekben való egyesülését. Sokszor értekezett az olasz nemzeti törekvések múltjáról és jelenéről, az olaszság, «a nemzetek e Niobéja» szenvedéseiről, a nápoly-szicíliai szabadságharcokról s a pápai kormányzat bűneiről. Egész előadássorozatot szentelt végül a magyar kérdésnek, megvilágítva a szabadságharcot megelőző reformkorszakot, a szabadságharc valódi okait s igazolva a saját eljárását. A magyar nemzetiségi kérdéstről, a magyarság hivatásáról az északi és déli szlávok szétválasztásában, Magyarország liberális politikájáról a nemzeti kisebbségekkel szemben elmondott fejtegetései ma is megtartották érvényüket s cáfolatul szolgálhatnak sok ellenünk elhangzott és sajnos, a legutóbbi világháború döntőbíráinál hiteltre talált vádakra.³

¹ «*Irataim*» I. I. 132.1. Kézirat az edinburghi és glasgowi előadásokhoz (1857 nov.) *N. M. K. I.*

² Glasgowi beszéd kézirata, a *Daily Scotsman* 1856 márc. 3i-iki száma *u. ott.*

³ 1856 — 58. évekből való kéziratok és lappéldányok *u. ott*, *Kossuth* «*Irataim*» I. I. 132. s köv. 1.

Kossuth mindez előadásait történeti alapra fektette s tárgyát magas elvi nézőpont alá, széles látókörbe helyezte; de nem hiányoztak bennök az élenkítő helyi és alkalmi vonatkozások sem s kivált az 1857 és 1858. évek folyamában, mikor már a szónok belémelegedett feladatába s látta előadásai terjedő népszerűségét, mind leplezetlenebbik nyomul előtérbe az agitatórius szándék, lesz polemikusabbá a hang és izgatóbbá a szónoki forma. És az ő szónoki vérmérséke hozta magával, hogy ékes-szólása éppen ezekben a vádló, támadó, szenvedélyesen fölajduló fordulatokban érte el költői szépségeinek legmagasabb fokát; például 1858 novemberében tartott előadói körútján mondott beszédeinek e befejező részében: «És vannak irtózatos emlékek, melyeket az idő balzsamos újjai sem törölhetnek el, emlékek, melyeket, mert felejthetettek, megbocsátani embernek nem adatott. A legyilkoltak csontjai elporlanak, a könnyek árja kiapad, az özvegyek és árvák gyászruhái elrongyollanak: de az emlékezet megmarad. Odaül az asztalhoz, megkeserítteni az árvák morzsa falatját, ürmöt vegyíteni a szomjúhozónak poharába; ott reszket az árnyképben, melyet a házi tűzhely játszi lángja a padlóra vet; belevegyül a szendergőnek kínos álmaiba; hazajár kísértetiesen a nemzet nagy temetőjéből, mint a lelkiismeret marcangolása a bűn lakába; még a szél sivításából is kihallik a hang: «surgat ex ossibus ultor.» Hiába, hiába! A szívnek megvan a maga törvénye, mint a világtetek forgásának megvan. A szeretet Istene az emberi szívet nem érzéketlen kőből faragta.»^x

Az 1856., 1857. és 1858. években Kossuth kimutathatólag az angol királyságnak nem kevesebb, mint harmincöt helyén tartott nyilvános előadást s minthogy számos helyen részint közvetlenül egymásután, részint nagyobb időközökben több előadása is volt, a szám korántsem meríti ki felolvasásai számát, amely e három év alatt — bizvást elmondhatjuk — megközelítette a hetvenet. Megjelenése helyeiül Londonon kívül nemcsak olyan nagy városok szolgáltak, mint Birmingham, Edinburgh, Glasgow, Liverpool, Plymouth Devonporttal, Bradford, Dundee, Leeds, Manchester és Newcastle, hanem az olyan tisztán provinciális jellegűek is, mint Crewe, Rochdale, Rochester, Preston, Stirling, Swindon, Carlisle, Macclesfield, Durham, Darlington, Bathgate, Keighley, Kilmanrock és Leith; sőt nem vetette meg a még kisebb városok hívását sem, minők Dumfries, Forfax, Montrose, Hawick, Blaydon és Ayr; elment még az akkor 3—4000-nél alig több lelket számláló Kelso, Stewarton és Jedburgh városkákba is.

Természetes, hogy a hallgatóság száma és a belépti díjakból nyert tiszteletdíj is a helyek nagysága szerint nagyon változó volt; Kossuth némely előadásáról a lapok azt jelentették, hogy azt 1200, sőt 3000 hall-

¹ *Irataim.* II. 249. 1.

gató előtt tartotta; néhol azonban 50, sőt 42 angol font volt csak az az összeg, melyet a rendezők felolvasása tiszteletdíjaképpen neki beküldtek, okul adván azt is, hogy a belépti díjakat minél szélesebbkörű hallgatóság bevonása érdekében az ő saját kívánsága szerint mérsékelniök keU lett s azonkívül — ugyancsak az ő óhajtságának megfelelően — sok költséget kellett az előadás megfelelő kihirdetésére fordítaniok.¹

Már a Kossuth szereplési helyeinek fentebbi felsorolása mutatja, hogy az ő lectureri vándorútja legnagyobbbrészt Skócia területén mozgott. Valami különösen meleg viszony keletkezett kezdettől fogva közte és a skót nép között; hogy mennyi része volt ebben az őt szőkébb hazájára emlékeztető vidék benyomásainak, mennyi a népjellemnek, mely ott neki megértőbb hallgatóságot biztosított, nehéz volna eldönteni; tény, hogy legszívesebben járt skót földön, hol a legszerényebb helyek meghívását is elfogadta, ott találkozott a rokonszenv leggyöngédebb jeleivel s Glasgowba vitte el egyszer fiait is magával, hogy őket hallgatóságának bemutassa.²

Különben a három évi előadási sorozat majdnem mindenütt bőven hozta Kossuth elé a rokonszenv és érdeklődés, az elismerés, sőt csodálat megnyilatkozásait. Számtalan üdvözlő és hódoló iratot kapott, őt dicsőítő verseket is; a kis Paisley polgárai a nagy számúzóttnek neje számára egy eredeti skót piáidét ajándékoztak, másutt a helyi kézműipar más termékével kedveskedtek; némely város díszpolgárává választotta Kossuthot, bankettek, felköszöntők sem hiányoztak; Manchesterben egy magyar induló hangjaival fogadták, ami szembetűnően meghatotta. Ayrben, Robert Burns születése helyén, hová a nagy költő emléke iránti tiszteletből jött el szónokolni, a költő műveit ajándékozták Kossuthnak; Macclesfieldben — a helyi lap közlése szerint — azzal a kiáltással üdvözölték a magyar hazafit, «mely egykor a Kárpátoktól a Dunáig hangzott: Éljen Kossuth!» Bradfordban érkezésekor lovait kifogták s kocsiját húzni akarták, ő azonban nem akarta elfogadni e megtiszteltetést s vendéglátó barátjával, Mitchellel karonfogva gyalog tette meg az utat a vasúttól a városba.³

Az, hogy éppen megelőzőleg Kossuth hosszabb időn át tartózkodott a nyilvános szónoklástól, mostani föllépésének nagyobb érdeklődést biztosított; ahol régebben nem látták, ott a lapközlemények össze-

¹ A Bradford Observer 1856 máj. 15-iki közlem. H. R. Forest levele Manchesterből 1856 nov. »9-ről Mitchell lev. Bradfordból nov. 24-ről, G. Gilfillan lev. Ayrből dec. 20-ról. I. Wejlie lev. Kilmarnockból u. a. napról, a Preston Pilot közleménye 1857 febr. i4-ről, a Leeds Mercury közleménye 1856. N. M. K. / *Jósika* (lev. Fehérváryhoz 1856 máj. 1.) indokolatlanul gúnyolódik a fölött, hogy K. «pénzért tart meetingeket».

² Glasgowi kézirat, 1857. N. M. H. /.

³ A vonatkozó levelek és lapközlemények u. ott.

hasonlításokat tettek előbbeni és mostani megjelenése között; most testesebbnek találták, mint első angliai szereplése idejében, de barna haja őszbe vegyült s arcán meglátszanak az évek és gondok nyomai. Bradfordi előadásai alkalmából a lapok párhuzamot vontak Kossuth és két, kevéssel előbb ott járt népszerű felolvasó, Thackeray és Punshron között, nem a magyar szónok rovására; kiemelték ugyan angol kiejtésének idegenszerűségét, de elismerték, hogy bámulatosan uralkodik az angol nyelv minden sajátossága fölött.¹ Hivatkoztak John Bright mondatára, ki azt mondta Kossuthról, hogy tőle Európa egyik fele fél, míg a másik tisztelettel néz rá; ő nagy ember és jó ember, kinek tiszta hazafiságához nem fér kétség; rendelkezett egy ország vagyonával s mint szegény ember, de tiszta kézzel hagyta el hazáját.² Egyes lapközlemények gyönyörűen írták le a nagy száműzött megjelenésének, hangjának, előadásának varázsát, kijelentve, hogy mint szónoknak nincs vetélytársa az élők között. Kiemelték a tüntető rokonszenvenyilvánításokat is, melyekkel a közönség mintegy ellensúlyt akart adni a támadásoknak, amelyeknek Kossuth különösen a félhivatalos sajtó részéről kitéve volt.³

Amint Kossuth e nyilvános megnyilatkozásaiban is jelét adta annak, hogy felfogása nemcsak a saját forradalmi céljaira, hanem Angliának a nemzetek fölszabadításával összefüggő saját politikai érdekeire nézve sem változott, minden beállott csalódás ellenére; a mint most is azt hirdette, hogy az angolokra nézve legjobb patriotizmus a bölcs és szabadelvű filantrópia és hogy — amit különösen szeretett hangoztatni — van bizonyos közösség, mely a nemzetek sorsát egybeköti,⁴ úgy bizalmas magánnyilatkozataiból is kitűnik, hogy a reményt nem adta fel s várta a «holnap»-ot. 1856 nyarának vége felé azt írja Wight szigetéről Worcell barátjának, — kinek kevéssel később halálát kellett elsiratnia, — hogy a szemhatár ugyan borús, de a föld remeg a «holnap» lépései alatt; egyelőre — úgymond — dolgoznak, mintha biztos volna, hogy azt a «holnap»-ot megéri; nem olyanok, mint a Horác parasztja; «expectans, dum defluit amnis.»⁵

Hogy ő lectureri előadásában oly széles tért nyitott az olasz kérdésnek s a kérdés történelmi előzményeinek annyi tanulmányt szentelt, azt, ha nem is sejthette még akkor, hogy nemsokára egy, Ausztria ellen

¹ «... he has acquired a wonderful command of our language, and ever of its idioms and pronunciation». The Leeds Mercury, 1857 febr. 21. u. ott.

² The Bradford Observer, 1857 febr. 12., u. ott.

³ The Daily Scottman londoni levele 1856 márc. 31 -iki számban u. ott.

⁴ «There is a community in the destiny of Nations; dundeei kéziratföredékek 18-6-ból u. ott.

⁵ Levél 1856 aug. 29-ről; Kossuth beszéde a Preston Chronicle 1857 febr. 14-iki számában u. ott.

olasz földön folyó küzdelem tényezőjévé fog válni, talán annak a megérzése is okozta, hogy az angol hivatalos politikával kevésbé éles ellentétbe jut, ha az osztrák uralom ellen az olasz tartományokban viselt dolgai miatt izgat. Erre mutat, hogy a Times egy cikke is, mely a Verona Gazette egy sugalmazott cikkével szemben élesen megrója Ausztriát elnyomó politikájáért s mély rokonszenvét fejezi ki az elnyomott németzetek iránt, bizalmat nyilvánít az iránt, hogy azok felszabadulásának ideje meg fog jönni. De — kifejezetten a Kossuth címére — a City-lap siet hozzátenni, hogy azért Anglia ama nemzetek érdekében Ausztriával fegyveresen szembe nem szállhat s csak a demagógia hirdetheti, az ellenkezőt. «Akármit mond Kossuth úr és a vele együttérzők, mi meg nem érthetjük, miért áldozzák fel angolok életüket oly népekért, melyek magukon segíteni nem tudnak.»¹

Ha Kossuth azt írta Worcellnek, hogy dolgoznak a jövőért, ez alatt nemcsak felolvasói és ez időben különben mindinkább beszikkadt hirlapirodalmi tevékenységét értette; különösen az 1858. évfolyamában időt talált a semlegességi jognak, mely a menekülteket különösen érdekelte, beható tanulmányozására, sőt széles alapon belekezdett egy államtani kézikönyv kidolgozásába, melyet fiainak szánt, a már megírt előszó szerint azért, hogy őket az államtudományok elemeibe bevezesse. «Kinyitom — úgymond — az ajtót, bevezetlek a küszöbön, kijelölöm a roppant építmény külön osztályzatainak rendeltetését s belső és egymásközi viszonyuk természetét. A dolgok mélyére, jó kútfők használata nyomán öntanítás útján kellend jutnotok.»² Hogy e mű félbeszakadt, azt nyilván azok az események okozták, melyek Kossuthnak kevésbé később egészen új téren adtak új és fokozott *tevékenységre* alkalmat és módot.

Azok között, akik Kossuthal együtt a harcot föl nem adták a békekötés után sem s tevékenységüket tovább is a forradalom ügyének szentelték, mindenesetre első helyen s Kossuthhoz legközelebb áll Klapka. Róla azonban éppen ezekből az évekből, vagyis mióta Konstantinápolyt elhagyta, vajmi kevés megbízható értesülésünk van. Dessewffy Dénes 1856 májusában Géniből azt írja egy barátjának, hogy «a tábornok úr (Klapka) hazajött, testileg és lelkileg sokkal jobban, mint volt elmenelekor; vasárnap — írja tovább — Turinba utazik; most ott nagy vihar fenyegeti Ausztriát; «bár az igazságos Isten most oly mennyköveket küldene neki ezen viharból, hogy a meggyulladt Ausztriának hamva se maradjon, híre pedig csak úgy, mint a Néróé és Herostratosé... Nagyon a remények, hogy a valóság minő leend, azt az Isten tudja.»³

¹ A Times 1856 szept. 3-iki cikke *u. ott.*

² 1858-iki kéziratok *u. ott.*

³ *Múzeumi levMár.*

Ha Klapka megvalósította turini úttervét, akkor ezzel mindenesetre azt árulta el, hogy ő volt az első, aki a magyar forradalmi politika új orientációjára rátalált; erre azonban a megerősítő adatok hiányoznak. Szemere Bertalan ugyanazon év novemberében tudni vélte, hogy Klapka Teleki Lászlóval — kinek Almássyval is lovagias mérközése volt — párbajt vívott, állítólag asszonyi dolog miatt,¹ amiről az emigráció többi híradói hallgatnak s ami megelőző nagyon baráti hangú levelezések után nem valószínű, de a Teleki szenvedélyes természete mellett nem lehetetlen. Az osztrák kémjelentések ez időből azt írják Klapkáról, hogy 1857 februáriusában Genfben a kanton ezredesévé neveztetett ki, de nagyon visszavonultan, a városon kívül él, szép kilátású házban, egyszerűen, de tisztességesen; az a hír van róla elterjedve, hogy az osztrákok Komárom feladásáért szubvencióban részesítik. Fiatalemberek járnak hozzá nagy, térképszerű füzetekkel, valószínűleg tanítványal. Lelkes magyar maradt s ezért azt hiszik, hogy mihelyt lehet, visszaszerzi magyar állampolgárságát, amiért a svejciak némi bizalmatlansággal néznek rá.²

A Teleki László rejtélyes párbajai dolgában nehéz eligazodni; Szemere úgy tudja, hogy Klapka megsebesítette őt s Vukovics ugyanabban az időben értesülve van előhaladó gyógyulásáról, mely «úgy látszik-, párbaj következménye;»³ ellenben Jósika ugyanakkor úgy tudja, hogy Teleki valami kirándulás alkalmával eltörte a vállpercét. Ugyancsak Jósika szerint Teleki László az 1857-ről 1858 forduló telet Cannesban töltötte, májusban pedig Genfbe jött, de Kiss Miklós tudomása szerint közben Turinban is járt, hol a piemonti főemberek nagyon kitüntették.⁴

Türr későbbi szerepe szempontjából szintén azok közé sorolandó, kik az európai forradalom ügyét cserben nem hagyták. Tudjuk, hogy ő a fogságból való kiszabadulása után visszafoglalta helyét az angol seregenél Konstantinápolyban és Krímben. A krími háború befejeztével egy ideig részt vett a cserkeszek fõlszabadítására irányult akcióban s gyakran időzván Canning konstantinápolyi angol nagykövet házában, ott Lesseps Ferdinánddal is megismerkedett, kinek csatornaépítési tervei nagy befolyással voltak az ő későbbi hasonló irányú tevékenységére.⁵ 1856 októberében Várnában bukkan fel, ahonnan egy valószínűleg Londonban időző barátjának körülményesen leírja elfogatási kalandját, nyilván abból a célból, hogy az Kossuthtal közölje.⁶ 1857 tavaszán többször

¹ *Sz. naplója*. I 1. 55. l.

² *Gensd. Dép.* 1857 ápr. 3. jelent.

³ 1856 nov. 22-iki lev. *id. h.*

⁴ 1856 nov. 1. 1858 márc. 1., máj. 31. lev. *id. h.* Kiss Miklós lev. 1858 jún. 22-ről. *Múz. l.-t.*

Gonda B. id. m. 26. l.

⁵ *N. M. K. /.* A levélben T. tiszteletét küldi az -öreg úrnak-.

megfordult Parisban, de mindig csak rövid ideig; ma Parisban, holnap Londonban volt dolga, valami «kaukázusi», vagyis cserkeszországi kölcsön ügyében fáradozott. A párisiak mindig örültek jövetelének;» vígan, könnyelműen élt, mint valami nagy örökös, ki a gondnokság alól felszabadult; a jókedv azután átragadt a többi magyarokra is, kik Türrrel együtt szívesen csináltak maguknak víg napokat.¹

Sokat beszéltetett magáról ez időben gr. Teleki Sándor; ő ugyan, mikor az óra ütött, ugyancsak harcésznek bizonyult, de ezekben az években csak egy nagy szívbeli és életkérdésnek: kötető házasságának harcait vívta. Említettük már mátkaságát a dúsgazdag Lord Langdalé árva leányával. Jósika úgy találta, hogy Teleki csodálatosan megbűvölte úgy csinos menyasszonyát, ki kedvéért magyarul is megtanult, mint leendő anyósát; azonban a manyasszony gyámja, ki nem más, mint a lordkancellár, tiltakozott a házasság ellen, mert a vőlegényt túl korosnak találta, ezenfelül könnyelmű életűnek s annyira forradalmi érzelműnek, hogy állítólag III. Napóleon életére tört. Várni kellett tehát, míg az ara nagykorúvá lesz s szabadon határozhat sorsa felett. A várakozás idejére Teleki Konstantinápolyba költözött, hová 1857 júniusában érkezett s hol fényűző és víg életet élt, míg leendő neje Spanyolországba utazott; úgy látszik, ott keltek egybe a következő évben s onnan küldött a magyarrá lett angol hölgy tárcaleveleket a Kolozvári Közlönynek, sőt le is fordította — a Kempen bizalmas jelentései szerint rosszul, — Byron Child Haroldját magyarra. 1858 őszén a házaspárt már Lady Langdale birtokán találjuk Angliában.²

Vetter, kit legutóbb Parisban láttunk fölmerülni s kire még szerep várt az olasz légióban, Vukovics tanúsága szerint 1857 végén Londonban «küzködött sorsával.»³ Ugyanott élt Tanárky, még 1858-ban is hajthatatlanul megtagadva a hazatérést, bár hozzátartozói hívták s Kossuth ajánlólevelével Manchesterben járt valami gőzgépvásárlási ügyben.⁴ Kiss Miklós jólétben, Irányi, Szarvady munkával keresve kenyerüket, mindhárman ez időben is Parisban és környékén éltek; zajtalan működésökkel ők voltak hivatva megtalálni a szálakat, melyek — mint látni fogjuk — Kossuthot és az emigrációt kevéssel később a francia-olasz szövetséghez csatolták.

E három év alatt a honvággy és az élet nyomorúságai már erősen

¹ *Degré A.* id. m. I l. 218. 1. Tüköry lev. Kmettyhez 1857 jún. 8-ról Múz. I-tár.

² *Jósika* lev. 1856 máj. 1. jún. 1., aug. 1. 1857 okt. 30., 1858 máj. 2. *Vukovics* lev. 1837 ápr. 27. *Gensd. Dép.* 1858 jún. 15. jelent. Tüköry lev. Kmettyhez 1857 jún. 8. *Múz. /.-/.* *Veress S.* id. m. I l. 232. 1. *Rónay* I. id. m. III. 22. s köv. 1.

³ *Vukovics* lev. 1857 dec. 31.

⁴ Kossuth és Tanárky lev. 1858 júl. 3. és 31-161: *Múz.* I.-t.

kezdték tizedelni a magyar menekültek szétszórt seregét. Egyikök, Veress Sándor megragadó színekkel ecsetelte azt a lelki állapotot, mely az emigránsokat gyötörte. «Van — úgymond—egy borzasztó betegség, mely kifog minden orvosi tudományon s amelyet elneveztünk emigráns-betegségnek. Midőn az ember látja, hogy elvesztette élete fonalát, hogy kiesett azon kterből, melyben született és nevededett; mikor arra van kárhóztatva, hogy mint a malomba fogott ló, húzzon naphosszat, a nélkül, hogy haladjon; mikor az embernek örökké magánál műveletlenebb, őt soha meg nem értő nép közt kell kínlódnia; mikor a 25—30 év között megragadja egy iszonyú vágy, egy ellenállhatatlan sóvárgás egy ismeretlen szerető szív bírhatása után; mikor érzi magában a tetterőt, a rajongó lelkesedést tenni közjóért, hazáért s mikor mindé gyötrelmekre csak a sóhaj felel: ah, ha otthon volnék! ah, ha otthon lehetnék! és ezt megtenni elvek, közvélemény, anyagi viszonyok nem engedik — mind e tantalusi kín összpontosul e szóban; honvágy! Ez azon betegség, mely elűzi álmaidat, megkeseríti étkeidet, elveszi az életkedvet, búskomorrá, aggá tesz, mielőtt ifjú lettél volna és vagy megöl, vagy örültté tesz, vagy rád nyomja azon komor bánkódó jelleget, mely elkísér sírodig.»¹

Kisebb-nagyobb része volt kétségkívül a hajótöröttség ez érzésének azok kimúltában is, kikről már megemlékeztünk s azokéban is, kik az 1856—58. években szaporították az emigráció halottainak számát. 1856 októberében elhunyt Guyon Rikárd, a branyiszkói hős, Konstantinápolyban, közhit szerint mérgezés következtében, amely egy hatalmas török udvari ember bosszújának műve lett volna; a vizsgálat azonban nem derített ki semmit.² A következő évben meghalt Amerikában Kerényi Frigyes és a franciaországi Hyéresban b. Mednyánszky Caesar, mindkettő, mint öngyilkos; ugyanabban az évben gyógyíthatatlan betegség vitte sírba Párisban gr. Schmeidegg Kálmánt és egy keresvekeresett párviadalban egy lengyel golyója terítette le Bernben Asztalos Sándort. A következő 1858. évben Karády Ignác, a Kossuth-fíúk nevelője, miután e feladata véget ért s miután az osztrákok megtagadták tőle a hazatérhetést, a keletre, Szmirnába akart költözni, de e terve is meg hiúsulván, eltökélte, hogy Amerikába vándorol ki; már mikor útrakelt, betegnek érezte magát; tüdővésztes volt s hol halálát várta, hol reménykedett; a halál el is érte még útközben; a hajóparancsnok, kinek gondjaira bízta őt Kossuth, holttestét New-Yorkban Kossuth nővéreinek akarta átadni, de a hajózási szabályok értelmében — messze lévén még a rév, — kénytelen volt a halottat szeptember 7-én csupán profán szertartással a tengerbe temetni. És ugyancsak 1858 novemberében elhunyt Angliában Mészáros Lázár volt 1848-iki hadügyminiszter,

¹ *Id. m.* i 1. 253. 1.

² *Pap* — *Szalczér* *id. m.* 579. s köv. 1.

kinek utolsó, viszontagságos amerikai élményeivel még meg fogunk ismerkedni.¹

Az életben maradtak honvágának most már határozott irányt adhatott az abszolutizmusnak a párisi béke után beállott enyhülésével együtt járó kiterjedtebb amnesztia. Erre nézve a felfogás az emigráció köreiben megoszlott; Jósika, ki magára nézve nem tartotta volna anyagi szempontból sem előnyösnek a hazatérést, közönyösen fogadta az amnesztiára vonatkozó híreket, de neheztelés nélkül nyilatkozott azokról, kik a kegyelmet igénybe vették; ellenben Kiss Miklós — ki persze igen jól élt idegenben, — gúnyolta azokat, kik «kikoldulták maguknak» a kegyelmet.² A kegyelemért folyamodók száma valójában évről évre nőtt. A megelőző fejezetekben említettük már a gr. Andrássy Gyula és Aladár, a Gorove István, Hajnik Pál, a Gelich őrnagy, továbbá a Kölcsey Péter, Balogh János, Dercsényi István, Fráter Alajos, Cornides Lajos és Stancsics Mihály ez időbe eső hazatérését. Ezek némelyikének megkegyelmezése itt még bizonyos kommentárt igényel.

Említettük már, hogy a gr. Andrássy Gyula elhatározására nézve főleg anyja kívánsága volt döntő. Kétségkívül nagy része volt a dologban az anyának, ki már 1856 szeptemberében tette az első, sikertelen kísérletet fia megkegyelmezése érdekében s előmozdította az ügyet Andrássynak ugyanazon évben Párisban megkötött házassága a bájos Kendeffy Katinka grófnővel, kinek ősrégi, erdélyi családja, bár mindig erős magyarérmű volt, az udvarnál szívesen látott főúri körökhöz tartozott s így ez az összeköttetés a bécsi kormánynak reményt nyújtott arra nézve, hogy a forradalmár gróf jövődi politikai magatartását mérsékelni fogja. Andrássy 1857 júniusában végre rászánta magát, hogy a megkívánt hűségdi fogadalmat megtegye, csak arra nem volt rávehető, hogy forradalmi működése fölött sajnálkozását fejezze ki. Andrássynak ezt az elhatározását a családi befolyások mellett minden esetre és főképpen az magyarázza meg, hogy teljes nyolc évi emigránsdi élete s a bel- és külföldi viszonyoknak, hangulatoknak és kilátásoknak éles politikai ésszel való vizsgálata őt meggyőzte arról, hogy az emigráció törekvései céltalanok, hogy a nagy államalakulások korában Magyarország magára hagyatva meg nem állhat s hogy a nyugati álla-

¹ Veress S. (id. m. I l. 254 — 258. 1.) mint az emigráció oly halottait, kiknek kimúlta ez évkörbe esik, említi a fentiekben kívül Cseh Imrét, Medgyesit, élesdi Wesselényi Józsefet, Dobokayt, Kuli őrnagyot, Prágay ezredet, kit a kubai láza« dós alkalm. kivégeztek. Szilágyit, ki állítólag éhen halt meg Londonban, Zuky, ki tébolydában halt meg Amerikában, Rombauert Dawnportban, Katona Miklóst Londonban stb. A fentiekre nézve I. *Rónay I.* id. m. I l. 571. s köv. I. III. 26. s köv. I. Karády leveleit 1858 aug. 9 — 20. a *Múz. levéltárban*. Olvashatatlan nevű hajóparancsnok jelenti Kossuthhoz 1858 szept. 7-ről. *N. M. K. /.*

² Jósika lev. 1857 febr. 1., ápr. 1., 29., júl 4. *id. h.* Kiss M. már id. lev. 1858 jún. 22. *Múz. I-t*

mok törekvéseik számításaiba talán szívesen állítanak be egy magyar forradalmat, de célul, melyért áldozatot hozzanak, hazánk függetlenségét kitűzni sohasem fogják. Magyarország boldogulását nem a forradalom veszélyes ösvényein, hanem a dinasztíával és Ausztriával való őszinte kibékülés útján kell keresni. A küldetés, melyet Andrassy éppen e feladatra nézve magában érezhetett, volt a főök, amely őt már az utóbbi években távol tartotta a menekültek politikai törekvéseitől, ha nem is személyeitől, s amely őt 1857 őszén visszavitte a hazába.¹

Gorove István 1857 tavaszán még gyakran vendégül látta magánál a magyar menekülteket kényelmes, díszes párisi lakásán, pedig akkor már felajánlotta a hűségi fogadalmat, mely őt kevéssel később visszavezette a hazába.² Több viszontagsággal járt a Hajnik Pál hazajutása. 1856 nyarán még nagy bizalmatlanság uralkodott vele szemben a bécsi döntő körökben, habár Pietri párisi rendőrfőnök eléggé kedvező jelentést tett franciaországi viselkedéséről. Kempen arra uralt, hogy Hajnik saját elfogott levelei mutatják, hogy Kossuthot Amerikába elkísérte s iránta vak csodálattal viseltetett; később is, egész 1855 őszéig, élénk részt vett «az ügynökök és kiáltványok küldésében és a dollárjegyek gyártásában; azt hitték, ő csak azért akar hazajönni, hogy Kossuth útjait előkészítse. Volt azonban Bécsben olyan jelentés is, amely szerint Hajnik már kiesett a Kossuth kegyéből s reményét is elvesztetté. Ő maga, míg türelmetlenül várta az amnesztiát s leveleiben panaszolta, hogy íme az Andrassyakat a pénz és a protekció hazajuttatta, csak éppen az ő megkegyelmezése késik, másrészt bajtársainak, különösen Tanárkynak szemrehányásai ellen is védekezni volt kénytelen, pedig ő — mint írta — az Iház beleegyezésével folyamodott hazatérhetésért, amit a Kossuth jóváhagyásával egyértelműnek tekintett. Még 1857 februáriusában is elutasító végzést kapott, de már május elején, meglepő gyorsasággal, megjött a feltétlen amnesztia. Ugyanakkor haza mehetett már Fülepp Lipót is Párisból.³

Kevésbé szerencsések voltak Horváth Mihály és Almássy Pál, kik pedig szintén már rég leküzdtek a kegyelemkérésről való idegenkedést. Az előbbi szorgalmasan dolgozott Brüsszelben s levéltári kutatásai eredményeiből sokat közölt Hatvani álnév alatt részint az Akadémia történelmi okmánytárában, részint egy külön történelmi Zsebkönyvben, sőt 1858-ban nagy magyar történelme átdolgozásához is hozzáfogott. E közben azonban gondolatai mindig a hazatérés lehetőségeit keresték; 1857 márciusában megjelent a brüsszeli osztrák követségnél s megtette a bán-

¹ *Wertheimer* id. m. I. 83. s köv. I. *Kállay Béni* eml. beszéde Andrassy felett az Akadémia 1891 május 10-iki ünn. közülésén. (Akad. Ért.).

² *Degrénél id. h. Wertheimernél id. h.*

³ *Gensd. Dép.* 1856 júl. 18. előtérj. Hajnik lev. Tanárkyhoz 1857 aug. 13. 1858 febr. 4., márc. 3., 17., május 21. *Múz.* I.-t.

latlan hazatérhetés elnyerésére szükséges első lépéseket, majd kérvényét is benyújtotta, de elutasították. Főrangú körökben azt tanácsolták Horváthnak, hogy nyolcvan éves édesanyja folyamodjék kegyelemért az ő részére, úgy mint az Andrássyak esetében történt, de ezt meg az agg hölgynek közbejött halála hiúsította meg.¹ Ugyanúgy vergődött remény és csalódás között Almássy Pál, amint tartózkodása is Genf és Páris között ingadozott; Degré Alajost 1857 tavaszán meghatotta, mikor az egykori gazdag nagyurat Párisban egy negyedikemeleti udvari lakás két szűk kis szobájában találta. Társai előtt úgy látszik, nem beszélt sokat hazatérési szándékáról, de az emigráció tevékenységétől teljesen visszavonult s kétségtelennek látszik, hogy már ezidőben följánlotta a hűségi fogadalmat, habár, mint a függetlenségi nyilatkozat egyik aláírójának, a valóságban még 1859 tavaszáig kellett a kegyelemre várnia. Még később kapott hazatérési engedélyt Jámbor Pál (Hiador) a Párisban élő költő, Petőfi egykori vetélytársa.²

Egészen különleges a Gelich Richárd őrnagy megkegyelmezésének esete, mert a bécsi Áll. Levéltár Gensdarmrie-osztályában őrzött akták megdöbbentő fényt vetnek ennek a nagyképességű katonatisztnek egész megelőző emigracionális működésére. Ő tudvalevőleg a londoni magyar katonai emigránsokkal meghasonolván, az angolok által Helgolandban szervezett német légióhoz jutott; úgy látszik, ott is vádak érvén őt, azok ellenében a légió vezetősége neki, szolgálatai elismerése mellett 1859 júniusában teljes elégtételt ígért.³ Itt elveszítjük a Gelich emigránsi szereplésének szárait s látjuk, hogy ő 1857 márciusában — a haditörvényszéki eljárás fenntartásával ugyan — engedélyt kap a hazatérésre, majd végleges és minden bírói eljárás nélküli hazatérhetésért folyamodik s a május i-ről k. fő kormányzói vélemény már ekkor kiemeli, hogy Gelich az 1852—56. években az osztrák kormánynak bizalmas szolgálatokat teljesített.⁴ 1858 októberében azután Gelich, ki ez időben már valószínűleg Franciaországban tett kémszolgálatokat Ausztriának,⁵ ügyének teljes tisztázása végett terjedelmes emlékiratot terjesztett elő Kempennek, mely külföldi működésére nézve majdnem életrajzszerű vallo-másokat tartalmaz. Ebben elmondja, hogy ő Londonban Kossuth mellett, mint ennek bizalmi embere, tulajdonképpen Ausztria kémének szerepét vitte; ő volt az, kinek a rendőrség útján beküldött jelentései Bécset úgyszólván napról-napra tájékoztatták Kossuth legbizalmasabb nyi-

¹ Márki S. Horváth M. 1 82. s köv. 1. *Jósika* lev. 1857 jún.30. 1 858 febr. 1. *fd. h.*

² *Degrénél* id. h. *Wertheimernél* 91.1. *Osztr. Belügym.* eln. 1.-t. 1859 ápr. és decb. előtérj.

³ A német légió vezetőségének lev. 1856 június 3-ról. *Máz. L-t.*

⁴ *Gend. Dép.* 1857 máj. 1. jelent.

⁵ *Döblingi írod. hagy.* 1. Károlyi bevez. 16. 1.

latkozatai s terveit iránt. Elmondja továbbá, hogy Kossuth a krími háború kitörésekor Angliától és Amerikától tetemes összegeket kapott s a Sieveking londoni bankháznál elhelyezett tőkéi voltak, Amerikában fegyvereket és töltényeket vásárolt, Londonban volt lövedékgyártó laboratóriuma, Amerikában pedig bankóprése. Három millió dollár értékű bankjegyeket küldött Figyelmesy útján Magyarországra értékesítés végett. Ugyancsak Amerikában néhány hajót is vett, melyekkel Fiúmét szándékozott elfoglalni. Karöltve járt el Mazzinival, Ledru-Rollinnel s a francia központi bizottsággal; összeköttetésben állott Garaschanin és Petronovich szerb miniszterekkel s Romániában Ghika herceggel. Törökországban is voltak összeköttetései; Reshid basának 6000 angol fontot küldött az ulemák megvesztegetésére, hogy egy török-magyar szövetség érdekében hassanak híveikre. Kossuth Őt nevezvén ki leendő vezérkari főnökévé, mint ilyen kénytelen volt a haditérképek és tervek készítésében közreműködni. Omer basa egyik legvitézebb tisztjét, Skander béget (gróf Illinski) balkáni győzelmei után Kossuthhoz Londonba küldte s már meg volt állapítva, hogy a törökök további előnyomulása esetében egy szervezendő magyar csapat azonnal benyomul Erdélybe s ott egyesül a Gál Sándor vezérlete alatti székely fölkelőkkel. Amint Törökország helyzete nehezebb lett, a magyar emigrációhoz való viszonya is megszilárdult s nagyobb előkészületek történtek; Kossuth akkor bizalmas viszonyban állott a londoni török követtel s a török kormány kész volt Kossuthnak Amerikában vett hajóit is átvenni; Nelson angol sorhajóhadnagy, kivel Kossuth a Mississipi fregatteoti ismerkedett meg, volt a török-magyar hajóraj felszerelésével megbízva.

Az emlékirat elmondja továbbá, hogy Kossuth abban az időben a maga és kísérete számára már egyenruhákat készíttetett Enders Regent-streeti szabónál s minden szükségeset beszerzett. December elsejére (nyilván 1854) kellett volna a hajórajnak Southamptonban megjelennie s Kossuthnak hajóra szállnia, hogy előbb Madeirába utazzék. Kossuth már előbb tárgyalt Knicanin szerb tábornokkal egy Szerbiából intézendő betörés érdekében, küldöttje ott Figyelmesy volt, Gelich azonban mindenről idejében jelentést tevén, előidézte, hogy Kossuth vállalkozásai megfelelő ellen rendszabályok segítségével meghiúsítottak. Amint a nyugati hatalmak Törökország oldalára léptek, a forradalmi párt szerepe szükségkép megszűnt, az emigránsok csak abban reménykedtek, hogy Ausztria végül mégis Oroszország mellé áll és az így előálló bonyodalmak fölhasználhatók lesznek; a nyugati hatalmak akkor biztatták is az emigrációt, hogy általa Ausztriát sakkban tartsák. Anglia szándékosan késlekedő eljárást tanúsított úgy a röppenttyűgyártás, mint a fegyverküldemények dolgában; ez utóbbiak tényleg mind rendeltetésök helyére jutottak. Graubünden kanton Puschlav községében valóságos fegyverraktár volt, melyet később föl is fedeztek.

Még tevékenyebb volt Franciaország a forradalmi párt érdekében. Bonaparte (Gérome) herceg barátságot tartott Andrássy Gyulával, Teleki Lászlóval és Kiss Miklóssal, «Kossuth párisi ágenseivel.» Persigny és Maupas francia miniszterek is közeledést kerestek Kossuthhoz Bangya ezredes útján, ezért volt Kossuth mindig pontosan értesülve a francia kormány körében történekről. Mikor az osztrák hadsereg megszállván Havasalföldet, Omer basa tétlenségre volt kényszerítve, Kossuth kétségbeesésében Oroszországhoz akart közeledni s erre egykori közvetítőjét, a spanyol Marquío Zusárt használta fel; azonban az orosz cár halála és a békekötés ezt az utolsó reményét is semmivé tette s ezzel a vereségével népszerűségét úgy otthon, mint Angliában és Amerikában elvesztette. Roppant anyagi eszközeit eltékozolta, sőt kötelezettségeket is vállalt, melyek még sokáig fognak neki zavarokat okozni. Kitűnik a továbbiakból az is, hogy Gelich a német légió körében Colchesterben Angliában a Jóremény-fokához tervezett expedíció ellen állítólag Mack által szított katonai lázadást megghiúsította, Mackot elfogatta; fölfedezett egy III. Napóleon élete ellen irányuló merénylertvet s elárulta az osztrákoknak a Mazzini leveleinek titkosírásjegyeit; szóval: mindenütt buzgó volt az absolutismus szolgálatában, amit most, folyamodása elbírálásánál a maga javára kér Íratni.¹

! Mindezek a vallomások, míg egyrészt szomorú bizonyítékai annak, hogy milyen egyénekre pazarolta Kossuth bizalmát, másrészt bizonyítják azt is, hogy túlzásokkal és költött mesékkel gyakran azok ámitották el a bécsi kormányt, kikben legjobban bízhatni remélt s kiknek érdekében állott nagyítani a veszélyt, hogy azzal a veszély elhárítása körül szerzett érdemeiket is nagyobbaknak tüntessék föl.

A magyar menekültek legnagyobb részét sokkal inkább elfoglalták az élet gondjai, semhogy a hitelökből sokat veszített forradalmi tervek iránt igazán érdeklődhettek volna. Keveseknek ment oly jól a dolguk, mint a fiatal Reményi Edének, aki Londonban mint az angol királynő első hegedűse nagy kegyben állott s állítólag nagy fizetésben is részesült.² Jósikák is meg voltak elégedve sorsukkal; Jósika élénk irodalmi összeköttetésben állott Pesttel s csak úgy gyártotta a regényköteteket, melyeknek népszerűsége azonban ez időben már csökkenőben volt; nagyon érdekelte őt az Akadémia újraéledése s dicsérte Dessewffy és Eötvös ünnepi beszédeit.³ Személyére nézve Ludvigh is hű maradt Brüsszelhez, de nagyobbik fiát kereskedőnek küldte Amerikába, a kisebbik pedig mérnök lett Olaszországban.⁴ Éber Nándor visszatérván a keleti háború-

¹ *Gensd. Dép.* 1858 nov. 6-iki jelent.

² *Jósika lev.* 1856 máj. 1. Reményit a -kis zsidó gamin»-nek nevezi.

³ *U. ott* 1856 aug. 30. 1857 jún. 30. 1858 dec. 30. *lev. Dézsi id. m.* 325. s köv. 1.

⁴ Ez lett utóbb a MÁV. elnökgazgatója. *Jós. lev.* 1858 máj. 31.

ból, Angolországban, Kendall városban tanítással foglalkozott, főleg női növendékeket gyűjtve maga köré s koronkint bejárva Londonba is.¹ Angliába vetődött Csernátó is, ki 1858-ban St. Andrewsben Kosa suthnak ott rendezendő előadása tárgyában tett jelentéseket.² Nagyon komoly tanulmányok foglalkoztatták ez időben az önkéntes emigránst, Henszlmann Imrét Párizsban, hol az Irányi lakótársa volt. Különösen a csúcsíves építészetnek szentelve tanulmányait, templomépítési pályázatokban is részt vett s egy ízben első díjat nyert. Az építési arányozás elméletét egy nagy műben földolgozván, munkáját a francia képzőművészeti Akadémiának nyújtotta be, az Akadémia Lenoir híres régésznek adta ki bírálatra, ki nagy elismeréssel nyilatkozott róla s kiadásra ajánlotta; elmélete föltűnést keltett. Viollet le Dúc, Gailhabaud foglalkoztak vele s III. Napóleon a szerzőt magához kéretve, megmagyaráztatta magának tételeit. Henszlmann előbb a magyar Akadémia támogatását kérte a kiadáshoz, végre a francia állam 10,000 franknyi segélyveivel jelent meg 1860-ban igen díszes kiadásban az első kötet, a többi kéziratban maradt. Henszlmann egy értekezésében a kassai dóm építőjéül Villard de Honnecourt francia építész vallván, e fölött polémiába bocsátkozott, mely a hazai lapokra is kiterjedt; igyekezete oda is irányult, hogy a francia és magyar akadémiák között kapcsolatot hozzon létre s közvetítette azoknak a helyesbítő adatoknak megszerzését, melyekre Thierry Amadénak a magyar történelemről írt könyvének szüksége volt.³

Szemere Bertalan naplója sajátságosán csapongó, de önmagával és a világgal meghasonlott lélek képét mutatja ez időben. Mindjárt 1856 elején nagy baj éri: egy magyar ismerősére, bizonyos Boldinra (máskép Boldínyi), ki a hazában Szabó Pál nevet viselt, rábízza felesége vagyonát, melyet az üzérkedésekkel elveszt, megszökik s még perekbe is keveri Szemerét, melyek Amerikában folynak le s melyeket Szemere elveszít. E miatt Angolországba kell utaznia, hol oly dült kedély benyomását teszi, hogy Rónay már akkor örültségtől félt. Az emigrációtól egészen elfordul, az — szerinte — egy «elvált földdarab», mely a hazának mitsem teremhet; a «hálátlan» hazára is reménytelenül tekint s megveti a franciák gyávaságát: ellenben levelez Mackkal, ki akkoriban Londonban időzik s mert az előzmények miatt Kossuth eltávolítja őt magától, megnyeri Szemere bizalmát. Szinte lázas szorgalommal írogat Szemere,

¹ 1857-ből való levelei a *N. Múz. lev.táráb.*

² Levele 1858 nov. 6-ról *N. M. K. l.*

³ Henszlmann művének címe: *Theorie des proportions appliquées dans l'architecture depuis la troistème dynastie des rois égyptiens j squ'a - XV l. siècle.* Lásd: *Schauschek Árpád: Henszlmann Imre, Kisf. Társ. Évlapjai* L. l. köt. 124. s köv. I. Henszlmann Imre levelei Toldy Ferenchez, *Akad. Ért.* 1915. 615. s köv. 1.

öröme telik versecskéiben, meséiben; végre sikerül keleti utazását és egy Hunyadi Jánosról írt cikkét — Száva álnév alatt — megjelentetni a hazában.¹

A Keleten elszórt magyarok változatos viszontagságait alig lehet egy képbe foglalnunk; ² néhányan a keleti háború után Omer basa vezetése alatt Bagdad táján teljesítettek katonai szolgálatot a folyton lázadó arabok ellen s alighanem itt esett el Lórody, kinek haláláról egykori minisztere, Szemere ad hírt. Egyesek, mint Veress Sándor, Dercsényi Anatoliából Várnába, majd onnan az Alduna vidékére kerültek. Veress elbeszéli szerencsétlen gazdálkodását Tulcsán, aztán átköltözését Konstantinápolyba, onnan Athénbe, míg végre Párisban és Londonban egyesül a magyar emigrációval. Néhányan — mint Stein-Ferhad basa és Bangya János ezredes — a cserkeszországi expedícióban akartak részt venni, de vetélykedéseik és egymás elleni árulkozásaik mindkettőjüknek megrontóivá lettek; Steint haditörvényszék elé is állították s börtönében gyanús körülmények között meghalt.³

Legnagyobb tisztségben részesült török földön Kmetty, ki a keleti háború befejeztével mint még csak 43 éves férfiú török szolgálatban maradt, mint tábornok, s megviselt egészsége miatt 1856 végén szabadságot kapott a török kormánytól, hogy Montpellierben és Párisban gyógytassa magát; ott maradt egészen a következő év nyarának végéig, mialatt hű hadsegéde, Tüköry Lajos őrnagy értesítette őt szorgalmasan Konstantinápolyból házi dolgairól, a török viszonyokról s az ottani magyarok viszálykodásairól; jellemző, hogy a magyar egyesület báljáról írván Tüköry, megelégedéssel jegyzi meg, hogy az «verekedés nélkül végződött!» Kmetty e közben Angliát is megjárta, ahol nagyon kitüntetőleg fogadták.⁴

Még inkább szétszórta a sors azokat a magyar menekülteket, akik a nagy Amerikába vetődtek s ott csak ritka esetben telepedtek meg egy helyen, többnyire szerencsét próbálva idestova vándoroltak; a legtöbben New-Yorkban s környékén voltak találhatók; de korán keletkezett magyar telep St. Louisban is, úgyszintén New-Orleansban és Philadelphióban és megismerkedtünk már a Jova állambeli új-budai teleppel.⁵ Mikor híre jött a keleti háború kitörésének, az amerikai magya-

¹ *Sz. naplója* I l. 5 — 121. l. *Rónay* I. id. m. I l. 339. l. *Pásztor Á. Sz. levelez.* Mackkal, M. Figyelő 1815 jan. 16.

² Valóságos kataszterüket állítja fel *Pop /.* nyomán *Szalczzer* S. id. m. 351. s köv. l.

³ *Pap — Szalczzer* id. m. 384 — 385., 393. s köv. l. *Szemere* id. köt. 103. l. Tüköry l. levelei Kmettyhez 1857 márc. 2., 16. ápr. 2. *Máz. l.-t.*

⁴ Kmetty és Tüköry levelei 1856 máj. 5., nov. 30. 1857 jan-²-r 26. márc. 2., 16. ápr. 2. jún. 22., fül. 8., 12., 29. szept. 9., 1858 febr. 5. *Máz. l.-t.*

⁵ I. köt. 410. 5 köv. l. *Háczy Rónay Károly* a «Külföldi Magyarorsága 1921-iki évfolyamában megpróbálta összeállítani az amerikai magyar telepek történetét.

rok is megmozdultak, érintkezést kerestek, szervezkedtek, bizottságot alakítottak s készültek szolgálataikat felajánlani. Azonban a newyorki összejöveteleknek, banketteknek és szónoklatoknak összeveszés lett a vége, úgy, hogy Radnics Imre 1854 elején már azt írhatta, hogy a magyarok most már «ritkán jönnek össze, a mi jobb.» Az egyik rész Kossuthtól várta az irányítást, a másik szidta és fenyegette Kossuthot s a tábornokok körül akart csoportosulni, különösen az akkor éppen ott időző Vetter körül. 1853 végén magyar lap is indult meg New-Yorkban, a «Magyar Számúzottak Lapja», a Korniss Károly szerkesztésében és kiadásában, de a hatodik szám után a vállalatot «pártolás hiányában» meg kellett szüntetni.¹

Az ott megtelepedettek számát koronkint európai jövevények is szaporították, akik híreket hoztak az amerikaiaknak, meg kicsit körülnézni is akartak, letelepedésre gondolván; így az 1853-at követő években Amerikában jártak Szirmay Pál, Perczel Miklós feleségével és Vetter Antal. Néhány emigránsnak tagadhatatlanul jól folyó dolga csalogatta az Európában bujdosókat is a tengeren túlra. Így Fehérváry Miklóst, ki Davenportban, Jowában volt letelepedve, gazdag embernek tartották, ki milliomosnak készül» Vukovics szerint 3000 holdja volt s tény, hogy megszorult emigránstársait kölcsönökkel segítette. Jól ment a dolga Házmán Ferencnek is, ki egy bécsi nagy borkereskedő bizományosa volt; Speletich, Majthényi, Vargha is mint farmerek a jólét felé haladtak. Xantus János sok munkával és küzdelemmel bár, de mint mérnök tekintélyre s biztos állásra tett szert; Vállas Antal egy műszaki iskola élére állott.²

Tudjuk, hogy Kossuth maga is gondolt az amerikai megtelepedésre, hiszen nővérei, anyjuk halála után, mind oda költöztek. Zsulavszkyné és Ruttkayné már 1853-ban New-Yorkban voltak. 1854-ben Meszlényiné is oda utazott, de már megrendült egészséggel s ott nemsokára meghalt. Zsulavszkyné Ohióban keresett magának farmot; Ruttkayné is járt-kelt ügyei után. Sandersnek, a Kossuth barátjának egy 1858-iki levele már csak Ruttkaynéról ad hírt, — ki tudvalevőleg magas kort ért el, — azt írja, hogy úgy ő, mint családja, jó egészségben van. New-York állam Cornwall-Orange városában tartózkodik s bámulatos heroizmust és erélyt tanúsít.³

Hányatott életet élt Zágonyi honvédfőhadnagy, ki, miután a Dancs

¹ Lásd Asbóth S. és Radnics J. 1853 —54-iki leveleit a *Múz. lev.-tárban* s *Hornis Kár.* cikkét (Az első amerikai magy. újság ró), a *Külf. Magy.* 1821 -iki évfolyamában.

² *Mészárosnál* 35., 60., 95. I. *Vukovics* lev. 1854 máj. 12. *Pásztor A.* tárcacikke Xantusról a «*Világ*» 1924. évfolyamában.

³ *Vukovics* lev. 1853 jón. 6. *id. h.* Asbóth S. lev. 1854 jún. 23. *Múz. l.-t.* Radnics). lev. 1834 máj. 9., júl. 6. *u. ott.* Sanders lev. 1858 aug. 8. *N. M. H. /.*

Lajos dalárdájának tagja volt, beállott szobafestőnek, majd lovaglómester lett, hogy utóbb a polgárháborúban mint katona ezredességig fölvigye.² Magának a többször említett Dancs Lajosnak sorsa is fölötte változatosan alakult. 1853 őszén Mészáros Lázár mellé szegődött ennek kis farmgazdaságában, saját följegyzése szerint mint «mosogató szolgáltó», mert ott nöcselédet kapni nem lehetett. Mészáros leégése után vívómester lett New-Havenben s mint ilyen, nagybajvívásokat rendezett, míg amnesztiát kapván, úgy látszik 1858-ban, visszatért a hazába.³ Radnics Imre századosnak a New-Yersey állambeli Elisabethportból, hol mint mérnök volt alkalmazásban, az 1853—1853-ben a hazába küldött levelei legvilágosabban mutatják az amerikai magyar emigránsoknak a változó hazai hírek s különösen a keleti háború fordulatai szerint apadó vagy dagadó reményeit. 1853 őszén reméli, hogy néhány hét múlva mehet Törökországba s onnan a hazába, hogy nemsokára magyar leányok mosolygó szemébe fog nézhetni»; még 1854 februárjában is bízik a magyar ügyben, bár még soká fog tartani, «míg leszámolunk Ausztriával; de már kevéssel később rossznak látja a magyar kilátásokat s a saját jövőjének bizonytalansága miatt is panaszkodik, a hazából pedig olyan híreket kap, hogy ott csaknem kétségbeesnek a jövőt illetőleg.⁴

Épp így tükröződnek az eseményektől sugallt váltakozó hangulatot az Asbóth Sándor ez időbeli leveleiben. 1853-ban még New-Yorkba hívogatja öccsét, házat akar venni, tüzérezredesként akar szolgálni és tele van reménnyel. 1854-ben Long-Island sivatagában mint magánmérnök kutakat fúr s mellesleg Henningsennel együtt lögyakorlatokat végez ágyúkkal és 1500 lépésnyire vivő muskétákkal. Konstantinápolyba készül menni, bízva benne, hogy az út semmibe se fog kerülni. Mikor látja, hogy Ausztria nem megy belé a háborúba, már az oroszoknak is kész volna szolgálatait felajánlani. 1855-ben már minden reményről lemond: végkép elcsügged, Long-Islandban mindenétől megfosztották, megcsalták; szeretné, hogy halottnak tekintsék. Egy Nicaraguába indult expedícióban bízott, abban akart volna részt venni, de az is füstbe megy már csak haza vágyik s ez a vágya se teljesülhet!⁵

Ujházy Lászlót viszontagságteljes életpályáján ott hagytuk el amint családjával és neje holttestével átköltözött 1853-ban a Jovxa-állambeli Új-Budáról Texasban levő, Sírmezőnek nevezett új telepére Jósika Miklóssal ez időben folytatott levelezése mély bepillantást enged az emigráns-családok életébe. Ha jó baráttól levél jön — írja — «ilyen-

¹ I. köt. 412. 1.

² *Dancs I.* id. m. 67. s köv. 1.

³ *U.* ott 41. s köv. 1.

⁴ *Dancs* (id. m. 94- 1. épp úgy, mint Kertbeny (id. m. 50. 1.) három Radnics nevű magyar emigránst sorol fel, Imrét, kiről itt szó van, Istvánt és Jánost; R Imre leveleit az 1853 — 54 — 55. évekből lásd a *N. Máz. levélárában*.

⁵ A mondott évekbeli levelei a *Máz. I.-tárában*.

kor csendesség terjed el a kunyhóban, az egész család áhítatos érzéssel körülüli a kandallót, elfelejt minden egyebet és csak az olvasó szavát hallgatja, ki a magyar rokonnak kedves szavait hirdeti. Ily levelek vétele mindig ünnepélyes óra a család egyhangú életében.» S a hazában levők mégis félnek nekik írni, attól tartanak, mindjárt hűvösre teszik őket érte. Kevesbülnek — úgymond — az emigránsok; «nem sokan fogjuk látni ismét hazánk áldott földjét és szabadságát. . . Sajnálom, hogy reményem nem teljesedhetik, veled (Jósikával) együtt körüllovolgathatni gulyánkat és ménesünket Texasban, mert ha már őseink sírhalmairól elűzték, legalább az a parányi pótlék maradhatott volna szíveinknek, hogy együtt többen viseljük a súlyos rabláncot s most széjjel vagyunk szórva a világban, mint a szélhordta polyva.» Leírja utazásukat is, mely nagyon terhes volt a nyári melegben; lovaik miatt sokszor kellett időzniök s ezért az út két hónapnál tovább tartott. Útban hideglelés is gyötörte, lábbadozva érkezett Texasba szeptember elején. Ilka leánya, bár még csak 15 éves volt, atyja akarata ellenére Madarász László fiának, Vilmosnak neje lett; e miatt meghasonlottak, de utóbb mégis kibékültek. Tivadar fia «a maga kezére állott ki», kereskedősegéd lett. Másik leánya, Klára, egy új-budai német telepeshez ment férjhez. Így kisebbedik — úgymond — családja! Csak Farkas és László nevű fiai mentek vele Texasba, ezek elseje ugyanis szenvedélyes kertész és vincellér. Mezőgazdasága még csak fejlődőben van; Sant Antonio várostól négy mérföldnyire bír 478 hold földet, jókora patak mentén, de nagyobbítani kívánja birtokát s az állattenyésztésre helyezi a súlyt. Hírt kér Jósikától a keleti háború kilátásaira nézve; vájjon belesodortatik-e Ausztria a harcba s lesz-e ebből a szabadság ügyének haszna?¹

Ujházy mint semmiben, úgy texasi gazdaságában sem volt szerencsés. Tivadar fiához 1857-ből és 1858-ból intézett levelei ² tele vannak panasszal a fagy és szárazság miatt, mely Texast éhínséggel fenyegeti; birtokát egyidőre átadja gyermekeinek s ő maga 1858 elején Európába megy, főleg azért, hogy unokája, László számára Genfben egy nevelőintézetben keressen elhelyezést. De Genfben ismét távoli gazdaságának gondjai nyugtalanítják s levert lelkiállapotban van. Onnan Hamburgba utazik, hogy visszahajozzon Amerikába. Az újvilágban is szenvedélyes vadász maradt; Magyarországból agarakat rendel s azok sorának majdnem minden levélben szán néhány sort; még útközben is a Schwarzwaldban alkalmas vadászterületet keresett s ott is maradt volna hosszabb ideig, ha talált volna. Amerikába visszautazván, ott még mielőtt Sírmezőbe érne, csapás éri: kis unokája, Madarászné fia

¹ *Özv. b. Jósika Samuné* kéziratgyűjteményében 1853 márc. 23-ról és nov. 21-ről k. levelek. Vargha Ferenc följegyzései *Pásztor Á.* birtokában.

² Unokája, *Ujházy Árpád* birtokában.

hirtelen meghal; útközben kellett eltemetni. Egy agarát is ellopják, ami nem kevésbé bántja. A termés Sírmezőn már ismét rossz a szárazság miatt, de legalább sok a nyúl, «lesz ősszel mit agarászni.» Azonban a szárazságtól annyira megrepedez a föld, hogy lóháton futtatni sem lehet. Szőlővenyigéket is küldet magának a hazából; meg akarja honosítani a magyar szőlőfajokat Texasban. Hogy családja ott Amerikában szaporodik, az neki nem okoz gondot. Amerikában — úgymond, — a sok gyermek nem baj, de segítség és boldogság, mert ott az idegenekkel semmire se lehet menni. Az amnesztíáról csak fülhegygel hallott s megjegyzi rá, hogy nem tudja, mit bíbelődnek velök, «Inkább a nemzeti jogokat amnesztálnák és régi erejükbe helyeznék vissza, mintsem hogy az egyes személyekről gondoskodnak, kiket úgymond már koldusokká tevén, most a hazában nyomorgók számát akarják velök szaporítani.»

Ujházy 1859 elején Mészáros Lázár halála hírére vevén, felsóhajt: «Ibimus, ibitis, ibunt!» Ennek az öreg katonának a sorsa valóban egyik legmeghatóbb tragédiája a magyar emigrációnak, annál meghatóbb, mert annak hőse mindvégig megmaradt az a nevető filozófus, akinek eddig is mutatkozott s annál jobban gúnyolta sorsát, minél jobban ostromozta az őt.

1853 nyarának végén érkezett Mészáros Angliából Amerikába, még pedig New-Yorkba, azzal a tervvel, hogy vagy földet vásárol és farmer lesz, vagy ha ez nem sikerül, lovaglőiskolát alapít, ha pedig ezzel se boldogul, «lódoktor lesz valamely faluban». Akarata ellenére csakhamar bevonták a politikába. Akkor napirenden voltak az Ingraham hajóskapitány — a Koszta Márton megmentője — melletti tüntetések; egy ily célú népgyűlésen megszólaltatták Mészárost, de — saját vallomása szerint — «fiaszkót csinált-, nem értették meg élceit s ezzel vége lett politikai fellépésének, aminek maga is örült. Megpróbálták ugyan távollétében megválasztani a török lobogó alatti hadba indulást szervező választmány elnökévé, ő azonban a választást el nem fogadta, sőt állítólag küldte, hogy aki őt még a politikába belevinni akarja, annak pisztollyal felel.¹ Már 1853 karácsonyán teljesül vágya, hogy ne legyen többé hontalan. «Az Isten és özv. Batthyány Lajosné segítségével — írja Vukovicsnak, — bácskai 75 holdas tótból² New-Jersey státusban 39 szélességi fok alatt, New-Yorktól 20 mérföldnyire 23³³/100 acres yankee lettem . . . tehát van birtokom, tehenem, lovam, malacom, tyúkom és egy macskám s mondhatom, hogy otthon vagyok . . .» A berendezkedés és háztartásvitel azonban nem megy könnyen, mert ott cselédet kapni nem lehet s az embernek meg kell házasodnia, ha azt akarja, hogy szakács

¹ *Radnics* I. lev. 1 854 jan. 19-ről *Wlúz.* /-/. Egyébként elbeszélésünk a *Mészáros* saját leveleit követi nyomon, (id. kiad. 30. s köv. 1.) részben a *Dancs* I. közlését is. (id. m. 41. s köv. 1.)

² Csallóközi származása révén gúnyolja önmagát tótnak, holott tiszta magyar eredetű volt.

néja és «tehéndrabantja» legyen; összeállóit tehát két más magyarral, Katona Miklós ezredessel és Dancs Lajos kapitánnyal; ezek végezték a házi és mezei munka nehezebb részét, de Mészáros is ugyancsak hozzálátott s dologhoz, tisztogatta istállóját és fejt is közbe-közbe, az olvasásra bizony rá nem ért s örült, hogy «igen kevés emigránst lát».

Ez így ment addig, amíg 1854 március i-én a Mészáros faháza a kémény kigyulladására következtében pincéjéig le nem égett, sok pótolhatatlan holmijával együtt. Ez se hozta ki sodrából, meghúzta magát a közelben levő magyaroknál, Haraszty Gusztávéknál s lassankint, a jó Batthyány grófné segítségével és Fehérvártól kapott kölcsönnel fölépítette újra házikóját és vitte tovább a gazdaságot. Azonban a balsors csak nem szűnt meg üldözni őt; az orkánok nemcsak termését semmisítették meg, hanem fáit is kitépdelték; hogy adósságait valahogy kifizesse, kénytelen volt kis birtokát veszteséggel eladni és 59 éves korában beállani házi nevelőnek egy jó birtokú, becsületes amerikai családhoz, ahol ellátás mellett háromszáz dollár évi fizetésben részesült; itt is kikötött magának egy kis kertet, amelyben szabad óráiban kertészkedhessék. Egykedvűen viselte állásának terheit s dicsérte szíves jóságát a családnak, melyhez jutott. De 1887 folyamában mindinkább elbetegesedvén, visszakiváncozott Európába, Angliába, hová Teleki Sándorék hívták és Genfbe, hol Puky Miklós nyomdászai állást ígért neki.

1853 őszén érkezett meg Liverpoolba, ahonnan Eywoodba ment Teleki Sándorékhoz, azzal a szándékkal, hogy nemsokára Londonban találkozik barátjával, Vukovics Sebővel; de alig hogy Eywoodot elérte, láz támadta meg, ágyának dőlt s bár október 30-ikáról kelt utolsó levelében javulást említ, állapota mindegyre súlyosbodott és ott, Eywoodban, a Teleki anyósának, Lady Langdalenak házánál, november 6-án kiszenvedett; ugyanott el is temették, haláláról a Teleki Sándor felesége szép magyar levélben értesítette a boldogulnak nagy jötevőjét, gr. Batthyány Lajos özvegyét. Sírjára angol és magyar felírási emléktáblát állíttatott Lady Langdale, ki magát e síriron is a Mészáros barátnéjának vallja. Egyébiránt szerkesztett ő magamagának is síriratot, humorizálva még a halálban is, úgy, mint életében:

Intus qui est, fűit Lazarus,
Pauper sicuti Patronus,
Hungarus, Mészáros natus,
Honestus ab suis vocatus;
Séd tamen semel mortuus,
Resurgat melior alius.»^x

¹ «Ki alant fekszik, Lázár volt, szegény, mint patrónusa (a bibliai Lázár), magyar. Mészáros néven született, az Övéi becsületesnek mondták, hanem azért mégis meghalt egyszer, majd ha feltámad, különb lesz». Lásd *Szokoló V.* id. m. 151. s köv. 1. *Rónay J.* id. m. III. 28. s köv. 1.

IV.

(A magyar emigráció viszonya az olasz kérdéshez; eltávolodás és újabb közeledés. Az Orisini-féle merénylet hatása; Kiss Miklós biztató közlései Párisból. Klapka Turinban tárgyal Cavourral. Irányi közvetítése egy kétes eredetű, Magyarországot a kitörendő háborúba bevonni kívánó ajánlat körül. A párisi újévi köszöntő hatása. Kossuth tartózkodó és bizalmatlan; Szarvady érintkezése Bixio útján Napóleon herceggel és Nigra útján Cavourral. Klapka értekezése Kossuth-tal, megegyezések. Kossuth levelezése a párisi magyarokkal; Teleki László felkeresi Kossuthot. Szarvady találkozása Cavourral; Kossuth emlékirata Cavour és Napóleon császár kezében. Biztató hírek a hazából; az osztrák hadüzenet, Teleki és Klapka Napóleon hercegnél; Kossuth meghívást kap, Párisba utazik; fogadtatása a hercegnél és a császárnál, értekezések és megegyezések. A Magyar Nemzeti Igazgatóság megalakul és intézkedik. Klapka Olaszországba megy, Kossuth visszatér Londonba; agitációja népgyűléseken; a Derby-kormány megbukik, az új kormány biztosítja Anglia föltétien semlegességét; Kossuth tárgyalásai Romániával és Szerbiával. Az olaszországi magyar sereg szervezése; Perczel szerepe. Kossuth végre maga is Olaszországba utazik; fogadtatása, tárgyalása Cavourral a solferinói csata napján, Napóleon herceggel, végre a császárral. A fegyverszünet megkötésének lesújtó hírért csakhamar követi a villafrancai békeegyezmény ténye. Cavour felháborodása; Kossuth magatartásának igazolása. A magyar sereg feloszlata, a hazamenők sorsának biztosítása. Kossuth svejci tartózkodása és visszatérése Londonba. 1858—1859).

A Magyarország függetlenségére és az olaszok nemzeti egységének megteremtésére irányuló törekvések a 48—49-iki szabadságharc óta bizonyos közösséget mutattak, amely természetessé tette, hogy az emigráció is kezdettől fogva reményeit az olaszság részéről várható támogatásba is helyezte; tudjuk, mily lelkesen fogadták Kossuthot az olasz tengerparton Amerikába utaztában s tudjuk, hogy ő a milánói lázadás sikerétől nagy eredményeket várt Magyarországra nézve is. A keleti háború fejleményei azután tagadhatatlanul bizonyos eltávolodást idéztek elő Kossuth s az olasz nemzeti és egységi törekvéseket képviselő Piemont politikája között. Ennek oka egyrészt az volt, hogy Piemont csatlakozván segédcsapatával a szövetséges nyugati hatalmakhoz, ezáltal barátságosabb viszonyba jutott a nyugati hatalmakhoz mindinkább közeledő Ausztriával; másrészt viszont Kossuth mind nyíltabban közösséget váltván a szárd kormány szemében forradalmár Mazzinival s ama kormány szövetségesét, III. Napóleon, mint az európai önkényuralom pártfogóját, cikkeiben és beszédeiben állandóan élesen támadván,

nem számíthatott bizalomra Piemont vezető államférfia, Cavour gróf részéről. Sőt kétségtelennek látszik, hogy Cavour egy időben foglalkozott oly tervvel, mely szerint Ausztria keleten — valószínűleg a dunai fejedelemségek területén — nyerendő kárpótlás fejében Lombardiáról való önkényes lemondásra volna ráveendő. Ebben az időben — 1855 tavaszán — a turini kormánylap oly sugalmazott közleményt hozott, mely a magyar emigráció törekvéseit egyenesen elítéli, Ausztria hatalmának fenntartását az orosz veszély szempontjából szükségesnek mondja s kétségbe vonja a magyarság hivatottságát arra, hogy nagy nemzeté váljék.¹

Mikor aztán nyilvánvalóvá lett, hogy Ausztria Lombardiáról lemondani nem hajlandó s mikor a párisi kongresszuson 1856 elején mindinkább kitűnt, hogy Ausztria az olasz nemzeti törekvéseknek hajthatatlan ellensége, ellenben Franciaországnak barátja, a piemonti politika kezdett ismét ráeszmélni a magyar emigráció létezésére, sőt keresni az érintkezést azzal, de egyelőre teljes kizárásával a Kossuth személyének. Ebbe az időbe esik a Klapka föltételezhető utazása Turinba, melyről már említést tettünk s egy évvel később — mint láttuk,— Teleki László is oda utazott és meg volt elégedve fogadtatásával.

Ezen előzmények után történt meg Párisban 1858 januárius 18-án az Orsini-féle pokolgép-merénylet, mely egy időre ismét megnehezítette a menekültek érintkezését bármely kormánykörökkel, sőt őket gyanúnak és üldöztetésnek látszott kitenni. Orsini Párisba jövele előtt soká időzött Londonban s ott Pulszkyval is megismerkedett, ki termék szetesen mitsem sejtett rettentő szándékairól.² Az európai kormányok, de különösen a francia császár, már régen nehezteltek az angol kormányra azért, hogy túlságosan szabad mozgást enged a főképp Londonban összesereglett különféle forradalmi menekülteknek. A párisi merénylet hatása alatt Napóleon végre rávette a Palmerston-kormányt, hogy hozza be az úgynevezett «alien-bill»-t, mely a menekültekre nézve kivételes állapotot s esetleges rendőri felügyeletet tervezett. Azonban atörvényjavaslat oly népszerűtlen volt, hogy az idegenek megrendszabályozása helyett a Palmerston bukását eredményezte³ s az Orsini már ismert leveleinek közzététele csakhamar nyilvánvalóvá tette, hogyNapóleon e merénylet után nem ellensége, hanem ellenkezőleg, barátja lett az olaszoknak. Most már a párisi magyar emigránsoknak jó összeköttetések révén, mellek őket Touvenel későbbi s Bixio volt francia miniszterhez, valamint ez utóbbinak révén Napóleon Jeromos herceghez, sőt Cavourhoz is fűzték, könnyű volt ott eloszlatni a menekültek s különö-

¹ *Bűg. Kastner: L'Ingheria libera nel Risorgimento Italiano*-, Corvina 1924. V III. 50. 1.

² *Pulszky* id. m. III. 238. 1.

³ *U. ott* 240. 1. *Vukovics* lev. 1858 febr. i-ről id. h.

sen Kossuth iránt uralkodó bizalmatlanságot. Kiss Miklós már 1858 március 21-én azt írhatta Kossuthnak, hogy «a párisi nagy palotában különös örömet szerzett és szerez azon körülmény, miszerint kormányzó úr neve soha egy Mazzini—Ledru—Rollin-féle összeesküvésben vagy egyéb firma alatt történt attentátumban elő nem fordult. Egyetlen magyar emigráns sem volt belekeverve a kilenc attentátumba. Ezért s egyéb okok folytán is jóindulattal viseltetik kormányzó úr iránt nemcsak a vezéregyéniségek egy része, de maga a császár is.» A levél további szövege elárulja, hogy bizonyos magasállású úr — kétségtelenül a «vörös herceg» — kívánatosnak tartaná, ha Kossuth valamely, a nyilvánosság előtt teendő nyilatkozatban is megtagadna minden közösséget a merénys letekkel.¹

Valamivel később Kiss Miklós már azt írhatta Kossuthnak, hogy Franciaországban gyökeret vert a hit, hogy Ausztriával összekoccanás történt s hogy Napóleonnak szüksége volna egy olasz háborúra, mert a hadsereg unatkozik s ezért békétlenkedik s ez jó levezetője volna a forradalmi szellemnek is.² Mikor aztán a Napóleon és Cavour plombiéresi találkozásának hírei kiszivárogtak s még inkább, mikor Napóleon hercegnek egy piemonti királyi hercegnővel való eljegyzése tényé vált, a menekültek többé nem kételkedtek egy oly háború közeli kilátásában, mely Franciaországot és Piemontot egyesítve állítandja sorompóba Ausztriával szemben s e kilátásból fokozott tevékenységre merítettek ösztönzést.

A legnagyobb tevékenységet Klapka fejtette ki; erre pedig magának Cavournak kezdeményezése adott neki alkalmat. A szárd miniszter elnök 1858 augusztusában államtitkára, Santa Rosa útján közölte Klapkával, hogy szükségesnek tartaná, hogy egy Ausztria elleni háború eshetőségére Olaszország és Magyarország megegyezésre lépjenek s e végből ő, Klapka jönne el Turinba. A hívott kész örömmel követte a hívást s szeptemberben megjelent Turinban és érintkezésbe lépett magával Cavourral. Bár följegyzések a találkozás alkalmával nem történtek, kétségtelen, hogy már akkor szóba került egy olaszországi magyar légió létesítése, melyet Klapka vezényelne, ki azonban, úgy látszik, még ekkor semmi végleges megállapodásba belé nem ment.³

Habár Klapka a következő decemberben Londonban időzött, bizonyos török bankügy miatt, mely neki sok kellemetlenséget okozott, nincs nyoma annak, hogy ez alkalommal az olasz ajánlat ügyében Kossuthal tárgyalt volna.⁴ Ellenben Kossuth és Irányi levelezéséből⁵

¹ *K. I.* (ezenül így jelezzük Kossuth iratait az emigrációból) 1. 85 — 86. 1.

² 1858 jún. 22-iki lev. *N. M. K. I.*

³ *Attilio Vigeveno*: La Légion? Ungherese in Italia, Roma, 1924 41 42. 1.

⁴ Két levele Londonból ismeretlen címre dec. 5. és 16-ról a *N. Műz. I.-t.*

⁵ *K. I.* 1. 87. s köv. 1.

bírunk tudomással róla, hogy december elején Mieroslawski lengyel tábornok és Irányi közvetítésével s valószínűleg a «vörös herceg» tudtával¹ ajánlat tétetett Kossuthnak aziránt, hogy az Ausztria ellen kitörendő háború esetében Piemont Nizzát és Savoyát átengedvén Franciaországnak s ennek fejében megkapván a milánói tartományt a Mincióig, ez alkalomból a magyar ezredekől magyar légió alakíttatnék valamely magyar tábornok vezénylete alatt, ki — mint vélik — Klapka lehetne. Ausztria feldarabolásáról s Magyarország felszabadításáról e terv nem szólt; ellenben ez alkalommal már kifejezésre jutott Napóleon herceg egyes kívánsága, hogy Kossuth a megbeszélések végett jöjjön Párizsba. Ezt az ajánlatot megtoldták utóbb azzal, hogy egy Magyarországon megindítandó fölkelés céljaira francia és olasz részről pénzben és fegyverekben segély nyújthatnék.

Még mielőtt Irányi e közbenjárásra — mely neki se tetszett, — megkapta volna a Kossuth választát, az éppen Párizsban időző Klapka nyilatkozott — egyetértve a párizsi magyarokkal, Teleki Lászlóval is — az ajánlat francia pártfogója előtt oly értelemben, hogy ő szívesen részt vesz a háborúban, ha a magyar fölkelés nem puszta diverzióknak fog tekintetni, hanem önálló fellépésnek és mint ilyen, anyagi segítségben is részesül.

Közbejött azután a nevezetes párizsi újévi köszöntő, melyről Rónay Jácint azt írja londoni naplójában, hogy arra «nagy lön a londoni és párisi, főleg az olasz és magyar menekültek közt az izgatottság. A rég elharmvadt remények újra éledeztek s alig volt menekült, ki ne készült volna vissza, vissza az elvesztett hazába.»² Pulszky is bizonyítja, hogy Klapka januárius kezdetén azt a hírt hozta Londonba, hogy Cavour és Napóleon el vannak tökéelve a háborúra s hogy abban a magyar nemzet támogatására is erősen számítanak.³

Legkevesebbé látszott az izgalom megragadni Kossuthot, ki Irányinak januárius 6-ról a francia-olasz ajánlat ügyében adott terjedelmes válaszában nem is említi a nap eseményét, a Tuillériák szenzációját. E levél telve van a legnagyobb bizalmatlansággal az ajánlattevők iránt; hangsúlyozza, — bizonytalankodva a szerencsétlen székely fölkelés tapasztalatain, — hogy «ha a magyar emigráció mozdul, oly alapot kell szereznie, mely biztosítja, hogy a nemzet mozdul vele; különben a lengyelek sorsára juttatják a hazát . . . Nekünk öntudatos célnak kell lennünk, nem eszköznek mások cselszövényes céljaira.» Irányi kérdésére, hogy Klapkával mily lábon áll, kitérőleg felel Kossuth, ellenben kijelenti, hogy ha Magyarország hadba indul, a maga személyében kíván a sereg élére állani, de szívesen látná Klapkát oldala mellett, mint vezér-

¹ «Egy főföszületésű francia úr . . .»

³ *id. m.* 111. 241. I.

² *i. m.* III. 46. I.

kari főnököt. Hangoztatja azt is, hogy ő egymaga képes befolyásával az angol közvéleményre biztosítani azt, hogy Anglia be ne avatkozzék a háborúba. Azt adja végül utasításul Irányinak, hogy ha maga a sátnyújt is kezét, elfogadhatjuk óvatos vigyázattal, de kérnünk azt nem lehet. A kéz visszahúzása vagy megtagadása erkölcsi halál volna.¹

Időközben Kossuth Szarvady Frigyessel is levelezésbe bocsátkozott, kinek, mint tizenhét különböző országbeli lap belső és állandó tudósítójának, Párisban tekintélyes állása volt s ki benső baráti viszonyban állott Bixio (Alexandre) volt francia kereskedelmi miniszterrel, hataU más pénzemberrel, aki viszont bizalmasa volt Napóleon Jeromos hercegnek, sőt Cavournak is. Szarvady arról értesítette Kossuthot, hogy Napóleon császár minden körülmények között el van tökévelve a háborúra Ausztria ellen s most kiküldöttjei útján arra igyekszik rávenni az orosz, angol és porosz kormányokat, hogy legalább is barátságos semlegességükről biztosítsák őt. Magyarországra a császár eddig «nem igen gondol», ellenben Cavour kívánja a magyar emigráció közreműködését s miután Szarvady arra figyelmeztette őt, megbízottja, Nigra² útján, hogy a magyar emigrációra Kossuth mellőzésével nem számíthat, Cavour e fölötti tárgyalás céljából Szarvadyt meghívta Turinba, ez pedig eziránt utasítást kért Kossuthtól.³

Kossuth ugyanoly tartózkodással válaszolt Szarvadynek, mint Irányinak s megjegyezte, hogy a hatalmak valószínűleg azért fordulnak az emigráció más tagjaihoz, nem hozzá, mert ezeket általános ígéretekkel s némi anyagi segéllyel rávehetni vélik arra, hogy Magyarországon a hatalmakra nézve hasznos kis mozgalmat indítsanak. Ezért köti magát ahhoz Kossuth, hogy egyenesen vele egyezkedjenek s e mozgalom vezetése az ő kezében legyen. Óhajtja, hogy Szarvady elmenjen Turinba, de csak úgy, ha ott hajlandók őt a Kossuth megbízottjának — és csakis annak — tekinteni. A kormányzó közölte Szarvadyval a MieroslawskU fele közvetítés történetét is.

Kévessel később, januárius 17-én végre Klapka is fölkereste Kossuthot. Ismételt beszélgetésükről maga Kossuth közölt kimerítő följegyzéseket.⁴ Ezek szerint Klapka elmondta, hogy ő beszélt Napóleon herceggel, beszélt Cavourral s Viktor Emánuel királlyal is, hogy ez utóbbi föltétlenül el van határozva az Ausztria elleni háborúra, Franciaország fegyveres támogatásáról pedig biztosítva van, de a francia sereg készületlensége miatt május előtt támadásra nem gondolhat. Magyarország részvételének szükségességéről mindnyájan meg vannak győződve s ezért adnak pénzt, fegyvert, hajókat a kiszállásra, sőt egy francia

¹ K. / . 1. 91. s köv. 1.

² Később sokáig az olasz királyság nagykövete volt Bécsben.

³ K. / . 1., 111., s köv. 1.

⁴ U. ott 99. s köv. 1.

hadosztályt is, de csak hátvédül. Kossuth kérdezősködésére azután kiderült, hogy ezt az ígéretet francia részről csak a vörös herceg tette, ki arra elnyerhetni véli a császár beleegyezését s azt is megígérte, hogy a császár Klapkát fogadni fogja; a közlésekből az is kitűnt, hogy úgy olasz, mint francia részről elismerik azt, hogy Magyarországon Kossuth nélkül semmit se lehet tenni s ezért ismerni kívánják az ő közreműködésének föltételeit. Erre Kossuth kinyilatkoztatta Klapka előtt, hogy a császár ígérete nélkül az ajánlatot alapul el nem fogadhatja; hogy ő «egy kis légiócskának» idegen földön való alakítása fejében hazáját a kockázatba belé nem viszi, sőt meg tudja akadályozni, hogy belévitesék; biztosítékok nélkül senkivel szóba nem áll. Kiköti továbbá a maga számára a hadsereg vezénylését, amelyre tíz év óta folytatott tanulmányai képesítik s amire felelőssége kötelezi; ellenben szívesen látja Klapkát mint vezérkari főnökét. Ő a nemzetet csak úgy szólítja fel fegyverre, ha biztosítva van az, hogy a szövetséges seregek Magyarországra is betörnek; a francia zászlónak magyar földön kockáztatva kell lennie, ez *conditio sine qua non!* Klapka kifejezte Kossuth nézeteivel való teljes egyetértését s vállalta azok képviselőletét és érvényesítését Párisban.

Időközben Szarvady Bixióval abban az irányban is levelezett, hogy eszközölje ki Cavournál egy piemonti konzul küldetését Belgrádba, aki a magyar törekvéseket támogatná azon a területen, mely a hadműveletek szempontjából kétségkívül nagyon fontosnak fog bizonyulni. Cavour ezt kilátásba is helyezte.¹

Kossuth is, Klapka is siettek Szarvadyt tárgyalásukról és megállapodásukról értesíteni s bár ez utóbbi erősen hitt a háború elkerülhetetlenségében, Kossuth sok jelenségből — így a már ismert sugalmazott röpiratból, a Napóleon császár trónbeszédéből — a háború elodázására következtetett, sőt Klapka is ezt a benyomást merítette Párisban, viszont azonban biztató mozzanat volt a császárnak a tábornok előtt kifejezett tudakozódása Kossuthhoz való viszonyáról.²

Az a megállapodás, mely a háborús fejleményekben beállani látszott, Kossuthot arra indította, hogy februárius 25-ről keltezve azt a «Tájékoztató»-t küldje a hazába, melyet már a megelőző részben ismertettünk. Bár abban az összes többi európai hatalmak semlegességét egy Ausztria ellen francia és olasz részről indítandó hadjárat esetében biztosítottak mondta, némi kételyei mégis lehettek, mert e hó folyamán levelezésben állott a Brüsszelben lakó Ludvigh Jánossal, ki jó viszonyban volt az ottani orosz követtel s ez összeköttetés útján igyekezett

¹ K. / . l. 119. s köv. l. Szarvady és Bixió jan. 21 s 31=iki levélváltása a N. M. K. / -ban.

² K. / . l. 109—110., 123. s köv. l.

Oroszországot Magyarországra s ő reá vonatkozó esetleges aggodalmi iránt megnyugtani.¹

Nem érdektelen, hogy ebben az időben Becsben a birodalmi rendőrség középpontjában mennyire érdeklődtek Kossuthnak nemcsak működése, hanem még családi és magánviszonyai iránt is. Egy Kempenhez februárius 17-ikéről intézett titkos jelentés² Kossuth gyermekeiről szól, 18 éves leányáról, kit Irmának nevez, holott Vilma volt a neve, a 17 éves Ferencről s a 15 éves Lajosról; elmondja, hogy a fiúk előbb Párizsban tanultak, most Londonban az egyetemet látogatják, hol Newman, a classica philologia tanára főpártfogójuk; atyjuk is sokat foglalkozik velők, tanítja őket a hazai történetre és a politikára, sétáik közben is magyarázatokat fűz a látottakhoz. A jelentés Ferencet közepes tehetségnek mondja, anyjától elkényeztetett tunya természetűnek, kire nem vár nagyobb szerep; ellenben Lajos csupa tehetség, tűz és a merészségig menő bátorság, kit atya veszedelmes emberré nevelhet. A Kossuthfiúk az egyetemen kívül a várépítés és taktika tudományát egy francia kapitánytól tanulják. A jelentéstevő egyébiránt úgy tudta, hogy ha egyhamar nem lesz forradalom, akkor Kossuth családjával Amerikába fog kivándorolni.

A következő március hóban a Lord Cowley bécsi küldetése s a békéltető kongresszus terve foglalkoztatta egész Európát s az emigráltakat is; Kossuth azonban szünet nélkül folytatta levelezését a párisiakkal s ezek közt most már Teleki Lászlóval, úgyszintén Ludvigghal; a párizsi magyar menekültekről ez időben már Bécsben is tudva volt, hogy közeledést kerestek és találtak a párisi kormánykörökhöz, melyekhez egy Magyarország jogaira vonatkozó emlékiratot is eljuttattak.³ A Ludvigghal való levelezés a brüsszeli orosz követ közlései mellett főképp Kossuth bizonyos beszédeinek a Ludvigh francia fordításában való közlésére s Franciaországban s esetleg Olaszországban való terjesztésére vonatkozott. Írt ez időben Kossuth Kiss Miklósnak is s hangsúlyozta vele szemben, hogy ha ő valakivel érdekközösség alapján kezdet fog, bizonyosan hű szövetségese is lesz, de az elvtagadó szupplikáns szerepét nem vállalja. Ludvigghal szemben pedig hangoztatta, hogy ő nemcsak «multját zsebre nem dugja», hanem hangja sem fog jövőben változni, ha azt fölemelni tanácsosnak látandja.⁴

Klapka után most már Teleki László is közeledett Kossuthhoz, kit tizenegy éve nem látott s kivel kilenc év óta levelet se váltott; jele ez annak, hogy mindnyájan elérkezettnek látták a tettek idejét s szükségét érezték annak, hogy a tettek mezején az eddigi ellentétek elsimuljanak. Ő ugyan még mindig szkeptikus volt a háború kitörése

¹ *U. ott* 141. s köv. 1. ³ *U. ott* 310. sz. névtelen promemória.

² *Gensd. Dép.* 1859. ⁴ *N. M. K.* 1. márc. 3., 4. és 15-ről k. levelek.

s a Magyarországot illető szándékok komolysága tekintetében, de szívesen hagyta magát a Klapka reményei által felvillanyoztatni és megakarta ragadni az alkalmat, hogy Kossuth iránti változhatatlanul meleg érzelmeit nyilvánítsa, amit ez utóbbi hasonló melegséggel viszonzott s megküldte Telekinek is az ez időben már Szarvadyhoz eljuttatott emlékiratot, mely egyenesen a császár s Napóleon herceg használatára volt szánva.¹

Legfontosabb volt egyébiránt ez időben a Kossuth és Szarvady közti levelezés,² melyben Kossuth ismételve hangsúlyozta, hogy a nemzetet könnyelmű vállalkozásba belévitetni nem engedi s elárulta kedvetlenségét a fölött, hogy az olaszok az ő mellőzésével mégis csak alkudoznak Klapkával s ebből folyó bizalmatlanságát is a turini kormány iránt, mely íme, most már a Szarvady odajövetele elől is kitér; nem akarnak közvetve se vele — Kossuthal — tárgyalni, mert tudják, hogy ő nem koldul, «koldusnak olesó a bére, — úgymond — az enyém nem!»

A Szarvady levelei inkább informatív jellegűek; magyarázza a Moniteur békés cikkét s a vörös hercegnek e miatt a miniszterségről való lemondását; híreket közöl Porosz- és Oroszország magatartásáról, a kongresszus tervéről, Nigra kabinetfőnökkel való tárgyalásairól. Szarvady törhetetlenül bízott a háborúban, nem annyira a francia császár elszánt-sága, mint inkább Ausztria makacssága miatt.

Kossuth aztán március 26-ikáról kimerítő levelet küldött Szarvady-nak, melyben újból kitér elégedetlensége a hajthatatlanul fenntartott álláspontjával ellenkező alkudozással s némi bizalmatlansága Klapka iránt; a császár és a herceg helyes informáltatása végett itt melléklí a már említett s nekik szánt francia emlékiratot, mely március 25-ikéről van keltezve.³ Világos és határozott formában tartalmazza ez irat a Kossuth ismert föltételeit és kikötéseit, hiábavalónak mondja a kongresszussal való kísérletezést, kifejti, hogy Magyarország közreműködése nélkül az osztrák ellen a győzelem Olaszországban nem bizonyos, még kevésbé könnyű s az osztrák-olasz kérdést véglegesen csak Magyarország függetlensége oldhatja meg; végül tiltakozik minden kísérlet ellen, mely az ő hozzájárulása s francia fegyveres erő közreműködése nélkül akarna a hazában lázadást szítani.⁴

Végre március?o-ikán Szarvady az időközben Párizsba érkezett Cavourral magával végbement párbeszédjéről számolhatott be, valamint arról is, melyet az olasz államférfiúval Bixio, a magyar ügy lelkes barátja folytatott. E beszélgetések során Cavour teljes őszinteséggel

¹ Teleki márc. 19-iki lev. közölve a K. I. 1. köt. 177. lapján: eredetije a N. M. K. I. közt.

² K. I. 1. 159 — 177. és 192. s köv. 1., továbbá N. M. K. I. márc. 5., 1 i-iki lev.

³ K. I. 1. 168. s köv. 1.

⁴ U. ott 192. s köv. 1.

nyilvánította aggályait és ellenvetéseit. Nehézségeket látott magyar vagy olasz csapatoknak Magyarországra szállítására nézve, ami ellen Anglia kifogást emelhetne, ajánlotta, hogy a magyarok Romániával egyezzenek meg. Nem titkolta bizonyos fokú bizalmatlanságát Kossuth iránt, amíg ez a Mazzini barátja és lapjának munkatársa, azé a Mazzinié, aki a piemonti kormány engesztelhetetlen ellenfele s nem is titkolja, hogy egyre-másra küldi az orgyilkosokat Napóleon császár ellen. Cavour nyíltan fölvetette azt a kérdést is, nem volna-e a magyar katonákra nagyobb hatással Klapkának, a kipróbált vezérnek, mint Kossuthnak, a politikusnak felhívása? Mire Bixio azt a nagyon találó ellenvetést tette, vajjon gondolja-e Cavour, hogy a piemonti hadügyminiszter, Lamarmora felhívása tette szólítaná az olasz katonákat, ha ő, Cavour azt nyilvánosan megcáfolná? Vége a szárd miniszterelnök — ki átvette a Kossuth emlékiratának egy példányát is, — azt az óhaját nyilvánítottá, hogy a magyar ügy kezelésére Turinban egy bizottság alakíttatnák, melyben Kossuth is, Klapka is helyet foglalnának. Egy, mindjárt másnap írt levelében ¹ Szarvady hírt ad arról a benyomásról, amelyet a Kossuth emlékirata, — vagy mint ő nevezi — nyilatkozata Teleki Lászlóra tett; ez utóbbi írója érdekében jobban szeretne volna, ha a nyilatkozat máskép íratott volna s fél annak rossz hatásától; Teleki azt találja, hogy Kossuth túlságosan a maga személyes ügyeként állítja be a kérdést. Szarvady nem osztja e nézetet, helyesli a memorandumot s amennyiben Telekit nem tudná rávenni, maga fogja azt Napóleon hercegnek átadni; azt azonban szeretné elérni, hogy ez az ügy meghasonlást ne idézzen elő az emigráció vezérférfiai között, hogy «egymás ellen ne dolgozzanak. Alig kezdünk — úgymond, — és máris tapasztaljuk, mit várhatunk barátainktól. Tehát vigyázzunk az idegenre és vigyázzunk saját seregünkre.» Azt is közli, hogy Cavour nem állott rá a lefegyverzésre és nem fog belémenni a kongresszusba; most az a kérdés: mit csinál Ausztria? Anglia — úgy látszik — ellenséges Piemont iránt; Párisban még úgy dolgoznak, mintha háborút akarnának, de a levélíró most már azt hiszi, hogy — ha csak váratlan eset be nem áll, — az összeütközés ez évre már elmarad. Megrontották az egészséget, ügyetlenkedtek Párisban is, Turinban is.

Kossuth válaszában a lényegre nézve fenntartotta álláspontját, de igyekezett közvetítői útján megnyugtanni Cavourt az ő Mazzinihoz való viszonyára nézve.² Egyidejűleg kimerítően írt Telekinek, kitől szintén kapott levelet, magyarázta eljárását s igyekezett megerősíteni kifogásait. Megütközését nyilvánította barátjának amaz érthetetlen kérdése fölött, melyet tőle nem várt, vajjon képes volna-e odahatni, hogy Anglia az osztrákkal tartson? kimutatja, hogy ő mindeddig, hét teljes éven át,

¹ N. M. K. I.

² K. I. 1. 199. s köv. 1.

az ellenkező irányban dolgozott s az angol közvélemény szempontjából teljes sikerrel.¹

Kiss Miklós egy közléséből² tudjuk, hogy Teleki a Kossuth nyilatkozatát mégis átadta a hercegnek április 3-án s hogy azt már a császár is — valószínűleg a következő napon — elolvasta. Ezt Teleki egy levele is megerősíti.³

Ez időben a Kossuth környezete már nagyban készült a háborúra. Veress Sándor, április 10-én meglátogatván az öreg Ihsz Dánielt, azt teljes elragadtatásban találta, mert egy lapban azt olvasta, hogy Ausztria már megüzente a határát Viktor Emánuelnek; fölpróbálta régi egyenruháját, melyből bizony kihízott, kardja is megrozsdásodott; fölébredt harcikedvében Veressét már hadsegédjeként mutatta be ismerőseinek.⁴ Kossuth hírt kapván a hazából, hogy nyugtalanul várják a kilátások felőli tájékoztatást, április közepén egy németül beszélő angol útján újabb értesítést küldött Magyarországra, amit azzal a céllal kötött össze, hogy maga is hírt kapjon a közhangulatról, mely rá nézve nagyon kecsegtetően hangzott. Kevésbé kecsegtető volt éppen ez időben az európai helyzet, mert Cavour, egy április 17-én tett nyilatkozata szerint angol nyomásra már-már hajlandó volt engedni s a lefegyverzésbe és a kongresszusba belemenni, ha Szardínia a nagyhatalmakkal egyenlő lábbon vehet részt a kongresszusban.⁵ A háborút kívánók szerencséjére ez a megegyezés — tudvalevőleg — Ausztria merev magatartásán hajótörést szenvedett.

Az év kezdetétől fogva élénk sürgöny- és levélváltás folyt egyfelől Viktor Emánuel király és Cavour, másfelől — a királynak most már veje — Napóleon herceg között,⁶ melynek során a herceg április 23-án azt kérdezte Cavourtól: mi híre van Klapkáról? s 25-én azt írta neki, hogy türelmetlenül várja Klapkát. 29-én történt meg a találkozás Jeromos hercegnél, melyben Teleki, Klapka és Bixio vettek részt, kik ez alkalommal kijelentették, hogy készek Kossuthal együtt működni. A herceg rendkívül rokonszenvesen fogadta őket s megbízta őket a császár nevében, hogy hívják meg Kossuthot a személyes érintkezés végett Párisba való jövetelre.⁷ Teleki, Klapka, Bethlen Gergely és Puky Miklós vitték meg a hírt Londonba Kossuthnak, ki akkor már a Magyarország

¹ *U. ott* 178. s köv. 1.

² *N. M. K.* I. L. évélkivonat ápr. 6-ról.

³ *K. I.* 1. 191. 1.

⁴ *Veress* S. id. m. 242 — 243. 1.

⁵ *K. I.* 1. 205. 1.

⁶ Lásd: «L'Italia liberée. (1857—1882) Lettres et dépêches du roi Victor Emanuel II et du Comte Cavour au prince Napoléon: *Revue des deux Mondes* 1923. évf. 41—52., 550. s köv. 1.

⁷ *K. I.* 1. 207- 208. 1.

területén végbemenendő hadműveletek terveivel foglalkozott s a meghívást természetesen készséggel elfogadta.

Ezt a fordulatot kétségkívül a hadviselés kérdésének időközben osztrák részről történt eldöntése idézte elő. Mint tudjuk, Ausztria április 23-án ultimátumot küldött a szárd-piemonti királynak, melynek visszautasítása következtében 26-án beállott a hadiállapot s miután az osztrák csapatok 29-én átlépték a piemonti határt, a francia császár a casus bellit magára nézve is beállottnak tekintette. Bár hadműveletekre még egyhamar nem került a sor, az emigráció tagjai azonnal a legvérmesebb reményeket fűzték a megindult háború kimeneteléhez. Még a kétkedő természetű Jósika is, bár nem nagyon bízott a hadjáratból Magyarországra hárulandó előnyökben, biztosnak tekintette Ausztria ellenségeinek fényes győzelmét. Mindenütt megindult a mozgolódás: Perczel Mór Jersey szigetéről Párizsba utazott, olasz földön gyülekezni kezdtek a menekült honvédtisztek, még a konstantinápolyiak is türeU metlenül várták útrakelhetésüket.²

Kossuth már május 3-án Párizsba érkezett s e naptól kezdve egész a villafrancei végzetes fordulatig oly fáradhatatlan, szinte lázas tevékenységet fejtett ki, mely tisztán mint emberi teljesítmény, valóban bámulatra ragad. Ezt a tevékenységet ő maga, emigracionális iratai első kötetében oly részlesen és élénken írta le nekünk, hogy itt elég lesz azt főbb vonalaiban ismertetnünk.

Kossuth a francia hatóságok tudtával George Brown álnév alatt utazott Párizsba Klapka és Teleki társaságában s ott május 5-én délelőtt fogadta őt Napóleon herceg barátaival együtt s ugyanaznap éjfél táján a császár, kihez maga a herceg vezette el őt. A herceggel folytatott beszélgetés leglényegesebb része abból állott, hogy Kossuth, bár hangoztatta republikánus érzületét, készségesen hozzájárult ahhoz a kíváncsalomhoz, hogy a felszabadítandó Magyarország ne köztársasági, hanem alkotmányos monarchiái kormányformát válasszon s a leendő király trónfoglalásáig egy bizottság vegye kezébe az ország kormányzatát. Fel is ajánlhatni vélte mindjárt a Szent István koronáját — Napóleon Jeromos hercegnek, ki azonban kitért e megtiszteltetés elől, mondván, hogy ők, a Bonaparték, dinasztiájuk nagy alapítójának példájából megtanulták azt, hogy a francia császárság európai koalíciókat hí ki maga ellen, ha a császári család tagjait ülteti az európai trónokra. Kossuth nagyon határozottan hangsúlyozta azt is, hogy a magyar nemzet harcba vitelének föltétele az, hogy a francia logóbót tekintélyes sereg élén magyar földön bontsák ki, valamint az is, hogy a francia császár egy, a magyar nemzet-

¹ Jegyzetek április 30-ról a Magyarországon való hadműveletekhez. *N. M. K. I.*

² *Jósika* lev. máj. i-ről id. h. *Rónay* id. m. III. 51. s köv. 1. *Veress* id. m. II 367. 1.

hez intézett proklamációban jelentse ki, hogy mint barát és szövetséges küld sereget Magyarországra az 1849-iki függetlenségi nyilatkozat érvényesítése céljából. Pénzt és fegyvert is kénytelen kérni, nemcsak az olasz földön, hanem a majdan a hazában szervezendő nemzeti sereg számára, ezt azonban annak idején megtérítendő előlegnek tekintené. A herceg, ki mindenhez hozzájárulni látszott, jelezte, hogy amennyiben a császár e nézeteket elfogadni hajlandó, maga fog beszélni Kossuthtal.

A császárral való értekezés éppoly fesztelen és bizalmas formában folyt le. Napóleon azzal kezdte, hogy mintegy mentegette magát a nyolc év előtt történekeért, amikor t. l. Kossuth elől Kiutahiából Angliába utaztában, elzárta Franciaországot. További szavai elárulták, hogy a herceg híven közölte vele Kossuth kívánatait, sőt melegen pártolta azokat; a proklamáció kibocsátására nézve nem látott nehézséget, erre nézve már Nagy Napóleon teremtett precedenst, bár annak nem volt sikere; a harctérnek Magyarországra való kiterjesztése azonban egy nagy akadályba ütközik: Angolország valószínű ellenkezésébe, mely, ismerve a konzervatív Derby-kormány érzületét Ausztriával szemben, még beavatkozás alakjában is nyilvánulhat. Ez ellen kellene biztosítékot szerezni. Erre Kossuth kijelentette, hogy ő vállalkozik népgyűlések útján Angliában oly közhangulatot teremteni, mely a tory-kormányt megbuktassa s egy whig-kormányt hozzon uralomra, amely a minden körülmények közötti semlegességre nézve biztosítékokat adjon. Miután arról, hogy orosz intervenciótól nem kell félni, maga a császár biztosítottá Kossuthot, a beszélgetés befejezése előtt Napóleon még fölvetette a kérdést, vajjon nem lehetne-e előlegesen egy kis fölkelési mozgalmat rendezni Erdélyben? De Kossuth határozott ellenzésére hamar elejtette ez eszmét s megegyezésök hangsúlyozásával biztosította a magyar emigráció vezérét, hogy Magyarország körzeműködését a háborúban csak az esetben fogja igénybe venni, ha a Kossuth által kívánt biztosítékokat megadhatja. Felhívta Kossuthot, hogy míg ő Angliában agitál, társai menjenek Olaszországba s szervezzék meg ott a magyar sereget; egyúttal Magyarországon elő kell készíteni a hangulatot s jó lesz megbízottakat küldeni Bukarestbe és Belgrádba, kiket ott a francia diplomáciai ügynökök támogatni fognak. A császár azzal vált meg Kossuthói: viszontlátásra Olaszországban!

Az éj óráiban a Szajnaparton tett közös sétájuk alatt Napóleon herceg arról biztosította Kossuthot, hogy a császár vele szemben sokkal határozottabban nyilatkozott, mint ő maga remélni merte.

Másnap Kossuth és barátai érintkezésbe léptek a császár bizalmi emberével, Pietri szenátorral s még aznap megalakították ők hárman — Kossuth, Teleki és Klapka — a «Magyar Nemzeti Igazgatóságot», mely ideiglenes székhelyül Génúát választotta s jegyzőkönyvei vitelével Irányi Dánielt, a hadügyi levelezéssel Szabó Imre ezredest s a pénz-

kezeléssel Puky Miklóst bízta meg. Egyúttal elhatározták, hogy Romániába Couza fejedelemhez ügynökül Czech tábornok, Szerbiába Pulszky vagy Ludvigh s a katonai rendelkezések végett Vetter altábornagy küldessenek ki. Konstantinápolyban a diplomáciai közvetítéssel gr. Karacsay Sándor bízott meg. Kimondták, hogy Piemontban haladéktalanul hozzá kell fogni a magyar sereg szervezéséhez, mely két gyalog- és egy lovasdandár alapján lesz megindítandó, úgy, hogy azok később hadosztályokká legyenek fejleszthetők; az első gyalogdandár parancsnokává Kiss Miklós ezredest, a másodikévé Ihász ezredest, a lovasdandár parancsnokává gr. Bethlen Gergely ezredest nevezték ki. Ezenkívül egy tüzér- és utászosztály szervezésével Szabó István ezredes bízott meg. Perczel tábornok addig, míg a hazai hadseregek egyikének vezényletét átveheti, a piemonti szervezés főfelügyelőiként fog működni. Sréter ezredest egyelőre az Igazgatóság mellé rendelték, míg később az általános lovassági felügyelő teendőit átveheti. Akik Amerikából jönnek át, azok, amennyiben ott jövedelmező állástól esnének el s amennyiben az itteni várakozások nem teljesülnének, a piemonti kormány részéről kárpótlandók lesznek. Napóleon herceg minderről értesülvén, táviratilag értesítette Cavourt a magyar ügy elintézéséről és a Nemzeti Igazgatóság — comité national — megalakításáról.¹

Míg Klapka haladéktalanul Génuaába utazott, hová május 9-én érkezett meg s Turinba is felrándult Cavourral értekezendő,² addig Kossuth már május 8-án visszatért Londonba, hol javában folyt a képviseléválasztási mozgalom. Terve volt a május közepén befejezendő képviseléválasztások s a parlamentnek május végén leendő megnyitása közti időt használni föl az agitációra, de addig is temérdek volt a teendője; a népgyűlések előkészítésén kívül ezidőben dolgozott ki egy — befejezetlenül hagyott — terjedelmes, szakszerű munkálatot a felállítandó magyar hadsereg szervezéséről és szabályzatáról, megfelelő alakulati rajzokkal is,³ és készített egy, május 18-ikéről kelt kimerítő utasítást a hazába küldendő megbízottja részére, mely részletesen ismertette annak teendőit, úgy Bécs és Magyarország katonai kikémlelése, mint az országnak a bizalmi férfiak kellő kitanítása szempontjából leendő beutazása tekintetében. El van itt mondva minden addigi megállapodás a francia császárral s az olasz kormánnyal, útbaigazítás van adva a Jassyba s Belgrádba történendő kiküldetések iránt és ki vannak adva a titkos jelzavak: «Derű, Génua és Konstantinápolyi»⁴ És ez időben találkozott Kossuth Londonban, teljes titokban a fiatal Obrenoviccsal, Mihály her-

¹ *Revue d. d. M.* id. köziem. -75. l.

² *Vigevano* id. m. 45. l.

³ Május 15-ről kelt kézirat: *N. M. K. I.*

⁴ Kossuth sajtókezű írása a *N. Máz. levéltárában*; az «Irataim»ban közölve

ceggel, a csak nemrég elűzött Karagyorgyevics helyére visszahívott öreg Milos fejedelem fiával, akinek neje magyar hölgy, Hunyady grófné volt. Értekezésük teljes megegyezést eredményezett, mert Kossuth rokonszenvezett Szerbia függetlenségi törekvéseivel, ez országot csak hadfelvonulási területként kívánta igénybe venni s kész volt esetleg még Horvátországot is kibocsátani a magyar szent korona közjogi kötelékéből.¹

Míg a teljesen magára maradt Szemere Párisban hiába igyekezett Ausztriaellenes cikkeit a francia lapokban elhelyezni, az emigráció katonatagjai majdnem mind összegyűltek már Genuában, ahol seregével Napóleon császár május 12-én szállott partra. Asbóth Sándor Newyorkból jelentette, hogy több társával együtt útra készek s várják a hívást; Éber Nándor a Klapka ajánlásával jelent meg Piemontban, már Perczel Mór, Kiss Kiklós is Genuában voltak s az idők jele volt, hogy a Londonban élő Vukovics, a Kossuth kérelmelhetlen kritikusa, kilépett addigi tartózkodásából s kereste az érintkezést a kormányzóval. A bécsi Presse közölte a titkos proklamációt, melyet állítólag Pestről, május 15-ről keltezve bocsátottak ki megnevezetlen egyének az osztrák seregben szolgáló magyar katonákhoz, mely őket egyelőre óva inti a dezerciótól, ellenben kitanítja, hogy szándékukat el nem árulva, tartsák magukat készen az ellenséghez való átpártolásra. És május 20-ról, Genuából kelt a Klapka s Perczel által aláírt, a katonák közti terjesztésre szánt kiáltvány, mely őket a haza nevében az ellenséges táborban már kitűzött magyar lobogó alatti sorakozásra hívja föl.²

A feladat, melyre Kossuth a francia császárnak tett Ígérete szerint vállalkozott, nagy és nehéz volt. Neki, az idegen száműzöttnek, kellett csupán ékesszólására s egy-két barátjára támaszkodva oly kormányváltozást előidéznie, mely Anglia semlegességét arra az esetre is biztosítsa, ha Ausztriának nem csupán egy-két olasz tartománya, hanem léte fog kockán forogni. Ehhez járult, hogy az angol királyné a háború kitörése után azonnal, május 13-án, sietett birodalmának semlegességét határozott és ünnepélyes nyilatkozatban megállapítani. Ezzel tehát a Kossuth agitációja látszólag tárgytalanná vált, de csak látszólag, mert mindenki tudta, úgy mint Napóleon császár is, hogy a torypárt, hagyományaihoz híven, nem fogja Ausztria szétrobbantását közönyösen nézni; ezért kellett, hogy a tory-minisztériumot egy whigpárti kabinet váltsa föl, amit csak az angol közvéleménynek az olasz és magyar nemzet felszabadítását együttesen célba vevő háború mellett való hatalmas megnyilat-

¹ K. I. 1. 386. s köv. 1.

² Szemere id. köt. 131. 1. Asbóth lev. máj. 15. N. Múz. 1.-t. Klapka lev. máj. 19-ről u. ott, Rónay id. köt. 55. 1. Kiss M. lev. kiv. máj. 21. Genuától N. M. K. i. Vukovics lev. máj. 21., id. b. Vörös A. iratgyűjt. N. Múz. Klapka Perczel kiáltv. N. Múz. Vigevano id. m. 46. 1.

kozásával lehetett elérni. E munkában Kossuth főképp a Cobden közreműködésére számított, azonban ez véletlenül éppen akkor távol volt Amerikában; majdnem kizárólag egy másik barátjának, annak a Charles Gilpinnek a segítségére volt utalva, aki már Angliába jöve telekor légerősebb támasza volt s aki nemcsak mint képviselő, hanem mint Lóndón város tanácsának tagja is nagy befolyással bírt s Palmerston bizalmát is bírta.

Négy népgyűlés megtartásában történt a megállapodás; az első Londonban, a második Manchesterben, a harmadik Bradfordban, a negyedik Glasgowban volt összehívandó s mind a négynek — tekintettel a parlament közeli megnyitására — nyolc nap alatt kellett lezajlania. Pulszky valamennyi gyűlésre elkísérte Kossuthot s könyvében tanúskodik az óriási hatásról, melyet a szónok azokon elért.¹ Véletlenül éppen az első, a londoni gyűlés napján történt meg az első fegyveres összecsapás az osztrák s a szövetséges seregek között Montebellonál s már ez is az utóbbiak győzelmével végződött. A londoni meetingen maga a Lord Mayor elnökölt, ki azzal nyitotta meg a gyűlést, hogy már előre a megjelentek közóhájának mondta azt, hogy Anglia semlegessége megóvássék akkor is, ha Ausztria bármely részére terjedne ki a háború. Kifejezván azt a kívánságot is, hogy a harc a népszabadság diadalával végződjék, Kossuthnak, mint «Magyarország utolsó törvényes kormányfőnökének» adta át a szót.

Ismerve a célt, melyet Kossuth e beszédei szolgáltak s miután azoknak szövege — a glasgowit kivéve — közkézen forog,² eltekinthetünk azok tartalmának ismertetésétől. A londoni gyűlés határozatát, mely teljesen megfelelt az elhangzott szónoklat szellemének, maga a Lord Mayor vitte el küldöttség élén Derby miniszterelnöknek, aki kénytelen volt kijelenteni, hogy annak tartalmával teljesen egyetért. Hasonló formában történt meg a többi három népgyűlés megnyilatkozása is.

A parlament megnyílt s benne a kormánynak úgy, mint az előbbiben, nem volt általános többsége. Indítvány tétetvén a külpolitika alapján bizalmatlanságot szavazni a Derby-kabinetnek, ez indítványt csekély többséggel elfogadta a Ház. A kabinet lemondott s a kormány megalkotásával az a Lord Palmerston bízott meg, aki — leendő miniszter-társaival egyetemben — már előzetesen írásban biztosította Gilpin útján Kossuthot, hogy kormányra jutván, biztosítani fogja Anglia semlegességét az esetben is, ha a háború a Po partjáról a Duna s Tisza part-

¹ *Id. köt.* 245. 1.

² *H. I.* I. 247 — 315. I. A bradfordi beszéd kézírata megvan a *N. M. K. I.* közt s oly éles támadásokat tartalmaz az osztrák császár személye ellen, hogy azokat a *K. I.*-nak közlésében mellőzni kellett, amire Helfy egy jegyzete is bürkoltan rámutat. (310. 1.).

jaira terjesztetnék ki. Ezzel Kossuth Napóleonnak tett ígérését teljesítette, a franciák császáran állott, hogy ő is teljesítse a magáét.

E nagyszabású agitatórius tevékenység alatt Kossuth ráért megindítani a tárgyalásokat a Romániával való szövetkezés érdekében is. Ebben az irányban a személyes érintkezést az oláh tényezőkkal Klapka vállalta el, kinek Oláhországban járása idejét nehéz megállapítani.¹ JeU lemező a bécsi kormány információjának alaposságára nézve, hogy osztrák kémek, Kempennek küldött jelentés szerint Klapkát május 2j-án látták és pedig Kossuthal együtt Brailában, honnan 25-én utaztak vissza tovább Plojestibe,² a génuai osztrák konzul pedig Kossuthnak május 24-én Génuba érkezését jelentette, holott bírjuk Klapkának 23-ikáról Turinból kelt levelét és tudjuk, hogy Kossuth május 20-ika és 27-ike közt a legnagyobb nyilvánossággal folytatta agitációját Angolországban.

Mindenesetre május 22-ikét megelőzőleg kötötte meg Klapka Couza Sándor herceggel, Moldva és Oláhországnak az országgyűlések által ugyanazon év januáriusában és februáriusában külön-külön megválasztott közös fejedelmével azt az egyezményt, melyet azután Kossuthnak beküldött s amely Napóleonnak is bemutatott. Ez az egyezmény³ kötelezi a fejedelmet arra, hogy a «magyar hazafiaknak») oláh területen fegyverraktárak felállítását megengedje, sőt hogy őket a franciáktól nyerendő fegyverkészletből 20,000 puskával segítse s a lőszereknek a határig való szállításáról gondoskodjék. E lőszer megszerzését Klapka vállalta el. Viszont a magyarok kötelezték magukat az egyezményben, Moldva-Oláhországot Bukovina elfoglalásában megsegíteni s a magyarországi oláhság nemzeti jogait messzemenőleg biztosítani. Az egyezmény kilátásba helyezi azt is, hogy a háború után Erdély maga fog határozni Magyarországgal való adminisztratív egysége vagy különválása iránt s hangsúlyozva a testvériség elvét, a törekvés végcéljaként Magyar-, Szerb- és Moldva-Oláhországek konföderációját jelöli meg.

Ez az egyezmény, mely sohasem lépett érvénybe, Magyarországra nézve csekély előnyök mellett nagy engedményeket jelentett; megtartása is kétségesnek látszott, mert a Couza hatalma nem nyugodott szilárd alapokon s a Ján Bratiano vezetése alatt álló ellenzék határozottan megtagadta azt és semmi titkot sem csinált Erdély birtokára való igényéről. Kossuth maga Iratai kibocsátásakor nagyon találóan jellemezte a ma sem változott hagyományos román politikát, mely a Couza-féle egyezmény értékét is kétessé tette, mondván, hogy «a szláv nép-

¹ Egy máj. 19-ről Géniből s egy máj. 23-1-0! Turinból kelt levele a *Nemz. NI üz. levéltárában* található; Kossuth szerint (Ir. I. 369. I.) május 22-ről (hely nevezése nélkül) kelt levélben közölte vele a Couzával kötött egyezményt.

² *Osztr. Bel. eln. I. k.* Kempen étir. júl. 1 5-ről; főkonzuli jelent. *Gensd. Dép.* máj. 24.

³ Közölve *K. I.* előbb id. h.

tenger által körülvett román nemzet, függetlensége érdekében, geográfiai helyzete által világosan a magyar nemzettel való szövetséges viszonyra van utalva» és mégis «nem bírt elég erővel arra, hogy az irántunk táplált gyűlöletből kivetkőznék».¹

Ekkoriban az emigráció középponti vezetése már mindinkább olasz földre helyezkedett át s kereste a piemonti királlyal és kormányával való közvetlen érintkezést. Klapka május 2}-án Turinban volt s onnan jelentette, hogy beszélt úgy Cavourral, mint Farinival, hogy a magyar légiók szervezésére vonatkozó dekrétumot a király egy-két nap alatt alá fogja írni s hogy az ügyis túlsók tisztet számláló légióban fölösleges tiszteket a sereghez fogják küldeni az átszökések előmozdítása s az átszökők átvétele végett; jelentette, hogy ő is a főhadiszállásra megy. Jelenté továbbá, hogy a belgrádi szárd konzul sürgönye szerint a magyarok ott tömegesen jelentkeznek s kérnek útleveleket Olaszországba, sőt úgy van értesülve, hogy egy egész magyar ezred akarna átjönni Belgrádba és szárd védelem alá helyezkedni; a konzul utasítást kér, Klapka azonban óvatosságot ajánl, nehogy az «exaltált patrioták» esetleg osztrák kelepchébe kerüljenek. Kiss Miklós, ki Genuában volt s Napóleon herceggel is beszélt, ugyanakkor azt írta, hogy ott a mindinkább szaporodó magyarok között nagy a zavar, mert a szervezés késik; Klapka és Teleki is kívánatosnak tartanak Kossuth mielőbbi odajövetelét.²

A királyi dekrétum tényleg már május 24-én alá volt írva s kiadásának késedelmét megmagyarázza Cavournak egy, május 20-ikáról Pietri szenátorhoz intézett levele,³ mely elmondja, hogy az orosz követ s maga Gortschakoff a magyar légió szervezését felfüggesztetni kívánnák, tekintettel a hatásra, melyet az Németországban kelthetne, sőt a francia követ állítása szerint Napóleon császár se látná azt szívesen; Cavour azt szeretné, ha Klapka a dekrétum kibocsátása nélkül is folytatná a magyarok toborzását.

Ezekkel az ellenhatásokkal szemben a Kossuth jövetelére csakugyan nagy szükség lehetett; Bécsben úgy tudták,⁴ hogy ezt a francia császár is kívánja, Pulszky is unszolja a menetelre Kossuthot, mert fél, hogy távollétében Klapka és Teleki ügyetlenségeket fognak elkövetni; már folyamatban is vannak az úti előkészületek. A valódi tényállást legjobban megvilágítja Kossuthnak magának egy, május 31 -ről 1 Telekihez intézett levele.⁵ Ebben ismétli a «diversióra való felhasználás», a légionárius

¹ *U. ott* 382.1. Lásd: *Jancsó B.* Erdély stb. 94. s köv. 1. *Balaceanu* lev. Genuából *N. M. K. I.*

² Klapka lev. 23-ikáról a *N. M. Lev-táráb.* Kiss M. 21-iki és 24-iki lev. kivonata a *N. M. H. I.*-ban.

³ *N. M. lev.t.* Lásd *Vigevanonál* a 47. 1.

⁴ *Gensd. Dép.* londoni jelentés máj. 31 -ről és jún. 1-ről.

⁵ *N. M. K. I.*

condottiere-szerep» elleni tiltakozását, aggódik, hogy a magyarokat is — úgy mint Krim után a lengyeleket — kifacsart citrom gyanánt fogják eldobni; visszatetszőnek találja, hogy a magyar tiszteket nem bocsátják a főhadiszállásokra; látszik, hogy nem akarják magukat velők s egyenruhájukkal nyilvánosan azonosítani. Napóleon hercegre számít s kéri Telekit, találjon módot a császárral magával beszélni; látszik, hogy sejtí a diplomáciai akadályok fennforgását, de inkább az angolokra gyanakszik. Hogy egyelőre nem gondol utazásra, mutatja az is, hogy a magyar tisztek ellátásáról jelentést kér; hangsúlyozza is, hogy ragaszkodik az uralkodók általi meghívathoz, ha ennek még nincs ideje—úgymond — akkor minek csődítük oda a tiszteket s költsük a pénzt? Tartózkodást és takarékossgot ajánl.

Ha a Kossuth merev ragaszkodása kikötéseihöz, ebből folyó tartózkodó magatartása és késő érkezése Olaszországba magarázhatók is úgy, mint előidézői a magyar légió késedelmes megalakulásának és meghiúsítói a Klapka bátrabb és erélyesebb szándékainak,¹ alig tagadható, hogy a magyar érdekek szempontjából az események igazolták a Kossuth eljárását, mert abból, ha a magyar csapat a rendkívül gyors lefolyású háborúban tetteleg közreműködhetett s abban vért ontott volna, legfőlebb Olaszországnak lett volna haszna, Magyarországra nézve, amelynek főlzabadítására a gyors győzelem és hirtelen megkötött béke következtében úgy sem került a sor, ez legfőlebb néhány hős fiának elvesztését eredményezte volna.

Miután — mint tudjuk — a már június 4-én megvívott magentai csata, négy nappal később Milánó elfoglalása s a június 24-iki solferinói győzelem a háború sorsát rövid pár hét alatt eldöntötte, a magyar légió tényleg megalakulásának befejezésekor már egyszersmind céltalanná is vált s a magyar vitézek közül egyetlenegynek, Türnek, ki a Garibaldi önkénytes vadászcsapatához csatlakozott, jutott alkalom Olaszországért harcolni s egy hősiés támadás alkalmával a Treponti melletti csatában, súlyosan meg is sebesülni, ami a közfigyelmet ismét rá irányozta amiért vezére, Garibaldi június 17-ről Paitonéból keltezett meleg levélben üdvözölte őt, mondván, hogy «magyar vér folyt Olaszországért s az a testvériség, mely a jövőben a két népet kell, hogy összekösse, meg van pecsételve». Reményét is fejezte ki, hogy barátját nemsokára ismét oldala mellett fogja láthatni, hogy együtt vezessék fiatal katonáikat új győzelemre...²

A magyar légió magvával az a kis csapat szolgált, mely Ihász Dániel ezredes vezénylete alatt kizárólag menekült magyar tisztekből — szám szerint 120 főből — június 5-én a génuai Castellaccio-erődben alakult

¹ *Vigevano* id. m. 47. s köv. 1.

² A levél olasz szövege a *Corvina* 1925-iki X. füzetében a 10. 1. *Conda* id. m. 31. 1. *Pnlszky* id. m. III. 256. 1.

meg; ez, többnyire magyar hadifoglyok besorozása útján június 15-ikéig 398 főre, június 27-ikéig 880 főre szaporodott s legmagasabb létszámát Klapka toborzó tevékenységének hatása alatt 3200 főben érte el július elején, amikor az egész öt zászlóaljra osztott sereg részint Aquiba, részint Alexandriába és Astiba helyeztetett át, de akkor már a megkötött fegyverszünet következtében rendeltetése egészen kétségessé vált.¹

E légió szervezése és vezénylete körül Klapka mellett Czecz János, Vetter és Perczel Mór tábornokoknak, Ihász és Kiss Miklós ezredesek mellett gr. Teleki Sándor, Szabó Imre és Sréter Lajos ezredeseknek is jutott bizonyos szerep; őrnagyokként Mogoródy Adolf, Tüköry Lajos, Kiss István és Eberhardt Károly működtek; a századosok közt ott volt a már említett Veress Sándor, továbbá Dobay Károly, ki utóbb az olasz hadseregben altábornagysáig felvitte s a hadnagyok közt Horváth Gyula, a később jól ismert képviselő és publicista.²

Már a légió szervezése s később ügyvitele nem ment nehézségek, súrlódások s utóbb személyes torzalkodások nélkül is. A soká visszartartott királyi dekrétum végre június 10-én kiadatott, nem a táborban levő király, hanem helytartójának, Savoia-Carignan Jenő hercegnek aláírásával. Mindjárt nagy elégedetlenséget keltett, hogy benne Magyarországról szó sincs, csak egy, a piemonti hadseregben szervezendő magyar légióról, mely mindenben azonosítatik a többi önkényes csapatokkal. A főbb tisztek azonnal kijelentették, hogy így tovább nem szolgálnak; azonban Klapkának és Telekinek, kik azonnal Turinba siettek, sikerült kieszközölniük, hogy az elnevezés «olaszországi magyar sereg» (esercito ungherese in Italia) változtattassék meg, magyar zászló engedélyeztessék és megengedtessék az is, hogy az eskü s a fogadalmi kötelező nyilatkozat tartalmazza annak a kijelentését is, hogy a magyar sereg katonái Viktor Emánuel királynak addig tartoznak hűséggel és engedelmséggel, míg olasz földön vannak; mihielyt haza jutnak, az alakulandó magyar nemzeti kormányának lesznek alávetve.³

Cavour mindezekben kifogástalan előzékenységet tanúsított s csak arra kérte a magyar urakat, hogy a nyilvánosság előtt ne sokat hangoztassák e kiváltságokat. Szemere emlékirata, melyet neki beküldött s

¹ *Vigevano* (id. m. 47. s. köv. 1.) teljesen hiteles adatait közöljük; lásd egyéb-iránt *Bothár Dániel* cikkét «A magyar Nemz. Igazgatóság történetéhez», a *M. Figyelő* 1911 dec. i-i számáb. 377. s. köv. 1. és *Busbach* id. m. I l. 286. s. köv. 1. K. I. 1. 349. l. Kossuth szerint (l. l. 368. sz.) a fegyverszünet előtt a légió létszáma meghaladta a 4000-et.

² U. a. helyeken; a *Vigevano* könyve a neveket többnyire elferdítve közli.

³ K. I. 1. Különböző helyein. (E kötet pongyola szerkesztése úgy össze-vissza hányta az anyagot, hogy az események folyamata alig vehető ki belőle.) Ezekkel megegyeznek *Vigevano* id. közlése. A magyar légionáriusok hangulata, szellemére világot vetnek azok a «Bús dalok- s Bagó őrmester magyar «Hiszek-egy-e, melyek a N. M. K. I. közt találhatók.

mely valószínűleg Kossuth ellen irányult, aligha volt hatással reá. Ellenben a francia kormány minduntalan nehézségeket támasztott; még Napóleon herceg is fölötte elégedetlen volt a huzavonával s a tétlenséggel, melyre, mint a magyar sereg pártfogóját kárhoztatták. Walewski francia külügyminiszter hevesen tiltakozott a Couza fejedelemnél a magyarok rendelkezésére álló fegyverkészlet igénybevétele ellen, ami Klapka s a francia kormány között élénk sürgönyváltásokra szolgáltatott okot.¹

Az elégedetlenek közé tartozott Perez el Mór is. Ő, tekintettel a sorsdöntő fordulatra, feledve a múltat, már májusban fölkereste Kossuthot Párisban, «volt ölekezés, békülés; de barátság és bizalom nélkül.» Azután Perczel lement Genuába, majd ismét Londonban termett Kossuthnál. Ő, ki nyilván rossz néven vette, hogy nem tartozik az Igazgató sághoz, elismerte mégis Kossuthot központosító tekintélynek-, de föltétlen engedelmességet nem ígért neki s magának független szabad állást tartott fenn, azt azonban kijelentette, hogy ha elvállal valamit, abban a Kossuthtól való függését elismerl. E feltételt Kossuth elfogadta, ez alapon neki jobbját nyújtá s remélte, hogy a részletekre nézve könnyen egyetértésre fognak jutni, föltéve, «hogy Perczel indulatkitörésekkel nem fogja azt lehetetlenné tenni», mert —mint írta— «ha mindnyájan angyalok volnánk is, az anarchia okvetetlenül megölné a hazát». Közöttük tehát minden tisztázva volt, Perczelnek még csak Telekivel és Klapkával keU lett tisztába jönnie, kikkel Kossuth is egyetértésre volt kötelezve. Ezután Perczel előbb Jerseybe ment, majd ismét vissza Olaszországba, hol a «vörös herceg» bizalmat látszott belé helyezni, de ő, minduntalan panaszkodva, hogy titkolódnak előtte, hol összekülönbözött, hol ismét kibékült Telekivel és Klapkával.²

Sok hivatgatás és unszolás után Kossuth végre elhagyta Londont; június 10-án érkezett Párisba, 18-án Lyonba, 20-án Marseillebe és 22-én Genuába. Marseilleben rossz híreket kapott a légió dolgainak állásáról, Genuában azonban táviratot vett Cavourtól, melyben üdvözölvén őt olasz földön, mielőbbi látogatását kérte. Egy, Klapka és Telekitől is aláírt tudósítást küldvén innen a hazába, azonnal útra kelt tehát, már útközben sok meleg üdvözlésben részesülve nemcsak az Alexandriában, Aquiban és Astiban elhelyezett magyarok, hanem az olasz nép s katonaság részéről is.³

¹ Kiss M. lev. kivonata jún. 11 -ről *N. M. K. I. A Revue d. d. M.* id. közlése 854. s köv. 1. *Szemere* id. m. 11. 139. l.

² Perczel Miklós levelei *Rónaynál* id. köt. 53. s köv. 1. Kossuth lev. Perczel Mórchoz jún. 9-ről *N. M. K. I.*

³ Kossuth levelei útjáról nejéhez *K. I.* 1. 414. s köv. 427. s köv. 1., egy kiadatlan levele Lyonból jún. 18-ról; *N. M. K. I. Wlaucs Ernő* cikke; Kossuth fogadtatása Olaszországban. *P. Hírlap* 1821. okt. 16. Paya egy régebbi könyve alapján, melyben tévesen van jún. 27-ke mint Kossuth Turinba érkezésének napja megjelölve.

Június 24-ikén, tehát a háború sorsát végleg eldöntő solferinói ütközet napján fogadta Cavour Kossuthot, kivel ez alkalommal először találkozott. A fogadtatás, Cavour egyénisége, megértő gondolkozása, őszintesége, a legjobb benyomást tették Kossuthra, ki a beszélgetést egyéb-iránt nem tekintette befejezettnek, mert a miniszterelnök őt még másnapra is magához kérte, hogy bizalmasával, Nigrával is összehozza, kit melléje rendelni kívánt. Kossuth tele volt reményekkel, annál inkább, mert délutáni sétakocsizása alkalmával a tömeg majdnem útját állotta evviva-kiáltozásokkal. Nejének azt írta, hogy nemsokára vele együtt remél ebben az «isteni» országban, Itáliában gyönyörködhetni s még az nap egy lelkesítő szózatot intézett Iház útján a magyar sereghez, melyben jelezte, hogy mihamar egyesülhet velük s reméli, hogy nemsokára azt mondhatja nekik: a cél biztosítva van. A szózat a magyar sereg nemzeti önérzetének kielégítése mellett jobb ellátását is kilátásba helyezte, mert hallhatta már Kossuth, hogy e tekintetben is panaszok merültek föl és elégedetlenség kezd terjedni. Ez igazolja az ugyané napon kelt emlékiratot, mely a magyar katonák anyagi ellátása körül bizonyos igényékét támaszt a piemonti kormánnyal szemben.¹

Kossuth Cavourral abban állapodott meg, hogy másnapi újabb találkozásuk után Nigrával a főhadiszállásokra fog menni. Ez a terv meg-hiusult; a gróftot táviratilag még az este a királyhoz a főhadiszállásra hívták, hová Nigrát magával kellett vinnie s megbízottja útján azt a tanácsot adta Kossuthnak, hogy menjen Parmába Napóleon herceghez s annak közvetítését vegye igénybe. A rossz fordulat szembetűnő volt ugyan, de Kossuthot — levelei szerint — még mindig emelkedett hangulatban tartotta a rajongásig lelkes fogadtatás, melyben útjában mindenütt s Parmában is részesült. A herceg néhány napig ott tartotta, hogy előbb levelet küldhessen a császárhoz. Kossuth első benyomása itt az volt, hogy Ígéreteket fognak tenni, de a végrehajtás idejét függőben fogják tartani; már látta a proklamáció tervét, melyet általok, mint Nemzeti Igazgatóság által kiadatni akartak s amellyel legalább tízezer magyar katonát reméltek az osztrák seregből való átpártolásra rávehetni; Kossuth vonakodott ahhoz hozzájárulni, de mégis azt találta, hogy a kilátások napról-napra javulnak.²

Június 29-én Kossuth Milánóba utazott s ott vette másnap a hírt, hogy a francia császár őt Pietri szenátorral együtt főhadiszállásán várja. Nem lehetett tudomása Cavour egy nyilatkozatáról, melyet a magyar kérdésről július i-én Napóleon herceghez írt levelében tett. Ebben —

¹ K. I. I. 428. s köv. 1. *Bothár* id. cikke a M. *Figyelőben* 388. s köv. 1. Név-télén promemoria Turinból jan. 24. N. M. H. I. Köss. jegyzéke u. e. tárgyban: K. I. 362. s köv. 1.

² K. I. I 433. s köv. 1. 462. s köv. 1.

már egy héttel a solferinói csata után — azt mondja, hogy a szövetségesek célja gyorsabban és teljesebben éretnek el, ha hathatósan előbbre vihetnék a magyar ügyet; sajnos azonban erre vonatkozó szándékainkat hátráltatja az a határozatlanság, hogy ne mondja egyenetlenség, mely a magyar bizottságban (a Nemzeti Igazgatóságot érti) uralkodik, a Magyarországon teendő előkészületeket pedig hátráltatják a dunai fejedelemségekben fennálló áldatlan állapotok, melyek Couzát megfosztják önbizalmától. Klapka megteszi, amit lehet, de őt meg akadályozzák eljárásában a bizottság polgári tagjai. Nem mondhatnám, — írja, — hogy Kossuth rosszindulatú, sőt ellenkezőleg, a legnagyobb mértékben méltánylom lojalitását és mérsékletét, de ő a légió kérdését alá akarja rendelni a fölkelés kérdésének, ami — nézetem szerint — nagy tévedés. Reméli Cavour, hogy a hercegnek sikerülni fog ezt megértetni Kossuthal, és hogy ő a táborból való visszatérése után őszinte támogatásban fogja részesíteni Klapkát.¹

Kossuth találkozását a császárral még megelőzte Sréter és Teleki Sándor ezredesek fogadtatása általa. Ezek a főhadiszálláson nem sok előzékenységgel találkoztak, amíg véletlenül a császár megpillantotta őket; megtudván kilétüket, azonnal magához kérte mindkettőt s nagyon barátságosan kérdezősködött a légió viszonyai, Kossuth s a magyarországi közhangulat felől. Az ezredesek nagyon őszinte válaszokat adtak, föltárva a légió bajait s hiányait is; mikor azt mondták, hogy Magyarhonban csak várják a császár parancsszavát s nyomban fölkel 200,000 vitéz katona, a császár megjegyezte: «Magyarhon nagyon messze van, de ha Velence felé operálunk, lehetséges, hogy történik valami ott is.» Viktor Emánuel király is hasonló beszélgetést folytatott Sréterrel és Telekivel.²

Kossuth csak e fogadtatása alkalmával adhatta át Napóleon császárnak az új angol kormány semlegességét biztosító írott nyilatkozatot; e részben megnyugtatta a császár a német veszélyre utalt, mire Kossuth megmagyarázni igyekezett, hogy e veszély sokkal biztosabban állna elő, ha a megvert s menekülő osztrák sereget osztráknémet területén venné üldözőbe, mintha magyar területen törí meg hatalmát; ha pedig egyiket sem akarja tenni, az osztrák kiheveri vereségét s majd újra támad. Napóleon mindenben igazat adott Kossuthnak s az őszinteség minden látszatával biztosította őt, hogy erősen el van határozva Magyarországot függetlenné tenni, ha csak valami olyas váratlan közbe nem jő, miről Kossuth is kénytelen lesz elismerni, hogy lehetetlenség. Ezt három nappal a megkötött fegyverszünet és nyolc nappal a villafrancai megegyezés előtt mondta, mely pedig az ő saját kezdeményezésére jött létre! Miután még azt a kívánságát kötötte szívére Kossuthnak, hogy

¹ *Revue d. d. M.* id. közl. 859. l.

² *K. I. I.* 357. s köv. l.

mielőbb küldjön magyar egyenruházatú csapatot táborába, a császár elbúcsúzott Kossuthtól.¹

Minden jel arra mutat, hogy a szövetséges seregeknek aránylag gyors és könnyű győzelme az osztrák fölött, melyet Solferino megpecsételt, ahelyett, hogy aggodalomba ejtette volna a magyar emigrációt, felbátorította reményeit. A légió szervezése most nagyobb hévvel s olasz részről nagyobb készséggel indult meg s Kossuth a Valeggióban végbe ment császári fogadtatás után azt írta feleségének, hogy jöjjön mielőbb utána Olaszországba; Solferino híre még Perczel Miklóst is arra indította, hogy Jerseyből Genuába jöjjön; az amerikaiak is mozgolódtak. Hozzájárultak e fokozódó reményekhez kétségkívül azok a hírek is, melyek hazában a fölkelésre való legelszántabb készségről beszéltek s némi részben túlzottak is voltak, például mikor tudni vélték, hogy már Senyey, Urményi és Deák is beléptek a lappangó forradalmi bizottmányba.²

Kossuth a francia főhadiszállásról nyomban Turinba ment s oda idézte a magyar sereg összes vezető embereit; értekezletet tartott velök, melyben megállapították a szervezési, felszerelési részleteket, turini iparosoknál megrendelték pár zászlóaljnak nyolc nap alatt leendő teljes felszerelését ruhával; Klapka mellé felszerelési bizottmányt rendeltek ki a Czech tábornok elnöklete alatt, ki az oktatás felügyeletével is megbízott. Cavournak egy, az egész szervezést felkaroló jegyzéket adtak át s vele, Pietri közbejöttével maga Kossuth mindent tisztába hozott, mely alkalommal a szárd miniszterelnök — mint mondá — félretéve a diplomatát, teljes nyíltsággal kijelentette, hogy meggyőződése szerint, ha Magyarország fel nem szabadul, az olaszok az egész háborúval nem sokat nyernek s legjobb esetben is igen veszélyes jövőnek néznek eléje.⁴

A legjobb reményekkel telve ment július 6-án Kossuth Genuába, hogy az ott szervezkedő magyar csapatok fegyelmét s jó szellemét megerősítse; útközben Aquiban és Alexandriában is lelkesítő beszédet intézett a magyar katonákhoz; Genuába érve, ott július 8-án villámcsapásként érte a hír, hogy a hadakozó felek — fegyverszünetet kötöttek! Még arról a napról keltezve Kossuth kimerítő tudósítást küldött a hazába, melyben a császárral való értekezéséről s tett intézkedéseiről beszámolt; reménykedve, hogy a fegyverszünetet még nem fogja egyhamar békekötés követni, a Nemzeti Igazgatóság ugyancsak július 8-ikáról Szabó Imre ezredes útján rendeletet küldött Ihászhoz, meghagyván neki, hogy a szervezést lankadatlanul folytassa s a tisztikart egyetértésre, kitartásra, bizalomra buzdítsa; Kossuth pedig levélben Pietrihez for-

¹ A H. I.-bán háromszorosan van ez az értekezés a császárral leírva, a 366. s köv. 441. s köv. és 455. s köv. 1.

² U. ott 347., 447. I. *Rónay* id. köt. 59. I. Névtelen francia jelentés a magyarországi hangulatról jún. 28-ról és Asbóth S. lev. júl. i-ről *N. M. K. I.*

³ H. I. 1. 368. s köv. 1. 447. s köv. 1. *Buthór* id. cikke 343. s köv. 1. «Remarques» júl 6-ról a N. I. jegyzéke *N. M. K. I.*

dült, lefestette előtte a felelősségterhes helyzetet, melybe jutottak s tőle kért tájékozást arra nézve, hogy mit várhatnak?¹

A feleletet Napóleon császár néhány nappal később maga adta meg, egy Pietrihoz intézett sajátkezű levélben, melyben közölte a július ii-én Villafrancában az osztrák császárral megkötött békeegyezményt s ezzel a háború végét. «Mondja meg Kossuthnak — írta — hogy végtelenül sajnálom azt, hogy hazája felszabadításának most abban kell maradnia. Nem tehetek másképp. Lehetetlenség. De kérem őt, ne csüggedjen, bízzék bennem s a jövőben. Időközben legyen meggyőződve barátságos érzelmeim felől s kérem, saját személyére s gyermekeire nézve rendelkezék velem.» Kossuth saját vallomása szerint sírt e levél olvasásakor s felháborodással jelentette ki, hogy a franciák császára nem elég gazdag arra, hogy Kossuth Lajost alamizsnával kínálhassa meg!²

Kossuth egyetlen elégtétele az volt, hogy Cavour gróf teljesen osztotta felháborodását; mikor egy-két nappal később Pietrivel együtt meglátogatta, már benyújtotta lemondását. Azt mondta Pietrinek: «Politikában az ember gyakran transigál idő és módok felett, néha kénytelen elvek fölött is transigálni; de van egy, ami fölött emberséges ember sohasem transigál s ez: a becsület. Az ön császára engem megbecstelenített. Szavát adta, szentül fogadta, hogy meg nem áll, míg az osztrák végképpen ki nem űzetik Olaszországból és ezért bérül magának Savoyát, Nizzát kötötte ki. Most az ön császára a bért elveszi, de minket itt hagy félúton a faképnél. Értjük be Lombardiával s hogy a vásár még szebb legyen, konföderáció békőiba akarja királyomat beleverní . . . Megbecstelenítve állok királyom előtt» . . . Azután Kossuthhoz fordulva mondá: «A franciák császára megyen. Menjen! De én és ön Kossuth úr, mi maradunk a magunk útján. Nemde? Mi ketten megtesszük, amit a franciák császára nem mert bevégezni. Mi nem állunk meg félúton.» S hogy Cavour mennyire érezte a történetek által a magyarokon ejtett sérelmet, azt később Dabormida tábornokhoz intézett bizalmas levele mutatja, melyben gondoskodásába ajánlja a «szegény magyarokat, kiket a mi nemes szövetségünk rászedett; nehogy hiszékenységükért káplárbot alatt bűnhődjenek».³

Említést érdemel, hogy Kossuthnak utóbb figyelemreméltó olasz részről enyhe szemrehányást tettek azért, hogy saját közlései szerint, bár akarata ellenére ő sugalmazta Napóleonnak a hirtelen békekötés eszméjét azáltal, hogy utalt a veszélyre, mely előállana, ha Ausztria német területre volna kénytelen visszavonulni.⁴ Ez a beállítás merőben

¹ K. I. 1. 368. s köv. 1. 447. s köv. 1. 468. s köv. 1. *Bothárnál* 384 — 385. 1. *Pulszky* id. köt. 257. 1.

² K. I. 1. 472-473. 1.

³ *U. ott* 476. s köv. 1. *Vigevano* 62.1. («i pov.ri ungheresi dél nostro generoso alleato cotanto delusi . . .») *Pulszky* id. köt. 260. s köv. 1.

⁴ *Vigevano* (az olasz hadügyminisztérium kiadványa) 59 — 60. 1.

téves; a francia császárnak akkor is lett volna ideje békét kötni az osztrákkal, ha ez német területre vonul, ellenben egészen bizonyos, hogy nem vonult volna német területre, hanem magyar területen állotta volna a harcot, ha a szövetségesek ezen a területen támadják meg. Széchenyi egy bizalmas levelében meg azt jegyezte meg, hogy «Kossuth számításból ismét kihagyott egy főtényezőt, t. i. hogy Napóleon Lajos tán bolonddá fogná tenni őt».¹ Szemerének a legnagyobb elfogultságtói sugalt vádaskodásával² kár foglalkozni. A Kossuthot akkor a sajtóban ért támadásokkal főképp Pulszky Ferenc szállt sikeresen szembe.³

Elfogulatlan ítélet kénytelen megállapítani, hogy bármennyire hibázhatott Kossuth megelőző elhamarkodott vállalkozásaival és biztatásaival, ha valaha, hát 1859-ben oka és joga volt bízni a sikerben; s ő mégis a legnagyobb óvatossággal járt el és soha sem titkolta legnagyobb bizalmatlanságát a szövetségesek, különösen a francia császár iránt, amelyet az események igazoltak. Még Kossuth erős kritikusa, Jósika is elismerte, hogy ő ezúttal nem hagyta magát megcsaltni. Míg máskor mindig a maga szakállára cselekedett, nem kérdezve senkit, ezúttal igazgatósági társai között ő volt az, aki fékezett, visszatartott, gyanakodott és késlekedett, úgy hogy néha már Klapkának s a többi katonáknak neheztelését vonta magára s az ő bizalmatlan óvatosságának köszönhető első-sorban, hogy Magyarország nagyobb kockázatba nem ment belé.

Bármily katasztrófa volt Villafranca az emigráció törekvéseire nézve, Kossuth és társai nem tekintették szerepüket eljátszottnak s nem adtak fel minden reményt. A hazai közhangulat, a Cavour Ígérete, az elégedetlenség, melyet az elért féleredmény különösen az olaszoknál keltett, megannyi biztató mozzanat volt a jövőre nézve. Kossuth szerint a villafrancai békét mindenütt nagy elégedetlenséggel fogadták. «Az orosz gyanakodott, az angol fegyverkezett, a német sorakozott, gyanú s bizalmatlanság mindenhol, melynek tüzére az ingerültség szenvedéL mes kitörései naponkint olajat öntöttek. Bizonytalannak, tarthatatlannak ítélte a helyzetet az egész világ. Gyűltek a vihar jelei mindenfelől s a magyar emigrációnak lehetetlen volt e helyzetből ösztönt nem meríteni az előfordulható alkalom sikeres felhasználására.» «Pár év alatt vihar lesz Európában — írta Pulszkynek — vihar, minőt a világ keveset látott.» Jósika, ki ugyancsak nem volt optimista, lehetetlenségnek tartóttá, hogy a magyar nemzet elismerje azt, hogy Ausztriának hosszabb az élete mint az övé; sőt azt hitte, hogy Ausztria éppen most áll az örvény szélén.⁴

¹ *Rónaynál* III. 71. 1.

² *Naplója* I. l. 158. s. köv. 1.

³ Nyilatkozata a newyorki Tribune-ban (Neue Preuss. Zeit. közlése szept. 16--án) a Vörös A.-féle gyűjteményb. *N. Múzeum*.

⁴ K. J. 11. 8 —9. 1. *Pulszky* id. köt. 265. 1. *Jósika* lev. szept. 1. id. 1.

E fordulat által meglehetősen tárgytalanakká váltak azok az érintkezések és egyezkedések is, melyek egyfelől a magyar emigráció, másfelől Moldva-01áhország fejedelme, illetve szerb politikai tényezők között folytak, habár Kossuth meghatározása szerint a békekötés ezeknek a «látszólagos viszonyoknak) véget nem vetett. Július 20-án írta alá a Nemzeti Igazgatóság a Couza fejedelem megbízottjaival kötött szerződést a magyar felkelés számára Romániában letétben levő fegyver- és lőszerkészlet további kezelése s majdani igénybevétele iránt, mely később még bonyodalmak tárgya lett. A szerbiai tárgyalások végett Ludvigh a Kossuth megbízásából még május végén Franciaországon s a Földközi-tengeren át Bdgrádba utazott, ottani működéséről koronkint semmitmondó jelentéseket küldött megbízójának, míg végre ez július 31 -ről azt írta neki, hogy akár sikerült a szerbekkel megegyeznie, akár nem, térjen vissza, kár ott vesztegetni az időt. Bécsben egyébiránt értesülve voltak e tárgyalásokról s azt is tudták, hogy Kragujevac van a fegyverraktár helyéül kiszemelve.¹

Az adott helyzetben a magyar emigráció vezetőire első és legszen-
tebb kötelesség gyanánt az a feladat hárult, hogy azoknak a magyar katonáknak, akik az ő hívásukra elhagyták az osztrák zászlókat s mint szökevények vagy hadifoglyok az olaszországi magyar sereg zászlaja alá gyülekeztek, akik ilyenképpen osztrák szempontból főbenjáró katonai vétséget követtek el, jövő sorsukat biztosítsák. Hogy az «olaszországi magyar hadsereget) föl kell oszlatni, aziránt semmi kétely sem uralkodhatott. A Nemzeti Igazgatóság még Turinból, július 14—15-ikéről rendelkezést intézett a dandárparancsnokokhoz, melyekben közölte a békekötés tényét és hogy ezzel az Igazgatóság tevékenysége megszűnik, de tudtára adta a magyar csapatok tagjainak azt is, hogy a francia császár részéről biztosítva van az altisztek és legénység részére a büntetlen hazatérhetés, valamint ki fog eszközöltetni az is, hogy osztrák katonai szolgálatra ne kényszeríttessenek és gondoskodva lesz elszállításukról is. Akik hazamenni nem akarnának, rangjuk megtartásával francia szolgálatba fogadtatnak. A tisztek sorsa iránt akkor még elhatározás nem volt; a további intézkedéseket a Turinban maradó Klapka tábornok fogja átvenni.² Ugyanakkor Klapka külön napiparancsban kötötte szívére a magyar katonáknak, hogy hazaszállításukig rendet és fegyelmet tartsanak s Czech tábornok is napiparancsban búcsúzott el a dandároktól.³

Cavour és Pietri — ez utóbbi mint Napóleon megbízottja — a turini tárgyalások alkalmával már július közepén Ígéretet tettek Kossuthnak és társainak arra nézve, hogy elszállításakor a magyar altisztek és

¹ K. I. I. 386. s köv. I. 407. s köv. I. III. 69.). Ludvigh levele a hajóról jun. 3-ról N. M. K. I. *Gensd. Dép.* 1859. Kempen júl. 31. jelent.

² K. I. I. 480. s köv. I. *Vigevano* id. m. 60 — 62. I.

³ *Bothár* id. cikke, 386 — 387. I.

legénység 15 napi zsoldban részesíthessenek mintegy végkielégítésük valamint hogy a tisztek is, kivált az emigráltak, kik szerzett állásaikból kizavartattak, bizonyos kártérítésben részesüljenek; ez Ígéret teljesítése képen mindjárt másnap annyi pénz került kiosztásra, hogy abból a tiszteknek — rangjuk szerinti arányban — 1000—6000 franknyi adomány jutott.¹

A legégetőbb és legkényesebb kérdés a hazaszállítandók biztosítása volt az ellen, hogy otthon, ha formailag büntetlenül is, ne legyenek katonai szolgálatnak s ezáltal bosszúnak és zaklatásnak kitéve. Miután Kossuth és társai az elszállítást mindaddig késleltetni akarták, míg e tekintetben teljes biztonságra nem tesznek szert, s másrészt a magyar légionáriusok közül sokan, türelmüket vesztvé, föltétlenül vissza akartak térni, a beállott, körülbelül két hónapi huzavona valóban nehéz próbára tette a magyar katonák fegyelmét, melyet azonban ezek becsülettel állottak ki.²

Tudjuk, hogy a két császárnak a villafrancai találkozás alkalmával megegyező kívánsága volt a kölcsönös, teljes amnesztia; ez magában a villafrancai egyezményben csak egész általánosságban jutott kifejezésre.³ Az eljárás közelebbi meghatározása a zürichi béketárgyalásokra maradt, melyek augusztus 8-án nyíltak meg, de csak november io-én végződtek. Az volt tehát a feladat, hogy ez a kérdés kiragadtassék a békemű többi részletei közül s külön, gyors és kielégítő megoldást nyerjen. Láttuk, hogy ez irányban már Cavour is közbenjárt Dabormida tábornok útján. Kossuth Pietri útján levelet küldött ez ügyben Napóleon császárnak, melyre azt az üzeneti választ kapta, hogy a francia képviselő Zürichben határozott utasítást kapott ez irányban s a császár nem hiszi, hogy e tekintetben nehézségek merüljenek föl. Kossuth jogosult nyugtalanságában újabb emlékirattal fordult Napóleon herceg közvetítésével a császárhoz s Teleki László maga ment Zürichbe, ott személyes közbenjárással siettetni a hazatérő katonák biztosításának ügyét.⁴

Végre szeptember 3-ról keltezve Szabó Imre ezredes, a Kossuth párisi küldöttje oly értelmű tudósítást kapott, hogy Rechberg gróf biztosította a francia követet arról, hogy az olaszországi légió magyar katonái tűzhelyeikhez haza fognak küldetni.⁵ Az emigráció vezéreit ez se nyugtatta meg egészen, mert nem tartották kizártnak, hogy a «tűzhelyökhöz küldés» csak szabadságolás lesz s az illetők azután mégis

¹ *Pulszky* id. k. 262. I. K. I. 1. 500—501 l.

² Klapka lev. aug. 14. K. I. 1. 486. I. Kiss M. lev. kivonata szept. 12. AI.

M. K. I.

³ «A hadviselő felek földterületein az utóbbi események alkalmával kompromittált személyeknek úgy egyik, mint másik részről teljes és tökéletes amnesztia biztosítatik.» K. I. 1. 479. l.

⁴ H. I. 1. 486 — 493. I. Köss. lev. Kiss M.-hoz aug. 21. N. M. K. I.

⁵ «Renvoyés dans leurs foyers.» K. I. 1. 497. l.

szolgálatra fognak kötelezteni; ez irányban kívántak tehát még biztosítékot s egyúttal egy osztrák katonai megbízott kiküldését Alessandriába, az elszállítás lebonyolításánál való közreműködés végett. Miután e kérést a piemonti kormány is melegen támogatta, szeptember 14-én Napóleon császár Biarritzból a következő sürgönnyt intézte Viktor Emánuel királyhoz: «Rechberg gróf írásban megígérte, hogy az idegen légió magyar katonái amnesztiában részesülnek és minden katonai szolgálat alól fölmentetnek».¹

Magyar részről Klapka, olasz részről Pettiti di Roreto tábornokok már szeptember 9-én Alessandriában megállapodásra jutottak a magyar légió hazaszállításának módozatai iránt; akkoriban a légió 44 tisztből és 5033 altisztből s közkatonából állott. Valamennyien megkérdezettvének kívánságaik iránt, a tisztek közül négyen nyilvánították óhajukat piemonti szolgálatban maradni s egyelőre várakozási állományba helyeztetek; ezek: Ihász ezredes, Tüköry, Kiss József és Eberhardt őrnagyok; tizenhatan modenai szolgálatba kívántak lépni, tizenketten szabadságot kértek az Olaszországban maradásra, tizenketten a hazájukba való visszatérést választották. Az altisztek és legények közül 93 kívánt Piemontban maradni, 32 a modenai seregbe lépni, 24 Amerikába akart vándorolni, 27 a dunai fejedelemségekbe költözni; a többi mind hazaszállításra jelentkezett.² A modenai szolgálatba lépett tisztek közül megnevezhetjük gr. Bethlen Farkas és Krivácsy ezredeseket, valamint Dunyov alezredest. Természetesen olasz szolgálatban maradt, bár még akkor sebesülten feküdt, Türr István is.³

A magyar katonák hazaszállításakor szeptember 19-én az alessandriai pályaudvar emlékezetes véletlen találkozás színhelye volt. Viktor Emánuel király Milanóba utaztában éppen Alessandriát érintette, mikor az utolsó magyar csapatot elindítandó, Klapka is — már polgári öltözkében — a pályaudvarban megjelent. A katonák felismervén a királyt, zajos éljenzésbe törtek ki, ez pedig, magához kéretvén Klapkát, meghatva vett tőle búcsút, fejezte ki elismerését a légiónak s reményét a magyar haza ügyének diadala iránt.⁴

Kossuth, mihelyt a személyes jelenlétét igénylő teendőket elintézte,

¹ *Vigevano* id. m. 63. I. Turini jegyzék szept. 8-ról és Parisból c. jegyzék u. a. napról; *N. Ni. H.* I. Kossuth (K. I. I. 504. I.) szerint a császár távirata szept. 16-ról k. *Vigevano* szerint 14-ről, amit a Köss. iratok közt levő Lamarmora-féle távirat (szept. 14.) is igazol.

² Ezek *Vigevano* adatai (64. I.), melyek, miután az olasz (előbb piemonti) hadügyminisztérium levéltárának okmányain alapulnak, föltétlenül hiteleseknek tekinthetők.

³ K. I. 511. I. Köss. lev. Ludvighoz szept. 29-ről és Türr lev. okt. 15-ről *Nemz. Múz.*

⁴ Az *Echo de la Presse Etrangere* szept. 24-iki közleménye: *N. Ni. K. I.* Az esetet különben elbeszéli a jelen volt Ihász is levelében: K. I. I. 508 — 509. I és *Veress S.* id. köt. 372. I.

a havasok mögé menekült az olasz hőség elől, ott keresve üdülést és megnyugvást, hol családjával is találkozott, csak Vilma leánya maradt Pulszkyéknál Londonban. Levelei szerint már július 18-án Aix les Bainsben volt Savóieban, július 31-én Genfben, augusztus 12-én Bexben, 21-én Veveyben, 31-én Interlakenben, szeptember 2-án Lucernben, 8-én Strassburgban, 6-án Párisban és 24-én már ismét Londonban.

Ő — mint maga írta Pulszkynek — «balzsamot próbált színi sebzett mellébe Szejc havasainak hűtő légeből, mert szívében egy pokol ég». Még augusztus 12-én is azt írta Tanárkynak, hogy «nem tud nyugasztalódni». De a természet szépségei iránti fogékonysága csakhamar erőt vett bánatán; később már turistáskodni látjuk s elragadtatással nyilatkozik Helvécia vidékeiről. Genfben mindenesetre sokat volt együtt Teleki Lászlóval, Pukyval s aligha nem találkozott Horváth Mihállyal is, ki gróf Károlyi Györgyné hívását követve, átvette leánya Pálma grófné tanítását s velők Genuában telepedett le ez év márciusában, de a háborús mozgalmak miatt onnan csakhamar át kellett menekülniök Genfbe, ahol Horváth otthonos volt. A véletlen összehozta Kossuthot Interlakenben b. Kemény Zsigmonddal és Danielik Jánossal is, kikkel együtt gyönyörködött a Jungfrau látásában s akik neki sok biztatót mondtak az ország közhangulatáról. Levezett ez időben Irányival is, ki már Párisban volt s ki által egy tévesen neki tulajdonított s a nemzethez intézett proklamáció megcáfolását igyekezett elérni. Hogy Párisban kikkel érintkezett, azt nem tudjuk; egy hetet szándékozott ott tölteni, de valószínűleg nem azért, mert — mint egy előbbi levelében írta — onnan «coquettiroznak vele» levelek és hírlapok útján.¹

Londonba érkezve első teendője volt Kossuthnak egy John M. Adamhoz intézett levélben skót barátait felvilágosítani a történekről és előttük mintegy igazolni eljárását. E levele szándéka ellenére nyilvánosságra is jutott és kommentárookra szolgáltatott alkalmat.²

Szomorú volt Kossuthra nézve a visszatérés Londonba, mely oly soká szolgált otthonául s melyet oly vérmes reményekkel hagyott el. Ő csalódott volt, neje beteg s otthont nem talált. Oly kevéssé számított a visszatérésre, hogy háztartását egészen feloszlatta és lakását felmondta; most hajléktalan volt s míg lakást talált, egy boarding-houseban kellett meghúzódnia.³ Élete a világosi katasztrófa óta a hajótörések egyetlen láncolata volt, melyek között talán legfájdalmasabban, mert légvratlanabban az érte, amelyet Villafranca idézett elő.

¹ Pulszky id. köt. 264., 274. 1. Kossuth lev. Tanárkyhoz aug. 12. *N. Múz. l.-t.* lev. Irányihoz júl. 31. és lev. Kiss M.-hoz aug. 21-ről *N. M. H. l. Márki S. Horváth Mihály* 201. s köv. 1.

² H. I. 1. 517. s köv. 1. Az Indépendance Belge egykorú közlése a Vöröse féle gyűjt. *N. Máz.*

³ Levele Ludvighhoz szept. 29-ről: *N. M. K. I.*

X. RÉSZ

**GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI ÉLET
AZ ÖTVENES ÉVEKBEN**

1.

(Területi és népességi megoszlás; a népesség szaporodása 1850—1857 között; a magyarság száma és szaporodása. A termőföld mennyisége, megoszlása és szaporodása, a termés mennyisége és megoszlása; a földhozadék értéke. A bors termelés, dohánytermelés, az erdészet, az állattenyésztés. Gazdasági kiállítások. A kereskedelem jellege és szervezete. A közlekedésügy; a közutak állapota és használata; a vasutak keletkezése; a folyam- és tengerhajózás. A posta- és távírda-intézmény fejlődése. A folyamszabályozás állása. Bányászat. Az ipar különböző nemei. A biztosításügy; pénz- és hitelügy. A közös vámterület, az új magán- és perjogi törvények gazdasági hatása; a telekkönyv keletkezése; a tagosítás menete; az adóteher. Az úrbérmegváltás hatása a földbirtokra. 1849—1859.)

A magyar szent korona országai az eddigiekben tárgyalt évtized alatt — mint láttuk — az oktroyált birodalmi alkotmánynak e részben hatályban maradt rendelkezése értelmében ötfelé tagolva alkották az «osztrák birodalom» részeit. Miután Horvátország és a határőrvidék bizonyos önállósággal bírtak azelőtt is és Erdélynek 1848-ban törvényileg kimondott uniója az anyaországgal még gyakorlatilag keresztülvihető nem volt, az együvértartozás szempontjából gyökeres változást csak a Bánság és Vajdaság elszakítása s Fiumének és a Muraköznek Horváth országhoz csatolása jelentett. De közkormányzati szempontból óriási változás jelentőségével bírt az összes részeknek egyformán és közvetlenül a bécsi birodalmi középponti hatóságok alá való rendelése és a megmaradt anyaországnak öt közigazgatási kerületbe való szétosztása. E változás hatását megérezte a gazdasági és társadalmi élet is, melynek jelenségeivel kell e lapokon foglalkoznunk.

A tágabb értelemben vett magyar királyság már terjedelménél és népszámánál fogva, mint 1849-ig külön politikai és gazdasági — különösen vámterületi — egység szükségkép sokkal nagyobb súllyal esett a latba szemben a monarchia többi országaival, mint a belőle formált s a közös kormányzat alá helyezett és közös vámterületbe besorolt öt koronartartomány. A magyar korona összes országai 5600.44 osztr. □ mérföld területükkel ¹ majdnem felét tették ki a monarchia egész területének (12,071 D mf.) és a 13 milliót meghaladó lakosságuk is ² több mint két-

¹ *Keleti Károly*: Hazánk és népe, Pest, 1871. 30. l.

² A jogi népesség (katonaság nélkül) 1850—51-ben 13.191,553 volt. 1859 s még inkább 1866 után az arány lényegesen megváltozott Magyarország javára Lombardia s Velence elvesztése következtében; most már Magyarország lett a birodalom- nagyobb fele (51-8 %).

ötödét alkotta a birodalom akkor 30.7 millióra tehető össznépeségének.

Azonban még a szétdarabolás után is a szűkebb értelemben vett Magyarország a monarchia legnagyobb «tartománya» maradt úgy kiterjedésére (3727.67 □ mf.), mint népszámára (7.864,262) nézve; sorban Galícia követte, de kevesebb, mintfelényi terjedelemmel (142052 □ mf.). s harmadikként sorakozik nagyságra nézve Erdély (1054 □ mf.); ugyancsak nagyságát tekintve a határőrvidék az ötödik, (583 D mf.), a Bánság és Vajdaság a hatodik (544.81 □ mf.) s Horvátország a tizenharmadik (334-58) helyet foglalta el a «koronatartományok» sorában.¹ Nem szabad felednünk, hogy akkor még a «Partium» név alá sorolt Királyhágón inneni megyék is Erdélyhez tartoztak.

A magyar anyaországnak a megcsonkítás után is érvényesülő e terület és népszámbeli jelentősége mindenesetre szintén egyik oka volt a közigazgatási kerületekbe való osztásnak, bár ez a szétosztás inkább csak jelképesen bontotta meg az ország egységét; kormányzati szempontból a helytartósági osztályok szűkre szabott hatásköre gondoskodott az egység fenntartásáról, gazdaságilag és társadalmilag pedig e szétosztás válaszfalul az egyes részek között nem szolgált. Mégis számba kell itt vennünk azt is, hogy a szűkebb Magyarország öt közigazgatási kerülete között terjedelemre legnagyobb, de népszámra nézve legkisebb volt a kassai (708 □ mf., 1.412,785 lakos), nagyságra második, népszámra legnagyobb a pozsonyi (649 □ mf., 1.768,442 lakos); területnagyság szerint következtek azután a soproni (641¼ □ mf., 1.724,380 lakos), a nagyváradi (614 □ mf., 1.455,874 lakos) és mint legkisebb a pest-budai kerület (602½ □ mf., 1.653,084 lakos).²

Feladatunk már most a Magyarországnak az ötvenes években rendelkezésére állott gazdasági erőforrásokat venni szemügyre s amennyire azt a gyér adatok megengedik, megállapítani, hogy ezen évtized alatt milyen változást, mekkora gyarapodást vagy csökkenést mutattak fel? Vizsgálatunknál főképp a szűkebb Magyarország, valamint a Bánság és Vajdaság, úgyszintén Erdély viszonyait vesszük alapul, kevésbé a Horvátországot s a hozzátartozó végvidékét és Fiuméét, melyek a következő korszakban is távolabb állottak a magyar nemzeti élet jelenségeitől.

Az első és legfontosabb gazdasági tényező minden országban a népesség, Magyarország népességéről 1849 előtt kevés adatunk van.

¹ Ezeket az összehasonlító adatokat részben Keletiből, részben a *Bielz: «Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens, Hermannstadt 18570* című mű hivatalos forrásokból mer tett táblázatából (153. l.) vesszük.

² *J. Chownitz (Chowanetz) Handbuch z r Kenntniss Ungarns, Bamberg 1851. 167. l.* E mű kétségkívül hivatalos megbízásból íratott a Magyarországra telepedni kívánók tájékoztatására; a műre és szerzőjére nézve l. a jelen mű l. köt. 232. lapján elmondottakat.

1785-ben Magyarországon és Erdélyben 8.586,090 lakost számláltak; az osztrák belügyminisztérium adatai szerint 1849-ben a tulajdonképpeni Magyarország népessége — beleszámítva akkor még a Bánságot és Vajdaságot is — 10.146,000 volt,¹ ami a későbbi adatokkal meg nem egyezik. Valószínű, hogy az 1848—49-iki események némileg apasztották a népszámot hazánkban.² Az első rendszeres és általános népösszeírást az abszolút kormány fogatosította 1850-ben; ez az összeírás részleteire nézve, különösen a nemzetiségi, nyelvi megoszlás tekintetében, célzatos volt és ezért megbízhatatlan, de nagy általánosságban elfogadhatjuk alapul adatait. E szerint a szűkebb értelemben vett Magyarország népessége ezidőben 7.864,262-re rúgott, Erdélyé 2.074,202-re, a Bánság és Vajdaságé 1.426,221-re, a Határőrvidéké 1.226,408² és Horvátországé 868,450-ra; tehát az egész magyar birodalomé összesen 13.459,549.³ Ha ezt az eredményt szembeállítjuk a legközelebbi, 1857-iki népszámlálás eredményével, megkapjuk a hét év alatti változás megközelítő képét. Ez utóbbi évben az anyaország lakóinak száma 8.146,992 volt, Erdélyé 2.180,121, a Vajdaságé és Bánságé 1.532,151, a határőrvidéké 1.066,272 s végül a Horvátországé 865,403, tehát az össznépesség volt 13.790,9391. Vagyis az összes szaporodás hét év alatt 331,399 fő, tehát 2.4%, ami kedvezőnek nem mondható. Ebből a szaporodásból esik az anyaországra: 282,730 fő, ami 3.6%-nak felel meg; a szerb Vajdaság és Bánság szaporodása 105,930 fő (7.4%), Erdélyé 105,919 (5%), ellenben a Határőrvidék lakosságának száma e hét év alatt 160,136 főnyi, Horvátországé pedig 3035 főnyi csökkenést mutat, ami — kivált az előbbi — kihívja a kételyt az adatok helyességére nézve.

E népességi számok részletezésére nézve még hiányosabbak s megbízhatatlanabbak adataink. Ami azonban bennünket legközelebről érdekel: a magyarság erősödése a jelzett hét évi időközben, még a nagyrészen az ellenkezőt célzó számításokból is kitűnik. 1850-ben Magyarországon és a kapcsolt részekben 4.812,759 magyart számláltak, ami mintegy 42%-nak felel meg, az 1857-iki népösszeírás elkerülte a nyelvi statisztikát; azonban Fényes Eleknek a népmozgalmi adatokra alapított számítása szerint 1857-ben Magyarország, Erdély, a Bánság és Vajdaság, valamint Horvátország magyarsága, hozzászámítva még a bukovinai magyarokat is, 6.555,125-re rúgott; e két szám különözete tehát 1.742,365 volna, vagyis 36%, mely szám azonban némileg csökkenne, ha leszámí-

¹ *Magy. Statiszt. Közlemények Új foly.* 1. ált. jelentés 7. fejt. *Osztr. Belügymin. eln. I. t.* Geringer 1849 aug. 25-iki jelent.

² *Chownitz* id. m. 126. l.

³ Lásd a népszámlálás eredményeit a *Mogyor Hírlap* 1850 nov. 27., a *P. Napló* 1851 szept. 10., valamint nov. 28. számaiban; úgyszintén *Bielz* id. m. 148. l.

⁴ *A P. Napló* közlése 1857 jan. 23.-án. (A részletekre nézve is.)

tanók a meghatározhatatlan számú bukovinaiakat.¹ E szám túlzottnak látszik, mert a magyarság számaránya 1870-ben is csak 49.84% volt Magyarországon és 31.71% Erdélyben.² Mindenesetre megállapítható azonban, hogy a magyarság a reá gyakorolt erős nyomás ellenére e hét év alatt hatalmasan gyarapodott és terjeszkedett, amit különben a bizalmas hatósági jelentések is aggodalmasan elismerni látszanak.

A második gazdasági tényező, mely felé fordul figyelmünk: a föld, mely a kimutatott népesség legnagyobb részét foglalkoztatta s az egészet táplálta. A magyar korona országai területének termőrézszeré nézve az ötvenes években behozott kataszter nyújt adatokat. Ezek szerint 1600 □ öles holdakban számítva a termőterület volt Magyarországon a Bánság hozzászámításával 31.297,991 hold, Erdélyben 8.261,255 hold, a terméketlen terület Magyarországon 5.978,709 hold, Erdélyben 1.287,245 hold, Horvátországban 447,797 hold és a határőrvidéken 1.157,271 hold, vagyis legkedvezőbb volt az arány Horvátországban (86.63% termőföld), azután következett Erdély (86.52%), majd Magyarország (83.96%) s legvégül a határőrvidék (80.15%) vagyis átlag a magyar korona országaiban a termőföld aránya a terméketlenhez 84.16% volt, míg ugyanakkor Ausztriában 89.49%.³ A termőföld művelése szempontjából a magyar korona egész területén a szántóföld 36.24%-ot képviselt, a szőlő 1.39%-ot, a rét és kert 15.13%-ot, a legelő 15.70%-ot és az erdő 31.52 %-ot.⁴

A termőföld számbavételénél az akkori viszonyok szempontjából tekintetbe kell vennünk, hogy akkoriban a Fertő-tó, az Ecsedi láp, a Szernye-mocsár stb. még a maguk egészében művelhetetlenek voltak, a folyamszabályozás még nagyon csekély előhaladást tett, viszont azonban, különösen az alföld zsíros talaja, még minden trágyázás nélkül is bő termést adott.

Habár a Duna nagy áradása 1850-ben, a felvidéki és erdélyi árvizek 1852-ben s a bánsági és aradmegyei áradások 1859 nyarán hátrányosan

¹ *Kovács Alajos* is (Magy. népességének fejlődése a török uralom megszünte óta: Bud. Szemle 1918 febr. 97. 1.) 4.812,000-ben veszi föl az 1850-iki népszámlálás szerinti magyarság számát; *Chownitz* könyve (id. h.) is így tünteti fel. Az 1857-iki számról nézve l. a *Vas Újság* 1859-iki évfoly. 131. lapját.

² *Keleti* id. m. 66. és 72. l. ő 44.2%-ban mutatja ki 1850-ben a magyarországi magyarságot, de csak 26.9%-ban az erdélyit.

³ Ezek *Keleti* (id. m. 80. l.) adatai, melyek bár 1871 -bol valók, kétségkívül az ötvenes évek kataszterén alapulnak, tekintettel azonban a beállott változásra, a bánságot és vajdaságot már el nem különítik s Lombardiát és Velencét már nem számítják Ausztriához; a szökebb Magyarország termőföldjének mennyiségét a *Rückblick* 26.938,895 kát. holdban mutatja ki. *Hunfalvy* 1862-ben (Statiszt. Közlem. IV. köt.) a fenti adatoktól némileg eltérő számokat mutat ki. (31.297,991 h. helyett 31.626,343 stb.)

⁴ *Keletinél* 81. l.

befolyásolták a termést, erdős vidékeken a fegyvertartási jog megszorítása következtében elszaporodott vadállomány is sok kárt okozott, Lónyaynak és Hunfalvynak az ötvenes évekhez legközelebb eső 1861-iki, illetve 1862-iki kimutatásai egyezően összesen 20.810,780 bécsi mérőre számítják Magyarország (a bánsággal együtt), Erdély és Horvátország átlagos évi búzatermését, 14.575,498 mérőre a kétszeres (búza és rozs vegyesen) termését, 25.821,369 mérőre a tiszta rozstermést, 15.050,702 mérőre az árpa- és 29.481,168 mérőre a zabtermést. Kimutatnak még 31.961,757 mérő tengerit, 378,423 mérő repcét és 15.764,241 mérő búrgonyát.¹ Az e szerint gabonaneműekben 104 millió mérőre rúgott össztermés tehát az 1850-ben 90 millióval értékelt összterméssel szemben nem mutat nagy haladást.²

A termés pénzértékéről fogalmat nyerhetünk, ha annak mennyiségét szembe állítjuk az uralkodó árakkal egyfelől, másfelől a munkabérekkel és a szállítási viszonyokkal. A hivatalos beszerzési árak 1850-ben búzára nézve mérőnkint 3 frt és 4 frt 37 kr közt ingadoztak; a rozs rendes ára 2 frt 36 kr volt, az árpáé 1 frt 47 kr s a zabé 1 frt 29 kr Ellenben az 1851—56-iki átlag már búzánál 4 frt 45 kr, rozsnál 3 frt 33 krajcár, árpánál 2 frt 25 kr volt.³ A termelést aránylag olcsóvá tették még az úrbérmegváltás után is a sokáig alacsony fokon maradt munkabérek. A pesti kereskedelmi kamara jelentése szerint 1852 nyarán a pesti kerületben az átlagos munkabér naponként férfinál 30 krajcár, nőnél 18 kr, fiúnál 8 kr volt; e bérek sürgős mezei munka idejében megkétszereződtek s hozzájuk gyakran bor és eleség is járult.⁴ És tudjuk, hogy még a hatvanas években is a gazdák, kivált a szegényebb vidékeken, ily napibérekkel számoltak. Ellenben hátrányosan befolyásolták a mezőgazda hasznát az akkor még rendkívül kezdetleges közlekedési viszonyok, melyekre később fogunk rámutatni. A hivatalos számítás 1850-ben egy úrbéri telek évi jövedelmét az 1. osztályba sorolt megyékben 30 frt 50 kr-ra, a legutolsó osztálybeli megyékben 15 fr 25 kr-ra tette.⁵

A ma oly nagy jelentőséggel bíró búrgonyatermelés az ötvenes évek elején még majdnem csak a kevésbé jól termő hegyvidékekre szorít-

¹ *Statiszt. Közlem.* 1861. Lónyay: Újabb adatok stb. 1862: Hunfalvy I. Magy. viszonyainak statiszt. vázlat. Hogy *Keleti* (id. m. 87. l.) adatai a fentiek-től különösen a búzatermesre (38 millió), a kétszeresre (59.400,000), zabra (24 millió) nézve lényegesen eltérnek, az abban lelheti magyarázatát, hogy jóval későbbi időből (1871) való.

² *Chownitz* id. m. 180. l.

³ *Geringeráratok* 1850: 2891. szám. *Dr. Ditz Henrik* (ford. Halász Gábor). A magyar mezőgazdaság, Pest, 1869., 218. l.

⁴ *M. Hírlap* 1852 szept. 16. A *P. Napló* fentebbi közlése szerint az átlagos napszám a felvidéken 12 kr., az Alföldön 20 kr. volt. Lásd *Ditz* id. m. 112—114. l.

⁵ A *P. Napló* id. közleménye.

kozott, a szesziparnak is még inkább csak helyi jelentősége miatt; a hatvanas évek elején már több mint 15 millió mérőre tették az egész magyar birodalom burgonyatermését s csak valamivel több mint egy millió mérőre a hüvelyes veteményekét; a répatermelés akkor kezdett terjeszkedni a kezdetleges cukorgyártással együtt. Ellenben a mezőgazdaság extenzív jellegének megfelelően, nagy tért foglalt el a fűnemű takarmánytermelés, kaszálók és legelők alakjában; a legelőügyben a kezdetét vevő tagosítás volt hivatva nagy fordulatot előidézni. A szűkebb Magyarországon, az ötvenes évek elején 12.231,900 magyar holdban mutatták ki a rét- és legelőterületet, amiből közel kilenc millió esik a rétekre, melyek akkor holdankint körülbelül 10 mázsa szénát termeltek. Ez azonban semmi arányban sincs a 31 millió holdra tett termőfölddel s valószínűleg leszállítást igényel. Erdélyben az évtized közepén 1.376,147 hold volt a kaszáló- s 915,151 a legelőterület.¹ A gyümölcs-termelés sem érte még el a maga későbbi kereskedelmi jelentőségét, épp úgy a len- és kendertermelés is még majdnem csak házi célokat szolgált. Mindössze 23,000 mázsa számították az ötvenes évek elején az országból kivitt nyers- és szárított gyümölcsmennyiséget, Erdélyben 1857-ben 363,000 mérőre az egész gyümölcsstermést. Ugyancsak Erdélyben 1851-ben 14,405 mázsa lent termeltek, főképp olajnyeres céljából és 581 holdon növesztettek kendert, főleg a szász vidékeken.²

Egészen különleges jelentősége volt már akkor Magyarországon a bor- és dohánytermelésnek. Mindkettőt felismerte a kormány is és érdeklődött a bortermelés állása iránt, sok reményt fűzván annak fejlődéséhez a vámszorompók ledölte következtében, ami azonban csak kis részben teljesült. Az ötvenes évek kezdetén éppen a kiviteli szempontból legfontosabb hegyaljai borvidék súlyos válságon ment keresztül. A felvidékre küldött miniszteri biztos megállapította a borkereskedés pangását s célszerűnek tartotta volna a sárospataki jogakadémiában, mely szerinte úgyszólván oly sok fölösleges dologgal (értsd: politikai tüntetésekkel) foglalkozik, a borkultúra tanulását behozni; rendőri intézkedéseket ajánlott továbbá a borhamisítás ellen, úgyszintén az ürmértékek szigorúbb ellenőrzését, a jégkár elleni biztosítást s egy borkereskedelmi társaság létesítését. Egy évvel később Forgách gróf kerületi főispán élénk színekkel ecsetelte a hegyaljai szőlővidék sanyarú állapotát; 3478 72 hold szőlőkért — az egész borvidéknek körülbelül egyharmada — parlagon hevert, amiért feljavítási intézkedéseket hozott

¹ Chownitz id. m. 182. 1. Bielz id. m. 254. 1. Keleti (81. 1.) 4.341,000 h. rétet és kertet 5.381,000 h. legelőt mutat ki.

² Bielz id. m. 184. s 251. 1. Keleti (id. m. 107. 1.) számítása, mely az egész Magyarországról több mint 2 millió mérő gyümölcsstermést mutat ki, becsléseken alapul.

javaslatba, melyek foganatosításának nincs nyoma.¹ Ezidőben a hegyaljai vidék évi bortermését 450,000 akóra számították, a ménesiét 2500 akóra, a Szerémségét 1 millióra, a rusztiét 3190-, a budaiét 200,000-re, az egriét 200,000-re, a villányiét 10,000-re, az összes magyar és horvát borvidékekét több mint öt millióra akóra. Erdélyben az ötvenes évek közepén 46,946 holdon szintén több mint egy millió akó bor termett. Mindenesetre túlzottnak kell tekintenünk a Pesti Napló cikkírójának számítását, ki a borcsarnok érdekében szólalván fel, az ország évi bortermését 1.500,000 holdon 30 millió akóra számította s átlagárként öt forintot vevén föl, ebből 150 millió forint jövedelemre következtetett; tényleg a szőlőterület a magyar birodalom összterületén nem haladta meg a 661,000 holdat. A borárok azonban az ötvenes évek elején valóban elérhették az átlagos öt forintot, mert Arad megyében a mustot ugyanakkor váltópénzben akónként 4 frt 30 krajcáron adták el.²

A dohánytermelésre maga a kormány hozott válságot az egyedáruság behozatala által. Az előzményekben gyakran foglalkoztunk a sok és alapos panasszal, melyet ez az intézkedés a termelők úgy mint a fogyasztók körében, különösen végrehajtásának kíméletlen és bosszantó módja s a rendőri ellenőrzés által felidézett s a dohánytermelést kétszeresen sújtotta e rendszabály, t. i. nemcsak a korlátozás és kényszerbevéltás, hanem a fogyasztásnak az új adónem iránti gyűlöletből eredő önkényes korlátozása által is. 1850-iki hivatalos kimutatás szerint az összbirodalom akkori 321,000 mázsányi dohányszükségletéből 230,000 mázsát Magyarország és kapcsolt részeinek dohánytermelése fedezett,³ a magyarországi össztermést azonban akkoriban 400,000 mázsára becsülték; a beváltási ár a dohány minősége szerint mázsánként 5—7 frt között ingadozott. Erdélyben 1851-ben csak 583 mázsa került beváltásra, e mennyiség azonban évről-évre emelkedett s 1854-ben már meghaladta a 1 5,000-et. Más számítás szerint az ötvenes évek alatt a dohánytermés 271,000 mázsáról másfél millió mázsára emelkedett.⁴ A «Rückblick»⁵ 1850-ban 80,000 holdra becsülte a szőkébb Magyarországon dohánytermelésre fordított területet, de ehhez arányítva keveselte a termést, mely holdankint csak nyolc bécsi mázsa, holott Hollandiában hatvan mázsát is termelnek holdankint. Az Országos Gazdasági Egyesület, alighogy önrendelkezési jogát annyira-mennyire visszanyerte,

¹ *Geringer-iratok* (O. I.) Swieczny jelent. 1850 máj. 7. és Forgách jelent. 1851 máj. 2.

² *P. Napló*, 1851 okt. 28. és 1853 febr. 15. *Chownitz* id. m. 185. s köv. I. *Bielz* id. m. 253. I. *Keleti* (id. m. 105. I.) 1871-ben Magyar-Horvátországról 21 millió akónyi bortermést mutat ki.

³ *M. Hírlap*, 1850 dec. 22.

⁴ *Chownitz* id. m. 190. I. *Bielz* id. m. 252. I. *Ditz* — *Halász* id. m. 366. I.

⁵ 75. I.

1859 elején behatóan foglalkozott a dohánytermesztés viszonyaival és bajaival s e tárgyban előterjesztéssel járult a főköormányzóhoz. Az ez alkalommal készült jelentés legjobb világot vet e termelési és jövedelmi ág állására az évtized utolsó évében.¹ E jelentés szerint akkoriban a magyar korona összes országaiban 3216 □ mérföldre ment az a terület, amelyen dohánytermeléssel foglalkozni lehet. Az egyedáruság behozatala eleinte csökkentette a dohánytermesztést, később azonban, többféle kedvezmények eredményeképpen, mint biztos jövedelmi ág a pénzügyi években, ismét nekilendült, úgy, hogy míg 1851-ben 31,136 holdra szorítkozott, 1838-ban már 133,000 hold volt dohánnyal beültetve.² Az egyedárusági pátens, nemesebb termény előállítására buzdítandó a termelőket, kilátásba helyezte, hogy az egyedáruság szükségletét túlhaladó mennyiség szabadon lesz eladható; ez a rendelkezés azonban visszavonatot az engedélyek korlátozása által, amely okozta, hogy a dohánytermelésre berendezett terület nagy része e célra nem volt fölhasználható. Pedig csak az eredeti intézkedés alapján fejlődhetnek ki a dohányművelés igazán, úgy hogy tekintélyes kivitel is eredményezhessen. A dohánytermesztés 1831 óta kétségtelenül emelkedett, de csak mennyiségileg, minőségileg nem; ezért nem pótolhatja a behozatalt, ezért kellett az 1851 — 1837 években a feldolgozott 3.608,723 mázsa dohány nagy részét, 1.315,794 mázsát külföldről behozni, nem is számítva a behozott külföldi szivarokat; kivitelre még 1860-ban is csak 3500 mázsa került.³ Sajnos, a rövidlátó kincstári érdek megghiúsította a magyar gazdák felszólalásának érvényesülését.

Az erdőügy terén a helyzet az volt, hogy az ötvenes évek boldog nemzedéke még javában tarolhatott, a nélkül, hogy az erdőfelújítás vagy éppen erdősítés gondja bántotta volna; ez okból az erdőtörvény előrelátó intézkedéseit ugyanaz a bizalmatlanság és ugyanaz a csendes ellentállás fogadta, amellyel az osztrák kormány minden rendelkezése találkozott. A fa értékét még akkor föl nem ismerték, mert az építőfa a szállítási viszonyok miatt, ott, hol vízi utak nem voltak, úgyszólván csak helyben volt fölhasználható; kiterjedtebb értékesítés szempontjából majaj nem csak a tűzifa jött tekintetbe. És mégis a pesti kereskedelmi kamara már 1852-ben megállapíthatni vélte, hogy a faállomány Magyarországon lényegesen fogy. A kötött birtok jellegével bíró kincstári, koronauradalmi, egyházi, városi és alapítványi erdők összkiterjedését ugyanazon évben 2.301,488 holdra számították. 1857-ben a szorosabb értelemben vett Magyarországon az erdők 905-41 □ mérföld, a Bánságban és Vajdaságban 98 05 □ mf., Horvátországban í 19-35 □ mf. és Erdély-

¹ *Vas. Újság, 1859 129. l.*

² *Ditz* szerint id. k. 1851-ben 35,141 hold volt a dohánytermő föld, 1858-ban 125,712 hold.

³ *Keletinél 99. l.*

ben 503-54 □ mf. terjedelemmel bírtak. Ugyanakkor Erdélyben az erdők minden 10,000 hold termőföldből 4312 holdat foglaltak el.¹

A földmivelő foglalkozások terén Magyarországon e korban is kis váltásos helyet foglalt el az állattenyésztés. Szarvasmarha-állományunkát Fényes Elek az ötvenes évek elején 4.800,000 darabra becsülte; 1857-ben a Szt. István-birodalom egész területén 5.646,954 darabot írtak össze, juhot 11.281,805 darabot, kecskét 430,973 darabot és sertést 4.504,905 darabot. Erdély sertésenyésztés dolgában visszamaradt, mert míg az ötvenes évek közepén Magyarországból 230,000 sertést vittek ki Ausztriába, Erdélybe 320,369 darabot kellett behozni a szomszéd oláh és szerb tartományokból. Különösen a juhtenyésztés hatalmasodott el már akkoriban legjobban Magyarországon, lévén a gyapjú a szarvasmarha mellett legrégebb s legkeresettebb kiviteli cikkünk, amely már a múlt század harmincas éveiben 19 millió forintot hozott be az országba s amely 1800-ban évi 247,000 mázsára emelkedett. Hazánk tizenhét millióra rúgó juh- és kecskeállományával viszonylag Európában az első helyen állott. A baromfityenyésztés is szépen virágzott; a lúdtollu jelentős kiviteli cikk volt, a tyúkászat főleg a nyugati megyék földművesnépét foglalkoztatta. A méhészet is már némi fejlettségnek örvendett; az ötvenes évek elején Erdélyben 172,000 kaptárt számláltak össze. A halászat terén főképp a Balaton és a Duna haltermő vize látta el a piacot, de saját halbőségünk mellett mégis e korszak elején némi halbehoztalunk volt.²

Lótenyésztéséről is híres volt Magyarország már ezidőben; lóállományát az egész magyar birodalomban 1857-ben már 2.095,655-számították; 1858-ban 122 magyarországi állomáson 470 tenyészmén, Erdélyben 60 állomáson 159 volt található. A kincstár már akkoriban három állami ménest tartott fenn az országban: a mezőhegyesit és bábolnait, hol főképp az arabs fajokat s a nyitrai megyei kopcsányit, hol főleg az angol fajokat tenyésztették; kisebb magánménés mintegy 40 volt található. A lóversenyügy is ezidőben vett nagyobb lendületet; egy 1857-iki kormányrendelet a monarchia öt helyén létesített állami versenydíjakat; ez öt hely között volt Pest és Kolozsvár. A lóversenyek e fölkarolásával egyidőbe esik a Magyar Lovaregylet megalakulása is.³

A termelés minden ágának, de különösen a mezőgazdaságnak föllendítésére s a piac tágítására szolgáltak azok a kiállítások, melyeket főképp a gazdasági téren működő egyesületek kezdeményezésére ezidőben

¹ M. *Hírlap* 1852 szept. 9. és okt. 24. *Bielz* id. m. 255. I. *P. Napló*, 1857 júl. 11. (Hain nyomán). *Keleti* (id. m. 128. I.) 1871-ben 2.400,000 holdra teszi a kincstári, alapítványi, községi erdőket s 6.300,000 holdra a magánosok erdőit.

² *Chownitz* 193. s köv. *Bielz* 263. s köv. I. *Keleti* 109., 201. I.

³ *Reichsges. blatt.* 1857. 298. I. *P. Napló*, 1857 máj. 14. *Vas. Újság*, 1858, 309. I. *Chownitz* és *Bielznél* az id. h. *Ditz* id. m. 253. I.

már sűrűbben rendeztek s melyeket a kormány közhasznú voltak miatt pártolni kénytelen volt, bár azokat, mint az értelmiség összejövetelére szolgáló alkalmakat, néha gyanús szemmel nézte. Az első országos «terménykiállítás», mely tulajdonképpen csak mezőgazdasági jellegű volt, már 1851 őszen jött létre Pesten. Az uralkodó látogatása alkalmából rendezték 1857 júniusában ugyancsak Pesten, a Köztelken a «pesti gazdasági kiállítási», melynek meglátogatása a fejedelmi pár programjába is fel volt véve, de a közbejött családi gyász eset miatt képviselőikben csak a kormányzó főherceg jelenhetett meg. Ugyanabban az időben Kassán is tárlaton mutatták be a felvidék mezőgazdasági, bányászati és ipari termékeit; 1859 őszen Kolozsvárott nyitottak meg gr. Mikó Imre és gr. Lázár Miklós egy termény- és iparkiállítást, Tolcsván pedig ugyanakkor szőlő- és borkiállítás volt.¹

Iparunk fejletlensége hozta magával, hogy a kereskedelem leginkább a nyerstermelés igényeihez alkalmazkodott még ezidőben s másrészt közlekedésünk kezdetleges volta okozta, hogy ez a kereskedelem hely és idő tekintetében alkalmoszerű volt, vagyis, hogy ekkoriban még a heti és különösen az évi vásárok uralkodtak a kereskedelem terén. Minden város a maga vidéke termelvényeinek természetes kereskedelmi gócpontjává lett s vásárai azután ezektől a cikkektől kölcsönözték jellegüket. Legnevezetesebbek voltak a pesti országos vásárok, különösen a medárdnapi és lipótnapi; Pest mellett Debrecen és Nagyvárad vásárai is országos hírnévnek örvendtek. De már az ötvenes évek folyamán érezhetővé lett a vásárok — különösen a pesti vásárok — forgalmának hanyatlása. Az érdekeltek ezt annak tulajdonították, hogy a városi hatóság a vásárt kitelepítette a város belsejéből. Részbe lehetett ebben a közlekedés némi fejlődésének is, de főrésze mindenesetre az általános gazdasági pangásnak és pénzhiánynak. A termelők és a kereskedővilág más intézmények létesítéséről is gondoskodtak az áruforgalom föllendítése érdekében. A már régebben fennálló pesti Lloyd-társaság alapszabályai 1852-ben újból megerősítést nyertek s e társaság egyrészt a kereskedővilág testületi szervezésére, másrészt az áruforgalom szabályozására törekedett. 1858-ban létrehozta a pesti Gabonacsarnokot is, mely tulajdonképpen gabonatözsdeként szolgált. 1855-ben ugyancsak Pesten borsarnok is létesült, a borkereskedelem közvetítésére. Az évtized végén fő kereskedelmi cikkeként szerepeltek: a gyapjú, mely aztán többnyire osztrák név alatt terjedt el Németországban, a bor, mindennemű gabona, szalonna, zsiradék, debreceni és szegedi szappan, mely egész Velencéig eljutott, a szerémi szilvápalinka, az erdélyi gyertya, a gubacs, nyersbőr, repce, hamuzsír, repceolaj, apatini kender, szepesi gyolcs, mész és viasz, végre a vas és egyéb érc. A gabonakivitelt majdnem kizárólag a Duna

¹ *P. Napló*, 1851 nov. 18., 1857 jún. 7. és 25. 1859. nov. 25. 27.

közvetítette nyugat felé; évenként több mint egy millió mérő búzát szállítottak a dunai hajók felfelé s majdnem ugyanannyi zabot. Magyarország ki- és bevitel az ötvenes évek végén meglehetősen egyensúlyban volt, a bevétel csak kevéssel haladta túl a kivitelt; mindkettőnek évi értékét 33, illetőleg 33 millióra becsülték.¹

Többször említettük már a közlekedési viszonyok fejletlenségét. Különösen sok panasz volt hallható a közutak állapota miatt, melyek pedig akkor még az ország túlnyomó részében a vasutakat is pótolták. Tagadhatatlan, hogy e részben a megelőző korszak alkotmányos uralmát és különösen megyei rendszerét bizonyos mulasztások terhelik és hogy az absolutismus tíz évi uralma hozott javulást, de nem mindjárt és nem olyat, mely a kormánynak a birodalom más országaiért hozott áldozataival arányban állott volna. 1848 előtt a közutak kezelése teljesen a törvényhatóságok gondoskodási körébe lévén utalva s ezek alig rendelkezvén e célra más eszközzel, mint a községek közmunkájával, ott, hol — mint a határmenti hegyes vármegyékben — a megfelelő útépítő- és fedőanyag közelben volt kapható, az utakat lehetett jókarba helyezni és abban fenntartani; ellenben az alföld rónaságain, hol kő nincs, az országutak is az év esős vagy havas részében teljesen járhatatlanok voltak. Ehhez járult aztán, hogy a forradalom idejében sok híd elpusztult, a nélkül, hogy helyreállításáról gondoskodni lehetett volna. Egész légékdák keringtek az utak rosszaságáról s ennek következtében a közlekedés lassúságáról és a gyakori kifordulásokról még a leglátogatottabb útvonalakon is. Az absolut kormány ennek következtében, úgy mint a birodalom többi részeiben, a magyar korona országaiban is a legfontosabb útvonalakat állami kezelésbe vette és ezáltal nálunk a közutak ügye az évtized közepétől kezdve tagadhatatlanul némileg föllendült; de kimutattuk már másutt is, hogy Magyarország és társországai összesen 811 mérföld hosszúsági állami útjaikkal e tekintetben a monarchia összes országai között utolsó helyen sorakoztak.²

A közutakon való személyszállítás ellátásáról magánvállalkozók és rendszeresített gyorskocsijáratok gondoskodtak. Leggyorsabb neme volt a közlekedésnek a váltott lovakkal működő parasztfogatok, az úgynevezett «gyorsparasztkok»; ezekkel Bécsből Pestre el lehetett jutni 18—20 óra alatt; de tekintettel az utak rossz állapotára, ennek a kocsiközlekedésnek éppen gyorsasága tette néha kemény próbára az utazót. Az ötvenes évek elején rendszeresített gyorskocsijáratok voltak Pest, Kenese és Balatonfüred között, melyeken az egész út 10 forintba került;

¹ *Vas. Újság* 1858. évf. 274. I. és 1859. évf. 561—562. I. *M. Hirlap*, 1852 júl. 3. *Chownitz* id. m. 218., 224. s köv. I. *Keleti* id. m. 232. I.

² *Czörnig* id. m. 318., 331. s köv. I. *Hübner*: Ein Jahr meines Lebens, 347. I. *Geringer-iratok*, fölterj. Bachhoz 1850 márc. 6-ról; *Pest. Zeitung*, 1849 dec. 13.

a Biasini-féle gyorskocsi Pestről Kolozsvárra, onnan Nagyszebenbe s tovább Bukarestbe vitte az utasokat; az út Pestről Brassóig 34 frt 40 krajcárba került; volt aztán még pest—arad—temesvári, pest—Szolnok—aradi, pest—eperjesi és cegléd—nagykörös—kecskeméti gyorskocsi-közlekedés is. Hogy ezek a «gyorskocsik» mennyire feleltek meg nevüknek, bizonyítja az a panasz, hogy az utazás Székesfehérvártól a nyolc mérföldnyire levő Pestre 8—10 óráig tartott s ez a közlekedés természetesen nem is volt mindennapos, hanem csak a hét bizonyos napjaihoz kötött. Amint azután az egyes vasútvonalak megépültek, az illető gyorskocsi-járatokat rendszeren megszüntették.¹

Ily körülmények között képzelhető, mily hevesen nyilatkozott meg a vasutak utáni vágy, aminőkkel a monarchia többi országai akkor már szép terjedelemben rendelkeztek. Ez a vágy bizonyos, nem csekély mértékben kielégítést is talált e korban. 1849-ben a magyar korona területén nem volt más vasút, mint a legrégebbi pozsony—nagyszombati, amely azonban lóvonatú volt, továbbá a Becsből Marcheggén át Pozsonyba, úgyszintén a Sopronon át Győrbe vezető és a vác—pesti és pest—szolnoki vasút, valamennyi gőzüzemű. Már 1850-ben készült el a Duna balpartján Pozsonyból Érsekújváron át Pestre vezető vasútvonal. Ezt követték: a szolnok—debreceni és debrecen—nagyváradi vonal, a cegléd—félegyháza—szegedi vonal, továbbá a Lajta melletti Brucktói Győrbe vezető, majd a szeged—arad—temesvári, debrecen—püspökladányi és temesvár—jaszenovai vonalak. Kisebb helyi jelentőségűek voltak azok a bánya- és faüzemekkel egybekapcsolt vasutak, melyek ezidőben Pécs—Mohács—Üszög, továbbá Moravica—Báziás—Steierlak, valamint Csap—Sziget és Csap—Ungvár között létesültek. Magyarországnak 1859-ben már 138 mérföldnyi kész vasútja volt s további 56 7/2 mérföld épülőben. E tekintélyes eredményből kivette a maga részét a Tiszai Vasúttársaság is, mely 1856-ban, főképp gróf Andrássy György buzgósága következtében az ő elnöklete alatt alakult s néhány kész vonalat is üzembe vett az államtól, de főképp új vonalak építésével gyarapította vasúthálózatunkat, mely célra sikerült osztrák és délnémet tőkék bevonásával 40 millió forintnyi alaptőkét teremtenie.²

Említettük már a dunai hajózás jelentőségét, főleg a gabonakereskedés szempontjából. A dunai hajózás terén amaz időben korlátlanul uralkodó állást foglalt el a Bécsből igazgatott Duna-Gőzhajózási Társaság, mely 1830-ban keletkezett és 1852-ben 37, összesen 3368 lóerejű személyszállító gőzössel, tíz 1050 lóerejű áruszállító gőzössel és tizenöt 2460 lóerejű vontatóhajóval rendelkezett, melyeknek legnagyobb része

¹ *Ifj. Palugyay Imre*: Buda-Pest m. kir. városok leírása, Pest, 1852., 498 — 499. 1. *Drti Tagé in Pest-Ofen* 77. 1. *P. Napló*, 1854 jan. 6. dec. 2.

² *Czörnig* id. m. 370 — 432. 1. *Szögyény* id. m. I l. 74—75. 1. *Vas. Újság*, 1859. 46. 1.

a Dunának magyar területre eső részét járta. A hajózásnak akkor még tetemes akadályai voltak, nemcsak a Vaskapu szabályozatlan volta miatt, hanem a Duna felső folyásának több helyén is. A társaság Óbudán kikötőt, hajótelepet és hajógyárat rendezett be, mely 2000 egyént foglalkoztatott, öt gőzgéppel bírt, s melyet amaz időben a legnagyobb szabású e nembeli vállalatnak tekintettek; azonfelül megszerezte a pécsvidéki kőszénbányákat, azokhoz Mohácstól vasutat épített s így a maga kőszén-szükségletének ellátását hosszú időre biztosította. A pesti nagy kereskedelmi kikötő terve már 1854-ben fölmerült, akkor is Újpest és a mellette levő sziget közé tervezték; Clark Ádám készített is tervet a kivitelre. A Tiszán is a hajózás már ekkoriban meglehetősen szapora volt, bár a folyó szabályozatlansága azt még lényegesen megnehezítette. Az ötvenes évek elején 3000-re tették a Tiszát járó hajók számát. Kisebb járóművek mozogtak a Vágón, Dráván, Száván, Murán, Garamon s a Kulpán. A balatoni hajózás bizony csak tengődött s járatait alig fejleszthette; már akkor a Kisfaludy-gőzös látta el a közlekedést különösen Balatonfüred felé. A tengeri hajózást ránk nézve Fiume képviselte, melynek azonban még akkor nem volt vasúti összeköttetése az anyaországgal. Kikötőjében 4300—5300 hajó fordult meg évenként, 110—140,000 tonnatartalommal s e hajók másfél millió behozatalt és két és fél millió kivittelt közvetítettek; a fő tengeri kiviteli cikk a fa- és fakészítmény volt, melyet a közeli Horvátország szolgáltatott.¹

Ami a postaközlekedést illeti, a mai nemzedék alig tudja elképzelni azokat a kezdetleges állapotokat, melyek e téren nálunk még az ötvenes években is uralkodtak; amikor kivált a gyéribb népességű hegyvidékén a legtöbb falusi helyről a megyeközpontba kellett több mérföldnyíre küldöncöt meneszteni, hogy onnan a postát elhozza. Pedig el kell ismerni, hogy mindjárt 1850-ben Bruck kereskedelmi miniszter sok életrevaló s a jövő fejlődés alapjául szolgáló reformot hozott be a postaügy terén; így leszállította a levéldíjakat s pedig nemcsak a birodalmon belül, hanem a német-osztrák postaegylet alapján a németországi vonatkozásokban is. Behozta a levéljegyekkel való bérmentesítést és a postautalványok rendszerét; ő tette a távirdeintézményt is a magánhasználat számára hozzáférhetővé.² Magyarország és társországai összes postaállomásainak számát hivatalos kimutatások 1858-ban 700-ra tették, azonban ezek közül csak huszonöt volt rendes, tisztviselőktől ellátott postahivatal, 484 postaállomás a lovasposta számára s 30 postaállomás és 161 postakiadóság csupán csak a levélposta számára. A magyarországi levélforgalmat 1855-ben több mint 51 millióra becsülték. A távirdehálózat az országban főképp a vasutak terjedésével egyarányban fej-

¹ Czörnig id. m. 336. 5 köv. 1. *Palugyay* id. m. 147. I. *Chownitz* id. m. 232. s köv. 1. *M. Hírlap*, 1852 febr. 11. és 29. *P. Napló* 1834 nov. 1.

² *Huberth Károly*: A postaintézet Magyarországon, Kőszeg, 1886.

lódott. 1848-ban magyar területen még csak a Bécs-Pozsonnyal összekötő távírdavonalnak a határon inneni része haladt; 1850-ben készült el a pozsony—pesti vonal, 1853-ban a pest—szolnoki és Cegléd—temesvári, a következő években Tömös, Lúgos, Orsová, Fiume (Trieszt felé), Debrecen, Kassa, Nagyvárad és Arad is becsatoltattak a hálózatba, mely 1858-ban 207 mérföld hosszasággal bírt. A távírdaállomások száma az egész magyar területen ugyanaz időben huszonöt volt; ez a hálózat 1855-ben 59,000 állami sürgönyt és 145,000 magánsürgönyt továbbított s összesen 122,000 forintot jövedelmezett.¹

Az abszolút kormány kereskedelmi minisztere a magyar közmunkaügyek átvételekor a már régi keletű Tiszaszabályozás iránt csak a víziutak fejlesztése szempontjából látszott érdeklődni, holott itt elsősorban harmadfél millió hold vízjárta s ezért művelhetetlen földterületnek termővé tételéről volt szó, amely feladatból 1851-ben még csak csekély rész volt teljesítve, mintegy 200,000 holdnyi terület megnyerése által. A kormány — mint láttuk — itt is szívesen avatkozott be az érdekeltségek önkormányzatába, de fukar volt az anyagi támogatásban; az érdekeltség 1857-ben kimutatta, hogy két milliónyi állami segély nélkül csupán a maga erejéből képtelen a nagy mű végrehajtására. 1850-től 1856 a Tiszán 186,237 folyóöl hosszúságú gát és 24,079 folyóöl hosszúságú átvágás készült el. A szabályozási munka folyamatban volt a Dunán is, hol közel ötezer ölnyi hosszúságú partvédelmi művek létesültek és Bogyiszló s Bezdán között a hajózható meder négy mérfölddel megrövidített. A Ferenc-csatorna 4V2 mérföldnyi meghosszabbítást kapott a Dunába való betorkolásának megjavítása érdekében; a Béga-csatornán is célszerű javítások vétettek fogantatva.²

A bányászati foglalkozások között amaz időben legnagyobb jelentőséggel a sótermelés bírt, mert hiszen a magyar korona országai régóta híresek voltak sógazdagságukról, habár e tekintetben legközelebbi versenytársuk éppen Ausztriának néhány tartománya volt. Az ötvenes évek előtt a szűkebb Magyarország átlagos évi termését mármarosai kősóban és sóvári főzött sóban összesen 826,750 mázsára becsülték; Erdélyben 1852-ben 1.086,477 mázsa sót termeltek. Ezzel szemben Magyarországon és mellékországaiban 1855-ben összevéve 2.440,325 mázsa volt a sótermelés, tehát több, mint az osztrák tartományokban. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a harmincas években Magyarország és Erdély 5583 márka aranyat termelt, 1853-ban az egész magyar birodalom 6188 márkát; ugyan e viszonylatban volt a termelt ezüst a harmincas években 5186 márka, 1853-ban 78,455 márka, a termelt réz az ötvenes évek előtt 36,086 mázsa, 1853-ban 34,445 mázsa, a termelt

¹ Czömig id. m. 58 — 59, 451. s köv. s 698. I. Vas. Újság, 1856. 207. 1.

² Czörnig id. m. 325 — 549. I. Geringer-iratok 1850 febr. 12-iki min. leirat. P. Napló 1851 szept. 12. és 1857 márc. 8.

nyersvas az ötvenes évek előtt 311,385 mázsa, 1853-ben 912,772 mázsa. A drágakövek közül opál már akkor is termett hazánkban, a sárosszegyi Vörösvágás határában; egyes darabjai 2000 aranyon keltek el. A mostani viszonyokhoz hasonlítva legszembeötlőbb a kőszénbányászatnak akkor még jelentéktelen volta; 1850-ben 300,000 mázsára becsülték a magyarországi kőszéntermelést, 1853-ban már az egész magyar birodalomét több mint négy millióra s 1859-ben több mint hét millióra; értéke a mázsájának 772 krajcárra volt tehető.¹

Az ipar különböző nemei közül Magyarországon is legelőször azok lendültek föl, amelyeknek nyersanyaga legbővebben termett az országban, így a malomipar, a szeszipar, cukoripar, némely, inkább házias jellegű faipar s a bőr- és vasipar egyes fajtái is. Kezdetleges iparunk különben még az ötvenes években bizonyos vidékek szerinti megosztást mutatott. Az országot felülről övező erdős vidékek faeszközökkel látták el az ország középső, lapályos vidékét, mely ezekért gabonát, marhát, gyapjút, bort, zsiradékot küldött mintegy vissza. Az északi s nyugati megyék sűrű népességének egy része gyolcsot, edényt, bőrt, s más kézműveket készített.²

Az ősi vízi- és szárazmalmok mellett nálunk régi szerepök van a dunai hajó-malmoknak; a harmincas években keletkezett Pesten az első gőzmalom társulási alapon, mely azután a József-nádor-hengermalom nevét vette föl s már az ötvenes évek elején naponként 300 mázsa lisztet tudott előállítani s 1854-ben 55 molnárt és 34 munkást foglaltatott; az ötvenes évek végén már számos városban állott fenn és működött kisebb-nagyobb gőzmalom. A monarchia lisztforgalma, melynek legnagyobb részét Magyarország szolgáltatta, 1850-ben még csak 186,000 mázsa volt; 1852-ben már 880,000 mázsára emelkedett. A szeszfőzés is korán elterjedt, kivált a felvidéken; a horvát végvidéken már 1850-ben több mint 12,000 üstben főzték a hírnevessé lett szerémségi szilvapálinkát. A répacukorgyártás is már 1840-ben meghonosodott nálunk; cukorfinomítók is keletkeztek Pesten és Sopronban; a hamar elszaporodott gyárak egy része azonban megbukott. 1857-ben az országban tizenhat fennálló répacukorgyárat számláltak, 1860-ban tizenkilencet; ezek átlag évenként 930,000 mázsa répát dolgoztak fel s évenként 46,500 mázsa cukrot termeltek, holott a hazai szükséglet 400,000 mázsa volt. Legnagyobb cukorgyár volt a b. Sina Jánosé Mosonszent-Miklóson; említést érdemelnek még a sasvári, mosoni, nagycenki és a komáromi; a pesti cukorfinomító 1854-ben 12,000 mázsát állított elő. Vashámorokban, vasöntőkben és egyéb vasgyárakban, különösen Gömör, Szepes, Zólyom és Borsod megyék voltak gazdagok. A diós-

¹ Chownitz id. m. 192 — 202.1. Bielz id. m. 273 — 280.1. P. Napló, 1857 márc. 18. és aug. 7. és 13. Vas. Újság, 1859. évf. 381. 1. Keleti id. m. 166. 1.

² Vas. Újság 1879. 561. 1.

győri gyár, mely részvénytársaságé volt, de a részvények túlnyomó részét már az állam bírta, 1854-ben 220 munkást foglalkoztatott és évenként 70.000 mázsa nyersanyagot dolgozott fel; acélja legjobbnak volt elismerve. A pesti hengermalom mellett is létesült egy vasöntvény-gyár, amely a saját céljaira kocsz előállításával is foglalkozott. A vas feldolgozását néhány gazdasági gépgyár is munkálta, így a Vidacs Istváné Pesten, mely 68 munkásnak adott dolgot. A vászongyártás egészen háziipar jellegével szintén a felsőmegyéekben divatozott s a népnek szép keresményt biztosított, ugyancsak a felvidéken volt már 1850-ben hetven papírmalom, melynek össztermelése azonban nem haladta meg a 864.000 forintot. A nagyobb városokban létező bőrgyárak mellett egyes vidékeken — így a határőrvidéken is — háziiparszerűen folyt a bőrárak előállítása, gyapjúárakban kivitelünk 1861-ben 58,000 mázsa volt. A leg»több gyár természetesen a fővárosban és környékén működött. Az óbudai hajógyárat már említettük; volt Budán aszfaltgyár is; a gyolcs-vászón- és kendőnyomtatógyárak között legnagyobb volt az óbudai Goldberger-féle, mely az évtized közepén 155 munkást foglalkoztatott. Gancznak már akkor volt vasöntőgyára Budán 60 munkással, Miesbach téglagyára 500 munkással bírt, a Zarzetzky-féle gyufagyár pedig 1850-el. A Kölber-féle kocsigyár már végen virágzott; 1854-ben 45 munkással évenként 75 kocsit gyártott; a Gerenday síremlékműhelye is már fennállott, Beregszászy zongoráival 1857-ben elismerő-érmét nyert Münchenben; a Fischer-féle herendi porcellángyár is készítményeivel küntetésre tett szert már az 1851 -iki londoni s az 1853-iki newyorki kiállításokon. Az ötvenes évekbe esnek hazánkban a tartósabb eredményű kísérletek a selyemtenyésztés meghonosítására; Pesten is alakult egy epreskert, melynek ma is nevét viseli egy utca; a Szerémségben voltak kiterjedt gubótenyésztő-telepek; kísérleteztek birtokaikon eperfahonosításai és selyemgubótenyésztéssel gr. Széchenyi István, Havas József és gr. Teleki Domokos; de legtöbbre vitte Bezerédj Pál a maga hidjai telepével; Hidján és Nagycenken 1854-ben már 260 mázsa selyemgubót tenyésztettek.¹

Az ötvenes években fejlődött ki nálunk, kapcsolatban a termelési érdekekkel s egyelőre csak a maga kárbiztosítási ágaiban a biztosítás-ügy. A magyar gazdák ugyan már 1843-ban létesítettek egy jégverés ellen kölcsönösen biztosító egyesületet», de ennek nem volt tőkeereje arra, hogy minden igénynek megfeleljen s a tűzkárookra egyáltalán nem terjedt ki. 1857 nyarán a magyar közélet legkiválóbb egyéniségeinek: Deák Ferencnek, b. Eötvös Józsefnek, Ürményi Józsefnek, gr. Károlyi Györgynek, gr. Apponyi Györgynek, gr. Dessewffy Emilnek, Somssich

¹ *Palugyay* id. m. 522 — 530. I. *Chownitz* id. m. 198 — 213. I. *Vas. Újság* 1857. 167. 1. 1859. 561. 1. és 1863. 333. 1. *P. Napló*, 1854. júl. »4-» 19: f 23., aug. 3. 1855 jan. 17. 1857 aug. 7., szept. 30. *Keleti* id. m. 194., 200. f 201. 1.

Pálnak, b. Jósika Samunak, b. Senyey Pálnak, gr. Szécsen Antalnak, Szögyény Lászlónak és másoknak közreműködésével sikerült részvénytársasági alapon megalakítani az «Első Magyar Általános Biztosító Társulatot», melybe a jégverés ellen biztosító egyesület is beolvadt. Habár a kormány az alakulásnak gáncsot igyekezett vetni azzal, hogy Örményi Józsefnek elnökké lett megválasztását meg nem erősítette, a társaság Lónyay Menyhért elnöksége, Hajós József alelnöksége és Lévai Henrik ügyvezető igazgatósága mellett 1854 februárius 17-én mégis végleg megalakult és azonnal megkezdte három millió forint alaptőkével üdvös működését, mely a tűz- és jégkár s a szállításbiztosításra egyaránt kiterjedt, az életbiztosítást azonban még akkor fel nem ölelte. Már az első csonka üzletév is bizonyosságait adta a vállalat életrealitásának, sőt az 1000 frt névértékű részvények után 12 frt osztalékot juttatott a részvényeseknek és 550,569 frtnyi tartalékalap alkotását tette lehetővé.¹

A pénz- és hitelüzlet intézményei az ötvenes évtized kezdetén az 1839-ben keletkezett Pesti Hazai Takarékpénztár, az 1842-ben létrejött s a szabadságharc alatt jegybankként szerepelt Pesti Kereskedelmi Bank és az 1846 óta fennállott Budai Takarékpénztár mellett 24 vidéki Takarékpénztárra szorítkoztak. Főképp a földhitel előmozdítása érdekében létesített a kormány a bécsi hitelintézet fiókjaképpen hitelintézetet Budán, Debrecenben és Temesvárott s jött létre 1855-ben a «Magyar Hitelbanki melyről Jókai egy megalégedéstől túláradó cikkben azt írta a «Vasárnapi Újságában, hogy annak áldása a magyar földbirtokot még egyszer olyan becessé fogja tenni, mint addig volt. A Pesti Hazai Takarékpénztár, mely 100,000 frt részvénytőkével alakult s 1849-ben még csak 711,892 forint betétet vont magához, 1859-ben betétei összegét már felvitte öt és félmillió forintra s tiszta jövedelmét e tíz év alatt 11,925 írtról 54,170 írtra fokozta, főképp Hajós József igazgató érdeméből. A Rückblick a takarékpénztárak számát a szűkebb Magyarországon 1850-ban 28-ra tette, a 18 millió forintot meghaladó összforgalommal, melyből több mint hét millió esett az ingatlanokra adott kölcsönökre; betéteik összege — mintegy 24%-nyi évi gyarapodással — akkor megközelítette a 15 milliót. A takarékpénztárak e száma 1859-ben sem változott; a bánágban ekkor kettő, Erdélyben kettő s Horvátországban egy takarékpénztár volt. A Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak 1850-ben mintegy hat milliónyi évi forgalma volt és 29,000 frt évi jövedelme; 1859-ben a forgalom 16 millióra, a jövedelem 212,000-re emelkedett.¹

¹ *P. Napló* 1857 júl. 16., 18., decb. 10., 1859 jún. 1. *Palugyay* id. m. 466.1.

² *Galgóczy Károly* Magyar takarékpénztárak, Statiszt. Közlem. 1861. 1. 89. s köv. 1. *U. altól*: A Pesti M. Keresk. Bankról, Stat. közl. 1862. IV. .sköv. 1. *Rückblick* 77. 1. *P. Napló* 1857 márc. 25., novb. 26. *Vas. Újság* 1856. 2. 1. 1859 46. és 297. 1. *Pólya Jakab*: A Pesti M. Keresk. Bank keletkez. és ötvenéves fennáll. tört. Bpest, 1893.

Amaz tényezők mellett, melyeknek állásáról az eddigiekben beszámoltunk, nagy hatással voltak a gazdasági élet kialakulására az ötvenes évek alatt oly kormányzati intézkedések is, melyek részint a változott közjogi helyzetben, részint még az 1848-ban alkotmányosan meghozott törvényekben gyökereztek s melyekre egyes vonatkozásaikban már eddig is ráutaltunk.

Ilyen, és pedig gyászos emlékü, volt a forradalmi papírpénz érvénytelenítése, mely mintegy 70 millió vagyonértéket semmisített meg Magyarországon. Ilyen volt továbbá az Ausztria és Magyarország közötti vámvonal megszüntetése s a magyar korona országainak beillesztése a birodalom közös vámterületébe. Ez az intézkedés, melyet a hivatalos felfogás «örök időkre szólónak»¹ tüntetett föl, hazánk némely termelési ágának határozottan kedvező kilátásokat nyújtott, a negyvenes évek védelmi mozgalmának hatása alatt fejlődésnek indult iparunknak ellenben nem kedvezhetett. A közös vámterületben az osztrák termelésnek előnyül szolgáltak az ottani fejlettebb közlekedési viszonyok is, melyek megkönnyítették az árúknak a magyar határra való eljutását. Részhajlatlan, elfogulatlan és jóakarató közgazdasági politika mindenestre talált volna módokat arra, hogy a magyar termelésre nézve a közösség előnyei hathatósan érvényesüljenek, ellenben hátrányai lehetőleg elenyészeltassanak; azonban ezt a politikát éppen Magyarországgal szemben nélkülöztük. Az 1852 februárius 1-én életbelépett új közös vámtarifa bátor lépést jelentett a szabad kereskedelem felé, de főképp csak azért, hogy előkészítse a német vámegyesülethez való közeledést, amelylyel összeolvasztani a birodalmat, volt a Bruck miniszter soha nem leplezett végcélja.² Az ötvenes évek elején ami sajtónkban sem hiányoztak hangok, melyek a közös vámterület várható üdvös hatását hirdették s azt jóslták, hogy a földtermények és ipari készítmények kölcsönös kicserélése az összes birodalom különféle területei közt, az eddigi elhibázott szétválasztás megszüntével, a szabad forgalom által tetemesen nyerni fog. A pénztökéék azokba a területrészekbe fognak szivárogni, melyek több haszonnal kínálkoznak s az egyenlő törvényhozás és jogszolgáltatás védelme alatt oly iparvállalatok fognak keletkezni és szétágazni, melyek eddig nem virágozhattak fel. A vámsorompók megszüntetése minden irányban könnyítő, éltető és békítő kihatást fog gyakorolni.³ Ezek a — kétségkívül felülről sugalmazott — vérmes remények csak vajmi csekély részben teljesültek.

A birodalmi magán- és perjogi törvényeknek Magyarországra való kiterjesztéséről már szóltunk; annak gazdasági hatása a jogrend meg-

¹ Chownitz id. m. 215. 1.

² Friedjung «Österreich» stb. I. 302 — 307. 1.

³ A P. Napló 1850 jún. 17. s több ez időbeli számában.

szilárdulása által nem érvényesülhetett a kívánt és remélt mértékben azért, mert a törvények újdonsága és ismeretlensége a közönség részéről s a viszonyok és az előzmények ismeretének hiánya az alkalmazó és végrehajtó közegek részéről szükségkép sok zavart hozott a jogéletbe. E «törvények» között egyik se volt messzehatóbb, mint a telexkönyvi pátens, mint alapja annak a földhitelnek, mely nélkül, különösen az úrbérmegváltás után, a belterjesebb gazdálkodásra való áttérés elképzelhetetlen volt. A pátens jól tette le az intézmény alapjait, de a telexkönyvek tényleges elkészítése hosszú időt igényelt, s mi az absolutismus kormányának azért, hogy ezt az intézményt néhány év alatt teljesen kiépíteni nem tudta, annál kevésbé tehetünk szemrehányást, mert alkotmányosságunk hosszú időszaka alatt is még mindig maradtak érezhető hézagok a telexkönyvek rendjében.

Ilyen csak megkezdett mű, csak mozgásba hozott folyamat maradt az ötvenes évek alatt a tagosítás keresztülvitele is. Gr. Andrassy György, mint a magyar Gazdasági Egyesület elnöke 1859-ben felségfolyamodványban sürgette az egyesület további tevékenységének lehetővé tételét, mert különben nem munkálhatja a magyar mezőgazdaság nagy átalakulását, amely fennakadt és szünetel azért, mert a birtokrendezésre és tagosításra vonatkozó, 1836 óta hozott magyar törvények most végre nem hajtatnak.¹ És láttuk, hogy az ötvenes évek folyamában mennyi fölszólalás történt e tárgyban s mennyire hangsúlyozták a hivatalos jelentések is a tagosítás siettetésének szükségét és milyen villongásokat is idézett elő sok helyen e művelet. Elismerendő, hogy a közbejött úrbérmegváltás a régiebb birtokrendezési törvények egyszerű végrehajtását lehetetlenné tette s az abszolút kormány azzal nem vádolható, hogy az ügyet lanyhán kezelte volna, sőt inkább nagyon erélyesen látott hozzá, de annak találkozása a földtehermentesítéssel s az a tüntetően népszerű és úrellenes irányzat, amely az egész földbirtokreform végrehajtását jellemezte, sokkal gyorsabban keltette föl a földéhséget, az osztozkodási vágyat, mintsem annak a befejezett rendezéssel korlátot szabni lehetett volna. Tekintve, hogy az úrbéri pátens a tagosítás végrehajtását is az úrbéri bíróságok hatáskörébe utalta s ezek működésüket a szűkebb Magyarországon csak 1856 elején, sőt az erdélyiek és horvátországiak csak 1858 elején kezdték meg, természetes, hogy a tagosítás ügye az ötvenes évek folyamában nagy előhaladást nem tehetett és így üdvös hatása a földművelésre sem érvényesülhetett még.²

A közteherviselésnek 1848»ban törvénybe iktatott elve épp akkor lépett életbe, amikor egy idegen hatalom merőben új s majdnem elviselhetetlenül terhes adókkal rohanta meg az országot. Az adók pedig nemcsak újak és terhesek voltak, hanem kivetésük is — főleg a földadóé

¹ *Ceringer=iratok* 1851.3349. sz.

² *Czörnig* id. m. 495. s köv. 1. 537—538 l.

a hevenyészett kataszter alapján — gyakran volt igazságtalan és részrehajló, behajtásuk pedig mindig kíméletlen. Az egyes és közvetett adók új rendszere volt a legnagyobb teher, mely az absolutizmus berendezkedése óta Magyarországon minden gazdasági egzisztenciára ránehezedett, legnagyobb súllyal természetesen a nagy megváltási reform alatt vajúdjó földbirtokra s annak nagymérvű elértéktelenedését idézte elő.¹ Ez az elértéktelenedés, sokkal inkább, mint az ősi röghöz való ragaszkodás, tartotta még egy ideig helyökön a régi földbirtokosokat, kik közül azok, kik az új helyzetben megállni nem tudtak, csak egy későbbi korszak kedvezőbb konjunktúrájának hatása alatt siettek birtokaikon túladni s helyöket egy új földbirtokos-osztálynak engedni át.

Igaza van Trefort Ágostonnak, midőn mondja, hogy «az 1848-iki közigazgatási jellegű üdvös törvényeket az a balsors érte, hogy nem azok, kik e törvényeket hozták, hajthatták azokat végre és nem azon szellemben, melyben hozattak s hogy nem élvezhettük a békét, mely e törvényék valódi áldását eláraszthatta volna».² Az eljárást— különösen Erdélyre nézve — kétségtelenül megnehezítette az úrbéri terhekre vonatkozó törvények rendkívül elavult volta s az egységes kiszámítási alap hiánya. A megyénkénti osztályokba sorolás, az önkényesen fölállított számítási egységek szükségkép igazságtalanságokra vezettek, melyeket a földtehermentesítési bizottságok és úrbéri bíróságok leglelkiismeretesebb eljárása sem lett volna képes minden egyes esetben orvosolni. Azonban a főbaj nem ebben rejlett; ha a földbirtokososztály a bármily ingatag alapon kiszámított váltságösszeget valóban, teljesen és mindjárt megkapta volna, valószínűleg menekülhetett volna a romlástól. A legnagyobb méltánytalanság abban érvényesült, hogy míg a felszabadítás a jobbágyot egyszerre úrrá tette a maga telke fölött s a földbirtokost egyszerre megfosztotta az úrbéres munkában és egyéb szolgáltatásokban bírt tőkétől, ez utóbbi az ezért megállapított, többnyire csekélyebb értékű kárpótlást oly állami kötvényekben kapta meg, melyeknek forgalmi értéke a névérték 65—70%-ának felelt meg, ami rá nézve újabb 30—35% veszteséget jelentett; s melyeknek teljes értékű törlesztésére a kártalanítandó földbirtokos maga is adózni volt kénytelen. A kötvények teljes értékű beváltása pedig sorsolástól függvén, beláthatatlan volt és a földbirtokosok megsegítésére szánt előlegek megadása körül teljes önkény uralkodott, illetőleg — ami még rosszabb — a hatalom politikai érdekei voltak mértékadók.¹

¹ A kataszter létesítését részletesen ismerteti *Beksics*: Ferenc József kora 934. s köv. l. A behozott adótörvényekre nézve l. az e mű l. kötete 229. s köv. lapjain mondtattak.

² Emlékbeszédek és tanulmányok, Bpest, 1881. 245. s köv. l.

³ Az úrbérmegváltási ill. kártalanítási eljárásra nézve l. *Beksics* id. m. 445. s köv. l., valamint *Czörnig* id. m. 494 — 495., 530. s köv. l.

A földbirtokos osztály tehát úgyszólván egy napról a másikra megfosztva látta magát a biztos munkaerőtől s híján nemcsak a szükséges forgótőkének, hanem a földhitelviszonyok rendezetlensége s a földbirtok elértéktelenedése következtében a kölcsönszerzés lehetőségének is. Ehhez járult, hogy a *more patrio* való gazdálkodás mellett még a nagyobb birtokok is nélkülözték a belterjesebb üzemhez szükséges felszerelést, a gazda maga pedig, ki a legritkább esetben tekintette élethivatásnak a gazdálkodást, a legtöbb esetben csupán a közéleti szereplés biztos alapját látta benne, rendszeren nélkülözte a változott viszonyok és a szabad verseny közepett sokkal szükségesebb gazdasági szakértelmet és üzleti szellemet is. Bár viszont az okszerűbb gazdálkodásra való áttérés példái sem hiányoztak.¹ Az egyelőre még nagyon alacsony munkabérek, a krimi háborúval járó fegyveres készültség miatti terménykereslet, a bankjegyek elértéktelenedése s főleg néhány jó termés, szemben a nyugat-európai rossz termésekkel, az ötvenes évek alatt még úgy ahogy távoltartották a földbirtokostól a romlást s többnyire képessé tették a nagy adók fizetésére; de ez nem tartott soká s nemsokára helyet adott a kivitel megszűntének, a gabnaárak hanyatlásának, a haszonbérek csökkenésének, a rossz terméseknek s az adóhátrálékok miatti árveréseknek, melyek a régi birtokos osztályt lassan, de biztosan a katasztrófa felé vezették. Az eladósodási folyamat már az ötvenes években kezdődik, sőt nem is kezdődik, hanem folytatódik, mert hiszen Geringer már 1850-ben indokoltan látta volna az úrbérmegváltást a földbirtokosok adósságai egy részének átvállalásával kötni össze.² A Pesti Naplónak már 1853-ban azt írták, hogy «a földbirtokos olyan, mint a szárnyaszegett madár; adóssága törlesztésére saját szorgalma, s a robot és dézsma eltörlésével magára hagyatottságában vezetett gazdálkodása után jövedelme nem elegendő»³ Erdélyből a hatósági közegek 1857-ben azt jelentették, hogy ott a földbirtokosok 30—35%-os kölcsönöket kénytelenek fölvenni, hogy megfelelő forgótöke birtokába jussanak s ezért tönkremennek; sürgették is — de hasztalanul — a telekkönyvek behozatalát s a hitelintézet egy fiókjának felállítását Erdélyben is.⁴

De nem hozott mindjárt áldást a földbirtokreform végrehajtása a kisbirtokos- és parasztosztályra sem. A kisbirtokos is az eladósodás felé csúszott s termelése is elgyöngült; a helyzetet itt még romtotta az öröklés rendszere s a folytonos elaprózódás, melynek a nép körében kitalált ellenszere: az egykerendszer, a népesség szaporodásának ellenségévé vált. A felszabadítás áldásait nagyrészt megghiúsította az emberek értékében és erejében rejlő örök egyenlőtlenség s az, hogy sem a

¹ Lásd *Keletinél* id. m. 155. 1.

² *Geringer-iratok* 1850 márc. 2-iki előtérj.

³ *P. Napló* 1853. márc. 12.

⁴ *Gensd. Dép.* 1857 febr. 9-iki jelentés.

régi földesúr, sem a régi jobbágy a bekövetkező gazdasági küzdelemre nem volt felkészülve». A hirtelen felszabadítást nem előzte meg modernebb gazdálkodásra való nevelés; ez volt a kisbirtokos parasztságnak egyik legfőbb baja. A magyar paraszt még a hatvanas évek elején is oly felületesen végezte a szántást, hogy azt inkább földkaparásnak lehetett nevezni; e mellett kevés takarmányt is termelvén, marhaállománya is csekély és rossz volt. Nem hiányoztak az oly vélemények sem, hogy «a parasztember most is csak oly szegény, mint annakelőtte volt, míg a robot, dézsma fennállott s hogy az egykori jobbágy kevésbé érezte könnyebbülését az új állapotban, mint a földesúr a terheket». Azonban ezek tagadhatatlanul csak átmeneti bajok voltak s elismerendő, hogy a ma a régi Magyarország területén található nagyszámú vagyonos parasztsztyály alapjait jó részben a földtehermentesítés tette le.¹

Az előbbi fejezetekben ismertetett politikai állapotok és az itt vázolt gazdasági viszonyok talaján alakult ki az ötvenes éveknek az a társadalmi élete, mellyel a következőkben kell megismerkednünk.

¹ *Laky Dezső* (Buday László nyomán). «Agrárpolitika», Bud. Szemle 1922 dec. 179. s köv. 1. *Szekfü Gyula*: Három nemzedék Bpest, 1920. 150. 1. *Bek«sics* id. m. 451. 1. *Busbach P.* id. m. I 1. 40 — 41. 1. *P. Napló*: d. h. *Ditz* id. m. 99. 1.

II.

(A magyarországi társadalom a kormányzat bomlasztó törekvései ellenére a nemzetiségek és társadalmi osztályok összetömörülését mutatja. A parasztság mint osztály; a városi polgárság mint osztály. A városok szerepe ez időben; a vidéki városok fejletlensége. A főváros állapotai az ötvenes években; lakosság, magyarság, építkezés; utcarendezés, közkertek; közlekedés, utcai világítás. Budapest mindinkább az ország középpontjává fejlődik; intézményei; társas élvezetel. A vidéki és fővárosi társadalom érintkezési pontjai s együttműködésének kezdetel. 1849-1859.).

A magyarországi társadalomnak azt az új tagozódását, melyet az 1848-iki nagy reformtörvények az állampolgári jogegyenlőség alapján megindítani voltak hivatva, a szabadságharc leverését követő osztrák abszolút uralom erőszakosan megszakította és a maga természetes irányából célzatosan másba igyekezett terelni. Az osztrák uralom országokonkinti társadalmi egységet nem ismert el s azt akarta volna, hogy a társadalom mindegyik országban a megadott birodalmi keretekhez alkalmazkodjék. Tudta, hogy a társadalmi osztályokat el nem tüntetheti, de azt akarta volna, hogy a közös törvények és az összpontosított kormányzat az osztályokból birodalmi társadalmat alakítsanak, mely országa határt nem ismer s egyetlen középpont felé nehezkedik. E végből az országokonkinti társadalmat egyfelől a nemzetiségek egyenjogúsításának ürügye alatt a maga értelmiségében elnémetesíteni, másfelől az egyes országokban történelmi alapon vezető szerepet vitt osztályokat e vezető szerepüktől megfosztani igyekezett.

Ez az igyekezet legvilágosabb kifejezésre jutott Magyarországon, ahol az úgynevezett történelmi osztályok egyúttal a magyar nemzeti eszme képviselői és hordozói voltak, ahol tehát a társadalom megbontása egyúttal a nemzeti egység megbontását is jelentette volna. Hazánk szerencséjére ez a törekvés — mint arra már az eddigiekben is többször rámutattunk — teljesen meghiúsult és éppen az ötvenes évek folyamában a magyar társadalomnak sokkal inkább összetömörülését, mint szétszakadozását eredményezte.

A mondottakhoz képest a kormány társadalmi politikájának szükségkép két főirányt kellett követnie: megtörni a magyarság vezető szerepét és megtörni a történelmi osztályok — mondjuk a nemesség — vezető szerepét, ami annál könnyebbnek látszott, mert a csapást tulajdon-

képpen csak egyfelé kellett irányozni, hogy mindkét cél eléressék. Magyarországon a nem magyar ajkú nemzetiségek körülbelül felét alkották a népességnek; a legközelebbi cél tehát az volt; ezekkel elhitetni, hogy eddig a magyarság által elnyomattak s fölkelteni bennök a nemzeti öntudatot, mely őket közelebb hozza birodalombeli egyéb fajrokonaikhoz, ellenben eltávolítsa a magyarságtól.

B. Kemény Zsigmond egy cikksorozatában hatásosan megvédte a magyarságot a nemzetiségek elnyomásának vádjá ellen¹ s kimutatta, hogy azok egy részének — csakis a keletieknek és délieknek — a forradalomban ellenünk fordulása nem elnyomatás következése volt. A földbirtokos és a pónép közti viszony 1848 előtt nálunk kétségkívül arisztokratikus, régebben deszpotikus, később rendszerint inkább patriarchalis jellegű volt és sohasem különbözött a szerint, hogy az a pónép magyar volt-e vagy más nyelvű. A nemzetiségi vidékeken a magyar földbirtokos, a magyar tisztviselő majdnem kivétel nélkül jól bírta a nép nyelvét, míg emez majdnem sohasem tudott magyarul; a vegyes nemzetiségű helységeken 1848 előtt hamarabb tótosodott, oláhosodott el a magyar, mintsem hogy a nemzetiségiek megmagyarosodtak volna. Az osztrák uralomnak tehát se sikerült a nemzetiségekben magyargyűlöletet s uralkodási vágyat kelteni; ellenkezőleg, mind egyaránt elnyomottaknak érezvén magukat, a magyarban erősebb bajtársukat látták, akire támaszkodni, nem tőle eltávolodni volt érdekök. Még a német lakosság is, amely a kormány germanizáló törekvésében bizonyos kiváltságot láthatott volna a maga részére, az önkényesen összpontosító és erőszakosan átszervező kormányrendszabályok miatt elégedetlen volt és bizalmatlan a kormány iránt. Annak a gyűlöletnek, mely a szabadságharc idejében az oláhokat és szerbeket szembeállította a magyarokkal, az ötvenes évek felé már alig találjuk nyomát, sőt a szászok, oláhok zöme magyar érzelmű lett: közelebb hozta őket a közös szenvedés.² A kormánynak az az igyekezete tehát, hogy nemzetiségi alapon bomlassza szét a magyar társadalmat, teljes kudarcot vallott, sőt azt érte el vele, hogy 1859-ben magában Bécsben a magyar szó, a magyar dal, a magyar viselet s a magyar különlegességek rendkívüli népszerűségnek örvendtek.³

Nem volt több sikere a kormánynak az osztályoknak egymás elleni kijátszásában s célbavett szerepcseréjükben sem. A parasztságot — mint láttuk — mindenütt védelmébe vette a kormány a földesurakkal szemben, de kielégíteni nem tudta s még kevésbé tudott benne osztályöntudatot támasztani. A parasztságnak kétségkívül megvolt akkor is a maga megszokott paraszti társadalmi élete, társadalmi szokása, hagyományja; de ezek a társadalmi kötelekek túl nem terjedtek a község hatá-

¹ *P. Napló* 1851 márc. 4—15. ³ Lásd a *Vas. Újság* bécsi tudósi-

² *Ürmössy* id. m. I. 199. I. tását: 1859. I.

rán; a föld népének nem jutott eszébe más falvak népében keresni a maga osztálytársát. Ipari életünk fejletlensége hozta magával, hogy a később oly fontosságra emelkedett ipari munkásság osztályszerű szervezkedéséről még sokkal kevésbé lehetett szó. De a földművesnép is meg lehetőségen hozzáférhetetlen volt a politikai, faji vagy gazdasági jelszavak alatt űzött bármilyen izgatásoknak vagy csak biztatásoknak is. A jobbágy a maga felszabadítását Kossuthnak köszönhette, nem Bachnak, ellenben mindazt a huzavonát és csalódást, amelyet rá a gazdasági önállósulás, a tagosítás egyelőre hozott, az új kormánynak és az új hivatalnokoknak a rovására írta. A mellett Magyarországon — kivált a jól termő vidékeken — a paraszt, ha egyelőre nem is nyert sokat a földbirtokreform által, igénytelensége következtében jobb módban élt, mint bármely más országbeli érdektársa. «A szép fehér puha kenyérnek, az arasznyi vastag szalonnának boldog hazája mégis csak Magyarország maradt».^x A kormánynak tehát sehogy sem sikerülhetett a pórnépben oly elégedetlenséget kelteni, mely ne ellene, hanem az uralkodó osztályok ellen irányuljon. «A parasztság politikai súlytalansága az előzményekből szükségszerűen következett s korántsem a középosztály elnyomó vagy kényuralmi politikájának az eredménye volt.»²

Valamivel több reménnyel fordulhatott a kormány a maga társadalmi és hatalmi politikájával a városi polgári elem, mint a tőke, ipar, kereskedelem képviselője felé. Az összpontosító politika joggal várhatta, hogy szövetségest talál a nagyiparban és kereskedésben, melyek maguk is összpontosító irányzattal bírnak. Hozzá a nagy részében nem magyarajkú polgári osztály császárhű érzület hírében állott és messzenyúló történeti múltja, anyagi függetlensége birtokában bírhatott annyi osztályöntudattal is, hogy a politikai vezetést addig gyakorló osztályokkal szemben esetleg kijátszható legyen.³ És mégis mit látunk? Azt, hogy a közös nyomás alatt a városi osztály mindinkább a köznemesség fegyvertársává, szövetségesévé lett; sokan, akik csak törték a magyar nyelvet, lelkes magyar érzületökkel szinte tüntettek s az ötvenes évek végén megindult egyesületi mozgalmakban a polgári rendbeli nők együtt működtek a nemességbeliekkel s a polgári kisasszonyok csak épp úgy nem akartak táncra menni az osztrák tisztekkel, mint a nemesek leánnyal.

Egyeseket megtántorítani a kormánynak minden osztályban sikerült; az érdek, vagy a szükség rávette a gyöngébbeket, hogy szolgálatot vállaljanak; de ezeket a magyar társadalom kirekesztette magából; meghaltaknak nyilvánította, nem érintkezett velők; «akiről megtudták, hogy éppen csak egy falatkát is evett a császár kenyeréből, annak rögtön kettétörött minden popularitása», írja Széchenyi.⁴ És az ilyenek gyakran

¹ *Vas. Újság* 1857. 167. 1.

² *Szekfü Gy.* id. m. 1 52. 1.

³ *Friedjung* id. m. 1. 262. 1.

⁴ *Döblingi irod. hagy. I. 1. 248. 1.*

kétszeresen rosszul jártak, mert míg honfitársaik elfordultak tőlük, a kormány sem bízott bennök föltétlenül és a végleges szervezéskor közülök sokakat «megbízhatóbbaknak» tartott idegenekkel cserélt föl.

Midőn a városi osztályról beszélünk s társadalmunk akkori tagozódását vizsgáljuk, nem mellőzhetjük el, hogy egy pillantást vessünk a városoknak ebben az időben még nagyon fejletlen állapotára, mely összefüggött az aránylag alárendelt szereppel, amelyet legnagyobb részök társadalmi életünkben vitt.

Az akkor még közigazgatásilag nem egyesített, de már összetartozónak tekintett hármas főváros; Buda, Pest és Ó-Buda, a maga a Bécsét meghaladó gyorsasággal szaporodó lakosságával volt a tágabb értelemben vett Magyarország egyetlen, nyugati fogalmak szerint nagynak mondható városa; lakosainak számát már 1850-ben 186,496-re tették, 1859-ben túlhaladta a 196,000-et.¹ Kívüle a magyar korona területén az ötvenes évek alatt egy város lélekszáma sem érte el az 50,000-et. Légközelebb sorakozott Szabadka a maga 48,958 lakosával, azután Pozsony 43,465 lakossal és Kecskemét 40,000 lakossal. Debrecen (36,946), Szeged (33,030) és Hódmezővásárhely (30,563) lakóinak száma már a 30 és 40,000 között mozgott; Miskolc, Brassó, Békés-Csaba, Nagyvárad, Temesvár, Zombor, Nagy-Kőrös, Szentes és Székesfehérvár lakossága meghaladta a 20,000-et. Ezenkívül volt még a magyar birodalomnak 49 olyan városa, melynek lélekszáma meghaladta a 10,000-et.² Szem előtt tartandó azonban, hogy nálunk a városi jelleg különösen akkor semmi viszonyban sem állott a község lélekszámával. Voltak városok (Marosvásárhely, Szombathely, Lőcse, Ungvár, Segesvár, Gyulafehérvár stb.), melyeknek lakossága akkor még csak a 10,000-et sem érte el s amelyek nemcsak joggal viselték a város címet, hanem építkezések jellege, történeti múltjuk, emlékeik, ipari jelentőségük vagy értelmiségiek száma alapján valóban számot tettek az országban, aminthogy lakosságuk számot tett a polgári osztályban. S viszont voltak lélekszámukkal

¹ A városok lakosainak számát részint *Chownitz*, illetőleg Erdélyre nézve *Bieiz* id. könyvéből vesszük, részint *Hunfalvy* (Magyarország és Erdély, 1856) művéből és *Fényes Elek* töredékes adataiból (Magyarország leírása I. köt. 1800.) s a *Magyar Hírlapnak* és *P. Naplónak* az 1850., ill. 1857-iUi népszámlálás, eredményeire vonatkozó közléseiből.

² Ezek, nagyságszerinti sorrendben: Kolozsvár, Sopron, Makó, Eger, Mezőtúr, H.«-Böszörmény, Jászberény, Selmecbánya, Arad, Cegléd, Újvidék, Versec, Kassa, Félegyháza, Győr, Nagyszében, Nogykikinda, H.-Szoboszló, N.-Beckerek, Gyöngyös, Pécs, Vác, Nyíregyháza, Szolnok, Pécska, Halas, Karcag, Baja, Szatmár, Eszék, Zágráb, Pápa, Nagykaroly, H.-Nánás, Kalocsa, Pancsóva, Veszprém, N.-Szalonta, B.-Gyula, Komárom, Óbecse, Dunaföldvár, N. Szt.-Miklós, Esztergom, Fiume, Eperjes, Nagykanizsa és Ókanizsa. Hogy *Keleti* (id. m. 418 — 419. 1.) az 1870-iki népszámlálás adatai alapján már 81 ily várost mutat ki, az csak a városi népesség gyors szaporodását mutatja.

sok várost meghaladó helységek, amelyek semmi egyebek nem voltak, mint nagyon szétterjedt falvak, sok esetben még mezőváros jellegével sem bírtak, a polgári igények számára épített házuk alig volt, aminthogy lakosságuk is majdnem kizárólag jómódú parasztságból állott.

E viszonyok által válik érthetővé, ha olvassuk az egykorú sajtóban mily örömmel üdvözölték 187-ben Szolnokon az utcai világitásra tett első kísérletet, ha látjuk, hogy például a több mint 30,000 lakossal bíró Szegednek 1859-ben még nem volt újsága. Tagadhatatlan, hogy a városi jelleget legkorábban és leghatározottabban azok a gyakran csekély lélekszámú községek öltötték fel, amelyeknek eredete idegen népelemek betelepítésével volt összekötetésben s amelyek jobbára az ország határszéli körzetein feküdtek és még ez időben is nyelvre nézve túlnyomóan nem magyar lakosokkal bírtak. Az erdélyi szászok például, magyar és oláh népelemek közti elszigeteltsége ellenére híven és szilárdan megtartotta a maga különleges népi jellegét s azt kifejezésre juttatta úgy városai építésében, mint életviszonyaiban és szokásaiban. Másrészt az ország nyugati széléin fekvő városok polgári elemére a német Ausztria és különösen Bécs voltak nagy hatással; nemcsak kereskedelmi vonatkozásokban. nyilvánuló anyagi érdekek fűzték ezek lakosságát a szomszédsághoz, hanem szellemi kötelek is, részben szellemi kölcsönhatások. A kis Magyar-Óvár a szorgalmi idő alatt megtelt idegen, különösen osztrák és német ifjakkal, akik az ottani hírneves — persze sokkal inkább német, mint magyar — akadémiában szereztek meg gazdasági ismereteiket.¹ A pozsonyiak, akiknek sokkal előbb volt vasút jók Bécsbe, mint Pestre, esténként átrándultak a császárvárosba, ha annak színházában valami különösen vonzó darabot adtak elő.² Általán, ha Pozsonyt, ezt a Magyarországon történetében oly nagy szerepet vitt várost, sokan csak Bécs külvárosának tekintették, ne feledjük, hogy Pozsonynak 1850-ben 42,238 főre tehető lakosságából a hivatalos adatok szerint csak 3145 volt magyar s 22,518 német,³ vagy legalább is ennyien vallották magukat németeknek. Még 1859-ben is azt írhatta Pozsonyból a Vasárnapi Újság levelezője, hogy «tekintve a város külső alakját, különösen idegen ember alig sejtene, hogy Magyarország koronázási városa, annyi dicső magyar országgyűlés színhelye az, minek kövezetét tapossák lábál. A város bejárásainál ott áll ugyan a német és tót után harmadik és utolsó helyen a felírás: Pozsony sz. kir. város, de az utcák sarkairól mindenütt végkép eltűntek a magyar feliratok-. S főreáliskolájában, melynek alapjait az 1843I4-iki országgyűlés tagjainak gyűjtése tette le, ez időben a magyar nyelvet csak mint rendkívüli tantárgyat adták elő.⁴

Midőn az ötvenes évek Magyarországnak társadalmi viszonyaival

¹ M. Hirlap 1850 dec. n. ³ M. Hirlap 1850 nov. 30.

² Dudumi id. m. I l. 9. 1. ⁴ Vas. Újság 1839. 478. 1.

s különösen a városi polgári osztály szerepével foglalkozunk, sem egyikről, sem másikról tiszta és teljes képet nem kaphatnánk, ha nem ismerkednénk meg közelebbről fővárosunk akkori állapotaival.

Említettük Budapest lakosságának gyors szaporodását a XIX. század folyamában; ez főleg Pestnek tulajdonítandó, mely úgyszólván halászfalu volt, mikor Buda már jelentős város; Buda még 1780-ban is túlszárnyalta Pestet, lévén akkor 23,000 lakosa, míg Pestnek csak 16,746; most aztán jött a rohamos szaporodás Pesten; 1810-ben lakossága már 3513491 1840-ben 66,984, 1848-ban már 110,516. Az 1850—51 -iki népszámlálás Pesten 127,935 lelket talált s az 1857-iki 131,705 Ó-Buda 1850 januárius 1-én közigazgatásilag egyesített Budával;¹ az azon évi népszámlálás Budán és Ó-Budán 58,561 főnyi lakosságot talált, az 1857-ikinek eredményét 61,596-ra tehetjük. Így az egész főváros, melynek három alkotó része 1780-ban csak 47,346 lakost számlált, 1857-ben már 196,161 lakóval bírt. Megjegyzendő, hogy Bécs lakossága ez utóbbi időpontban 476,222 volt.²

Mint a népszaporodás terén általában, úgy bizonyára a magyarság térfoglalásában is Pest járt már akkor elől; de az ötvenes évekre nézve ezt, sajnos, az 1857-iki népszámlálásnak kétségkívül óvatosságból a nemzetiségek szerinti megoszlást mellőző eljárása miatt pontosan meg nem állapíthatjuk; eléggé jellemző, hogy — mint már egy ízben említettük — az 1850-iki népszámlálásnak azon adatára nézve, mely szerint Pesten 33,951 németajkúval szemben csak 32,562 magyarajkú lett volna, maga Pest város polgármestere nyilvánította kételyét.³ Kétségtelen ekkoriban a németiség nagy túlsúlya Budán és Óbudán; ott 1850-ben 27,930 németre csak 7555 magyar esett. A vallásfelekezetek között nagy többségben voltak a hármas főváros egész területén a katolikusok, kik a 117,000-re tehető állandó népességben majdnem 80,000 fővel voltak képviselve; feltűnő, hogy utánuk számban mindjárt a zsidók következtek, (17,618) nagyobb számmal, mint az ágostai vagy helvét hitvallásúak.

A fővárosnak kerületekre tagozódása akkor még eltért a mostanitói; Pest Belvárosának — melyet Ó-városnak is neveztek — egykor megerősítésül szolgált körfalaiból még voltak maradványok láthatók; Pest külvárosainak száma csak négy volt: a Lipótváros, mely Pest légszebb része volt, a Terézváros, mely a mostani Erzsébetvárosra is kiterjedt és már 1850-ben legnépesebb volt, továbbá a Józsefváros és a légszebb és legkevésbé népes Ferencváros.⁴ Ellenben Buda több kerü-

¹ *Palugyay* id. m. 144. 1.

² Ez összeállításnál főleg *Hunfalvy* (id. m. 98 — 69. 1.) adatait vesszük alapul; az 1857-iki népszámlálás eredményét a *P. Napló* közli: 1859 jan. 23.

³ Lásd e mű 1. köt. 222. lapját.

⁴ *Geringermjratok* 1850 ápr. 16-iki jelent.

Ictre oszlott, mint jelenleg, nevezetesen a Váron vagy «Felvároson» kívül megkülönböztették a Vízivárost, az Országutat, Újlakot, a Rác- és a Krisztinavárost. A házak száma már 1850-ben Pesten meghaladta az ötezzret, Budán és Óbudán pedig a négyezret. A síkon fekvő házak legnagyobb része új épület volt, mert az 1838-iki árvíz több mint kétezer házat összerombolt s több mint nyolcszázat megrongált. Az ötvenes évek közepén ötvenre becsülték az évenként épülő házak számát; ekkoriban Pesten 208 volt az utcák s 30 a szabad terek száma.¹

Ha azt vizsgáljuk, hogy e korszak Budapestje mit vett át a múlttól s mit adott hozzá, szemlénket a legrégebb templomokon: a belvárosin, a Mátyás-templomon és az ú. n. helyőrségi templomon kell kezdenünk, melyek mind, eredeti alakjukból külsőleg és belsőleg erősen kivetkőzötve, de századok óta állandóan istentiszteleti célra használatban voltak. A Mátyás-templomot vagy helyesebben Nagyboldogasszony egyházát Budán a várban mindkét oldalán elfődte a hozzá épült kamaraépület; keskeny, díztelen homlokzata semmit, tornya is keveset tartott meg eredeti stílusából; a Vízivárosból hozzávezetőkét fődött lépcsőzet közül az alsó 1856-ban áldozatul esett az Albrecht főhercegről nevezett s a várba vivő kocsiútnak.

A budai várban levő királyi palotát a szabadságharc nagyjából a Mária Terézia idejében nyert alakjában találta; másutt említettük már mily nagy rongálásokat vitt rajta végbe Budavár ostroma 1849 májusában.² Helyreállítása 1854-ben annyira haladt, hogy a lapok azt írhatták róla: «földíszítése végéhez közeledik; fejedelmi dísz és nemes ízlés tűnik fel a pompás termek falain és bútorzatán s a díszítések nagyobb része pest-budai iparosok készítménye, kik a birodalmi főváros legnevesebb iparosaival keltek versenyre».³ Ez időben már a kormányzó főherceg lakosztályait és udvarát a várpalota jobb szárnyában rendezhette be. Azonban a kormánynak nemcsak a királyi palotára volt gondja, hanem a vár megrongált erődítményeinek helyreállítására is. Már 1850 nyarán katonai erővel szorgalmasan dolgoztak ezek megújításán; két évvel később is azt írták a lapok, hogy a «viszás időkre emlékeztető romok és kőtorlaszok eltakarítása» a várhegy körül serényen folyik. Csakhogy a kormánynak nem annyira a viszás idők emlékeinek eltüntetése fektet szívére, mint inkább az azok ismétlődése elleni védekezés s ezért nemcsak a várfalakat és bástyákat helyezték újra védelmi állapotba, hanem 1851-ben elkezdték a gellérthegyi Citadella nevű hatalmas erőd építését is.⁴ s 1850 nyarán még a Nemzeti Múzeum

¹ *Palugyay* id. m. tól., 340. *Hunfalvy* id. m. 67 — 68. 1. *Lyka Károly*: A táblabíró-világ művészete IV. 68. 1.

² Lásd e mű 1. köt. 113. lapját.

³ *P. Napló* 1854 júl. 7.

⁴ *Palugyay* id. m. 153. J.

udvarán is ott állottak fenyegetésül az ágyúk, a bástyákon, a Gellért-hegyen, az Újépület előtt pedig még sokkal később is láthatók voltak a készenlétben levő ágyúk és a garmadába rakott golyók.¹

A pesti oldalon a legrégebb épületek egyike, a rokkantak palotájának szánt, díszített homlokzatú nagy háztömb, már akkor is katonai laktanyául szolgált s alapítója, 111. Károly királyról szállott rá a Károly-kaszárnya elnevezés. Ugyané célra még a József császár idejében kezdtek építeni az óriási kiterjedésű Újépületet vagy József-kaszárnyát, melynek helyét ma a Szabadság-tér foglalja el. Az ötvenes években még a legélénkebb gyászos emlékek fűződtek ehhez az alakatlan háztömeghez, mert a forradalmi vértörvényszékek ez szolgált székhelyül s egyúttal börtönül, az északkeleti pavillonban röppentek el számos nemzeti vértanúink sóhajai és a körfal északi oldalán elterülő «Homok» vagy «Fa«-piac» még beépítetlenül emlékeztetett az ott végrehajtott kivégzésekre.

A múlt század harmincas és negyvenes éveinek nagy és jellegzetes építkezési mozgalma, mely a Széchenyi nevéhez fűződik a maga alkotásaival utóléretlen maradt az ötvenes évtizedben. Akkor keletkezett a régi Vigadó, a Nemzeti Színház, a Városház, a Nemzeti Múzeum, a vármegeyház, a Ludovika-akadémia, a Lloyd-épület, az óbudai hajógyár, a Császárfürdő, az Európa-szálló, a gróf Károlyi és gróf Sándor-féle palota s számos antikizáló homlokzatú nagyobb magánépület és nyaraló. A Nemzeti Színház az itt tárgyalt korszakban még a maga eredeti, szerény alakjában állott kis kerttől környezve a kerepesÚt szögletén, a bérházakat két oldalára s a felmagasított homlokzatot csak egy későbbi kor építette hozzá. A Nemzeti Múzeum, Pollák Mihály műve, akkor is mint most is Budapest legszebb középülete volt; de a környező, nagy tér az ötvenes évek elején még teljesen rendezetlen, pusztá állapotot mutatott. A Ludovika Akadémia épülete ez időben katonai kórházzal szolgált. A Lloyd-épület szép termét és üvegcsarnokát előbb a Nemzeti Kaszinó, majd a Kereskedelmi Csarnok és Lloyd-kaszinó használta; bálokat és hangversenyeket is rendeztek itt. Az akkori városházra, melynek oromzatát szobrok és torony díszítették s mely egészen szabadon állott a róla nevezett téren, a váci-utca torkolatánál, még a mai nemzedék is emlékezhetik, az csak a Belváros szívét teljesen átalakító újabb utcaszabályozásnak esett áldozatul.

A Széchenyi-korszak legnagyobb és legemlékezetesebb alkotása, a Lánchíd, a forradalmi évek viszontagságai következtében csak az abszolút uralom elején, 1849 november 20-án adatott át teljesen és végleg a közhasználatnak s mint az ötvenes években egyetlen hídja

¹ M. *Hirlap* 1 850 aug. Q.. 1852 jún. 2.; P. *Napló* 1850 jún. 18., 1851 febr. 13., szept. 10.

Budapestnek, a két főváros egységének szimbóluma és egyúttal legmonumentálisabb díszje volt.

Az ötvenes évek évtizede tehát sokat és nagyot vett át a múlttól s a maga építési alkotásaival nem állja ki a versenyt különösen a közvetlenül megelőző korszakkal. Ennek okát abban is kereshetjük, hogy az akkori Budapestnek mindeneelőtt a forradalom viharainak rombolásait kellett eltakarítania és helyrehoznia, de abban is, hogy a főváros a kormányzat részéről majdnem semmi támogatásban sem részesült s az országos és a városi közszellem és vállalkozási kedv a legsúlyosabb politikai nyomás alatt nyögött. Amit alkotott e kor, azon nincs oly egységes és jellegzetes bélyeg, mint a harmincas-negyvenes évek alkotásain, kezdődik már bennök jelentkezni a XIX. század második felét jellemző stílusbeli eklekticizmus.

A Hentzi bombáinak legfájdalmasabb áldozata volt a pesti Vigadó-épület, szintén Pollák műve, mely a mostaninak helyén állott oszlopos homlokzatával s amelynek nagyszerűségét dicsérik a kortársak;¹ az osztrák tábornok haragja azért irányult rá, mert a rövid életű 1848-iki első pesti országgyűlés képviselőháza benne ülésezett. Az ötvenes évek alatt elkészült az új Vigadó szép terve Feszi Frigyesztől, de felépülését csak a következő évtized látta.² A régi Vigadóval össze volt építve az ú. n. Színháztérre (később Gizellátérre) néző német színház, mely 1841-ben leégett s mely helyett az Ujvásár-téren (most Erzsébet tér) építettek ideiglenes színházat; ez azonban 1849-ben a bombázás következtében szintén leégvén, 1850-ben a Vigadó-épület egy termét alakították át ideiglenes német színházzá. Az itt megkezdett német előadásokat részvét hiánya miatt már 1851-ben meg kellett szüntetni s ekkor megint az Újvásártéren épült egy ideiglenesnek mondott, de soká fennállott német színház, amelynek kedvéért a környező teret is némileg kertszerűvé alakították át.³ Az angol királynőről nevezett épület is, az ostrom alatt megrongáltatván, az ötvenes évek alatt épült fel mostani alakjában.

Az itt tárgyalt korszaknak kétségkívül legmonumentálisabb alkotása a budai Alagút. Ennek merész eszméjét és első tervét szintén Széchenyinek és a negyvenes éveknek köszönhetjük. A forradalmi katasztrófa után Örményi József vette át Széchenyi félbehagyott munkáját s a tervet Clark Ádámnak, a Lánchíd befejezőjének vezetése alatt meg is valósította. Az előmunkálatok 1853 elején indultak meg, az uralkodó

¹ *Pest u. Ofen*, 18. l.

² A *Hunfalvy* többször id. könyvének darmsta íti 1850-iki kiadásában a Rohbockszép metszetei között szerepel a Vigadó, az Akadémia-palota s a Dohánya utcai zsidó imaház képe is, azonban mindhárom épület tényleg csak 1856 után, sőt az első kettő csak a hatvanas években készült el.

³ *Hunfalvy* id. m. 129. l. *Pest u. Ofen* 16—17. l.

800 mázsa lőport ajándékozott a repesztési munkák céljára, minek fejében elhatározott, hogy az elkészülendő alagutat a katonák ingyen használhassák. A munka oly gyorsan haladt, hogy 1854 márciusában az alagút gyalogjárók számára már nyitva volt, de csak 1857 április 30-án adatott át végleg és teljesen a közhasználatnak, hathatósan emelve a Krisztinaváros forgalmát s különösen az ott levő nyári színpör látogatottságát.¹

A lipótvárosi kis templom is 1849-ben a lángok martalékává válván, az új, Hild által nagyszerűnek tervezett egyház alapkövét 1851-ben tették le a primás és a pápai nuncius jelenlétében; megfelelő anyagi erő hiányában az építés nagyon lassan folyt s később, már a hatvanas évek folyamán tudvalevőleg a kupola beszakadása miatt hosszú időre fennakadt. Ellenben befejezéshez jutott még az ötvenes évtized végén a Dohányutcai izraelita imaház. Tudjuk, hogy az uralkodó 1852-iki látogatása alkalmával avatták föl Budán a Szent-György téren az ú. n. Hentziszobrot, tulajdonképpen a Budavár 1849-iki ostroma alkalmával elesett osztrák katonák emlékét, mely mindig szálka volt a nemzet szemében, míg végre a múlt század végén más helyre vitték s az 1918-iki forradalomban felelőtlen elemek megsemmisítették. A tárgyalt évtizedben épült fel a Karácsonyi-palota a Krisztinavárosban és a «Nemzeti Lovarda» a Múzeum mögött.

Ezen időszak építkezését egykorú méltatok úgy jellemzik, hogy «1850 után az olajsínű falak, a végtelenségig elcikornyázott ablakpárkányzatokkal, erkélyekkel s kapudíszítményekkel lettek kapósakká . . . Mily avult tekintetű ház lett a «Nádor»-vendéglő, midőn később a «Magyar király», «Vadászkürt», «Tigris» fogadók felépültek és fölszereltettek!» Az új lakóházak nemcsak stílusváltozás, hanem belső kényelem és tisztaságra nézve is haladást jeleznek. Külsőleg Szeszélyesebb alakzat s építészeti találékonyság» mutatkozik, benn pedig «enyészni kezd a tüdőgyilkoló csigalépcsőzet, a szellőzhetetlen zúguszobák stb.». Tűzbiztonsági szempontból fontos újítást jelentett, hogy Pest város hatósága 1852-ben összeíratta a zsindefelű házakat és tulajdonosaiknak meghagyta, hogy azokat egy év alatt cseréppel fődessék be.²

Az ötvenes évek érdeme a Nemzeti Múzeum puszta környékének rendezett és bekerített parkká alakítása. Az erre vonatkozó elhatározás 1850-ban történt s megfelelő pénzalap hiányában a költségfedezetet adakozásokból és e célra a Múzeum termében rendezett hangversenyek jövedelméből teremtették elő s 1859-ben már nemcsak a sétakert volt használatban, hanem kőtalapzatra alkalmazott vaskerítés is váltotta fel a díztelen deszkapalánkot.³

¹ *Dudumi* id. m. I 1. 21. s köv. I. *Hunfalvy* id. m. 81. s köv. I. *Vas. Újság* 1856. 144. I. *P. Napló* 1853. febr. 8. és 1854 júl. 12.

² *Vas. Újság* 1857. 155. I. *P. Hírlap* 1850 szept. 10., 1852 júl. 29.

³ *Vas. Újság*. 1856. 65. I. és 1859. 596. 1.

Általán a főváros csinosítása, a terek és utcák rendezése és sétahelyek létesítése terén számottevő haladás mutatkozott. Buda városa már 1850-ben nagyobb összegű kölcsönt kapott a kormánytól azzal a kikötéssel, hogy abból 30,000 forintot a Láncaidtól a Várba fölvezető kényelmes kocsit építésére fordítson; így jött létre a már említett s a kormányzó főhercegről elnevezett Albrecht-út, mely csak legújabban cserélte föl e nevet mással. Ez időben szabályozták a Lánc-hídtól a Tabánba vezető utat is. Ma szinte elképzelhetetlen az az állapot, amelyben a mindkét oldali Dunapart sínlődött még az ötvenes években; minduntalan megújultak a panaszok a rettentő por miatt, mely az ott sétálást lehetetlenné tette; különösen a budai oldalt szemétdombhoz hasonlították. Még 1850-ban is csak tervezték a partszegélynek a Lánchíd két oldalán 200—200 ölnyire faragott kövekkel való kiépítését; szabálytalansága miatt a távolabbi részekben még mocsaras is volt a part, úgy hogy például a mai Országház tájékán vadkacsákra vadásztak. A pesti Aldunasoron 1850-ben szüntették meg a személerakodó helyet s kezdték a város e részét «palánkozások és építkezések által» e «dísztelen helyzetéi böi kiemelni». A Lánchíd-téren még 1859-ben is csak tervbe voltak véve az ültetések és egy közkút felállítása, mely utóbbi terv dugába dőlt. Csak 1856-ban rendelte el a városi hatóság, hogy a külvárosok utcái is söpörtessenek. A csatornázás és kövezés mégis lényeges előhaladást tett ez időben, ha tekintetbe vesszük, hogy 1846-ban Pesten az utcáknak még alig fele volt kövezve; Pestnek egy vidéki látogatóját 1859-ben kellemesen lepte meg a Hatvani-utca torkolatától a Múzeum felé vezető «Ország-út» kövezete, mert mikor utólszor látta, ez az útvonal még «sárból és porból készült s kátyúkban bővelkedett».¹

A magyar fővárosnak leírója még 1856-ban is megállapítani volt kénytelen, hogy «sétahelyekben Pest nem igen bővelkedik»; mégis ez irányban is volt haladás az ötvenes években. Akkor alakították kertszerűvé a József-teret és az Újvásár-, később Erzsébet-teret; akkor kezdték sűrűbben látogatni a nagy Orczy-kertet, mely azonban sokaknak távol esett; a gróf Károlyi-palota kertje a város közepén akkor nyitva állott; szépült a Városliget is, de annak meg az volt a hibája, hogy csak a szűk és zajos Király-utcán át lehetett hozzájutni. 1859-ben Buda város megvette közkertül az úgynevezett Horváth-kertet, melyben a nyári színház állott. A Gellérthegyét különösen húsvéthétfőjén látogatták, de az ottani egykori zajos népünnepélyek mindinkább kijöttek a divatból. A regényes Margit-sziget már akkor is sokakat vonzott, noha a főhercegi család a nagy nádor halála óta kevesebb gondot fordított rá; de nagy

¹ *Geringer-iratok* 1851 jún. 10. leirat; *Magy. Hirlap* 1850 dec. 13., 1852 jún. 3., *P. Napló* 1851 ápr. 17., 1854 dec. 20. *Vas. Újság* 1859. 527. és 595. 1. *Palugyay* id. m. 205.!. *Hunfalvy* id. m. 67., 81. 1. *Lyka* id. m. IV. 70 — 71.1.

hátránya volt, hogy csak csolnakon lehetett elérni s hogy vendéglője nem volt. A budai hegyek már régóta kedvelt kirándulóhelyül szolgáltak, bár a közlekedés oda a mostanihoz képest rendkívül nehézkesnek volt mondható.¹

Általán az akkori közlekedési viszonyok kezdetlegességéről ma nehéz csak fogalmat is alkotni magunknak. Híd — mint már említettük — egyetlen egy volt Buda és Pest között, a Lánchíd, pedig már ez is nagy haladást jelentett a múlthoz képest, mert ez a híd állandó volt, holott előbb az egyetlen hajóhidat a téli jégzajlás előtt szét kellett bontani s azután csak csolnakon lehetett átmenni az egyik partról a másikra, ú. n. lélekvesztőkön, amelyekre rá is illett ez a név, mert a csolnakon járás az úszó jégtáblák között néha valóban életveszélyes volt. A Dunát járták ugyan gőzhajók, de ezek egyike sem szolgálta a tulajdonképpeni helyi közlekedést, úgy, hogy aki nem akart a hídnak kerülni, annak csolnakot kellett fogadnia, amiért a városi hatóság szükségesnek látta már 1851-ben szabályozni a csolnakközlekedést, különösen megszabván az egyes csolnakokra felvehető számát; így is sok panasz merült föl a közlekedés e neme ellen és élénken megnyilatkozott a nagyobb helyi hajók járatása iránti kívánság, mely néhány év múlva részben meg is valósult. Voltak továbbá társaskocsik, melyekkel pl. a Császárfürdőbe, Kőbányára, a zugligeti Laszlovszky-majorba lehetett eljutni; a bérkocsik száma 1852-ben Pesten 112, Budán 70 volt s ezek egy órára egy forintba, egész napra reggeli 7 órától esti 9-ig hat forintba kerültek. Ez időben vétettek használatba az egyfogatú bérkocsik, melyeket a közönség komfortáblíknak nevezett el. A vidékkel való közlekedést addig, míg a vasúthálózat ki nem épült, a már említett gyorskocsi-járatok látták el; a gyorskocsik indulási helye Pestről többnyire a Nádor-utcai Tigrissszálló, Budáról a «Hét választóról-» nevezett vendéglő volt.²

Az utcai világítás terén a gáz használatba vételével Pozsony megelőzte Budapestet; itt egész 1850-ig még olajlámpák divatoztak és pedig 1852-ben 688 úgynevezett «argandiai» s 801 «közönséges». Végre 1856 karácsonyán kigyúltak az első gázlámpák az utcákon; az egykorúak bizonyossága szerint a főváros lakói «az ezeregyéjszaka mesés ábrándjaiban vétek gyönyörködni s az első éjjelen elfelejtettek aludni menni». Pedig még 1857 nyarán is 1400 utcai gázlámpa mellett 675 olajlámpát hagytak használatban és több utcába nem is jutott világítás; a házi használatban pedig a gázvilágítás eleinte ellenszenvvel találko-

¹ *P. Napló* 1851 jún. 28., 1857 márc. 17. *Hunfalvy* id. m. 114—115., 130 — 135., 154—55- l. *M. Hírlap* 1852 jún. 23. *Palugyay* id. m. 15-. *Ország-h Sándor*: Budai színházak és játékszin Bpest, 1895. 71—72. l.

² *Palugyay* id. rn. 205 —206., 476. l. *M. Hírlap* 1852 ápr. 24. *P. Napló* 1851 ápr. 17., jún. 28., szept. 17.

zott; így a Nemzeti Kaszinó 1858-ban elhatározta, hogy egészségi okokból visszatér az olajlámpák használatára.¹

Budapestnek már akkor nagy vonzóerőt kölcsönzött az, hogy az összes országos főhatóságok itt voltak összehalmozva, habár ezeknek hatásköre egyfelől az összpontosító birodalmi kormányrendszer, másfelől a helytartótanács szétesztása következtében nagyrészt Bécsbe, illetve a kerületi székhelyekre szállott át. Itt székelték a legjelentősebb közintézmények, itt kezdett összpontosulni a tudományos és irodalmi épp úgy, mint az ipari és kereskedelmi élet. Az ország egyetlen egyeteme ide vonta a serdültebb tanuló ifjúságot, bár az egyetem elhelyezése és ellátása sok tekintetben valóban siralmas volt. Nemcsak az elméleti szakok, hanem nagy része a természettudományiaknak is a Pálosok régi kolostorában nyomorgott, mely az egyetemi templom szomszédságában az Egyetem-térre nézett sivár homlokzatával. A fűvészkert, melyet azon a helyen, hol most a múzeumkörúti nagy egyetemi épületek állanak, deszkakerítés választott el az utcától, nagyon szegényesen volt ültetvényekkel ellátva, míg az Üllői-úti nagyobb területre telepítették át. Az egyetemhez tartozó csillagvizsgáló-intézetet a Gellérthegyben az 1849-iki bombázás használhatatlanná tette; a gyakorlati orvosi szakok részint a Rókus-kórházban helyezkedtek el, részint a Hatvani- és Újvilág-utca sarkán lévő, valóban viskónak nevezhető egyetemi épületben húzták meg magukat. Budán volt a József-ipariskola is — utóbb Politechnikum — és Pesten az Állatgyógyintézet, valamint a központi Papnevelőintézet.

Budapest egészségügyi intézményeinek történetében szinte korszakot alkot a lipótmezei nagy elmegyógyintézet építésének megindulása az ötvenes években; ez lett az abszolutizmus korának egyik legbecsebb alkotása. Egyébként az egészség ápolásának fővárosunkban kínáló természetes erők akkor annál kevésbé voltak kihasználtak mondhatók, miután ilyeneknek még ma sem tekinthetők. Buda már a török időkben híres volt dús gyógyforrásairól, hiszen az ottani gyógyfürdők némelyike ma is felmutathatja a török építkezés nyomait. A fővárosban ma ismert gyógyhelyek legnagyobb része már az ötvenes években is használatban volt, csakhogy természetesen a mostaninál sokkal kezdetlegesebb állapotban. Már az 1852-iki leírások felsorolják és ismertetik Budán a Császárfürdőt, a Lukácsfürdőt, a Királyfürdőt, Rudasfürdőt, Rácfürdőt és Sárosfürdőt.²

A társadalom is — csekély erejétől telhetőleg — megtette, amit Budapest emelésére tehetett és pedig nemcsak a fővárosi, hanem az

¹ *Búsbach* id. m. I 1. 80 -81. I. *Palugyay* id. m. 476. I. *P. Napló* 1857. aug. 30. 1858 febr. 2.

² Lásd *Palugyaynál* a 213. s. köv. 1.

egész ország társadalma, mert hiszen országos érdek volt, hogy az egész nemzeti társadalom közreműködését igénylő társulatok és egyesületek az ország szívében, fővárosában székeljenek. E tekintetben — nem is szólva Horvátországról — csak Erdély tett kivételt, amely még meg volt szokva a maga középpontjának, fővárosának Kolozsvárt tekinteni, míg a kormány viszont arra törekedett, hogy ilyenül Nagyszombat ismertesse el. Budapesten állottak fenn és működtek már akkor: az Akadémia, a Kisfaludy-Társaság, a Nemzeti Múzeum, a kir. Természettudományi Társulat, a Földtani-Társulat, Szent István-Társulat, a szerb Matica, az Orvos-Egyesület, a Hangász-Egyesület, később Zenede, a Festészeti Akadémia, a Nemzeti Képcsarnok-Egyesület és a Műegyesület a maguk váltakozó kiállításaiival. Itt székelt a Nemzeti Kaszinó és a kereskedő testület Lloyd-Kaszinója; itt volt a Kereskedelmi Csarnok és Borcsarnok, az Országos Gazdasági Egyesület középpontja; továbbá mint jótékony egyesületek: a Bölcsőde-Egyesület, mely Hildegardé főhercegnőnek, a főkormányzó nevének különös pártfogása alatt állott s a pesti és budai Jótékony Nőegyesületek, melyeknek különösen elseje határozottan országos jelentőségre emelkedett.¹ Természetes, hogy a szellemi és társadalmi életnek ez a már akkor észlelhető összpontosulása a fővárosban magával hozta azt is, hogy a számottevő irodalmi- és sajtóvállalatok is majdnem mind Budapesten voltak föltalálhatók.

A főváros társadalmi életébe azonban nem nyerhetnének bepillantást, ha élvezeteire, szórakozásaira is ki nem terjesztenők figyelmünket. A színházak szerepéről, úgyszintén a zenei életről másutt emlékezünk meg tüzetesebben, azonban mint a fővárosi társadalom kialakulásának legjelentősebb mozzanatát már itt meg kell állapítanunk különösen a pesti közönségnek évről-évre jobban észlelhető elfordulását a kormány minden támogatását élvező német színésztől a teljesen magára hagyott magyar színészet felé. Továbbá meg kell említenünk a zenei érdeklődés folytonos fokozódását, mely nemcsak a színpadi dalműveknek néha szinte mértéktelen kultuszában, hanem abban is nyilvánult, hogy a Nemzeti Színház után a Múzeum és a Lloyd-társaság terme is mind gyakrabban használtattak hangversenyi célokra s hogy az évtized második felében a klasszikus műzene a Philharmoniai Társaság működése által intézményszerűen meghonosodott a fővárosban.

A rémuralom Budapesten egy időre elnémított minden farsangi mulatozást; de a fiatalság életkedve csakhamar utat tört magának s már az ötvenes évek elején a báli jelentések állandó rovattá váltak a lapokban. Kedveltek voltak az ú. n. redut-álarcosbálok, melyeket a Vigadó leégése óta a megmaradt s egy ideig német színházul szolgált kisebb teremben

¹ Lásd *Hunfalvy* és *Palugyay* elősorolásait és ismertetéseit id. műveik idevonatkozó fejezeteiben.

tartottak meg. Albrecht főherceg is adott «udvari bálokat», melyek azonban nagyon szűk körre szorítkozhattak, mert azokról a lapok csak igen rövid értesítéseket hoztak. A Pesti Napló 185?-ban mindenesetre némi túlzással megállapíthatni vélte, hogy abban a farsangban a fővárosban mintegy kétezer bál adatott nyilvános helyeken, úgy hogy egy napra 46 esett; mindegyik bál átlag $7\frac{1}{4}$ óráig tartott s bennök mintegy 200,000 személy vett részt; a táncokat is összeszámlálja a közlemény, megjegyezvén, hogy a csárdások száma már akkor kiszámíthatatlan volt.¹ Külföldi látogatók is kiemelik a pesti farsang rendkívüli élénkségét s a nagy tánckedvet.² Hogy később a pesti bálokon a magyar tánc és a magyar ruhaviselet miként vált politikai tüntetés eszközévé, arról már szölkünk s még meg fogunk emlékezni.

A kávéházi élet mai túltengése akkor még ismeretlen volt Pesten, de a kávéházak, cukrászdák és hasonló helyek már akkor kezdtek fontos tényezői lenni a társaséletnek. Tudjuk, hogy a politikai és irodalmi élet már a forradalom idejében is gyakran kapott lökést a kávézó és borozó asztaltól. A klubélet fejletlensége okozta, hogy még az ötvenes években is minden osztálynak, körnek, társadalmi csoportnak találkozási helyül valamelyik kávéház vagy vendéglő szolgált. A legismertebb és leglátogatottabb kávéházak a Zrínyi és az Angol királyné után — melyek az illető házak átépítése következtében az ötvenes évtized legnagyobb része alatt szüneteltek; — az Úri-utcai Pillvax-kávéház volt, továbbá a Magyar Király, a Vadászkiirt, a Tigris, Privorszky és a Színháztéri Kioszk; a vidéki gentry gyűlöhelyül főképek az «Arany sas» szolgált az Újvilág-utcában. Különösen kedvelt nyári mulatóhely volt a Császárfürdő, itt az árkádos, árnyas fákkal beültetett udvar színes lámpák világa mellett minden szerdán este táncteremül szolgált s olyan találkozó helyül volt elismerve, melyen sok házasság is szövődött. Itt és az összes esti mulatóhelyeken legnagyobb vonzóerő volt a cigányzene s Pest sokat tartott reá, hogy az ő cigányprimásai, — ez időben főképek Patikárus Ferkó — az országban elsőnek legyenek elismerve.³

Hunfalvy János, az ötvenes évek Budapestjének tárgyilagos leírója, a komoly tudós, a cigányzenében ismerte föl azt a varázsszert, mely lelkesítő bűverejét e haza minden fiával érezteti, mely minden kört és osztályt felvillanyoz, minden osztály- és fajbéli válaszfalat ledönt». Pedig ugyanó a pesti társasélet egyik főhiányát abban látta, hogy nincsenek benne oly körök, hol mindazok, kik szellem és valódi műveltség által kitűnnek, cím-, osztály és születésre való tekintet nélkül találkozhat-

¹ *Magy. Hírlap* 1852 jan. 21. *P. Napló* 1853 jan. 21., febr. 18. és 1854 jan. 29.

² *Dudumi* id. m. 11. 79–80. l.

³ *Dudumi* id. l. 61, l. 72. és köv. l. *Pest u. Wien* 17., 59. l. *Hunfalvy* id. m. 107. s köv. l.

nának és magasabb szellemi élvezetet keresnének és találnának; úgy találta, hogy a «mostan uralkodó visszásság mellett» még a nemesség két osztálya sem akar egybeolvadni s e két osztály köreiből nemcsak a műipar és kereskedés, hanem az irodalom és művészet emberei is úgyszólván egészen ki vannak zárva.¹

És sajtárságos, hogy ugyanakkor a vidéki gentry egy tipikus képviselője, ki már akkor adta önálló és nem fölületes gondolkozásának jeleit, Mocsáry Lajos, egy, társadalmi viszonyainkról szóló röpiratában² fel tünőnek találta a nagy különbséget az akkori és az egykori Pest között. «Kicsi bár, de oly vonzó, oly kedves fővárosunk — úgymond — oly színtelen, egyhangú, oly unalmas helyé vált legújabb időben, hogy mély, bánatos érzés fogja el a honfi keblét, ha megváltozott arculatú utcáin végig andalog s a hajdani, dicső jut eszébe. S ez nem azért van egyedül, mivel a politikai izgatottság megszűnt, mivel a sok . . . jurátus, ügyvéd elmaradt, de főképpen azért, mivel magasabb körök odahagyták. Az előbbenihez képest oly csekélyre olvadt a válogatott társaság, hogy egészen provinciális képet öltött magára s azért oly megoszlott, mondhatnók Kráhwinkeles hangulatú, mivel számra csekély». Buzdította is arisztokráciánk tagjait, hogy saját érdekekben tegyék át lakóhelyüket Pestre. Hiszen — úgymond — «Pesthez vannak kötve mindazon emlékek, melyek arisztokráciánkat a haladásra, magyarosodásra s a hon ügyeiben való részvétre emlékeztetik. Pesthez van csatolva az ifjabb Magyarország képe. Pest küzdőhelye s tüköré a nemzeti szellem fejlődésének . . . Jelenleg is Pesten mozog leginkább az irodalom terén a nemzeti szellem» . . .

Ezek a panaszhangok annyiban mindenesetre jogosultak voltak, amennyiben az elnyomatás korának Pestje az összes társadalmi osztályok versenyző tevékenysége szempontjából nem tűntethette föl azt a képet, amelyet a negyvenes évek szabadon lüktető közéletének idejében mutatott. De ez a különbség az egész országban észlelhető volt és eredményezte a falusi életnek azt a fölpezsdülését a városival szemben, amelyet a továbbiakban fogunk jellemezni. Aki pedig mélyebbre ható tekintettel igyekszik vizsgálni a kor jelenségeit, az fővárosunk akkori képében is megtalálhatja a közeledés és összesimulás ama vonásait, melyekből — éppen a közös nyomás alatt — az ötvenes évek végén s a hatvanasok elején az egységes nemzeti szellem ama hatalmas föllendülése fejlődött ki, amely a fővárost is, sőt ezt leginkább magával ragadta.

Budapest állandó lakossága akkor még nyelvre nézve bizony nagy részben német volt; Budán az értelmiség túlnyomó része is az volt, Pesten inkább csak az alsóbb osztályok; és ez soká tartott még, hisz

¹ Id. m. 70. s köv. 1.

² *Mocsáry Lajos*: «A magyar társasélet», Pest, 1856. 72. s köv. 1.

tudjuk, hogy jóval későbbi korban bérkocsis, házmeister, vízholdó fuvaros, kofa alig akadt Budapesten olyan, aki magyarul beszélt volna; érthető, hogy a vidéki földesurak azért szállottak az ötvenes években az «Arany sas»-hoz, mert ott a pincérek magyarul beszéltek; ¹ ez tehát mindenestre ritka kivétel lehetett akkor. Már nagy haladásnak tekintették, ha 1850-ban azt írhatták Pestről, hogy ott «alig van művelt ember, ki a magyar nyelvet nem tudná, kivéven azokat, kik nem régen származának közénk».²

Akkor a beszivárgó elem is — gondoljunk csak az idegen hivatalnokok áradatára — a németajkúak számát szaporította. Csak később, az alkotmányos korszakban kezdődött az a szinte mértéktelen felszívása a vidék lakosságának s különösen értelmiségének a főváros által, mely amily mértékben magyarosította meg Budapestet, olyan mértékben járult hozzá ahhoz, hogy nálunk a politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi élet szinte túlságosan összpontosuljon a fővárosban és megakadályozza a nagyobb vidéki középpontok kialakulását.

A vidéki nemességnek épp úgy, mint az arisztokráciának kétségkívül kevesebb keresni valója volt Budapesten az ötvenes, mint a negyvenes években, de soha el nem szakadt tőle és éppen e korszakban figyeltük meg lassú visszaszokását a fővárosba és érintkezését a főváros polgári elemeivel. Széchenyi a Nemzeti Kaszinót mindig úgy képzelte, hogy az a főrangú elemek találkozó-helye legyen a polgári élet kitűnőségeivel, amely célnak ez a testület akkoriban sokkal inkább is felelt meg, mint korunkban. Amint a Kaszinó az ötvenes évek vége felé az összes többi országos egyesületekkel együtt zsidóbadtságából újraéledni kezdett, az ott megindult pezsgőbb élet ezt a lehetőséget is visszahozta. Az Országos Gazdasági Egyesületnek hosszú küzdelem után visszaállított tevékenysége is nagy előmozdítójává lett a vidéki értelmiség, különösen a birtokos nemesség sűrűbb ellátogatásának a fővárosba. A lóversenyek nekilendülése, összeköttetésben a lovaregylet megalakulásával éppen főleg az arisztokrácia számára teremtett új kapcsolatot a fővárossal, új okot és alkalmat az ott időzésre. Es ugyanígy hatott az Akadémia föléledése vidéken lakó tagjaira. A nemzeti színház soha nem szünetelő vonzóerő maradt az egész ország magyar értelmiségére nézve és figyelemreméltó jelenség, hogy az anyagi helyzete megerősítésére irányuló mozgalom éppen főúri köreinkből indult ki; de bizonyos, hogy a pesti közönség oly gyors átpártolása a német színésztől a magyarhoz éppen az ötvenes évek alatti felső nyomás ellenére végbe nem mehett volna, ha a főváros törzsökös lakosságának nagyrésze ugyanez időben szellemben, érzületben meg nem magyarosodott volna. A pesti bálakat oly mértékben látogatta sűrűbben a vidéki magyarság,

¹ Vadnay K. írod. emlékek, 377. 1.

² Hunfalvy id. m. 69. 1.

amely mértékben váltak azok ez évtized végéiben a nemzeti érzés zajos tüntetéseinek alkalmáivá. A pesti nőegylet tevékenységében az egész országnak példaadólag egyenlő buzgósággal működtek közre az arisztokracia és régi nemesség hölgyei a fővárosi vagyonos, művelt és magyar érzelmű polgárság nőtagjaival.¹ Mikor a biztosító Társulat megalapítása forgott szóban, a régi országos közélet legfényesebb neveinek viselői kezét fogták a Zsivorákkal, Nádosyakkal, Lévyakkal; a közhasznú vállalkozások terén az Andrássyak, Urményiek, Szapáryak és Lónyayak nevei mellett előtérbe kezdtek lépni a Sinák, Ullmann-Szitányiak, Kochmeisterek, Wodianerek nevei is.

A politikai térről leszorított nemzet, mihelyt a nyomás egy kissé engedett, egész hévvel és lelkesedéssel fogott hozzá a gazdasági és — mint látni fogjuk — társadalmi szervezkedéshez és munkához. S a közügynek ez a szükségétől sugalt s mondhatjuk újnemű szolgálata hamarabb teremtett értelmi és érzelmi közösséget a vidék törzsökös, régi s a fővárosnak nagyrésztben új és előbb idegen elemei között, mintsem a nyelvi összeolvadás tényleg és teljesen végbemehetett volna.

¹ *Büsbach* id. m. I l. 79. s köv. l.

III.

(Az elnyomatás első ideje alatti közhangulat; az üldözés és zsandárönkeny hatása. A nemesség helyzete és szerepe; falura vonul; a falusi élet fénykora. Az emlékek kultusza; a nemzeti nyelv és irodalom fölkarolása. A magánélet közös jelenségei: az üstökösjárás, az asztaltáncoltatás. A társasélet lassú újrafejlődése; farsang és vendéglátás; az erdélyi arisztokracia szerepe. A cigányzene rendkívüli kedveltsége. Vadászatok és löversenyek; a fürdői élet megújulása; a kaszinók, társadalmi kérdések megbeszélése a sajtóban és az irodalomban; Gyulai és Mocsáry értekezése. Nekibátorodás az évtized második felében; közadakozások; a színház fölkarolása. Az egyesületek és társulatok újraszervezkedése; az Orsz. Gazd. Egyesület. A Vörösmarty temetése, emléktünetpélyek, összejövetelek. A csárdás uralma, a magyar ruhaviselet fölkarolása; régi magyar táncok felújítása. A nemzeti ébredés az olaszországi háború után lesz teljessé; a magyar ruha általános lesz; a Himnusz és a Szózat éneklése. Az erdélyi Múzeum-Egylet alakuló gyűlése; a Kazinczy-ünnepélyek mint a társadalom egyetemes síkrazállása a nemzeti eszme mellett. 1849—1859.).

«És Magyarország újra csendes:
Nem kelti zaj, nem nyomja had,
A fecske újra bátran repdes
S megszáll a honnan elriadt;
A holtakat mind eltemették,
Az élő hallgat biztosan,
Kit elfogtak, börtönbe tették,
Egy szóval rend és béke van.
Csak a szív zajg és felfeltámad
A le nem győzött bosszú s bánat,
De népek úgy mint egyesek
Megszoknak és felejtének . . .»¹

«Így gondolá Bécs bölcsesége», teszi hozzá a költő a forradalom utáni magyarországi közállapotok e jellemzéséhez. E mű első kötetében ² rámutattunk már arra, hogy a szabadságharc leveretése után előbb a rém-, majd az önkényuralom mint nehezedett rá a magyar köz- és magánéletre, mennyire meg volt csonkítva akkor a nemzet teste s ez a csonka test is mennyi sebből vérzett. Hiszen különösen a magyar nemesi osztályban alig volt akkor család, amely valakit nem gyászolt, valakit epedve vissza nem várt vagy valakiért remegve nem aggódott volna. És nemcsak egy-egy üresen maradt szék a családi tűzhely mellett, sok helyen

¹ Gyulai Pál: Romhányi, első versszak. ² 187. s köv. 1.

elkormosodott romok, kifosztott ház emlékeztettek a közelmúltra. Erdély még 1851 nyarán «az élőhalottak sírja vala — írja egy kortárs — rom romot ért, egyik szomorú emlék a másikat idézi föl» . . .¹ «Az ország romba van döntve — írja ugyancsak Erdélyből egy másik szemtanú — elpusztítva a forradalmi harcok által, inség, nyomor mindenütt»² . . . Lévy József azt írja Aranyak Pestről 1850 nyarán, hogy ottani életükét igaz nevének csak nyomorúságnak nevezheti,³ és Podmaniczky még 1851—52 telén is úgy találta, hogy Pesten társasélet akkoron nem volt; csak «kisebb összejövetelek alkalmával találkoztak az egymást évek óta nem látottak, de az akkor általában uralkodó nyomott hangulat s felette kellemetlen viszonyok lehetetlenné tették a kedélyek felmelegedését».⁴ A magyar magába mélyedve hallgat, nem zúg, nem panaszkodik, nem kér s ha vannak fájdalmai, tőr és hallgat) . . . legfőlőbb «áhitatossággal elmélkedik múltjának hibái felett és buzgó imádkozás közben várja a feltámadás szent ünnepét) . . . írta a Pesti Naplónak deési levelezője.⁵ «A legújabb idők eseményei által elkábítva, földhöz sújtva, még most is alig ébredezünk a súlyos éber-álomból. A rövid, de lázas mámor után rideg csüggedettségbe estünk», mondotta Mocsáry Lajos még 1856-ban.⁶

Szomorú emlékeket hordott majdnem mindenki magával keblében; s a múltnak élő, gyászos emlékei gyanánt jártak vagy bujdosnak a többi élők között a menekülők, üldözöttek és gyanúsak. Akik a börtönből vagy a külföldi bujdosásból vagy a kényszerű katonai szolgálatból hazakerültek az ősi fészekbe, legtöbb esetben eladósodott s elhanyagolás következtében aláhanyatlott birtokot találtak. Sokan Pesten húzták meg magukat, de csak ritkán találtak keresetet és foglalkozást, akik pedig nem találtak, azok zálogba adták vagy eladták a mijök volt, azután pedig elzüllöttek; néhányról a Pesti Nőegylet jótékonyága gondoskodott.⁷ S a kit a múlt emlékei nyugodni hagytak volna, azt nem hagyta nyugodni a bosszúálló és leskelődő hatalom zaklatása: a zsandárerőszak, a konspirációt szimatoló kémkedés, a kákán csomót kereső okvetetlenkedés. Itt egy jótékony célú hangversenyt vagy műkedvelői előadást tiltottak el, ott egy táncvigalmat vagy legalább is *a* magyar táncot, olykor egy Kaszinót vagy egy olvasókört zártak be, máskor képeket vagy hangjegyeket koboztak el. Pesten egy cirkusz tulajdonosát haditörvényszék elé állították, mert az egyik női műlovas ruháján nemzeti színeket viselt; sokáig mindennaposak voltak a szakáll, vagy kalapviselet miatti kérdőrevonások. Az ily főlöszeges zaklatások a legbékésebb közönséget

¹ *Podmaniczky* id. m. III. köt. 7. s köv. I.

² *P. Napló* 1851 máj. 28.

³ *Arany J. levelez. II. 4. l.*

⁴ *Id. m. u. ott.*

⁵ *P. Napló* 1850 márc. 30. és 1851 ápr. 11.

⁶ *Id. m. 1. l.*

⁷ *Búsbach* id. m. I. 43., 84. s köv. I.

is megtorlásra ingerlik s így csak természetes, hogy már az absolutismus első idejében is mertek egyes helyeken tüntetni a keringő-tánc vagy a cylinder-kalap viselése ellen és mindenütt többé-kevésbbé érezhető társadalmi bojkott alá helyezték a gyűlölt kormányrendszer hivatali vagy katonai közegeit.

Egy legújabbkori jeles történétírónk¹ megállapította, hogy a negyvenes években Magyarországon a nemesség létszáma minden más országét meghaladta; minden húsz nemnemesre esett egy nemes; és ez a ötödfélszázezerre tehető nemesség egy csekély, alig hatodrésznyi töredék kivételével mind törzsökös magyar volt. «Vagyon és szellemi jólét, politikai érettség és iskolázottság, e mellett magyar származás és magyar nemzeti érzés egyetlenség néposztályban volt tehát található hazánkban s ez a középnemesség, a nagyobb birtokkal rendelkező vidéki köznemességé Csak természetes volt tehát akkori vezető szerepe; e vezető szerepének föltételei közül nem egyet döntött meg 1848 és 1849. A nemesség, mint a rendi országgyűlés döntő tényezője, a korszak előtt meghajolva maga áldozta fel birtokait és vagyoni erejét jelentős részét a jobbágyság felszabadítása, az úrbériség megszüntetése által. A második «halálos sebet» a szabadságharc után kapta, a halottak, bebörtönözöttek és kimenekültek elvesztésével. Gyöngülése és bizonyos fokú hanyatlása tehát elkerülhetetlen volt és ezzel talán vezető szerepe is elveszett volna, ha segítségére nem jön az absolutismus elnyomó politikája, mely természetesen a túlsúlyt az országban annak az osztálynak a kezébe játszotta, mely ezt a visszahatást legerélyesebben és legnemzetiesebben tudta kifejezni. A passiv resistentia idejében, tehát az ötvenes években is «az igazi bús magyarok a vármegyékben élnek, az ő hajthatatlan, tértelenségben s kitérő várakozásban nagyszerű hangulatúknak törik meg az osztrák adminisztráció akarata, kibékítő próbákozása».²

Ha mi e korszak nemességéről szólunk, ezalatt sohasem szabad egy zárt kasztot értenünk; a mi nemességünk semmi irányban sem volt az; a haza ügyének szolgálatában szívesen fogadta el a közösséget az országban és az országgal élő, magyar érzelmű főnemességgel, mely viszont készséggel vallotta a maga részéről is e közösséget s e közösség révén például Erdélyben tudott az egész nemesség vezető szerepébe emelkedni. És viszont a diplomás és birtokos nemesség sorai mindig nyitva állottak a vidék s később a városok ama honorációrai számára,

¹ *Szekfü Gyula*: id. m. 73. s köv. 1. 149., 156. 1.

² A pártérdekeket szolgáló történétírás ítélkezésének jellemző példája az, amit *Pethő S.* (Világostól Trianonig, 62. l.) mond általában a «magyar urakéról», hogy t. l. belső zavarok idején nem annyira sebeiket, mint inkább zsebeiket siratják.

akiket értelmiségük, műveltségük és hazafias érzületük a nemességgel való együttműködésre kijelölt, annak természetes szövetségeseivé tett.

A rémuralom, az üldözések, de magában véve a közéletnek az elnyomás miatti szünetelése is a birtokos osztályt rákényszerítette valamire, ami abban az időben hajlamának, vágyának is megfelelt, arra, hogy vonuljon birtokára, a falura. Mit is keresett volna kivált az elnyomatás első éveiben a városokban s már éppenséggel a fővárosban? Oda ment természetszerűen, ahol otthon és még viszonylag legnagyobb biztonságban érezte magát, ahol volt őrizni, védeni, menteni valója, ahol volt nyugalma, valami kis öröme is és ahol csak azt kellett magánál látnia, aki úgy érzett és gondolkozott, mint ő.

Habár tehát ez a falura vonulás a világon a legtermészetesebb dolog volt, sajátos, hogy a kormánypolitika azt neheztelő aggodalommal vette észre. «A kisebb nemesség visszavonulása a falvakra — írja Kempen egy legalázatosabb előterjesztésében — s a főnemesség visszavonulása a farsangtól, szintén a kormányzat rossz gazdasági hatását akarja mutatni#.¹ Valami igazság lehetett ebben; hiszen a csendes tüntetési szándék az önkényuralommal szemben akkoriban minden hazafinak minden cselekedetében többé-kevésbé benne volt; hanem ez esetben az ok sokkal mélyebben rejtett s talán némileg ösztönszerű is volt. Bizonyos, hogy az ötvenes évek falusi életének az a színgazdag képe, mely a visszaemlékező legöregebbek életének alkonyodó szemhatárán ma megjelenik, mindenekfölött semmi mással össze nem hasonlítható erő- és ifjúságforrásává lett a birtokos nemességnek úgy a passzív ellentállás évei, mint később az alkotmányt kivívni hivatott politikai harc korszaka számára.

Mert a falusi élet nemcsak az otthonülést és gazdálkodást jelentette, habár ez se volt megvetendő vívmány, mert sok esetben jobb gazdálkodást és az addig közönyös birtok megszeretését hozta magával. A falusi élet jelentette a természettel való bensőségteljes együttélés mellett a családi, a házi, a szűkebb társasélet intimitását, melegét, mélységét és gazdagságát is s a családi, rokoni és baráti érzelmek kultuszát. A közös szenvedés a magánéletnek valami különös barátságos melegét idézte elő,² és a közélet hiánya miatt az abban való érvényesüléssel járó érdekharok nem választották el egymástól a családokat és egyéneket.

«Deus nobis otia facit; ráérünk sok holmire, kutatni porló emlékek s elhalványodott papirosaink közt», írhatta ama korról Kazinczy Gábor.³ Ránk szakadt az «olcsó időnek hasztalan soka», apáink akkor gazdagsággal foglalkoztak, mert nem foglalkozhattak politikával, könyveket

¹ *Gensdarm. Dép.* 1858 febr. 18. jelent.

² *Vadnay Károly* id. m. 25. l.

³ Mátyás király kortársai tanúsága szerint-, előszó.

olvastak, mert újságot ritkábban láthattak s amikor láttak, akkor sem találták benne azt, amit kerestek. A szülők sok esetben maguk lettek gyermekeik nevelőivé, ami gyakran jobban sikerült, mint az intézeti és gouvernanteok általi nevelések sok esete.¹ A szomszédok, jó barátok sűrűn fölkeresték egymást, hogy bizalmas társaságban a házi tűzhely mellett el-elmondják hazafiúi bánkódással, kétkedő reménységgel azt, amit nyilvánosan elmondani nem volt szabad s az egymástól távolabbra szakadtak hosszú leveleket Írogattak egymásnak, mert ráértek írni és olvasni is és mert a levélírás akkor — habár bizonyos óvatosságot igényelt — a fejletlen és elnyomott napisajtó mellett sok tekintetben a hírszolgálatot is pótolta.

Érthető, ha az emigráció köreiből, ahol — némileg önérekből is — nagyon sötét színben látták a hazai viszonyokat, ezidőben úgy vélekedtek, hogy az elnyomott Magyarországon lehetetlenséggé vált a hazafiúi érzés felébresztése és ébrentartása, ez a sötét kép azonban nem felelt meg egészen a valóságnak. Mint az ily gondolkozásra nézve különösen jellemzőt idézhetjük Vukovics Sebőnek Horváth Mihályhoz intézett sorait: ² «Én nem gondolnám valóban, hogy van valami az országban, mi hazafiúi érzelmeket költhetne fel. Hová mehet most a növendék hon-szerelmet és nemzeti önértetést tanulni? Mi pótolja most az országgyűlést, a vármegyéket, a pesti szabad magyar életet? A merre fordul, idegen törvényt, idegen uralkodókat, idegen nyelveket talál — minden mi azelőtt a magyar ifjúba ösztönt a közcselekvésre lövelt, megszűnt lenni. A hazafiúi csak e két érzelmeket vonzza leikébe, amerre fordul: a megalázás és szégyen érzelmét nemzete meghódítása felett és gyűlöletet az uralkodó ellen ... Az országban most hazafivá alig lehet nevelni ifjút a nélkül, hogy hipokritai szerepre ne tanítsuk ... fájdalom, az a sorsa az elnyomott népeknek, hogy a hazafiságot a magán-karakter feláldozásával kell ápolniok».

Habár a földbirtokososztály éppen ezidőben az úrbérmegváltás által változott helyzet nehézségeivel küzdött, ez a válság — mint láttuk — az első években nem érezte még végzetes hatását; bizonyos viszonylagos jólét tapasztalható volt tovább is az úri családoknál; a jobbmódú földbirtokos négyesfogaton járt és ha vendégség volt a háznál, hiányt senki sem érzett semmiben. Mint egy kis várúr élt a nemes a maga kúriáján belül, az egyedüli helyen, ahol a szolgabíró és a zsoldár nem parancsolt neki; voltak ugyan esetek, amikor egész békén még ott se maradhatott: egy-egy névnapis összejövetel, a szomszédok sűrűbb összejárása, néha egy vadászat is gyanút keltett, sőt közbelépést is; a

¹ *Trefort Ágoston* Csabacsüdön maga foglalkozott gyermekei tanításával. (Lásd kézirati naplóját az ötvenes évekből unokája, b. Szalay Gábor birtokában.)

² 1856 nov. 22-ről, id. h.

zsandárok néha a cselédek hűségét és becsületességét tették próbára, általuk akarván kikémlélni, hogy mit beszélnek egymás közt az urak.

A műveltebb családokra ez a falusi visszavonultság még csak szellemi elmaradást vagy összezsugorodást sem hozott; aki szellemileg foglalkozni akart, az a falusi magány csendjében még jobban megtalálta a módját, mint a város zajában. Az emberek sokat olvastak és kicserélték könyveiket; sok helyre járt külföldi lap vagy folyóirat; egyes földbirtokosok, mint gr. Korniss Ferenc Erdélyben a falu népének is járattak magyar lapokat.¹ A hazai sajtó a maga szűk keretében jobban szolgálta az irodalom érdekét, mint mostani túltengésében és amire a falusi úriember figyelmét fölhívta a lapja, azt az irodalmi újdonságot sokan meg is hozatták, el is olvasták, az ötvenes években egész serege volt az irodalom oly mecénásainak, akiknek e nemes érdeklődéséről a nagy világ semmit sem tudott. De főképp a régi klasszikusokat becsülte meg e kor. «Az elbúsult, üldözött, börtönt és zaklatást szenvedett jó hazafiak föl tudtak derülni a római remekíróknak egymás közt hibátlanul idézett munkáiból».² Azután voltak, akik tollat is fogtak; egyik-másik emlékiratain dolgozott; egy Olmützből kiszabadult honvédezedes hadászati munkát írt, tanult, dolgozott és készült s munkája kárba nem veszett, mert utóbb az új honvédség szervezésénél neki vezető szerep jutott.³ A Tompa egész ezidőbeli költészete a falu légkörétől van áthatva. De a falusi magány irodalmi termékenységének legmonumentálisabb példája az Ember tragédiája, melyet Madách a világtól visszavonulva falusi otthonában írt meg ez évtized végén.

Ami pedig a magyar úriosztály akkori falusi életének különös ihletet kölcsönzött, az az elmúlt nagy idők és a kiállott szenvedések emlékének bensőségteljes kultusza volt. Akik ama kor szerepvivői közül már hazakerültek, azok a mily gyanakvó vigyázat környezte őket a hatalom kezelői részéről, épp oly megkülönböztetett tiszteletben részesültek honfitársaik körében; senki sem titkolta ezt a tiszteletet és elismerést: a hatósági közegeknek is szemet szúrt, hogy a forradalmi honvédsereg egykori főtisztjeit a társaságban mindenütt akkori rangjuk címével illeték.⁴ Mintha sejtették volna, hogy ezt a rangjukat egyszer még a legfelsőbb helyen is el fogják ismerni. Ereklüként őriztek — bár gyakran csak elrejtve — minden tárgyat, mely a szabadságharcra, annak áldozataira, a menekültekre vagy a börtönben sínlődőkre emlékeztetett; a foglyok börtöni kézimunkáit tartották különös becsben. És ebben a

¹ *P. Napló* 1857 febr. 27.

² *Vadnay K.* id. m. 220 — 221. l.

³ Dobay József, forradalmi ezredes, várfogsága után sárosmegyei pétermezői birtokán írt hadászati műveket; utóbb altábornagy és honvédkerületi parancsnok lett.

⁴ *Gensd. Dép.* 1851 dec. 26. Kempen jelent.

kultuszban, mint általán a csöndes agitációban a nők jártak elől;¹ ők viseltek olyan karpereceket, melyekbe az aradi tizenhárom vértanú névbetűit rejtő vers volt vésvé vagy melyek egy forradalmi áldozat hajfürtjét tartalmazták; ők másolták le a tiltott verseket, az aradi vértanúk «utolsó imáit-, a Kossuth búcsú szózatát, az emigráns Ujházy László amerikai leveleit s utóbb Széchenyinek az Akadémiához intézett levelét, amelyek ily kéziratokban minden magyar úri házban el voltak terjedve. És az igazság adóját rójuk csak le, ha elismerjük, hogy ezek a lelkes magyar nők sok esetben jobban beszéltek a német és francia nyelvet a magyarnál s levelezési nyelvül többnyire a németet használták; mint ahogy a szabadságharcban meghaltak hazánkért olyan férfiak, akik alig beszéltek magyarul. Amire a forradalom rá nem tanított, arra azután megtanított az ötvenes évek germanizáló nyomása: hogy t. i. a hazafiság követelménye az is, becsben tartani, védeni és soha meg nem tagadni azt a legszebbet, amit a haza nyújt: nemzetiségünket s mint annak fő kifejezőjét, nemzeti nyelvünket.

A legnagyobb súlyú intelmet e kötelességre nem kisebb ember, mint maga Deák Ferenc hallatta egy levélben, melyben egy zalamegyei hölgynek válaszolt német soraira.² Megvallotta, hogy szívesebben vette volna magyar levelét. «A reánk zúdult vihar — úgymond — eltemet minden örömlenket, reménylenket s mi a hajótörésből a hitvány, örömtélén élelen kívül csak egy kincslenket menthettük meg: nemzetiséglenket. De ez is a hatalom folytonos megtámadásainak van kitéve s leszorítva a nyilvános élelen teréről, csak ott ápolhatjuk, ott tarthatjuk fenn azt, hová a hatalom szava nem hat, a társasélelen magánkörében s ha itt is elhanyagoljuk, elvész az örökre s visszahozhatatlanul. Ezért fáj az nekem, ha derék, lelkes magyar nő németül beszél és németül ír, mert mindig úgy tekintem ezt, mint újabb sebélen nemzetiséglenknek s mint fenyegető haladását az elnémetesedésnek.»

A szerb származású Csernovics Péter a «Budapesti Visszhangében megütöközött azon, hogy előkelő férfifjúóságunk rossz szokásból — bár hazafias érzésű — nem beszél magyarul s magyar szóra buzdította őket, ez lévén nemzetiséglenk megmentésének előfeltétele és legbiztosabb módja. És a Pesti Napló, vezércikkében abból indulván ki, hogy mindent föl kell használnunk hazánk javára, amit becsülettel fölhasználni lehet s amit a viszonyok engednek, arra buzdította a közönséget, hogy magyarul beszélvén, teremtsen magyar szalonnyelvet, mert ilyen még nem létezik azért, mert a legműveltebb körök társalgási nyelve nem a magyar.³

¹ *U. ott* 1852 jún., febr. jelentés.

² *Könyi*: Deák F. besz. I I. 387. I. (1857 jan. 10-iki levél.)

³ *P. Napló* 1854 jún. 7. és okt. 26.

Az ötvenes évek maganélete képének teljességéhez még hozzátartozik egy-két oly jelenség említése, mely akkor az emberek képzetét nagyobb mértékben foglalkoztatta nálunk is úgy, mint majdnem az egész művelt világban. Ezek egyike volt a Donáti-féle üstökös, mely 1857 nyarán jelent meg s melyről néhány csillagász azt állította, hogy pontosan június 13-án össze fog ütközni földünkkel és elő fogja idézni a világ végét. Az emberek komolyan nem hittek a jóslatban, de a dolog megragadta képzetüket s az üstökös ijesztő fénye sokakat nem hagyott nyugodni. Utólag aztán folyt az élcelés az elmaradt világ-vég fölött; Jókai az Üstökösről nevezte el népszerű élclapját és kalendáriumát s a címlapon Kakas Mártont ráültetette az üstökös sugárkévéjére.

Még sokkal több szóbeszéd tárgya volt az ötvenes évek első felében a «table moving» vagy asztaltáncoltatás. Hogy valóban delejes erő játszott-e belé vagy autoszugesztio vagy tisztán a kezek mechanikai behatása? Azt nehéz volna eldönteni; annyi bizonyos, hogy ezeknek a kísérletezéseknek a divatja — melyet a spiritizmus sietett a szellemekkel való közlekedés eszközéül felhasználni — akkor az egész világon el volt terjedve. Jókai azt írja róla: «1853-ban volt, Amerikából jött a divat: az asztaltáncoltatás. Több is volt, mint divat: vallás volt; magam is a hívői, sőt a prófétái közé tartoztam. Huszonnyolc esztendő voltam; gyerek-ember. Aztán meg 1853 volt az Idő! Értitek, mi az? . . . Kaptunk rajta, hogy valamiben hihetünk» . . . - Arany János Tompával és Egressyvel való levelezésében többször rátér e tárgyra. Azt írja egyszer Nagykőrösről, hogy fia Laci «közelebb nagy erőt fejtett ki a table moving kísérleteinél. Ez a bolondság itt is napirenden van s kell benne lenni valaminek». Máskor azt írja ugyancsak Tompának: «közelebb az asztaltól is meg fogom kérdezni, mit csinálsz. Mert a bűbajos asztal csakugyan megmondja amit ő tud. Egressy Gábor naponkint korrespondeál rajta Petőfivel, kihez most kedden nekem is volt szerencsém; akkor nap Pesten lévén, Sándor igen jól emlékezett rólam; furcsa is volna, ha nem tenné azt». Látnivaló, hogy Arany a kételkedők közé tartozott, meg is írta ezt Egressynek, de azért mégis meghatotta őt a levél, el is tette, amelyben Petőfi a táncoló asztalon át megírta Egressynek halála körülményeit. Ő — írja Arany — mechanikai erőnél többet hisz a dologban és értelmes, becsületes embereket csalással nem vádol. Azt gondolja, az egész asztalírási processzus a működő agyában képződik, öntudatlanul. Képek és eszmék állnak elő s egészíttetnek ki, mint az álomban . . . «Amit legkevésbé hiszek — így folytatja — az a testtől megvált szellem működési képessége; mert hogyan volna a szellem képes oly tökéletlen műszer által minő egy asztal vagy bútordarab.

¹ «Túl a láthatáron.»

nyilatkozni, ha legmesterségesebb orgánusának, a testnek rendetlen állapota megtompíthatja munkásságát».¹

Habár a vidéken nemcsak e korszak elején úgy találták, hogy «a lefolyt viharos események, súlyos csapások és veszteségek, csüggedés és árulkodás általános elvonultságot s elzárkózást idéztek elő», hanem még 1856-ban is néhol úgy vélekedtek, hogy «a nyilvános társasélet kihalt állapotában egyedül a családi kör nyújt élvezetet», tagadhatatlan, hogy időhaladtával a társasélet a házon és a szomszédságon túlmenőleg mind szélesebb gyűrűket vetett. Már 1851 farsangjában mertek több vidéki helyen kiseddóvó-intézetek javára multságokat rendezni; ² 1853-ban pedig egy az emigrációból hazatért honvédtiszt, ki a száműzetés keserű kenyerét is megízlelte, azt találta Zemplénben, hogy az ottani életmód ugyan nagyon különbözik a régitől, de elkülönítve az új jövevényeket, minden a régi jó; megvan a barátság, társaságok, vendégség, cigány, bor stb. s azt is megállapította, hogy egy utolsó farsangi bálban 19 volt honvédtiszt táncolta a francia négyest.³ Pesten már 1852»ben ellátogattak az arisztokrácia tagjai a nyilvános álarcosbálókra, habár ott megesezt, hogy a rendőrség hangos beszélgetés kihágása miatt kiűrtette páholyukat. Ugyanazon időben volt Pesten az első nyilvános hangverseny a forradalom óta, melyen Hollóssy Kornélia énekelt s a közkedveltségnek örvendő Hildegarde főhercegnő első fogadó-estélyén a királyi várban a főúri körökből «38 delnő jelent meg és ugyanannyi férfi».⁴ S ugyanakkor gr. Károlyi Györgynél «magántáncvígalom» volt, hol a főrendi társaság Patikárus zenéje mellett reggelig mulatott; «magyarul beszéltek és magyart táncoltak», teszi hozzá a hírlapi tudósítás.⁵ A vidéki tudósítások is sokat emlegetik a csárdástáncolást és megnevezik a közkedvelt cigánybandákat. Pesten leghíresebbek voltak ezidőben a fiatal urak báljai, melyeknek élénkségét, éppen nem zárkózó jellegét s választékos hangját idegenek is dicsérik.⁶

Egészen különleges szerep jutott ez időben a rokonérművek társas érintkezésének előmozdítása körül Pesten az irodalom és művészet némely közkedvelt jelesének. Lonovicsné Hollóssy Kornélia a Zrínyi-épület emeletén nyílt házat vitt a hol főrangúak és írók, földbirtokos-családok és művészek gyakran találkoztak. Bulyovszky Lilla a színpadi művésznő és beszélyíró gyakran adott ebédeket. A Jókai-pár és Szig-

¹ *Arany* levele Tompához 1853 ápr. 27-éről és 1854 ápr. 22-ről; Egressy-hez 1854 márc. 19-ről; Arany J. levelezése I. 290., 336. I. II. 91. I.

² Zempléni levél: *P. Napló* 1851 jan. 13. u. ott febr. 20. Tatai levél u. ott 1856 okt. 19.

³ *Dancs Lajos*: Törédek emigr. élményeimből 77. I.

⁴ *Podmaniczky* id. m. III. 9., 26., 29. I.

⁵ Átfagy. *Hírlap* 1852 márc. 3.

⁶ *Dudumi* id. m. II. 79 — 80. I.

ligeti svábhegyi nyaralóiba víg szüretekre járt az írói világ. Kaiser-Ernstné, a szép operaénekesnő estélyein ismerkedett meg a magyar társaság Ira Aldridgeel, az ünnepelt szerezcsen színpadi művésszel s angol nejevel. Az öreg tudós Almási Balogh Pál, kinek nejét, mert lelkes magyar asszony volt, börtönbe vetették s kinek leánya és fia hangzatos verseket írtak, népes és érdekes vacsorákat rendezett. Tóth Kálmán neje, Majthényi Flóra — maga is költőnő — estélyein szintén a fővárosba jött idegen művészekkel ismerkedtek meg íróink. Tomory Anasztáz, az örökség által váratlanul meggazdagodott irodalombarát Sárossy Gyula lakására a legjobb cigányzenekarokat hívta meg, hogy egymással versenyezzenek. Ugyanő magánál irodalmi estélyeket rendezett, melyeken Deák Ferenc, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Jókai, Egressy, Tóth Lőrinc, Mentovics, Szilágyi Sándor és Losonczy László is megjelentek; váltig hívogatta Arany Jánost is, de ez nem szeretett elmozdulni Nagy-Kőrösről; hiába írta neki Tömöri, hogy ő Deáknak ideálja s Eötvös is várva-várja. Fáy András ferencvárosi kertje, kalap-utcai háza, főthi szőleje még ez időben is találkozó helye volt a legjelesebb írók, művészek és politikusok társaságának.¹

Erdélyben az arisztokrácia vált a fölpezsdülő társasélet középpontjává; az ottani főurak fényes estélyekkel akarták megmutatni Bécsnek és a kormányzónak, hogy van még erős magyar társadalom; soha annyi házi multság nem volt ott, mint ez időben. Gr. Mikó Imre volt a nap, mely körül minden forgott, a sok estély rendezése nem tékozlás volt, hanem hazafias tüntetés. Erdélyre Magyarországon is úgy tekintettek, mint arra a testvérhonra, amely «hivatva van ismét egy nagy szellemi hadjáratra kelni a testvérhon felé, hogy azon nemzeti szellemet, melyet oly hűn megóvott keblében, újra felébressze és elárassza a magyarországi társaság felett». Úgy nézték mint valódi Mekkáját nemzetiségünknek, amely tisztán fenntartotta nemzetünk jellemét s nyelvünk édes hangjait egy tökéletesen művelt polgárosodott osztály körében.²

Többször említettük már a cigányzene rendkívüli kedveltségét ez időben; mint sugalmazója a nemzeti táncnak, az elmélázásnak és a dalnak, ez a mi nemzeti zenénk talán sohasem forrt úgy össze a magyar élettel, mint ez időben; az igazi csárdáskorszak az ötvenes évek vége és a hatvanasok eleje volt, de a sírva-vigadás legvalódibb évei az ötvenes évek. Sohasem termettek oly szaporán a legszebb magyar dalok és a legjobb cigánybandák mint akkor; minden multság, minden társas összejövetel ettől kapta igazi ihletét, mindenki az után vágyott, arról beszélt, még a lapok is folyton azokat emlegették. És a sugallat kölcsönös

¹ *Vadnay* id. m. 25. s köv. I. *Arany* I. lev. I l. 122 — 123., I. *Beöthy Zs.* irod. Tört. II. 78. I.

² *Ürmösy* id. m. I. 172. s köv. I. *Mocsáry* id. m. 81. s köv. I.

volt: a zenész indította dalra a hallgatót s gyakran a hallgató tanította új dalra a cigányt. Mocsáry Lajos a leghamisíthatatlanabb magyar érzésnek és felfogásnak adott hangokat ez időbeli röpiratában, mikor azt írta,¹ hogy «a magyarnak régi, született szolgája a cigány s most valósággal hű szolgájának bizonyul: hűségesen vigasztalja; biztatja, bátorítja urát vagy vele együtt sír és búslakodik bűbajos hegedűjével. A cigány a magyar népnek örök idők óta valódi udvari bohóca s most a bohóc félre tévén csörgősapkáját, mint filozóf lép fel. A magyar ember csak okoskodik, okoskodik, s ha kifogy eszméinek fonala vagy megszakad, azt mondja: húzd rá! — s elméje felvilágosodik, keble fölmelegszik . . . nem tud többé se csüggedni, se lemondani magáról . . . S a cigány tán soha nem hegedült oly szívrehatólag, mint most, pedig gazdájának erszénye meglapult . . .»

Helyenkint és idővel a vadászatok és lóversenyek is előmozdítóivá lettek a társas összejövetelnek. B. Wenckheim Béla teremtette meg a csáki vadászegyletet Pest megyében s ennek segítségével tette lehetővé azt, hogy az 1848 óta szerteszét bolyongó, ugyanazon társadalmi réteghez tartozók érintkezési pontot s alkalmat találjanak az összejövetelre — rendőri megfigyelés nélkül. 1851 -től 1860-ig nagy meglepedésökre tanúzhattak ott együtt a legjobb nevű magyar főurak.² Hasonló célt szolgáltak túl a Dunán, a Balaton partján, a sóstói vadászatok, melyeket szintén főképp a főurak látogattak s melyeknél az ötvenes évek vége felé már nem a szárcsa és a ruca, hanem inkább a politika érdekelte a résztvevőket.³ A lóversenyek sokáig meg voltak tiltva; amint újra megtarthatók voltak, sok helyen szolgáltak összejöveteli alkalmul; a pestieken kívül híresek voltak különösen a kolozsváriak, mert azokat a bihari nagybirtokosok s a Királyhágón inneni főurak is látogatták.

És föllandult az ötvenes évek folyamában a forradalom után szintén elnémult fürdői élet. 1852 tavaszán jelent meg az első bártalan újság-reklám Tátrafüred — vagy ahogy akkor a német nevén Schmecks fürdőt magyarul elnevezni próbálták: Tátra-Kiesd — mellett, mely közölte, hogy Késmárk közelében, a Szepességben fekszik, leírta a gyógymódot s hogy 66 szobája van a fürdőhelynek, mely Rainer tulajdona és fürdőorvosa véletlenül — dr. Bach! Később már tárcacikkek foglalkoztak az új felfedezéssel, melyek elmondták, hogy ott a szobák számát messze meghaladó, állítólag százakra menő, különféle távoli vidékekről is összegyűlt fürdővendég üdül vagy mulat; hogy minden lakható zug igénybe van véve s a csinos fürdőszalonban naponta táncvigalmat rendeznek. Az ebéd ára 36 pengőkrájcár, a vacsoráé 20. Valódi beteg vajmi kevés volt

¹ Id. m. 75. l.

² Podmaniczky id. m. III. 43. s köv. l.

³ B. Fiath Ferenc «Életem és élményeim». II. 197. l.

található; ellenben már virágzott a turisztika: lóhátan harmincas csapatokban, trombitások vezetése mellett járták a fürdővendégek a bérceket. Azt találták, hogy Tátrafüreden, a természet ölné nagyon kedélyes fesztelenség uralkodik, nincsenek «kotteriák», mint Balatonfüreden; sok idegen is jön oda, különösen lengyel; Pestről az eperjesi gyorskocsi hozza a látogatókat 2¹-nap alatt Lőcsére s további négy óra alatt Tátrafüredre. A tátrai fürdőevadok egyik legünnepeltebb alakja Szinyei—Jekelfalusy Valéria, Szinye-Merse Félix későbbi sárosi főispán neje s a nagy festőművész Szinyei Pál édesanyja volt, a lelkes honleány, ki már Balaton-Füreden magára vonta a figyelmet, mikor az ott üdülő Vörösmarty előtt a sétatéren leborult s áldását kértek is leánya számára. Tátrafüreden «fürdőkirálynőként ünnepelték»; lakásán gyűltek össze azok, kik a régi emlékeknek akartak élni; Szinyeiné az elnyomott hazáért való gyásza jeléül fekete ruhát öltött és vendégeinek az elveszett szabadságot sirató dalokat énekelt a közkedvelt felvidéki cigányprimás, Marci kísérével. 1857-ben ugyanő Tomory Anasztáz és az alapi Salamonok közreműködésével Tátrafüreden magyar könyvtárt létesített.¹

A lapok már 1852-ben hoztak híreket a búziási fürdői életről is. Akkor ott már 378 volt a fürdővendégek száma, de szintén nagy volt a szobainség és fölötte kezdetleges a berendezés. Balatonfüreden csak lassan és nehezen állott helyre a régi élénkség; egy ideig a Kisfaludgyőzős sem közlekedhetvén, a fürdőhely nagyon el volt hagyatva s a fenntartó társulat válságba jutott; a vendégeknek soká csak egy szűk sétány állott rendelkezésükre, mely a Balaton partjáig sem terjedt, úgy hogy a parton sétálni nem lehetett; még ez időben is a jobb élethez szokott vendégek ágyneműt hoztak magukkal Füredre. Hanem azért a közönség előkelő volt, tiszta magyar s benne nagy számmal volt az írói világ képviselve. Utóbb a színház felépülése és megnyílta hozott új életet a Balaton partjára; a később is még közismert Bizay — a nemzet bárója, mint tréfásan nevezték — volt a színészek főpártfogója: az étteremben s lakásaikon adogatta el a vendégeknek a színházi jegyeket.²

Egymásután újra éledtek a betiltott vagy elnéptelenedett kaszinók is. A kolozsvári nagy — úgynevezett «úri» — kaszinó 1851-ben, tőkepénzének letiltása súlyos veszteséggel sújtván, tagot is alig harmincat számolálván, bizony csak tengette napjait; ellenben 1877-ben már Marosvásárhelyen is szépen virágzott a kaszinó; Szegeden pedig akkor keletkezett egy. A Nemzeti Kaszinó is nehéz idöket élt át; már 1849-ben ki kellett költöznie a Lloyd-épületben bírt fényes helyiségeiből s azokat a

¹ *Magy. Hírlap* 1852 máj. 23., aug. 28. *P. Napló* 1854 júl. 20., 1857 aug. 22. *Wertheimer*: Andrassy I. 76. l.

² *Magy. Hírlap* 1832 szept. 5. *P. Napló* 1854 júl. 13. *Molnár György*: Világostól Világosig, Arad, 1881. II. 159. l.

Dorottya-utcai Voge-házbeli sokkal szerényebbekkel cserélni föl. Egykor hatszázra rúg taglétszáma úgy leapadt, hogy 1850-ben már fennmaradása is kétségessé vált, de tagjai mégis elhatározták fenntartását, ámbár azokban az években alig adott életjelt. 1853 elején felsőbb engedéllyel ismét közgyűlést tarthatott s igazgatókat választhatott; könyvtára ebben az időben is gazdag volt, több szobát foglalt el s megrendelt minden magyar irodalmi terméket. Az intéző körök neheztelését csak olyankor vonta magára, mikor például a kormány valamely pártfogoltját nem akarta tagjai közé fogadni vagy mikor az emigrációból alig hazatért gr. Andrassy Gyulát sietett választmányi tagjává választani. Ezek okozhatták, hogy a kormány házvásárlási szándéka elé akadályokat gördített. 1858-ban tagjainak száma már elérte a 394-et, ami még mindig mélyen alatta állott a réginek.¹

A társadalmi tevékenység szükségének és a társadalmi feladatoknak felismerésére mutat az is, hogy ez időben mind többen kezdtek publicisztikailag és irodalmilag foglalkozni társadalmi kérdésekkel. A Pesti Napló 1850 áprilisában panaszkodván a nemzet csüggedtsége, fásultsága, szomorú közönye fölött, arra intette a közönséget, hogy válasszon kiki magának oly teret, melyen háborítlanul s hasznóhajtólag foglalkozhassék. A Magyar Hírlap kevéssel később arra intette a magyart, hogy ne keverjen mindenbe politikát, ne használja fel a különcélú társulatokat, egyesületeket, intézményeket politikai célokra. Később, mikor a némileg szabadabb mozgás már tényévé vált, a Vasárnapi Újságban majd Pákh Albert, majd Jókai Mór fordult a magyar közönséghez biztató, bár egy kissé túlságosan optimisztikus szavakkal. Pákh Albert lapjának három évi fennállása után az újév küszöbén mintegy beszámolót és programot adott olvasóközönségének, mely e három év alatt harminc és egynéhányról 10,000-re szaporodott fel s melynek még további felszaporodását óhajtotta és remélte. «A lefolyt zivataros idők múltával — úgymond — általános csüggettség borult a kedélyekre; cél és irány nélkül, elfásult tétlenségben éltük tetszhalálunkat». Aggódalommal mondta ki akkor a Vasárnapi Újság is az új jelszót, hogy «életben maradásunk első és egyetlen feltétele a művelődés!» s íme nem sok idő kellett, hogy e jelszó meggyőződéssé érlelődjék. «Ránk virradtak a felejtés aranyszín napjai, hangzottak a biztatás szavai a legmagasabb körökből s a visszatérő bizalom ünnepélyes bevonulását tartá hajlékainkba. Az üdülő beteget szabadba csalta az újra mosolygó napvilág s megtisztult levegő; izmai feszülni kezdtek, megtért erejét érezni kezdé s munkatér, hatáskör után vágyódott ... Itt volt az ideje, miként a mohácsi veszedelem utáni felocsúdás

¹ *Magy. Hírlap* 1850 nov. 13. *P. Napló* 1851 jan. 14., 1853 jan. 27., 1834 jan. 31., 1857. febr. 27., 1858 ián. 8., 1859 jan. 29. *Dudumi* id. m. II. 73. I. *Hunfalvy* id. m. 140—141. I. *Pest u. Ofen* 19. I.

napjaiban, hogy felkiáltunk újlag: «Él magyar, áll Buda még!» Egy évvel később Jókai, megint az újév alkalmából azt találta, hogy «Nem olyan rossz ez a világ, mint a milyennek szeretjük mondogatni. Igaz, hogy jobb idő is járhatna ránk; de hátha még rosszabb járna?» Úgy látja, hogy mindenütt a világon nagyobb bajok vannak: döghalál, háború, földalatti tűz, kereskedelmi bukások, mi pedig csak megvagyunk a mi szegény, szerény középszerűségünkben s ha nem dicsekszünk is, de legalább nem is koldulunk egyik országról másikra, hogy könyörüljön rajtunk. Különös biztatást merít abból, hogy a magyar nemzet a szükségessé vált takarékossgot nem kezdte szellemi szükségein, hanem midőn legsúlyosabbak voltak az idők, nemzeti életének orgánumát, az irodalmat, akkor pártolta legerélyesebben . . . nincs olyan büszkeség, mint a magyar író büszkesége, ha arra gondol, hogy egy olyan nemzet írója lehet, aminő a magyar nemzet!» Lónyay Menyhért pedig majdnem ugyanakkor a magyar hírlapirodalmat összehasonlítván az 1848 előttivel, már inkább politikai értelemben hangsúlyozta, hogy végre «az egységes hazafiúi szellemben egyesültünk mindnyájan, kik annyi balsors és annyi vizsály után fájdalmasan, de büszkén elmondhatjuk: magyarok vagyunk.»¹

Mélyebben jártak azok a fejtegetések, melyeket Gyulai Pál már 1850-ben a Szilágyi Sándortól szerkesztett Röpívekben. «Társaséletünk» cím alatt hét cikkben tett közzé.² Szigorú, talán kissé túlszigorú ítéleteket mond benne s társadalmunknak különösen a nemzeti nyelvhez és irodalomhoz való viszonyában majdnem csak a sötét vonásokat látja. Helyesen állapítja meg, hogy a társasélet az a műhely, amelyből az egyetemes nemzeti élet szálai szövődnek s hogy még a nemzeti nyelvnél is fontosabb a nemzeti jellem megőrzése és kifejlesztése. Elismeri, hogy a felsőbb körökben némileg terjed a magyar nyelv, de a nemzeti jellemet nem találja sem a szalonokban, sem a gyermekszobában: mindenütt angol, francia, német háztartás, idegen szokások, külföldi modor; mintha e két szó: műveltség és magyar ellenkező fogalmakat tartalmazna. A magyar műveltség alá van rendelve az általánosnak, holott ennek amaszt hordozni s mintegy emelni kellene. Az arisztokráciától nemcsak politikai nyilatkozatokat és lépéseket várunk; látni akarjuk munkásságát a társasélet terén, óhajtjuk, hogy palotái Pesten, az ország szívében emelkedjenek, teremtsen maga körül magyar életet, emelkedjenek általa a nemzetiség és a műveltség s nemesbüljön a nemzeti jellem. A nyelvben is még sok idegen elemet és sok hibát talál s megrója, hogy minden idegen jövevény kedvéért idegen nyelven beszél az egész társaság. Az irodalom iránt is

¹ *P. Napló* 1850 ápr. 8., 1857 dec. 18. *NI agy. Hírlap* 1852 febr. 7. *Vas-Újság*. 1857. 9. 1. 1858. 9. 1.

² *Röpívek* 1850. 97. s köv. 1.

még mindig nagy a közöny, alig van egyébnak kelete, mint a politikai röpiratoknak s a forradalomról írt műveknek; lám a színház a kissé élénkebb részvét mellett hová emelkedett! Állami egységünk és politikai önállóságunk már nincs meg, de megmaradt a nemzeti erény a társasélet terén, ennek tehát kettőzött erővel kell a nemzetiség alapján fejlődnie; ezen a téren minden talpalatnyi területet el kell foglalni, hogy onnan a nemzet javára munkálkodhassunk és újabb jövőjét készíthessük elő. Fejtsünk ki társulataink érdekében élénk munkásságot, ápoljuk az ébredőt, költsük fel az alvót. A társas téren sokat nyerhetünk, a nélkül, hogy sokat veszíthetnénk. E végből gyökereztessek meg társaséletünkben az egyenlőség eszméjét; az arisztokrácia s általán a nemesség feledje el volt előjogait, dobja el magától mindazt, ami alázhat és sérthet; nálunk a társadalom úgysem oszlott két ellenséges táborra: a proletárok és nemproletárok táborára, az összesimulás tehát lehetséges. A vagyonosabb osztály merítse a nemzetiséget a népből s nyújtsa neki cserébe a műveltséget. A magyar nép hős, nagylelkű és józan. Hajoljatok meg előtte és becsüljétek!

Sok tekintetben rokoni felfogás szülöttje, de kevésbé a művelődési kérdések terén mozog a Mocsáry Lajos már említett röpirata, mely 1850-ban jelent meg.¹ Ő is buzdítani akar, rámutatva arra, amit el nem veszítettünk, amit el nem veszíthetünk s bízik benne, hogy «Széchenyinek felébredt, megifjult nemzete») nem eshetik halálos szendergésbe. Szeressük a hazát — úgymond — szeressük egymást, legyünk testvérek... Tartsuk fenn nemzetiségünket, nyelvünket, nemzeti szokásainkat, — szerezzünk ezeknek becületet. Haladjunk a műveltségben, gyarapítsuk anyagi jólétünket, haladjunk, ne tespedjünk. Íme: van tér elég nagy, elég szép, elég parlag. A társasélet a nemzet belső élete; a társadalmi viszonyoktól sokkal inkább, mint a politikai formától s törvényektől függ vájjon boldog, kellemes élet van-e egy országban. Biztató haladást lát minden téren, csak összetartásra van szükség, mert nincs ország, melyben a társaság oly szétzilált, szertehúzó állapotban volna, mint hazánkban, nincsenek elismert vezetők, nincs középpont, mely a társaságot egyesíti. Bírálja különösen a «mágási rendet», mely műveltségben tagadhatatlanul túlszárnyalta a többi osztályokat, de e mellett jó részt elvesztette nemzeti jellegét s kasztszerűen elzárkózik, amiért többnyire irigység és gyűlölség környezik; megroja a címkórságot is, mely már akkor is nevetséges kinövésekben mutatkozott. A főúri osztály feladata volna a nemzeti haladásnak, művelődésnek irányt adni; ne feledje, hogy hatása, befolyása népszerűségétől függ. Mocsáry is főképp arra buzdítja arisztokráciánkat, hogy telepedjék meg Pesten, amelyhez legnemesebb hagyományai fűzik s rámutat az erdélyi főnemesség példájára, amely

¹ «A magyar társasélet.»

híven megőrzött nemzeti jellegével tudott vezetőjévé emelkedni az ottani magyar társadalomnak. A «fertálmánások»-nak is kijut a korholásból; azután rátér a szerző a «táblabírák osztályára, melytől nemzetünk valódi fiziognómiáját kapta, de a mely tulajdonképpen nagyon különböző, vidékenként is eltérő elemekből alakul; ennek az osztálynak jobbmódú tagjait is szeretné Pesten összpontosítani, hogy fiaikat különböző hivatali pályára, főképpen a műszakiakra képeztessék ki s a mezőgazdaságot ipari irányban fejlesszék; a tudományos művelődést sem szabad azonban elhanyagolnunk azért, mert fiaink sem követek, sem alispánok nem lehetnek.

Már az előbbi fejezetekben is megfigyelhettük, hogy a tárgyalt évtized második felében s különösen a párisi béke óta, mióta a kormánypolitika céltudatosan és kifejezetten enyhébb módszerekre tért át, a nemzet is bizonyos nekibátorodásnak, szabadabb mozgásnak jeleit kezdte adni. Ez a növekvő bátorság megragadta a társadalmat is, mely mind több módjait, alkalmait kereste és találta meg a hatni, alkotni tudásnak, s azokkal annál szívesebben élt, minél nemzetibb jellegű célt szolgált vele s minél jobban távolította el törekvése a kormánynak gyakran atyáskodó látszatát, de mindig nemzetellenes szándékaitól.

Ily teret talált magának a társadalom a közadakozásokban s az irodalom- és művészetpártolásban. A «Magyar Hírlap» már 1850-ben próbált aláírások útján pénzt gyűjteni az elbetegesedett és nehéz viszonyok közé jutott Garay János költőnk fölsegélyezésére. Kevéssel később a Pesti Napló lelkes felhívást közölt régibb irodalmunk felélesztése s e célból egy «Nemzeti Könyvtár» című irodalmi vállalat megindítása ügyében. Az aláírók közt, legjelesebb íróink társaságában ott szerepeltek Ürményi József, Zsedényi Ede, Somssich Pál is. A felhívás hivatkozott arra, hogy «az utolsó rázkódások» által megrendült, de el nem enyészett nemzeti élet első jelét a felocsúdott irodalom adta, ez költé fel a megingott öntudatot és ápolja a megmaradás bizodalját. Az írók egy része ismét régi helyén áll s működik, hátra van, hogy a közönség is azt tegye: hazafias buzgalommal pártolván irodalmát. Két évvel utóbb Garaynak időközben való elhúnyta alkalmoszerűvé tette az ő összes költeményeinek kiadását már hátramaradt családjának gyámolítása céljából is. A Garay-árvák javára majdnem országszerte gyűjtések folytak és jótékony célú előadások rendezettek. Ugyanez időben hírlapi felhívások alapján indult meg először a gyűjtés egy írói segélyalap létesítésére. Egy lelkes fiatal papköltő, ki akkor még nem volt egri kanonoki javadalom birtokában: Tárkányi (Viparina) Béla sajátjából tette lehetővé a Toldy Eerenc «irodalmi arcképei»-nek kiadását; több más író és művész is érezte az ő gyámolító keze hatását. A Vörösmarty halála napirendre hozta az ő árváiról és síremlékéről való gondoskodást; itt azonban a kegyeletes jótékonyosság műve már beléütközött a kormány akadékoskodásába, mert a nagy költő, mint

1849-ben képviselő «kompromittált egyén» volt, akinek neve, úgy taláU ták, hogy nem szerepelhet nyilvános adakozásokban; csak kéz alatt kö-röztettek íveket, melyeken — a kezdeményező maga Deák Ferenc lévén — tekintélyes összeg gyűlt össze. A Vörösmarty síremléke a kerepesi temetőd ben 1858 őszén készült el.¹ Ez időtájt ugyancsak Deák Ferenc és RanoU der püspök indítására elhatározták, hogy Kisfaludy Sándornak Balaton füreden emlék, Sümegen pedig sírkő állíttassák. Tomory Anasztáz pedig a Katona József-szobrát ajándékozta a Nemzeti Színháznak.²

Boross Mihály a Vasárnapi Újság útján indított mozgalmat községi könyvtárak létesítésére, mely kivált néhány lelkes tanító és lelkész segít-ségével széles körben talált visszhangra. A Nemzeti Színház anyagi vi-szonyainak megrendülése 1858-ban szintén nagyobb arányú adakozásra szolgáltatót okot. Gróf Károlyi György és br. Sina Simon 25—25,000 írttal indították meg a gyűjtést, Batthyány herceg, gr. Károlyi István s a három Andrassy gróf egyenkint 10—10,000 írttal; a Jász-Kun kerüle-tek 50,000 írttal járultak hozzá; de itt már a nagyon szembetűnően nemzeti cél szemet szűrt; a kormányzó főherceg tiltakozott a gyűjtés nyilvános folytatása ellen; a befolyt pénzt azonban mégsem vonták el céljától. A nemes célú közadakozásoknál gyakran lépett előtérbe a Karácsonyi Guido délvidéki nagybirtokos hamar közismertté vált neve; mikor azonban Karácsonyi a trónörökös születésekor egy minden addigit elhomályosító adománnyal lépett az alkalmi adakozók sorába s ezért kevéssel később grófságot kapott, az az éle kelt szárnyra, hogy ő csinálta Magyarországon a legjobb üzletet, mert olcsón szerezte a nép-szerűséget s drágán adta azt el.³

Még nagyobb lendületet vettek a közadakozások az 189-ik évi nagy nemzeti ébredés idejében. Különösen a magyar hölgyek buzdultak fel: az Akadémiában tartandó legjelesebb fölolvadás jutalmazására tíz éven át évenként 78 aranyat ajánlottak föl; az ő megrendelésükre festette meg — a Kazinczy emlékünnepek alkalmából — Orlay Petrich Soma ismert képét, mely Kazinczy és a Kisfaludyak kibékülését ábrázolja a Szemere Pál házában. Magyar hölgyek köréből indult ki a mozgalom a Nemzeti Múzeum termének, mely akkor a nagy irodalmi összefüvetek és ünnepek helye volt, méltó feldíszítésére; ők kezdeményezték a kevéssel előbb elhunyt Lendvay Márton szobrának felállítását. Ugyan-akkor a bécsi magyar deákok Szily Kálmán buzdítására gyűjtést indí-tottak a Kazinczy szobrára és az Akadémia alapköjének gyarapítására s

¹ *Magy. hírlap* 1850 jan. 6. *P. Napló* 1851 jún. 24., 1854 jan. 4., jan. 11. 1856 febr. 20. *Túri Béla*: Tárkányi szelleme, *Kath. Szemle* 921. dec. 579. 1. *Arany J.* lev. 1. 386. 1. *Hőke Laj.* *Magy. újabkori tört.* 1. 408 — 409. 1.

² *P. Napló* 1857 szept. 15.

³ *Boross Mihály*: *Élményeim* I 1. 34?. s köv. 1. *B. Fiáth* F. id. m. I 1. 198. 1. *Vas. Újság*, 1858. 358., 394., 415. 1. *P. Napló* 1859 febr. 20.

a gr. Dessewffy Emil fölhívására országszerte folyt a gyűjtés egy Kazinczy-alap létesítésére.¹

Sohasem részesült a magyar játékszín oly lelkes fölkarolásban, mint ebben az időben. Említettük már a magára hagyatott pesti Nemzeti-Színház anyagi helyzetének biztosítására irányult társadalmi akciót. Pécsent Mailáth György, mint a Kaszinó elnöke, karolta föl a magyar színészetet s estélyeket rendezett, melyeken a város legelőkelőbb közönsége jött össze a színtársulat tagjaival. Aradon Csernovics Péter, látván, hogy a hatóság a magyar színészeknek nem ad engedélyt a játszásra, a német színigazgató ajánlatát meghaladó összegért maga vette bérbe a színházat s a közönséget vendégül hívta meg a magyar színelőadásokra. Szabadkán a szerb eredetű Rudics, Antunovics, Mukits és Vojnics családok tündököltek leginkább a magyar színészet fölkarolásában s az állandó színház létrehozásában. Marosvásárhely mint a székelység fővárosa igyekezett a színpartolás terén versenyre kelni Kolozsvárral.²

A társadalom tettvégya új életre keltette a különböző egyesületeket és társulatokat is és újakat létesített a régiek mellé. Másutt mutattunk rá a hosszú vajúdasra, mely az Akadémia tevékenységének a régi keretekben való megújítását megelőzte. Az önkényuralom berendezkedésével járó válságot még aránylag leggyorsabban s legkönnyebben állották ki a jótékony nőegyletek; e tekintetben példaadó volt a már 1817 óta fennálló pesti nőegylet, mely Bohus Szögyény Antónia lelkes vezetése mellett a rendőrségnek az egyesületi ügyekbe való beavatkozását azzal hátrította el, hogy Hildegarde főhercegnőnek a «főkormányzó» nejének ajánlotta föl a védőséget; a főhercegnő elfogadta e tisztséget s azontúl a rendőrség képviselője nem mert többé a választmányi üléseken megjelenni és az egyesület magas pártfogójának védszárnyai alatt még az ínséges honvédcsaládokat is zavartalanul segíyezhetette. A főhercegnő pártfogása alatt jött létre az első bölcsőde is Pesten 1852-ben, mely mindjárt szép virágzásnak is indult.³

Az Országos Gazdasági Egyesület törekvései a maga működésének újramegindítására és a kormány ellenséges sakkhúzásai, melyekkel e régi, nagy országos egyesületet a maga bizalmi embereinek vezetése alá helyezni s úgyszólván hivatalos szervezetté idomítani igyekezett, már az előzményekből is kiténtek némileg. Az első alapítás érdeme ennél is a Széchenyi nevéhez s a harmincas évekhez fűződik; az egyesület hamar felvirágozott és szétterjedt, amennyiben a legtöbb megyében sikerült fiókokát létesítenie. A forradalmi események azonban annál nagyobb válságba

¹ *Vas. Újság* 1859. 131., 622. 1. *P. Napló* 1859 márc. 18., máj. 20., okt. 25., nov. 22., dec. 14.

² *Molnár Gy.* id. m. 11. 73., 128—129., 172., 251. 1.

³ *Büsbach* id. m. I l. 84. s köv. I. *R. Napló* 1857 nov. 16. Lásd a *Vas. Újság* éremlygős magasztalását a főhercegnőre: 1856. 290. 1.

sodorták, miután «Köztelek» nevű, ma is fennálló tekintélyes pesti házának építési költségéből még tetemes adóssága maradt hátra, mikor pénzkészlete a forradalmi bankjegyek érvénytelenítése következtében gemsemmisült s önrendelkezési jogától megfosztatott. Soká egy, a kormány részéről megtúrt egyénekből Heinrich Nép. János elnökte alatt alakított választmány intézte az egyesület ügyeit, azonban ennek tevékenysége csak a vagyon kezelésére s mezőgazdasági kérdésekben való véleményadásra szorítkozhatott. Geringer javaslata, hogy az egyesület vegye föl a «császári-királyi» címet s ennek fejében részesüljön nagyobb államségélyben, úgylátszik, egyik részről sem talált elfogadásra. Sikertült azonban az államtól 20,000 frtnyi kamatnélküli kölcsönt kieszközölni s miután az alapszabályok is összhangba hozattak a kormányzati szempontokkal, végre 1857 november 17-én meg volt tartható az újraalakulást kimondó közgyűlés, melyen elnök gr. Károlyi György lett, alelnökök pedig Lónyay Gábor és Koriznics László. Miután azonban Károlyit a kormány még ez időben sem volt hajlandó elnökül elfogadni s ő emiatt lemondott tisztségéről, az egyesület tevékenysége egyelőre a két alelnök vezetése alatt indult meg.¹

Az Országos Erdészeti Egyesületnek már 1851-ben sikerült módosított alapszabályait megerősíttetnie. Az Erdélyi Gazdasági Egyesületet is már 1854-ben teljes tevékenységben látjuk, különösen szőlő- és gyümölcsiskolája, valamint a gazdasági gépek terjesztése terén. S az országos egyesületek nyomában megindult a megyeiek újraszervezkedése is, azonban a kormány megkövetelte, hogy azok önálló egyesületek legyenek, nem az országosnak fiókjai, mert félt minden, az egész országot behálózó szervezettől. 1857-ben a gróf Andrássy György kezdeményezésére Hegyaljai Társulat keletkezett a bortermelés előmozdítására s főleg a gr. Szapáry Antal buzgóságának eredményeképpen alakult meg a Nemzeti Lovaregylet és nyitotta meg 1858 elején pesti «Nemzeti Lovardáját».²

A Vörösmarty temetésének 1855 novemberében váratlanul, készületlenül nagyszerű nemzeti tüntetéssé alakulása s az a tény, hogy e tüntetésért senkit felelősségre nem vontak, mert nem is vonhattak, bátorította fel a magyar közönséget arra, hogy nemzeti érzelmének legalább a letúnt nagyok emlékének ünneplésében nyíltabb és messzehatóbb kifejezést adjon. Kolozsvárott gyászünnepélyt rendeztek az elhunyt költő emlékére; 1856-ban Szigetvárott sikerült Zrínyi Miklós emlékét, eles-

¹ *Geringerxiratok* (O. 1.) Ger. előtérj, a földmív. min.-hez 1850 máj. 10. ennek leír. nov. 20. Augusz főisp. jelent. 1851 ápr. 1. O. M. G. E. bizottmányán, jelent. 1851 márc. 16. (Berzev. irattár.). *Magy. Hirl.* 1852 jún. 29., aug. 4., 22., nov. 3. *P. Napló* 1857 szept. 22., nov. 18., 1858 jan. 21.

² *P. Napló* 1851 dec. 2., 1857 nov. 18., 1858 jan. 12. *Ürmössy* id. m. 1. 142. 1. Sárosm. Gazd. Egylet iratai (Berzev. irattár).

tének évnapiján megünnepelni; ezt a hatóságok meg nem akadályozhatták, mert hiszen Zrínyi nem csak a hazáért áldozta föl magát, hanem a kereszténységért és a királyért is; a sajtó ezt mint a honszeretet tüzének élénkítését méltatta. 1858 májusában a csekei sírnál Kölcsey-émlékünnepélyre gyűlt össze a vidék hazafias közönsége.¹

Ami a szívekben rejtett, az hovatovább bátor kifejezést is keresett. Kolozsvárott az 1857-iki első lóverseny alkalmából nagy testvéresülési áldomás folyt az úri Kaszinóban az erdélyi és magyarországi urak között; br. Wenckheim Béla tüzes pohárköszöntőben kikelt a németesítő rendszer ellen s reményét fejezte ki, hogy jövőben sok együttes ünneplése lesz a Királyhágón innenieknek és túliaknak.³

Azonban mindez nem elégítette ki különösen a fiatalabb nemzedéknek azt az érthető vágyát, hogy a közéletben elnyomott, megalázott nemzeti érzést minél hathatósabb kifejezésre juttassa. Erre pedig két mód kínálkozott: a nemzeti tánc és a nemzeti ruhaviselet fölkarolása.

Ismételve utaltunk már arra a hévre, mellyel a fiatalság minden más tánc háttérbe szorításával követelte és táncolta a csárdást, minden nyilvános vigalom alkalmával is. A hatóság próbált ezzel szembeszállni. Prottmann 1852 farsangjában a bálokon a csárdás folytonos, zajos követelése miatt megtiltotta annak játszását;³ de csakhamar meg kellett neki és feljebbvalóinak is győződnie arról, hogy képtelenség az embereket kényszeríteni akarni arra, hogy ha vigadni akarnak, milyen táncot lejtessenek s hogy ha ragaszkodni akarnak ehhez, nem marad más hátra, mint egyáltalán eltiltani a táncvigalmakat, ami pedig furcsa ellenmondás volna azokkal a hivatalosan terjesztett hírekkel szemben, hogy Magyarországon a viszonyok megszilárdultak, nyugalom és megelégedés uralkodik. Tehát engedni kellett és meg kellett mutatni, hogy a csárdás nem tiltott tánc, amiért azt — illő mérséklettel — utóbb még a kormányzó főherceg udvari báljain is meghonosították.⁴ Ezzel tehát a fiatalság tánckedve kielégítésének útjában nem állott többé akadály, de a magyar tánc mint tüntetés kezdte elveszíteni életét; gondoskodni kellett valamiről, ami azt pótolja, ami nagyobb mértékben érezte az ellentétet a társadalom érzülete és a létező állapotok között. Így született meg — mint látni fogjuk — szoros kapcsolatban a nemzeti táncokkal, a magyar ruhaviselet eszméje.

A rémuralom idejében s elvétve még később is, a rendőrség bekísérte az olyan embereket, akik különösen magyaros jellegű ruha-, kalap- vagy bajusz- és szakállviselettel keltettek feltűnést. Ezt meg

¹ Ürmössy id. m. 1. 144. 1. Vas. Újság 1856. 342. 1. 1858. 274. 1. (Ürmössy id. m. 179. 1.)

² Gensd. Dép. 1852. Bach heti jelent, jan. 25 — 31-ről.

⁴ Hunfahy id. m. 73. 1.

lehetett tenni addig, míg egyesek különcségéről volt szó, de ennek lehetetlenné kellett válnia, mielőtt a magyar ruhaviselet általánossá vált. Azonfelül mi jogon lehetett volna valakit üldözni magyar szabású ruhájáért, mikor Bach még a maga idegen hivatalnokait is ilyenbe bújtatta?

A magyar ruha divatának eszméje 1856-ban merült fel, amikor a pesti jogászok tervbe vették, hogy báljukon magyar viseletben fognak megjelenni s a Hölgyfutár ezért megdicsérvén őket, ez okból rendőri megintést kapott.¹ A terv akkor még meg nem valósult, de megvalósult — mint már említettük — a következő, 1857. év farsangján, amikor a Vasárnapi Újság februárius i-én így számolt be az első attilák megjelenéséről: «Múlt szerdán ment végbe a pesti jogászok által rendezett táncvigalmi ünnepély. (Jogász-dalidónak nevezték.) Nem ok nélkül mondjuk, hogy ünnepély, mert ez volt Attilának nevenapja, ami oly régen ki volt törölve naptárunkból. A jelen volt férfiak alig észrevehető kivétellel mind «attilá»-ban jelentek meg; ezért volt ez Attilának nevenapja. Az általánosan viselt dolmányok többnyire kőgombokkal vannak ellátva, szűk újjal régi szokás szerint s lehajtott bársonygallérral; hozzájuk fekete mellény járul szintén kőgombokkal s fekete nyakkendő, lehajtott inggallérral. Egy pár bársony és virágos atlasz díszöltönyt is látunk férfiakon, aranygombokkal és övékkel s aranyrojtos nyakkendőkkel. A hölgyek kivétel nélkül magyar vállfüzőkben jelentek meg, kebleiken gyöngyzinóráttal, a színes ruhaderekak arany, ezüst csipkézettel vagy hattyúprémmel díszítve. Hajadonok fején gyöngyös párta vagy virágokból font pártaidomú koszorú, a delnökén ősi divatú konty, aranycsipkés magyar főkötő».²

A magyar ruhaviselet kifejlődéséhez és elterjedéséhez hathatósan járult hozzá a nemzeti tánc különböző ismeretlen vagy elfeledett válfajainak felélesztése. Ha a csárdásnál a megszokás a sarkantyút még nélkülözhetővé tette, a palotásnál, körmagyarnál és magyar-szólónál a bokázás sarkantyúpengés nélkül csakugyan nem tette volna meg hatását. A szép palotástáncot, Tóth Soma zeneszerzeményéhez alkalmazva 1858 végén mutatták be először a Nemzeti Színház színpadján.³ Már akkor megnyilvánult az óhajlás azt a jövő farsangi «dalidó»-kon is meghonosítani. Az eszme úgy látszik legelőször Pécsen valósult meg, ahol már a következő évi februárius 8-án egy táncvigalom alkalmával hat férfi és hat nő — a férfiak kék s veres bársony nemzeti díszöltönyben arany és ezüst zsinórozással, a nők fehér és kék atlasz magyar ruhában — lelkes

¹ *Vadnay H.* id. m. 18. l.

² *Vas. Újság* 1857. 43. l. A hivatalos jelentés szerint a megjelent férfiaknak csak fele volt magyar ruhában.

³ *U. ott* 1858. 538. l.

tetszést aratva mutatta be a felújított nemzeti táncot.¹ A magyar táncok még a külföldön is divatba kezdtek jönni; a lengyelek már 1859-ben fölkarolták Lembergben a körmagyart s Velencében egy ott állomásozó magyar ezred kadétjai lejtették el az olaszok tetszése közt a magyar táncokat.²

A valódi nemzeti fölébredést, mely a tüntetések minden fajtát is tetőpontjára juttatta, Ausztria 1859-iki elvesztett olaszországi háborúja s azt követőleg a Bach bukása idézte elő. Most Magyarország nem akart többé «csendes» lenni! Az absolutismusnak nem egészen tíz évi uralma teljesen elegendő volt arra, hogy benne a nemzet előtt és künn a világ előtt nyilvánvalóvá legyen kudarca. Félelmes lenni megszűnt, áldásossá lenni nem tudott; el nem kerülhette sorsát, hogy gyűlöletessé, sőt hovatovább neveltségessé váljék. A gyűlöletesség és neveltségesség közös, eltörülhetetlen bélyegét Széchenyi sütötte rá sárga könyvével, a «Blick»-kel, melyet 1859 nyarán az emberek kézzől-kézre adtak egymásnak Magyarországon. A közhangulat túlfeszültségét még fokozta ősszel a protestáns pápens által keltett éles visszahatás.

A «Szózat» és «Himnusz» éneklése akkor kezdett hazafias szokássá válni; előbb csak a magánházakban, társas összejövetelek alkalmával, később aztán kivitték az utcára, énekelték minden nyilvános sokadalomban, legtöbbször pedig Pesten. Az ifjúság minden alkalmat felhasználott az ily énekkel való tüntetésre, az utcai nép pedig szívesen csatlakozott hozzá, amiért később az összeütközések a rendőrséggel, sőt a katonasággal is elkerülhetetlenekké váltak.³

Most kezdett a magyar öltözék már nem csupán táncjelmez lenni, hanem mindinkább általános, majdnem mondhatni kötelező ruhaviselet. A gyermekeket is magyaros huszár- vagy csikóruhába öltöztették.⁴ Augusztusban öltötték fel a főnemesek is a magyar nemzeti viseletét; «beléugrottunk a magyar nadrágba és csizmába», mondta gróf Esterházy István.⁵ Vidéki esküvőkön is jól esett kivált főurainkat fényes díszmagyarban láthatni az akkori «frakkos és krinolinós században». Kisebb vidéki helyeken is az ifjak magyar ruhában, sarkantyús csizmában járták a «körmagyart». November elején azt írták a lapok: «A magyar nemzeti viselet egy idő óta, szívünk örömére, nagyon lábra kezd kapni. Úton-útfélen találkozunk attilás, magyar nadrágos, sarkantyús csizmás emberekkel, mely öltözékhez oly jól áll az ú. n. kanászkalap. Több pesti szabónál egész magyar öltözetek oly nagy számmal vannak megrendelve, hogy alig képesek megfelelni a megrendeléseknek. Ideje is volna már egyszer, hogy ami magunknak is van, azért ne for-

¹ U. ott 1859. 94 h ³ Büsbach id. m. 1. 307. 1.

² Dr. Mauks Ernő: *Magyar farsang* ⁴ P. Napló 1859 júl. 12. 1859-ben, P. Hírlap. 1922 febr. 14. ⁵ Podmaniczky id. Uöt. 87. 1.

dúljunk a külföldhöz, főképp midőn a miénk kitesz a másén». Szatmárrótt a Kazinczy-ünnepély alkalmával tartott lakomán határozták el közakarattal, hogy ezután mindenki magyar ruhát fog viselni; Erdélyben a Múzeum felavatása körüli nagy felbuzdulás idejében vált a magyar viselet általánossá.¹

A dolognak volt gyakorlati oldala is: a magyar ipar felkarolása; igazán magyarszabású ruhákat utóvégre is nehéz volt a hazán kívül előállítani. A hazafias propagandába egy kissé belevegyült ez az érdek is, mely annál teljesebb kielégítést talált, minél inkább alkalmazkodott a magyar divat a mindennapi élet szükségleteihez. Lassankint az attila mellett meghonosodott a pitykés is, mely aztán megkívánta, hogy viselője fokost hordjon a kezében s árvalányhajat a pörge kalapján; hordtak magyaros zekét is, a felöltők is magyaros szabást kaptak: a téli, többnyire prémés, újjas felöltőt Budának hívták, a vállra vethető köpenyt Deák-köpenynek, a cifrázott parasztsuha utánzatát szürnek. A divatlapok szebbnél szebb színes képeken ajánlották a magyaros női ruha mindenféle válfajait: a pruszlikokat és ingvállakat, a Kazinczy-atlilákat, a Zrínyiről nevezett és egyéb mentéket. Az új viselet magasztalói azt találták, hogy az minden egyébnél célszerűbb és gazdaságosabb is, mert viselője kevesebb ruhadarabbal érheti be, mint az, ki a nyugateurópai divat évadonkinti változásaihoz alkalmazkodik.²

Amint a lapok most már erélyesen merték követelni a magyar tan nyelvvet a reáliskolákban és szakiskolákban is, úgy bátor beszédek hangzottak el a nemzeti követelések mellett az Erdélyi Múzeum megnyitási ünnepélyén, ahol br. Eötvös Józsefet, mint az Akadémia képviselőjét háromszáz főből álló fáklyásmenet üdvözölte. Zajos ünneplés tárgya volt Jókai is Nagyváradon a színházban, ahol neje föllépte alkalmából jelent meg. Ugyancsak tüzes színházi tüntetés volt Miskolcon, hol nemcsak a Szózatot és Himnuszt énekelte a közönség, hanem a Vid című dráma harci indulóját is, némileg módosított s eléggé érthetően az uralkodó hatalom ellen irányuló szöveggel, miközben az egész közönség felállott s a férfiak kalapjaikat, a nők pedig zsebkendőiket lengették. Pesten novemberben a Ferenciek-templomában az egyetemi ifjúság magyar díszben jelent meg bizonyos Magyar Lajos lelkiüdvéért tartott gyászmisén; s a hatóság előtt sem maradt titok, hogy az a Magyar Lajos senki más, mint a vértanú gr. Batthyány Lajos.³

A hercegprímás aranymiséje alkalmával Esztergomban elmondott

¹ *P. Napló* 1859 szept. 14., dcc. 1., 3. *Vas. Ujs.* 1859. 536. 1. *Ürmössy* id. m. 1. 199. 1.

² *Vas. Újs.* 1859. 623. 1.

³ *P. Napló* 1859 aug. 27., szept. 20., 22., 23., 27. *Gensd. Dép.* 1839. 869. és 883. szám. *Molnár Gy.* id. m. 271. s köv. 1.

lelkes beszédek,¹ melyekről a lapoknak hallgatniok kellett, az Akadémiának hosszú szünet után először megtartott ünnepélyes közülése s a házának felépítésére megindított mozgalom, az Erdélyi Múzeumnak már többször említett felavatása a két testvérhaza szellemi kitűnőségeinek összejövetelével, lakomával s az egész Erdélyre kiterjedő lelkesedéssel mind hozzájárultak a nemzeti érzés és a közhangulat emeléséhez. Ez utóbbi Kolozsvárott november 21-én lezajlott ünnepély tulajdonképpen az Erdélyi Múzeum-egylet hosszú vajúdas utáni végleges megalakulásának szült. Az ünnepi gyűlésre, melyen gr. Mikó Imre elnökölt, eljött a polgári és katonai kormányzó, Liechtenstein herceg is s a szászok is szép számmal voltak képviselve; és mikor a szabályok értelmében titkos szavazás útján kellett döntenie a felett, hogy az egyesületnek mi legyen az ügykezelési nyelve, a beadott 388 szavazat valamennyi a magyar nyelvet követelte.² De a nemzeti ébredésnek e szép napjaiban a legemlékezetesebb megnyilatkozások az 1859 év utolsó hónapjaiban megtartott Kazinczy-émlékünnepélyek voltak.

A történelem véletlene úgy akarta, hogy Schiller és Kazinczy majdnem egyidejűleg születtek³ s így mindkettő születésének első százados évfordulója 1859 őszére esett. Bécsben épp úgy, mint Németországban nagy Schiller-ünnepélyekre történtek előkészületek; Bécsben császári rendelettel egy teret neveztek el a nagy költőről, mindenütt a kormány is hozzájárult az ünnepléshez, habár Ausztriában kevésbé őszintén, mint nyugati határain túl, mert az ünneplésbe vegyültek hangok, melyeket az osztrák önkényuralom nem szívesen hallott. Mégis ily körülmények között szinte lehetetlen volt megakadályozni vagy éppen megtiltani azt, hogy a magyar társadalom viszont a magyar irodalom egy úttörő apostolának egyidejű centennáriumát megülje. Az osztrák sajtó szívesen gúnyolódott az összehasonlítás fölött;⁴ utóvégre is meg nem dönthették azt a tényt, hogy, ha Kazinczy világhírben és költői nagyságban nem is mérközhetik Schillerrel, működése a nemzeti nyelv és irodalom újrakeltése és kifejlesztése körül korszakos volt. A mozgalom a csak nemrég föléledt Akadémiából indult ki, melynek az évnapon megtartott Kazinczy-ünnepélyét a maga helyén méltatjuk. A példát azonban betűszerint az egész ország követte és az, hogy helyenként a hatóságok próbáltak gáncsot vetni a mozgalomnak, ezt nem korlátozhatta, csak késedelmeket, halasztásokat idézett elő, amelyek aztán okozói lettek annak, hogy október végétől egészen a következő év februáriusáig majdnem minden napra esett valahol egy Kazinczy-ünnepély s folytak mindenfelé

¹ Ezekről s politikai következményeiről a 111. kötetben szólunk.

² Lásd az ünnepélyek leírását a *Vas. Újs.* 1859. évfoly. 581. s köv. 1.

³ Schiller 1859 november 10-én, Kazinczy u. a. év október 27-én.

⁴ *P. Napló* 1859 okt. 30.

a gyűjtések a Kazinczy-alapra, amiről a lapok pontosan és kimerítően hírt adván, az ünneplési és gyűjtési kedv önmagának terjesztőjévé lett s lassankint az egész nemzetet magával ragadta.

Különösen lelkes volt az ünneplés Kolozsvárott, hol még a megelőző múzeum-egyleti gyűlés emelkedett hangulata uralkodott az ünneplőkön, Miskolcon, hol Tompa és Lévay buzgólkodtak nagy elődjük emlékezetének méltó felújításán, Szatmárott, hol — mint láttuk — az emlékünnepegy ihlete nemzeti fogadalomnak lett forrásává, Szegeden, Debrecenben, Aradon; a nagyobb helyeken színházi díszelőadást és lakomát is rendeztek, sok helyen emléktáncvigalmat; Tátrafüred vendégei a késő évszak ellenére megtartották a maguk Kazinczy-ünnepegyét. Erdély számos helyén, olyanokon is, hol a magyarság kisebbségben van, megemlékeztek Kazinczyról, sőt az olyan helyeken mint Verebély, pusztákon, mint Gerendáson, Mágócson, Czégény-Dányádon maguk a földművesek rendeztek szerény, de lelkes emlékünnepegyt.

Az egyidejűleg megindított gyűjtés, — mely körül főképp gr. Dessewffy Emil buzgólkodott, egy Kazinczy-alap létesítésére szolgált, melynek rendeltetése volt, a nagy nemzeti apostol elszegényedett ivadékainak megsegítése s egyúttal a Kazinczy sírjának s a széphalmi kertnek megszerzése s fenntartásának biztosítása.¹ Külön gyűjtés indult egy, a Nemzeti Múzeum kertjében fölállítandó emlékszoborra is.²

Az ünnepek végnélküli sorozatát mintegy betetőzni volt hivatva a széphalmi kertben, Kazinczy sírjánál a szabad ég alatt tervezett törneges ünnepegy, melyet sok akadály leküzdése után végre december }o-ikán sikerült megtartani. S. A. Újhelyről mára reggeli órákban indult el a menet a félmérföldnyire fekvő Széphalomra 317 fogaton, zeneszóval a sírhoz, amely köré, habár a tervezett nemzeti zarándoklásnak el kellett maradnia, mégis mintegy 4000 ember gyülekezett. Ezekhez legelőbb br. Senyey Pál intézett lelkesítő szöveget, majd Erdélyi János emlékbeszédet; azután a Kölcsey Himnuszának hangjai közt Károlyi Kornis grófné s utána porleányok letérdelve helyeztek koszorút a sírhantra, mely köré Bretzenheim hercegnő, a sárospataki Rákóczi-vár úrnője ültetett négy cserfát. Szemere Miklós költeménye s még több lelkes fölszólás zárta be a sír körüli ünnepegyt, melynek végeztével a közönség Újhelyre térvén vissza, ott áldomásokkal fűszerezett lakomára gyűlt össze s délután még fáklásmenetet is rendeztek az ez alkalommal Kazinczyról elnevezett utcán végig.³

A Kazinczy emlékének ez az általános ünneplése az összes előzmé-

¹ Gr. Dessewffy Emilnek Berzeviczy Tivadarhoz nov. 4-ről int. levele a berzeviczei irattárban.

² *P. Napló* nov. 22.

³ Az ünnepegy leírását lásd a *Vas. Újság* 1860. 10., 16. és köv. 1. *P. Napló* 1859 dec. 23.

nyék után s a nemzet visszatarthatatlan fölbredésének annyi más jele közepett, immár teljessé tette a magyar társadalom egységes, elszánt, szervezett csoportosulását a nemzeti ügy körül, melynek győzelmében való hitét csak megedzette, nem gyöngíthette, annál kevésbbé írhatta ki a tíz éves elnyomás.

A Kazinczy történeti alakja, életének munkája és földi sorsa kétségkívül különösen alkalmas volt arra, hogy éppen abban az időben a nemzet képzeletére hasson s a visszaemlékezés által felbuzdítsa lelkét. Ő fiatal korában áldozata volt ugyanannak az önkényes hatalomnak, mely a nemzetet most elnyomta s a mely őt a Martinovicsaié összeesküvésbe való belekeveredése miatt előbb halálra, majd várfogságra ítélte s éveken át fogva tartotta; ő volt az, aki írásaival és fáradhatatlan agitatori tevékenységével az ellatinosodott és elnémetesedett nemzetben a nemzeti nyelv és irodalom kifejleszthetésének hitét újrakeltette s e kifejlesztés elhatározását megérlelte. És e szenvedéseiről s e munkájáért a nemzet őt életében eléggé nem méltányolta; félreértve, mellőzve, gondok és nélkülözések közt töltötte szomorú végnapjait. Az ő emléke iránt tartozott a nemzet leróni azt az elismerést és hálát, amit ő életében meg nem talált.

Azonban a Kazinczy emléke körüli nagy társadalmi felbuzdulás a maga igazi jelentőségét még sem a történelmi igazságszolgáltatás e szempontjaitól kölcsönözte; az abban rejlett, hogy — mint azt az egykorú sajtó is kifejezte, — ez az ünneplés «a szó legteljesebb értelmében nemzeti megnyilatkozássá lett, mely nemcsak hálát és kegyeletet fejezett ki, hanem elveket és eszméket is képviselt. Megmutatta, hogy minden ösztön és érdek közt, mely a magyar népet vezet, legmagasabban nyelve és nemzetisége áll. Megmutatta, hogy e szempontra a nemzet minden árnyalata fölemelkedett, minden felekezete ez eszmében és érzelemben testvérileg összeolvad. A Kazinczy-ünnep újabb kezessége a nemzetegységnek.¹ A megnyilvánulásnak ebben az egyetemességében, ebben az ország minden zugára való kiterjedésében volt a mozgalom igazi jelentősége, volt kifejezve az egész társadalom egységes hitvallása a nemzeti nyelv, a nemzeti jelleg megőrzése és fenntartása mellett s egyúttal teljes bukása a tíz évig uralkodó rendszer ama törekvésének: a társadalom megbontása által ásní alá a nemzeti öntudatot.

¹ *P. Napló* 18-9 nov. 1.

XI. RÉSZ

**IRODALOM ÉS MŰVÉSZET
AZ ÖTVENES ÉVEKBEN**

I.

(A szabadságharc leveretésekor az irodalom elnémul; a kimenekült, a hazében bujdosó, az üldözött írók; az időszaki sajtó sorsa. Lassankinti munkába állás; Szilágyi Sándor vállalat. A magyar közönség irodalomszomja; a folyóiratok; irodalmi viszonyok s az írók élete Pesten. Vörösmarty, Tompa, Arany egyéni sorsa. A hazafias líra föllendülése és elterjedése. Tompa, Gyulai, Arany, Lévay, Szász Károly, Vörösmarty, Sárosy Gyula működése és hatása e téren. Vörösmarty halála; temetése nemzeti tüntetéssé lesz, első jele a nemzet élet-ösztönének. Innentől a hazafias líra is bizakodóbb hangot vált. A lantos költészet gazdagsága e korszakban; a Petőfi-követők; népiesség és tájszerű költészet; Lisznyay és Szelesiey, Székely, Zalár, Tóth Kálmán, Thaly. Akik elhallgattak. Mentovich, Pap Endre, Vajda János és Szász Károly. Gyulai, Lévay és Arany az ekorbeli líra terén; Tompa a korszak jellegzetes lantos költője.)

A szabadságharc vége s a Haynau rémuralmának kezdete elnémította a magyar irodalmat is. Az elnémulás annál nagyobb volt, minél hangosabb lett irodalmunk a nagy nemzeti fölpezsdülés idejében s a hatalom szigora annál kérlelhetetlenebb, minél jobban azonosította magát az irodalom a nemzet ügyével.

A politikai lapok száma 1848 tavaszán néhány hét alatt 33-ról 86-ra emelkedett. Igaz, hogy akkor tekintélyes számot képviseltek s nagy olvasottságnak örvendtek a magyarországi német lapok is, de egészen a szabadságharc katasztrófáig azok legnagyobb része is a nemzet ügyét szolgálta. A márciusi sajtószabadság hatása alatt sok lap megbukott, sok átalakult, de még több új keletkezett; a vidéken ekkor szaporodtak meg az addig gyér újságok. 1848 és 49-ben rövidebb-hosszabb ideig hetvenöt magyar hírlap és folyóirat állott fenn.¹ A szép-irodalomra s még inkább a tudományosra nézve a bekövetkezett fegyverzaj kevésbé volt kedvező; nagyobb költői művek alig keletkezettek, költészetünk a hazafias, tehát forradalmi lírában adta ki úgyszólván minden erejét, de abban a nagy időkhöz méltónak bizonyult.

Már 1849 augusztusában beállott a nagy csend; a következő hónapokban nemcsak a győztesnek erőszaka s a közrémület vetett

¹ *ld. Szinnyei József: Hírlapirodalmunk a XIX. században; 1848 — 49; Vasárnapi Újság. 1865. 539. és köv. lapjain. Ugyané közlemény adatai szerint Magyarországon u. a. időben 55 német, 17 szláv és 3 oláh lap és folyóirat létezett.*

véget az irodalmi életnek, hanem főképp az a körülmény is, hogy íróink elszéledtek s nagy részök bújdosni volt kénytelen. A negyvenes évek és a szabadságharc hatalmas régi és fiatal írói gárdájából alig maradt valaki működése helyén, szétrebbentek, mint egy fölriasztott madársereg. S a balsors úgy hozta magával, hogy még a megmaradtak közül is többen már a forradalom utáni legelső években kidőltek; a nehéz idők örölték meg ezeket is.

Szalay László, gróf Teleki László s utóbb Pulszky, — mint láttuk, — már 1848-ban diplomáciai küldetésben mentek a külföldre s künnlétök rájuk nézve rövidebb-hosszabb számkivetéssé változott. Széchenyit a forradalom kitörése üzte a döblingi elmeógyógyintézetbe, Eötvöst pedig a külföldre. Az utolsó harcokban Petőfi eltűnt; akkor még kétes lehetett, hogy elesettbe? A katasztrófa bekövetkeztével kimenekültek vagy kivándoroltak az irodalom emberei közül Kossuth, Szemere Bertalan, Rónay Jácint, Irányi, Csernátony, Jósika, Horváth Mihály és Herényi Frigyes. Igaz, hogy ezek csak a honi irodalmi élet közösségéből szakadtak ki ezáltal, írói munkásságuk nem szűnt meg, sőt némelyiké a kényszerű magányban és tétlenségben vagy a kenyérkereset szükségességének nyomása alatt még dúsabb hajtásokat mutatott föl. Szalay Svejcban írta meg a «Státusférfiak és szónokok könyve» című műve második és Magyarország történetének négy első kötetét.¹ Eötvös Bajorországban készítette el a tizenkilencedik század uralkodó eszméiről szóló államtudományi munkája első részét s ugyanott belefogott a másodikba is.² Horváth Mihály számkivetésének egész ideje alatt szorgalmasan dolgozott magyar történelmi művein cs a brüsszeli levéltárból merített okmánytárán, de könyvei csak az ötvenes évek vége felé jelenhettek meg.³ Jósika Miklós sem írt volna az ötvenes évek folyamán annyi regényt, ha birtokán gazdálkodhatott s a közéletben részt vehetett volna. A magyar emigránsok emlékezetes munkásságot fejtek ki az ötvenes évek folyamán a nemzeti ügynek a külföld előtt idegen nyelveken való védelme és a hazai sajtónak külföldi tudósítósokkal való ellátása körül is; lapjaink e rovatának magas színvonala főképp nekik volt köszönhető; persze, mint proscibáltaknak könyveiket, cikkeiket is csak névtelenül vagy álnév alatt lehetett megjelentetniük. Mint bécsi levelezők Falk, Kecskeméthy Aurél és Frankenburg Adolf vittek nevezetes szerepet; Török János megpróbálkozott egy magyar lap megindításával is Bécsben.

Mikor az osztrák katonai hatalom úrrá lett Magyarország fölött, ennek az uralomnak a súlyát sok magyar írónak is meg kellett éreznie. Az egészen fiatalokat, akik honvédek voltak, mint Lisznyay Kálmánt,

¹ *B. Szalay Gábor* id. m. 24. 1.

² *Ferenczi Zoltán*: B. Eötvös József. 178. 1.

³ *Márki Sándor*: Horváth Mihály 183. s köv. 1.

Vadnay Károlyt és Vajda Jánost besorozták és elvitték a magyar határon túli helyőrségekbe, mint közlegényeket; ezek azonban legalább nem-sokára hazakerültek. Leghamarabb került bajba Czuczor Gergely, kit már Windischgrätz téli bevonulásakor Pesten elfogatott s haditörvényszék elé állítottatott «Riadó»áért. Mikor a magyarok elfoglalták a fővárost, kiszabadult, de miután el nem menekült, Haynau újra eU fogatta s Kufstein várába záratta, ahol egykor Kazinczy raboskodott; a tömlőében is szorgalmasan dolgozván az akadémiai nagy szótáron, már 1851-ben szabadon bocsátották. Vörösmarty, aki ugyan a forradalom szélsőségeit ellenezte, de az országgyűlést híven elkísérte Debreczenbe, a beállott bukás után sógorával, Bajzával együtt szathmári rokonaihoz menekült falura s ott lappangtak, amíg a győztesek első dühe kitombolta magát; akkor álnévre szóló útlevéllal bejöttek Pestre, de el nem kerülhették, hogy haditörvényszék elé ne állíttassanak; fölmentettek ugyan, de a kiállott izgalmak kétségkívül hozzájárultak mindkettejük testi, lelki erejének gyors hanyatlásához. Jókai a borsodi Bükkben rejtőzött el néhány hónapra; aztán ő is Pestre jött, bántódása ugyan nem volt, de sokáig csak «Sajó» álnév alatt jelenhettek meg munkál. Degré Alajos és Pálffy Albert ki akartak szökni, de Arad megyében rekedtek s falun lappangtak sokáig. Degrét utóbb Aradon internálták három évre, Pálffy, mikor Pestre jött, haditörvényszék elé állították és Csehországban belebeztek hosszabb időre; Dobsa Lajos is, amint előjött rejtkehelyéről, az Újépületbe került; Tompának később voltak hosszas kellemetlenségei «A gólyához» című hazafias költeménye miatt; Sárosy Gyulát, az «Arany trombita» miatt halálra ítélték «in contumaciam»; soká álnév alatt rejtőzött Vachott Sándornál Gyöngyösön, a Gasparich Kilit elfogatásakor azonban ő is kézrekerült; börtönbe zárták, később internálták. Vele börtönbe került vendéglátó házigazdája is, kinek testi és szellemi erejét végkép megőrlte e megpróbáltatás; Sárosy is már csak romja volt a maga egykori egyéniségének, mikor végre a zaklatásoktól megszabadult. Madách Imre egy lengyel menekültet fogadott házába, e miatt csukták be s fogsága családi életének lett megrontója.¹ Vas Gerebent is bebörtönözték s mikor

¹ Az ezekre vonatkozó adatok legtöbbjét *Vadnay Károly* jegyezte föl «Irodalmi emlékek» c. könyve különböző helyein. *Jókai* (Az én kortársaim 115 — 116. l.) valószínűleg csak hallomás után azt írja, hogy egy «közvádó», aki «kegyelo mes úr- volt (?) 72 magyar író ajánlott a vértörvényszéknek «kivégeztetésre»; (?) ezek voltak: Vörösmarty, Bajza, Szigligety, Petőfi, Arany, Csengery, Pálffy, Degré, Lisznyai, Szalay, Irinyi, Táncsics, Emődy, Gyurmán, Egressy, Vasváry, Csere nátony, Lauka, Sükei, Vas Gereben, Bulyovszky, Oroszhegyi, Losonczy, Vajda, Szász Károly, Szemere Miklós, Tompa, Orbán Pető, Erdélyi János és Jókai Mór, de egy másik «kormányügység», Kossalkó, egy több íves emlékiratban bizonyítja, hogy a felsorolt írók együttvéve csak a napok uralkodó hangulatáé nak voltak tolmácsai, azok tehát nem üldözöndök (?)

szabadon eresztették, megfosztották ügyvédi oklevelétől és rendőri felügyelet alá helyezték.¹

Mikor Haynau Pesten az ostromállapotot kihirdette, egy időre még a napi sajtó is szünetelt a fővárosban. A Pester Zeitungnak a magyar uralom alatt kellett megszűnnie, mikor meg július 22-én, más szerkesztő neve alatt újra megindult s hozta az ostromállapotra vonatkozó hirdetést, akkor már a magyar sajtónak kellett egészen elhallgatnia. Haynau azonban belátván, hogy legalább parancsairól és tilalmairól a magyar közönségnek is értesülnie kell, később, az erősen konzervatív nézeteiről jól ismert tekintélyes publicista és tudós Szilágyi Ferenc szerkesztése mellett megindította a Magyar Hírlapot, mint a kormány hivatalos lapját, amely 1853iki évfolyamában már «Budapesti Hírlap»-ra változtatta a nevét; még ennek a sugalmazott újságnak is koronkint kellemetlenségei voltak az abszolút kormánnyal. Időközben az országban egyetlen magyar lap állott fenn, a Vida Károly «Figyelő»-je Pozsonyban, azt is betiltották 1850 januárjában a konzervatív Somssich Pálnak egy nagyon is hazafiasnak talált cikke miatt.

Nagy Ignácnak, a kedvelt humorista írónak, aki a forradalom alatt beteg lévén, kevésbé kompromittálnak látszott, sikerült már 1849 novemberében engedélyt kapnia egy «Hölgyfutár» című szépirodalmi napilap megindítására; ez lett egyelőre a magyar irodalom egyetlen állandó orgánuma, amely bár inkább a fiatal, még ismeretlen írókat csoportosította maga köré, soká tartotta fenn magát és érdemeket szerzett irodalmunk körül; úgy ennek, mint az 1850 márciusában Császár Ferenc szerkesztése mellett megindult s utóbb történelmi jelentőségűvé vált Pesti Naplónak számos összeütközése volt a hatósággal. Tulajdonképpen kötelező cenzúra az ostromállapot alatt nem volt, ezt a jótéteményt — mint Kempen mondta, — az osztrák sajtó sem érdemelt meg,² annál kevésbé lehetett természetesen a magyarnak megadni; hanem a helyett volt teljes önkény és ha a rendőri, helyesebben katonai hatóságnak tetszett a kész nyomdaterméket tilalom alá helyezni vagy megsemmisíteni, a kiadónak büntetésül szolgált egész kárba-vesztett költsége.

A Pesti Napló megindulásával egyidejűleg a fiatal Szilágyi Sándor nagy mozgékonyssággal létrehozott egy magyar irodalmi vállalatot, melynek célja volt a közelmúlt, a nemzeti dicsőség és gyász nagy napjai emlékéit s a jövőbe vetett reményt ébren tartani, mintegy áthidalni a múlt és jövő közt tátongó űrt. A némaságba borult nemzet kétségkívül kívánta, várta ezt, de épp oly biztos volt a sok nehézség és veszély,

¹ Sziklay János; Vas Gereben emlékezete, Kath. Szemle. 1923. június 347.1.

² Frankenburg, id. m. I. 206. 1.

melybe éppen egy ilyen vállalatnak ütköznie kellett. Szilágyinak szerencséje volt, hogy fia volt a hivatalos lap szerkesztőjének, amiért jobb szemmel nézték vállalkozását s hogy 1850 elején Budapest térparancsnoka, Macchio tábornok eléggé humánus érzelmű, kezelhető úri ember volt. Sok utánajárással sikerült a szerzeszélelt írók egy részét közös munkálkodásra egyesíteni, aminek eredményeképpen március elején megjelent és hamar elterjedt az Emléklapok- első füzeté, mely Gyulai Páltól, Sajótól (Jókai), Mentovichtól, Karádfy név alatt magától Szilágyitól, Zalártól, Obernyiktól, Berecztől, Vándortól (Szász Károly), Rátkaytól (Ráth György) sőt Petőfi hagyatékából is hozott verset és prózai közleményeket.¹

Az Emléklapokéból 1850 nyaráig hat füzet jelent meg, akkor a főhadparancsnokság észbe kapott s a rossz emlékű Heynzelt tábornok a folyóirat további kiadását megtiltotta. Szilágyi Sándor azonban nem tárgított és Magyar írók füzetéi- cím alatt megpróbálta folytatni vállalatát s mikor négy füzet megjelenése után ezt is ugyanaz a sors érte, szeptember végén másodszor is címet cserélt és «Röpívek- név alatt megindított egy divatlapszerű heti folyóiratot. Ez is csak harmadfél hónapig volt fönntartható, tizenegyedik számát már elkobozták és szerkesztőjét kitiltották Pestről.

A Szilágyi rövid életű s változó című irodalmi vállalatát utóbb a Pesti Napló kritikusa —talán Greguss — nagyon leszólta s különösen azt hangoztatta, hogy «búcsút kell venni valahára az örökös forradalmazástól-; ² bizony abban az időben, olyan viszonyok között, folytonos küzdelemben a hatósággal, mely mindig talált kivetni valót és folytonos rettegésben az idézések előtt, a folyóiratirodalom terén valami tökéleteset alkotni nem lehetett. De annak a folyóiratnak, amelyben olyan költői termékek láttak először napvilágot, mint a «Hadnagy uram» és «Karácsony éjszakáján» Gyulaitól, «A bujdosó tanyája» Jókaitól, «A madár fiaihoz-», «A gólyához» Tompától, az «összel-», « Leteszem a lantot-», «Katalin», «Vojtina levelei» és Gondolatok a békekongresszus fölött-Aranytól, maradandó helye van a magyar irodalomtörténetben s az, hogy a fiatal Szilágyi Sándor e vállalatot létrehozta s a hatalom zaklatásai és üldözései közepett éppen a forradalom emlékeinek s a nemzet fájdalomtelt közérületének megnyilatkozására már akkor módot teremtett, méltó kezdete volt az ő későbbi, érdemdús történetírói pályájának.

Ha Jókai még 1851 nyarán azt írta Aranynak, hogy «most sem író, sem közönség nincs; úgy kell őket egyenként szemén szedegetni össze»³

¹ Ezekre és a következőkre nézve l. főképp *Szilágyi Sándor* «Rajzok a forradalom utáni időkből» c. könyve első részét. (Első folyóiratok a forradalom után.)

² *Pesti Napló* 1851 január 22-iki számának tárcájában. Lásd: *Zsigmond Ferenc*; Jókai 1924. 99. 1.

³ *Arany János levelezése. l. 241. l.*

ez a panasz nem lehetett jogos vád sem az írók, sem a közönség ellen. Mindketten érezték, mily szükségük van egymásra és mindketten buzgón, szinte mohón keresték egymást a nemzetre ráborult sötétségben, az elnyomó hatalomtól feltorlaszolt ezer akadályon keresztül.

Az ötvenes évek magyar közönsége ösztönszerűen érezte, hogy a visszaemlékezést és a reményt, ezt a két megmaradt kincsét a nemzetnek, csak az irodalom tarthatja fenn, erősítheti és gyarapíthatja; elővette régi könyveit és kapva-kapott az újakon. Sajátságos jelensége a népiélekek az a roppant hatás, melyet néhány, évtizedek óta a nemzet szellemi birtokához tartozó költemény most egyszerre, a maga beteljesülni látszó jóslataival és elégiái hangjával az elnyomatás korának magyarságára tett. Kölcsey «Himnus»-át 1823-ban írta, Bajza Apothézisa és Vörösmarty Szózata a harmincas évek termékei voltak s különösen az előbbi nyilván a szerencsétlen lengyel forradalom benyomása alatt keletkezett, de most lettek csak valódi nemzeti imákká, melyeket a magyar gyermek a Miatyánkkal együtt tanult meg, mert úgy hangzottak, mintha a nagy nemzeti bukás és gyász kora számára írtak volna. Csak most mondhatta el igazán a magyar, hogy «Megbűnhődte már e nép, a múltat s jövődöt», most kellett elsíratnia vagy a távolból visszavárnia azokat a hősokeket, kiknek csatája valóban «a védelmeszt Népjog csatája volt, Melyet szent eskü, szent kötés Ellen zsarnok tiport#. Most volt felállítva a nagy kérdés, vajjon a csapás, mely ránk nehezedett, a «nagyszerű halál#-e már, a «sír, hol nemzet sülyed el», vagy beteljesüle a másik jóslat, hogy «Még jönni kell, még jönni fog Egy jobb kor», «E porba omlott szép haza Fel fog virulni még», mert «Van bíró a felhők felett, Áll a villámos ég.»

Már az ötvenes évek legelején kezdett lopva, titkon elterjedni a hazában egy kis verses kötet, melynek nyomása azonnal elárulta külföldi eredetét s melyben «Hangok a múltból» cím alatt «Két magyar honfi-összeszedte s «a magyar nemzet nagy napjainak# és a «szent harc» áldozatainak emlékéül kiadta a forradalom előtti és forradalmi hazafias líra legkedveltebb termékeit, Berzsenyitől és Kölcseytől egész Petőfiig. A címkép sírt ábrázolt, melyre szomorúfüz és zászló borul s melyhez a koronátlan magyar címer van támasztva, a zászló és egy kőlap pedig az Apoteózis és a Szózat egy-egy versét viselik felírás gyanánt. A kormány kémei, titkos ügynökei és zsandárai nem tudták megakadályozni, hogy a könyv Lipcséből bejusson az országba, habár birtoka elkobzás és szigorú felelősségre vonás terhe alatt tiltva volt,¹ a magyar ember könyvtára mélyébe rejtette, ha zsandársisak mutatkozott a környéken. Ugyanígy, Lipcsében nyomtatták ki újra és onnan csempészték be az

¹ *Bach* heti jelentése a császárhoz 1851. szeptember 15-ről. *U. és Á.* I. etár, Gensd. Dep.

országba a Sárosy Gyula «Arany trombitáját».¹ Volt még egy más módja is a tiltott költemények terjesztésének; kéziratban adogatták tovább, csak olyanoknak, akiknél árulástól nem lehetett félni. A leírók többnyire nők voltak és a költemények alá rendesen nem volt odaírva a szerző neve, így aztán gyakran hamis név alatt is kerültek forgalomba, kisebb poéták verseit nagyobbaknak tudták be s annál lelkesebben olvasták és szavalgatták. Tompának «A pusztán» című hatalmas elégiája is csak így terjedt el eleinte,² sőt a lefoglalás következtében «A gólyához-címzett is».³

Ez a szomjúhozó vágy a nemzeti irodalom után az adakozási kedvet, a kegyeletet és jótékonyaságot is szolgálatába vette. Mikor Losonc tűzvész martaléka lett, megszületett a «Losonci Phönix», mikor meg Szikszó elégett, a «Szikszói enyhlapok». Ezek nem voltak összekoldult alkalmi megnyilatkozások gyűjteményei, hanem oly almanachok, melyek ugyancsak számot tesznek az ötvenes évek irodalmában. Mikor Garay meghalt, családja javára az ő művei kiadása érdekében, mikor később Vörösmarty elhunyt, az ő árvái számára indult meg a gyanakvó hatóságok és a sokszorosan korlátolt érintkezés ellenére a lelkes és eredményes társadalmi propaganda. Tomory Anasztáz, az egyszerű tanár, mikor váratlanul nagy örökséghez jutott, úgyszólván minden pénzét irodalmi és művészeti célokra áldozta. Bónis Pogány Karolina Tompa Mihálynak száz hold földet hagyományozott; a Nemzeti Színház alapjára való gyűjtés, melyet néhány főnemes indított meg, már-már szemet szúrt a kormányzóságnak; a vidéki magyar szintársulatokat a magyar közönség mindenütt nem csak a várható művészi élvezetért vagy szórakozásért, hanem mindenekfölött hazafiúi lelkesedésből és kötelességérzetből támogatta. Így kezdte szárnyát bontogatni már az elnyomatás első idejében a közönség irodalom pártolása s mikor Jókai 1857-ban Erdélybe utazott, ő ki még nem rég bujdosni volt kénytelen, mindenütt, ahol járt, lelkes ünneplés tárgya volt,⁴ éppúgy, mint később, 1856-ban Tompa Mihály.⁵

Az az írói nemzedék, amely hivatva volt a közönségnek ezt a föllobbanó vágyát kielégíteni s az irodalomnak akkor igazán nemzetmegváltó feladatát teljesíteni, hazánk szerencséjére minden tekintetben e hivatása magaslatán állott. «Isten kegyelme, mintegy kárpótlásul s éltető biztatásul, éppen ama nemzeti veszedelem idejében fenséges

¹ *Sárosy Gyula: Arany trombitája és egyéb hazafias költemények* (Nemzeti Könyvtár 1882.) I. 296. l.

² *Váczy: Tompa M. életrajza.* 92. l. *Búsbach* id. m. l. 282. l.

³ *Beöthy, irod. története.* II. 265. l.

⁴ *Ürmössy* id. m. l. 114—115. l.

⁵ Arany János levelezése. I. 404. l.

magyar költőnemzedékkal lepte el a zengő szent hegyet. Ma szinte elképzelhetetlenek a nehézségek, a kisszerű és kezdetleges viszonyok, melyekkel amaz írói nemzedéknek meg kellett küzdenie, az a szerény anyagi jutalom és külső elismerés, mellyel be kellett érnie s mellyel szemben kivált eleinte, csak az összetartó barátság, a kölcsönös biztatás, az elnyomott közvéleménynek szinte suttagó megnyilatkozásai s az oly könnyen kielégíthető, mert szintén szerény igényű közönségnek kész-séges hálája szolgáltak buzdításul.

Már láttuk, milyen zaklatásoknak voltak az ismertebb nevű írók a rémuralom idejében kitéve. Ha az eljárás később enyhült is, a nyomás, melyet az osztrák uralom a szellemi életre gyakorolt, még soká nem engedett.

Az időszaki sajtó politikai szerepével, mely ez időben vajmi szűkre volt szabva, valamint az elnyomatás első éveinek politikai röpiratirodalmával e mű más helyén ismerkedtünk meg. Ebben az időben azonban az időszaki s különösen a napisajtó is sokkal nagyobb mértékben volt irodalmi — nem csak politikai — tényező is mint napjainkban. Szám-üzve lévén hasábjairól a belpolitika, a külpolitika tárgyalása mellett a lapok akkori nem éppen bő terjedelmükből fönmaradt helyet a szintén kényes társadalmi s a fejletlen közgazdasági kérdések helyett szívesen szentelték az irodalom ismertetésének és irányításának. Ma szinte hihetetlenül hangozik, hogy akkor a lapok több számon keresztülmenő folytatólagos tárcacikkekből foglalkoztak egyes könyvek, színre került új darabok, az Akadémia szakülésein elhangzott értekezések ismertetésével. De a magyar sajtó nemcsak arra szorítkozott, hogy a figyelmet az új irodalmi jelenségekre fölhívja vagy, hogy előfizetőket toborozzon, hanem buzdított például nemzeti történetünk művelésére, melyet éppen az akkori szomorú viszonyok között tartott legidőszerűbbnek,³ vagy a magyar nyelv használatára s az irodalom útján magyar szalonnyelv teremtésére s korholta — ha kellett — az olvasóközönség ízlésének hibáit is.³

A bő irodalomismertetés természetesen magával hozta a kritikát is, amely, ha nem is volt mindig elfogulatlan és tárgyilagos, ha az akkor még sokkal nagyobb írói érzékenység koronkint heves összetűzéseket és hosszas csatározásokat is idézett elő,⁴ a durvaság és ízléstelenség háttáráig majdnem soha sem ért. A Budapesti Hírlapban⁵ Salamon Ferenc

¹ *Hozma Andor*: Emlékezés Lévay Józsefről, Bud. Szemle. 1922. március (102. 1.)

² *Pesti Napló* 1851. szeptember 3-iki vezércikke.

³ *Ugyanott* 1834. március 8-iki és október 20-iki vezércikkek.

⁴ Török János és Szilágyi Ferenc polémiája a *Budapesti Hírlapban* és *P. Naplóban* 1854. őszén, Gyulai és Jókai vitája Ristori művészete fölött 1856-ban, *Egressy* polémiája a *P. Napló* színi kritikájával u. a. évben.

⁵ 1853-tól kezdve.

dramaturgiai dolgozatai és Gyulai Pál szépirodalmi kritikája új irányokat jelöltek ki irodalmunknak. A legélesebb kritikákat az írók csak bizalmas levelekben mondták el egymásnak, így Tompa és Kazinczy Gábor a népiesség túlzóiról, azokról a mezítlábas kamaszokéről, kik «nem tanúivá, nem olvasva semmit, mint Petőfi vastag kötetét, fölfedezték, hogy ők nálánál s mindnyájatoknál legalább is tíz lépéssel előre vannak már.»¹ És iszonyú sok lerudalni való állat kezdi rágni a bogácskórót Parnasszus körül», írta Arany Szilágyi Sándornak, mikor beküldte neki a «Röpívek» számára a Vojtina első levelét, mely a másodikkal együtt személyeket nem támadó, valóban klasszikus ostorozása a még forradalmi korból áthozott irodalmi hibáknak, a szertelenül, türelmetlenül és gyakran tehetségtelenül törtető hadának.²

Sajnos, az illetékes utólagos irodalmi kritika mellett volt még egy láthatatlan, illetéktelen, de sokkal hatalmasabb, az, mellyel a hatósági közegek akadályozták meg, — kivált az ötvenes évek elején még meglehetősen kíméletlenül — a nekik nem tetsző irodalmi, sőt költői művek csonkítatlan megjelenését. Mikor Bajza 1851-ben újra kiadta régebbi műveit, a rendőrség az Apotheozist kivágatta a könyvből.³ Gyulai egy regényének megjelenését a cenzúra akadályozta meg;⁴ Szilágyi Sándor minduntalan változtatni volt kénytelen füzetének tartalmát s egyes sorokat, verseket kihagyni a közlöttekéből; Tompa zaklattatását megjelent verse miatt ismerjük. Jósika Eszthere csak névtelenül jelenhetett meg s az azt követők, mint az «Eszther» szerzőjétől valók és kiadója, Heckenast figyelmeztette őt, hogy a rendőrséggel való kellemetlenségek elkerülése végett regényeiben lehetőleg mellőzzön mindent, ami csak legtávolabbi összefüggésben is volna a forradalmi eseményekkel vagy «a mik a szabadságra lelkesítenének!»⁵

Azonközben az időszaki sajtó mégis csak fejlődött és terjedt valamennyire s elősegítette a könyvirodalom újraéledését is. Legrosszabb volt a helyzet Erdélyben. Ott a forradalom után hivatalos jelleggel megindított egyetlen magyar újság, a Kolozsvári Lap- is már 1852 nyarán «hosszú vonaglás után csendesen kimúlt.»⁶ Berde Áron próbálkozott még ugyanazon évben egy magyar, nem politikai, hanem inkább közgazdasági jellegű hetilap megindításával; az se volt hosszú életű; csak 1856-ban sikerült a tartós szerepre hivatott Kolozsvári Közlönyt meg-

. Arany J. levelezése. I l. 36 — 67. l.

^a Lásd Tolnay Vilmos tanulmányát: Arany Vojtina leveleinek keletkezése. Bud. Szemle. 1920. 523 — 525. szám.

³ Szűcsi József: Bajza József, 1914. 444. l.

⁴ Arany levelezése (Gyulai levele Pestről 1854 január 16-áról.)

⁵ 1853 február 10-iki levél; Jósika Miklós kézirat-albuma b. Jósika Samu és neje birtokában.

⁶ Magyar Hírlap 1852 július 7.

indítani.¹ Pesten már 1850 végén a Magyar Hírlap, Pesti Napló, Hölgyfutár, Religió és a Katholikus Néplap meglehetősen elterjedésnek örvendtek.² 1853 elején megindultak a «Szépirodalmi lapok» is Pákh Albert szerkesztése mellett s a Délibáb-című színházi lap, 1854 márciusának első vasárnapján pedig a nagyon népszerűvé vált Vasárnapi Újság, ugyancsak Pákh Alberttől szerkesztve, melynek három évvel később már 10,000 előfizetője volt. Mint sorozatos kiadvány az újra megindult Nemzeti Könyvtár- is bizonyos fontosságra tett szert, habár inkább régibb vagy fordított művek megjelentetésére szolgált.

Az irodalom e szerény külső méreteinek egészen megfelelt az írók anyagi jutalmazása is. Ma különösen hangzik, hogy a forradalmi és az azt követő időben a legnagyobb írói tiszteletdíj ívenként 16 forint volt s a kiadók egy-egy kötetet 150—180 irttal díjaztak; Petőfi kapott legtöbbet; egy verséért öt pengő forintot; a Tompa Virágregéinek honoráriumma 200 frt volt, Jókai hírlapi havidíja 35 frt volt, Pákh Alberté 40 frt, a segédszerkesztők beérték havi 20 forinttal. De akkor persze egy bútorozott szoba havi 6 forintba került s egy húszasért akármely vendéglőben meglehetett ebédelni.³ Thun aligha sejtette, hogy a gimnáziumok újjászervezésével néhány jeles magyar írónak nyújt új kenyérkeresetet, habár az a fővárosból többeket elszólitott. Az autonóm felekezeti középiskolák is kénytelenek lévén szaporítani tanári állásaikat, ekkor jutótak tanársághoz Szász Károly, Lévy József, Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor, Gyulai Pál és Arany János; majdnem valamennyit a kis Nagy-Kőrös egyesítette magában. Igaz, hogy fényesnek a tanári pálya akkor ugyancsak nem volt mondható; Arany panaszkodva írta egy barátjának, hogy a kis vidéki városban hatodfélszáz forint fizetés mellett éhen halhat a nagy drágaság miatt.⁴

Másrészt a főváros sem nyújtott sok ösztönzést az irodalmi pályán. A Kisfaludy-Társaság a forradalom óta teljes némaságra volt kárhóztatva; az Akadémia, melynek viszonyaival később tüzetesen foglalkozunk, kihalási állományra helyezve, a nagyobb nyilvánosságtól elzárva, óvatosan volt kénytelen minél szárazabb tudományos kérdésekkel foglalkozni. «Nem volt egyetlen szellemi középpont, mely összegyűjthesse a munkára vállalkozó kis számú írócsapatot s a mely munkaterveket jelölt volna ki a jövő számára.»⁵ A Nemzeti Színházban — szerencsére, — úgy a hogy, éghetett legalább a nemzeti színirodalom

¹ *Úrmössy* id. m. I. 17—18. 103., 147. s köv. I.

² A *Magyar Hírlap* 1850 november 29-iki közleménye szerint a M. H. 46,160, (?) a P. Napló 13,420., a Hölgyfutár 10,733 példányban küldetett szét október hónapban.

³ *Kecskeméthy* id. m. VI I. *Berecz* K. id. m. 150. I.

⁴ *Arany J.* levelezése. I. 254. I.

⁵ *Bayer József* Shakespeare drámái hazánkban, I. 73. I.

mécsese; a magyar történelemből és magyar népeletből merített új művek is színre kerültek s a hivatalosan mindinkább németajkúnak föl-tüntetett főváros szívében írónk jeles művészek ajkairól az édes honi nyelven szólhattak a közönséghez.

Az irodalmi középpontokat annyira-mennyire pótolni igyekeztek a családias baráti és munkatársi összejövetelek, bár azokat is úgyszólván csak lopva lehetett megtartani. Hogy a rendőrség figyelmét elkerüljék, rendszeren más-más helyre tüzték ki a találkozást. A Komlókért, a Hauerkávéház, az Aranysas, a Prés és az Angyalhoz címzett ferencvárosi kurta korcsma, nyáron pedig a városligeti Páva-sziget meg a Svábhegy voltak a kedvelt összejövetelei helyek, ahol megbeszélték és megvitatták az irodalmi és színházi eseményeket, halkán, hogy más meg ne hallja, szidták a kormányt és sírva-vigadva hallgatták a Patikáros Ferkó s a Sárközi vagy Kecskeméti Józsi bús vagy tüzes zenéjét. Oda-jártak Vahot Imre, ki rendezője volt az összejöveteleknek, Kuthy Lajos, Erdélyi János, Sükei Károly és Dobsa Lajos — ha éppen szabadlábban voltak, a rövid életű Beöthy László, visszatérésük után Lisznyay Kálmán, a madarak barátja és Degré Alajos, koronkint Kemény Zsigmond is és a társaság ünnepet ült, ha Szemere Pál Pécelről vagy Vörösmarty Baracs-káról is bejött.¹ A költők egymást vidéken is meglátogatták olykor, ami abban az időben szintén nehézségekkel járt. Arany, aki nem szívesen jött Pestre, 1855 nyarán családjával együtt több hetet töltött Tompáéknál Hanván, meglátogatva a közel lakó Lévayt és Szemere Miklóst is, megtekintve a szép Sajóvölgyet, Diósgyőrt, az aggteleki barlangot, Miskolcot és Sárospatakat. Nagyon szerény vendéglátás lehetett az, amelyben a hanvai tiszteletes a nagy-korösi professzort részesítette; de a műzsáknak nagyobb örömeik telt abban az együttlétben, mint sok későbbi zajos és fényes írói összejövetelemben és Tompa utóbb azt írta e napokról Aranynak: «Talán nem élveztük a jelent egész gazdagságában, de most midőn már múlttá Ion, hosszú időre el fog az bennünket táplál ni.»²

Az idők megnehezült járásához még hozzájárult sok írónak nehéz és szomorú egyéni sorsa is. Bajza megromlott egészsége és vagyoni helyzete miatt már 1852 elején képtelenné vált az irodalmi munkára; Czakó Zsigmond, ki a maga korában legjelesebb drámaíróink közé tartozott, ugyanazon évben öngyilkossá lett. Garay, a Kont és az Obsitos néptzrfu"szerzf853-ban már teljesen letört s novemberben kimúlt; a humoros Nagy Ignác éppen a Garay árváinak segélyezésén fáradozott, mikor maga is ágyának dőlt s rövid idő múlva elköltözött; az Obernyik Károly sokat Ígérő drámaírói tehetsége is már kihamvadt az 1855-iki kolerajárvány idejében.

¹ Berecz id. m. 116. s köv. 1. *Vadnay* «Elmúlt idők» 98 — 99. 1.

² *Arany J. levelezése. I. 382. s köv. 1.*

Szomorú alakká vált maga Vörösmarty is a szabadságharc után; a politikai bűnhődéstől a Haynau rögtönzött kegyelmi ténye megmen-tette, de anyagi viszonyai miatt falura vonulni kényszerült, ahol csa-ládi csapások is érték; nekiadta magát a búsulásnak, külsejét elhanya-golta s ha nagy ritkán bejárt a fővárosba és meghallgatta a Patikárus zenéjét, barátai elszomorodva látták megváltozását; lantja már ritkán szólalt meg, mindig fájdalmasan, de mindvégig kiolthatatlan tűzzel.¹

Tompa Mihályt is eUelfogta a mélabú, mely nemcsak költészetére, hanem legbizalmasabb leveleire is ráborul. Szilágyi Sándornak írt levelén ben azon búslakodik, hogy «még mindig magyar marja, a magyart-. Sze-mere Miklósnak írva felsóhajt Nemzetiségünk s irodalmunk meg fog halni 1 borzasztó gondolat, de úgy lesz . . . Szellemi életünk-ből kiszaki-tottak mintegy harminc évet. Most már nem hírért, dicsőségért, még kevésbbé anyagi haszonért, csak a magyar betű kedvéért kell a tollat forgatni.- A hatósági zaklatás nagyon elkeserítette s megijesztette; fél-tette készülöben levő munkái sorsát, különösen a Virágregékét; soká rosszabttól tartott, mint amit valóban el kellett viselnie.²

Maga Arany is sötéten látta a saját s a nemzet helyzetét. A fór- radalom után -a kitombolt fájdalom s a rohamába belefáradt kétségbe-esés fásultsága szól belőle ...» E fájdalom őt hosszú időre elvonja a nagyobb alkotásoktól, a lelki diszharmónia «felbontja művei szép ösz-hangját-, valami «keserű végletesség- van bennök, «kínos tépelődései minden korlátot elragadva, a Nagy-idei cigányokban törnek ki és vad örvényben egyaránt magukkal sodornak iszapot meg virágot-, írja Riedl.³ Szinte csodálni lehet, hogy a falusi népies családi élet legvon-zóbb, legkedvesebb, legbájosabb képe, a Családi kör- éppen ebben az időben lát napvilágot.⁴

Méj- Nagy-Szalontáról 1850 áprilisában azt írja Szilágyi Sándor-nak: «Ugy hiszem, még elégiáig sem higgadtam meg s az ily állapot lehet fájdalmas, kínos, dühös, desperált stb. De e fájdalomban, kín-bán, dühösségben s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom; s addig ne vegyen az ember tollat a kezébe vagy legalább oly tárgyat válasszon, melynél szabadon átadhatja magát képzeletének s nem vi-csorog rá örökké a valóság skeletonja-. Hanem azért mégis később biztatja Tompát: «Még ha az irodalom haldoklik is, mi vagyunk a vo-nagló tagok, melyek mozgásuk által némi életre mutatnak. Tehát csak mozogjunk.- Átköltözése Nagykőrösre, tanársága eleinte csak újabb elégedetlenségek forrása. «Miért is kellett nekem — írja ismét Tómpának 1853 tavaszán — odahagyni békés magányomat? Miért e pályára

¹ *Vachott Sándor né:* Rajzok a múltból, I. 82. s köv. 1.

² *Váczy id. m. 91. s köv. 1.*

³ *Riedl Fr. Arany János. 1904. 23 — 24. 1.*

⁴ 1851 április 10-én Nagy-Szalontán írta.

lépnem, mely egész életre boldogtalanná tett. Oly nyugodtan élnék, én egyszerű falusi jegyző, nem ismerve senkitől!»¹

És ily sötét egyéni hangulatok talajából, a nyomorúságos, szinte kétségbeejtő közállapotok közepett s szemben mégis egy közönséggel, mely ha még nem vigasztalást és reményt, legalább könnyeinek szabaddabb megeredését várta a költői olvasmánytól, sarjadt fel az a hazafias költészet, különösen a hazafias líra, amellyel mint az ötvenes évek irodalmának legjellegzetesebb termékével kell itt mindenekfölött foglalkoznunk.

Magyarország szerencséjére az osztrák absolutizmusnak az lett a végzete,² hogy minden rendszabályával egyenes ellenkezőjét érje el annak a hatásnak, amelyet célba vett. Amint az alkotmány és a közélet megsemmisítése csak összetartóbbá, egyetértőbbé, dacosabbá és szilárdabbá tette a nemzetet, mondhatjuk megtisztította, megneemesítette a nemzeti lelket, úgy az irodalomra rakott békók is csak annak nemzeti szellemében való megerősödését s emellett dúsabb, mélyebb, finomabb kifejlődését eredményezték.²

Ezt látjuk különösen a hazafias líra alakulásában. A korlátok, melyek útjában állottak, a nyomás, mely ránehezedett, megtisztították a forradalmi korszak némely kinövésétől: a bőbeszédűségtől, dagálytói, szertelenségtől; megtartott valamit a szónokiasból, de az is komolyabb, tartózkodásában mélyebbreható hangot öltött. Mert sokszor nem fejezhette ki nyíltan, ami a szívekben élt, a költői képek új meg új fajaiban szólaltatta meg az érzelmeket. A természet, az emberi élet jelenségei, a távolabbi múlt vagy az idegen történet alakjai mind a szimbolika vagy allegória eszközeivé váltak, melyeket csak a honfikebel értett meg, de azt épp úgy áthévítette, mint a kevésbé burkolt megnyilatkozása a visszaemlékezésnek és reménynek, a fájdalomnak és az elszántságnak, az elnyomó iránti gyűlöletnek és a hazaszeretetnek s honfihűségnek. Így gazdagodott indítékokban, öltött új színeket, lett rejtelmesebbé, mélyebbé, még vonzóbbá is a haza sorsát sirató dal minden neme.

Mikor Tompa a madarat szólaltatja meg, mely inti fiait:

Legyen a dal fájdalmas, merengő,
Fiaim, csak énekeljetek!

Hozzatok dalt emlékül, a hajdan

¹ *Arany J. levelezése. I. 235. 275., 302. I.*

² Az itt következő részletesebb irodalomismertetésnél, a helyenkint idézett külön forrásokon kívül fő kútfők *Beöthy* nagy irodalomtörténetének I. I. kötete, *Pintér Jenő* kézikönyvének szintén II. kötete, valamint *Szinnyei József* «Ma gyár írók stb.» című repertórium.

«Lomb s virággal gazdag tájirul;
Zengjétek meg a jövőt, ha majdan
E kopár föld újra felvirul . . .»

Visszahívja az elköltözni akarókat, az őszi fészekben marasztja őket s kérdi:

«Úgy tennétek mint az emberek?
Itt hagynátok, idegent cserélve . . .
Fiaim, csak énekeljetek!»

Ki ne értette volna meg, hogy költőtársaihoz szól s a csüggedésből kivándorlókat akarja visszatartani? Már valamivel nyíltabban beszél; mikor a visszaköltöző golyát szólítja:

«Csak vissza, vissza! dél szigetje vár,
Te boldogabb vagy, mint mi, jó madár.
Neked két hazát adott végzeted;
Nekünk csak egy — volt! az is elveszett!

Repülj, repülj! és délen valahol
A bujdosókkal ha találkozol:
Mondd meg nekik, hogy pusztulunk, veszünk,
Mint oldott kéve, széthull nemzetünk . . .!»;

Gyulainak is «Szüreti lakomán» című költeményében az őszi hervadás és a szüreti vigalom ellentéte fakasztja azt a sóhaját: «Vajha őszen napjainknak . . . Hangzanék egy-egy víg ének, Sütne nyájas napsugár . . .»

Arany szintén természeti képekkel példáz. A «híves, borongó őszi napon- Ossiánt hívja ködös, homályos énekével:

«Mert fájna most felhőtlen ég,
Elénk verőfényes vidék —»

de nemcsak azért vágyik az Ossián dala után, mert az illik az őszi bús képébe, hanem azért is, mert ő «Húnyó dicsőség lantosa . . . Enyésző népé, ki méla kedvvel Múltján borong . . .» A Pusztai fűz- maga mondja el történetét: egykori vidám zöldelését, viruló környezetét, a szerelmes pár látogatását, melyet beárnyalt s feljajdul, hogy most a fáradt vándor sem tud megpihenni alatta, sőt elátkozza, mert nem zöldéi:

«De mit ér az átok,
Ha fonyadva mégis több-több tavaszt látok»

Legnyíltabban tör ki a haza sorsa fölött a természet képeinek láttára érzett fölháborodás Tompának «Pusztán» című, akkor csak lopva terjesztett elégiájában,¹ melyben siratja a pusztát, amelynek nemsokára elvész vadon költészete.

¹ Tompának két költeménye van e címen.

«S a népek koldus söpredéke
Felkel nyugat felül,
S a tejjel és mézzel patakzó
Földön megtelepül.

Óh mind ez úgy fáj a magyarnak ...
S ha ajka netalán
Egy-két nótán enyhíti kinját:
Megütköznek dalán . . .

A sebzett vad a rengetegben
Kinjának hangot ad:
S magát az elnyomott magyarnak
Kisírni sem szabad.»

Az élet eseményei, változatai is keserű panaszra fakasztják a költőket. Tompa, fia születésekor felsóhajt: mért is nem jött előbb születése napja, hogy ezt a bús esztendőt: ezernyolcszázötven, elfeledhetné. Tóth Kálmán «A kerek asztaliban fia születését siratja; Mentovich «Éjjelé»-ben az éj képét, jeleneit állítja elének a leglázongóbb hazafiúi keservei, anélkül, hogy a hazát, a közviszonyokat csak említené is, de mégis megértetve keserve forrását.

Lévay a Babiloni vizeknél» kesergő zsidók szolgaságával példázza a mi szenvedéseinket, «Mikes»-ével, ezzel a gyönyörű hazafias éneké-
vei, a száműzöttek hasztalan honvágyát. Tóth Endrétől, «A Cassius éneke-
szintén idegen történetből merít vonatkozásokat. Arany «Rákhel siralmaiban a zsarnoki önkény hiábavalóságának, az «Ige», az «Eszme-
elpusztíthatatlan életének jóslatát szólaltatja meg; «Zách Kláráija a hatalom bosszújának kegyetlensége ellen lázit s bár «egy XIV. századbeli hegedős-
ajkára adja a balladát, saját korához szól, mikor panaszojja:

«Rossz időket érünk,
Rossz csillagok járnak:
Isten ója nagy csapástól
Mi magyar hazánkat!-

A szabadságharcot a maga nevéen nevezni soká nem volt szabad; emlékeit csak burkolt általánosságban vagy színtelen epizódokban lehetett fölhozni; hiszen a Vasárnapi Újság még 1850-ban is, Petőfi életrajzát és képét adván, haláláról csak ennyit mondhatott «A láng-
lelkű költő korán elhalt. Senki sem tudja, hol és mikor. Elveszett; —
mint Romulusról mondják, elragadták őt az égbe.- Szász Károly «A Szalkszentmártoni csárda előtt-
című költeményében az ő emlékét idézi s vele mintegy az elveszett hazát is elsiratja. Gyulainak volt bá-
torsága a «Hadnagy uram»-ban már 1850-ben megnevezetten honvéd-
ről írni s a függetlenségi harc névtelen félisteneinek hősiségét meg-
ragadó egyszerűséggel festeni:

«Megy a honvéd, áll a hadnagy,
Mély sebében összeroskad.
«Hadnagy uram, hadnagy uram!»
«Csak előre édes fiam!»

Vannak ez időből lírai költeményeink, melyek a csüggedést, csalódást, a múltba való visszavágyást, mint egyéni érzelmeket a maguk közvetetlenségében szólaltatják meg, nem éppen a hazafiúi búban alakjában; de ezekből is kiérezhető, hogy a kesergés az egyéni sorsot nem tudja elválasztani a hazától. Az Arany lantján különösen gazdag változatokban csendülnek meg e húrok. A «Fiarnak» szóló, páratlanul megható vers azt is elpanaszolja, hogy «apáid földje nem honod-, de mégis főképp a hittel, az imával kívánja gyermekét megóvni a majdani kétségbeeséstől:

«Óh remélj, remélj egy jobb hazát!
S benne az erény diadalát:
Mert különben sorsod és e föld
Isten ellen zúgolódni költ.»

A «Letésem a lantot- címűben a hazafiúi és emberi csalódás az uralkodó. Ifjúságára gondol a költő, mikor Dicsőség fényével öveztek körül a nemzetet, hazát . . .» mikor «Hazát és népet álmodánk, mely Örökre él s megemleget .. - De mindhiába! Hová lettél . . . érzem, oda vagy Oh lelkem ifjúsága!- A «Dalnok bújában-«a kifáradt küzdelemnek Hanyatló korszakában mereng- a költő s úgy érzi, hiábavaló «Biztatni a kidőlt fa ágát: Virágozzék megint.» A «Dal»-ban azt mondja, a magyar ember a hegedűnél úgy danol, táncol, vígad, «hogy a szíve majd megszakad-.

A hegedű melletti sírva-vigadásnak legmélyebb, legmegrázóbb, szinte apokalyptikus erejű képszerűbe csapongó akkordjai zendülnek meg a Vörösmarty utolsó költeményében a «Vén cigányában, melynek végén villámszerűen cikázik át a költői képzelet feldúlt, egén a kétségbeesést föl váltó remény:

«A vak csillag ez a nyomorult föld,
Hadd forogjon keserű levében,
S annyi bűn, szenny s ábrándok dühétől
Tisztuljon meg a vihar hevében;

Húzd! — De még se! Hagyj békét a húrnak.
Lesz még egyszer ünnep a világon.
Majd, ha elfáradt a vész haragja
S a viszály elvérzik a csatákon,
Akkor húzd meg újra lelkesedve:
Isteneknek teljék rajta kedve! . . .»

Úgy mint a «Vén cigány- ez utolsó strófájában, a remény hangjának kicsendülését halljuk Aranyak Egressy Gáborhoz ennek visszatérésekor intézett versében; ő, a kétségbeesett — úgymond — most remél, vár boldogabb időket. Ezért:

«Félre kis hitűek, félre! nem vezett el —
Élni fog nyelvében, élni művészettel,
Még soká e nemzet!
Föl, merész versenyre, . . .
Zengjen a ki zengheti

Ugyanő 1854-iki újévi köszöntőjében azt kívánja, várja:

«Legyen egység, türelem,
Hit a jövődében.»

Tompa pedig szemére hányja kibujdosott barátjának, hogy «szülő honát, a legszentebb anyát, nehéz óráiban- elhagyta; pedig:

«Meglásd, ha itthon fájt, ott is fáj a kebel;
Bizony, ha lelked fáj, ha rajta seb vagyon:
Könnyebben begyógyul a honi hantokon.»

A költők és a közönség közös hangulata hozta magával, hogy a hazafiúi fájdalomhoz a gúny legkevésbé férközött hozzá. Legfőlebb a keserű szemrehányás ürmebe vegyült néha a gúny csípős szesze is. Így mikor Arany a «Szilveszter-éj»-ben mondja:

«Mit bánjuk, hogy lejár az év!
Énekre ajk és táncra láb
Használja, ki mozogni tud,
Ezt az előnyét legalább.»

Még nyíltabban száll perbe Sárosy Gyula a vigadni tudókkal «Farsangi daliában;

«Táncoljatok lányok, táncoljatok!
Hisz úgylis már rég nem táncoltatok.
Magyarország vigalom színhelye,
Épen most van a táncnak ideje!

S a táncnak végeahossza ne legyen,
Hisz a Hazának dolga jól megyen!
Akasztófákká váltak tölgyeid,
Oh hon, azért táncolnak hölgyeid!-

És ez a kor termette «A nagy-idei cigányok»-at, Aranynak ezt a víg vagy inkább torzéposzát, mely kétségkívül szatíra is, de hogy a szabadságharcot gúnyoló szatíra, azt csak az Arany saját későbbi vallomásának hihetjük el:

«S oly küzdelemre, mely világsoda,
Kétségbesett kacaj lón Nagyida.«¹

¹ «Emlékhangok a nagy-idei cigányokra», a Bolond Istók I. énekéből.

Tehát a költő maga elismeri a küzdelem nagyszerűségét s a maga kétségbeesését vádolja azért, hogy «a szent romon» . . . «kezde nevetni, a sírás helyett». Ha a nagy-idai cigányoknak könnyelmű elbizakodás okozta bukását lehet is valami vonatkozásba hozni a mi szabadságharcunknak kétségkívül erőnk túlbecsüléséből is eredett végzetes kimenetelével, nem valószínű, hogy a nagy közönség akkor az Arany szatiráját így fogta volna föl. Az szívesen vidítottatta föl magát a jól ismert cigánytípusok pompás rajza és a szinte pajzán hangon elmesélt harcos tragikomédia által.

Az előbbieken ismertetett hazafias költészet tehát — úgy a tulajdonképpen való líra, mint a már az elbeszélő műfajba átmenő, — e korban mélyen gyökerezett a közhangulatban, terméke, kifejezése s egyúttal táplálója lett annak. A sorssujtott nemzedék szenvedései mintegy megdicsőülni látszanak azoknak a nagy költőknek a lantján, kik koruk fájalmát zengték.

Ez a kölcsönhatása a közönség érzületének és a kor költészetének észlelhető, bár kisebb mértékben az epikában, a regény- és színműíródalomban, melyekkel a következő fejezetben foglalkozunk s melyek szintén főképp a nemzet múltjának képeivel igyekeztek a sötét jelent földeríteni.

Az ötvenes évek közepétől kezdve a hazafias líra hangjában lassan erő változás kezd mutatkozni. A méla alaphangot, a kesergés és lemondás akkordjait mindinkább az ébredő remény, az erősödő önbizalom, a jövőben való hit kicsendülése élenkíti.

És éppen ezen a mesgyéjén az évtized kezdő és befejező korszakának kellett a hazafias költészet eszmekörében talán valamennyi között legmagasabb lendületre emelkedett lantosnak elnémulnia.

Erintettük már Vörösmarty testi hanyatlását a forradalmat követő években. 1852 telén jelentették a lapok, hogy baleset következtében sérüléseket szenvedett, de már megnyugtató állapotban van.¹ Nagy megerőltetéssel fejezte be Lear király fordítását, mely csak halála után jelent meg. 1855 nyarán előbb a Császárfürdőben gyógyíttatta magát, — ez időben jelent meg a «Vén cigány» a Pesti Napló tárcájában,² — azután még a balatonfüredi fürdőt használta súlyosbódó baja ellen, de ősszel már kénytelen volt beköltözni Pestre, hogy állandó orvosi kezelés alatt álljon. November 19-én a váci-utcai Kappelháznak ugyanabban a lakásában, melyben huszonöt évvel előbb Kisfaludy Károly kiszendedett, hunyta le Vörösmarty az örök álomra szemét.

Temetése váratlanul, előkészítetlenül az elnyomatás óta az első nagy, nemzeti tüntetéssé alakult, melyet a hatóságoknak megakadályozni se jogcímük, se módjuk nem volt. «A társaság minden osztálya,—

¹ M. Hírlap jan. 13.

² Június 28=án.

írta a Pesti Napló, — a született arisztokráciától a szegény kézművesig megjelent, úgy, hogy a főváros nagyszerűségénél fogva méltóságteljes sebbet, a közbánatnál fogva ünnepélyesebbet és meghatóbbat még látott. És a gyász komolyságát, csendjét nem zavará meg egy hang, egy esemény sem. Az egész nép elkísérte a halottat a kerepesi sírkertbe, hol már hold- és fáklyafény mellett ment végbe a sirbatétel. A Nemzeti Színház dalkara énekelt gyászdalt a sír felett.»¹ Beszéddek nem tartattak, de minden szónoklatnál ékesszólóban beszéltek a könnyek.

Budapest akkori német krónikása ezt jegyezte föl arról a napról: «A Vörösmarty halála és temetése megragadó példái, mondhatnám csodálatos megtestesülései annak az áldásos kölcsönhatásnak, mely itt a nemzet és költői között fennáll. Ezáltal a magyar költészet valódi, általános kultusz tárgyává lett, a szépnek hitvallásává, melynek a magyar szívek millióiban emeltek oltárt.»²

Eötvös néhány nappal később ezt írja Pestről Gyulainak a külföldre: «A részvét, melyet a nemzet Vörösmarty sírjánál mutatott és mutat árvái iránt, lelkemben több reményt támasztott ismét mint egy idő óta éreztem.» És Csengery azt írta ugyancsak Gyulainak, hogy «aki kételkedett, most meggyőződhetett, hogy Pest magyar város.»³

A következők megmutatták, hogy ez a nagyszerű, gyászos felbuzdulás csakugyan újra-ébredésnek jele volt, s hogy a Vörösmarty sírhantjából új élet virágai fakadtak. A nemzet, mikor legnagyobb költőjét elvesztette, megtalált valamit ami szintén elveszettnek látszott és ami becsesebb volt mindeneknél: megtalálta önmagát, nemzeti öntudatát, ráeszmélt a saját mivoltára, életére és erejére, megtalálta újra hitét jövőjében és hivatásában, amelyet hat évi idegen zsarnokság nem volt képes kiirtani belőle.

Ez a föleszmélés — mint említettük, — a hazafias lyra hangjának fokozatos változásában is megnyilatkozik. Arany azt írja már 1855-ben: «A könny nem éget már, csupán ragyog,» és Hunyadi csillagá»-t véli látni, mely «vigasztal a mostanról» és reményt nyújt a jövőről.» Gyulai azt mondhatja az elesett hősök által: «Nem veszett el a szabadság, Az igazság ünnepe! Lelkünk széllyeljár a légben, örök bíró él az égben, Nem estünk hiába el!»⁵ Vajda Jánosnak egyik legjelentősebb költeménye, «A virrasztóké mely 1858-ban közöltetett, még egészen az elnyomatás idejének komor, gyászos hangulatából fakadt, de végén mély

¹ *P. Napló*, 18i? nov. zz.

² *Dudumi*: Pester Briefe, 1856. I 1. 47. 1.

³ *Geszfest Gyula*: B. Eötvös József (kiadatlan levelek alapján) Magyar Figyelő, 1913 szept. ló. 564. 1. Gyulai Pál és Csengery Antal levelezése, *Bud. Szemle*, 1920 okt. 27. 1.

⁴ Fmlények, III.

⁵ A hősök sírja, 1857.

szimbolikus jelentőséggel arra int, hogy a «nagy halottat» hiába őrzik a virasztók, mert ha tetszhalott, megmozdulhat még egyszer!

Az 1879-iki nagy politikai fordulat azután még jobban fõlszabaddítja a költõk hangját s még jobban nekilekesíti közönségüket. Gyulai «Horatius olvasásakor visszagondol a mi Philippinkre, «hol annyi sok, hol minden elveszett», de mégis felkiált, hogy «Az igazságban ne szûnjünk remélni», és bíz benne, hogy:

«A költészet, bár törve égi szárnya,
Még fõnne száll, még folyvást tenni hív;
Ha ijeszt is a kétség rémes árnya,
Szenvedj, remélj, higj, lelkesüli te szív!»

Arany azt írja «Reményinek» emlékkönyvébe, hogy vigye el nyugatra zengõ húrjain a reménynek egy hangját, hirdesse a világnak, hogy élni fog e nemzet, mert élni akar.»

És ezzel rokon Vajdának Liszt Ferencet dicsõíti, hívó verse melyben azt mondja: «A nép, melynek dalaiban: Nagy, halhatatlan bája van, Nem halhat meg soha!»

Tompa is leveti búját, mely ez idõben kis fia halála miatt marcangolta szívét.¹ A Kazinczy születésének évszázados ünnepélyére írt ódájában idézi a nagy úttörõ szellemét, hirdeti, hogy «zeng apáink drága nyelve»:

«Zeng, és mi élünk! annyi villám
Nem sujthatá le a magyart;
Velünk az ég kegyelme nyilván . . .
S örlekeink véd-karja tart!
Élünk, élünk! s milljök remélnek . . .->

És Thaly Kálmán ugyanakkor egy versét így végezte:

«Árpád apánk ne féltsd õsi nemzetedet . . .
Ej haj, boldog lesz Magyarország!»^a

Azonban a hazafias indítékok, bármennyire áthatották e korbeli lyránkat, korántsem merítik ki annak tárgykörét. A nagy és kisebb költõi tehetségek dús termékeképpen gazdagon virágzik a daU és érzelmi költészet egész mezeje.

Általán a költõi termelés feltûnõen szaporának mondható e korszakban; még a valódinál is szaporábbnak látszott azért, mert sok régebbi költõnek összegyûjtött mûvei akkor jelentek meg s e mellett divatba jöttek az anthológiák, vagyis különbözõ költõk verseinek gyûjteményel. Tompa költeményei nem kevesebb, mint hét kötetben jelen-

¹ Lásd Aranyhoz írt kétségbeesett leveleit: *Arany János levelezése* I. 425. s köv. l.

² Kárpáti kürt, 1860.

tek meg az ötvenes évek alatt, a Czuczoréi négyben, Aranynak csak kisebb versei két kötetben, ugyanannyiban a Lévayé, Lisznyay is négy kötetet bocsátott közre; a többiek legalább eggyel-eggyel szerepeltek. E kiadások természetesen felöleltek olyan költeményeket is, melyek e korszak előtt íratlak, de folyóiratokban, napilapokban elszórva jelenvén meg, csak most lettek az olvasó-közönség tartós tulajdonává. Közöttük sok az elbeszélő műfajhoz tartozik s ezek jelentősebbjeivel még *külön fogunk foglalkozni*; de *mindenekfölött sok a lírai* vers: a kor borongó hangulatának, a szomorú visszaemlékezésnek és kétes jövőnek, a nehéz életviszonyoknak kifejezései mellett az örök emberinek lírai megnyilatkozása; a legegényibb élmény és a legegyetemesebb átérzés, az elégia zokogásán kezdve egész a szatíra gúnykacajáig minden változat, minden árnyalat megtalálta a maga méltó tolmácsát és — megtalálta a maga visszhangját. Műfordításokkal is gazdagodott a magyar líra, főkép francia és német írók nyomán; az angolokkal később leginkább Arany próbálkozott meg; de a Byron hatása sok lírikusunkon felismerhető.

A közönség, — mint már láttuk, — szinte szomjúhozta a költészetet s ezért fogékony volt és háladatos, méltányos egész az elnézésig s így lesz érhetővé az a jelenség, hogy az ötvenes években divatosak voltak oly költők is, akiket ma már alig emlegetünk, s a kiket éppen akkori divatszerűségük kárpótolt a maradandóbb irodalmi hatás dicsőségeért.

A Petőfi roppant hatása, — melyet alakjának végsorsa által legendássá válta még fokozott, — természetesen nagyon megérik e korbéli líránkon; az ötvenes évek fiatalabb költő-nemzedéke majdnem mind inkább Petőfi-utánzó, mint Petőfi-követő s az utánzás sokakat visz az ízléstelen túlzásba.¹ Úgy vélték, a népies költészet még igazabbá lesz azáltal, ha egyes vidékek észjárásai és nyelvi sajátosságait szólatatja meg. Ezen a téren Lisznyay Kálmán² ért el legnagyobb sikert az ő Palócdalaival. Mint határozottan eredeti tehetség és rokonszenves lélek, oly népszerűvé lett, hogy versei rohamosan keltek el s palócos kifejezései, sőt palócos kiejtése is divatba jöttek. A csengő-bongó rímek, kedvesen gördülő játszi versikék, üde fordulatok és szökdelő ötletek közt a «juratusi hetykeség» kitörései, a naiv szerelmi ömlengések, népies mókák és a könnyen vigasztalódó hazafi bánat határozottan tetszettek. De műgond és megállapodott ízlés hiányában a cikornyás bizsárggal és mér-

¹ A Petőf-követőket s magát Petőfit erősen leszólja *Wurzbach v. Tunnenberg*, Bach megbízásából 1851-ban közrebocsátott «Übersicht des Literatur des österr. Kaiserstaates» c. műve I l. része 438 s köv. 1.

² Palóc dalok 1851. Madarak pajtása 1856. Dalzongora 1858. Új palóc dalok 1858. Lásd: *Vadnay Károly*: Elmúlt idők, 172 s köv. 1.

féktelen túl hajtásokkal bizonyos hanyatlásnak is be kellett állnia, úgy, hogy az aránylag fiatalon elhunyt költőnek, ki nemcsak «a madarak pajtása», hanem «az egész világ pajtása» volt, pályája megindulásában fényesebb volt, mint előhaladtában.

A Lisznyay példája ragadta magával Szelestey Lászlót,¹ ki a vas megyei Kemenesalját igyekezett a költészet világába emelni. O is a szójárásokra figyel, s a nép érzelmeinek «drágagyöngyeit» akarja összeilleszteni. Versében a szerelem, a bor, a cigány játsszák a főszerepet; többnyire vidám, csak néha búsul, sokat ölelkezik, néha zsörtölődik, de vidámsága és bújja a betyáros duhajkodás formáiban nyilatkozik. Szelestey elérte azt, hogy néhány dala valóban elterjedt népdallá lett;² egyéb verseit azonban elég hamar elfeledték. Később Pestre jött, itt szépirodalmi lapot alapított s érintkezésben más költőkkel, iránya megkomolyodott, anélkül, hogy jelentősége emelkedett volna.

Székely József³ és Zalár József⁴ tipikus Petőfi-követők voltak, az első inkább a pesszimiztikus, a másik a titánkodó irányban. Székely költői lélek igazi alkotó erő nélkül; fordulataiban Ötletes, de képei zavarosak és gondolatai néha szertelenek. Zalár érzélgős lírai hangulatképei gyakran naivan primitívek, «merészsége inkább merénylet, éghasgató verdesés;» később meghiggadt, alkalmazkodott a kritika intéseihez s engedett túlzásaiból. Tóth Endre⁵ is Petőfi-utánzó volt, de összhangzatosabb természet, mértéket tartó s e mellett szép és választékos nyelvű költő; verseit főképp a nők olvasták szívesen.

Tóth Kálmán⁶ jelentőségben az előbbieket fölé emelkedik a líra terén is, már csak azért is, mert pályáján előhaladva, emelkedett is és a következő évtizednek még ünnepeltebb költője lett. Ebben az időszakban néhány tüzesen hazafias verse mellett főleg szerelmi költeményeivel lett kedvelt. önállóságát a Petőfi példájával szemben érzelmi mélységének és megnyilatkozásaik igazságának köszönhetette. Joggal vallotta önmagáról: «Minden dalom igazság volt, Sohasem mondtam hazugságot. . . . Sohasem írtam olyan verset, A mely nem a szívből serkedt...» De azt is megvallotta, hogy költeményei gyakran tárgyaltalan fájdalomból kelnek, inkább csak hangulatok, melyek azért nem kevésbé megragadók és visszhangot keltők. Neki is több dalát megzenésítették s né-

¹ Kemenesi cimbalom, 1853. Falu pacstirtája, 1854. Pásztorsórák, 1859.

² Balatonon jár a hajó.-; «Ez az én szeretőm, Ez a kicsi barna-; «Ez az utca végig sáros.-

³ Szeszélydalok, 1833. Kalárisok, 1853.

⁴ Zalár költeményei, 1855. Borúra derű, 1860. Költeményei 18po-ben három kötetben láttak napvilágot.

⁵ Zengő bokor, 1833. Újabb költeményei, 1855.

⁶ Szerelmi vadrózsák, 1853, 1834- Költeményei, 1854. Száz új költemény 1856. Csaszkes költeményei, 1888-ban és 1902-ben jelentek meg.

hány átment a nép ajkára. Őszinte érzés mellett a kifejezés természetessége és közvetlensége, a verselés könnyűsége és a hang férfiasága nyitottak utat költészetének. Felesége, Majthényi Flóra¹ is verselt, de csak az akkori nemzedék számára.

Különleges helyet foglal el Thaly Kálmán,² a kinek hosszú, érdemes pályáján úgyszólván csak egy fiataalkori állomás volt a költészet, melynek lelkesen és rokonszenvesen hódolt; mint a régi kurucdalok, vitézi énekek szorgalmas gyűjtője, úgy beleélte magát azok szellemébe, hangjába, hogy maga is költött hozzájuk újakat, melyeket az ő korában régieknek tartottak és szerzősége csak halála után lett megállapítva. Ritka jelenség, hogy valaki a régiek iránti szeretetből lemond a saját érdeme díszéről.

Az új nemzedékre annál nagyobb feladat várt ez időben, mert a régiek közül sokan elnémultak; említettük a Bajza tragédiáját s hogy Vörösmarty is már csak saját romja volt a halála előtti utolsó években; ugyanígy Garay, kinek összes költeményeit 1854-ben adták ki. Sárosy Gyulát a politikai üldözés némította el, Czuczor is mióta kikerült a börtönből, nem nyúlt többé a lantához, csak régibb verseit adta ki³ s a nagy szótárral foglalkozott. Mentovich még egyszer nekilendült a dalnak s legjobb verseit adta ki most,⁴ könnyedebb, változatosabb hangon énekelve, különösen a természet szépségei iránti fogékonysággal; utóbb a természet igazságai felé fordult s mint tanár egészen a tudománynak szentelte magát. Ellenben Pap Endre, bár már 18i-ben, fiatalon meghalt, csak most lett igazán ismertté, mikor Csengery és Kemény kiadták műveit⁵ s ez utóbbi előszavában azt mondta róla, hogy «mint költő jeles, mint stilszta és műfordító elsőrangú A vallásos költészet terén Tárkányi Béla, Sujánszky Antal és Mindszenty Gedeon szereztek érdemeket.⁶

Azok közül akik az ötvenes évek lírikusai sorában még mint fejlődő tehetségek szerepelnek, Vajda János és Szász Károly vonják magukra figyelmünket. Az előbbi⁷ önálló, erőteljes költői egyéniség, inkább bölcselő költő, mint lírikus, de tele van fájdalmas érzélemmel, vad szenvedéllyel és a világgyűlöletig pesszimista, sötét életszemlélettel. Már az ötvenes évekbeli költeményei ilyen reménytelen, vigasztalan lelket mutatnak, mely költészete erejével magával ragadja olvasója lelkét is.

¹ Flóra ötven költeménye, 1858.

² Ne bánts a magyart, 1857. Zengő liget, 1859. Kárpáti kürt, 1860.

³ 1854-ben «Népies költeményeiét, 1858-ban. Költeményeit három kötetben.

⁴ Száraz lombok, 1854.

⁵ P. E. hátrahagyott munkái, 1852.

⁶ Tarkányi B. I. összes költeményei, 1857. Mindszenty G. költeményei, 1859.

⁷ Költeményeit már 1856-ban és 1858-ban kiadta: összes költeményei két kötetben csak 1881-ben jelentek meg először.

Szász Károly¹ egészen más természet. Értelmes, beszédes költő, aki saját hangjával keltegeti érzelmeit, hogy azokat kibeszélhesse. Fájdalmán megérzik, hogy vigasztalódní fog, de örömén is, hogy könnyen fog helyet adni a búnak. Ha így a mélység hiányzik is nála, a világirodalom remekein művelődött tehetsége, a mérték és ízlés ellen sohase vét. Könnyen gördülő versekben énekelte meg ez időben gyermekkori emlékeit, első felesége, a költői lelkű Iduna betegségét és halálát, régi és új szerelmét, bánatát és életkedvét. Maga mondja verseiről: «A mit láttam, éltem, írtam, Rímbe szedve íme itt van.» Elbeszélő költészetét még másutt méltatjuk; korahaladtával mindinkább a műfordításra adta magát, melynek terén elévülhetetlen érdemeket szerzett.

A Gyulai Pál lantos költészetének talán legértékesebb termékei ez időszakban keletkeztek, bár összegyűjtve csak jóval később kerültek forgalomba.² Ő nem volt szapora költő, csak igazi ihlet hatása alatt szólalt meg s akkor is mindig öntudatosan művészi formában. Lírájának uralkodó hangulata a vonzó, édes mélabú; szinte szereti a fájdalmat, kultuszt űz belőle, azt tartja, hogy, ha <<Minden, minden elveszett és megholt, El nem veszhet, él a fájdalom!» Elérhetetlen célú vágy a múltba és a távolba, emlék és ábrándozás, hódolat egy eszményi nőalak iránt, merengés a természet és az élet fájdalmas képei fölött: ez az ő költői világa, mely nem ragad magával, de mégis vonz és leköt.

Gyulaihoz nemcsak barátság, hanem lelki rokonság csatolta Léway Józsefet,³ bár attól sokban különböző természet. Az ő — majdnem kizárólag — lírai költészetének is alaphangja inkább mélabús, mint vidám, a magyar sírva-vigadás fajtájából való, de melancholiája szinte édes, szerelme szenvedélytelen, szinte enyelgő s hangulatai ködén áttör a derült életbölcsesség napja, a feledni akarás, az élni tudás és élni akarás egészséges ösztöne. Megnyerő egyéniségét és kedves költészetét maga jellemzi legjobban, mikor azt mondja, hogy múzsája» nem páncélos vitéz, Múzsája bolyongó ifjú vándor, Hú társa szellő, harsogó patak, Vigan beszélnek csillagról, virágról, S mit szenvednek, az isten tudja csak!» Vagy másutt: «Csak úgy vagyok, mint a mező, mely felett száll nyári felhő; kiderül, beborul, százszor is egyvégbe, De azért nem fogy el Nyári ékességed Azonban nemcsak hangulata élénken változó, lírai tárgyköre is gazdagon változatos és kiterjedt. A forradalom utáni első években nála is uralkodó a haza sorsa feletti kesergés, a zsarnokság elleni, habár csak képletes lázadozás. Később is még visszatekint a múltba és eLelfogja a bánat, a kétely és remény; a természet komorabb képei

¹ Sz. K. költeményei két kötetben, 1861.

² Gyulai Pál költeményei, 1870.

³ 1852-ben jelent meg költeményei első kötete, 1856-ban «Újabb költeményei» »Összes költeményei« csak 1881-ben.

vonzák, de a romlatlan mezei élet és a régi magyar erkölcsök kedélyes festése is gyönyörködteti; későbben egyformán leköti és foglalkoztatja a «kedves, édes dal», meg a «kedves, édes bor» és a «kedves, édes lány» s azt tanácsolja: Szeressetek gyorsan! Siessetek élni!» vagy: «Daloljatok édesim, Ifjak avagy vének, Ajkatokról sohase Fogyjon el az ének».¹

Arany János² e korszakban, mint lírikus is legelső volna, ha elbeszélő költészete nem tenné őt még nagyobbá. Amit dalok, elégiák, életképek, szatírák, érzelmkitörések és elmélkedések alakjában ez időben írt, az annyira közismert, hogy elég a legjelesebb darabok címeire utalnunk; ilyenek: Fiamnak, Evek, ti még jövődő évek, Letésem a lantót, Koldusének, Őszszel, Szilveszteréjen, Gondolatok a békekongresszus felől, A költő hazája, Óh ne nézz rám, Mint egy áléit vándor, A dalnok búja, Családi kör, Dante, Visszatekintés, Alkalmi vers, A vigasztaló, Csendes dalok, A puszta fűz, Emlények, Néma bú, A magyar tánc, írjak, ne írjak, A betyár című s egyéb népdalok.

Arany lírájában hiányzik a dal könnyedsége, az indulat magasabb hullámai ritkák nála; ő szemlélődő költő, csak a maga belső küzdelmeit énekl, de reflexiói az emberi szellem legmélyéit járkák s lantos verseit mélység, tömörség, igazság és formatökély jellemzik; a szerelem hangjait hiába keressük bennök; «egy komoly lélek nehéz vívódásai azok a nemzet gyászának napjaiban ... A veszteség és megaláztatás keserve, borongó fájdalma, küzködő reménye sugalja líráját, kitorve hol áltató kacajban, hol méla humorban, hol bánatos elégiában, ha csak egy-egy képpel, csak meg-megrebbenve is, azért megértőleg és éreztetően egy nagy szív dobogását.»³

Az ötvenes évek legsajátlagosabb lantos költője kétségkívül Tompa Mihály volt;⁴ ő legjobban értette meg korát és ez őt. Már láttuk hatását a hazafias líra terén; mint ott, az érzelmi költészet egyéb ágaiban is különös mestere volt az allegorizálásnak; szeretete a természet, különösen az ősz, a madárvilág és a virágok iránt rávitte, hogy ezek jelenségeit tegye meg egész érzélemvilága tolmácsaivá. Nála az elbeszélő, főképp a regeköltészet nagy része is mint egyéni érzelmek kifejezője, lírává változik; virágregéi azért váltak kora hölgyvilágának oly kedves olvasmányaivá, mert azokban mindenik virág tulajdonképpen egy női szív szenvedéseit és örömeit meséli el. De lantját mindenütt meghallották

¹ Lásd e korszak lírai költőinek megítélésére nézve *Erdélyi János* tanulmányát: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból (1830—1855.)* E. I. kisebb prózái, Sárospatak, 1863. II. 125. I.

² 1856-ban jelentek meg kisebb költeményei két kötetben, összes költeményei három kötetben először 1872-ben.

³ *Beöthy Zsolt*, a tőle szerkesztett *Irodalomtört.* II. 334. I.

⁴ «Versei» 1858-ban öt kötetben jelentek meg, a hatodik kötet csak 1803-ban; de már 1852-ben adott ki «Regék és beszélyek»-et s 1854-ben «Virágregéit».

és megértették; több dala megzenésítve elterjedt a nép között is.¹ Őszi képei minden érzékeny szív mélabús hangulatában visszhangra találnak; néha a világgyűlöletig fokozódó felháborodása az élet méltatlanságai, az emberek alacsonylelkűsége fölött, — mint a «Temetői hangok»-ban, — a férfias pathos legmagasabb szárnyalásáig emelik hangját. Viszont szenvedésteljes életében, — melynek mindvégig hű tükre költészete, — nem voltak a kétségbeesésnek oly mélységei, melyekből hívő lelke derűsebb magasságokba emelkedni nem tudott volna. Így lett a Tompa lírája igazi kifejezőjévé a nemzet akkori, kételyek és remények közt hányatott, de a csüggedésből lassankint mégis a bizakodás felé emelkedő lelki világának.

¹ ('Télen nyáron . . . Békót tettem . . . Kis kertemben . . . Sárga rigó . . . , Gyilkos fenék . . . Muzsikálnak, hegedülnek . . . , Rózsaszőlő bakator- stb.

II.

(Az elbeszélő költészet; ballada és románc, költői elbeszélés és éposz; Arany vezérszerepe. Az elbeszélő próza; regény és novellairodalom: Jósika, Kemény, Eötvös, Jókai, Vas Gereben stb. A drámairodalom: Szigligeti, Szigeti, Dobsa, Jókai, Tóth Kálmán, Obornyik stb. Shakespeare teljes lefordításának terve. Az időszaki sajtó irodalmi szerepe; az «Új magyar Múzeum»; a Budapesti Szemle újra-megindulása. Népies irodalom: Fáy András stb. A kritika: Toldi, Greguss, Salamon Ferenc, Arany és Gyulai Pál stb. Irodalmi harc Liszt Ferencnek a cigányzenéről írt könyve körül.

Láttuk már a megelőző fejtegetésekből, hogy e korszak költészetében a jelenből kikíváncozó hangulat a múlt birodalmának meghódítására indult s a hazafias bánat legszívesebben a nagy nemzeti múlt képeiben gyönyörködött. Így — bár éppen e hangulat nem kedvezett a tárgyilagos epikai szemléletnek,¹ — mégis a korszak gazdaggá lett az elbeszélő költői műfajok termékeiben, sőt azoknak néhány legmaradandóbb remekét hozta létre.

Áll ez különösen a lírai és elbeszélő költészet között mintegy összekötő kapcsolatot alkotó ballada és románcra nézve.

Arany János épp ez időben írta meg formatökély és népszerűség tekintetében egyaránt legkiválóbb balladáit. Elég címüket elősorolnunk, hisz alig vannak közismertebb költeményeink: Ráchel siralma, Rozgonyiné, A hamis tanú, V. László, Török Bálint, Szent László, Az egri leány, Ágnes asszony, Mátyás anyja, Árva fiú, A vén gulyás és A vén gulyás temetése, Bor vitéz, Zács Klára, Szibinyáni Jank, Szondi két apródja, Both bajnok özvegye. Ez időben keletkezett, bár csak 1863-ban látott napvilágot «A walesi bárdok is.» Mindezekben határozottan uralkodó a balladai hang, melybe Arany némely külföldi példa — különösen a skót balladák nyomán — új színeket és fordulatokat is hozott be, azonban alig egyikét kivétellel valamennyinek tárgya a magyar népeletből, vagy a magyar történetből van merítve, sokból leplezettségükben is világos vonatkozások érezhetők ki a haza akkori gyászos állapotára,² s bennök megragadó képek váltakoznak, amelyek annyira

¹ Négyessy László: *Arany*, 24. l.

² Ezekre különösen *Beöthy Zsolt* mutat rá kéziratként sokszorosított egyetemi előadási füzeteiben.

belevésődtek emlékezetünkbe, hogy e költemények ismerete szinte a magyar műveltség elmaradhatatlan alkotórészévé lett.¹

A költői elbeszélés Aranynál e korszakban is kilépve a balladai keretből, kiszélesül, gyakran egészen a humoros elembe csap át, majd meg a hősköltemény magasabb formáját ölti fel. Az előbbi körbe tartozik Katalin, a maga regényes történeti háttérével, A Jóka ördöge című vidám népmese, A gyermek és a szivárvány című allegória, a már méltatott ISlgyidai cigányok, a töredékben maradt Bolond Istók, Az első lopás című »igaz történet«, a humoros »A fülemile« és »A bajusz«, A hegedű víg legendája, a víg balladának mondott Pázmán lovag és az apródok gúnyos meséje a »Toldi estjé«ben.

Természetes, hogy a korszak éposz-irodalmában is Arany az, aki játszva viszi el a pálmát. 1854-ben adta ki, bár már 1848-ban elkészítette a »Toldi estjé«, mely méltó párja a már a negyvenes években megjelent »Toldi«nak, a már ebben a régebbi magyar epikával szakítva választott népiesebb formát követi ez is, de míg amaz egy hősi élet küzdelmes feltűnésének aranyos reggelét tárja elénk, ez az alkony bíborát vonultatja fel. Már ez időben foglalkoztatta a költőt a terv: Toldiját egy hatalmas trilógiává építeni ki, a meglévő két pillért egy ívvel, mintegy diadalkapuvá kapcsolni össze s koronkint dolgozott a három rész között legmozgalmasabb, legváltozatosabb, de éppen ezért kevésbé egységes hangulatú Toldi szerelmén. Az ötvenes évek elején közre adta az első éneket, de nem most ismert teljességében, »Daliás idők« cím alatt.²

Számos epikai töredék között a már említett Bolond Istókon kívül meg kell még emlékeznünk az 1853-ban megjelent Keveháza című hősdalról, mely mintegy élőhangul szolgált volna egy, a hún-mondakörből tervezett Csaba-époszhoz; e tervek azután a hatvanas évek elején a Buda halála megírásában valósultak meg.

Az Arany eltörpítő nagysága mellett a verses költői elbeszélés többi, ez időbeli érdemes munkásai bizony csak alárendelt jelentőséghez jutnak. Tompa Mihály Virágregéit már a líra szempontjából méltattuk, bár kétségtelenül az elbeszélő műfajhoz tartoznak. Írt ő sok románcszerű költeményt ez időben, közöttük olyanokat, melyeknek tárgya a madárvilágból van merítve,³ de az emberi sors érdekével és tragikumával hat. Verses regéi és mondái némelyike is népszerűvé lett; népiesen

¹ Lásd *Greguss Ágoston* magyarázatait Arany balladáihoz, Budapest, 1880 s erre a tárgyra, valamint a következőkre nézve *Beöthy* irod. történetének és *Pintér* irod. történetének I. l. kötetét, ez utóbbiban a Madásos és a vonatkozó irodalom felsorolásával is.

² Losonczy Phönix, 1852. I. 78. l.

³ Özvegy gólya, A madarak módjára, A csalogány és a sas, A sólyom. A bölömbika, A fénikszeről.

humoros verses elbeszélése a «Három a daru»; «Bosnyák Zsófiá»-ja kétségkívül jobb elbeszélő költeményeink közé tartozik.¹ Regéiben és románcbaiban feltűnően uralkodik a moralizáló hajlam, a példaadás, oktatás célzata.

Szász Károly, Gyulai Pál elbeszélő költeményei inkább a hatvanas, hetvenes évek korszakából valók; de az előbbinek Hedvigje, az utóbbinak egyes kisebb, balladaszerű versei^a már itt látnak napvilágot. Thaly is 1857-ben adja ki költői beszélyeit és regéit.³ Vajda János Béla királyfija, mely külön kötetben jelent meg, szintén ide való; egyéb, nem történeti elbeszélő darabjaiban a lírai elem uralkodik, szerelmi gyötrődések képében. Tóth Kálmán egy tréfás hangú népies époszt írt Kinizsi Pálról, Pap Endre vitézi dalt Botondról; Garaynak nagyobb arányú Szent Lászlója is, kevéssel halála előtt, az ötvenes évek elején jelent meg; Tóth Endre Angyal Bandija költői beszély, Ötszáz gál dalnoka mintegy előfutára az Arany walesi bárdjainak. Erdély két nagyobb verses époszt termelt ez időben, amelyek csak csekély közönséget hódítottak meg. Debreczeni Mártonnak isisben bekövetkezett halála után barátja, gr. Mikó Imre kiadta a Kióvi csatáról szóló hőskölteményét, mely még a Zalán futásának hatása alatt a klasszicizmus versmértékében éneklí meg honfoglaló őseink vitézi tetteit; Dózsa Dániel pedig 1858-ban adta közre «Zandirhám» címen a csíki székely krónikának versekbe foglalt tartalmát.

A népköltés behatolt legtöbb költőnk munkáiba; a nép ajkáról vett mesék gyűjtésében ez időszakban különösen Erdélyi János érdemesült 1855-ben kiadott népmeséivel és az 1857-ben kiadott Válogatott magyar népdalokkal.

Az idegen költői termékek átültetése nyelvünkbe szintén sok nevesebb költőnket foglalkoztatta; maga Vörösmarty és Arany adott rá példát, Szász Károly már ez időben is érdekemet aratott e téren s velők haladtak Pap Endre, Bérczy Károly és Lévay József.

Egészen rendkívüli gazdagságot mutat föl az ötvenes években az elbeszélő próza, különösen a regény. A forradalom előtti korszakból hivatott és termékeny erők, mint Jósika, Eötvös, Kemény, Fáy maradtak többé-kevésbé működésben, a Jókai tüneményes tehetsége csak most jutott teljes kifejlődésre s a régiekhez csatlakozó számtalan új író között néhányan, — mint Vas Gereben, Degré Alajos, Vadnay Károly, Abonyi Lajos hamar jutottak megérdemelt népszerűséghez.

A regény e rendkívüli elhatalmasodásában kétségkívül része van annak, hogy az időben vált szokássá regényeket tárcaalakú folytatások-

¹ *Beszélyei*-t (35 darab, többnyire néprege, románc és ballada) összegyűjtve is kiadta 1852sben Miskolcon a Szépirodalmi Könyvtárt négy kötete gyanánt.

² Hadnagy uram, Pókainé.

³ «Ne bántsá a magyart»- cím alatt.

bán közölni a napilapokban; tudvalevőleg Jókainak sok, nagy népszerűsége szert tett ez időbeli regénye is ily alakban látott először napvilágot. Ha a közlésnek és terjesztésnek ez új és könnyű módja előmozdította a költői termelést, viszont veszélyeket rejtett magában, mert csábított a hevenyészett munkára és megkötötte az írókat koncepciójuk későbbi változtatásai tekintetében.¹

A Jósika életét az emigrációban megfigyeltük s láttuk, hogy a hazától való elszakadása ellenére viszonyai őt fokozott írói munkásságra serkentették; ami azelőtt inkább úri kedvtelés volt rá nézve, az most bizony szükséges kenyérkeresetté is vált. Egymást érik megjelenő új regényei; s mégis volt idő, mikor a «Hölgyfutár- szemrehányást tett neki, hogy elhanyagolja a hazai irodalmat és csak a külföld számára ír. Érdekes erre vonatkozó védekezése egy magyar szerkesztőhöz Brüsszelből 1850 november 28-ikáról írt levelében. Elmondja ebben, hogy kivándorlása után mihelyt némi nyugalomhoz jutott, kérdést intézett addigi kiadójához, Heckenasthoz, hogy hajlandó-e munkái kiadását folytatni? de sürgetésére sem kapott választ. Ezért maradt félbe a II. Rákóczi Ferenc is. Ezért volt kénytelen némely kész művét németül jelentetni meg; most is készen fekszenek nála kéziratban: a «Mailly-család»,² a «Fiatal özvegy», az «Ara a halottas ágynál», s az «Egy magyar család a forradalom alatt» című regényének három első kötete. «A magyar emigránsnak — úgymond, — dolgoznia kell s ezért még sárral dobálják!»³ Egyébiránt Jósika saját kézirat-albuma tanúsítja, hogy a rémuralom elmúltával a magyarországi kiadók és szerkesztők ugyancsak sűrűn fordultak hozzá, őt új vállalataik számára munkatársul igyekezték megnyerni.

1853-tól 1860-ig megjelent nagyjából történeti, kisebb részben társadalmi tárgyú regényei: Esther, A nagy-szebeni királybíró, A gordiusi csomó, A zöld vadász, A szegedi boszorkányok, A tudós leánya, Pygmaeon, A rom titkai, Jó a tatár! A rejtett seb, Két királyné, A hat Uderszky-lány; ezekhez járul még négy kötet novella s régibb műviének egyegy újabb kiadása. Az «Egy magyar család a forradalom alatt» című regényből is már az ötvenes évek elején kinyomtatták Braunschweigban a négy első kötetet, de a kormány megtiltotta forgalomba hozatalát, úgy hogy csak 1861-ben jelenhetett meg; hasonlóképpen II. Rákóczi Ferencé-nek, melyet a forradalom előtt kezdett meg, négy kötetét betiltották, ez is csak 1861-ben kerülhetett a magyar olvasók kezébe.

¹ Lásd erre nézve *Császár Elemér* véleményét: A magyar regény története, 1922. 211. l.

² Magyarul sohase jelent meg.

³ *Báró Jósika Miklós* kéziratgyűjteménye, báró Jósika Samuék birtokában; e levélhez 1885 okt. 10-án hozzáírta maga Jósika időközben magyarul megjelent művei címeit.

Már e fölsorolás mutatja Jósika rendkívüli írói termékenységét, mely karöltve járt munkáinak nagy népszerűségével. Regényírói jelentőségével szemben a mai nemzedéknek nehéz tárgyilagosan igazságos álláspontra helyezkednie. Ő ma kétségtelenül idejét múltnak tűnik föl, könyveit kevesen veszik kezökbe, de hát nagy példaképe, Walter Scott sem az a mai angol olvasóközönség szemében, ami az egykorúban vagy csak egy emberöltő előtt is volt. Az egykorú kritika se fogadta osztatlan magasztalással Jósika minden művét, védekeznie is kellett ellene,¹ azonban a közönség válogatás nélkül értékelte minden könyvét, amihez a kor hangulata és műveltségi iránya, a még korlátlanul uralkodó romantika s a szerzőnek éppen a szabadságharc utáni sorsa miatt érdekesebbé vált egyénisége is hozzájárult. Még benne voltunk akkor a Biedermeyer-kor szemlélődő, lassú életű világában, mely kedvezett a hosszadalmas, részletező leírásoknak, az elképzelt múltba való elmélyedésnek. Tagadhatatlan, hogy Jósikára nézve életfolyása a romantikát, melynek oly egészen odaadta magát, bizonyos tekintetben élménnyé tette; azonban az oly szapora íróval szemben, amilyen ő volt, mindig fölmerülhet a vád, hogy «nem vitte bele egész lelkét a műveibe s ezért szorult le az élő irodalom harcteréről a múltnak porladozó művelődéstörténeti dokumentumai közé.»² Tehetségének egyoldalúsága, írói művészetének hiányai, erőltetett nyelvújításai kifogás tárgyává tehetők, észlelhető némi hanyatlás is e korbéli műveiben az előbbiekhöz képest, különösen a romanticizmus szertelenségeibe való csapongás. De mindez nem változtat azon a tényen, hogy ő harminc éves írói munkássága által megteremtője lett a magyar regénynek, különösen a magyar történeti regénynek s hogy ő, ha sokban alkalmazkodott is közönségéhez, mindenestre értett hozzá a maga eszközeivel abban a közönségben olyan érdeklődést és olyan szeretetet kelteni hazai történelmünk iránt, aminő ma hiányzik, bár ma bizonyára nem volna kevésbé indokolt, mint az ő korában.

A Jósikáénál számra és terjedelemre nézve ugyan csekélyebb, de a szabadságharc előtti múlthoz hasonlítva szintén fokozott a b. Kemény Zsigmond szépirodalmi munkássága; sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy Keményt ez évkör kezdetén már ismert politikai röpiratainak s néhány nagyértékű politikai jellemrajznak megírása, utóbb pedig a Pesti Napló szerkesztése vagy legalább irányítása is elfoglalta, végzett szépírói munkáját valóban nagyak kell elismernünk.

«A szív örvényei», «Férj és nő», «Ködképek a kedély láthatárán»

¹ Regény és regényílesztet, 1859.

² *Weber Arthur*: Bárá Jósika Miklós, Bud. Szemle, 1914 nov. 261. 1. — Lásd még: *Dézi Lajos*: Bró Jósika Miklós, Tört. életrajzok, különösen a 285 s köv. 1. Egykorú Ismertetése a Jósika irod. működésének a *Vas Újság* 1861 ciki febr. 24-iki számában. Lásd még: *Császár E.* id. m. 114. s köv. 1.

című, társadalmi tárgyú regényeit, követte egész sorozata a rövidebb-» hosszabb novelláknak¹ s azután az «özvegy és leánya» s végül «A rajongók» című történelmi regénye.

Ha Kemény e munkásságát szembeállítjuk a Jósikáéval, hamar szemünkbe ötlenek a két írói egyéniség vonatkozásai és hasonlóságai, de ellentétei is.

Mindkettőt az erdélyi arisztokrácia adta a magyar irodalomnak; mindkettőnek történelmi képzelődése főképp szűkebb hazájának mozgalmasság, komor múltján csüng; kivált eleinte mindkettő az e korban még uralkodó romantikái irány híve s nagy külföldi példák hatása alatt is áll, bár, míg Jósikát főleg Scott, Keményt Sue és Sand után már inkább a realista Balzac és Thackeray befolyásolja. Mindkettőt a költészet mellett elfoglalta a politika; személyes barátok is voltak s a sokkal idősebb Jósika buzdította Keményt írói pályája elején, sőt befolyt költői tervei alakulásába.

Kemény e korszak elején több figyelmet szentelt a társadalmi, mint a történelmi regénynek és elbeszélésnek: nem előnyére, mert ilyenmű munkáiban az egykorú társadalom éles megfigyelése mellett olyan indítékokat is karol fel, melyek bántóan bizarrok, a nélkül, hogy eredetiek és újak volnának.² Történelmi regényei művészibb felépítésűek, korukat — l. Rákóczi György hányatott, szenvedélyes, rajongó korát — igazabban és életteljesebben jelenítik meg, mint bármely elődjeét s különösen «A rajongók» Kemény regényírói művészete s általa addigi történelmi regényirodalmunk koronájának tekinthető.

Keményt megkülönbözteti Jósikától az is, hogy regényei a lélek nagyobb mélységeibe nyúlnak le, az író egyéni érzelmeinek is megnyilatkozásai, komolyan átgondolt lélektani és erkölcsi problémák fölállítására és megoldására törekednek s éppen mert némileg egyéni átélés szüleményei is, lélekfestésökben igazabbak, bensőbbek, színesebbek, már közeledést jelentenek a romantikái iránytól a realizmus felé. Ez biztosít némelyiköknek maradandóbb életet is irodalmi munkában.³

Báró Eötvös József regénye és beszélyírói működése ez időszakban a múlthoz képest csökkenést mutat: őt más feladatok foglalkoztatták, nem is akart már — úgy látszik — visszatérni a politikai irányregényhez, mellyel egykor — a Falu jegyzőjében — oly nagy, de ellentétes hatást ért el. Csak 1857-ben adta ki a «Nővérek» című társadalmi

¹ Két boldog, Alhikmet, Kaland a Missouri mellől, Erény és illem, Szerelem és hiúság, A szerelem élete (beszélyfiizér) és Deborah.

² «Ködképek a kedély láthatárán»; -A szív örvényel.-

³ Lásd Kemény e korbéli regényírói munkásságára nézve *Papp Ferenc* «Báró Kemény Zsigmond»-jának (Budapest, 1923.) I. l. kötetét is és *Császár Elemér* méltatását id. m. 158. s köv. l.

regényét s egy évvel később néhány elbeszélése jelent meg.¹ Elbeszélései főleg a népeletből vannak merítve; a «Nővérek» társadalmi irányregénynek mondható s rávall írója előkelő szellemére, de nem tartozik a vonzó s ezért keresett olvasmányok közé.

Az, aki az ötvenes évek alatt új elbeszélői hanggal, csillogó nyelvvel és káprázatos eszme- és tárgybőséggel Jósikával komoly versenyre kelhetett, hogy lassan egészen magához hódítsa az olvasóközönséget, Jókai Mór volt. A szabadságharc előtt feltűnt már mesélő tehetsége, most amint rejtekéből előkerülhetett s megint a maga neve alatt írhatott, csak úgy ontotta a regényeket, novellákat, történeti rajzokat, sőt színműveket is, még így is alig tudva kielégíteni olvasói mohóságát. Egész könyvtár az, amit, többnyire a napilapokban vagy folyóiratokban való első közlés után, külön kötetekben és gyűjteményekben nyújtott a közönségnek. Csak legismertebb s legkedveltebb ez időbeli regényeire és beszélyeire utalunk: A bujdosó naplója, Erdély aranykora, Törökvilág Magyarországon, A janicsárok végnapjai, Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán, Véres könyv, A régi jó táblabírák, Szomorú napok, Dekameron.² Csapongó képzelete a haza közel egykorú eseményeitől az ősidőig, komáromi szülőföldjétől a távoli kelet csodáiig hordozza őt, mindenütt egyforma elevenséggel, üdeséggel, az elhitézés ellenállhatatlan képességével és a mesélnitudás csodás bűbájával téve rabjává olvasóját. És ne feledjük, hogy itt még csak a Jókai kifejlődési koráról van szó; még csak egy későbbi korszak hozza meg neki a világhírt. De, bár történeti elbeszélései ellen a korhűség, sok regényalakja ellen a valóságosság, sőt lehetőség, meseszövése, elgondolásai ellen a mértéktartás szempontjából tehetők ellenvetések, az ötvenes évekből való munkái is bőven tartalmazznak maradandó értékű szépségeket, a táblabíró-kor úgy ahogy ő festi, mindig vonzani fogja a magyar szívet, képzelete mindig gyönyörködtetni, humorja mindig kacagtatni fog s mindig ő marad az, aki az újabb magyar prózai elbeszélő nyelvet éppúgy megteremtette, mint Petőfi és Arany újabb verses irodalmunkét. E mellett éppen e korban különös jelentőséget kölcsönzött neki az, hogy derült optimizmusával, a múlt vonzó festésével legjobb vigasztalója lett szomorú korának.³

¹ A molnár leány, Egy tót leány az Alföldön, Téli vásár, Novella, Pusztaiak.

² Ezekhez járulnak az 1850 — 59-iki időszakban: Forradalmi- és csataképek, Hangok vihar után, A kalózkirály, Vadon virága, Szíria, A Varchoniták, A kétszarvú ember, Carinus, Halil patrona, Török mozgalmak 1750-ban, Erdélyi képek, A magyar előidőkből, Tarka élet (beszélygyűjtemény), A magyar nép adomái, Óceánia, A legvitézesebb huszár, Délvirágok (beszélygyűjt.) Az elátkozott család, Árnyképek, Népvilág, (elbeszélések), Regék, Szegény gazdagok stb.

³ *Császárnál* id. m. 180. s köv. 1. Egykorú német vélemény Jókai irodalmi jelentőségéről nálunk: *Dem. Dudumi*; Pester Briefe, I l. 42 — 45. 1.

Jókai megkísértette történelmünket is regényes rajzokban- megírni, főleg a fiatalság számára¹ s bár a kísérlet lehet vita tárgya, légtöbbségünknek ma is emlékezetében vannak azok a képek, melyeket az ő varázsecsetje, költészetet és valóságot vegyítve, nem éppen a lényegbeli igazság rovására festett számunkra. Ő volt az, ki a magyar humor számára is az első állandó közlőnyöket indította meg² s azokban típusokat teremtett, melyek eredetiségükben, kifejező erejükben, mint az ő sziporkázó ötleteinek tolmácsai ma is utóéletlenek.

A romantika szertelensége úgy amint Jókai némely munkájában jelentkezett, éles irodalmi harcot idézett föl már ez időben közte és Gyulai Pál között, kinek kritikusi szerepét még külön méltatjuk; a Jókai elbeszélői őseje annyira hozzá tudott idomulni a korhoz, hogy a közönséget tőle elidegeníteni senkinek sem sikerülhetett s őt irodalmi ellenfelei is kénytelenek voltak a legnépszerűbb magyar írónak elismerni. Gyulai egyébiránt egy-egy a lélekelemzés és hangulatkeltés nagy művészetével megírt rajzában maga gyakorlatilag is megmutatta, hogy az elbeszélőnek miben kell — felfogása szerint — a hatás eszközeit keresnie.³

Az öreg Fáy András, leszorulván a közéleti szerepről, fiatalos hévvel tért vissza régi szerelméhez, a szépirodalomhoz, már nem ugyan a meseköltéshez, mely őt oly népszerűvé tette, hanem a beszély- és regényíráshoz, két új kötettel⁴ toldván meg műveinek nyolc kötetes sorozatát s két önálló újabb regényt és kisebb elbeszéléseket is bocsátván közre.⁵ A közönség, az időközben változott irodalmi ízlés ellenére jól fogadta újabb megszólalását, mint olyan költészetet, mely «bájos, naiv öntudatlansággal fordul az emberi szívhez, megismervén és bevallván, hogy ez mindig jó.»⁶ Amint az osztrák internáltatásból hazatért, folytatta elbeszélői munkáját Pálffy Albert is, beszélyekkel és egy nagyobb, a Jósika nyomdokain járó, korfestő regénnyel.⁷ Ellenben Kúthy Lajosnak ki szolgálatot vállalt a Bach-rendszer alatt, nem sikerült olvasóközönségének kegyét visszanyernie. Lauka Gusztáv ötletes humoreszkjei most is visszhangra találtak.⁸ Degré Alajos, kinek — mint láttuk — szintén meg kellett szenvednie a szabadságharcban való részvételét, csak most lett igazán regényíróvá; francia irányú, egészen

¹ A magyar nemzet története, 1853. A legújabb, gazdagon illusztrált kiadás (1902) egész a Ferenc József koráig terjed.

² Nagy tükör, 1856. Üstökös, 1858.

³ Egy régi udvarház utolsó gazdája, 1837.

⁴ Búzavirágok és kalászkok, 1833—1855.

⁵ Jávor orvos és szolgálója, Bakator András, 1854. A Szutyogfálviak; Hullavirágok.

⁶ Greguss méltatása a *P. Napló*, 1834 ápr. 1. számában.

⁷ A fejedelem keresztleánya, 1856.

⁸ «A vidék» társadalmi szín- és árnyrajzok, két kötet, 1857.

romantikus jellegű regényei és novellái sűrűn követték egymást s kedveltek és divatosak voltak, 1853-ig nem kevesebb mint tizenegy kötete jelent meg.¹ Bérczy Károly is, bár már régibb irodalmi ember volt, most jelentette meg először összegyűjtve, az előkelő köröknek szánt s finom ízlésű elbeszéléseit.²

Az ötvenes évek elbeszélő prózájának új jelenségei között kétségkívül a legkiválóbb Vas Gereben, családi nevén Radákovics József. Rendkívül termékeny volt; folyóiratokat is szerkesztve egyre-másra adta ki inkább korrajzszerű regényeit s kisebb jellemrajzait. Elbeszéléseiben hiába keresnők a koncepció művészi felépítését; csupán kedélyesen csevegő, adomázó hangon, zamatosán magyaros, néha népies modorban, a magyar népielek tökéletes ismeretével, többnyire egyes történeti alakok köré csoportosított korszakokban mesél ő a régi, jó táblabírókorról s főképp a Dunántúl életéről. Ily könyvei közül különösen «A régi jó idők», a «Nagy idők, nagy emberek», «A nemzet napszámosai- s az «Egy alispán- lettek a Jókai legyőzhetetlen versenye mellett is népszerűek és sokat olvastak a maguk idejében; sőt korfestő jelentőségüket és értéküket mind máig megtartották.³

A humoros elbeszélés terén az ötvenes években lett ismertté és népszerűvé, de még ugyanez években szállott korai sírba Beöthy László, kinek műveit halála után testvérbátyja, a szintén költő Zsigmond adta ki összegyűjtve.⁴ Még inkább, mint Beöthy állott az angol humoristák hatása alatt Balázs Sándor, ki szintén inkább a kisebb novellaműfajt szerette.⁵ A választékos hangú szalónelbeszélés hivatott művelőre talált Vadnay Károlyban, ki egyébiránt, éppúgy, mint Balázs, e korszakban még csak első írói termékeit bocsátotta közre.⁶ A rendkívül termékeny Vértessy Arnold tárgyaiban változatosabb volt, bár főképp a középosztály életéből merítette azokat, iránya is szembetűnő változáson ment keresztül: az olvasóközönség ízléséhez idomulva lett lassankint romantikusból realistává.⁷ A történeti regényt művelte többnyire a Jósika nyomdokain, de nagyobb tanulmánnyal, mint

¹ Két év egy ügyvéd életéből, Novellák, Salvator Rosa, Kalandornő, A sors keze. Az ördög emlékiratal.

² Élet és ábránd; Világ folyása, (1852., 1853.)

³ A fentemlített művek 1855, 56, 57 és 8-ból valók; főlemlíthetek még a «Régi képek- 2. kötetben 1850-ből és «A múltak emlékei- 2 kötetben 1859-06! Lásd *Császárnál* 235. s. köv. 1.

⁴ Komédia és tragédia, A puszták fia, 1857. A kékmacska-hoz, Goldbach et Comp. 1858. Válogatott művei, 1859. Egyéniségéről főleg *Vadnay* K. emlékezett meg id. m. 61 s. köv. 1.

⁵ Beszélyek, két köt., 1855.

⁶ Beszélyek, két köte, 1857.

⁷ Történeti beszélyek, két köt., 1859.

költői leleménnyel és lendülettel Péterfalvi Szathmáry Károly.¹ E korban még jobbára idegen tárgyakkal foglalkozott s csak később tért át, jeles érdemeket szerezve a népéletből merített elbeszélés műfajára Abonyi Lajos, családi nevén Márton Ferenc.² Inkább érdekes személyénél fogva érdemel említést b. Podmaniczky Frigyes, ki ez időbe eső fiatalkorában, a regényírást is művelte, kedves úri dilettántságként, de írásaira is rányomva vonzó, nemes egyéniségének bélyegét.³

A drámai irodalom hatalmasan föllendült e korszakban; az idők jele, hogy a közönség a színműíróktól is elnyomott nemzeti érzése számára várt táplálékot, amit egyrészt a hazai történet tárgyainak, másrészt a népéletnek felkarolása nyújtott. A színi irodalom föllendítésében közreműködött a Nemzeti Színház, továbbá jutalomtételeivel az Akadémia s egyes lelkes adakozók, úgy, hogy az ez időbeli dráma több jeles terméke e pályázatok során látott napvilágot.

Az egész évtizeden át Szigligeti Ede uralkodott a magyar játékszínen; az ő roppant termékenysége, színpadi hatása és népszerűsége mellett a többi drámaírók mind alárendelt szerepet látszanak vinni, az olyanok is, akik írói minőség dolgában éppen nem állnak alatta. O már a forradalom előtti korszak legkedveltebb színpadi írója volt; hiszen «Szökött katonája» 1843 óta volt állandóan a Nemzeti Színház műsorán; most azonban szerencsés tehetségét egyaránt igyekezett kifejleszteni és hasznosítani úgy a történeti szomorújáték, mint a társadalmi vígjáték s népszínmű terén. Gyors egymástutánban látnak most színpadi lámpavilágot: történelmi darabjai közül Vid, Egri nő, Andronik, IV. István, III. Béla, Diocletian, Világ ura, Béli Pál, Mátyás király lesz, Zsigmond fogsága és Álmos; társadalmi vígjátékai közül a Házassági három parancs, Az arckép, Lári-fári, Castor és Pollux, Dalos Pista, Veszedelmes jó barát, Nevelő kerestetik, A mama, Petronella, Fenn az ernyő nincsen kas és a Műszeretők; népszínművei közül a Fidibusz, az Aggteleki barlang, Nagyapó, Cigány, Pünkösdi királyné, Csokonai szerelme, Pál fordulása, Tízezer forint és az Obsitos huszár. És ezek mind megfértek a magyar színházak műsorában a Szigligeti sűrűn adott régibb darabjaival s némelyikük nemcsak a kortársakat mulattatta, hanem még ma is polgárjoggal bír a magyar játékszínen.

Szigligeti kétségtől hasznos színpadi szerzője volt korának, ki a nélkül, hogy az erkölcs vagy ízlés ellen bármikor vétett volna, csodálandó ügyességgel és leleményességgel, a színpadi hatás tökéletes

¹ A sirály, 1855. Magyarhon fénykora, 1857.

² Észak csillaga, 1855. Regék a kandalló mellett. Regék a kandallótűz mellett, 1857. Az egyetem pallosa, 1859

³ Az alföldi vadászok tanyája, 1854. Tessék ibolyát venni, 1856. Margit angyal, 1879.

ismeretével, izgalom nélkül mulattatva, józan, de kissé prózai életbölcseséggel szolgálta ki fáradhatatlanul a maga mindig hálás közönségét. Legjobbat a népszínmű terén s néhány társadalmi vígjátékában alkotott, remekművet egyet sem; a tragédiához egyáltalán híján volt a költői mélységnek és a költői lendületnek. Ez magyarázza meg, hogy darabjai úgyszólván csak színpadi életet éltek, irodalmit nem; a színpádon megtapsolták, de könyvben nem olvasták. «A nagy, könnyű termékenység volt szerencséje és baja»^x Szigligetinek; nagy és sok, de múló sikert aratott; hogy ezt elérje, sietnie kellett és mert sietett, megesejt rajta az, amit egy kortársa úgy fejezett ki, hogy «sietésközben talán a legszebb virágok maradnak el, mert nincs mikor leszakasztani.»²

Szigligeti írói pályájához némileg hasonló a Szigeti Józsefé; de míg Szigligeti csak kezdte színészkedéssel, hogy azután egészen áttérjen a színműírára, Szigeti mindvégig színész maradt és pedig kitűnő színész s csak mellesleg írt darabokat, korántsem oly szaporasággal, mint nagynevű pályatársa s maga sem méltatva valamennyit arra, hogy kinyomassa. Ez időszakban színrekerült darabjai közül Viola, mely az Eötvös «Falujegyzőjének» haramiaalakját dolgozza fel, A vén bakancsos és fia a huszár, melyet egy magyar társaság Bécsben is előadott,³ a Kísértet és csizmadia, a Becsületszó s a Jó falusiak arattak nagy sikert. Darabjainak szerkezete néha pongyola, meglátszik rajtuk, hogy csak egyik»másik szerep kedvéért vannak írva; nem mentek a túlzásoktól és torzításoktól sem, de igazi magyar élet lüktet bennök és többnyire jóízű humor.

Dobsa Lajos sok színművet írt az ötvenes években, egy részöket összegyűjtve ki is adta 1854-ben; egészen a francia drámai iskola híve volt; nem volt tehetség híján s jó magyar drámai stílussal írt; de darabjai nagyon különböző értékűek, egynéhány már előadásakor teljesen megbukott. IV. Lászlójában egyes jelenetek a legnagyobb drámai erővel hatnak; Guttenbergjét Greguss megdicsérte.⁴ Vígjátékai közül az «Öcsém házasodják) megállja helyét s az «Egy nő, kinek elvei vannak# soká műsordarabja maradt a Nemzeti Színháznak.⁵

Jókai a maga mesés regény- és beszélyírói tevékenysége mellett ráért még koronkint drámákat is írni a Nemzeti Színház számára, melyek némelyike zajos színpadi sikert is aratott, de rendszeren épp oly zajos

¹ *Beöthy Zsolt*: Rákosi Jenő drámai irodalmunkban, Bud. Szemle, 1920 okt. 33. 1.

² *Erdélyi János*: Egy századnegyed a magyar szépirodalomból (kiseb prózái III. 99. 1.)

³ *P. Napló*, 1836 jun. 10.

⁴ *P. Napló*, 1854 jan. 20.

⁵ Lásd Dobsára s egykorú író társaira nézve *iff. Szász Károly* tanulmányát: a magyar dráma a politikai elnyomatás időszakában. Uránia, 1917 ápr. 11. s köv. 1.

kritikai polémiára is adott okot. Ez időbe négy drámája esik: Dalma, mely az avar ősidőkben játszik, Manlius Sinister, mely a hanyatló Róma korából merít, Könyves Kálmán és Dózsa György; az elsőnek és az utolsóinak volt legnagyobb sikere, mint drámák is legjobbak bár ezek is mutatják, hogy írójuk számára a babér inkább az elbeszélő, mint a színpadi költészet terén terem.

Tóth Kálmán és Degré Alajos is megpróbálkoztak a drámaírással. Amannak két magyar történeti színműve került színpadra ez időben, «Az utolsó Zách» és «Egy magyar királyné»; velők nem emelkedett az átlagos színvonal fölé, több szerencséje volt későbbi drámai műveivel. Degré a vígjátéknak már a bohózat felé hajló válfaját művelte; darabjai közül leginkább tetszett a «Rendkívüli előadás» című egyfelvonásos és a «Két hatalom» című vígjáték.¹

Erős tehetség vetett lobot és hunyt el csakhamar Obernyik Károlyban. Első, polgári drámái még a negyvenes évekből valók. Utolsó, leg-sikerültebb történeti tragédiájának, «Brankovich Györgyinek színrehozatalát 1855-ben már meg nem érthette; ez főképp az Egressy játéknak köszönhetette hatását.² Mint e kor drámaíróit említhetjük még Vahot Imrét, Kővér Lajost és Hegedüs Lajost. Vahotnak «Bányarém» című népszínműve és «Huszárcsíny» című vígjátéka soká tartotta magát a színen. Kővér Lajos nagyon termékeny volt a francia ízlésű társadalmi vígjátékok írásában; az ötvenes évek alatt tizenkét ilyen rövidebb-hosszabb vígjátéka került színre többnyire múló hatással; még leginkább említésre méltók a «Hűség hűtlenségből», «Nőm meghalt» és «Hódítás falún».³ Hegedüs Lajos csak történeti drámákat írt s ezek egyike, a «Bíbor és gyász», mely Vak Béla király szerelmi történetét tárgyalja, még abban a könnyen lelkesedő korban megszokottnál is nagyobb színpadi sikert aratott.⁴

Ez a termékenysége a magyar színműirodalomnak az ötvenes évtizedben magyarázza, hogy az akkor még kevés színpaddal rendelkező magyar színészet bőven szolgáltathatta a szerény igényű és lelkes közönségnek az újdonságokat s vajmi ritkán kellett a külföld irodalmához fordulnia kölcsönért. Hogy azonban ez nem jelentette irodalmunk elzárkózását a valóban nagy idegen irodalmi alkotások elől, azt a Shakespeare meghonosítására éppen e korszakban tett nevezetes lépés tanúsítja.

A különböző régiebb, többnyire gyarló kísérletek és színpadi «házi fordítások» után Shakespeare színműveinek irodalmi színvonalon álló teljes meghonosítására az első kezdeményezés tudvalevőleg 1848-ban

¹ *P. Napló*, 1858 április 10.

² *Gyulai* a *P. Napló* nekrológiájában (1855 aug. 22.) «Anyá és vetélytársnővalamint «Chalonis» c. színműveit említi, mint újabb keletűeket.

³ Lásd *Szász* K. fentebb id. cikkét, 112. l.

⁴ *DuJumi*: Pester Briefe, 11. 16. s Pö. l.

nem kisebb íróktól indult ki, mint magától Petőfitől, Vörösmartytól és Aranytól; akkor csak a Petőfi Coriolanus-fordítása jelent meg, mely egészen beleillett a forradalom szilaj hangulatába. A bekövetkezett katasztrófa eltemette ezt a tervet is, bár Vörösmarty lefordította Julius Caesart, melyet már 1852-ben elő is adtak¹ és később hírt adtak a lapok róla, hogy a Lear király fordításával is elkészült.² Arany János 1859-ben kezdett a Szentivánéji álommal foglalkozni, ellenben Antonius és Cleopatrát, már Szász Károly jeles fordításában adhatta elő a Nemzeti Színház 1858 elején s a Velencei kalmár Ács Zsigmond fordításában már 1853-ban megjelent.³

Így állott a magyar Shakespeare-fordítás dolga, mikor a nagy terv 1858 őszén egyszerre, egyetlen lelkes hazafi elhatározásából a teljes megvalósulás stádiumába jutott. Tömöri — családi nevén Theodorovics — Anasztáz, nagykőrösi tanár, — mint már említettük, — váratlanul tekintélyes örökség birtokába jutván, Pesten telepedett le s már 1856-tól kezdett az irodalomért áldozgatni és irodalmi estélyeket adni; lakása valószínű középontjává lett az irodalmi életnek s jutalomtételei élesztőivé a drámai irodalomnak; ⁴ a Szépirodalmi Közlöny 1858 december 10-án hozta a hírt, hogy Tömöri elvállalta Shakespeare összes művei magyar kiadásának költségét. A kiadást utóbb a Kisfaludy-Társaság vette gondjaiba s 1864-ben jelent meg a teljes magyar Shakespeare első kötete.

Mialatt a magyar drámai irodalom külső képe így alakult az ötvenes évek végén, egy fiatal nógrádmegyei földbirtokos, kit a megelőző korszak hányatásai súlyosan megviseltek, falusi magányában s akkor még az ismeretlenség homályában írt drámai formában egy merész művet, mely az emberiség legmélyebb problémáit ölelte fel. Pontos feljegyzése szerint 1859 februárius 17-én fogott hozzá a kidolgozáshoz és 1860 március 26-án fejezte be.⁵ Bár csak 1862-ben lett közismertté «Az ember tragédiája», keletkezését tekintve szintén az ötvenes évek légkörének és életének gyümölcse, épp úgy, mint Madáchnak 1859-ben írt, de csak halála után ismertté lett «A civilisator» című aristophanesi vígjátéka, mely tulajdonképpen gúnyirat a Bach-korszakra.⁶

Már a megelőző fejezetben méltattuk azt a szerepet, melyet az időszaki, sőt a napisajtó is az irodalom ismertetése, terjesztése és népszerűsítése, sőt bírálata és irányítása terén is, különösen az abszolút uralom

¹ *Magyar Hírlap*, 1852 o.t. 3.

² *P. Napló*, 1853 okt. 5.

³ Lásd ezekre s következőkre nézve *Bayer L.*: «Shak. drámái hazánkban» c. műve, j. 69. s köv. 1. továbbá *Arany J.* levelez. 1. 439. 1.

⁴ Tömöri szerepére nézve lásd *Vadnay* megemlékezését: id. m. 90. s köv. 1.

⁵ *Voinovich G.* Madách és az Ember tragédiája 152. 1.

⁶ *U. ott* 197—198. 1.

első éveiben vitt. Az ötvenes évek második felében az időszakai sajtó fejlődése, az irodalom iránti érdeklődés növekvése s a hatalom nyomásának enyhülése következtében ennek a szerepnek még nagyobb fontosság jutott. Igaz, hogy a sűrűn keletkezett ilyfajta vállalatok gyakran mulandóknak bizonyultak, de voltak közöttük olyanok, melyek huzamos időn át szolgálták az irodalom érdekét, sőt olyanok is, melyek a legújabb időig fennállottak vagy még fennállanak. Az 1854—58 közötti években Magyarországon összesen 55 részint már régebben is létezett, részint újabban keletkezett lapot és folyóiratot számláltak, melyekből ebben az időközben 12 szűnt meg vagy alakult át.¹ Magában Pesten 1858 elején 31 magyar lap és időszakai közlöny jelent meg 9 német és 2 szláv mellett.² A politikai élet elnyomtatása következtében előtérbe nyomult szépirodalmi lapok versengése a közönség kegyéért néha izléstelen vásári zsvivajjá nőtt, de mindenesetre hozzájárult a szépirodalmi termelés élénkítéséhez.³

Említettük már a Szilágyi Sándor füzetes vállalatai, a «Pesti Napló», a «Vasárnapi Ujság», a «Déliab>>, a «Nemzeti Könyvtár- és «Szépirodalmi Lapok- irodalmi szerepét; az 1854. év elejével indult meg a Pester Lloyd, mely nemcsak a gazdasági érdekek német nyelvű közlönyévé vált, hanem már az első időben is jó szolgáltatásokat tett a magyar irodalomnak a külföldön való ismertetése terén. A már szintén említett «Hölgyfutár- Nagy Ignácnak 1854-ben bekövetkezett halála után a Berecz Károly szerkesztésébe ment át, kinek sikerült továbbra is a legelőkelőbb szépírók közreműködését biztosítani s szerkesztőségét a fiatal írók otthonává tenni; lapja csak egyszer forgott veszélyben, mikor t. i. a pesti jogászokat azért, mert báljukon behozták a magyar ruha viselését, megdicsérni merte.⁴ 1857-ben Vajda János indított meg egy nem hosszú életű szépirodalmi hetilapot, a «Nővilág»-ot,⁵ mely szép divatképeivel hozzájárult a magyar női ruhaviselet terjesztéséhez. Ugyanígy szépirodalmi- és divatlap volt a Bulyovszky Gyula «NefeJejts»-e, mely 1859 tavaszán indult meg.⁶

Mint a népszerűen tudományos irodalom közlönye indult meg 1850-ben az «Új Magyar Múzeum-, mely a tudományok minden szakára kiterjedt; Gyulai, Arany, Erdélyi, Hunfalvi Pál, Ipolyi, Horváth

¹ *Vas. Újság*, 1858. évi 549 l. Az ezen korbéli időszakai sajtónak érdekes, részletes szemlétét l. *Dudumi* id. m. 9. s köv. l. A Hölgyfutárnak a *Magyar Hírlapban* is (1850 nov. 29.) közölt statisztikája szerint 1850 októberében a Magyar Hírlapból 4616 (?), a P. Zeitungból 26,959, a P. Naplóból 15,420, a Hölgyfutárból 10,733, a Religióból 10,286, a Kath. Néplapból 9214 továbbított a posta.

² *P. Napló*, 1858 jan. 14.

³ *Papp Ferenc*: B. Kemény Zs. II. 100. l.

⁴ *Vadnay* K. id. m. 18. l.

⁵ *P. Napló*, 1856 dec. 28.

⁶ *U. o.* 1859 április 5.

Cyryll dolgoztak számára; Arany egy verstani értekezést közölt benne.¹ Gyulai a következőkben szabta meg e folyóirat programját: «A múlt követeli, a jövő várja, hogy szellemi felsőségünkkel terjeszkedjünk, teljes díszben megteremtsük a nemzeti műveltséget, mely nemzetiségünk erősebb támasza minden politikai intézménynél és a szabadságnak is biztosabb záloga, mint egyelőre látszik».² A fontosabb szakfolyóiratokról az illető tudományág irodalmánál emlékezünk meg.

Az említett folyóiratoknál tartósabb életre és nagyobb jelentőségre volt hivatva a «Budapesti Szemle», mely 1857 őszén indult meg a Csengery Antal szerkesztősége és kiadósága mellett. Mindjárt első száma Csengeryn kívül Gyulaitól, Keménytől, Hunfalvy Jánostól, Szalay Lászlótól hozott s Eötvöstől, Hunfalvy Páltól, Paulertől, Brassaitól, Gregusstól és Szász Károlytól ígért közleményeket. Tudvalevőleg Szalay és Eötvös már 1840-ben indítottak ily címen szemlét, mely azonban csak két számot ért meg; Csengery a felújított vállalat tervrajzát gondosán körülírta, feladatául a tudományok népszerűsítését, az essay-irodalmat, a világ tudományos mozgalmait mellett a politikai események figyelemmel kísérését is, jeles szépirodalmi művek közlését s egyúttal az irodalmi és művészeti kritikát jelölve meg.³ De már egy évvel később panaszkodnia kellett, hogy az előfizetők száma csökken s félnie attól, hogy a «generosa natio» cserbenhagyja vállalatát.⁴

Míg tehát a magasabbrendű irodalmi folyóiratok, még nem csekély nehézségekkel küzdtek, az ötvenes évek haladtával mindinkább terjeszkedtek a népies irodalmi vállalatok. A népies iránynak e korban nálunk tulajdonképpen legnemesebb képviselője maga Fáy András volt, ki legjobban értett hozzá elbeszélő műveiben is a népszerűt az erkölcsi nemesítővei kötni össze. 1858 nyarán megjelent «Halmay családija, mint egy «képnélküli Orbis Pictus», a legnépszerűbb formában egyenesen nevelő és oktató feladatot teljesített. Általán az elismert, tekintélyes írók nem átalották leszállani a néphez is; így Vas Gereben 1854-ben indított meg egy népies folyóiratot «Falusi esték» címen, melyből azonban csak négy füzet jelent meg s ugyanakkor Csengery és Kemény szerkesztése mellett megindult a szintén rövid életű «Magyar nép könyve» szépirodalmi tartalommal, Friebeisz István pedig a «Magyar nép könyvtárát» adta ki Fáy előszavával. Népszerűek voltak a Mayer István (István bácsi) népkönyvel. A Greguss Gyula és Hunfalvy Jánostól szerkesztett «Család könyve» főképp a természettudományok népszerűsítését tűzte ki feladatául. Nagy jelentőséggel bírtak e korban az irodalmi tartalmú naptárak, melyek százazreknek majdnem egyedüli olvasmányául szolgál-

¹ «Valami az asszonáncról», 1854.

² *Váczai János*: Tompa élete, 134. l.

³ *Ferenczy József*: A magyar hírlapirodalom története, 503. s köv. l.

⁴ Csengery és Gyulai levelez. *B. Szemle*, 1922 nov. 83. l.

tak; Vahot Imre, Vas Gereben, Fényes Elek, Pákh Albert, Ballagi Mór ráérttek az ilyeneknek szerkesztésére is; a jó irányú ponyvairodalomban pedig a Tatár Péter (Medve Imre) verses és prózai elbeszélései voltak legkeresettebbek.

Jellemző, hogy míg a Pesti Napló 1854 tavaszán arról panaszkodott, hogy, bár több könyv jelenik meg s kél is el, mint a forradalom előtt, az olvasóközönség inkább az alsóbb mint a felsőbb osztályokból kerül ki s ezért nyerseségre, póriasságra, sőt tartalmatlanságra és felszínességre szoktatja az írókat, sokkal inkább, mint a régi táblabíró-világ,¹ 1856 végén Salamon Ferencnek azért kellett felszólalnia, hogy az «újság és naptárgyártók», az irodalmi üzérek» befolyásolják a közönséget, mely bukni hagyja a Magyar nép könyvéM, nem pártolja a «Család könyvéi, mikor a keveset érő «Vasárnapi könyvtár» és a képes újságok mindent eU nyelvű népszerűségnek örvendenek, úgy, hogy az irodalom alsóbb része elborítással fenyegeti a felsőbbet, a nemesebbet, jobbat.²

A sajtó és a folyóiratok nyújtották természetesen az irodalmi kritika terét is, melyen régi és új erők nagy buzgalommal s néha nagy hevességgel is vették föl a nemzeti katasztrófa által megszakított munka fonalát.

A régiek közül Bajza — testi leromlása következtében, — egészen elhallgatott; Erdélyi János, Toldy Ferenc, Greguss Ágost, Brassai Sámuel, Csengery Antal régi elveiket alkalmazták a megváltozott viszonyokra. Erdélyi bölcsészeti elmélyedéssel egész korszakokat átfogó, szinte irodalomtörténeti szemlét nyújtó bírálatokat is írt, sok értékes és maradandó ítéletet adva benne.³ Toldy Ferenc sohasem volt egészen ment az elfogultságtól és pártoskodástól, de e korbéli nagyérdemű munkássága inkább az irodalomtörténet felé irányult. Greguss mindig aesthetikai magaslatra helyezkedve bírálta a Pesti Napló tárcájában nem mindig tévedhetetlen ítélettel az irodalom napi jelenségeit is. Brassai különösen egy Jósika elleni kíméletlen támadásával keltett feltűnést.⁴ Csengery Antal volt Ipolyi magyar mythológiájának szigorú bírálója.

Sálamon Ferenc érdemes kritikusi működése az ötvenes évekkel veszi igazán kezdetét; szigorú bírálója volt az egykorú drámairodalomnak, amire szükség is volt; egyébiránt kritikái szigoruk mellett többnyire igazságosak voltak és mindig tanulságosak. Épp így a Kemény Zsigmondéi, ki szigort, elmélyedést, széles látókört kívánt a kritikustól s műbírátaiban maga is ehhez tartotta magát. Mint a múltban, úgy

¹ *P. Napló*, 1854 márc. 8.

² *U. o.*, 1856 dec. 29 — 30.

³ Népköltészetünk a külföldön 1851. Népköltészet és kelmség 1853 és különösen: Egy negyedszázad a magyar szépirodalomból, 1855. (*P. Napló*.)

⁴ *Kritikai Lapok*, 1855.

most is költőink is gyakoroltak irodalmi kritikát; Gyulairól külön kell megemlékeznünk; Szász Károly lendületes és formás volt a kritikában is, melyben szintén elárulta nagy világirodalmi műveltségét. Arany János szigorú, de mindig jóakarató és tárgyilagos bíráló volt, személyeket sohasem támadott, legkedvezőtlenebb ítéleteit általánosságban szerette elmondani, néha költői formában is, mint a már említett «Vojtina leveleiben, melyben a korabeli tehetségtelenül féktelenkedő költőkét egyebek közt így ostorozza:

«Minden szemét vers egy»egy drága kincs,
Gazt ápolni hűn
Hazafias tett: gyomlálgatni bűn.
Azért előre mindenféle díb-dáb,
Hancúzni a Parnasszuson meztláb!- . . .

Gyulai már ezidőben nagyot haladott azon az úton, mely őt utóbb a magyar kritikai irodalomban oly jelentőséghez juttatta, amely költői érdemeit is elhomályosítja s neki a legnagyobb magyar kritikus babérját biztosította. Mindjárt pályakezdése kimutatta kritikusi egyéniségének összes fény- és árnyoldalait. Jellemben szilárd volt, elveiben következetes, ítéletében önálló, felfogásában, érzelmében igazán magyar s a hízelgés, pajtáskodás, pártfogás és hatalom számára teljesen hozzáférhetetlen, de azt maga elismerte, hogy az irodalomban határozott rokon- és ellenszenvai vannak¹ Nem tudott mindig elfogulatlan lenni s igazsága érzetében gyakran kíméletlenül éles volt; csak egyforma, igen magas mértéket szeretett alkalmazni, melyet kevesen értek el, úgy hogy az ő megállapításai szerint igazi irodalmi értékeink nagyon kis számra zsugorodnak össze; de kritikája, ha néha bántó s talán túlzó is volt, nagyban járult hozzá irodalmunk tisztogatásához s a helyes irány és mérték fölismeréséhez.

A közfigyelmet mint kritikus főleg 1854-ben Petőfiről írt, hosszú időre mértékadóvá vált tanulmányával vonta magára;² de már a Szilágyi Sándor «Röpirvei»-ben közölt kritikákat s utóbb a Szilágyi Ferenc Budapesti Hírlapjának lett állandó kritikusa. Legnagyobb harcait Jókaiival, részint a Pesti Naplódban, részint a Budapesti Szemlében vívta meg s ezek már kiterjedtek a színházi bírálatra is, ahol Gyulainak az olasz Ristori Adelaidét dicsőítő cikkei Jókai nevének féltékenységét kelthették fel. A nagy népszerűségnek örvendő költő drámáinak éles bírálatát a kiváló fiatal kritikus részéről, bármily szenvedélyes és személyes Összeütközéseket is idézett föl, tulajdonképpen irodalmi irányok harca volt: a már-már hanyatló romantikáé, melyet Jókai törhetetlenül képviselt, az érvényre emelkedő költői realizmussal, mely mellett Gyulai

¹ Zsigmond Fér. id. m. 404. 1. ² Új magyar múzeum, 1854.

kardoskodott s amely nálunk főképp a Kemény későbbi regényeiben nyert kifejezést.¹

Mielőtt az ötvenes évek kritikai irodalmának ezen áttekintésétől megválnánk, meg kell emlékeznünk arról az irodalmi harcról is, mely az ötvenes évek végén hazánkban egy a külföldön s idegen nyelven megjelent, de a magyar szellemi életbe mélyen belévágó mű fölött keletkezett.

1859 nyarán kezdtek a magyarországi lapok foglalkozni Liszt Ferencnek Párisban «Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie» cím alatt megjelent könyvével, melyben a nagy zeneköltő a magyarországi népezét a cigányoknak tulajdonítva, tulajdonképpen magyar nemzeti jellegétől megfosztani látszott.

Liszt, ki amúgy is inkább csak származása és neve szerint volt magyár, bár működése hosszú folyamában tényleg a magyar műzenét is értékes szerzeményekkel gazdagította, azzal, hogy ünnepi oratóriumának az esztergomi bazilika felszentelésekor történt előadása alkalmából eljött Esztergomba és kétszer is Pestre s itt lelkes ünnepeltetésben részesült, közeledni látszott nemzetünkhöz, melynek körében neve éppen ez időben a legjobb hangzású volt.² Annál fájdalmasabb megütközést keltett irodalmi műve, melyben zenészi tekintélyének s magyar eredetének súlyával igyekezett a nemzettől elvitatni valamit, amire ez büszke volt s amit éppen akkor mint kesergése vigasztalóját, mindennél többre becsült. Liszt zenetörténeti megállapítása egyébként is hamis volt, mert hiszen cigányok sokféle nép körében éltek és élnek, de a magyar cigányzene csakis magyar talajon termett, csak itt értik meg és értékelik érdeme szerint s így azt a cigány faj lelki produktumának tekinteni nem lehet.

Csakhamar heves támadások érték a híres szerzőt sajtónkban, melyeknek hevét kétségtelenül fokozta az, hogy a legtöbben, kik e könyvről írtak, csak híreből ismerték azt. Simonffy Kálmán zenei írónk levélben fölmondta Lisztnek a barátságot. Liszt válaszolt Simonffynak és levelet intézett Heckenast könyvkiadóhoz, melyet a lapok is közöltek. E levélben tagadásba vonta azt, mintha a magyar zenét a magyar nemzettől elvitatni akarta volna, de másrészt állította, hogy az Indiából származik, Simonffy pedig a könyv tartalmára való utalással igazolta támadását.³ A vitába mások is beleszóltak, de a Liszt védelmére kelni tulajdonképpen senki sem mert; őt e könyvéért akkoriban a magyar sajtó valósággal kiátkozta.⁴

¹ Lásd *Papp Ferenc* tanulmányát: Gyulai Pál és Jókai Mór. B. Szemle, 1921 jan. — febr. 26. s köv. 1. Gyulai kritikusi működésének egyidejű német méltatása: *Dudumi* id. m. 1. 18. s köv. 1.

² *P. Napló*, 1856 aug. 28. s köv. számok.

³ *U. o.*, 1859 szept. 6—7.

⁴ *Ábrányi Kornél* (idb.): Képek a múlt és jelenből 1899) 134. s köv. 1.

III.

(A tudományos irodalom; Kemény történelmi tanulmányai; a közel egykorú történelem; gr. Teleki József: Hunyadiak kora; Szalay László történetírói munkássága; Mikó, Kőváry, Danielik, Kerékgyártó; Horváth Mihály kisebb munkái. Archeológia; Ipolyi Magyar Mythológiája; Genealógia: Nagy Iván. Földrajz: Fényes Elek; útirajzok; honismertető képes művek, különösen a Hunfalvi—Rohbock-féle. Irodalomtörténet: Toldy munkássága; Erdélyi; régi irodalmi kiadványok. Nyelvészet: Reguly, Hunfalvi Pál, Brassai, Czuczor, Fogarasi, Ballagj. Esztétika: Kemény, Erdélyi, Greguss. Bölcsészettudományok: enciklopédikus művek, pedagógia. Társadalmi tudományok: Eötvös nagy műve; közigazgatás és jog: Csengery, Tóth Lőrinc, Pauler stb. Közgazdaság: Fáy, Kautz, Galgóczy, Fényes, mezőgazdasági írók. Mennyiség- és természettudományok: a Bolyaiak, Jedlik, Szabó stb. Orvostudomány: Semmelweis, Balassa. Tudományos és irodalmi intézetek és társulatok: a pesti egyetem, a Nemzeti Múzeum, Könyvtárak; Erdélyi Múzeum-Egylet; Természettudományi Társaság; a Kisfaludy-Társaság sorsa; az Akadémia szerepe.)

A megelőző fejezetben ismertetett irodalmi kritika már jelzi az átmenetet a tudományos irodalomhoz, melynek terén az a hajlam a múlttal való foglalkozásra, mely az ötvenes évtizedet a szépirodalommal szemben jellemezte, szükségkép kedvezett a történetírás minden fájának sőt a történeti bűvárokodásnak is.

Mindjárt az évtized küszöbén megjelent két munka ugyanattól a szerzőtől, mely a történelmi essay terén valósággal úttörő volt és hosszú időre utóléretlen mintakép maradt nálunk. B. Kemény Zsigmond, ki — mint láttuk, — a forradalom után írt röpirataival nem éppen emelte népszerűségét s ki mint regényíró és publicista ritka tevékenységet fejtett ki az egész évtizeden át, már isisben közreadott két jellemrajzot a közelmúlt történetéből. Az egyik a két Wesselényiről szól, — atyáról és fiúról, — a másik Széchenyi Istvánról.¹

Mindkettő elárulja azt, amit Kemény valamivel később, Macaulay angol történetéről írt tanulmányában ² be is vallott, hogy t. l. szerző-

¹ Első kiadás: *Csengery A.* «Magyar szónokok és státusférfiak», 1851.

² «Macaulay: Anglia története című munkájáról» *P. Napló*, 1853 kiadva a Gyulai-féle «Kemény Zs. tanulmányai» II. kötetében.

jük csodálója és hű követője a nagy angol történetírónak, kinek — éppúgy, mint Gibbonnak, — különös érdemét látja abban, hogy történeti munkáival a költészetet is megtermékenyítette s bámulatosan élethű és megragadó képeket tudott adni emberekről úgy, mint korszakokról. De elárulják Kemény e tanulmányai azt is, hogy írójuk nem csak megtermékenyíteni akarja a szépirodalmat, hanem maga is elsőrendű szépiró, akit a történeti kutatásnál, a fölkatatott anyag rendszeres földolgozásánál jobban érdekel a történelemben mozgó alakok plasztikai megjelenítése és egyes mozzanatoknak drámai erővel való elbeszélése. Ez a hajlam Keményt kétségkívül kevésbé vérbeli történetíróként, mint inkább nagy lélekbúvárként és költői lendületű elbeszélőként tünteti fel; de a ki nem oly egyoldalú és pedáns, hogy tagadja a történetírás művészi feladatait és a lelkekre való hatásának szükségét, az meg fogja becsülni az oly történeti essayket is, a minőknek mintáit szolgáltatta irodalmunkban Kemény. Meg fogja becsülni annál inkább, mert azok ez esetben nemcsak művésziek és érdekesek, de mint jellem- és korrajzok, csodálatos plaszticitásuk mellett igazak is. Különösen a Széchenyi jellemrajzánál bámulatos az, hogy Kemény, aki úgyszólván derékban látta kettétörni a Széchenyi történeti alakját s aki joggal hihette akkor, hogy a nagy férfiú nyilvános szerepe véget ért s aki még a Széchenyi addigi életfolyásának és munkásságának minden, azóta feltárt adatát sem ismerhette, mégis talán valamennyi közt leghelytállóbb, legteljesebb és legigazabb megoldását tudta adni a legnagyobb magyar» jelleme, lénye bonyolult problémájának.

E tanulmányokkal egyidejűleg jelent meg a Pesti Naplóban Keménytől «Erdély közléte 1791-től 1848-ig», mely a gróf Bethlen János halála alkalmából íratott és szintén az előbbi két essayben tárgyalt korszak talaján mozog.¹ A nagy nemzeti katasztrófa után szinte természet-szerűen fordult a közérdeklődés a közeli múltba, a honvágy egy nemeképpen, de azért is, hogy a gyászos fordulat okait keresse. Még közelebb eső visszaemlékezések szóltak meg azután a forradalom részeseinek emlékirat- vagy naplószerű följegyzéseiben, melyeknek egy része, persze csak nehezen jutott el a hazába. A sort Egressy Gábor nyitotta meg «Törökországi Naplójával.² Követte ezt Görgeinek már említett önvédelme;³ a «Histoire contemporaine» köréből az ötvenes évek alatt lefolyt keleti háború is megtalálta a maga történetíróját Fényes Elekben,⁴ úgyszintén Klapkában, kinek könyvét azonban tilalom alá helyezte

¹ Ezt is Gyulai közölte a K. Zs. tanulmányai I. I. Kötetében.

² 1851-ben jelent meg. Az emigrációnak — nagy részt idegennyelvű ~ irodalmáról áttekintést ad az I. köt. 746. l. jegyzete.

³ Mein Leben und Wirken etc. 1852.

⁴ «Az orosz-török háború», két kötet, 1856.

a hatalom.¹ Börtönéből kiszabadulván, Beniczky Lajos is könyvírásra adta magát, de nem a saját élményei köréből.²

Gróf Teleky József, Erdély volt kormányzója, az Akadémia érdemdús első elnöke, könyvtárának és egy drámai jutalmának alapítója, 1855 elején bekövetkezett halála előtt csak három évvel indította meg egy negyedszázad tanulmányainak gyümölcsét képviselő monumentális munkájának, a «Hunyadiak korának kiadását, melyből haláláig csak két kötet jelenhetett meg, azután még további hét, de a mű, — mely földolgozás és okmánytár egyúttal, — még így is befejezetlen maradt. Nagy szorgalom és odaadás tiszteletreméltó alkotása, becses forrásmunka, de terjengő előadásánál s kissé avult stílusánál fogva nem élvezetes olvasmány.

Mint már láttuk,³ az események és azokból folyó helyzete tették történetíróvá Szalay Lászlót. Ő a forradalom előtt mint jogtudós és publicista szerzett tekintélyt s e minőségeit a történetírásban sem tagadta meg. Magányos élete az emigrációban kényszerítette az elmélyedő munkára, hazájának jövője fölötti súlyos aggodalmai ösztöklétek a történet vizsgálatára: tudni akarta, hogy «lehet-e még reménylenünk?» hogy «mi vár reánk? — hogy meggyőződve nemzetünk hivatásáról, új erővel fogjunk munkához, elkövetett hibáinkat jóvá tegyük vagy azon meggyőződéssel haljunk meg, hogy a magyarnak úgy sincs mit keresnie e világon . . .» Száműzetésének borús hangulatában is hazafisága és idealizmusa megóvta attól, hogy az alternatívára az utóbbi értelemben adja meg művével a választ. Ellenkezőleg, «Magyarország története-, úgy ahogy ő megírta, saját nyilatkozata szerint főképp az ifjú nemzedék számára, hitet önthetett a magyarba nemzetének jövőjét illetőleg s a figyelem és szakértelem melyet főképp jogi intézményeink alakulására fordított, a buzgalom és alaposág, mellyel Magyarország közjogának történeti folytonosságát kimutatta, fegyvereket szolgáltatott a nemzetnek abban a győzelmes harcában, melyet függetlenségéért még az ő életében s az ő közreműködésével kezdett megvívni.

Szalay László mindjárt nemzeti katasztrófánk után, a svejci Rorschachban kezdett hozzá műve kidolgozásához, melynek első két kötete már 1852-ben jelent meg; ezeket a következő években is követte egy-egy. 1855-ben Szalay hazatérvén, itthon bővebb forrásanyag állott rendelkezésére s szélesebb alapon folytathatta a munkát; meg is jelent 1857-ben az ötödik s 1859-ben a hatodik — már csak csonka — kötet,

¹ Lásd említését a V l. rész 11. fejezetében. Mint idetartozót említhetjük *Urházy György* könyvét 111. Napóleonról, 1856.

² «Kálmán Urály és József császár», tört. tanulmány, Pest, 1858. «Kaleidoszkóp vagy éji álmok», Pest, 1859. (Lásd: *Steier Lajos*: Beniczky Lajos visszaéni, és jeleni. Bpest, 1924 215.).)

³ I. köt. 295. l.

de a mű, szerzőjének itteni sokoldalú elfoglaltsága s utolsó életéve alatti betegeskedése miatt befejezéséig nem jutott; az ónodi országgyűlésnél (1707) megszakadt. Így is nagy elterjedésnek örvendett s már a hatvanas évek első felében második kiadást ért el, német fordításban is megjelent.

Kiemeltük már azt az érdemét Szalaynak, hogy munkájában a jogintézmények fejlődésére nagy súlyt helyezett, amire annál inkább volt szükség, mert Horváth Mihálynak még a negyvenes években kiadott s nagy népszerűségnek örvendett magyar történelme majdnem csak a politikai és hadi események elbeszélése. Viszont a műveltségi viszonyok és vonatkozások még Szalayban sem találták meg történetírójukat. Munkáját nagy lelkiismeretesség, komoly tárgyilagosság és minden hatáslesés nélküli egyszerűség mellett, mégis meleg hazafiúi érzés hatja át; a stílusnak némely, talán a külföldi tartózkodásnak tulajdonítható különlegessége keveset von le annak nemes szépséges bőí; így csak természetes az általános elismerés, melyben a mű részeseült, s melynek a legtekintélyesebb bírálók adtak kifejezést.¹

E nagy mű egyébiránt nem meríti ki Szalay László történetirodalmi munkásságát az ötvenes évek alatt. Százamos kisebb történelmi tanulmányát bírjuk ez időből és nagybecsű forrásművek kiadásával is érdemesült. Így kiadta már 1850-ben a «Státusférfiak és szónokok könyve» című régebbi gyűjteményének új folyamát egy kötetben; leírta a tatárjárást s képekkel adta ki a «Vasárnapi Könyvtárban. Megindítottá a Magyar történelmi emlékek gyűjteményét, melynek első kötetei Kemény János erdélyi fejedelem és gróf Bethlen Miklós önéletrajzát hozták a XVII—XVIII. századbéli eredeti kéziratok alapján. Szalay szerkesztése mellett jelent meg az Akadémia kiadásában a történelmi forrás közléseink terén korszakot alkotó Monumenta Hungarica Historica első, írókat tartalmazó kötete, melynek számára a magyar renaissance érdekelt alakfa, Verancsics Antal esztergomi érsek munkáit rendezte sajtó alá. Irt adalékokat a magyar történethez a XV l. századból és számos kisebb cikket s történelmi könyvismertetést a Budapesti Szemlébe, Pesti Naplóba s más folyóiratokba.²

Erdély, a maga gazdag történelmi emlékeivel minden időben élénken foglalkoztatta a történelmi kutatókat, természetesen első sorban

¹ Lásd *Kemény Zs.* tanulmányát Szalay műve fölött a Gyulai-féle kiadás (K. Zs. tanulmányai) I l. köt. 227. lapján, (megjelent, 1852-ben a P. Naplóban), továbbá *Salamon Ferenc* jellemzését: Szalay László (Ország Tükre, 1862. 3. szám), *Marczali Henrik* méltatását a Beöthy-féle Irodalomtört. 11. kötetében 562.s köv. 1.A mű keletkezésére és kiadására nézve: *B. Szalay G.* Szalay 1. levelei 21. s köv. 1. 304. l.

² Lásd műveinek legteljesebb jegyzékét *B. Szalay G.* id. könyvének függés lékében.

az erdélyieket. Gróf Mikó Imre, ki ott a múltban fontos politikai szerepet is vitt s kinek — mint látni fogjuk, — elévülhetetlen érdemei voltak az Erdélyi Múzeum-egylet létrehozásában, 1855 végén megindította az «Erdélyi történelmi adatok» című gyűjteményt, melyből két kötet jelent meg. De legenyedetlenebb munkása az erdélyi történelmi s egyéb irodalomnak is Kőváry László volt, ki az ötvenes évek első felében megírta Erdély régiségeit, Erdély földje ritkaságait, Erdély nevezetesebb családait s Magyar- és Erdélyországot képekben tárgyzó munkáit, kiterjeszkedve ezekben történeti és régiségtani adatokon kívül a mesékre és népmondákra is. E korszak végén megindította Erdély történetének több kötetes közlését is.¹

A Danielik János szétágazó irodalmi tevékenysége kiterjeszkedett a történelemre is, amennyiben egyek között megírta Columbus s Amerika fölfedezésének történetét, mely rövid idő alatt két kiadást is ért el s a szerző barátja, Kemény Zsigmond méltatta elismerő bírálatra.² Kerégyártó Árpádtól 1857-ben a «Magyarok életrajzai» jelentek meg, melyek a sajtót élénken foglalkoztatták, 1859-ben pedig ugyanő kiadta «Magyarország művelődéstörténetének első füzetét».³

Horváth Mihályt, ki már a szabadságharc idejében Magyarország legismertebb és legnépszerűbb történetírója volt, az emigráció hányattoll élete egy időre elnémította. Mint politikailag súlyosan kompromittált, még 1858-ban is csak Hatvani Mihály álnév alatt juttathatta el a hazába. Történeti zsebkönyv»-ét, mely több kisebb tanulmányát tartalmazta, jobbra a brüsszeli állami levéltárban nagy szorgalommal gyűjtött, magyar vonatkozású anyag alapján. Ugyancsak e levéltárban valamint a burgundi könyvtárban végzett kutatások alapján közölt utóbb magyar történeti emlékeket az Akadémia «Monumenta»-kiadásában. Ezek a jobbra Regesták alakjában közölt tanulmányok nemcsak a magyar történelem új forrásaira mutattak rá, hanem fontos mozzanatot képviselnek a jövő szempontjából, a Horváth Mihály történetírói látóköre és módszere fejlődésében. A vezérek korára vonatkozó tanulmánya is 1858-ban indult meg a «Hazánk»-ban.⁴

A történelem társ- és segédtudományai közül az archeológia és művészettörténelem nálunk ez időben még fejletlen állapotban voltak;

¹ Ürmösy id. m. I. 138. I. Wurzbach id. m. I. 72, 80. I. I. 1. 242. P. Napló, 1859 okt. 26.

² P. Napló, 1856 nov. 20. 1857 szept. 13. Danielik más történeti tanulmányait (Magyarorsz. Szent Erzsébet élete. A történet szelleme) a *Religió* hozta.

³ U. Oo., 1857 szept. 20. 1859 április 27.

⁴ Itt említjük, hogy *Wenzel Gusztáv* a «Monumenta»-ban tette közzé Szerémi György emlékiratát, Magyarország romlásáról 1837-ben s *Kerkápoly Károly* 18-9-ben egy «Észtani világtörténet» c. művet adott ki. (P. Napló, 1859 nov. 23.)

hivatott művelők: Henszlmann, Rómer, Pulszky, Ipolyi közül Pulszky még számkivetésben volt, Henszlmann is a külföldön; Rómer alig szabadult ki a börtönből; Lonovics Józseftől jelent meg töősbán egy népszerű egyházi archeológia.¹ Ipolyi Arnoldnak, ki több, kisebb történeti és művészettörténeti tanulmányt is közölt,² ez időbeli legnagyobb figyelmet érdemlő munkája a «Magyar Mythologia» mely 1854 elején jelent meg, tulajdonképpen művelődéstörténeti tárgyú. Megjelenésekor mindenkit meglepett anyagának váratlan gazdagságával, melyből irodalmunk bőven merített is. Azonban nemsokára kitűnt, hogy a Jacob Grimm hatása, melynek túlságosan alávetette magát, s a rokon keleti népek vonatkozásainak elhanyagolása Ipolyit téves módszerre és következtetésekre indították, amire különösen Csengery Antal mutatott rá bírálataiban. A szerző valószínűleg maga is belátta ezt, mert — újabb átdolgozás szándékával — igyekezett a forgalomból kivonni művét. 1859-ben a Toldy szerkesztése mellett, de főképp az Ipolyi közreműködésével megjelent az «Archeologiai Közleménye» első füzeté.

A hazai genealógiai irodalomra nézve korszakosnak mondható a Nagy Iván ma is alapvető nagy nemzetségtani művének füzetekben való megindulása 1857-ben.³

A földrajzot nálunk ez időben majdnem kizárólag az érdeemes Fényes Elek képviseli, és pedig politikai ágát, mely sokszorosan vegyül a statisztikával. Már 1851-ben kiadta nagy szorgalommal készült művét: Magyarország geográfiai szótárát; három évvel később, — a keleti háború iránti érdeklődésnek megfelelően — «A török birodalom leírása» és további három év múlva «Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása» jelentek meg.

A földrajz határán járnak azok az útleírások, melyek az ötvenes években kedveltségöknek megfelelő szaporaságot mutatnak. B. Podmaniczky Frigyes oroszországi, svéd- és dánországi utazásáról közölte tapasztalatait «Úti naplóból cím alatt, gr. Andrássy Manó keleti utazásának leírását adta ki, gr. Kálnoky Dénes pedig «A vándor emlékei» címen bocsátott közre két kötetben útirajzokat.⁴ Alig hogy az olaszországi háború lezajlott, Kecskeméthy 1859 júniusában olasz földről küldött utirajzserű tárcacikkeket a Pesti Naplónak. Tudományos érdeklődést keltett Magyar Lászlónak az Akadémia megbízásából dél-

¹ *Ormós Zsigmond* adott ki 1859-ben «Adatok a művészet történetéhez» címen egy 303 lapra terjedő, jobbára a festészet köréből vett monografiagyűjteményt (P. Napló, 1859 j.l. 8.)

² Az «Új magyar múzeum» és a «Religió» 1851 — 58-iki évfolyamaiban.

³ *Magyarország családai* címekkel és nemzetiségi táblákkal. Pest.

⁴ Ide sorolhatók még *Méhes Sámuel*, *Komáromy Ferenc*, *Urházy György*, *Kubinyi Lajos* és *Hámos Gusztáv* útleírásai az ötvenes évek első feléből. (*Wurzbach* id. m. 1854.)

afrikai útjáról írt műve, melynek első kötete 1859 elején jelent meg. Ugyanakkor kezdett Xantus János hírt adni amerikai utazásáról s a Nemzeti Múzeum számára való gyűjtéséről.¹ Utóbb világirodalmi jelentőségűvé vált az az első kiküldetés, melyben a fiatal Vámbéri, — akkor még Wamberger, — Ármin 1857 tavaszán részesült, mikor a Hunfalvi Pál ajánlásával Konstantinápolyba utazott keleti nyelvtanulmányok végett.»²

Egy másik válfaja a tágabb értelemben vett földrajzi leírásnak szintén nagyban divatozott az ötvenes évek alatt s ez az írásban és képen való honismertetés volt. Az ily irodalmi vállalatok a kormány érdeklődését is bírták, — ha t. i. németül vagy németül is megjelentek, — mert hiszen a kormány szívesen dicsekedett el az osztrák és német olvasóközönség előtt a birodalomnak ezen, éppen ismeretlensége miatt érdekes «részével.»

Tulajdonképpen a hamar népszerűvé lett «Vasárnapi Újság» is a honismertetés egy nemét teljesítette mikor — többnyire a Keleti Gusztáv rajzaival — leírásokat hozott a különböző hazai tájakról, különösen vármokról és fürdőhelyekről. Ifj. Palugyay Imre már 1852-ben közrebocsátotta Buda-Pest sz. kir. városok leírását; Kubinyi Ferenc és Vahot Imre 1853-ban «Magyarország és Erdély képekben» cím alatt egy két kötetre terjedt, kőmetszetekkel ellátott könyvet adtak ki, melybe a szerkesztőkön kívül b. Prónay Gábor, Tompa Mihály, Toldy, Brassai, Mátray Gábor, Kőváry László és Korizmicz László is dolgoztak s mely német kiadásban is megjelent. Ugyané cím alatt azután Darmstadtban 1856-ban kiadtak három nagy kötetben egy díszes német művet, melynek történeti és helyrajzi szövegét Hunfalvy János írta, szép, acélba metszett képei pedig Rohbock Lajos regényes beállítású helyszíni rajzai nyomán készültek; ezt kisebb alakú magyar kiadás is követte s a Pest-Budára és környékére vonatkozó rész külön kötetként is megjelent.³ Csak a néprajzi ismertetésre szorítkozott b. Prónay Gábor műve: «Vázlatok Magyarhon népéletéből», melyhez Barabás, Sterio és Weber rajzoltak képeket s a mely hasonlóképpen német kiadásban is megjelent Düsseldorfban 1854-ben.

Irodalomtörténetünkre nézve is emlékezetes lett e korszak a Toldy Ferenc működése által. O ez időben érdemelte ki a magyar irodalomtörténet megalapítójának dicsőségét; már 1850-ben indította meg füzetekben «A magyar nemzeti irodalom történetét», melynek két első kötete a középkori magyar irodalmat ölelte fel s már egy év múlva (1852) új kiadást igényelt. Ezt követte az újkori irodalomtörténet, amely az első füzet után megszakadt, mert Toldy oly széles alapokon s oly rész-

¹ *P. Napló*, 1859 márc. 17.

² *U. o.* 1857 márc. 29.

³ *Budapest és Környéke (Pest u. Ofen)*, 1859.

letező rendszerrel tervezte művét, aminővel az újkori anyagot feldolgozni szinte lehetetlen volt. E helyett aztán a magyar költészet történetére szorítkozott, amely 1854-ben jelent meg két kötetben. Egy évvel később kézikönyvének első kötetét adta ki, a XVII—XVIII. század anyagával s emellett a Pesti Napló tárcája már 1853 óta hozta egyetérteni előadásait is.

Toldy e működée nemcsak alapvetőnek mondható; középkori irodalmunk történetét ő úgyszólván egészen kimerítette munkájában, de a későbbi irodalmi jelenségek legtöbbször nézve is megállapításain, értékeléseiben keveset változtathatott a későbbi kutatás és későbbi feldolgozás. Az egységes és teljes feldolgozás terén ő egyébiránt soká egyedül állott; az irodalomtörténeti műnyelvet ő alkotta meg. Rendkívüli alaposága mellett lelkesedése nemzeti génuszunkért és annak alkotásaiért csak ritkán téveszti meg és viszi túlzásokba. Jellemzéseinek plaszticitása, tömörsége és pontossága kiválóan alkalmassá tette őt arra, hogy tanítását a középiskolákba is bevigye, amiről aztán — megfelelő kézikönyv alakjában, — a következő évtizedben gondoskodott.

Toldy mellett Erdélyi János érdemesült a közélegykorú irodalom bíráló és jellemző méltatása körül, mely munkássága némileg a kritika körébe is vágván, már ott talált említést. Ily természetű Keménynek Arany Toldijáról 1854-ben írt tanulmánya is.¹ Arany akadémiai székfoglalója 1859-ben Zrínyi és Tassoról az összehasonlító irodalomtörténet terén mozog.

Azonban a fölébredt irodalomtörténeti érdeklődést ez időben már nem elégítette ki a pusztá ismertetés és jellemzés; ez legjobban akkor teljesíti feladatát, ha fölkelti a vágyat egyik-másik írónak és műnek nemcsak másodkézből, hanem eredetiben való megismerésére. Ennek megfelelően Toldy már 1853-ban kiadta gr. Esterházy Miklós munkáit és később a Régi magyar legendák tárában a debreceni legendás könyvet a Krisztina-legendával együtt.² Ugyanakkor Mátray Gábor kiadta a Tinódi énekeit énekekre is alkalmazva, s az «Ujabb nemzeti könyvtár», amelynek érdekében már 1851-ben hoztak a lapok a magyar irodalom és közélet legjobbjainak aláírásával lelkes felhívást,³ 1854-ben közölte Zrínyi Miklós munkáit, a Szalárdi krónikáját és Faludi műveit. Hogy a klasszika-filológia iránt mily széleskörű volt még akkoriban az érdeklődés, mutatja, hogy a «Hellén és római remekírók könyvtára» című vállalatban Kazinczy, Hunfalvi és Toldy mellett fordítókul jelentkeztek Fáy, Eötvös, Csengery, sőt Örményi is.⁴

Az Akadémia a maga megtúrt havi ülésein sokat foglalkozott nyelvi kérdésekkel; ez oly tér volt, amelyen a lesben álló hatalommal alig ke-

¹ Gyulai K. Zs. *tanulmányai* I 1. 145. l. ³ *U. o.*, 1851 jún. 24.

² *P. Napló*, 1859 ápr. 21. ⁴ *Wurzbach* id. m. l. 53. l. I. l. 154. l.

rülhetett összeütközésbe; nagy vitákra szolgáltatott már akkor okot a «c» vagy «cz» helyesírási kérdése, s ezekről a vitákról rendszeren bő értesítéseket hoztak a lapok. A vitákban Fogarasi János, Bugát, Hunfalvi Pál, Ballagi, Brassai vettek főképp részt. Ezzel meg is neveztük azokat, kik a nyelvészeti irodalom terén legtevékenyebbek voltak. Még Reguly Antalról kell megemlékeznünk, ki régi, buzgó munkása volt az összehasonlító nyelvészetnek, de 1858 nyarán elhunyt.¹ Az ő nyomdokain indult el Hunfalvi Pál s jutott a nyelvhasznítás módszereivel a finn-ugor nyelvrokonság megállapításához, mely mellett később kemény csatákat vívott. Nyelvészeti tevékenysége éppen az ötvenes évek alatt jutott teljes kifejlődésre; 1855-ben megindította az Akadémia «Magyar Nyelvészet» című folyóiratát s ráért még egyes lapok tárcáiban is közölni cikkeket a magyar összehasonlító nyelvészetéről, mert az akkori közöniséget az is érdekelte.² Ő hozta ide Budenz Józsefet is, kinek működése azonban a következő évtizedben vette kezdetét. Czuczor, csak az imént szabadulván ki börtönéből, nem igen szerepelhetett a nyilvánosság előtt, de szorgalmasan dolgozott Fogarasival együtt az Akadémia nagy-szótárának befejezésén. A szótáriródom terén a fiatal Ballagj (Bloch) Móric is feltűnt már ez időben; gyűjtői szorgalmának tanujelét adta már 1850-ben a Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteményének közrebocsátásával, amelynél mindenestre teljesebb volt Erdélyi Jánosnak a Kisfaludy-Társaság megbízásából készült «Magyar Közmondások Könyve»; később aztán megjelent Ballagj «Uj teljes magyar és német szótárának első kiadása is.³ Magyar nyelvtanok szaporán termettek⁴ s a nagy polihistor, Brassai nyelvészeti kérdésekhez is gyakran hozzászólt. Teljes magyar verstant Greguss írt ez időben; egyes verstani kérdésekről Arany János is közölt érdekes és becses tanulmányokat.

Az irodalomra alkalmazott aesthetika körében előkelő helyet foglaltak el Kemény Zsigmond tanulmányai, különösen az«Eszméka regény és dráma körül», mely 1853-ban jelent meg először;⁵ és az ugyanakkor közölt másik: «Színművészetünk ügyében», mely hasonló eszmekörben mozog. «Élet és irodalom» című tanulmánya, melyet a Pesti Napló 1852 és 53-ban hozott, már inkább a honi jelenségekkel, mintsem a

¹ P. Naptó, 1858 aug. 28.

² U. o., 1856 január.

³ 1855-ben; Erdélyi könyve 1851 -ből való. Forstinger Jánostól 18f4-ben jelent meg egy «Idegen szavakat magyarázó kézikönyv.» Wurzbach id. m. I l. 159. l-

⁴ XIurzbach (I l. 155. l.) 1854cből Toplert, Ballagit, Toldit, Turcsányit, Mártont, Péterfyt és Samarjayt sorolja fel, mint magyar nyelvtanírókat.

⁵ A Szépirod. Lapokban; 1870-»ben újra kiadta Gyulai a «K. Zs. tanulmányai-közt.

széptan problémáival foglalkozik. Bajza összegyűjtött műveinek megjelenése 1851 őszén, az irodalom-aesthetikát érdeklő számos dolgozatot hozott újra a közönség elé. A színművészet széptani kérdéseit Egressy Gábor is fejtegette egy cikksorozatában, hírlapi megnyilatkozásai azonban erős ellenmondást keltettek.¹ Brassai a klasszicizmus- és romanticismusról közölt szintén sorozatos cikkeket.² Természetesen a színi kritikusok — kik jobbra ugyanazok voltak, akiket már mint irodalmi kritikusokat is megismertünk, — szintén fejlesztőivé lettek az aesthetikai nézeteknek, szintűgy a zenekritikusok, akik között a már említett Simonffy Kálmán és Ábrányi Kornél voltak a legismertebbek.

Ha Kemény Zsigmond egyik tanulmányában arról panaszkodott, hogy «jelenleg nálunk a széptani kérdésekről elmélkedő se követőkre, se cáfolókra nem talál,³ ez igaz lehetett, de nem cáfolja meg azt a tényt, hogy akkoriban már a tiszta széptani elmélet is érdemes művelőkre talált. Ilyenek voltak Erdélyi János és Greguss Ágost. Az előbbi Aesthetikai előtanulmányok» című munkájának négy első szakaszát már 1854-ben közrebocsátotta,⁴ s abban tulajdonképpen a Hegel aesthetikáját vitte be kivonatosan a magyar irodalomba. A munka folytatására csak a hatvanas években került a sor. Greguss már 1849-ben adta ki «A szépség alapvonalaiét; ő a szépben nemcsak aesthetikai, hanem ethikai értéket is talált s a szép gondolatát az erkölcsinek igaz módon való kifejezésében állapította meg.⁵

Erdélyi nevével a bölcsészeti irodalomnak ekkor még kevésbé műveit terén is találkozunk: 1856-ban cikksorozatot közölt e cím alatt: «A hazai bölcsészet jelene,⁶ de tulajdonképpen érdemlegesen foglalkozva a bölcsészet kérdéseivel, mindig keresve azoknak hazai kifejlődését is. Brassainak több ez időbeli munkája mozog a bölcsészet eszme-körében.⁷ Az ismeretek általános népszerű összefoglalását szolgálta az 1855-ben befejezéséhez jutott. Újabbkori ismeretek tára; e téren újabb, nagyobb szabású kísérlet történt a Szent-István társulat kiadásában, Török János szerkesztése mellett 1859 végén megindult «Egyetemes magyar Encyclopoedia» által. A paedagogiai törekvések terén a Ballagi Mór szerkesztésében 1858-ban új életre keltett «Protestáns egyházi és iskolai lap» szerzett érdemeket; egész kis irodalom keletkezett ugyan-

¹ *Magyar Hírlap*, 1853 május. Kiméretlen támadások Egressy irod. megnyilatkozásai ellen a *P. Napló*, 1856 júliusi számában.

² *P. Napló*, 1856 június.

³ Színművészetünk ügyében, (1853) K. Zs. tanulmányai II. 226. 1.

⁴ *Új magyar múzeum, 1854—1855*.

⁵ *Erdélyi Pál: A magyar nyelv és műszellem bűvárai, Beöthy Irodalomtört.* II. 583. 1.

⁶ *P. Napló*, 1856 április.

⁷ Számító Sokrates, 1850. Logika lélektani alapon, 1858.

csak az ötvenes évek vége felé a népiskolai tantervek körül, melyben főképp a Gönczy Pál neve tűnt fel mindinkább.¹ Csengery Antal 1853-ban a Pesti Naplóban közölt cikksorozatot az angol nevelési rendszerről. A katolikus egyház körében a Danieliktól szerkesztett «Religió» tartotta ébren az egyház mellett az iskola iránti érdeklődést is. A theologiai irodalom teréről megemlíthetjük a Tompa Mihály összegyűjtött egyházi beszédeinek kiadását, mely 1859-ben indult meg és a Szokolay István «Koran»-fordítását.²

Áttérve a társadalmi tudományok terére, mindenekelőtt ezen egész korszak egyik legkiemelkedőbb jelenségéről kell megemlékeznünk, báró Eötvös Józsefnek «A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra» című munkájáról.

Eötvös a szabadságharc kitörésekor Bajorországba utazván, két telet Münchenben, két nyarat pedig München közelében töltött s itt, a müncheni királyi könyvtár használata módjában állván, nagyobb tudományos mű megírására határozta el magát. Első terve a francia főrradalom oknyomozó történetének megszerkesztése volt; ezt azonban abbahagyva áttért a század uralkodó eszméi hatásának s az államtan gyakorlati problémáinak fejtegetéseire és pedig német nyelven, amire akkor kiadott politikai röpirata vihette rá. Az első kezdet kételyein a Szalay buzdítása segítette át, ki műve első, németül írt részeinek magyár fordítását is elkészítette. A mű első kötete — magyarul és németül, — 1851 nyarán jelent meg, a második melyet már egészen a hazában írt meg, egy évvel később.³

Eötvös e munkája rendkívüli tudás, mély gondolkozás és az emberiség jövője iránti nemes, eszményi felfogás alkotása. Abból az alaptételből indul ki, hogy a század uralkodó eszméi: a szabadság, egyenlőség és testvériség, úgy ahogy azokat az agitáció eszközeiül használják, egymással merev ellentétben állanak, sőt megvalósulásuk következményeiben egymást kölcsönösen megsemmisítenék. Eötvös művének talán legbecsesebb része az, amelyben ez eszmék egyoldalú megvalósításának veszélyeire rámutat s szinte prófétai éleslátással jósolja meg a jelszavak után induló minden nembeli radikális törekvéseknek azóta sok helyen be is állott gyászos következményeit. Kimutatja, hogy a szabadságtörekvések modern túlzásai csak állami omnipotenciára vezethetnek, hogy a szocialista elvek végkövetkezménye a kommunizmus, a kommunizmus pedig mindenütt despotismust szül; kifejti azt is, hogy a nemzetiségi elv tiszta és megalkuvás nélküli keresztülvitele, az összes államoknak tisztán nemzeti vagy inkább nyelvi alapra helyezése

¹ Árvái József és Tóth Balázs is; lásd: *Szelényi Ödön*: Pedagógiai törekvések Magyarországon, (1849—1867). Uránia, 1916 szept.

² *Wurzbach* id. m. (1854) 109. 1.

³ Az újabb kiadások (a harmadik 1886-ból való) három kötetre oszlanak.

újabb népvándorlást tenne szükségessé. Műve második részében Eötvös rendíthetetlen hittel a keresztény műveltség fennakadás nélküli továbbfejlődésében s a demokratikus intézményeknek e továbbfejlődéssel és az állami hatalom céljaival való összeegyeztethetésében, megjelöli az államhatalom ama, főleg önkormányzati jellegű korlátozásait, melyek a túlságos összpontosítás veszélyével szemben, az egyéni szabadság biztosítására szükségesek. Sokat foglalkozik a választási rendszer kérdésével is, melyre nézve érdekes megoldási kísérleteket tár fel. Ezek a pozitívabb, szervező téren mozgó fejtegetései a kiváló államtudósnak ma nem tehetik azt a hatást, amelyet a maguk korában tettek, mert azóta az alkotmányosság számos intézményével szemben széles körökön bizonyos kiábrándulás és kételkedés vett erőt.

Jellemző, hogy Eötvös műve megjelenésekor sokkal nagyobb hatást tett a külföldön, mint hazánkban. Itthon sokan nehezteltek írójukra a nemzet álláspontjával alig összeegyeztethető német röpiratáért,¹ azután bennünket sokkal inkább elfoglalt a saját bajaink fölött valótepelődés, semhogy egy magyar politikusnak egyetemes és elméleti magaslalon mozgó fejtegetései akkor a megérdemelt figyelemben részesülhettek volna. A mű fogadtatása nem is volt éppen kedvezőnek mondható. Brassai megbírálta a Budapesti Hírlapban; Csengery védelmébe vette Eötvöst azzal a váddal szemben, hogy művében a centralizmust, melyért fiatalkorában küzdött cserbenhagyta volna. Valamivel később báró Kemény Gábor a nemzetek fejlődéséről írt művét² főképp az Eötvös hatása alatt s az ő cáfolása céljából írta; Eötvös csak 1860-ban válaszolt neki.³ Mocsáry Lajos «Nemzetiség» című könyvének,⁴ melyben már akkor fejtegette a hazai nemzetiségek igényeire vonatkozó, később még ismertebbé lett nagyon önálló és bátor nézeteit, első részét szintén Eötvös cáfolataképpen írta; csak a későbbi kor szolgáltatót azután méltó igazságot az irodalmunk egyik páratlan díszül szolgáló mű szerzőjének.⁵

E korszak gazdag politikai röpiratirodalmával már az illető évek politikai fejleményei során ismerkedtünk meg s így arra itt visszatérni fölösleges lévén, áttérhetünk a jog- és közgazdasági tudományok körében felöltő irodalmi jelenségekre.

Az akkori napisajtónak már sokszor kiemelt komoly iránya s a tulajdonképpeni politikai vitáktól való kényszerű tartózkodása hozta magával, hogy a publicistika és elméleti tudomány között mintegy

¹ «Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich 1850. lásd I. köt. 209 — 210. I.

² «A nemzetek fejlődéséről», Kolozsvár, 1856.

³ Felelet báró Kemény Gábor néhány szavára-, Pest, 1860.

⁴ Megjelent Becsben, 18;8-ban.

⁵ Lásd *Ferenczy Zoltán*: B. Eötvös József (Tört. életrajzok) 178. s köv. 1.

középúton járó fejtegetések is gyakran a napilapok hasábjain láttak napvilágot. Így például Csengery Antal cikksorozata a közigazgatásról; továbbá Török János hosszú cikksorozata «Népesítés- címe alatt, mely tulajdonképpen Széchenyi elvei alapján a telepítés józan módszereit fejtegette, szembeszállva a külföldi telepesek tömeges behozatalának a kormánytól támogatott, de elhibázott eszméjével.² Az 1812. évi Törvénytár már 1853-ban hét kötetet számlált s ugyanazon évben hetvenhat jogtudományi tárgyú nyomtatvány jelent meg.³ Tóth Lőrinc több magyar jogtudományi író közreműködésével «Jogtudományi és törvénykezési-tár» címmel külön jogi szakfolyóiratot indított meg s ugyanő ernyedetlenül tevékeny volt önálló jogtudományi művek kiadásában; így ez időben jelentek meg tőle az ősiséget s egyéb birtokviszonyokat rendező nyiltparancs magyarázata s az Örökösödési jog az osztrák polgári törvénykönyv szerint». Wenzel Gusztáv az ausztriai általános polgári törvénykönyvet a maga egészében magyarázta; hasonló gyakorlati téren mozgott Szeniczey Gusztáv⁴ és Ráth György⁵ munkássága, valamint különösen Récsi Emil tanár kézikönyve a közigazgatás törvénytudományáról, mely az ausztriai birodalmi törvényhozás akkori állása szerint, különös tekintettel Magyarországra Íratott. Ellenben Payler Tivadar «Észjogi alaptár»-a és jogencyklopaediája, valamint Greguss Ágost «Bölcsészeti jogtudománya vagy természet joga- teljesen az elméleti, sőt bölcsészeti jogtudomány körébe vág.⁶

A közigazgatásra kiterjedő irodalom köréből buzgó művelőkre talált a statisztika; a Fáy Andrásé mellett a Kautz Gyula, Galgóczy Károly s főleg a Fényes Elek nevével találkozunk itt. Fáy András kisebb statisztikai munkát adott ki ily cím alatt: «Adatok Magyarország bővebb ismertetésére».⁷ Ugyanakkor indította meg Kautz Gyula füzetekben nagyobb művét: «Az ausztriai birodalom statisztikája különös tekintettel Magyarországra»; Galgóczy Magyarország mezőgazdasági statisztikáját írta meg.⁸ Fényes Elek előbb, — mint már említettük, — az ausztriai birodalom statisztikáját és egyúttal földrajzi leírását adta

¹ A *P. Napló*, 1851 -iki évfolyamában; Cs. A. összegyűjtött munkái IV. 52. s köv. 1.

² *P. Napló*, 1855 március.

³ *Wurzbach* id. m. I. 24. 1.

⁴ Új csödeljárás; Az új váltóeljárás, 1854.

⁵ Teljes váltó- és csödtörvénykönyv, 1845. Itt említjük még *Mészáros K.* és *Szellé K.* -A földterhermentesítés rendszere és gyakorlati utasítás az eljáráshoz- c. művét, továbbá *Oláh László* tói: (Házasságkötés és elválás- és (Házassági viszonyokat osztályozó törvények-; *Gyürky A.* könyvét: A tagosításról és *Fribeisz* «Önügyvéd»-jét. (*Wurzbach* id. h.)

⁶ *Wurzbach*, II. 188. 1.

⁷ *P. Napló*, 1854 április 11.

ki; ezt követte 1859-ben füzetekben megindított nagy műve, mely Magyarország azon időbeli viszonyait megynként ismertette statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból.

A mezőgazdaság, erdészet és gyümölcsészet irodalmának fejlesztése körül Korizmiás László és Morócz István a Gazdasági Lapok-, Entz Ferenc pedig a «Kertészeti Füzetek» megindításával is érdemet szereztek; kívülök buzgó tevékenységet fejtettek ki e téren Lónyay Gábor, Galgóczy Károly, Katona Dénes, Berde Áron és Szontagh Gusztáv, részint mezőgazdasági, részint kertészeti munkáikkal.¹

A mennyiség-, természet- és orvostudományok terén e korszak valóban világhírű neveket hoz emlékeztünkbe: 1856-ig még élt Bolyai Farkas, az atya, a híres «Tentamen» szerzője s ez évtized végéig élt fia és matematikai lángeszének örököse, János; az ötvenes években emelkedett hírnévre mint a pesti egyetemen a szülészet és nőgyógyászat tanára: Semmelweis Ignác.

A két Bolyai életpályáját Erdélyben végezte, de mindkettőnek tudományos irodalmi működése javarésztében tulajdonképpen a földalmat megelőző korszaké. János ez időben már meglehetősen tétlen volt. Farkastól még arithmetikai és űrtani művek jelentek meg részben németül és névtelenül az ötvenes évek legelején² s egy végrendelet-szerű «Jelentés» közvetlenül halála előtt.

Semmelweis hírnevéről tanúskodik az, hogy őt már 1858-ban akarta a zürichi egyetem tanárául meghívni;³ azonban elmondhatjuk, hogy a gyermekágyi láz okainak megismerésére és elhárítására vonatkozó korszakos felfedezésének egész jelentőségét még nálunk is csak halála után ismerték fel igazán.

A Bolyaiak legközvetlenebb utódja ugyancsak Erdélyben Brassai Sámuel lett, aki a tudományok legszélesebb körében elfoglalva, matematikai könyvet is írt ez időben.⁴ A természettudományok terén teljes működésben látjuk Jedlik Ányost a nagyérdemű fizikust, a pesti egyetem tanárát, ki ez időben találta fel az első elektromágneses forgókészüléket;⁵ továbbá Hanák Jánost és Peregriny Eleket, mint természetrajzi írókat, Brassait úgyis mint fűvészt és Schirhuber Móricot, mint a fizika művelőjét. Ezekhez új erőkként járulnak Margó Tivadar zoologus és különösen Szabó József, a föld- és ásványtan fiatal tudósa,

¹ Itt említjük még *Wurzbach* nyomán (I. 115. s köv. I. I. 1. 374. s köv. I.) *Domberle, Papst, Egri Antal, Malatides* és *Oláh* I. munkásságát.

² Arithmerika eleje kezdőnek 1850. L rtan elemei kezdőknek, 1850—51. Kurzer Grundriss eines Versuches d. Arithmetik, 1851.

³ *P. Napló*, 1858 jan. 26.

⁴ *Algebrai gyakorlókönyv* 50 példával. (*Wurzbach* I. 85.1.) Némely algebrai fogalmakról stb. 1859.

⁵ Lásd *b. Eötvös Lóránd* emlékezésédjét Jedlikről (1897-iki Akad. Értesítő.)

ki szaktudományának népszerűsítésében is nagy buzgalmat és termékenységét fejtett ki.¹ A nyelvészet határán járt a sokoldalú Bugát Pálnak «Phonologiai eszméket» tárgyaló tanulmánya 1854-ben.

Mint a természettudományoknak a Természettudományi Társaság évkönyveinek újra megindulása már 1851-ben,² úgy az orvosi tudományoknak az «Orvosi Hetilap» megalapítása Markusovszky Lajos által³ adott nagy lendületet. Az előbbiben főleg Nendtwich Károly vegytani, Szabó József ásvány- és földtani, Molnár János ásványviz-elemzési, Jedlik Ányos és Sztoczek József fizikai tanulmányokkal működtek közre; az utóbbinak pályája Balassa Jánosnak egy cikkével indult meg, ki önálló tanulmányokban is művelte a sebészetet. SemmeU weiss is itt közölte 1858-ban a gyermekágyi láz kórtanát. Az orvosi szakok közül a törvénykezési orvostan s a balneológia is találtak külön művelőkre.⁴

A tudomány és irodalom előbbrevitelében hazánkban már ebben az időben is jelentős szerep jutott azoknak a még gyér tudományos intézeteknek, melyek az országban s különösen a fővárosban fennállottak és még inkább azoknak az egyesületeknek és társaságoknak, amelyek rövidebb-hosszabb szünetelés után a szabadságharc előtti tevékenységüket megújíthatták vagy mint új alakulatok léptek a munka terére.

A pesti egyetem viszonyaival több ízben foglalkoztunk e műben; e viszonyok bizony szegényesek és kezdetlegesek voltak az ország egyetlen egyetemével szemben joggal támasztható igényekhez képest. Az 1848-iki törvényhozás az egyetem kérdésében is úgy, mint sok másban, bizonyos helyes elvek törvénybeiktatására szorított, minden részletezés és végrehajtó intézkedés nélkül s minden egyebet a kormányra bízott. Ámde azt a magyar kormányzatot, amelyet az 1848-iki törvényhozók oly széles hatáskörrel ruháztak fel, a szabadságharc és a nemzet leveretésének forrataga elsodorta; helyébe egy kormányzat lépett, mely az egyetemen is úgy, mint az egész iskolai szervezetben főképp csak a germánizáció eszközét látta s annál kevésbé volt hajlandó annak fejlesztésére áldozatokat hozni, minél kevésbé felelt meg e főiskola a kormány politikai céljának. Bár az egyetemnek magának tekintélyes fekvőbirtoka volt, azonkívül egy nyomdája és 800,000 forintnyi pénzalapja, javadalma mégis oly szerény volt, hogy az itt tárgyalt évtized

¹ Különösen a *Bud. Szemlében* 1857-től kezdve.

² A I l. kötet 1851-ben (1845—1850), a III. 1851—56), a IV. 1859-ben (1857—59) jelent meg.

³ 1852 május.

⁴ *Joachim Vilmos*: Törvénykezési orvostan, 1854; *Lengyel*: Fürdő- és ásványvíz-ismertetések, 1853. (*Wurzbach* I l. 337. l. 80.) *Balassa Jánostól* 1853-ban megjelent: A hassérvekről szóló magyar tanulmány s jósban egy német. (Unterleibs»Hernien.)

végén egy dűledező helyiségben 80,000 kötetből álló könyvtára gyarapítására csak évi 1000 forintot fordíthatott.¹ Bár orvoskarának ekkoriban oly kitűnőségek szereztek dísz és hírnevet, mint Balassa és Semmelweis, éppen az orvoskari intézeteknek oly nyomorúságos elhelyezés jutott, amely a tudományos kutatásnak és kísérletezésnek sőt a klinikai üzemnek is inkább gátjául, mint előmozdítójául szolgált. Mégis láttuk, hogy az egyetem tanári kara derekasan kivette részét a korszak tudományos irodalmából. A József-ipariskolának műegyetemmé való átszervezését már ismertettük; ez se teremhette meg mindjárt gyümölcseit tudományos téren a mostoha elhelyezés és fölszerelés miatt. Az állatorvosi iskola már 1851-ben különvált az egyetemtől s így lassan megindult az önálló fejlődése. A gellérthegyi erődben már József nádor ideje óta csillagvizsgáló intézet állott fenn, mely a forradalom idejében megrongálódván, helyreállított s mely néhány, akkor használatos műszerrel volt felszerelve.

A tudományok és művészetek széles körét volt hivatva gyűjteményeivel és személyzetével szolgálni a Nemzeti Múzeum. Ezzel szemben kezdettől fogva megnyilvánult a kormánynak bizonyos érdeklődése és gondoskodása, habár másrészt aligha mondhatjuk másnak, mint mostohának azt az elbánást, mely a magyar területen talált legbecsesebb régiségi és természeti leleteket a Nemzeti Múzeum helyett a bécsi udvari gyűjteményekbe szállította. Mindjárt Pestnek 1849 nyarán a császári hadaktól való elfoglalása után Szentiványi Vince kir. főbiztosnak jelentést kellett tennie a Múzeum állapotáról, melyet a lezajlott inozgalmak kevésbé viseltek meg. A jelentés a kétes magatartása miatt a főrendelmi kormány által elmozdított Kubinyi Ágoston igazgató érdeméül rója fel, hogy a Múzeum kincsei — nagyrészt ládába zárva, — érintetlenek maradtak, miért is a Haynau-Geringer-kormány Kubinyit állásába visszahelyezte, az elzárt tárgyak kiállíthatása végett tárlókat rendelt s Kempen engedélyét kérte ki, hogy a lepecsételt fegyvergyűjtemény tovább is a régiségárban hagyassák.² 1851-ben Geringer csődálatos hivatkozással az 1848-iki sajtótörvényre, elrendelte, hogy az országban készülő minden nyomdatermék egy-egy példánya beszállíttassék a múzeumi könyvtárba.³ Egy évvel később a kormány 10,000 forintot bocsátott a Múzeum rendelkezésére a Jankovics-féle gyűjtemény megszerzésére,⁴ 1856-ban pedig Albrecht főherceg Herculanumban és Pompejiben kiásott régiségeket ajándékozott a Múzeumnak, melynek az uralkodói látogatás alkalmával, — mint láttuk, — 50,000 frtnyi

¹ *Hunfalvy* I. Buda és Pest (1859) 141- s köv. 1.

² Geringer-íratok, 1849. O. *Levéltár*.

³ *P. Napló*, 1851 április 11.

⁴ *M. Hírlap*, 1852 jan. 17. L. I. o. jan. 18. szám Közl. szerint ez időben fedezték fel Ó-Budán a római Caldariumot.

császári kegyadomány is jutott. Ez időben a levél- és könyvtár már igen nagybecsű okmányok és könyvrégiségek birtokában volt s az utóbbi már 1872-ben közel 100,000 kötetet számlált; érem- és régiségtára, állat-, növény- és ásványgyűjteménye mellett a Múzeum az ország egyetlen képtárát is magában foglalta.¹

A vidéki könyvtárak közül már ez időben ismertebbek voltak a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár, mely 1852-ben 50—60,000 kötetből állott² és az árvái Csaplovics-könyvtár, mely mellé tudományos részvénytársaság is szervezkedett;³ bizony a jelentések különösen Erdélyben sok, a forradalmi mozgalmak alatt elpusztult értékes könyvtárról is megemlékeznek. Erdély történeti és természeti kincseinek Összegyűjtése és tudományos feldolgozása szempontjából korszakos fontosságúvá lett az Erdélyi Múzeum-Egyletnek sok vajúdas után való megalakulása és múzeumának megalapítása, főképp gr. Mikó Imre lankadatlan tevékenységének és befolyásának eredményeképpen. Habár az egyesület, — Mikó elnöklete alatt, — már 1856-ban megalakult,⁴ alapszabályainak megerősítése egész 1859 nyaráig elhúzódott s így ünnepélyes megalakulása és múzeumának megnyitása ugyanazon év november 22-én már beléesett abba a lelkes hangulatba, melyet a közszellem ébredése, — mint láttuk, — az 1859-iki fordulat után a magyar társadalomban keltett. Kolozsvárott az egész erdélyi magyarság ünnepelt a gyűlés három napja alatt a kormányzó, Lichtenstein herceg részvételével s miután a szabályok értelmében e gyűlésnek kellett az egyesület hivatalos nyelve iránt is határoznia, a gyűlés, — mint már elmondtuk, — valamennyi tag egyhangú szavazatával a magyar nyelv mellett döntött.⁵

A kir. magy. természettudományi társulatnak talán működésének a politikát kevésbé érintő köre miatt aránylag legkevesebb akadályt gördített útjába a hatalom. A már 1841-ben megalakult társulat már 1850-ben ismét közgyűlést tart, azután tovább is havi ülésein és évi közgyűlésein tudományos kutatásokat, leírásokat indít meg és — mint említettük, — évkönyvet ad ki. Ellenben az orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései újrafölvételét a kormány e korszak végéig nem volt hajlandó engedélyezni. Viszont egyenesen a kormány felhívására alakult meg már 1850-ben a Magyar Földtani Társulat;⁶ ez szorgalmasan tartott szakgyűléseket és folytatott kutatásokat, noha elnökének, Kubinyi Ágostonnak koronkint részvéthiány miatt kellett panaszkodnia.⁷

¹ Ezek ismertetése 1855-ből *Duduminál*: I. l. 66. s. köv. I. A könyvtárra nézve l. *ifj. Palugyay Imre*: Buda-Pest városok leírása, 1852. 374 l.

² *M. Hírlap*, 1852 dec. 19-iki tárcacikke.

³ *P. Napló*, 1859 márc. 18.

⁴ *P. Napló*, 1856 nov. 25.

⁵ *U. o.* 1859 nov. 26., 27. *Vas. Újság*, 1859. 581. s. köv. l.

⁶ *Palugyay* id. m. 375. l.

⁷ *P. Napló*, 1857 jan. 29.

Láttuk, hogy a Szent-István-Társulat, mely 1848.-iki megalakulása után a szabadságharc és a rémuralom ideje alatt szünetelt, azután 1850-től 1858-ig csak mint könyvkiadó-vállalat állhatott fenn, végre szintén elérte módosított alapszabályai megerősítését; ezeknek alapján, megszaporodott taglétszámmal tarthatott 1858 őszén ismét közgyűlést, buzgó elnöke, Danielik János vezetése mellett.¹

Legtöbb akadályba ütközött a szépirodalom társulati újraszervezése a szabadságharc után, mert hiszen a szépirodalom állott lelegelevenebb összeköttetésben az elnyomott nemzeti közérzülettel s volt legalkalmasabb annak élesztésére és ébrentartására. A Kisfaludy-Társaság már 1853-ban tett kísérletet alapszabályai újra megerősítésére, de éveken át még csak választ sem kapott;² s mégis a hivatalos «Buda-pesti Hírlap» a társaság tagjainak tett szemrehányást, hogy miért hallgatnak?³ Még 1857 novemberében ezt írta Arany János Salamon Ferencnek: «. . . szépirodalmi társaságra van szükség, mert a Kisfaludy-Társaság nyugszik halottaiban». Fel lehetne támasztani? nem tudom, de hogy az illetők nem igen fűjják a hamvadó tüzet, azt látjuk mindnyájan.» Ekkoriban Arany egy egészen új Kazinczy-Társaság létesítésére gondolt, különösen a «kritika tekintélyének visszaszerzése érdekében s nagyon buzogni látszott egy ily társaságnak a közeledő Kazinczy-évforduló alkalmából leendő megalkotása mellett.⁴ Azonban a Kisfaludy-Társaság még sem volt halott; 1858 elején végre kapott választ az alapszabályokra nézve s annak tárgyalása végett kilenc évi «szunnyadás» után 1858 februárius 26-án ismét ülést tarthatott, a távollevő Eötvös helyett Császár Ferenc elnöklete alatt, Czuczor, Fáy, Gaál József, Szalay László, Székács, Szigligeti, Toldy és Hunfalvy Pál részvételével, amelyben megfelelően módosították s újra fölterjesztették az alapszabályokat.⁵ Az irodalmi működés megindítása a következő évtizedre maradt, az ötvenes éveken csak Kisfaludy munkái s egy Quintiliánus fordítás kiadásával adhatott életjelt e társaság.

Az irodalom és a tudomány szempontjából legfontosabb, egyúttal legrégebb társadalmi szerv: az Akadémia sorsával már az alapszabályok hosszan vajúdott kérdésének során megismerkedtünk; itt még életének és működésének néhány mozzanatára kell rámutatnunk.

A nemzetet ért katasztrófa után magának báró Geringernek felhívására az Akadémia vezető tagjai gr. Andrassy György elnöklésével már 1850 elején szűkebb értekezletre gyűltek össze, melynek kimondott célja volt: támogatni a kormányt abban a tekintetben, hogy az Aka-

¹ *U. o.*, 1858 okt. 9.

² *Ferenczi Z.*; B. Eötvös József, 206 l.

³ *Bayer József*. id. m. 1. 72 — 73. l.

⁴ *Arany J.* levelezése II. 136. l.

⁵ *Vas. Újság*, 1858. *Osztr. Belügymin. eln.* I. t. 1859 okt. 27-iki előadvány.

démia pénzalapjai ne használtassanak fel más mint tudományos célokra.¹ Kevéssel ezután tartatott meg a szünetelés óta az első «kisgyűlés», melyet a lapok mint az Akadémia működése újra-megkezdésének örvendetes tényét kommentáltak s amelyben Toldy «titoknok» egész 1848 visszanyúló jelentést tett az intézet viszonyairól, az azok rendezésére kiküldött bizottmány² működéséről, valamint arról, hogy a nagyszótár ügye, szerzője, Czuczor szerencsétlen sorsa miatt fennakadt, a pályázatok meddők maradtak s a pénzügyek — a bevételek elmaradozása következtében, — annyira rosszabbodtak, hogy minden nyomtatást és díjazást meg kellett szüntetni. A beteg Széchenyi helyébe a társaság helyettes alelnökéül gr. Andrassy György a bizottmány kérésére megerősítettet. Mégis az Akadémia már ebben az első évben is 29 osztályülést és 10 összes «kis-gyűlést» tarthatott,³ s kevéssel később Toldy egy közzétett tájékoztatóban megelégedéssel vélte megállapíthatni, hogy a Tudós Társaság «a nyomott közhangulat és kedvsüggedés dacára, élénk tudományos mozgalmat s nem sikertelen munkásságot fejtett ki,⁴ amit az igazol, hogy 1851-ben a kisgyűlések száma 11 az osztályüléseké pedig 30 volt.⁵

Az uralkodó hatalom iránti loyaltás szempontjából az Akadémia gondosan óvakodott minden mulasztástól. Tisztelgett Albrecht főherceg kormányzónál, mikor ez elfoglalta hivatalát és küldöttséget menesztett a bécsi udvarhoz az uralkodónak a Libényi-féle merénylet veszélyétől való menekülése alkalmából.⁶ Közérdekű kérdések is foglalkoztatták ez időben az Akadémiát, így mikor tagjaihoz körlevelet intézett s őket tudományos munkásságra buzdítva egyúttal különösen a nyelvemlékek és történeti források gyűjtésére valamint a műemlékek védelmére s a haza természetrajzi megismerésére serkentette, hangoztatván, hogy «itt az ideje az önzetlen írói munkálkodásnak»⁷ Egy más alkalommal pedig réaliskolák állítására buzdította a nagyobb városokat, egyúttal a jó réaliskolai tankönyvek megírásának szükségességére mutatva rá.⁸ 1854-ben indult meg az «Akadémiai Értesítő.» 1855-ben engedélyt kapott az Akadémia elnöki állásainak ideiglenes betöltésére s

¹ Magyar Gubernium iratai a *bécsi Áll. Levélt.*-ban 1850 febr. —márc. Ez értekezleten részt vettek: Andrassy, b. Prónay Alb., Dessewffy, Fáy, Szilasy János, Tasner, Toldy, Helmecczy.

² Tagjai: Andrassy, Fáy, Prónay, Bene Ferenc, Döbrentey, Szilasy, Dessewffy, Tasner, a titkár s a pénztárnok, I. P. *Napló*, 1850. jún. 11.

³ *P. Napló*, 1851 jan. 15.

⁴ *U. o.* márc. 4.

⁵ *U. o.*, 185-5 márc. 4.

⁶ *U. o.*, 1851 dec. 24. Gróf Teleki József levele, Zsoldos Ignáchoz, 1858 febr. 21-éről a *Nemz. Múzeum* kéziratárában.

⁷ *M. Hírlap*, 1852 máj. 25. *P. Napló*, 1850 ápr. 12.

⁸ *M. Hírlap*, 1852 szept. 22.

igazgatóságának kiegészítésére. 1856-ban hirdethette ki először Teleki-féle drámai jutalomra való pályázatot s ugyanez évben megünnepelte Hunyadi János nándorfehérvári győzelmének négyszázados emléknapját.

Külső megjelenésében és belső viszonyaiban Akadémiánk ez időben vajmi szerény képet mutatott. A pesti úri-utcai Trattner- Károlyi-féle házban volt elhelyezve, ahol egy kopár terem sarkában egy nyolc ember befogadására alig alkalmas fapadon hallgathatta a közönség az ócska zöld asztalt körül ülő néhány tudós tanácskozását és vitatkozását.¹ De ezekről a szegényes, csendes ülésekről az akkori magyar lapok terjedd-mesebb értesítéseket hoztak, mint bármely zajos eseményekről. Vagyonát az Akadémiának 1858-ban 636,000 forintban mutatták ki, jövedelmét 24,000 forintban, könyvtárát 50,000 kötetre becsülték. A tagok száma az új választások tilalma miatt leszállott 105-re, nemcsak az elhalálozások következtében, hanem azért is, mert az elítélt emigráltakat törölni kellett, sőt velök minden összeköttetést is megszakítani. A csekély számú tag négy osztály között oszlott meg, mert akkor még ennyi volt: a nyelvtudományi (egyúttal szépirodalmi), a történelmi, matematika-természettudományi és bölcsészet-társadalom-tudományi osztály.²

így állottak az Akadémia dolgai, mikor az alapszabályok megerősítése 1858 tavaszán végre lehetővé tette legalább a nagygyűlés megtartását, a tagok megritkult sorainak betöltését s az újra-szervezkedést, a következő évben pedig a nemzeti közszellem ébredése a közönség érdeklődését és áldozatkészségét is nagyobb mértékben irányította első tudományos intézete felé.

1858 december 20-án tartotta meg az Akadémia a forradalmi válság után első ünnepélyes közülését, a Múzeum dísztermében gróf Dessewffy Emil elnöklete alatt, nagy, lelkes közönség jelenlétében, mely az elnök bátor megnyitóját s Eötvös szép emlékbeszédjét Vörösmarty fölött nagy lelkesedéssel fogadta. Itt jelentették be azt is, hogy b. Sina Simon 80,000 forintot ajándékozott az Akadémiának palotája felépítésére. Az ehhez fűződő nagygyűlés nem kevesebb, mint 85 új belső tagot választott és 41 külső tagot. Ekkor lettek akadémikusokká a legismertebbek közül: Arany János, Balassa, Danielik, Greguss, Gyulai, Jedlik, Ipolyi, Jókai, Lónyay, Mikó, Stoczek, Szabó József, Szilágyi Sándor és Tompa Mihály. Egyesek, — mint Arany, — kettős választáson mentek keresztül, amennyiben előbb levelező-, s rá nyomban rendes taggá választottak. A választásoknál, — mint a beavatott Csengerly írta Gyulainak, — igen jellemzően főleg a Deák Ferenc befolyása

¹ *Vadnay K.* id. m. 415. s köv. 1.

² *P. Napló*, 1853 márc. 4. *Dudumi* id. m. I l. 63. s köv. 1. *Pulszky F.* Életem és korom, III. 282 s köv. 1. Gróf Dessewffy Emil iratai az *Akad. levélt.-ban*.

érvényesült; ellenben a Toldy befolyása már hanyatlásnak indult.¹ Az újon megválasztott tagok oly buzgók voltak, hogy közülök 1859 nyaráig már 36 foglalta el székét az Akadémiában.²

Már e nagygyűlése alkalmával elhatározta az Akadémia, hogy a következő év október 27-én ünnepélyesen megüli a Kazinczy születésének századik évfordulóját. Ez az elhatározás, — mint láttuk,—kiindulási pontjává lett egy oly általános és hatalmas társadalmi mozgalomnak, mely még csak egy évvel is előbb lehetetlennek látszott volna. Az ünnepély maga a kitűzött napon, — ismét a Múzeum dísztermében, — rendkívüli lelkesedés közt folyt le, mely nem csökkent az ülés négy óras tartama ellenére. Eötvös és Dessewffy elnökök s Toldy Ferenc mondtak beszédeket, Tompa és Szász Károly pályanyertes ódái is felolvastattak. Dessewffy Kazinczyt a tűró és kitartó hazafiság példaképe gyanánt jellemezte; az ünnepélyt követő lakomán gyűjtés is indult meg a Kazinczy-alapra. A jelenlevők Deákot is hallani akarván, az röviden ennyit mondott: «Lakoma után imádkozni kell; az én imádságom rövid, csak két szóból áll: Éljen a haza!»³

Vezető szerepet vitt az Akadémia az Erdélyi-Múzeum-egylet már említett megnyitó ünnepélyén s az év végén tartott széphalmi Kazinczy-ünnepélyen is. Új nemzeti mozgalom indult ki 1859 december 19-iki ünnepélyes közüléséből, mert itt adatott ki a jelszó: házat az Akadémiának! A sajtó lelkesen fölkarolta az ügyet, bár miatta néhány lapnak kellemetlensége támadt, Dessewffy elnök fáradhatatlanul levelezett és ágított s öt évvel később már állott a palota, melyet betű szerint a nemzet lelkesedése épített föl.

Gróf Dessewffy Emil joggal mondhatta ezen az ünnepi közülésen, hogy a legutóbbi év az idők jobbra változásának jeleit hozta meg s hogy immár «szabad reményekre buzdulnunk». Az ötvenes évtized vége tényleg szellemi életünkre nézve is nem egyszerű naptári időhatár; korszakot zár le és nyit meg az, mert habár az 1861-iki alkotmányos kísérlet megghiúsultával az absolutismus ismét rátette a kezét az országra, félelmes és veszedelmes lenni megszűnt s a nekibátorodás ez az érzése a nemzetben mindenekfölött a szellemi élet békőit tette hatástalanokká.

¹ Csengery A. és Gyulai P. levelez. *B. Szemle*, 1927 nov. füz. 85. s köv. 1. Lásd a *P. Napló*, 1858 dec. 21. és 22-iki számait s *Angyal D.* már id. cikkét a *Szemle* 1903 okt. füz. 31-1- újszintén a *Vas. Újság*, 1858. évf. 605. s köv. 1.

² *P. Napló*, 1859 júl. 27.

³ *U. o.* okt. 28 — 29.

IV.

(Az ötvenes évek színészete; a játékszín közkedveltsége; küzdelem a német színészek ellen, más idegen vendégszereplők ünneplése. A Nemzeti Színház sorsa, anyagi viszonyai; a vidéki színházak, azok kezdetleges viszonyai. A működő színpadi erők, különösen Lendvai és Egressy; Udvarhelyi, Telepi, Szentpétery, Fánchy, Latkóczy, Jókainé, Feleki, Szigeti, Tóth, Komlóssy, Ida, Prielle, Kornélia, Szerdahelyi, Molnár, Bulyovszkyné, Munkácsy Flóra, Hege-dűsné, Bolnai, ifj. Lendvai, Kovács, Paulay és Odry. Az opera: Hollósy Kornélia, Lagrange Mária, Fűredy, Stéger, Jekelfalussy, Farkas, Ellinger, Bignió, Benza, Kőszeghy. Erkel hallgatása; a Dopler testvérek és egyéb operaszerzők. A népies ének és zene; népdalgyűjtemények, dalegyletek. A műzene tér foglalása; Liszt látogatásai; a Zenede szerepe; a Filharmonikusok egyesületének megalakulása s hangversenyei. Az Erzsébet-album. A műzeneszerzők; Liszt, Ábrányi, Székely, Erkel, Brand-Mosonyi és Volkmann Róbert.)

Áttérve az ötvenes évek irodalmának tárgyalásától e kor művészeti viszonyaira, az ismertetést a művészetnek annál a neménél kezdjük, mely az irodalomhoz természeténél fogva legközelebb áll: a színpadi művészetnél, mely ezt az elsőséget a kor érzelmi világában gyökerező fontosságánál fogva is megérdemli.

Vadnay Károly ifjúkori visszaemlékezései egy helyén ¹ azt mondja, hogy «az az időszak, mely olyan rideggé és keservessé vált a politikától, a színművészet élvezésének aranykora volt.» És ez érthető is; minél sivárabb a valóság, annál természetesebb a vágy a képzelet világa felé s ezt a világot az átlagos műveltségű embereknek közelebb hozza az a művészet, mely azt érzékelhetővé teszi, mint az irodalom, mely csak az elmélyedő olvasás eszközével emeli lelkünket elképzelt világokba. Ez magyarázza meg az egykorú képzőművészet közkedveltségét is, és azt, hogy úgy egyiknél, mint a másiknál a nemzeti múlt megjelenítése gyakorolta a legnagyobb hatást. Hiszen a színművészet is «múltunkat ébresztette, a jelent derítette s egy boldogabb jövőre ragyogtatta a csüggedt lelkek sötétlő éjjelében.»² Sőt elmondhatjuk, hogy hovatovább politikai tribünné vált a magyar színpad.»³

¹ Irod. emlékek 18. 1.

² *Somló Sándor*: A magyar színészoktatás múltjából, Bud. Szemle, 1915. I. 303. s. köv. 1.

³ *Molnár György*: Világostól, Világosig. Emlékeimből, 1881. II. 36. 1.

Hogy a nemzetnek a maga játékszíne fenntartásáért és fejlesztéséért s különösen annak hazafias szelleméért is folytonos küzdelmet kellett vívnia az uralkodó hatalommal, az csak növelhette szeretetét, rajongását iránta és megmagyarázza azt a tüntető ellenszenvet, mellyel túlnyomó része a reátukmált német színészettől elfordult. Hogy ez az elfordulás nem volt túlbecsülése a hazainak, sem szűk látkör és nemzeti elfogultság jele, hanem éppen csak visszautasítása annak ami a hazait helyéből kiszorítani igyekezett, annak legékesszólóbb tanúsága az a lelkesedés és megértés, amellyel a magyar közönség éppen az ötvenes években több nagy külföldi művészek és művésznők színészetünk fejlődésére nézve is fontossá vált vendégszereplését fogadta.

Így aratott sikereket nemzeti színpadunkon a francia Mad. Rachel társaságával klasszikus darabokban és Adrienné Lecouivreur szerepében.¹ Később a szerescsen Ira Aldridge, ki Shakespeare-szerepekben, különösen az Othellóban remekelt, előbb angol társaságával, majd egyedül, a Nemzeti Színház művészeinek közreműködésével az ötvenes évek folyamában ismételve vendégszerepeit Pesten, s oly kedveltségre tett szert, hogy a vidékre is meghívták s Székesfehérvárott, Kassán; Győrött felléptették. Othello-alakításával valóságos iskolát csinált; a színi kritika azt találta ittjárta után, hogy az ünnepelt Lendvay most már Aldridge Othellóját játssza a színpadon.² 1856-ban Budapesten járt a híres olasz tragika Adelaide Ristori is, kinek már Gyulai Pálnak Berlinből írt magasztaló cikkei is növelték hírnevét nálunk. Számos szerepben lépett föl olasz társaságával német, francia és főképp olasz színművekben; nálunk legnagyobb hatást az Alfieri Myrrhájában aratott. A közönség el volt ragadtatva, a lapok nemcsak méltatásokat, hanem egész életrajzokat közöltek róla, Sárosy Gyula és Tóth Kálmán dicsőítő verseket intéztek hozzá.³

E mű politikai részében ismertettük már az absolutismusnak azokat a rendőri rendszabályait, melyekkel a játékszint alantas közegei önkényének, sőt gyakran tudatlanságának szolgáltatva ki s rávilágítottunk néhány oly intézkedésre is, melynek célja a magyar színészet háttérbe tolása s a németnek erőltetett támogatása és a közönségre való rátukmálása volt.⁴ Itt lesz helyén első sorban nemzeti színházunk sorsát a Windischgrätz-, Haynau- és Geringer-provizoriumok s utóbb a Bach-rendszer alatt szemügyre vennünk.

Szinte megható, ha olvassuk, hogy Erdélyi János az író, ki kénytelen volt az osztrák csapatoknak 1849 telén Pestre történt bevonulása idejében aligazgatói minőségében tovább vinni a Nemzeti Színház

¹ *P. Napló*, 1851 szept. 6.

² *U. o.* 1853 márc. 30., aug. 25., szept. 15., dec. 17., 1858 febr. 12.

³ *U. o.*, 1856 nov. 23 —dec. 5.

⁴ I. köt. 115—116, 236 — 237. l.

ügyeit, miként könyörgött Szögyéynél, mint az ideiglenes polgári közigazgatás fejenél az intézet megmentése érdekében. Bizalommal fordul «mint egyes ember, magán iratával»a magyar főúrhoz. Az intézet múltjának, — úgymond, — minden alapja összedőlt, mert közönsége megfogyott, pénztárnoka a pénzzel s az irományokkal megszökött s az új évet egyetlen krajcár nélkül kellett megkezdeni. A színészek szerződése pedig áprilisig tart s miután ők teljesítik kötelességüket az országgal szemben, követelhetik fizetésüket, melyen kívül semmijük sincs. «Akármint fordul is a hadak kockája, — írja tovább, — Excellentiád minden esetben a nemzet hálájára fogja érdemessé tenni magát, mert a végső elbukástól menté meg egyik közintézetét . . .» Szögyény határozott jóakaratot tanúsított a színház iránt, épp úgy, mint Havas József Pest városi kir. biztos, kinek véleményét kérte ki. Ügy talalta, hogy «e nemzeti intézet az idők jelen körülményei közt különös ápolást igénylő nemzetiségünkre» nagy befolyást gyakorol s hogy «az idők mostohasága s a mindennapi események csüggesztő volta miatt a városi közönségnek az élet nyomasztó gondjai előli ezen menhelyét istápolni s a benne lelhető időtöltést a közönség józan kívánataihoz alkalmazottan minél élvezhetőbbé tenni politikai nézetekből is szükségesnek látszik.»¹

Meg nem állapítható, hogy egyenes anyagi támogatásban is részesült-e a Nemzeti Színház az akkori kormányzat részéről, de legalább azt kieszközölte Szögyény, hogy két, a közönségre legnagyobb vonzóerőt gyakorló darab, melyet a rendőrség politikai okokból tilalom alá helyezett, a «Csikós» és a «Kúnok» néhány mondatnak a szövegből való törlése után a tilalom alól feloldatott.²

Láttuk, hogy a rövid magyar uralom után a Haynau kormányzata alatt a Nemzeti Színház kénytelen volt színpadját az előbb tűzvész, majd a Hentzy bombái által hajléktalanná lett német színházzal megosztani; hetenkint kétszer németül játszottak s az uralkodó születésnapját is német szóval ünnepelték a magyar játékszínen.³ Ez csak 1849 novemberéig tartott, amikor a német színház újra megnyílt.⁴ A rémuralom első szakában Kirchlechner Ferenc zeneszerző teljesítette ideiglenesen az igazgatói teendőket; ezt azzal indokolták, hogy a magyar intendáns, Simoncsics volt alispán nyilvánvalóan nem ért a színházi dolgokhoz, mert mikor azt jelentették neki, hogy a zenekar négy kürtöse közül kettő megbetegedett, állítólag azt válaszolta: nem baj, csak a megmaradt kettő fújjon egy kissé erősebben!⁵

Habár a pesti és a bécsi kormány állandó iratváltásának és gondos-

¹ Orsz. Levéltár, Szögyény»féle iratok, 1849 márc.

² U. o.

³ Pest. Zeitung, 1849 aug. 21.

⁴ U. o. nov. 17.

⁵ Podolsky jelentése, 1849 júl. 31 eről. O. Levélt. Geringer»iratok.

kodásának tárgya volt a pesti német színészet, habár annak támogatására a főváros 1850-ben 40,000 forintot fordított, ugyanakkor, mikor a Nemzeti Színház 16,000 frt szubvencióval volt kénytelen beérni, a dédelgetett német múzsa sehogyse tudott boldogulni s 1851 őszén beállott az az időpont, amelyben a magyar színészet Pesten versenytárs nélkül állott, csak Budán volt német színház.¹ Érdekes az a vallomása az osztrák kormány saját bizalmi közegének, hogy a német elem háttérbe szorítására s a német nyelv elnyomására Pesten még a magyar forradalmi terrorizmus# sem tett annyit, mint a Nemzeti Színház működése.²

Magyar színészetünk szerencséjére a bécsi kormány tárgyalta ugyan folytonosan az állandó és végleges német színház felépítésének kérdését, nógatta a fővárost, hangoztatta az ügy fontosságát, azonban nagyobb áldozatra nem határozta el magát; így a német színészet Pesten bizony sokáig volt kénytelen ideiglenes hajlékokkal élni be. 1852-ben — másnak hiányában — egy német nyári szinkör nyílt meg a Gyár-utcában; ³ 1853 tavaszán bizonyos ünnepélyességgel, a kormányzó főherceg jelenlétében nyitották meg az új «ideiglenes» pesti német színházat az Erzsébet-téren.⁴ A budai nyári szinkör, mely szintén a német múzsát szolgálta, főképp az alagút megnyitásával, 1856-ban lendült fel.⁵ Habár Bach éppen 1852 elején jelenthetni vélte az uralkodónak, hogy a pesti német színház látogatottsága örvendetesen fokozódik, ugyanakkor, mikor a magyar színházé apad,⁶ habár később szabadalom védte a meglevő német színházakat a netán alkalmatlankodó fölösleges verseny ellen,⁷ mégis, elfogulatlan megfigyelők tanúsága szerint a német színészet Pesten az ötvenes évek alatt éppen nem tudott valóban magas színvonalra emelkedni.⁸

Sajátságos azonban, hogy dacára ennek, a közönség hangulatában is gyökerező kedvező helyzetnek a Nemzeti Színház állapotai is éppen magyar részről gyakran tétettek vita tárgyává, sőt ez a mi első játékszínünk az ötvenes évek derekán eléggé súlyos válságon ment keresztül. Kezdetől fogva felhangzott a sajtóban a panasz, hogy az opera, a balett és énekes népszínmű elnyomja a drámát és vígjátékot.⁹ Úgy látszik, a

¹ *P. Napló*, 1850 ápr. 8. 1851 nov. 5. *O. Levélt.* Geringer-iratok, 1850 jún.

² Rosenthal Sámuelnek, a pesti német lapok szerkesztőjének 1850 áprilisében írt memoranduma Bachhoz, a pesti német színház ügyében: budai kormányzósági iratok a *bécsi Áll. Levélt.*-ban.

³ *M. Hirlap*, 1852 máj. 23.

⁴ *P. Napló*, 1853 máj 3.

⁵ *Országgh Sándor*: Budai színházak és játékszín, 1895. 69. s köv. 1.

⁶ *Bécsi Áll. Levéltár.* Gendt. Dép., 1852 febr.

⁷ *Vas. Újság*, 1859 93. I. *Osztr Belü. eln. l. t.*, 1859 jan.

⁸ *Dudumi Pester Briefe*, I. 31. s köv. 1.

⁹ *P. Napló*, 1850 ápr. 8. 1851 szept. 3.

magyar közönség is keveselte a derék Simoncsics szakértelmét s ezért 1852-ben az ő hatáskörét a gazdasági ügyekre korlátozták s a művészeti fővezetéssel gr. Festetich Leó bízott meg. De az új intendánsnak sem volt szerencsés keze, nemsokára heves támadások érték s a lapok bizonyos ingerültséggel tárgyalták a színház viszonyait. Egy 1853-iki kimutatás szerint a Nemzeti Színháznál ez időben a drámai előadások évi 29,000 frtot, az operaiak 40,000 frtot jövedelmeztek, mégis a színház — az énekesek sokkal nagyobb fizetése miatt, — a drámából 8000 frt hasznot látott, ellenben az operára ugyanannyit ráfizetett. A majdnem állandó deficit a személyzet számának leszállítását tette szükségessé, ami zúgolódást keltett; pedig ugyancsak szerények voltak a fizetések; így 1854-ben Lendvainé évi fizetése 1700 frt volt, Egressyé, kit akkoriban politikai múltja miatt csak mint operai rendezőt alkalmazhattak, 1200 frt, Lendvaié 1800, Felekié — mint első szerelmesé, — 840, Jókainé és Komlóssy Idáé egyenkint 1920 frt. Festetichet gyanúsították, hogy az opera megmentésének egészen fölkarja áldozni a drámát, úgy hogy végre is el kellett hagynia helyét s a kormányzó főherceg a Nemzeti Színház igazgatójává a már régebben is e minőségben szerepelt gróf Ráday Gedeont nevezte ki.¹

Hogy a kormány ily nehéz helyzetbe engedte jutni első magyar játékszínünket, az csattanósan rácsófol a «Rückblick» ama dicsekvésére hogy a Nemzeti Színháznak kedvező viszonyok közötti fennállása² lényegesen a kormány gondoskodásának köszönhető. Minden amit a kormány tett, abból állott, hogy az uralkodói látogatás alkalmával a többi, hangulatkeltő intézkedések között a Nemzeti Színház is kapott 10,000 frtnyi ajándékot és hogy valamivel később a vallás- és egyéb alapokból 22,000 frt kölcsönben részesült, akkor, mikor ugyanezen alapokból b. Augus helytartósági alelnök 50,000 frt kölcsönt kapott — birtokvásárlásra; és ez az ajándék és kölcsön is azzal a kötelezettséggel járt, hogy az udvari páholy részére külön bejáró építtessék.³

Kevésbé közönyösen fogadta a magyar közönség a Nemzeti Színház nehéz anyagi helyzetének hírért. A társadalmi viszonyok rajzában láttuk azt a mozgalmat, melyet gr. Andrássy Manó már 1853-ban kezdeményezett s melynek célja az volt, hogy a Nemzeti Színház 550,000 frtnyi alapja, különösen az épület célszerűbb kibővítése céljából egy millióra növeltesse.⁴ Később főképp gr. Károlyi György érdeméből nekilendült a gyűjtés és bár a gyűjtőíveket csak titokban terjesztették, a lapok sem ütöttek zajt, 1858-ig 250,000 frtot eredményezett; ekkor

¹ Lásd mindezekre nézve a *M. Hirlap*, 1852 máj. 25. s a *P. Napló*, 1855 okt. 15., 1854 jan. 18., febr. 11., júl. 18., és dec. 28-iki számait.

² «gedellicher Fortbestand», *Rückbl.* 25. l.

³ *Osztr. Belügym. eln. 1. t. 1857 okt. 13.*

⁴ *P. Napló*, 1853 ápr. 28.

azonban Albrecht főherceg jónak látta megtiltani a további gyűjtést, ami fölött Széchenyi a «Blick»-ben méltán felháborodott. A gyűjtés eredménye a színház alapjához csatoltatott.¹

A fővárosi mellett a vidéki színészet is meglehetősen kifejlődést ért el az ötvenes évek alatt s annak terén is — gyakran kedvezőtlenebb körülmények között, — volt kénytelen a magyar játékszín a maga létért való küzdelmét fölvenni a felülről pártfogolt némettel szemben. Hivatalos kimutatás szerint a szűkebb Magyarország területén — vagyis Erdélyen, a Bánságon és Horvátországon kívül, — 1851-ben 16 színházat számoltak; és pedig Budapesten hármat (két németet, egy magyart) és egyet-egyet Aradon, a bártfai fürdőben, Debrecenben, Eperjesen, Balatonfüreden, Nagyváradon, Kassán, Miskolcon, Sopronban, Pózosnyban, Győrött, Nagy-Szombaton és Pécsen.² Ezekhez járult Erdélyben a kolozsvári, nagyszebeni és marosvásárhelyi, a Bánságban a temesvári és szabadkai s Horvátországban a zágrábi és fiumei. Bizony ezek némelyike nyomorult viskó volt s állandónak ez időben vajmi kevés volt tekinthető; és a legtöbbért folyt a harc, hogy a nemzeti műzsa temploma legyen-e vagy a németé? Az állapotok kezdetlegességével — szerencsére, — bizonyos kedélyesség is járt együtt. Ha némely színház istállóból vagy színből vedlett át azzá, ha a világítás oly nyomorúságos volt, hogy a színészek játékközben ujjaikkal voltak kénytelenek lekopantani a színpadok közé tűzött fagygyertyákat, hát viszont sokat pótolta a közönség elnéző jóindulata és a színészek igénytelensége s lelkes buzgalma. Ha a cenzúra már minden hazafias vonatkozást törölt a szövegből, néma jelenetekkel, úgynevezett élőképekkel érték el a kívánt hatást. Mikor Balaton-Füreden már volt földött színház is, nyári színikör is, megtörtént, hogy hirtelen eső elől színészek és közönség hamarosan áthurcolkodtak az egyikből a másikba s ott folytatták az előadást. Ugyanott szokássá vált, hogy a szomszéd falvak népétől nem pénzt, hanem élelmiszereket kívántak a színházi jegyekért: egy hizlalt fiatal pulykáért egy zártszék járt, egy szopós malacért két zártszék és így tovább. Az élelmiszerek általában nagy szerepet vittek a színpartolás terén; ha Pestről ünnepelt művész jött valamely nagyobb vidéki helyre vendégszerepelni, távozásakor kocsiját a most szokásos koszorúk és bokréták helyett egy hétre való élelmiszerral rakták tele.³

Az ötvenes évek vége felé több város kapott színházépítésre engedélyt, azonban mégis kissé túlzottnak kell tartanunk a Vasárnapi Ujságnak azt a közlését, hogy 1879-ben Magyarországon huszonnégy vidéki magyar színtársulat működött volna, de mindenestre több volt, mint

¹ *B. Podmaniczky Fr. Naplótöredékek*, III. 76 — 77. 1. *Erdélyi F. naplójegyz.* a Szinnyei«Merse-család birtokában. *P. Napló*, 1858 júl. 21. *Blick* 389. 1.

² Geringer jelent. *O. Bel. eln. I. t.*, 1851 márc.

³ *Molnár Gy. id. m. I. 54., 113., 158. s köv. I. 181., 194., 218. 1.*

amennyit a főkörmányszóság szívesen látott, mert Albrecht főhg. 1859 márciusában rendeletet adott ki a helytartósági osztályoknak, hogy szigorúbban járjanak el az engedélyek osztásánál.¹

A régiebb színházi hagyományokkal bíró városok közül Kolozsvár harcát színházáért már említettük.² Az elnyomatás idejének kezdetén itt is a magyar és német színészetnek osztoznia kellett a színpadon; bár csakhamar a magyar lett a győztes, a nehézségek meg nem szűntek, mert a cenzúra gyakran egészen kivetkőztette a darabot jellegéből s minden engedélyért Nagyszébenbe kellett fordulni. Gróf Mikó Imrének 1854-ben sikerült a kolozsvári magyar színházat kormányengedéllyel részvénytársaság alapjára helyezni; az így szerzett anyagi eszközökkel kibővítették a színházat s október i-én ünnepélyesen újra megnyitották. Néhány erdélyi főúr drámai pályadíjakat is tűzött ki a műsor gazdagítása érdekében.³

Kassán, hol a század elején a magyar színészet egyik legerősebb telepe virágzott, az ötvenes évek egész ideje alatt magyar színészek csak a nyári évadra kaptak játszási engedélyt; Hetényi magyar társulatának távoznia kellett, mert a hatóság maradását engedélyezni nem akarta s a dolgot mégis úgy tüntették fel, mintha távozását részvéthiány okozta volna. Gróf Lazánszky helytartósági alelnök maga elismerte utóbb, hogy a német társulatok egész sora megbukott ebben az eredetileg német és tót, csak az erőszakos magyarizmus által» megmagyarosított városban, hanem azért mégis segélyeket eszközölt ki a várostól és a kormánytói, hogy a német színészet valahogy tengethesse életét. Néhány évvel később még inkább el kellett ismerni hivatalos részről is, hogy bizony a kassai közönség magyar színházat kíván, nem németet.⁴ Aradon Csernovics Péter áldozatkészségéből már 1849 végén szervezkedett egy magyar színtársulat Filippovics István, utóbb Szabó József s végül mindkettőnek vezetése alatt, mely más vidéki városokba is kikirándult vendégszereplésekre s a hatóságok mindenféle gáncsvetései ellenére fenntartotta magát és jeles erőket képzett Pest számára is, kik 1855-ben Bécsben is vendégszerepeitek magyar népszínművekkel, nagy erkölcsi, de rossz anyagi eredménnyel. Csernovics egy ideig a maga költségén játszattat Aradon s vendégül hívta a közönséget; az ő elköltözése után jómódú aradi polgárok vették kezökbe a színpártolás ügyét és tartották fenn a színmű- és operatársaságot.⁵ Jó híre volt már az ötvenes években

¹ *Vas. Újság*, 1859 46. l. O. *Belügym. eln. l. t.*, 1859.

² l. köt. 237. l.

³ *Ürmössy id. m.* l. 139. s köv. l. *P. Napló*, 1851 aug. 16., 1854 nov. 18., 1859 ápr. 1.

⁴ *P. Napló*, 1855 febr. 13. O. *Bel. eln. l. t.* 1856 máj. ,1857 okt. *Benczúr Vilmos*: Kassai játékszín, Kassa, 1924 -48. s köv. l.

⁵ *Váli Béla*: Az aradi színészet története 61. s köv. l. *Molnár Gy. id. m.* 11. 128. s köv. l.

Győrnek is, melyet a színtársulatok erős próbakövének tekintettek. Temesvárott a városi tanács 1851-ben engedélyt adott a magyar színtársulatnak a városi színházban való további szereplésre, de a nagyszombati német társulat érdekében Griez Ede min. biztos megsemmisítette a városi határozatot s a magyar színelőadásokat különféle ürügyek alatt megtiltotta. A közönség az utolsó előadás alkalmával tüntetett a magyar színészet mellett. A német társulat később kénytelen volt subvenciót kérni a kormánytól.¹ A magyar és német játékszín harca az utóbbira nézve legcsúfosabban végződött 1854-ben Szegeden, ahol a magyar színtársulat jutalomjátékot volt kénytelen rendezni a német színészek elutazási költségei javára; de meg is telt a ház s még túlfizetések is történtek.²

Eperjesen már 1853-ban magyar társulatot fogadott a város kis színházába, ellenben Nagyváradon, mely pedig 1850-ben a magyar színészet egyik szervezkedő-helye volt, ugyanakkor német színészek találtak pártfogást. Szabadkán 1854 végén Latabár magyar társasága szerződött a várossal; az első előadást a Hymnusz éneklésével nyitották meg s lelkes hangulatú lakomával végezték; a ház mindennap megtelt. Latabárnak, ki a legképzettebb igazgatók egyike volt, társulatát a következő év nyarán Balaton-Füreden találjuk, ahol a fürdőközönség adakozásából azon időben nyári színikör nyílt meg. Miskolcon, az uralkodó látogatása alkalmából nyitották meg az állandó színházat szintén magyar színészek, operával.³ A német színészet még Nagyszombaton is csak az akkori viszonyokhoz mérten tekintélyes állami segéllyel tarthatta fenn magát, épp úgy, mint Zágrábban, ahol csak 1854-ben nyílt meg a «Nemzeti Színház» német szóval s csak a némettel váltakozva juthatott benne szóhoz a horvát színészet, sőt fel is oszlatták a színházfenntartó egyesületet, mert nagyon erőszakolta a horvát előadásokat s állami kezelésbe vették a színházat.⁴

Miután a színházak akkori belső és külső viszonyaival megismerkedtünk, szemlét kell tartanunk a művészi erők felett is.

A magyar színészet úttörőinek jeles gárdájából szerencsére még a legtöbbeket helyükön találta a forradalmi fordulat és az azt követő nehéz megpróbáltatás. Csak Megyeri halt meg már a negyvenes években, Kántorné pedig ugyanekkor teljesen visszavonult a színpadtól, de csak az ötvenes években halt meg, Marosvásárhelyt, hol szegénységben, elvonulva mint jegyszedő nő tengette életét.⁵ Déryné ez időben már csak

¹ *P. Napló*, 1851 júl. 3. O. Belügym. eln. 1. f. 1858 nov.

² *Molnár Gy.* id. m. 1. l. 146. 1.

³ *P. Napló*, 1853 okt. 30., 1834 dec. -833 júl. 23., 1837^{au}S- -4-

⁴ *Oszir. Belügym. eln. 1. t., 1858—1859. P. Napló*, 1834 szept. 23.

⁵ *P. Napló*, 1834 márc. 17. *Bayer József* beceses könyve: «A nemzeti játékszín története», sajnos, csak 1837-ig terjed s így azt e munkánál forrásul nem használhattuk. Kántorné nézve I. *Molnárnál* a 77. lapot.

a vidéken szerepelt elvéve s 1852-ben szintén megvált a színpadtól. Szerdahelyi József és Egressy Béni e korszak elején, 1851-ben elhunytak.

Ellenben működésben látjuk az öreg Udvarhelyi Miklóst, ki 1588-ban 68 éves korában ünnepelte a Nemzeti Színházban, melynek húsz év óta volt tagja, ötven éves színészi és énekesi jubileumát.¹ És életben volt Telepi György, ez a színházi ezermester, aki csak 1855-ben vált meg a színpadtól, miután a Nemzeti Színháznak szintén majdnem húsz éven át volt burleszk komikusa, rendezője s egyúttal díszletfestője. És működésben látjuk a vele majdnem egykorú Szentpéteri Zsigmondot egészen 1858-ban bekövetkezett haláláig; ő főképp mint a Petur bán, és a Zách Felicián személyesítője lett emlékezetessé a Nemzetiben melynek kezdettől fogva tagja volt s ahol mindig nagy elismerésben részesült. Nagy volt a Falstaff s a Zsiga cigány szerepeiben is és nagy volt, mint színészek nevelője s a diszkrétebb színpadi alakítás mestere.²

A klasszikus műsor két legnagyobb támaszát kétségkívül Lendvay Mártonban és Egressy Gáborban bírta mint hősszerelmesben és jellem-színészben, kik majdnem egykorúak voltak. Azonban sorsukat a szabadságharc vihára egy időre elszakította egymástól. Lendvay fejedelmi temetű férfi volt, fesztelen, de deli tartásában, egyéniségében még a színpádon kívül is bizonyos méltóság volt, mely a daliás időkre emlékeztetett. Színésznek született, s mint ilyen, nemes ízlésével jó hatást gyakorolt pályatársaira. Egyébiránt ő is, úgy, mint Szerdahelyi kénytelen volt fiatalkorában operákban is énekelni. Rendkívül népszerű volt szerteszét az országban, vendégszerepléseire a városokba tódult az egész környék; szülővárosa Nagybánya szobrot emelt neki, a Nemzeti Színházban is szoborral örökítették meg emlékét. Főszerepei voltak Hamlet, Othello, III. Rikárd, Romeo, Antonius, hővér Percy, Don Caesar, Ruy Blas, Kean. Idegzetét korán megőrlötte a színpad; 1554 elején a Lowoodi árvában lord Rochester szerepében a színpadon összerogyott s többé fel nem léphetett. 1858 januárjában meghalt, még csak 54 éves korában. Ebben a szépen temetni tudó korban a lapok közlései szerint több, mint 20,000 ember kísérté el sírjába.³

Egressy (eredetileg Galambos) Gábort a Petőfi barátsága s rajongása az ő szavalásáért vitte bele a szabadságharc foratagába, aminek következménye lett, hogy ki kellett menekülnie az országból s bár — mint láttuk, — nagyon hamar kapott engedélyt a hazatérésre, a színpadi fellépéstől eltiltották, részint büntetésül, részint mert féltek, hogy nyilvános szereplése politikai tüntetéseket fog felidézni. Már 1851-ben felszóllaltak a lapok a tilalom megszüntetése mellett, de csak 1854 tavaszán lép-

¹ *P. Napló*, 1858 jún. 13.

² Lásd *Molnárnál*: 172. s köv. 1.

³ *Váradi Antal*: Régi magyar színészvilág, 1911. 382. s köv. 1. gr. *Teleki Sándor*: Egyrőlmásról I. 143. 1. *P. Napló* 1858 febr. 2.

hetett föl először Egressy, a Lear király szerepében, a közönség tüntető tapsai között, mintegy felváltva Lendvayt, akinek néhány szerepét át is vette. Greguss Magyarország Garrickjének nevezte el őt; nem magas, de erőteljes alakja, éles vonású arca s orgánuma, vérmérséke őt egyaránt szinte kijelölték a nagy jellem szerepekre; de sokat köszönhetett saját gondos tanulmányának is. Legjobb alakításának Shakespeare Coriolanusát tartották; nagy hatással játszotta Leart is, III. Rikárdot, Othellót, Macbethet, Bánk-bánt. Még 1855-ben is csak mint vendégnek volt szabad a «Nemzeti»-ben szerepelnie.¹

A Lendvay és Egressy váltakozó szereplése jelzi mindenesetre a magasabb drámái műfajban való színpadi alakítás csúcspontját nálunk az ötvenes évek alatt. A műsorra világot vet az is, amit az ötvenes évek drámái irodalmáról az előző fejezetekben elmondtunk, de szem előtt tartandó, hogy az új jelenségek mellett a Kisfaludy, Katona és Szigligeti régebbi színművei is erősen tartották magukat a Nemzeti Színház játékkrendjén s hogy másrészt a dráma csak ritkán versenyezhetett az ugyanazon színpadra utalt opera vonzóerejével. Mégis a külföldi nagy drámaírók is és köztük különösen Shakespeare gyakran szóhoz jutottak nemzeti színpadunkon. Így az ötvenes évek alatt a nagy brit költő addig is előadott leghíresebb darabjain kívül hat olyan került színre, mely addig egyáltalán elő nem adatott.²

Majdnem egyidejűleg a Lendvay visszavonulásával s az Egressy újabb felléptével ért véget a Fánicsy Lajos pályája, ki a Nemzeti Színháznak megnyitása óta tagja, sőt soká «ügyvivője» is volt, tehetséges, törekvő színész, főkép a cselszövők szerepkörében. Ő adta a királyt Hamletben, Cassiust Julius Caesarban s ő alakította meg először Athéni Timont. Még csak negyvenöt éves volt, mikor 1854 végén meghalt.³ Hivatal Anikó a Lendvay felesége volt, ettől azonban elválván, Latkóczyhoz ment férjhez s Latkóczy néven szerepelt tovább a Nemzeti-nél; 1852-ben még a Desdemona szerepét adta, már majdnem negyven éves korában.⁴ Sok ünneplés tárgya volt, kétségkívül nemcsak művészete, hanem szépsége s utóbb férje hírneve révén is Laborfalvi Benke Róza, kit 1837 óta látunk a Nemzeti Színházban működni s ki tudvalevőleg a Jókai felesége lett. Főkép tragikai és hősnői szerepekben tündökölt; férje úgyszólván az ő testére szabta az Anna szerepét a «Szigetvári Vértanúkában s a Dalmáét a hasonló című színműben.

¹ *Várdai Béla*: Egressy G., mint Shakespeare-színész, Magyar Shak. Tár. 11. évf. 190. s köv. 1. *P. Napló*, 1851 febr. 4., 1854 ápr. 20., máj. 12., 1855 jan. 19.

³ Ezek: V. I. Henrik mindhárom része, Athéni Timon, Tévedések vígjátéka, A windsori csalfa hölgyek, A makrancos hölgy és a veronai két nemes ifjú. (*Bayer*: Shakespeare drám. ház. 1. 69. 1.)

³ *M. Hírlap*, 1852 jan. 17., ápr. 22., nov. 11., *P. Napló* 184 dec. 24.

⁴ *M. Hírlap*, 1852 márc. 28.

Játszotta a királynét Hamletben; kitűnő volt mint az özvegy anyakirályné III. Rikárdban és mint Czibak Margit Grittiben.¹ Ugyanebbe a nemzedékbe tartozott Feleki Miklós, ki bár már 1846-ban fellépett Pesten, nem tudott gyökeret verni a Nemzeti Színháznál; sokat volt Aradon s az aradiakkal Bécsben is vendégszerepeit; az ötvenes évek derekán szerződve volt a Nemzetihez, meglehetősen változatos szerepkörrel és sűrű foglalkoztatással.

Már a valamivel fiatalabb nemzedék tagjai voltak Szigeti József, Tóth József, Komlóssy Ida és Prielle Cornélia. Szigeti már 1844 óta, Tóth csak 1850 óta működött Pesten, amaz fiatalabb jellemszerepekben is, mint a Laertesében, a Vidében, de egyúttal mint kitűnő komikus; emez hovatovább a Fáczy örökét vette át, szorgalmas tanulmányokkal idővel felül is múlva elődjét. Komlóssy Ida, kinek szép arcvonásait a Barabás rajzónja örököltette meg, becsvágyó színész volt, aki, ha egy szerep megtetszett neki, maga fordította le az illető darabot, hogy előadható legyen. Már 1844 óta tagja volt a «Nemzeti»-nek s az ötvenes évek közepén nagy ünneplések középpontja úgy Pesten, mint a vidéken: ez időben ő volt első játékszínünk legelfoglaltabb színésznője;² szerepei közül kiemelhetjük Cordeliát, Opheliát, Desdemonát, Katalint a makrancos hölgyet és Stuart Máriát. Prielle Cornélia Mármaros-Szigetről származott s nagyon fiatalon kezdett szerepelni; tudjuk, hogy női és színésznői bája akaratlanul beléjásztott a Petőfi és Szendrey Júlia szerelmi harcába is. Fiatalon férjhez ment Szerdahelyi Kálmánhoz, de ezt a házasságát felbontották s ő neje lett Hidassy Elek kapitány és földbirtokosnak, ki utóbb, mint színikazgató is működött. E házassága sem volt hosszú tartamú s ő később, a hatvanas években újra összekerült Szerdahelyivel. Kolozsvári szereplése 1851-ben oly általános feltűnést keltett, hogy már akkor felhívta rá a sajtó a Nemzeti Színház figyelmét. Miután Kassán és Debrecenben is meghódította a közönséget, 1857 őszén vendégszerepeit először Pesten és a szigorú kritikus, Salamon Ferenc, azonnal kívánta szerződtetését, mely azonban csak valamivel később történt meg. Nagy sikere volt itt a Melinda szerepében; megpróbálkozott korábban és később is egyes shakespearei nőalakokkal, de legsajátabb elemévé, mint tudjuk, a társadalmi színmű érzelmes és szellemes vagy vidám és nevető női típusai lettek, amelyekben egyaránt fölülmúlhatatlan volt s a melyek által legnagyobb rész jutott neki a Nemzeti Színház későbbi fénykora sajátos stílusának kialakításában.³

¹ Tulajdoni éppen keresztnéve Ludith volt; l. *Váradi A.* fent id. műv. 351. l.

² A *P. Napló*, 1854 nov. 4-i ki számába levő kimutatás szerint K. I. azon év első felében 55-ször lépett föl, míg Bulyovszkyné csak 45-ször, Latkóczyné 4i-szer és jókainé 35-ször; l. *u. o.*, 1838 jan. 4-i ki számot.

³ *U. o.*, 1851 szept. 6. 1854 júl. 2., 1857 szept. 15., okt. 13., 1859 ápr. 27.

Az ötvenes évek alatt látunk megjelenni színpadi tehetségeket, melyek képesek és méltók voltak elődeik helyét elfoglalni, ha nem is múlták felül azokat. Itt találkozunk mindenekelőtt Szerdahelyi Kálmánal, aki Aradról csak 1854-ben került fel Pestre s a Nemzeti Színházban, mint tehetséges bonvivant, komikus, sőt szerelmes szereplő is szorgalmasan lépett föl, bár az intézet pénzügyi viszonyai nem engedték meg rendes szerződését s szerepek és kották másolásából és színpadi ügynökösködésből kellett magát soká fenntartania.¹ Molnár György az ötvenes évek egész ideje alatt a vidéken maradt; soká vándorszínészkedett, azután Pécsen működött, mint színigazgató s jellesszerepek előadója, nagy népszerűségnek örvendő, bár saját beismerése szerint túlkorán s kellő előképzettség nélkül vállalkozott a nagy tragikai szerepekre. Érdeméül tudhatjuk be élénken megírt önéletrajzát is, mely megjeleníti az ötvenes évek egész vidéki színészéletét.² A bel- és külföldön, magyar és német szóval aratott babérokat Bulyovszky Gyuláné, Szilágyi Lilla, ki már mint gyermek ismerkedett meg a színpaddal, s 1852-ben lépett föl először nagy szerepekben a Nemzeti Színházban, mint a Schiller «Ármány és szerelem» című tragédiájának Luizája, bátorító kritikában részesülve; kevéssel később már mint Ophelia lép fel; 1854-ben szülővárosában, Kolozsvárott vendégszerepei nagysikerrel; 1859-ben elszerződik Drezdába s azontúl már csak vendégszerepelni jár hazájába.³ Aradról került föl Pestre a szép Munkácsy Flóra, ki utóbb a Feleki Miklós neje lett. 1854 őszén lépett föl először a Nemzeti Színházban, melynek aztán hosszú időn át egyik díszje és vonzóereje volt; eleinte bizony énekes népszínművekben is föl kellett lépnie, utóbb mindinkább a szentimentális szerelmes női szerepek, a Griseldisek, Lecouvreure Adriennek, Esmeraldák kiváló alakítójává lett.⁴

Főképpen az énekes népszínmű volt eleme Hegedűs Lajosné Bordenburg Linának, kinek színpadi pályája amily tüneményes volt, sajnos épp oly rövid lett. Miskolcra származott s kassai első vendégszereplésének sikere vált ránézve döntővé. A Nemzeti Színházban csak 1858 júniusában lépett föl először, de azonnal meghódította a közönséget; nemcsak megnyerő és bájos jelenség, hanem rendkívül sokoldalú tehetség is volt. A «népszínmű múzsája» vagy «tündére» lett a neve, de amilyen tősgyökeres magyarosággal játszotta a «Csikós» Rózsiját bokorugró piros kartonszoknyában, éppoly teljes franciás kellellemmel mutatta be Vicomte Lettorriéret is, e pajzán, eszes, mindenkit elbolondító «kis kópét» hímzett selyem férfikabátjában. Nemzeti Színházunk súlyos vesztesége volt, hogy Hegedűs Linának ez a játszva

¹ *Várad* A. id. m. 570. s köv. 1.

² Lásd önéletrajzát többször idézett művében.

³ *M. Hirlap*, 1852 szept. 1 n o v. 11. *P. Napló*, 1854 márc. 28., 1855 jan. 6.

⁴ *P. Napló*, 1854 szept. 8.

szerzett dicsősége alig tartott egy évadnál tovább: 1858 őszén szerződtek s 1859 őszén már egy hirtelen jött gyilkos kór elragadta az alig huszonkét éves fiatal asszonyt.¹

Érdekes jelensége volt az ötvenes évek színházi életének a Bolnai szereplése. Gróf Bethlen Miklós, fiatal erdélyi mágnás, a kornak a színpadért való rajongásától megragadva s színészi hajlamot érezve magában, Bolnai álnév alatt előbb csak Kolozsvárott vendégszerepeit, majd, mint az Egressy tanítványa, a Nemzeti Színház deszkáin is megjelent elsőrendű hősszerelmi szerepekben, legalább is nagy kíváncsiságot és érdeklődést keltve, de nagy tehetségnek is adva jeleit; azonban rövid idő múlva letűnt.² Megjelenése abba az időbe esett, amikor mindenki a megrokkant Lendvay számára keresett utódot. Lendvaynak egyébiránt szerepkörére nézve egy vér szerinti örököse is támadt fia, ifj. Lendvay Márton személyében, ki atyja védőszárnyai alatt már 1852 nyarán föllépett kisebb szerepekben a Nemzetiben, azután a vidéken s később, 1855 őszén az «Ördög naplójá»nak főszerepét adta. A kritika megállapította rokonszenves fogadtatását s hogy fellépése reményekre jogosít, de egyúttal mérsékletre intette s óvta a hadonázástól. Az ifjabb Lendvay ki azután a hatvanas évek alatt tényleg atyjának majdnem egész színpadi örökét átvette, bár nem volt tehetségtelen színész, inkább teher, mint dísz gyanánt viselte nevét, mert a kortársak önkénytelen összehasonlításai, melyeket közte és atyja közt tettek, nem szolgálhattak javára.³

Három egyaránt hosszú és emlékezetes színpadi pálya indult meg még az ötvenes évtizedben: a Kovács Gyuláé, a Paulay Edéé és az Odry Lehelé. Kovács Gyula 1856 óta vándorszínészkedett s csak a következő évtizedben került a Nemzeti Színházhoz. Paulay már 1851-ben kezdte előbb mint sűgő vándorszínészi pályáját, s 1858 októberében lépett föl először Pesten, mint vendég a Kaméliás hölgy Duval Armandja szerepében,⁴ őt is csak a hatvanas években szerződtették, de a sors könyvében róla az volt megírva, hogy legbecsesebb babérjait nem a színpádon, hanem a színpalak mögött, mint rendező, igazgató s színészek oktatója fogja szerezni. Odry Lehel 1858-ban Pécsen kezdett szerepelni, mint nagyon fiatal s nagyon lelkes színész.⁵

Már az eddigi elmondottak mutatják, hogy abban az időben melyről itt szó van, nehéz megvonni a határvonalat a dráma és az opera, a színészet és a dalművészet között. Közös volt nemcsak a színpad, melyet használtak, hanem nagy részben a szereplő erőkon is osztozniok

¹ *Vadnay H.* id. m. 526. s köv. I.P. *Napló*, 1858 jún. 9. okt. 8., 1859 szept. 20.

² *P. Napló*, 1855 jan. 6.

³ *M. Hírlap*, 1852 aug. 19. *P. Napló*, 1855 okt. tó. s köv. sz.

⁴ *P. Napló*, 1858 okt. 22.

⁵ *Molnár* id. m. 250. s köv. I.

kellott s az énekes népszínmű, mint összekötő kapocs illeszkedett a kettő közé. Így már eddig is szó volt oly drámai erőkről, kik a daljátékokban is szerepeltek s most csak azok fölött kell szemlét tartanunk, kiknek tevékenysége úgyszólván egészen csak a dalművek körébe esett.

A Nemzeti Színház nem volt az egyedüli, melyben ez a közösség fennállott; a vidéki társulatok is majdnem mind megpróbálkoztak koronkint az operával s művelték állandóan az énekes népszínművet. Láttuk már, hogy Pesten az opera időnkint már-már elnyomni látszott a színművet, mintha élénkebb életet élt volna emennél, habár viszont máskor éppen az operával való elégedetlenség jeleivel találkozunk.¹ Az opera iránt még a kormánynak is némi érdeklődése nyilvánult meg, amennyiben 1857-ben — természetesen szintén a császári látogatás alkalmából, — élénk iratváltás folyt a főkormányzó, valamint a közoktatásügyi- és belügyminiszter között az abbahagyott várpalota-építés alapjából létesítendő két, egyenkint 2000 forintos ösztöndíj alapítása iránt operai énekesek és énekesnők részére.² A rendőri mindenhatóság azonban az operát is megrendszabályozta koronkint; az Erkel Hunyadi Lászlójában megtiltották a «Meghalt a cselszövő» kezdetű kardal éneklését s mikor azt találták, hogy a közönség tüntetőleg látogatja e dalművet, egy időre felfüggesztették az előadási engedélyt. A Doppler, «Benyovszky» című operáját csak «Aphanasia» elnevezéssel volt szabad színrehozni.³

A Nemzeti Színház énekes személyzetének ez időben kétségkívül legtündöklőbb csillaga Hollósy Kornélia volt. Ez a csodás varázsú magyar művész nő kiképzését s első érvényesülését is a külföldnek köszönhette; 1846-ban került Nemzeti Színházunkhoz, ahol akkor az opera, mondhatni fénykorát élte, még Schodelné s már Stéger, Farkas, Füredy, Benza és Kőszeghy közreműködésével; játszva vívta ki az első helyet ragyogó koloratúrénekével, az idegen és hazai dalművekben csak úgy, mint a magyar népdalban. Pesti színpadunk az ötvenes évek első felében nem tudta őt állandóan magához csatolni, amit szintén a Festetich rovására írtak; előbb vendégszereplések, utóbb házassága Lonovics József tekintélyes földbirtokossal, az érsek unokaöccségei őt huzamosan távol tartották. De vendégszereplései is csak a magyar művészet dicsőségét szolgálták és a legkecsegtetőbb ajánlatok sem vehették rá, hogy elszerződjék a külföldre. Fellépett a bécsi operaházban s hosszasan időzött Varsóban, ahol alkalma volt tapsviharoktól jutalmazva magyar népdalt is énekelni a vendégként éppen az orosz udvarnál időző fiatal osztrák uralkodó előtt. Végre 1855 elején Ráday

¹ *Fabó Bertalan*: Erkel F. emlékkönyv, 1910. 195. 1. M. *Hírlap*, 1852. júl. 3. *Dudumi* id. m. 1. 3 — 4. 1.

² *Osztr. belügym. eln. l. t., 1857 máj.*

³ *Siklós Albert*: «Magyarország zenekultúrája», kézirat.

intendánsnak sikerült őt visszahozni a Nemzeti Színházba; a «Kúnok»-bán lépett föl először, de legjobban tündökölt a Hugonották, Ördög Róbert, Dinorah és Észak csillagának szoprán-szerepeiben. Költőink verseket intéztek hozzá, zeneszerzőink műveiket ajánlották neki s a közönség rajongással ünnepelte minden fellépését.¹

A «nemzet csalogányának, — mint ahogy Hollósy Kornéliát neveztek, — távolléte súlyos válságot jelentett a Nemzeti Színházra nézve. Éppen előbb vonult vissza Schödelné s most immár az új csillagot is távozni látták. Váltakozó vendégekkel pótolták a hiányt; így került állandóbban is színházunkhoz Kaiser Ernszt Josefa és Szymanska Leona, ki Stéger neje lett. Azonban a lelkeket énekével ismét erősebb hullámszámba hozni, csak a francia Lagrange Máriának sikerült, aki 1850 nyarán lépett fel itt először s annyira megkedvelte a magyar operát és a magyar közönséget, hogy kifogástalan kiejtéssel tanulta meg a magyar szerepeket s közel egy fél éven át mintegy hatvenszor lépett föl. A Hunyadi László Szilágyi Erzsébet szerepében annyira remekelt, hogy Erkel megtoldotta e szerepet egy az ő számára szerzett fényes koloratura-énekszámmal, mely ma is Lagrange ária neve alatt ismeretes.²

A férfiénekeselek között Fűredy Mihály az, ki korszakos jelentőségével s színpadunkhoz való hűségével legméltóbban állítható Hollósy Kornélia mellé. Ő is már a negyvenes években emelkedett hírnévre s két évtizeden át volt a Nemzeti Színház rajongva kedvelt népszínmű énekese és opera-baritonistája, ki még azonfölül maga is sok nótát szerzett s a maga népszerű neve alatt adott ki;³ a népszínműben — bár sajnálatosan rövid ideig — a színészet körében már méltatott, korán elhúnyt Hegedűsné volt méltó párja.

Elsőrendű tenoristája is volt Nemzeti Színházunknak az ötvenes évek alatt a Stéger Ferenc személyében, ki szintért már a negyvenes években kezdte meg szereplését, de, bár Magyarország szülöttje volt — Szentendréről származott, — nem maradt mindvégig hű színpadunkhoz. Már 1852-ben elszerződött Prágába s utóbb a bécsi udvari opera énekese lett; azonban szorgalmasan járt haza vendégszerepelni s éppen a magyar dalművek hősszerepeiben: Hunyadi Lászlóban, később Bánk-bánban, mondhatni mintákat alkotott énekművészetünk számára.⁴ Vele, mint sokak részéről egyem angúnak tekintett hőstenor versenyzett már az ötvenes évek elején Farkas Károly. Mint lírai tenor előkelő családjának nevét kapcsolta be zenetörténetünkbe a korán elhúnyt

¹ *Vadnay K.* id. m. 327. s köv. 1. *P. Napló*, 1855 jan. 4. 1. *Arany I.* versét: Hollósy K. emlékkönyvébe.

² *Frankenburg:* id. m. 1. k. 193. s köv. 1. *M. Hírlap*, 1830 júl. 20.

³ *Fabó B.* id. m. 184. 1.

⁴ *U. O.* 192. s köv. 1. *M. Hírlap*, 1832 márc. 31.

Jekelfalusy Albert. Ellinger József, bár pesti születésű volt, Németországban szerepelt előbb, csak 1854-ben szerződött, mint hőstenor, a Nemzetihez, melynél erőteljes hangjával s nagy szorgalmával hosszú, talán kissé túlhosszú szereplési pályát biztosított magának.

Fölemlíthetjük még e korszak operai énekesei közül Bignio Lajos és Beck János baritonistákat s Benza Károly és Kőszeghy Károly basszistákat. Az első kettő pesti származású volt s itt kezdte működését az ötvenes években, de — bár különösen Bignio — nagy kedvességnek örvendett, egyik se végezte nálunk pályáját s mindkettő bécsi udvari énekes lett. Hívek maradtak a Nemzeti Színpadhoz Beriza és Kőszeghy; az előbbi mint buffo, játékában nem volt ment a szertelenségektől, ami azonban csak növelte népszerűségét; Kőszeghy a negyvenes évek közepétől évtizedeken át egyike volt operánk legértékesebb s legmegbízhatóbb erőinek.¹

Áttérve az előadó művészetek során a zeneköltés terére, megállapítjuk, hogy színpadi dalművek szerzésében az ötvenes évtized nagyon szapora volt ugyan, de termése művészeti érték dolgában nem mérkőzhetik a megelőző és követő évtizedével. Ezt a jelenséget főképp az Erkel hosszú hallgatásának tulajdoníthatjuk.

Erkel Ferenc már úgy lépte át ez évtized küszöbét, mint az ország legkiválóbb és legünnepeltebb zeneköltője. Mióta első operáját, a még erősen olaszos Báthory Máriát 1840-ben, harminc éves korában megírta, megalkotta négy évvel később talán valamennyi műve között legnépszerűbb, már hősi magyar stílusú Hunyadi Lászlóját, melyhez egy évvel később szerkesztette meg a nyitányt; ugyanakkor zenésítette meg — a Bartay András pályázata alkalmából — a Kölcsey himnusát, melynek pályanyertességét a közvélemény szentesítette. Szerzett ő dallamot a Vörösmarty Szózatjához is, de a közhasználatba nem az, hanem az Egressy Béné ment át. Ha Erkelt e műveiért már azok keletkezésekor ünnepelték, most az elnyomatás idejében érezte csak át a nemzet, hogy mit bír a Hunyadi búsongóan hősi zenéjében s a Himnusz ihletés akkordjaiban. Azonban a nagy zeneszerző — mintha a nemzeti katasztrófa csüggesztette volna el géniuszának röptét, — most hosszú hallgatásba merült. Csak 1850-ben szerkesztette meg a Lagrange-áriát a Hunyadi betétjeként s 1857-ben, Erzsébet császárné látogatása alkalmára a Doppler-testvérekkel együtt megírta az Erzsébet című ünnepi dalművet, illetőleg annak második felvonását. A zenei élet terén, mint színházi karmester s a Filharmóniai Társaság, valamint a magyarországi Beethoven-kultusz megalapítója, mint látni fogjuk, nagy tevékenységet fejtett ki s a magyar zenének talán azzal is némi szolgálatot tett, hogy mint a kormányzó főherceg gyermekeinek zenei oktatója

¹ *Váradi A.* id. m. 557. s köv. 1. *Dudumi* id. m. 1. 6.

ezekkel a magyar zenét, sőt állítólag a Himnusz-t is megismertette. De nagyobb művet nem adott ki ez évtizedben.

Szerencsére ez a hallgatás Erkelnél nem jelentett tétlenséget; kétségtelen, hogy már az ötvenes évek elején szorgalmasan dolgozott Bánk-bánján, — hiszen annak librettistája, Egressy Béni már 1851-ben meghalt, — sőt a lapok már 1852-ben hírt adtak a mű elkészültéről. Ez a hír aligha felel meg a valóságnak, valószínűbb, hogy az először 1862-ben előadott hatalmas opera dallamait szerzője «éveken át hordta és érlelte lelkében, mely át volt hatva a szabadságharc hősi páthoszával és az elnyomatás éveinek gyászával.»-

Akik ez időben az Erkel operaszerzői tevékenységét mintegy pótolni igyekeztek, azok között mindenesetre a Doppler-testvérpár — Ferenc és Károly — érdemlik meg az első helyet. Lengyelországból származtak, de már a negyvenes években telepedtek le Pesten, mint karmesterek és zeneszerzők; közülök Ferenc azonban egyúttal európai hírű fuvolaművész is volt. Mint zeneszerző is ő volt a nagyobb; mest keletkezett operái: Ilka, Vanda és Benyovszky (másképp Aphanasia) közül különösen az első soká tartotta magát a műsoron, bár szerzőjük 1858 tavaszán megvált a Nemzeti Színháztól és Pesttől. Testvére, Károly rövidebb lélekzetű zeneművei kevésbé tartós életűek voltak. Mindketten dolgoztak — Erkelrel együtt — a már említett Erzsébet-operán, mely a thüringiai Szent Erzsébet történetéből volt merítve s melyért szerzőik az uralkodó részéről kitüntető ajándékban részesültek.²

Rövid életű operákat szerkesztettek ez időben: Kirchlechner Seraph Ferenc, Bognár Ignác, Thern Károly, a jeles hegedűművész Huber Károly, Kern Leó és Bertha Sándor.³

Az énekes népszínművek is előmozdították a népies zene fejlődését és terjedését, mely az ötvenes évek alatt erősen nekilendült. Megvolt már az ösztön e téren is az ősforrásokra visszanyúlni: Mátray Gábor az eredeti dallamra alkalmazva adta ki Tinódi Sebestyén XV l. századbéli hősi énekeit. Láttuk a cigányzene rendkívüli kedveltségét és a felháborodást, melyet Lisztnek e zene magyar jellegének elhomályosítására irányuló kísérlete keltett. A magyar népzene legkedveltebb művészei gyanánt ünnepezték Fátyol Károly és Bóka Károly gordon-

¹ *Négyessy I.* Erkel F. operaszövegei, a *Fabó*-féle Emlékkönyv 230. lapján. Lásd a fentiekre nézve ugyanazon Emlékkönyv 38. 5 köv. lapjait is.

² *P. Napló*, 1857 máj. 15., 1858 ápr. 3. *Id. Ábrányi Kom.* A magyar zene a XIX. században, 1900 113. 1.

³ Kirchlechnertől: Morsinai Erzsébet, Bognártól: Tudor Mária, Thern-től: Képzelt beteg és Tihany ostroma, Hubertől: Székely leány, Kermtől: Benvenuto Cellini és Berthától: Mátyás király. Lásd: *Ábrányi id. m.* 113. 1-*Dudumi id. m.* 1. 62. *P. Napló*, 1856 nov. 13., 1858 nov. 30.

kasokat.¹ Id. Ábrányi Kornél állítása szerint az egész múlt században nem termett annyi csodaszép magyar népdal, mint az ötvenes években.² A legtöbbnek szerzője persze nehezen állapítható meg; egyik fő népdalszerzőnk, Egressy Béni már e korszak elején elhunyt; Füredi, — mint már említettük, — nemcsak gyűjtött, hanem szerzett is népdalokat, — éppúgy Simonffy; sok a nép ajkán vagy a cigánymuzsikusok hegedűjén termett. Mátray már 1852-ben kiadott egy népdalgyűjteményt énekekre és zongorára;³ de legnagyobb népszerűségnek az az előbb száz, utóbb további ötven népdalt magában foglaló gyűjtemény örvendett, melyet Füredi Mihály Bognár Ignáccal, a Nemzeti Színház karnagyával szövetkezve adott ki s melyből a közönség rövid pár hét alatt tízezer példányt elkapkodott.⁴ A nagy éneklési kedv kielégítése sok kezdetleges zenésítőt is felbátorított és különösen a fájdalmas búsongás volt az, mely kifejezést keresett a dalban. Jellemző azonban, hogy az igazi magyar népdal mellett nagy népszerűségnek s elterjedésnek örvendtek éppen ez időben egyes magyar verseket megzenésítő olyan dalok, melyeknek ritmusa teljesen idegen a magyar népdaltól.⁵ A népies magyar dal megszólalhatott a Füredi s Hollósy Kornélia ajkain nemcsak a kormányzó főherceg «udvari hangversenyeim),⁶ hanem Hollósy Kornélia, — mint láttuk — kivitte azt a külföldre is, éppúgy, mint az Amerikában is ünnepelt Reményi Ede.

A dalolási kedv természetesen kedvezett a dalegyesületek, dalárdák létrejöttének. Till Nándor Pest-lipótvárosi templomi karnagy már 1851-ben meg akarta alakítani a «pest-budai dalárdát»; a kormány előbb megtagadta az engedélyt, de mikor a rákövetkező évben, a császár jövedelekor kívánatosnak látszott, hogy — mint másutt is szokásban volt, — a polgárság karénekkal is kifejezést adjon hódolatának, felhívták Tillt, hogy alakítsa meg egyletét s azontúl szabad kezét hagytak neki. A dalárda szépen föl is virágzott s 1854 végétől kezdve már hangversenyeket is rendezett s pályadíjakat tűzött ki férfinegyeesekre. A rendőrségi cenzúra azonban gyakran akadályozta egyik-másik, nagyon is hazafiasnak talált dal nyilvános éneklését; így Lorenz pályanyertes dallamát a Petőfi «Honfidal»-ának szövegére is csak az olaszországi

¹ *P. Napló*, 1858 okt. 8., Fátyol Károly arcképe és életrajza a *Vas. Újság*, 1859. évf. 366. lapján.

² Id. m. 214. 1. Itt elő vannak sorolva: Sárga csikó; Megkövetem a tenses nemes vármegyét; Nagypénteken mossa a holló a fiát; Kítették a holttestet az udvarra; Uram, uram, bíró uram; Mi piroslik ott a síkon; Seprik a pápai utcát; Télen nyáron puztán stb.

³ *P. Napló*, 1852 szept. 3., 1854 dec. 29.

⁴ *Ábrányi* id. m. 207. 1. *Siklós K.* kézírata.

⁵ «Képeddel alszom el . . .», «Tiltsa bár az ég szava . . .», «Lemondani, mondani . . .»

⁶ *Fabó B.* id. m. 43. 1.

elveszett háború után lehetett hangversenyek műsorába foglalni ¹ Másrészt a Bach-rendszer alatt bevándorolt idegen hivatalnokok és családjaik — különösen a csehek — között sok zeneértő és zenekedvelő akadt; így ezek is hozzá járultak a zene- és dalegyletek szaporításához s ezeknek működése elé a hatóságok sem gördítettek akadályokat; azonban a magyar közönség többnyire távol tartotta magát az ilyent fajta egyesületektől.²

Az egyesületi szervezkedés előbbre vitte a zenei képzést is, terjesztette a zeneértést és élénkítette a zeneköltést, a műzenei téren is, mely utóbbira a zeneműkiadói vállalkozás és néhány nagyhírű zenevirtuóz látogatása nem kevésbé előmozdítólag hatott.

Abban rejlik ugyanis az ötvenes évek főjelentősége zenetörténünk szempontjából, hogy ugyanakkor, mikor a bánatos magyar nótások népdalok vagy a sírvavigadástól inspirált szilaj csárdások uralkodtak az egész magyar zeneirodalmon»,³ tett szert a most említett tényezők hatása alatt először igazi lendületre a magyar műzeneköltés a maga szimfonikus formáiban is és a műzene kultusza úgy kamarazenei, mint orchestrális megnyilvánulásaiban.

A magyar zeneművek kiadása tekintetében a «Rózsavölgyi és Társa» cég alapítása Rózsavölgyi Gyula által 1851-ben tagadhatatlan fontossággal bírt; itt láttak napvilágot a korszak magyar zeneszerzőinek majdnem összes művel. De, — mint látni fogjuk, — Heckenast Gusztávnak is emlékezetes érdemei voltak a zenei kiadványok terén. A Bach-rendszer rendőuralma ugyan még e kiadások körül is éreztette olykor mindenhatóságát. Egyszer egy «Csátára!» című csárdást foglaltak le, mert címlapjára harcias jelvények voltak rajzolva, másszor egy «Honvédnégyes»-t csupán neve miatt.⁴

A zenei kritika és zeneesztétikai irodalom is most indult meg igazán, főleg az ötvenes évek végén; a «Magyar Sajtó», «Hölgyfutár», «Pesti Napló», «Szépirodalmi Közlöny» rendszeresen fölkarolták a zeneismertetést és bírálatot; Ábrányi Kornél, Bartalus István, Szénffy Gusztáv, Brassai Sámuel, Mosonyi Mihály, Simonffy Kálmán voltak legtevékenyebbek e téren; Szénffy az Akadémiától kapott megbízást az «Egyetemes magyar zenerendszer» elméleti és gyakorlati megírására,⁵ Ábrányi a korszak végével indította meg első zenei szaklapunkat, a «Zenészeti Lapok»-at.

¹ Ábrányi id. m. 232. s. köv. 1.

² Az eperjesi német «Singverein» a magyar érzelmű közönség gúnyosan «Stinkverein»-nek nevezte; meglehetősen gazdag kotta-anyaga utóbb a magyar «Széchenyi-Kör» birtokába jutott.

³ Id. Ábrányi K. Képek a múlt s jelenből, 6.1.

⁴ Gensd. Dép. 1852. Bach jan. it-iki jelent.

⁵ Siklós kézírata.

Nagy hatással voltak zenei életünkre a Liszt Ferenc ismételt látogatásai Magyarországon; ellátogattak hozzánk az ötvenes években Joachim József is, a híres hegedűs és Goldmark Károly a kiváló zeneszerző, mindketten hazánk szülőttei; az első 1854-ben járt Pesten, a másik 1859-ben, Reményi Ede, az emigrációhoz számíttatván, még ez időben nem jöhetett a hazába; a magyarok csak az újságokban olvashatták zajos külföldi sikereit, melyek a magyar zeneművészetnek két világrészben szereztek elismerést s mellesleg a Petőfi létesítendő szobrának is lerakták alapjait.

Liszt Ferenc az ötvenes években kétszer fordult meg hazánkban; 1856-ban eljött, ez alkalomra szerzett ünnepi miséjét saját vezetése alatt előadandó az esztergomi bazilika felavatásakor. Az avató ünnepély előtt s utóbb 1878-ban újból a fővárosi közönségnek is bemutatta esztergomi miséjét s azonkívül két szimfonikus zeneművét; a közönség akkor tüntető lelkesedéssel fogadta, csak később fordult el tőle a cigányzenére vonatkozó, már említett könyve miatt.¹

Különös fontossággal bírt azonban a műzene fejlődése szempontjából hazánkban az egyesületi szervezkedés. A legrégebbi ilyenmű alakulat az 1836-ban keletkezett «Pest-budai Hangászegylet» volt, mely részvények alapján hangversenyek rendezését vette célba, azonban 1840-ben nyilvános énekiskolát is nyitott; annak az iskolának a megnyitától számítják a ma is fennálló «Nemzeti Zenede» létezését. A forradalom évében ez a társulat is szünetelt; 1850-ben a b. Prónay Gábor személyében tevékeny, buzgó új elnököt kapván, hangversenyeket adott az egylet a Nemzeti Casinó Lloyd-épületi termében. 1851-ben egyesítve a hangászegyleti és zeneiskolai pénztár, az intézet fölvette a «Hangászegyleti Zenede» címet s már évkönyvet is adott ki Mátray Gábor főigazgató szerkesztésében. A főbaj az volt, hogy a költséges hangversenyek fölemésztették a zeneiskola jövedelmét. Megindultak az adakozások; Albrecht főherceg is az alapítók sorába lépett, a főadakozók Karácsonyi Guidó s a Nemzeti Casinó voltak. A zeneiskola mind több hangszer művelésére terjesztette ki tevékenységét. A hangversenyek az akkori szógyártásra nézve jellemző «szellemi zenélyek» név alatt már 1852-től kezdve kiterjedtek a klasszikus zeneművekre is; 1856-ban Mozart-émlék-hangverseny adott, 1859-ben az énekkar az uralkodó párnak mutatta be kardalait; a nemzeti föllendülés után 1859-ben egy hangverseny műsorában Tinódy dalai szerepeltek. Időközben pályadíjakat is tűzött ki az egyesület; 1857-ben Doppler Károly lett a nyertes, 1858-ban egy «Palotás-magyar»-ral Czigler János pesti zenész, 1859-ben «Él a világ megint» című «magyar

¹ A második zenekari hangverseny 1858 ápr. 11-én, a Múzeum dísztermében tartott (Vas. Újság.).

szellemű kamara-zenemű»-vel Thern Károly.¹ Az egyesületi zeneiskolát széltiben Conservatoriumnak is nevezték s voltak, kik nem találták eléggé magyar, nemzeti irányúnak, bár kétségtől jeles zenei szakerők működtek benne.²

Nevezetes fordulatot jelent zenei életünkben a Filharmonikusok Egyesületének megalakulása 1853-ban, a Nemzeti Színház zenekari személyzetének, Pest műkedvelőivel való szövetkezéséből, összesen 47 taggal. A megalakítás főképp Erkel és a Doppler-testvérek érdeme volt; de részt vettek benne Ridley Kohne hangversenymester, Huber Károly zenekari igazgató, Szuk Lipót, a jeles gordonkás, Császár György, a «Kúnok» szerzője, Kirchlechner Ferenc, Nikolits Sándor s a fiatal Erkel Gyula. Az 1853 november 20-án rendezett első hangverseny hatása általános volt és elhatározó. A második hangversenyen bemutatták a Wagner Tannhauser-nyitányát, ami akkor merész vállalkozás volt. A kritika véleménye megoszlott, Brassai erősen támadta Wagnert, de egészben el lehet mondani, hogy e kezds nyomán a Wagner-kultusz nálunk hamarabb tört magának utat, mint a külföld sok helyén. A műsoron egyébiránt állandóan uralkodtak a klasszikusok; Beethoven, Mozart évnapijainak enléhangversenyeket szenteltek; mikor 1859 decemberében először adták elő a Berlioz Rákóczi-indulóját, az akkori hangulat érthetővé teszi, hogy e zenemű lelkes fogadtatása valóságos politikai tüntetéssé vált. A filharmonikusok avatták fel a Nemzeti Múzeum dísztermét hangversenyteremmé, az addig használt Nemzeti Színház helyett. Ebben érdekők találkozott Kubinyi Ágoston múzeumi igazgató igyekezetével, ki a közönség oda vonzásával akarta siettetni a Múzeum kietlen környékének parkká alakítását.³

A szimfonikus zene művelésének ezzel a korszakalkotó föllendülésével hazánkban igyekezett a magasabbrendű műzene-szerzés is lépést tartani. Habár ő sokkal inkább volt a külföldé, mint a miénk, meg kell itt is emlékeznünk Liszt Ferencről, aki magyar népdali motívumokra felépített nagy ábrándjaival «a magyar zenének koronkint Ötletes megsejtője és átérzője vo!t.» 1857-ben filharmonikusaink előadták az ő Orpheus-nyitányát, melyet a magyar közönség «tiszteletteljes tartózkodással» fogadott.⁴ A külföldön működő Bartay András is, ki az

¹ *Vajdady Emil*: A Nemzeti Zenede története, 1890. 22. s köv. 1.

² *Simonffy K.* felszólalása a *P. Napló*, 1858 okt. 8. számában. *Hunfalvy I.* (Fest u. Ofen 185. s köv. 1.) a Zenedének 1857-ben főleg a vendégművészekről ez intézet javára rendezett hangversenyek bevételeiből s adakozásokból keletkezett vagyona 22,924 frt volt.

³ *Mészáros Imre* és *D'Isoz Kálmán*: A Filharmóniai Társaság múltja és jelene, 1903. *D'Isoz Kálmán*: Erkel és a szimfon. zene (Erkel Emlékkönyv.) 130. s köv. 1. *Haraszti Emil*: Wagner R. és Magyarorizág, 1916. 216. s köv. 1. *Ábrányi* «A magyar zene» 240. 1.

⁴ *Fabó id.* m. 48. s köv. 1.

ötvenes évek első felében Hamburgban szerzett két oratóriumot és egy operát¹ s 1856-ban Mainzban meghalt.

A hazánkban éle zeneszerzők szimfonikus megnyilatkozására szép alkalmat nyújtott az ifjú császárné 1857-iki első látogatása Magyarországon, melyet zeneköltőink egy oly emlékadomány átnyújtásával akartak megünnepelni, amely «a magyar nép- és csendélet eszményesítésével a magyar műzene életképességét bizonyítsad így keletkezett az «Erzsébet-album» Ábrányi Kornél, Bartay Ede, Brand (később Mosonyi) Mihály, Doppler Ferenc és Károly, Huber József és Károly, Merkl József, Pethő János, Schmidt Gyula, Székely Imre és Thern Károly zeneműveiből.²

Az Erzsébet-album körül közreműködtek közül Ábrányi Kornélt úgy ismerjük, mint a ki már 1855-ben lett egy zeneművével a Zenede pályázatának nyertese s akkor és később dalokon kívül számos ábrándot is írt. Bartay Ede is már 1850-ben mutatott be egy Perikles című zenekari nyitányt.³ Székely Imre, ki zongoraművész is volt, népdalokat is átírt, egymaga európai elterjedést szerzett magyar irányú műveinek.⁴

De leginkább emelkednek ki akkori műzeneszerzőink közül az Erkel, a Brand—Mosonyi és a Volkmann Róbert alakjai. Erkelt már méltattuk; kiemelhetjük még, hogy korának egyik legképzettebb zongoraművésze, zenepedagógusa és vezénylő karmestere is volt; különösen, mint ez utóbbi, fölülmúlta valamennyi magyar társát.⁵ A Brand Mihály zeneszerzői pályája talán legérdekesebb. Mosonmegyéből származott s nagy zenei képzettséggel került Pestre, hol az ötvenes évek elején különböző, teljesen német jellegű zeneművekkel próbálkozott; megzenésítette a Lenau nádas-dalait és szerzett egy operát, Miksa német császárról. 1856-ban egy szimfóniáját a pesti filharmóniai hangversenyen mutatták be. Tapasztalván, hogy ilyennemű zeneszerzeményekkel «a tengerbe önt vizet-, egyszerre, erős elhatározással áttért a magyar irányra. Már ennek próbált hódolni az Erzsébet-albumban fölvett «Pusztai-élet» című zeneművével; 1859-ben egy szimfonikus zeneművével, mely roppant hatást tett, Kazinczy széllémének hódolt, fölvette a magyaros «Mosonyi» nevet s azután a következő évtizedben a legtermékenyebb és legtöbbszörös magyar zeneszerzővé és zenei íróvá lett s a tanítványaira legnagyobb hatású zeneoktatóvá.⁶

¹ Árpádok népe; Budavár ostroma; A magyarok Nápolyban, (Siklós A. följegyz.)

² Ábrányi: A magyar zene 242. s köv. 1. u. attól: Képek stb. 6. 1.

³ Siklós A. följegyz.

⁴ Ábrányi: Képek stb. 190. 1.

⁵ U. o. 114. s köv. 1.

⁶ U. o. 116. s köv. 1., P. Napló, 1859 dec. 5. Siklós A. följegyz.

Volkman Róbert Szászországban született s már 1840-ben került Magyarországra, mint zenemester, egy falun élő grófi családnál. Megunván a falut, Pestre jött s itt zongora- és zeneelméleti órák adásával tengette életét, csöndben folytatva zeneszerzői munkásságát is, bár szerzeményei csak az ötvenes évek folyamában váltak ismertekké. A forradalmi zavarok még jobban megnehezítették sorsát, azonban néhány barátja, így Elischer Boldizsár és különösen Heckenast Gusztáv könyvkiadó épp akkor tették lehetővé zeneművei kiadását, mikor első nagy alkotása, a B-moll Trió Bécsben megbukott 1852-ben. Sajátságos, hogy mindezek ellenére Volkmannt a bécsi zeneélet oly ellenállhatatlanul vonzotta el Pestről, hogy az ötvenes évekből négyet, 1854-től 58-ig a császárvárosban töltött. Éppen ott költötte azt a művét is, mely leghatározottabban magyar jellegű s mely nálunk aratott legnagyobb sikert: a «Visegrád» című suitet. Heckenast barátja pilismaróti nyaralóhelyén sokat időzván Volkman, ott s a budai hegyekben való vándorlásai közben telt meg lelke azokkal a színes, regényes, hősies zenei gondolatokkal, melyek e művéből áradnak szét. 1858-ban visszatérván a magyar fővárosba, ahhoz mindhalálig hű maradt s itt költötte számra nem túlnagy, de tartalmilag rendkívül változatos, gazdag és becses zeneműveit, melyek a zenekari és kamarai műfajok mellett az ének-darabokat, oratóriumokat is fölkarolják, teljesen önálló programzene mellett klasszikusok átdolgozására is kiterjednek s melyek míg jelentős számot tesznek a világ zeneirodalmában, keletkezésük helye és indítékaik szerint mindenesetre a magyar zeneköltésnek is dicsőségére szolgálnak.¹

¹ *Hans Volkmann: Rob. Volkmann, sein Leben u. seine Werke, Leipzig, 1903. Ábrányi «Magyar Zene» 216. l. és «Képek» id. h. Siklós Alb. V. R. életrajza és jellemzése: Bud. Szemle, 1915 máj. 295. s köv. l.*

V.

(Képzőművészeti törekvések; Marastoni festészeti Akadémiája és az azt gyámolító társaság; «Nemzeti Képcsarnokot alakító Egyesület»; a «Pesti Műegyesület» tárlatai, művásárlásai és műlapjai. Első intézkedés a műemlékek fenntartása érdekében; rendszertelen műrestaurálások. Az esztergomi érseki székes-egyház felépülése; művészi díszje túlnyomóan idegenek műve. A fővárosi templom és Ybl Miklós; a pesti izraelita imaház. A lipótvárosi templom építésének megindulása Hild tervei szerint. A budai alagút és a Karácsonyi-palota. Fironczy István művészi pályájának szomorú vége. Marco Casagrande iskolája. Czüllich, Dunaiszky László, Engel, Faragó szobrászi működése; Szentpétery ezüst domborművei; Alexi, Marschalkó, Petrovics szobrászok; báró Vay Miklós és Izsó pályájának kezdete. A tájképfestés: Markó Károly és iskolája; Ligeti Antal, Kelety Gusztáv, Telepy Károly, Brodszky, Libay. A figurális, különösen arcképfestés: Barabás Miklós; az idegenek versenye; Marastoni, Lieder, Canzi; Brocky londoni működése. Borsos József, Jakobey Károly, Adler Mór, Giergl, Klimkovics és Kovács. A népies életkép: Jankó, Benkert, Grimm, Sterio. Csendélet; Pecz és Ujházy. Lotz Károly pályakezdése; Zichy Mihály. A történelmi ábrázolás jelentősége és népszerűsége e korban; Molnár József, Kovács Mihály és Klimkovics Ferenc. Ludwig Geiger rajzainak hatása; Vízkelety tanulmányai, Szemlér, Vízkelety, Kiss Bálint, O. Petrich Soma, Weber Henrik történelmi képei; I. h. Mór nagyarányú tevékenysége. A Műegylet 1859-iki történelmi képpályázata; Madarász Viktor hármas megjelenése; «Hunyady László siratása»-nak művészettörténelmi jelentősége.

Hátramarad az ötvenes évek képzőművészeti viszonyainak jellemzése, melyet azoknak a társadalmi mozgalmaknak és alakulásoknak ismertetésével kell kezdenünk, amelyek ez időben a képzőművészetek istápolását vették célba.

Az ez irányban való érdeklődés a negyvenes években indult meg és pedig mindjárt három irányban: a képzőművészeti — különösen festészeti — képzés, továbbá kiállítások és művek vásárlása, valamint egy nemzeti képcsarnok létesítésének támogatásaképen.

A festészeti Akadémia pártolóinak szervezkedésére egy vállalkozó külföldi művész idetelepedése szolgáltatta az alkalmat. A velencei származású Marastoni Jakab festőművész Pestre költözvén s bízván a fiatal magyar nemzedék művészeti hajlamaiban és képességeiben, valamint egy ily vállalatnak majdan anyagilag is jövedelmező voltában, 1846-ban a Nagyhíd-utcában egy, a művészképzés szempontjából

gazdagon felszerelt, kilenc teremből álló festészeti akadémiát nyitott, melynek felavatása a közönségből nagy érdeklődést váltott ki s amelyet meghálálendő, Pest városa az alapító és igazgató művészt díszpolgárává is választotta. Azonban az érdeklődés egyelőre az ünneplésnél tovább nem terjedt s csak mikor Marastóninak tapasztalnia kellett, hogy 39 növendéke közül csak tíz képes tandíjat is fizetni, az intézet fenntarthatása érdekében vált szükségessé a társadalom anyagi közreműködését is valamiképpen biztosítani.¹ Urményi Ferenc elnöksége, Kubinyi Ágoston alelnöksége, Marostoni igazgatósága s Ney Ferenc titkársága mellett megalakult «Az első magyar festészeti Akadémiát gyámolító társaság» évi 2—2 forintot fizető tagokból s azzal a rendeltetéssel, hogy tehetséges, de vagyontalan festész-növendékeket a maga költségén képeztesse ki, a növendékek képeiből kiállításokat rendezzen s a magukat kitüntetőket elismerésben részesítse, sőt a kiállításokon képeket is vásároljon tagjai közt leendő szétosztás végett. A forradalom miatt beállott tétlenséget már 1850-ben sikerült leküzdeni s az ez alkalommal dicsérő oklevélre méltatott növendékek között ott látjuk Lotz Károlyt, Grósz Bélát, Szemler Mihályt, Marastoni Józsefet és Grimm Rudolfot. A következő évben az egyesület részvényeseinek száma meghaladta a 450-et.² 1853-ban már az egyesület képeket is vásárolt kisorsolás végett s 1857-ben 14 növendék nyert kiképzést egyleti költségen.³

Ezzel az egyesülettel majdnem egyidejűleg alakult meg, főkép a Kubinyi Ágoston múzeumi igazgató érdeméből a «Nemzeti képcsarnok-alkító egyesület», melynek célja az volt, hogy a felépült Nemzeti Múzeumban elhelyezett néhány képből 5 frtnyi tagdíjak és közadakozások útján nagyobb képtárt alakítson. A József nádor emlékére elnevezett kis képgyűjtemény 1851 szeptember 8-án nyílt meg, 10,000 frtnyi alaptőkével, de a buzgó egyesület gondoskodásából ez a gyűjtemény mindinkább gyarapodásnak indult s az ötvenes évekbeli reprezentatív képei majdnem mind ez egyesület révén kerültek belé. Ormos Zsigmond egymaga 1839-ben egész sorozatát a festményeknek ajándékozta e képtárnak.⁴

A műpártolást a legszélesebb körben vette tervbe a már a harmincas évek végén Trefort Ágoston kezdeményezésére alakult Pesti Műegyesület vagy röviden «Műegylet», melynek tevékenysége csak 1850-től kezdve lendült fel igazán, kivált mióta a Diana-fürdő épületében 1853 óta rendezett kiállításai állandósultak s ötforintos tagdíj

¹ Szana Tamás: Száz év a magyar művészet történetéből, 1901.50- s köv. 1.

² M. Hirlap, 1830 szept. 26. P. Napló, 1830 júl. 8. és 1830 nov. 7.

³ 1833 szept. könyv a Nemz. Múzeum lev.»tárában; Vas. Újság 1837.

⁴ Hunfalvy Pest u. Ofen, 183. 1. Szana id. m. 32. s köv. 1. Lyka Károly: A táblabíró világ művészete, 1. 109. 1., P. Napló, 1831 szept. 9., 1839 jún. 12., M. Hirlap, 1832 dec. 19.

mellett tagjainak száma 1856-ban meghaladta az ötezret. A kiállítások nem egyszerű művásárló szolgálták, hanem arra is, hogy az egyesület maga vásárolván meg egyes művek sokszorosítási jogát, azokat metszetekben sokszorosítva kiosssa tagjai között, az eredetét pedig a múzeumi képtárnak ajándékozza. Az egyesület tagadhatatlan érdeme, hogy ez úton több, különösen hazai történetünkől merített kép jutott a múzeum birtokába s azok metszetei az úri házak kedvelt díszévé váltak. Azonban a műegylet nem tanúsított elég ellenálló erőt a külföldi művészet és műkereskedés érdekeivel szemben; a kiállításokon is mindinkább elhatalmasodtak az idegen termékek, tagilletményül nyújtandó műlapok gyanánt pedig nagyon is kínálkoztak a bécsi műkereskedők olcsó készletei. Ez az ötvenes évek végén előbb csak elégedetlenséget, majd pedig egy tekintélyes művésztábor elszakadását eredményezte s ennek fejleményeképpen keletkezett azután 1861-ben a «Magyar országos képzőművészeti társulata.»

E hibái ellenére a műegylet kiállításai nyújtottak legjobb szemlélt képzőművészetünk ez időbeli fejlődése fölött, adtak alkalmat művészeti kritikánk kialakulására s szolgáltatták az egykorú lapközlemények útján még most is a legtöbb adatot az akkori művészeti termelésre nézve. E kiállítások felölelték a síkban ábrázoló művészetek minden nemét: olaj- és vízfestményeket s a sokszorosító művészetek termékeit, kisebb mértékben a plasztikai műveket is. Anyaguk egy része egyes vidéki kiállításokon is megfordult; így rendeztek már 1853-ban Pozsonyban a primási palotában s Aradon is kiállítást; a pozsonyi áthúzódott a következő évre is és meglehetősen gazdag volt, azonban, — Bécs közelsége miatt — az osztrák és német festők szembetűnően uralkodó szerepet vittek benne.² A magyar művészet képviselve volt az 1851 -iki londoni kiállításon is, hol különösen Engel József sebesült amazont ábrázoló szoborművé s Kiss Miklós hasonló tárgyú nagyarányú alkotása, valamint Brocky és Kozina festményei s Szentpétery kisplasztikái munkái keltettek figyelmet; de a magyar népies iparművészet tárgyainak is sok nézője volt.³

Áttérve a képzőművészet egyes ágainak ismertetésére, az építészeti tevékenységgel kapcsolatban mindenekelőtt meg kell emlékeznünk a műemlékek fenntartására és stílszerű helyreállítására vonatkozó

¹ *Szmrecsányi Miklós.* Visszapillantás a Magyar Képzőm. Társ. 50 éves múltjára; «Művészet» 1911. évf. 101 s köv. 1. *Dudumi* id. m. 1. 63. s köv. 1. *Szana* id. m. 78. s köv. 1. A fentieket igazolják *Hunfalvy* (id. m. 182. s köv. 1.) következő adatai: a Műegylet 1855lé-ban 276 külföldi s csak 96 belföldi festményt állított ki; u. a. évben 12,842 frtnyi képvásárlásból csak 4998 frt esett belföldi képekre; 1856 7-ben az arány még kedvezőtlenebb: 14,041 frtból 1165 frt.

² *P. Napló*, 1853 okt. 8. 1854 febr. 5.

³ *U. o.*, 1851 aug. 22. *Rónay Jár. naplótöred.* I 1. 8. s köv. 1.

első kormányintézkedésről, mely e korszak elejéhez fűződik. Az 1850 december 18-án tartott minisztertanácsban Bruck akkori kereskedelmi s egyúttal középítésügyi miniszter előadta, hogy szándéka az osztrák császárság területén levő építészeti műemlékek föl kutatása és fenn tartása iránt intézkedni. Ezekre nézve Ausztriában még semmi szabály sem lévén, tanulmányoztatta a Poroszországban és Franciaországban fennálló idevágó intézményeket s egy szakemberekből és a minisztériumok képviselőiből alakítandó bizottságot kíván szervezni, melynek feladata egyelőre csak a műemlékek fel kutatása és állapotuk meg állapítása lenne; ez a bizottság mindenekelőtt a vidéki művészeti egyesületekkel fog érintkezést keresni. Ennek alapján még u. a. év és hó utolsó napján napvilágot is látott egy legf. elhatározás, mely a szóbanforgó bizottságot életbe hívta; a bizottság 18-ban megállapította ügyrendjét és utasításokat adott az építészeti hivataloknak. Később 1859-ben a Thun miniszter élénk tiltakozása ellenére ez az ügyág a kereskedelmi miniszter hatásköréből a közoktatásügyiébe utaltatott át.¹ Nincs nyoma azonban annak, hogy a műemlékek ügyének ez az elvi fölkarolása az ötvenes években Magyarország területén bizonyos fölvételeken kívül bármely közigazgatási rendszabályban érvényesült volna. Műemlékeink ügye még soká teljesen nélkülözte az állami gondozást. Az akkor még emigrációban levő Henszlmann Imre sürgetésére 1858-ban indult meg a Kassai dóm belső restaurálása, kellő szakértő ellenőrzés nélkül, úgy, hogy sok becses műrészletet eltávolítottak helyéről.² Minden állami beavatkozás nélkül indította meg a soproni Storno Ferenc már az ötvenes években egyes egyháznagyok megrendelésére nagyarányú, de kétes értékű restaurátori tevékenységét.

Semmiképp sem volt műrestaurálásnak tekinthető az esztergomi érseki székesegyháznak a réginek helyén 1856 nyarán befejezett újjáépítése, melynél csak az úgynevezett Bakócz-kápolna s néhány, Szent István várához tartozott földalatti helyiség maradt meg régi mivoltában. Ez az építkezés már 1822-ben indult meg Kühnel Pál bécsi építész tervei szerint s különböző viszontagságok, — így az egyik építésvezető meggyilkoltatása miatt, — de főleg a kellő pénzerő hiánya okából teljes 34 évig tartott. Időközben a műszaki vezetést a már akkor nagynevű Hild József pesti építész, az egri székesegyház építője vette át, ki lényeges változásokat eszközölt az eredeti terven s megadta úgy a templom belsejének, mint kupolájának végleges formáját. Az építés összköltsége a befejezésig meghaladta a két millió forintot. Az épület

¹ *Protoc. d. Min. Rathes*, 1850 dec. 18., 1839 aug. 30. *B. Forster Gyula*: A műemlékek védelme, 1906. 32., 356. s köv. 1.

² *Mihalik József*: Egy fejezet a kassai Sz. Erzsébet-templom történetéből, Bud. Szemle, 1922. okt. 53. s köv. 1.

teljesen centrális szerkezet mellett keletkezése kora hideg és merev klasszicizmusát hirdeti s kétségtelenül monumentális hatását leginkább páratlan fekvésének és óriási arányainak köszönheti. A korszakra nézve rendkívül jellemző módon a székesegyház külső és belső plasztikai és festési díszének s berendezésének majdnem minden része idegen művészek alkotása. Az oromzat és kópárkány óriási-szobrai, valamint a dunai homlokzat domborművei az Egerben állandóan megtelepedett Marco Casagrande velencei szobrász művei; a szentélynek a Szentháromságot ábrázoló boltozati frescót Morált (Ludwig) müncheni festőművész, a Mária mennybemenetelét tárgyazó főoltárképet a velencei Michelangelo Grigoretti festette. A főoltárt carrarai fehér márványból Pietro Bonani olasz szobrász faragta; az iparművészeti munka is majdnem mind Bécsben készült, az orgona Moser (Ludwig) salzburgi gyárában. Csak a Szent-István vértanú kápolnájában levő, a szentet vértanúsága percében térdelve ábrázoló, szerémi márványból készült szobor magyar művészeknek, Ferenczy Istvánnak munkája.¹ Ugyanez időben a pécsi főtemplom festői díszje is Kuppelwieser és Blaas bécsi festőkre volt bízva.²

Az esztergomi bazilikánál kevéssel előbb készült el a főthi róm. kath. templom, mely, mint egyetlen, bőkezű magánkegyúr, a vallásos buzgalmról ismeretes gróf Károlyi István alkotása, monumentalitás sával valóban ritkítja párját. A templom, melyet 1855 nyarán szenteltek föl,³ tíz év alatt épült, egészen a Károlyi gróf költségén, Ybl Miklós, székesfehérvári születésű építészünk tervei szerint, egy kiemelkedő magaslaton, mely távolról láthatóvá teszi a sík környéken; a müncheni bazilikára emlékeztető román stílusú templom, gazdag szobrászati díszje azonban itt is idegenek munkáját dicsérl. A homlokzata párkányán álló három királysobor a bécsi Gassertól (Josef) való; a tornyok közötti Mária-szobor Fernkorntól; az oltárképeket Blaas (Kari) festette, az orgona ide is a Maser gyárából került, a harang pedig Hilzer bécsi harangöntő műve.⁴ Az 1858«-ban elkészült izraelita imaház is a pesti Dohány-utcában bécsi építész, Ludwig Förster műve.

Nagy arányú templomépítkezés indult meg az ötvenes években Pest Lipótvárosában és Nagyszébenben. A nagyon szerény régi pestlipótvárosi templom a forradalomban pusztult el s 1851 októberében tették le nagy ünnepélyességgel, a primás és a pápai nuncius jelenlétében az új épület alapkövét. 1852 tavaszán már kiemelkedtek a templom oszlopai; az építés azonban lassan haladván tovább, az uralkodó 1858 elején a vállalalpból 40,000 frt évi járulékot engedélyezett az

¹ *Vas. Újság*, 1856. 302. s köv. 1. *Lyka* id. m. III. 87 — 88. 1.

² *P. Napló*, 1853 okt. 30.

³ *P. Napló*, 1855 kúl. 2.

⁴ *Hunfalvy* 1. id. m. 207. s köv. 1. *Vas. Újság*, 1856 4 — 5. 1.

építés gyorsítására, azzal az utasítással, hogy mindenekelőtt a tágas sekrestye építendő fel, mely ideiglenesen az istentisztelet céljaira volt szolgálendő.¹ Az építés, melynek Hild József 1847-iki terve szolgált alapjául,² később 1868-ban a kupola beszakadása következtében más irányt vett. Hild terve szerint épült 1855-ben a Hermina-kápolna is a pesti Városligetben. A nagyszabeni gör. keleti főtemplom építését Ságuna András püspök — később érsek, — indította meg gyűjtés segítségével; jellemző, hogy e gyűjtés megindulásakor 1857-ben az uralkodó maga 2000 arannyal járult hozzá az építés költségeihez; a munka fogantatásában azonban még jó ideig váratott magára.³

A profán építkezés ez évtizedben alig mutatható föl emlékezetes alkotást; Pest-Buda e korbéli alakulása építészeti szempontból nem is hasonlítható a harmincas-negyvenes évek nagy korszakához. Csak a budai alagút, melynek külső kiképzése a megelőző korszak klasszicizáló ízlését követi, készült el ez évtizedben, 1856 őszén, Clark Ádám terve szerint és felépült a Karácsonyi palota a Krisztinavárosban, melyet Pan József tervezett. Azok közül, kik ama régibb korszak vezető alakjai voltak, Pollák Mihály 1855 elején múlt ki igen magas korban.⁴ A klasszicizáló palota-stílus másik nagy mestere, Hild, — mint láttuk, — még teljes működésben van, csak éppen tere nem nyílik a profán építkezés körében. Működnek a régiek közül még Gerster Károly s a főképp torony-építkezéseiről ismeretes, sokat utazott Wieser Ferenc, valamint Csabán és vidékén a templomépítő s építész-dinasztiát alapító Czigler Antal.⁵ Fényes pályájának még csak elején látjuk a sokoldalú s rendkívül termékeny Ybl Miklóst, ki, főleg az olasz renaissance hatása alatt állva, személyében soká képviselte a régi és új építészeti törekvések szerencsés folytonosságát.

Az ötvenes évek szobrászatának története mindenekelőtt egy merész vállalkozások s büszke remények közt megindult művészi életpálya letörésének szomorú képét tárja elénk. Ferenczy István sok egyéb csalódása után nagyszabású Mátyás-szobor-tervét is teljesen mellőzve látván, 1847-ben kedveszegetten hagyta el budai műhelyét s költözött szülőföldjére Rimaszombatba, hol nővére házában telepedett le s rendezett be magának szerény műtermet. De még itt is üldözte a balsors; egy tűzvész elpusztította vagy megrongálta gyűjtött vagy készülőfélben levő szoborművei nagy részét, utóbb pedig a szabadságharc alatti táborozások miatt is nagy károkat szenvedett. Utolsó budai

¹ P. *Napló*, 1851 okt. 6. M. *Hírlap*, 1852 ápr. 20., *Vas. Újság*, 1858 márc.

² *Lyka* id. m. IV. 69. l., Hild egykorú életrajzát l. a *Vas. Újság*, 1861-iki évf. 16. számban.

³ *Moldován* G. id. m. Bud. Szemle, 1914 szept. 397. s köv. l.

⁴ P. *Napló*, 1855 jan. 4.

⁵ *Lyka* id. m. III. 40. l.

látogatásáról a nemzeti ügy katasztrófája után azzal a szándékkal tért vissza Rimaszombatba, hogy egészen felhagy a szobrászattal. Egy-két megrendelés foglalkoztatta mégis. 1850-ben a Kazinczy és Kölcsény mellszobrain dolgozott, befejezetlenül hagyva mindkettőt; a Kazinczyét azután Marsalkó befejezte s az Akadémia birtokába jutott. 1853-ban régi pártfogója, Forray Andorné, fia, Forray Iván síremlékét rendelte meg nála; ezt féligmeddig elkészítette, a halottat domborműben úgy ábrázolván, amint a halál angyala leoldja bilincseit. Ma e művét csak egy fametszetről ismerjük, mert bár Forrayné a művész halála után azt befejezetlenül beillesztette a soborsini kápolnába, utóbb elpusztult onnan. Dolgozott Ferenczy Róbert Károly mellszobrán is, mely szintén befejezetlenül a rimaszombati városházán látható; szülőföldjén töltött utolsó éveinek legértékesebb termékei azonban a kis viaszvázlatok, melyek ama kortól ihletett allegóriaképpen a lenyűgözött hazát s egy kígyóval küzdő lovast ábrázolnak; mindkettő a klasszicizmustól a romanticizmushoz való közeledést mutatja. Viaszból képmásplaketteket is készített Ferenczy, melyek a Szépművészeti Múzeumba kerültek. Egyébiránt utolsó éveit a szobrászatnál sokkal inkább foglalkoztatták egy perpetuum mobile-szerű csodálatos hajógépre fordított tanulmányal. Még 1855 szeptemberében Kubinyi Ágoston a művész szorgalmas munkálkodásáról adott hírt a Pesti Naplóban, 1856 nyarán a lapok halála hírért közölték. Meghalt hatvanöt éves korában s egy magafaragta szarkofágba temetkezett, melyre meghagyásából rátették s elhantolták sérült, összetört Eurydike-szobrát is. Mindjárt akkor barátja, Fáy András emlékezett meg róla nagyon melegen a Vasárnapi Újságban. Uttörői jelentősége valódi méltatását csak egy jóval későbbi kor adta meg neki, amely legkedvesebb szobrát is az ő hamvaival együtt méltó helyre juttatta.¹

A mi Ferenczy művészi sorsának végzete volt, az még soká állotta útját más fiatal művészi, különösen szobrászi tehetségeink erőteljesebb fejlődésének is: az amúgy is gyér monumentális feladatok még majdnem kivétel nélkül idegeneknek jutottak; nem volt még meg a bizalom a hazai művészi erők nagyratermettsége iránt. Láttuk ezt a templomok szobrászi díszénél és ezt mutatja az is, hogy az első nagyobb emlékszobrot, mely a főváros egy terén majdnem egy évtizeddel később létrejött: a József nádor szobrát Halbig müncheni szobrásznál rendelték meg s pedig már 1857-ben.²

Marco Casagrande, akinek az egyházművészeti megrendelésekből még ez időben is az oroszlánrész jutott, annyiban nem volt idegennek

¹ Meller *Simon*. Ferenczy István élete és művei (Tört. életrajzok, 1905.) 345. s köv. 1. *P. Napló*, 1855 szept. 1., 1856 júl. 10., *Lyka* id. m. IV. 23. s köv. 94. s köv. 1.

² *P. Napló*, 1857 szept. 15.

minősíthető, amennyiben ő Pyrker érsek hívására átköltözött hazánkba, itt hosszabb időre megtelepedett, Egerben nősült s ami legfőbb: hol Egerben, hol Pesten, hol Esztergomban oly műtermet tartott fenn, mely számos magyar művésznövendéknek is iskolájává lett; de viszont meg kell állapítani, hogy a következő korszak jelentősebb szobrászai közül vajmi kevés került ki a Casagrande iskolájából.¹

Szereplő szobrászaink vagy a külföldön szerzik meg ez időben kiképezetéseket vagy egyes kőfaragó műhelyekben minősülnek többnyire a saját érdemeikből művészekké. Az elsők fajából való Züllich Rudolf, ki egy ideig Czélkúti magyar név alatt is szerepelt. Főúri pártfogással Rómában tanult a Tenerani műtermében s már onnan küldött egyes szobrokat pártfogóinak, melyek ma is jobb művei közé sorolhatók. Nála rendelték meg az ötvenes évek közepén a Berzsényi mellszobrát a Nemzeti Múzeum számára; ekkor hazajött, itt szorgalmasan dolgozott és kiállított s készített egy elefántesont Hunyadi-szobrocskát is, mely kereskedésbe került; József nádor és Vörösmarty mellszobra is tőle való. A nagyobb megrendelések sem hiányoztak, de azokkal Züllichnek nem volt szerencséje; a Nemzeti Színház számára Tomory megrendelésére készült Katona József-szobrát és Balaton-Füreden felállított, Kisfaludy Sándort ábrázoló szobrát annyira leszólta a kritika, hogy idővel mindkettőt el kellett távolítani helyéről.²

Egészen másképp indult meg a pályája Dunaiszky Lászlónak. Már atyja, a libetbányai származású Dunaiszky Lőrinc, ki előbb a felvidéket látta el templomi szoborművekkel, alapított Pesten kőfaragó- és szobrászműhelyt síremlékraktárral, melyben maga is ügyességre és formaérzékre valló kisebb szobrokat faragott. Itt nevelődött fia László, ki az ötvenes évek folyamában több szoborművével tűnt fel s majdnem állandó kiállítója volt a műegylet tárlatainak. Ő mintázta a pesti halpiacon a halászcéhtől állított közkutak díszítő tetszetős halászleányt és a Lendvay Márton szobrát a Nemzeti Színház kis előudvara számára, amely soká ott is maradt; készített eléggé sikerült mellszobrokat Erkel Ferenc, Markó Károly és Szentpétery Zsigmondról.³

Engel József viszont azok közé tartozott, akik a külföldről, mint kész művészek kerültek haza; S.-A.- Ujhelyről származva, Pozsonyban próbált szerencsét s az ötvenes évek elején Londonban találjuk Őt, hol Esterházy herceg pártfogását élvezi, a parlament palotájának művészi díszén dolgozik s ki is állítja egy művét a kristály-palotában; majd Rómában dolgozik s csak a hatvanas években tér haza. A Nemzeti

¹ Lásd Szendrey és Szentiványi: Magyar Képzőművészek Lexikona, I. 279. s köv. I.

² Szana id. m. 72. s köv. I., P. Napló, 1855 máj. 2., szept. 15., 1856 jún. 22., 1857 jan. 15., 1858 jún. 10.

³ Szana id. m. 122 — 123. I., P. Napló, 1853 jún. 7.

Múzeumba jutott Évája öt szobrászati úttörőink jelesebbjei közé emeli; a klasszikus iskola híve volt s míg az inkább epizódszerű tárgyakat dolgozta föl, ereje arányban maradt vállalkozásaival. Később, Széchenyi szobrának elhibázott volta homályt borított fiatalabbkori érdemeire is.¹ A Selmechányái származású Faragó — eredetileg Neuschl — József a Nemzeti Casinó támogatásával jutott el a Casagrande műhelyébe s már a negyvenes években nagyobb faragott szentképekkel próbálkozott meg sikeresen; ² az ötvenes évek folyamán elvonultan dolgozgatott, mint szobrász és rajzoló; a kiállításokban nem vett részt.

Az iparművészet határán járó specialitások voltak az öreg Szentpétery Józsefnek éppen az ötvenes években legjobban megcsodált képszerűen keretbe foglalt bronz- és ezüst domborművei, melyek többnyire nagy, mozgalmas jeleneteket ábrázoltak: Nagy Sándor csatáit, Mária Teréziát a hódoló Rendektől környezve, Pórus király elfogatását stb. Tagadhatatlanul nem csekély művészi készség, nagy szorgalom és tanulmány, sőt anyagi kockázat is kellett előállításukhoz; nálunk megcsodálták, de meg nem vették az öreg művésznak e munkáit, melyek jobbra külföldre vándoroltak, úgy hogy Szentpétery elkedvetlenedve végnapjaiban elfordult eddigi élethivatásától.³

Már némileg a fiatalabb nemzedékhez tartozik a poprádi származású Alexy Károly, ki a negyvenes években tíz munkást foglalkoztatott műtermében s különösen Mátyás király kis szoboralakjának megmintázásával vonta magára a figyelmet, de mert gr. Batthyány Lajosról is képmást készített s részt is vett a forradalomban, becsúzták. Azután Angliába menekült s ott is töltötte az ötvenes éveket.⁴ A löcsei eredetű Marschalkó János hosszú külföldi tanulmányút után került szintén még a negyvenes években Pestre; itt az éppen épülő lánchíd fekvő oroslánjainak kifaragásával bizták meg; el is készült velők 1850-ben, szépen oldva meg feladatát s alaptalan az a híresztelés, hogy elfelejtvén az oroslánoknak nyelvet faragni, e miatt öngyilkossá lett volna; 1857-ben egy Szent Erzsébet szobrával aratott dicsérő elismerést.⁵ Petrovics Döme, aki inkább a forradalom előtti koré és inkább bécsi művész volt, mint magyar, annyiban igényel itt említést, amennyiben 1850-ben helyezték el a Nemzeti Múzeum kertjében a kora szellemében stilizált Kisfaludy Sándor-szobrot, melyet, mint a lapok írták, «a magyar hölgyvilág» megrendelésére készített.⁶

¹ Szana u. o. Rónay l. naplója, II. 8. s köv. 1.

² Lyka id. in. III. 96 — 97., IV. 23. 1.

³ Szana id. m. 33. s köv. 1., M. Hírlap, 1852 szept. 19., P. Napló, 1855 márc. 13.

⁴ Szana 72. 1., Lyka id. m. IV. 93. s köv. 1.

⁵ Lyka IV. 92. 1. Szana 123. 1., P. Napló, 1837 jan. 16.

⁶ M. Hírlap, 1856 jún. 17., júl. 3. Lyka II. 80. 1.

E korszak vége felé kezdte meg nagyon termékeny művészi pályáját b. Vay Miklós, a Berzsenyi-emlékszoborral, melyet szintén a Nemzeti Múzeum kertjében helyeztek el,¹ nagy népszerűségnek örvendett művei legnagyobb része a következő évtizedben keletkeztek. Még jelentősebb volt egy másik, ez időbe eső pályakezds: az Izsó Miklósé. Nagyon fiatalon részt vett a forradalomban s ezért bujdokolnia kellett; az ötvenes évek elején feltűnik Rimaszombaton, mint Jakovecz kőfaragómesternél inas, később segéd s mint segédje Ferenczy Istvánnak is szobrászi műtermében, aki nagyon jó bizonyítványt állít ki részére: két kis szoborművét ismerjük ebből az időből, melyeknek egyike egészen naturalista hajlamokat mutat, másika, különösen tárgya szerint a Ferenczy klasszicizmusának befolyásával hozható kapcsolatba. 1859 januáriusában a Vasárnapi Újságnak azt írja bécsi levelezője, hogy ott Gasser szobrász műtermében a Széchenyi mellszobrát Izsó Miklós faragja márványba; nagy jövőt jósol a fiatal képfaragónak, «kinek Magyarországon tán most hallják először a hírét», kihez Fernkorn és Gasser is szép reményeket fűznek s ki most egy sokat ígérő Lendvay-émlék rajzán dolgozik.²

Nagy kifejlődést ért el a most tárgyalt korszak alatt festészetünk s azzal kölcsönhatásban grafikai művészetünk is. Legmélyebben gyökerzik a múltban e kor tájképfestése s annak különösen az a klasszikus iránya, mely a Markó névhez fűződik.

Idősb Markó Károly már túl volt negyvenedik évén, amikor hazáját elhagyva, Olaszországban telepedett le; az olasz föld, az olasz levegő, az olasz természet adta meg azontúl művészetének soká megcsodált jellegét, mondhatjuk: megszűnt magyar festő lenni. De kapcsolata régi hazájával nem szakadt meg: a negyvenes években szerezte meg Magyarországot, ünnepelt fiának legtöbb képét múzeuma számára; akkor állott ő hírnevének is delelő pontján; azonban az ötvenes évekbe — 1853-ra — esik látogatása a hazában, amikor lelkes ünneplések tárgya is volt; az ötvenes évek folyamában sűrűn állította ki képeit a pesti tárlatokon, mindig nagy dicséretet aratva s e korszak határán — 1860-ban — szűnt meg élni. Nálunk némi joggal nevezték a magyar Claude Lorrainnek; a XVII. század nagy francia tájképfestőjének elkésett követőjeként jelenik meg ő a XIX. század derekán derűsen ábrándos, eszményi tájképeivel, amelyek egy, a valódinál szebb és jobb világból valóknak látszanak s talán ezért vannak a mythos vagy a biblia alakjaival benépesítve, úgy azonban, hogy a figurális elem mindig teljesen alá van rendelve a tájképinek. Az ötvenes évek alatti

¹ *P. Napló*, 1859 nov. 29.

² *Szmrecsányi Miklós*: Izsó Miklós és a bécsi magyar technikusok, Művészet, 1911. 70. s.köv. 1.

kiállításokon szerepeltek képei közül: egy tájképe Tivoli környékéről, több képzeleti tájképe, egy erdei részlete, Diana kíséretével, Bacchus születése stb. 188-ból való az a szép campagnai tájkép is, mely Szépművészeti Múzeumunkban látható; nyilván itt időzése alatt keletkezett két tipikusan magyar alföldi tájképe is.¹

Markó mindenekelőtt a saját családjában alapított iskolát; három fia és két leánya lett festővé s tulajdonképpen valamennyien atyjuk utánzóivá. Mindhárom fia: Károly, András és Ferenc kiállított nálunk képeket az ötvenes évek folyamában; a legifjabb, Ferenc, utóbb a hazába is jött s itt némileg átalakult művészete. De családján kívül is tájképfestőink nagy körére voltak ez időben buzdító hatással a Markó sikerei; azok közül, kik tanítványainak tekinthetők, legtöbbször vitte kétségkívül Ligeti Antal.²

Mint Markó követője indult el hosszú művészi pályájára Brodszky Sándor is, kit még a mai nemzedék is működésben látott. 1851-ben kiállított viharzó Balatona és 1858-iki Lomnici csúcsa mondhatók ma is legjobb képeinek; ő reá azonban talán még Markónál is nagyobb hatással volt München és környéke, hol 1845-től 1855-ig kerek tíz évet töltött.³ Libay Károly Lajos besztercebányai születésű volt, de hamar elszármazott Bécsbe s kevés összeköttetést tartott fenn a hazával. 1851-ben a pesti kiállításon szerepelt egy, hallstatti részletet ábrázoló tájképe.⁴

Itt kezdődik, de erősen átnyúl a következő korba is a Ligeti Antal, Kelety Gusztáv és Telepy Károly tájképfestői pályája. Mindhárom meglátszik a Markó idealizáló hatása, bár hármuk közül csak az első tanult valóban a flórenci mestertől. Ligeti (eredetileg Heckler) finom költői lélek ecsettel kezében, felfogásában és ábrázolása módjában van kétségkívül bizonyos édeskés modorosság, de látkörét és színskáláját sok társához képest erősen tágitották keleti utazásai és az, hogy ő, bár a saját lelke szerint áthangolva, bár többnyire eszményesítve, mégis természet után nagyon változatos hazai és külföldi tájakat festett le. Az ötvenes évek alatti kiállításainkon képei elég sűrűn szerepeltek, bár őt ez időben Fóth ura, gr. Károlyi István foglalkoztatta erősen, kastélya termei számára festetvén általa tájképeket.⁵

¹ *P. Napló*, 1853 ápr. 26., jún. 8. szept. 4., 1854 febr. f., jún. 9., 1855 júl. 4. *Szana* id. m. 61. s köv. 1. *Lyka* id. m. 11. 98. s köv. 1. A két magyar tájkép egyike a Zichy Jenő-féle múzeumban van, a másik magántulajdonban.

² *Szana* 65. s köv. 1. Lásd a M. Hírlap és Pesti Napló tudósításait a képzőműv. kiállításokról az 1851 —1855. évekből. Ifj. Markó Károly és M. Ferenc egy-egy eszményi tájképe a Szépműv. Múzeumban van.

³ *Lyka* 11. 124. s köv. 1. *Szana* 89. 1. *P. Napló*, 1851 aug. 8. 1856 aug. 6.

⁴ *P. Napló*, 1851 aug. 9.

⁵ *Szana* 120. s köv. 1. *P. Napló*, 1855 jún. 13.

A drezdai származású Kiette Károly mellett, aki már a harmincas években volt József nádor udvari festője s az ötvenes évek első felében szorgalmasan állította ki olaj- vagy vízfestésű táj- és genréképeit, 1854-ben kezd szerepelni fia, Gusztáv, szintén mint tájképfestő. Ez utóbbi azután Keletyre magyarosította a nevét s kevés, de valóban nagybecsű, Ruysdaele-szerűen hangulatos és regényes tájkép alkotása után csakhamar tollal cserélte föl ecsetét s legtekintélyesebb művészeti kritikusként lett, mely téren őt megelőzőleg az itt tárgyalt korszakban Greguss Ágost és társai nem sok szakértelemmel járultak hozzá az ábrázoló művészetek irányításához.¹ Némileg atyjától örökölte a festői hivatást Telepi Károly is, bár atyja György inkább csak színpadi díszletek festésével foglalkozott. Károly már a forradalom előtt lépett be a Barabás iskolájába, 1853-ban Csernovics Péter költségén Velencében képezte magát tovább s onnan küldött koronkint képeket pártfogójának. Ez évtizedben még mint kiállító művész nem szerepel, de annál szélesebbkörű tevékenységet fejt ki, mint tájképfestő és mint a művészi társulás szervezője a következőben.²

Midőn a figurális és első sorban az arcképfestésre térünk át, oly művész nevével találkozunk, ki a maga munkásságának jellegzetes bélyegét, hosszú korszakra nyomta rá: a Barabás Miklóséval. Már mint negyven éves férfiú lépte át az évtized küszöbét, mint elismert, keresett és bámulatosan szorgalmas művész, különösen az arcképfestés terén, akit már megelőzőleg az Akadémia is tagjai közé iktatott. Székely nemes, de szegény családból származva egészen önerejéből küzdve föl magát s mint művész is teljesen autodidakta módon alapította meg tudását és alkotta meg stílusát, melyhez mindvégig hű maradt. Fialat korában sokat utazott, sokat tanult, nagy élelmességgel küzdve le az anyagi nehézségeket, azután megtelepedett Budapesten és itt maradt mindhalálig. Már az 1851-iki kritika úgy említi, mint legjelesebb művészünk; egy évvel később a rettegett Prottmann megbízta az uralkodó arcképeinek megfestésével, melyet ki is állít még ugyanabban az évben s mely most a Történelmi Képcsarnokban látható, Albrecht főherceg kormányzó egykorú arcképével együtt. Mint arcképfestő leküzdö sok idegen versenytársat, egész képes krónikáját alkotja meg korának és azzal, hogy megtanulta a festés minden neme mellett a kőre rajzolás művészetét is, maga gondoskodik képmásai elterjesztéséről. És mindamelllett ráér még megteremteni a magyar népies genréképet is; e nembeli ábrázolásai kissé színpadiasak, kissé parádésak, de kedvesek és magyarosak. Ilyen a «Menyasszony megérkezése» 1850-ből,

¹ *P. Napló*, 1854 júl. 9. *Szana* 133. s köv. 1. 213. 1.

² *Lyka* IV. 133. 1. *P. Napló*, 1853 szept. 28.

mellyel Szépműv. Múzeumunkban találkozunk, amely több jellegzetes arcképét is őrzi.¹

Az idegenek versenye bizony még ez időben erős volt, különösen a legbiztosabban jövedelmező arcképfestés terén. Idegen maradt származására, képzettségére nézve, megtelepedése ellenére Marastoni Jakab is, kinek akadémiajáról már megemlékeztünk, s ki csak úgy ontotta az arcképeket, tetszetős, de közepes művészettel s az akkor divatosá lett daguerreotypokkal csinálva maga versenyt a saját festéseinek. Az ötvenes évek alatt már fia, József is vele jelenik meg a kiállításokon, tanulmányfejekkel, genre- és csendéletképekkel. A porosz származású, de legtovább Bécsben működött Liedér, (Friedrich) egyike a leghíresebb és legfinomabb aquarell-képmás festőnek, érdemesnek találta megszerezni a pesti polgárjogot s élete utolsó szakát, egész 1859-ben bekövetkezett haláláig majdnem állandóan itt töltötte, a maga különleges műfajában majdnem utóléretlenül állva.² Kitűnő önarcképét 1850-ben maga ajándékozta Múzeumunknak. Idegen származású volt a már a negyvenes években idetelepedett Canzi Ágost is, kinek tevékenysége szintén főképp az arcképfestésben merült ki, bár életképeket is festett koronkint, így a «Szüreti ünnepélyt Vác környékén», mely sokszorosítva nagyon elterjedt nálunk s modorossága mellett is mutat fel igaz népeleti vonásokat.

Míg így hozzánk bevándoroltak az arcképfestők, mi is szolgálóU tattunk már ez időben jeles művészi erőket a külföldnek. Ilyen volt a temesvári származású Brocky Károly, ki még az ötvenes évtized közepéig élt Londonban, az utóbbi időben már meglehetősen elhagyatva, mert az udvar kegyét elvesztette, az arcképmegrendelések elmaradoztak s mythológiai ábrázolásait a szigorú angol erkölcs nem kedvelte. Különösen a színes krétarajzban vitte nagy tökélyre; jeles emberábrázoló volt, viruló színekkel dolgozó finom kolorista s fölötte választékos a kivitelben; de művészete a hazainak fejlődésére semmi hatással se volt; nálunk csak akkor vettek róla tudomást, mikor a londoni tárlat kiállítói közt olvasták nevét s a mikor Rónay Jácint útján megtudták, hogy végrendeletében néhány képét múzeumunknak hagyta.³ Pedig végéveiben még magyar történeti tárgyra is ráadta magát s festett egy

¹ *M. Hirlap*, 1852 júl. 27. *P. Napló*, 1851 aug. 6 — 7. *Szana* 66. s köv. 1. *Lyka* III. 32. s köv. 1. IV. 142. s köv. 1. *Kacziány Ödön*: Pesti művészet az ötvenes és hatvanas években: Művészet, 1911. 10. 1. *Hoffmann Edith*: Barabás-monográfiája.

² *Lyka* IV. 123 — 124., 133. 1. *P. Napló* és *M. Hirlap* közleményei. Hollóssy Kornélia és Kubinyi Ágoston képei Liedertől a Tört. Képcsarnokban vannak.

³ *Nyári Sándor*: Brocky K. élete és művei, 1910. *Szentkláray Jenő*: B. K. festőművész élete, 1907. *P. Napló*, 1855 júl. 19. *Rónay Jácint* névtelen kéziratú naplója, V I. köt. 300. s köv. 1.

színvázlatot, mely az aranybulla átadását ábrázolja.¹ A veszprémi származású Borsos József is művészi munkássága javarészt Bácsnak szentelte, de az ötvenes évek folyamában el-ellátogatott Pestre s különösen életképeit szorgalmasan küldte kiállításainkra; később aztán végkép ide jött, de csak azért, hogy abbahagyva a festőművészetet, a jövedelmezőbb fényképészségre adja magát. Pedig nemcsak hogy jó arcképfestő volt, hanem genreképei is pontos rajzokkal, gazdag anyagszerűségekkel, csínjokkal, élénk színezésekkel méltó elismerést keltettek. Képtárunkban látható életteljes képét «Az álarcos táncvigalom utáni reggel» 1877-ben állította ki és jellemző a kor felfogására, hogy a csoportot alkotó hölgyek némelyikének fogyatékos öltözete miatt az egykorú kritika megbotránkozott e festmény ledérségén.²

Úgy mint Borsos is, a Waldmüller bécsi iskoláját járta Jakobey Károly, kinek kis méretű arcképei nagyon keresettek voltak ez időben s ki később az oltárkép-festésre tért át. A jeles arcképfestő, a soproni megyei származású Kozina Sándor működésének az ötvenes évek alatt alig van egyéb nyoma, minthogy az 1851-iki londoni tárlaton, mint kiállító magyar művész szerepelt. Adler Mór főkép párisi tanulmányok után lett arcképfestővé s ez évtized kiállításában sűrűn vett részt. A Györgyi név alatt is szerepelt Giergl Alajos szintén mint kedvelt arcképfestő lett ismeretessé, azonban az ötvenes évek alatt mind több oltárkép-megrendelést kapott s a kiállításokra is jobbra vallásos tárgyú képeket küldött; Múzeumunkban érdekes női tanulmányfeje látható e korszakból s a Történelmi Képcsarnokban Erkel Ferenc képe.³ Az arcképfestés terén sikeresen próbálkozott meg Wéber Henrik Mosonyi zeneszerző és neje kettős képmásával.⁴

A pusztai képmásábrázolás terét mindinkább elhagyja s a szélesebb körű vallásos vagy történelmi képírás terére lép át a kassai Klimkovics Ferenc és az abád-szalóki Kovács Mihály festői működése is. Különösen a Klimkovicsé nagyon változatos volt, érintette a népéletet és a tájképet is; az itt tárgyalt évtized végén jelentkezik egy nagyobb történelmi kompozícióval, melyről még megemlékezünk. Kovács Mihály sokat tartózkodott Olaszországban, ami képtárgyai választására is hatással volt; később Tárkányi egri kanonok és költő barátsága terelte más irányba; az ötvenes évek elején ő is még arcképeket és tanulmányfejeket küldött a kiállításokra, későbbi munkái alapján azonban vele is főkép, mint szentkép- és történelmi festővel kell foglalkoznunk.

A népies életkép, melynek terén, mint láttuk, a Barabásé az úttörői

¹ Most az Ernst-Múzeumban.

² *Lyka* I l. 59. 3 köv. 1. *P. Napló*, 1851 júl. 21., aug. 6., 7. A Szépműv. Múzeumban látható egy arcképe s az «Elégedetlen festő» című genre-képe is.

³ Lásd ezekre nézve is a fentebbi forrásokat.

⁴ A Szépműv. Múzeumban.

érdem, szintén talált művelőkre; a már említettek is foglalkoztak elvértve vele, különösen népszerűen fejlesztette tovább Jankó János, ki 1855-ben tűnt fel először a kiállításon egy «felköszöntéssel a korcsmárosra», s 1858-ban a «menyasszony üdvözlésével; mókás felfogása, rajza mindinkább elárulja később annyira kifejlett torzképirói hajlamát; különösen a helyi népeletből merített képei lettek ez időben Pesten kedveltekké és keresettekké.¹ Benkert Imrének, az ismert fordító, Kertbeny testvérének már 1875-ben bekövetkezett halála veszteség volt művészetünkre nézve; tőle az életképfestés terén még sokat várhattunk volna; egyes képei, — így a kevéssel halála előtt kiállított «Köd» — a bécsi udvari gyűjteményekbe jutottak el; Múzeumunkban is képviselve van, többek közt kőrajzaival, melyek a semmeringi vaspálya építését ábrázolják.² A genre terén mozog leginkább Grimm Rudolf is, kinek egyéb-iránt tanulmányfejei és arcképei is becsesek s a ki a honismertető művek számára is rajzolt képeket. 1850-ben dicséretet nyert, mint a Marastoni-akadémia végzett növendéke, s 1852-től kezdve majdnem állandóan részt vett a tárlatokban változatos, folytonos haladásról tanuszkodó képeivel.³ A magyar népeletnek néha kissé a torzképbe hajló ábrázolásai voltak a régóta működő Sterio Károlynak többnyire vízfestésű képei, melyek a külföldön is elterjedtek; ez időben kezdte ugyanő az életképnek sportszerű vonatkozásait művelni.

A csendéletnek nálunk lassan fejlődött műfaját e korszakban főképp Pecz Henrik és Ujházy Ferenc képviselik; mindketten sok egyebet is festettek, kivált az utóbbi, kinek patriarchális alakját még a mi napjaink is látták. Pecztől többnyire virág- és gyümölcscsendéleteket hoztak a kiállítások; a rendkívül szorgalmas Ujházy nál a csendélet állatképekkel és genre-el váltakozik; festményeiről azt mondja az egykorú kritika, hogy azok «hú» másolatai a természetnek.⁴

Magasröptű művészi pálya indult meg akkor, mikor — mint már említettük, — Lotz Károly a Marastoniiskola kiállításán először nyert jutalmat. Ő is külföldről jött, atyja Hessen-Homburgban volt mérnök, de anyja Magyarországból származott és ide tért vissza, mikor özvegyé lett, fiával, ki itt teljesen magyarrá lett. Bár — Marastoninál kitanulván, — a mi festőinkre is nagy hatást gyakorló Rahl tanítványa lett Bécsben, mindjárt egész hévvel magyar tárgyakra adta magát: az Alföld természete, népelete, állatvilága vonzotta. Az első kép, melyet eladott, takarmányozó huszárokat ábrázolt; azután sűrűn következtek

¹ Kacziány Ö. id. cikke 13. I. Szana 105. s köv. 1.

² P. Napló, 1854 jan. 8., 1855 jan. 23., márc. 13. Szana 87. 1.

³ M. Hirlap, 1850 szept. 26., 1852 júl. 29. P. Napló, 1833 aug. 20. Grimm Lajos arcképe a Szépműv. Múzeumban.

⁴ P. Napló, 1833 jún. 13.

pusztai képek viharos felhőkkel, parasztfogatok vágató lovakkal, tiszai tájak, falusi jelenetek, pusztai ménesek; az egykorú kritika megcsodálta geniálisan merész felhőit. Már az ötvenes évek Lotzja is sokat ígérő tehetség, de amely mást látszik ígérni, mint amit később oly pazarul teljesít. Képeinek kissé nehézkes barnás tónusa nem sejteti a későbbi nagy fresko-festő átlátszóan üde koloritját; első festményei figurális részének, különösen lovainak kissé modoros merevsége nem ad fogalmat a lendületesen szabad vonal vitel későbbi, megcsodált mesteréről. Az évtized végének nagy romantikus lendülete aztán őt is a történelmi festők táborába viszi.¹

A Zichy Mihály pályájának kezdete a negyvenes évekbe nyúl vissza; mint a Waldmüller tanítványa merész kompozíciókkal kezdte; már akkor is inkább rajzoló volt, mint kolorista, inkább a gondolati tartalom tette érdekessé, mint a festői kivitel. Az ötvenes évek alatt már Oroszországban tartózkodván, a művészeti krónika csak egyszer foglalkozott vele, mikor 1851-ben egy, Krisztusnak a keresztről való levételét ábrázoló képét gavallérosan a Múzeumnak ajándékozta; ezért inkább dicsérték, mint képéért.²

Molnár József is mint már ismert festő lépte át az ötvenes évek küszöbét; életképeit rendszeren gazdag tájmotívumokba helyezi s azok tárgyát ritkábban a hazából, gyakrabban távoli országokból, legtöbbször valószínűleg képzeletéből meríti; festett oltárképeket is. A rajzban merészsége nagyobb biztosságánál; ez kiviláglott különösen akkor, mikor egészen történelmi tárgyakra tért át. «Dezső hősi önfeláldozása», mint egyesületi műlap 1855-ben elterjedt ugyan az országban, de a kritikusok véleménye nagyon megoszlott rá nézve; egy másik történelmi képével is, mely Mátyás királyt a csillagásznál ábrázolja, közepes sikere volt.³

Jelentősebb a már arckép-festőként méltatott Kovács Mihály szerepe a vallásos és történelmi kompozíciók terén. Az ő művészete, mint-hogy halála után özvegye képeinek birtokában maradt gazdag gyűjteményét az egri Lyceum múzeumának ajándékozta, most ott legjobban tanulmányozható. Magasabbrendű alkotásokkal az ötvenes évek folyamán kétszer aratott nagy sikert; egyszer egy Polgárdi számára festett nagyméretű oltárképével s egyszer Árpádnak fejedelemmé választását ábrázoló festményével, mely, mint műlap nagy elterjedésnek örvendett s bár színpadias elrendezésű ez is, kompozíciójának és színe-

¹ *U. o.*, 1833 júl. 6., 1854 i^{an}. 8., márc. 9., dec. 29., 1855 márc. 13. jún. 13. okt. 8.

² *U. o.*, 1851 aug. 6. szept. 11.

³ *M. Hírlap*, 1852 aug. 16. *P. Napló*, 1833 jún. 8., 1853 febr. 2., márc. 13., 1836 jan. 11., júl. 9. Dezső önfeláldozása a Szépműv. Múzeumban van.

zésének élénkségével előkelő helyet foglal el az ötvenes évek tipikus történetfestési termelésében.¹

Már az eddig elmondottak is mutatják, hogy az ötvenes évek folyamában a történelmi festészet mily fokozódó vonzóerőt gyakorolt oly művészekre is, kik eredetileg más irányban indultak. Ezt az ábrázolás e nemének akkori nagy népszerűsége, s ezt a népszerűséget az a lelki szükséglet magyarázza meg, melyre e könyv lapjain már ismételve rámutattunk s amely az elnyomatás korának hangulatában gyökerezett: abban a nagy nemzeti múltba elmerülő s belőle reményt merítő hangulatban, mely az irodalom és művészet minden ágában keresett és talált is kielégítést. A festészet annál kevésbé vonhatta ki magát az alól a feladat alól, hogy e hangulatot szolgálja, mert eszközeivel legkönnyebb volt, — kivált a sokszorosító művészetek segítségével — a nagy közönséghez hozzáférköznie, e tekintetben, — mint láttuk, — csak a színpadi művészet versenyezhetett vele.

Mindenki összefogni látszott ez időben a történelmi festészet felvirágoztatása munkájában. A kormány ugyanakkor amikor váltig igyekezett Magyarországot igazi jellegéből kivetköztetni, tagadhatatlan buzgalmat fejtett ki hazánknak írásban és képben való megismertetése körül; így megbízta a kitűnő rajzoló, Ludwig Geiger bécsi tanárt, hogy készítsen rajzokat Magyarország középkori történetének eseményeiről; a rajzokat 1857-ben szép metszetekben rövid szöveggel albumszerű formában kiadták s azok a Vasárnapi Újság kitűnő fametszeteiben kisebbitve a közönség széles köreibe eljutottak, nagyon népszerűekké lettek, tagadhatatlanul befolyásolták történelmi festészetünk két is, sőt még az iparművészet dekoratív céljainak is szolgáltattak indítékokat.²

Geiger nem volt magyar ember s talán éppen ezért szabadabbnak érezvén magát az addigi magyar történelmi ábrázolás hagyományaitói és konvencióitól, új utakat keresett s kétségtelenül szerencsés intuícióval vagy invencióval töltötte ki a középkori Magyarország megjelenítésére vonatkozó ismereteink tátongó hézagait. Rajzai hosszú időre valóságos paradigmáivá lettek nálunk a történelmi ábrázolásnak.

Ugyanakkor Vízkelety Béla, ki maga is próbálkozott a történelmi festészet terén, a magyar ruhaviselet fölkarolásával kapcsolatban tanulmányokat közölt, rajzok kíséretében különböző képes folyóiratokban a régi magyar fegyverzetről s a régi magyar női viseletről, sőt régibb

¹ *Szmrecsányi Miklós* előszava az egri érseki Lyc. képtárának katalógusában, (1920.) *Kacziányi* Ó. id. m. 11. 1. *P. Napló*, 1854 febr. 5. Arpád-képe a Szépműv. Múzeumban van.

² Péld. id. b. *Bánffy Albert* saját készítményű szép csempe-kályháin, Válaszúton, Erdélyben színes kerámiai plastikában látjuk megjeleneni Geiger néhány képét.

építészetünket is tanulmányozta.¹ Rövid életű füzetes vállalatot indított meg Canzi és Marastoni rajzaival Császár Ferenc «Magyar ősök képcsarnoka» cím alatt, melynek kömetszetei a képmásművészet és jelmeztan szempontjából nem tarthattak nagy hitelességre igényt.²

Ennek a széleskörű érdeklődésnek legemlékezetesebb gyümölcse kétségkívül történelmi festészetünknek azelőtt és azóta példátlan föllendülése volt, melynek egyes jelenségeivel már eddig is találkoztunk, melyet néhány különösen jellegzetes képviselője műveiben itt kell ismeretnünk. Egész képcsarnok az, amelyet az ötvenes évtized s különösen annak vége létrehozott; a mai szemlélő azok legnagyobb része mellett közönyösen halad el, de még annak is elismerést és rokonszenvet kell éreznie művészetünk ez ágának hazafias indítékai s az iránt a bensőségteljes kölcsönös megértés iránt, melyben akkor a művészi munka a közönség érzelmvilágával találkozott. Ezenfölül az is elismerendő, hogy e bő termelésben sok jelentéktelen és múló becsű munka között vannak oly alkotások is, melyek történelmi festészetünknek, — ha csak annak jelentőségét teljesen túlhaladottnak nem akarjuk tekinteni, — mindig maradandó díszei és büszkeségei lesznek.

A Molnár József és Kovács Mihály már említett képei mellett, mint e sorozatba valókat említhetjük, — a jelentéktelenebbekben kezdve, — a Szemlér Mihály, Vízkelety Béla és Kiss Bálint festményeit. Szemlér megfestette 1854-ben Hunyady János halálát, Vízkelety 1877-ben a kenyérmezei csatát s egy évvel később köré rajzolta a Hunyady-ház diadalünnepét, mely műlap gyanánt terjedt el. Kiss Bálint veterán művész s a múzeumi képtár őre ebben az évtizedben készítette el Hunyady János menekülését a rigómezei ütközetből ábrázoló képét, továbbá azt, amely Izabella királynét tünteti föl, mikor a török követ előtt szoptatja kisdedét és amely Nagy Lajost ábrázolja, amint a velencei követeket fogadja.³

Orlay Petrich Soma, kinek a Petőfi barátsága kölcsönzött bizonyos nimbuszt, fáradhatatlanul szolgáltatta a történelmi képeket, melyekben a Rahl és Waldmüller példája müncheni hatásokkal találkozunk. Ez időben keletkeztek: II. Lajos holttestének megtalálása, Salamon királyt anyja elátkozza, Nádasdy Tamás nádor és Tinódy Sebestyén s Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly találkozása; s a korra nézve jellemző, hogy e két utóbbi kép magán megrendelésre készült; a gr. Nádasdy Ferenc, illetőleg a magyar hölgyek megrendelésére.⁴

¹ *A Napkeletiben és a Vasárnapi Újság-bán; 1. Szana id. m. 101. 1.*

² *P. Napló*, 1855 ápr. 7.

³ *M. Hírlap*, 1852 júl. 29. *P. Napló*, 1854 szept. 14., dcc. 29., 1857 jan. 30., dcc. 1. *Szana id. m. 86. 1.*

⁴ *Szana* 92 — 93. 1. *M. Hírlap*, 1852 szept. 4. *P. Napló*, 1851 aug. 6., 1855 nov. 5.

Weber Henriket szintén foglalkoztatta a Hunyady János halála és foglalkoztatta fiának, Mátyásnak, mint királynak bevonulása Budára; tőle bírjuk még ez időből Salamon király fogságát és a Huszárbravúr című képet, mely már az újabb időből merít; Weber sokoldalú festő volt s ez képei változatosságán is meglátszik; állatfestői jelessége is érvényesül némelyiken.¹

Than Mór e korszak elején még Bécsben dolgozott s onnan küldött képeit Apáti név alatt kiállításainkra; ez időben tért át a genre-től mindinkább a nagyobb történelmi és allegorikus kompozíciókra, melyekhez aztán mindvégig hű is maradt. Nemes becsvágy, nagy műveltség és tudás jellemezték már ekkor is; ezeknek köszönhetette termékenységét is, amely ez időszakban is megnyilvánult. 1852-ben jelent meg a tárlaton Attila lakomája című képe, melynek tárgyára aztán később még egy freskóján visszatért; egy évvel később festette meg Nyáry Lőrinc és Pekry Lajos elfogatását, egy feltűnően szélességbe terjedő, mozgalmas, meleg színű kompozíciót; 1856-ban Imre királyt, amint elfogja lázadó öccsét Endrét és 1857-ben a mohácsi csatát. Képeit majdnem mind Szépművészeti Múzeumunk szerezte meg, mint történelmi festészetünknek emlékszerű darabjait, de mohácsi csatája kihelyeztetvén a Kassai múzeumba, a csehek birtokába jutott. Nála félreismerhetetlen a monumentalitásra való komoly törekvés, mely azonban többnyire a formák bizonyos kiszélesítésében is nyilvánul, amely alakjait gyakran nehézkesekké, mozdulataikat erőltetettekké teszi. Than kétségtelenül sok sablonnal szakított és sok új elemet vegyített történelmi ábrázolásunk formanyelvébe s későbbi pályája szempontjából is ez időbeli alkotásai sok másénál nagyobb érdekléssel bírnak.²

A nemzeti múltba merülés vágya, mint egy újravirágzása a huszas-harmincas évek irodalmi és művészeti romantikájának, 1859-ben találkozott a politikai újraébredés jelenségeivel. E kettős áramlattól megragadva a Műegylet, régi népszerűségét visszanyerendő, pályázatot hirdetett történelmi festményre, azzal a hozzáadással, hogy jövő évi mű-» lapját a pályázó művek közül fogja kiválasztani. A pályázat eredménye meglepő volt, mert egészen új, kiváló erőket is hívott sorompóba. Pályázott Lotz Károly, «Gellért püspök megtagadja a koronázást Aba Sámuelről» című képpel; Klimkovics Ferenc «Szent László és Salamon kibékülése»-vel, Orlay Petrich Soma «Zách Felicián»-jával, Molnár József egy képpel, mely azt ábrázolja, mikor IV. Bélát a Frangepánok megmentik a tatárüldözés elől, és Madarász Viktor «Hunyady László siratása»-val. De a pályázaton kívül is feltűnően szaporodott az érdekes új jelenségek száma. Ekkor festette meg Molnár József «Kemény Simon

¹ M. Hirlap, id. helyein, P. Napló, 1853 dec. 15., 1854 jan. 8.

² P. Napló, 1853 júl. 6., 1854 jan. 18., Szana 94. s. köv. 1.

halálá»-t; a fiatal Székely Bertalan egy vázlaton már akkor megpróbálkozott a «III. Lajos holtteste föltalálásának tárgyával, nem sejtette még a mesteri módot, ahogy ezt a feladatot később megoldotta; a szintén még fiatal Wagner Sándor, mint kész történeti festő mutatta be magát Dugonics Titus önfeláldozását ábrázoló képével, mely drámailag mozgalmas, merész, erős, egységes kompozíciójával és élénk színezetével ma is Múzeumunk hatásos díszei közé tartozik. Jókai-Kakas-Márton méltó elragadtatással írt a Vasárnapi Újságban az 1859-iki tavaszi tárlat nagyszerű meglepetéseiről.¹

Szemere Bertalan, aki ez egész idő alatt Párizsban élt mint emigráns, 1859 februáriusában meglátogatta műtermökben az ott dolgozó két fiatal magyar művészt Klimkovics Ferencet és Madarász Viktort; az első akkor dolgozott pályamunkáján, a Szent László és Salamon képén, a másikkal úgy látszik csak Zách Feliciánját látta Szemere; amannak hivatottságában kételkedett, emennek nagy jövőt ígért, bár megjegyezte róla, hogy nagyon szeret másokat bírálni s «nem kis mér-, tékben elbizott».²

Klimkovics, akit már említettünk, történeti képével a pályázaton sikert aratott, a Műegylet kisorsolásra megvásárolta azt; ugyanebben az elismerésben részesült Madarász Viktornak nem pályázó Zách-képe, a Hunyady László siratását pedig megvásárolták a Múzeum számára, ahol most egy másik ugyanez időbeli képével, mely Zrínyi Ilonát vizsgáló bírāja előtt ábrázolja, együtt látható.

A magyar közönség Madarász Viktor e hármas megjelenéséből láthatta, hogy nagy művésze támadt, a legnagyobb történetfestője, az akit az a korszak oly epedve várt. Pedig Madarász már nem is volt oly ismeretlen, csak éppen elfelejtették egy kicsit. Huszonkilenc éves volt abban az időben és — mint láttuk, — Párizsban élt. A gömörmezei Csetnekből származva, szinte véletlenül jutott a művészi pályára s miután a szabadságharcban mint honvéd szolgált, csak rövid idejű lappangás után mert elmenni Bécsbe, a Waldmüller iskolájába. Itt azonban nem találta meg azt amit keresett, és művészetünk szerencséjére Párizsba költözött, ahol a Cogniet eklektikus iskolájában, de Delaroche hatása alatt is olyan irányban indult meg, amely történeti festészetünkben merőben új volt. Első, 1855-ben és 1876-ban kiállított képei még Bécsben készültek; ezeket mindenféle álcímek alatt kellett kiállítani, mert az egyik a Thököly álmát ábrázolta, a másik pedig egy kuruc és labanc testvérpárt.³ Ezek is tetszetek, de igazi hírnevét csak 1859-iki megjelenése alapította meg.

¹ Szana 127. s köv. 1., *P. Napló*, 1859 okt. 7., *Vas. Újság*, 1859 260. 1.

² *Szemere naplója* 11. 126. s köv. 1.

³ A *P. Napló* ez évekből csak két képcímet említ; Életkép Erdély múltjából (1855 okt. 8.) és A bujdosó álma a magyar-török harcból. (1856 aug. 11.)

Egészen önálló felfogását, mely többet szeret sejtetni, mint mutatni, már Zách-képe mutatja, amely csak két személyt tüntet föl; a háttérben a szégyenében, keservében összeroskadt Klárát s az előtérben a rettentő elhatározás erőtetett nyugalomban kardját felkötő öreg Feliciánt. Már Zrínyi Ilona képe sokkal gazdagabb elrendezésű; nagyszerűen jellegzetes alakokból van összeállítva, amelyek mindegyike emberéletet beszél el s itt is nyilvánvalóvá lesz, mennyivel mélyebb, tartósabb benyomást tud tenni felfogásával és művészi eszközeivel Madarász, mint kortársai és pályatársai történeti képeikkel.

A legmélyebb és legtartósabb benyomást azonban a Hunyady László ravatala teszi, ezzel volt már akkor is legnagyobb sikere, mert ez szerezte meg neki a híres kritikus Théophile Gautier elismerését s a párizsi Sálón aranyérmét, melyben az ő személyében először részesült magyar művész.¹

Alig ismerünk képet, mely a halál borzalmát oly egyszerű s kíméletes eszközökkel oly megrendítően fejezné ki, mint Madarász Viktor e festménye.

Egy, fehér lepellet egészen leborított halott, kinek e lepel csak körvonalaít láttatja s csak néhány vérfolt és a térítőn végigfektetett pallos árulják el, hogy az, aki itt fekszik, a vérpadon halt meg. Egyik oldalon félig homályba vesző oltár, a másikon egy templomablak, mely mutatja, hogy éj van. A ravatal két oldalán egy-egy óriási gyertyatartó, melyeknek viaszgyertyái kísérteties sárga fényt terjesztenek. És a halott lábainál két, szinte egymásba fonódó, gyászruhás térdelő nőalak: az egyik az anya, aki inkább megmerevedett, mintsem összeroskadt a fájdalomtól, a másik az ara, aki reszkető kézzel tesz fehérrózsakoszorút a ravatalra. Csodálatos művészi meglátással van kifejezve ez ifjabb nő tétova tekintetében, mozdulatában az élő iránti vonzalom s a halottól való borzadás küzdelme. Ily mélyre nyúlni a lélekfestésben csak ritka művészek adatott meg. Nekünk is, kik a modern festési irányok és tanok hatása alatt immár majdnem megértés nélkül állunk ma a történeti festészet feladataival szemben, szívünkbe markol ez az ábrázolás, mert nemcsak egy történeti esetet beszél el, hanem az emberi lélek kálváriáját s egy nemzet gyászos sorsát érezteti velünk.

Ennek a magyar Pietának, a magyar sors tragikuma e megrendítő képének megjelenése a pesti tárlaton nem véletlenül esik egy időbe

¹ Szana id. m. 101. s köv. 1., Kacziány Ó. Madarász Viktor» Művészet, 1904. 249. s köv. 1., Lyka K. Madarász Viktor», u. o. 1917 1 l. s köv. 1., Bruckner Győző Madarász Viktor művészete tört. megvilágításban» a miskolci jogakad. 1922 — 23. tanévi Almanachja, 1. s köv. 1., A Vas. Újság, 1859-iki kiállítási ismertetése (260. l.), Madarász «Zrínyi és Frangepán» című képét is dicsérve említi; csak vázlatról lehetett szó, mert e festmény, — mely szintén a Szépműv. Múzeumban látható, csak 1864-ben készült el.

nemzetünk művészi géniusza két más, örökbecsű alkotásának keletkezésével a költészet és a zeneművészet terén. Ha elgondoljuk, hogy ugyanakkor, mikor Madarász Viktor e képe elkészült, írta Madách Imre, — még az ismeretlenség homályában, — az Ember tragédiáját s forgatta elméjében a hosszú hallgatásba merült Erkel Ferenc a Bánk-bán fájdalmasan lázongó dallamait, lehetetlen a korviszonyoknak a nemzeti lélekre való hatásában nyilvánuló közösségét föl nem ismernünk.

És lehetetlen érzéketlenül állanunk meg a tény előtt, hogy akkor, mikor az elnyomatás, a szenvedések egy hosszú évtizedén át az osztrák uralom mindent elkövetett, hogy nemzetünk politikai hatalmával szellemi erejét is megtörje, ez a nemzeti szellem egyszerre három remekműben találta meg éppen a maga fájdalmának művészi apotheozisát. Ez a megnyilatkozás nem vásári szólam volt, nem pártcélok tetszetős eszköze, nem is kölcsönként divatcikk: visszatartatlanul kiszakadó jajszava volt az az elgyötört nemzeti léleknek, amely, mikor sajátmagának akart megkönnyebbülést szerezni, szinte öntudatlanul hódította mega halhatatlanság pálmáját s emelte föl fájdalmának világát a nemzetek változó sorsa fölött örökéletet élő művészet birodalmába.

A II. KÖTET TARTALMA

Bevezetés

V I. rész: A bécsi merénylettől a concordatumig.

I. Libényi merénylete a császár élete ellen 1853 februárius 18-án Bécsben: az uralkodó sérülése, részvétnyilvánítások, Magyarország közvéleménye a merénylettel szemben. A megelőző milánói lázadás, Kossuth állítólagos közreműködése ebben. E két esemény következményei; Noszlopy és társainak, Bezárd Caesarnak és Gasparich Kilitnek kivégeztetése; egyéb ítéletek és perek; a rendőri rendszabályok szigorítása. A közhangulat ellentétes megítélései; a gyanúsak szemmelkísérése; rablózelmek elleni hasztalan küzdelem. A Mack-féle összeküvés erdélyi részesei elleni perek befejezése; a marosvásárhelyi és szépsi-szt-györgyi kivégzések. Az uralkodó megrendült bizalmi kormánya iránt; a Grünne-Kempen«féle ellenkormány szervezete és jelleme. A merénylet lelki hatása a császárra, mint a Concordatum egyik előidézője. 1853—1854 9

11. A szent korona megtalálásának körülményei; Wargha István szerepe; az ünnepélyes hazahozatal. A tény hatása Magyarországon és az emigráció körében; alaptalan gyanúk, különösen Szemere ellen.

Az uralkodó eljegyzése és házassága Erzsébet bajor hercegnővel; ez utóbbinak egyénisége. A magyarországi ostromállapot megszüntetése és amnesztia a császári nász alkalmából; mindkettő félrendszebálynak bizonyul; az ország hangulata nem javul hatásuk alatt.

A keleti háború keletkezése és lefolyása; Ausztria ingadozó s kétértelmű szerepe benne s annak kihatása a jövőre; a külháború s a fegyveres készenlét hatása az országban; Türr István elfogatása. 1853-1855 33

III. Változások a kormányban, Bruck pénzügyminisztersége; a magyarországi szervezés» befejezése; az «országstatumuk»-ba foglalandó képviselői rendszer tervezete. Cermanizálás különösen a közigazgatásban és törvénykezésben. Az úrbéri pátens, a földterhermentesítés végrehajtásának módja; a zsidók birtokszerzési képességének megvonása; a telekkönyvek közzétételének megkezdése. Kereskedelemi szerződés Poroszországgal; új vasútvonal k s azok elidegenítése; csatornázás és vízi építkezés. Az ügyvédtartás életbeléptetése; bányatörvény. Közrendészeti rendszabályok; új katonai büntetőtörvény. A népiskolaügy állapota Magyarországon; az «Entwurf» szentesítése, a gimnáziumok rendezése. A jogi tanfolyam és vizsgarendszer szabályozása. Pénzügyi bajok; a fokozódó deficit; 500 millió «önkéntes» nemzeti kölcsön; államjavak elidegenítése és új megegyezés a jegybankkal. A concordatum létrejötte, tartalma, következményei és bírálata. 1853 — 1855 57

VIII. rész: Az abszolutizmus enyhülése.

I. A párizsi béke; Ausztria külpolitikai helyzete a kedvező látszat elle nére minden irányban romlott. A kormány mégis megerősödöttnek hirdeti állását s következőképpen a kormányzati rendszert fenn tartandónak, egyúttal azonban módszereit a pacificált országokkal szemben enyhítendőknél találja. A központosítás és németesítés rendszerének további kiépítését célzó rendszabályok; a tartományi statútumok, a hadsereg újrászervezése, a magyar főkormányzó hatáskörének új szabályozása, telepítés és germanizáció. Az abszolutizmus enyhülésének jelei; az olasz tartományokkal szemben: amnesztia és az "uralkodói pár látogatása. Magyarországgal szemben: esetenkénti, végül általános megkegyelmezése a bebörtönzötteknek; az elköszött javak visszaadása; több emigráns engedélyt kap a hazajövetelre; a katonai uralom nyomainak elenyészése; kisebb engedelmények. Az orsz. gazdasági egyesület újraalakulása; az Akadémia alapszabályainak ki nem elégitő megerősítése. Az uralkodó megjelenése fegyvergyakorlatokon és az esztergomi templomavató ünnepe-
pélyn. 1856—1858 85

II. Az uralkodópár magyarországi útjának előkészítése miniszteri érte-
keztetben, a császár elnöklése alatt; megérkezés, fogadtatás, időzés
és ünnepelés Budán és Pesten; a körút megkezdése s váratlan félbesza-
kítása Debrecenben Zsófia főhercegnő halála következtében. A kon-
servatívok feliratának keletkezése, az átnyújtás meghiúsulása; e
miatti ingerültség mindkét részen. A császár későbbi körutazása
egyedül, az ország nyugati és északi részeiben. A laxenburgi kézirat
s az általa előidézett csalódás; a körút megítélése. A «Rückblick»
keletkezése s jellemzése. Kormányzati és közigazgatási viszonyok;
személyváltozások. A cselédtörvény; rablőüzelmek; Rózsa Sándor
elfogatása; javaslatok a közbiztonság emelésére. Fegyintézetek;
a közjegyzői rendtartás. A földtehermentesítés befejezése, lassú
haladás a telekkönyvek létesítésében; nehézségek a tagosítás körül.
A zsidók birtokjoga; a dohánytermelés korlátozása. Az erdőtvörvény
kiterjesztése Magyarországra. Újabb rendelet a Tisza szabályozása
ügyében; Ferenc-csatorna és új vasútvonalak. A népiskolák álla-
pota, a gimnáziumok viszonyai, a reáliskolák szaporodása. Keres-
kedelmi iskolák, tengerészeti akadémia, állatorvosi tanintézet.
A József-ipariskola átszervezése Politechnikummá. A jogi állam-
vizsgák új rendje. 1856—1858 112

III. Az általános elégedetlenség; a pénzügyi helyzet s válság felé hajtja
a kormányzatot; a pénzrendszer megváltoztatása, a déli vasút eladása,
a kézfizetések meghiúsult felvétele. A protestáns egyház jogállásá-
nak kérdése; a Concordatum sürgőssé teszi a megoldást. Thun
törvénytervezetét közli a konventekkel, ezek visszautasítják. Ta-
nácskozások e tárgyban a császár elnöklése alatt; újabb sürgetések
az egyházak részéről; a későbbi szeptemberi «protestáns pátens»
keletkezése. Újabb politikai gyanúk és üldözések. A hivatalos jelen-
tések elismerik a közelgőületlenséget és rámutatnak annak okaira.
Az 1857-iki pesti jogászbál, tüntetések a magyar viselet és a nyelv
mellett; a «magyarizmus» nekibátorodása. A kormány védelmi esz-
közei hatástalanok; a nemzet egységes az ellentállásban. 1856—1858. 136

IV. A kormány Magyarországon szervezett pártokat vél látni; Kern-
pen erre vonatkozó jelentései s megkülönböztetései. A konzervatívok

ez időbeli szerepe; társadalmi propagandájuk; gr. Dessewffy Emil bátor hangú levele Kempenhez. A máriacelli búcsújárás.
 Deák Ferenc és köre; eleinte elszigetelt politikai álláspontja, lassankint terjedő hatása. Kemény és a Pesti Napló; a hazatért emigránsok. Széchenyi döblingi magányát mind többen keresik föl; az ő lázas tevékenysége; a «nagy magyar szatíra»; a «Blick» megírása. Széchenyi » levele az Akadémiához, ennek hatása a nemzetre s írójának helyzétére. 1856—1858 155

VIII. rész: Az olaszországi háború és Bach bukása.

- I. A párizsi újévi üdvözlét; annak előzményei; Ausztria és Franciaország viszonyának megromlása; megegyezés Napoleon és Viktor Emánuel között Ausztria kiűzésére Olaszországból. A francia császár látszólagos igyekezete a háborúveszély elhárítására; a békekongresszus terve. Tarthatatlan viszonyok Ausztria olasz tartományaiában a piemonti bátorítások következtében; Miksa főherceg meghíusult törekvései. Oroszország magatartása; Ausztria igyekezete Németországot a háborúba bevonni. A közhangulat a kitörhető háborúval szemben Ausztriában és Magyarországon; Kossuth üzenete; a konzervatívok tanácsai. Ausztria ultimátuma; az osztrák sereg átlépi a Ticinot; Franciaországra nézve beáll a casus belli. Ferenc József, Napoleon és Viktor Emánuel manifesztumal. Gróf Gyulay osztrák fővezér tétovázó taktikája. Boul elbocsátása, Rechberg kinevezése. A montbellói csatavesztés; a kormány nehézségei, a hadi létszám emelése. A császár a harctérre utazik, a fővezérletet átveendő. A magentai csata; minden Ausztria ellen fordul. A solferinói vereség; a villafrancai összefövetel s a békeelőzmények létrejötte. Ausztria vereségének politikai jelentősége. 1859 177
- II. Az uralkodó manifesztumai Villafranca után; neheztelés Poroszországra; a zürichi béke. A háború utáni legégetőbb feladatok: a hadsereg állapota; a pénzügyi helyzet; a vereség és béke hatása Magyarországon. B. Eötvös József német röpirata visszatetszést szül nálunk; Széchenyi «Blick»-jének megjelenése, hatása Magyarországon. Készülő változások a kormányban; b. Jósika Samu visszautasítja a belügyi tárcát; Rechberg miniszterelnök, Hübner rendőrminiszter, Goluchovski belügyminiszter; Bach, Kempen, Toggenburg elbocsátása; Grünne háttérbe szorul. A kormány-programm vázlata. Rechberg és Hübner érintkezése a magyar konzervatívokkal. I. A Bach-rendszer és Bach személyes politikai jellemzőinek szerezének bírálata. 1859 208
- III. A minisztérium programjának végrehajtása; az új belügyminisztérium beköszöntője; a községi törvény, közbiztonság s a rendőri ügy újrászervezése; a zsidók helyzete; a telepítések ügye. A szolgálati nyelv kérdése napirendre kerül. Bruck messzenyúló tervel. A magyár kérdés kezelése; gr. Szécsen véleménye; a magyar kérdés a birodalmi Tanácsban. Rechberg tanácskozása Jósikával, látogatása Széchenyiné; gr. Dessewffy Emil emlékirata; b. Hübner érintkezése a magyarokkal; eredménytelen értekezletek. A magyarországi közhangulat romlása; Deák tartózkodó magatartása. Széchenyi nagy tevékenysége; érintkezés a miniszterekkel; Hollán Ernő megbízatása és emlékirata; Falk Miksa Széchenyiné. A protestáns pápens ki-bocsátása, tartalma, sérelmes voltának nyilvánvalósága. 1859 232

IX. rész: Az emigráció és a külpolitikai események. 1

- I. A milánói zendülés és Libényi merényletének hatása a magyar-emigráció helyzetére; Kossuth részessége a Mazzini-féle kiáltványbán; Észak-Amerikára vonatkozó tervei s Pulszky küldetése oda megíjásulnak. Gál Sándor kiküldésével Magyarországból a forradalom megújítását készíti elő; házkutatások Kossuthnál; röppentyűgyártási per súlyosabb következmények nélkül marad. Kossuth merész politikája ellenmondást kelt az emigráció körében is; Sze mere Bertalan, Vukovics Sebő megnyilatkozásai; magyarok összejövetele Jersey szigetén. A párisi magyar menekültek Kossuth megbízásai által az osztrák kormány gyanúját vonják magukra. Kossuth tervei Franciaország, sőt Svájc bevonására a magyar forradalmi politikába. B. Jósika Miklós bírálata. A kitörendő keleti bonyodalomba vetett remények; Kossuth emlékirattal, levelekkel igyekszik a török kormányt Ausztria ellen harcba vinni; Gál Sándor szerepe Konstantinápolyban. A katoná-emigránsok keletre sietnek. Koszta Márton esete. A porta nem akarja a magyarokat az európai harc-terén szolgálatába fogadni; egyesek az ázsiai harctérre mennek. Klapka Konstantinápolyban; összetűzések Gál Sándorral, intó emlékirat Kossuthnak. 1853—1854 255
- II. Csatározások az előzásiai harctéren, Kmetty, Guyon, Stein szerepe; magyar menekültek Krim félszigeten, Anatóliában és Konstantinápolyban, Berenczey és Türr bukaresti kalandjal. Kossuth helyzete, amerikai földvásárlása, környezete; levelezése Irányival és Gál Sándorral; ez utóbbi a krimi táborba jut. Kossuth fegyverbeszerzési és egyéb összeköttetései Amerikával; levelezése Worcesterrel; Redlu-Rollinnal és Mazzinival közösen kibocsátott kiáltványa. Fáradhatatlan agitatori tevékenysége előbb népgyűléseken, majd hírlapi cikkekben; szembeszállása Palmerstonnal. Pulszky, Tanárky, Vukovics, Rónay magatartása; a többi londoni magyarok. Beöthy Ödön látogatása Jerseyben és Londonban; halála; Perczel Mór Palmerstonnál; a jerseyi magyar telep. A párisi magyarok; Batthyány Kázmér váratlan halála. Teleki László nyugtalan melabúja; Mednyánszky Caesar balsikere, Lukács Sándor halála. Horváth Mihály Genfből Brüsszelbe költözik; Szalay László hazatér; Jósika Miklós és neje tevékeny élete Brüsszelben. 1854—1855 278
- III. Az emigráció a párisi béke után; tovább küzdök, hazavágyók és beletörődök. Kossuth munkájával tartja fenn családját; «lecturer» szerepet vállal. Felolvasásai nem mentek a politikától; felolvasói körútja; legtöbb jár Skóciában; rokonszenv és csodálat nyilvánul iránta államtani tanulmányai. Klapka, Teleki László, Türr elmeszüleményei; gr. Teleki Sándor házassága. Az emigráltak honvágya; Guyon, Kerényi, Mednyánszky Caesar, Schmidegg, Asztalos, Karády halála. Az amnesztiáért folyamodók: Andrassy, Gorove, Hajnik, Horváth Mihály, Almássy Pál, Jámbor Pál; Gelich Rikárd valló-mása kérni szerepéről. Jósika tovább dolgozik; Éber Nándor, Henszlmann foglalkozása. Szemere balsorsa. A keleten elszórt magyarok; Kmetty utazásai és Tüköry levelei. Az amerikai magyar menekültek; a jómódban levők; Kossuth nővérei; a kalandos életűek; Radnics Imre. Asbóth Sándor reményei és csalódásal. Ujházy Texasban, európai útja. Mészáros Lázár hányatott élete és halála. 1853—1858 302

IV. A magyar emigráció viszonya az olasz kérdéshez; eltávolodás és újabb közeledés. Az Orsini-féle merénylet hatása; Kiss Miklós biztató közlései Párizsból. Klapka Turinban tárgyal Cavourral. Irányi közvetítése egy kétes eredetű, Magyarországot a kitörendő háborúba bevonni kívánó ajánlat körül. A párisi újránévi köszöntő hatása. Kossuth tartózkodó és bizalmatlan; Szarvady érintkezése Bixio útján Napóleon herceggel és Nigra útján Cavourral. Klapka értekezése Kosuthal, megegyezések. Kossuth levelezése a párisi magyarokkal; Teleki László felkeresi Kossuthot. Szarvady találkozására Cavourral; Kossuth emlékirata Cavour és Napóleon császár kezében. Biztató hírek a hazából; az osztrák hadüzenet, Teleki és Klapka Napóleon hercegnél; Kossuth meghívást kap, Párisba utazik; fogadtatása a hercegnél és a császárnál, értekezések és megegyezések. A Magyar Nemzeti Igazgatóság megalakul és intézkedik. Klapka Olaszországba megy, Kossuth visszatér Londonba; agitációja népgyűléseken; a Derby-kormány megbukik, az új kormány biztosítja Anglia föltétlen semlegességét; Kossuth tárgyalásai Romániával és Szerbiával. Az olaszországi magyar sereg szervezése; Perczel szerepe. Kossuth végre maga is Olaszországba utazik; fogadtatása, tárgyalása Cavourral a solferinói csata napján. Napóleon herceggel, végre a császárral. A fegyverszünet megkötésének le-
sújtó hírének csakhamar követi a villafrancai békeegyezmény ténye.
Cavour felháborodása; Kossuth magatartásának igazolása. A magyar sereg feloszlata, a hazamenők sorsának biztosítása. Kossuth svejci tartózkodása és visszatérése Londonba. 1858—1859 325

X. rész. Gazdasági és társadalmi élet az ötvenes években.

I. Területi és népességi megoszlás; a népesség szaporodása 1850 — 1857 között; a magyarság száma és szaporodása. A termőföld mennyisége, megoszlása és szaporodása, a termés mennyisége és megoszlása; a földhozadék értéke. A bortermelés, dohánytermelés, az erdészet, az állattenyésztés. Gazdasági kiállítások. A kereskedelem jellege és szervezete. A közlekedésügy; a közutak állapota és használata; a vasutak keletkezése; a folyam- és tengerhajózás. A postai és távirda-intézmény fejlődése A folyamszabályozás állása. Bányászat. Az ipar különböző nemei. A biztosítástűgy; pénz- és hitelüzlet. A közös vámterület, az új magán- és perjogi törvények gazdasági hatása; a telekkönyv keletkezése; a tagosítás menete; az adóteher. Az úrbérmegváltás hatása a földbirtokra. 1849—1859. 355

II. A magyarországi társadalom a kormányzat bomlasztó törekvései ellenére a nemzetiségek és társadalmi osztályok összetömrülését mutatja. A parasztság mint osztály; a városi polgárság mint osztály. A városok szerepe ez időben; a vidéki városok fejletlensége. A főváros állapotai az ötvenes években; lakosság, magyarság, építkezés; utcarendezés, köztertek; közlekedés, utcai világítás. Budapest mindinkább az ország középpontjává fejlődik; intézményei; társas élvezetei. A vidéki és fővárosi társadalom érintkezési pontjai s együttműködésének kezdetei. 1849—189 377

III. Az elnyomatás első ideje alatti közhangulat; az üldözés és zsendár önkény hatása. A nemesség helyzete és szerepe; falura vonul; a falusi élet fénykora. Az emlékek kultusza; a nemzeti nyelv és iro-

dalom fölkarolása. A magánélet közös jelenségei: az üstökösjárás, az asztaltáncoltatás. A társasélet lassú újrafelfordése; farsang és vendéglátás; az erdélyi arisztokrácia szerepe. A cigányzene rendkívüli kedveltsége. Vadászatok és löversenyek; a fürdői élet megújulása; a kaszinók, társadalmi kérdések megbeszélése a sajtóban és az iradalomban; Gyulai és Mocsáry értekezései. Nekibátorodás az évtized második felében; közadakozások; a színház fölkarolása. Az egyesületek és társulatok újrászervezkedése; az Orsz. Gazd. Egyesület. A Vörösmarty temetése, emlékünnepek, összejövetelek. A csárdás uralma, a magyar ruhaviselet fölkarolása; régi magyar táncok felújítása. A nemzeti ébredés az olaszországi háború után lesz teljessé; a magyar ruha általános lesz; a Himnusz «a Szózat éneklése. Az erdélyi Múzeum?Egylet alakuló gyűlése; a Kazinczy-ünnepélyek mint a társadalom egyetemes síkraszállása a nemzeti eszme mellett. 1849-1859 395

XI. rész. Irodalom és művészet az ötvenes években.

- I. A szabadságharc leveretésekor az irodalom elnémul; a kimenekült, a hazában bujdosó az üldözött írók; az időszaki sajtó sorsa. Lassan? kint munkába állás; Szilágyi Sándor vállalatai. A magyar közön? ség irodalomszomja; a folyóiratok; irodalmi viszonyok s az írók élete Pesten. Vörösmarty, Tompa, Arany egyéni sorsa. A hazafias líra föllendülése és elterjedése. Tompa, Gyulai, Arany, Lévai, Szász Károly, Vörösmarty, Sárosy Gyula működése és hatása e téren. Vörösmarty halála; temetése nemzeti tüntetéssé lesz, első jele a nemzet életösztönének. Innentől a hazafias líra is bizakodóbb han? got vált. A lantos költészet gazdagsága e korszakban: a Petőfi-követők; népiesség és tájszerű költészet; Liszniai és Szelestey, Székely, Zalár, Tóth Kálmán, Thaly. Akik elhallgattak. Mentovich, Pap Endre, Vajda János és Szász Károly. Gyulai, Lévai és Arany az ekorbeli líra terén; Tompa a korszak jellegzetes lantos költője 423
- II. Az elbeszélő költészet; ballada és románc, költői elbeszélés és éposz; Arany vezérszerepe. Az elbeszélő próza; regény és novellairrodalom: Jósika, Kemény, Eötvös, Jókai, Vas Gereben stb. A drámairodalom: Szigligeti, Szigeti, Dobsa, Jókai, Tóth Kálmán, Obornyik stb. Shakespeare teljes lefordításának terve. Az időszaki sajtó irodalmi szerepe; az «Új magyar Múzeum»; a Budapesti Szemle újra?meg? indulása. Népies irodalom: Fáy András stb. A kritika; Toldi, Gre? guss, Salamon Ferenc, Arany és Gyulai Pál stb. Irodalmi harc Liszt Ferencnek a cigányzenéről írt könyve körül 449
- III. A tudományos irodalom; Kemény történelmi tanulmányai; a közel egykorú történelem; gr. Teleki József: Hunyadiak kora; Szalay László történetírói munkássága; Mikó, Kóváry, Danielik, Kerék? gyártó; Horváth Mihály kisebb munkái Archeológia; Ipolyi Magyar Mythológiája; Genealógia: Nagy Iván. Földrajz: Fényes Elek; útirajzok; honismerlető képes művek, különösen a Hunfalvi — Rohbock-féle. Irodalomtörténet: Toldy munkássága; Erdélyi; régi irodalmi kiadványok. Nyelvészet: Reguly, Hunfalvi Pál, Brassai, Czuczor, Fogarasi, Ballagi. Esztétika: Kemény, Erdélyi, Greguss. Bölcsészet, enciklopédikus művek, pedagógia. Társadalmi tudományok: Eötvös nagy műve; közigazgatás és jog; Csengery, Tóth

- Lőrinc, Pauler stb. Közgazdaság: Fáy, Kautz, Galgóczy, Fényes,
mezőgazdasági írók. Mennyiség- és természettudományok: a
Bolyaiak, Jedlik, Szabó stb. Orvostudomány: Semmelweis, Balassa.
Tudományos és irodalmi intézetek és társulatok: a pesti egyetem,
a Nemzeti Múzeum, Könyvtárak: Erdélyi Múzeum-Egylet; Ter-
mészettudományi Társaság; a Kisfaludy-Társaság sorsa; az Aka-
démia szerepe 467
- IV. Az ötvenes évek színésze; a játékszín közkedveltsége; küzdelem
a német színészek ellen, más idegen vendégszereplők ünneplése.
A Nemzeti Színház sorsa, anyagi viszonyai; a vidéki színházak,
azok kezdetleges viszonyal. A működő színpadi erők, különösen
Lendvay és Egressy; Udvrhelyi, Telepi, Szentpétery, Fáncsy,
Latkóczyné, Jókainé, Feleki, Szigeti, Tóth, Komlóssy Ida, Prielle
Kornélia, Szerdahelyi, Molnár, Bulyovszkyné, Munkácsy Flóra,
Hegedűsné, Bolnai, ifj. Lendvay, Kovács, Paulay és Odry. Az opera:
Hollósy Kornélia, Lagrange Mária, Füredy, Stéger, Jekelfalusy,
Farkas, Ellinger; Bignió, Benza, Kőszeghy. Erkel hallgatása; a
Dopler testvérek és egyéb operaszerzők. A népies ének és zene;
népdalgyűjtemények, dalegyletek. A műzene térfoglalása; Liszt láto-
gatásai; a Zenede szerepe; a Filharmonikusok egyesületének meg-
alakulása s hangversenyel. Az Erzsébet-album. A műzeneszerzők;
Liszt, Ábrányi, Székely, Erkel, Brand-Mosonyi és Volkmann
Róbert 488
- V. Képzőművészeti törekvések; Marastoni festészeti Akadémiája és
az azt gyámolító társaság; «Nemzeti Képcsarnokot alakító Egyesülete
a «Pesti Műgyesület» tárlatai művásárlásai és műlapjal. Első intéz-
kedés a műemlékek fenntartása érdekében, - rendszertelen mű-
restaurálások. Az esztergomi érseki székesegyház felépülése; mű-
vészi dísz túlnyomóan idegenek műve. A főthi templom és Ybl
Miklós; a pesti izraelita imaház. A lipótvárosi templom építésé-
nek megindulása Hild tervei szerint. A budai alagút és a Karácson
nyi-palota. Fironczy István művészi pályájának szomorú vége. Marco
Casagrande iskolája. Czüllich, Dunaiszky László, Engel, Faragó
szobrászi működése; Szentpétery ezüst domborművei; Alexi,
Marsalkó, Petrovics szobrászok; báró Vay Miklós és Izsó pályájának
kezdete. A tájképfestés: Markó Károly és iskolája; Ligeti Antal,
Kelety Gusztáv, Telepy Károly, Brodszky, Libay. A figurális;
különösen arcképfestés: Barabás Miklós; az idegenek versenye;
Marastoni, Lieder, Canzi; Brocky londoni működése. Borsos
József, Jakobey Károly, Adler Mór, Giergl, Klimkovics és Kovács.
A népies életkép: Jankó, Benkert, Grimm, Sterio. Csendélet: Pecz és
Ujházy. Lotz Károly pályakezdése; Zichy Mihály. A történeti ábrá-
zolás jelentősége és népszerűsége e korban; Molnár József, Kovács
Mihály és Klimkovics Ferenc. Ludocig Geiger rajzainak hatása;
Vizkelety tanulmányai, Szemlér, Vizkelety, Kiss Bálint, O. Petrich
Soma, Weber Henrik történeti képei; Than Mór nagyarányú tevé-
kenysége. A Műegylet 1859-iki történelmi képpályázata; Madarász
Viktor hármas megjelenése; «Hunyady László siratása»-nak mű-
vészettörténeti jelentősége